

M J H

Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi
Mediterranean Journal of Humanities

VOLUME / CİLT
XIV - 2024

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

AKDENİZ İNSANİ BİLİMLER DERGİSİ
MEDITERRANEAN JOURNAL OF HUMANITIES

Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Adına Sahibi
Owned on behalf of Akdeniz University, Faculty of Letters by
Prof. Dr. Nurşen ADAK

Baş Editör / Editor-in-Chief
Prof. Dr. Nurşen ADAK

Editör / Editor
Doç. Dr. Eray YAĞANAK

Yardımcı Editörler / Assistant Editors
Dr. Arş. Gör. Betül GÜREL Dr. Arş. Gör. Aykan AKÇAY

Alan Editörleri / Field Editors

Arkeoloji / <i>Archaeology</i>	Prof. Dr. Mustafa BULBA
Coğrafya / <i>Geography</i>	Prof. Dr. Tuncer DEMİR
Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri / <i>Ancient Languages and Cultures</i>	Prof. Dr. Fatih ONUR – Prof. Dr. Nihal TÜNER ÖNEN
Felsefe / <i>Philosophy</i>	Prof. Dr. Hasan ASLAN – Prof. Dr. Çetin BALANUYE
Gerontoloji / <i>Gerontology</i>	Doç. Dr. Özgür ARUN
İngiliz Dili ve Edebiyatı / <i>English Language and Literature</i>	Doç. Dr. Orkun KOCABIYIK
Psikoloji / <i>Psychology</i>	Prof. Dr. Seda BAYRAKTAR – Prof. Dr. Evrim GÜLBETEKİN
Sanat Tarihi / <i>Art History</i>	Prof. Dr. Yıldırım ÖZBEK – Prof. Dr. Mustafa DENKTAŞ
Sosyoloji / <i>Sociology</i>	Prof. Dr. Sevinç GÜÇLÜ – Prof. Dr. Gönül DEMEZ
Tarih / <i>History</i>	Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK – Prof. Dr. Güven DİNÇ

Dil Editörleri / Language Editors
Dr. Öğr. Üyesi Emine ŞENTÜRK Dr. Arş. Gör. Banu GÜZELDEREN
T. Mikal Patrick DUGGAN

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. François de CALLATAY, Royal Library of Belgium	Prof. Dr. Olivier PICARD, Université Paris IV-Sorbonne
Prof. Dr. Roland ETIENNE, Université Paris I. Panthéon-Sorbonne	Prof. Dr. Ian ALMOND, Georgia State University
Prof. Dr. A. Vedat ÇELGİN, İstanbul University	Prof. Dr. Robert CARDULLO, İzmir Economy University
Prof. Dr. Gerhard NAEGELE, Universität Dortmund	Prof. Dr. Gloria GUTMAN, Simon Fraser University
Prof. Dr. Jeff LIEW, Texas A&M University	Prof. Dr. Wisam MANSOUR, Fatih University
Prof. Dr. Denis FEISSEL, École Pratique des Hautes Études	Dr. Peter THONEMANN, Oxford University
Prof. Dr. Jürgen HOWE, Technische Universität Braunschweig	Prof. Dr. Emine GÜRSOY NASKALİ, Marmara University

Multimedya ve Web Tasarım / Multimedia and Web Design
Arş. Gör. Dr. Aykan AKÇAY

İletişim / Contact
Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
07058 Kampüs, Antalya / TÜRKİYE
Tel: +90 0 242 227 7690 Fax: +90 0 242 227 9936
<https://dergipark.org.tr/mjh> | e-mail: mjh@akdeniz.edu.tr

MJH

TÜBİTAK/ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanları, Index Copernicus International ve ASOS (Akademia Sosyal Bilimler İndeksi) tarafından taranmaktadır.	Indexed by TÜBİTAK/ULAKBİM Social Sciences Databases, Index Copernicus International and ASOS (Akademia Social Science Index)
Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi uluslararası indeksler tarafından taranan, hakemli bir dergi olup elektronik ve basılı olarak yılda bir kez Haziran ayında yayımlanır.	Mediterranean Journal of Humanities is a peer-reviewed journal indexing by international scientific indexes and annually published as online and print copy in June.
Dergide yayımlanan eserlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.	Authors are responsible for the content of their work.
Tüm Hakları Saklıdır ©	All rights reserved.
Haziran 2024 Akdeniz Üniversitesi	June 2024 Akdeniz University

MJH XIV (2024)

İçindekiler / Contents

Serkan Sarı

Şehzade Korkut'un Siyasi Faaliyetleri Ve Yörük Taifeleriyle Münasebetleri 1

Dinçer Çevik

Keşif ve Gerekçelendirme Bağlamı Ayrımı Temelinde Feminist Epistemoloji..... 11

Enes Kavalçalan

Osmanlı Dönemi'nde Tiran'da Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri 29

H. Ömer Özdemir

Bulgar Kralı Kaloyan (1197-1207): Bölgesel Bir Güç Olma Çabaları ve Haçlılara Karşı Mücadeleleri 43

Oytun Doğan

Körfez'de Kültür Politikasının Gelişimini Anlamak: Doha ve Dubai Üzerine Bir Değerlendirme..... 61

Gökhan Şahin

Biliş ve İnanç: Komplote Teorilerine İnanç, Düşünme İhtiyacı, Ekolojik Zeka, Bilişsel Yansımalar Ve İklim Değişikliği İnkarnin İlişkisi 79

Serkan Coşkun, Meliha Demet Ulusoy

Afetler Karşısında Kırılganlık ve Dirençliliği Temellendirmek: Sermaye Temelli Bütüncül Bir Bilişsel ve Operasyonel Model Önerisi..... 97

Selen Tütüncü, Esra Gül Koçyiğit

Kaygı Duyarlılığı ve Sağlık Kaygısı Arasındaki İlişkide Öz-Şefkatin Aracı Rolü..... 119

Samet Aliç

XIII. Yüzyılın Başlarından XV. Yüzyılın İlk Çeyreğine Kadar Antalya ve Çevresindeki Siyasi ve Askeri Mücadelelere Genel Bir Bakış..... 137

Lütfullah Ufuk Erdoğan, Gizem Yılmaz

Letoon Kilisesi, 2022 Yılı Kandil Buluntuları 151

Pelin Kayaalp Özcan, Yasemin Yüce

İndirim Marketlerinde Kadın İstihdamı: Aile Bakkalından Satış Temsilcisine 169

Mustafa Şahiner, Güliz Merve Bayraktar

Turned Turk, and died a slave: A New Historicist Reading of A Christian Turned Turk by Robert Daborne..... 193

Ferdi Akbaş, Okan Oğan, Füsün Baykal

Geographical Research in Bozdağlar (Izmir): Geographical Determinations about What Needs to be Done at the Point of Development of Special Interest Tourism..... 203

Emine Sökmen, Önder İpek Çorum'un Endüstriyel Miras Değerleri.....	223
Meral Timurturkan Bağımlılığa İlişkin Anlatılarda Annelik: Madde Bağımlısı Olan Bireylerin Anlam Dünyasında Annelik	243
İlyas Gökhan Memlûk Sultanı Eşref Halil b. Kalavun'un Rumkale'yi Fethi (1292)	263
Emin Yiğit, Ali Erdi Erdoğan Neoliberal Politikaların Öğretmen Emeğini Dönüştürücü Etkisi ve Ücretli Öğretmenlik	283
Erkan Alkaç Rhodian Amphora Stamps from the Cappadocia Güray Museum	303
Koray Akkuş Sosyal Kaygı Bozukluğunun Bilişsel Davranışçı Terapisi: Kapsamlı Bir Gözden Geçirme	311
Hülya Örki Kadın Yoğun Mesleklerde Çalışan Erkekler: Erkek Okul Öncesi Öğretmenliği Öğrencilerinin Mesleğe Yönelik Tutumları	329
Mustafa Kaya Antakya (Antiokheia) Kent Kazısında Bulunan Bir Grup Orta Çağ İslami Sikke	351
İlgın Tuğcu Syedra Büyük Hamam Yapısı'ndan Ele Geçen Bir Grup Geç Roma D Seramiği Üzerine Değerlendirmeler.....	381
Pınar Türkmen Birlik Anlama İki Farklı Yaklaşım: Frege'de Anlamın Nesnelliği ve Dummett'ta Anlamın Kamusalılığı Üzerine.....	407
Murat Karadağ Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik İnşası Sürecinde Tiyatro Alanının Dönüşümü	431

Şehzade Korkut'un Siyasi Faaliyetleri ve Yörük Taifeleriyle Münasebetleri

Political Activities of Shahzadah Korkut and His Relations with Yoruk Tribes

Serkan SARI*

Öne Çıkanlar:

- Osmanlı tarihinde, taht mücadeleleri ve isyanlar, siyasi ve sosyal dengeleri derinden etkilemiştir.
- Şehzade Korkut'un liderliğindeki isyanlar, göçebe grupların desteğiyle şekillenmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nu iç ve dış sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır.
- Tapu kayıtları ve merkezi yazışmalar, dönemin olaylarını anlamak ve taht mücadelelerini değerlendirmek için önemli bir kaynak sağlamıştır.

Öz: Osmanlı tarihinde II. Bayezid dönemi daha çok şehzadelerin mücadeleleriyle anılan bir dönem olarak görülebilir. Fatihin vefatıyla başlayan Cem Sultan vakası ve sonradan Bayezid'in oğulları arasındaki mücadele, dönemin taht mücadeleleri ile şekillenmesine neden olmuştur. Bayezid'in şehzadeleri arasında âlim kişiliği ile de dikkati çeken Şehzade Korkut ve şehzadenin Yörüklerle münasebeti çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Saruhan Sancağı'na vali olarak atanan ve sonradan Teke Sancağı'na gönderilen Şehzade'nin yörüklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde görev yapması ve iktidar mücadelesi verdiği dönemde kullandığı güzergâhlar yörüklerin yoğun olarak bulunduğu coğrafyalar olarak dikkati çekmektedir. Vergi gelirleri ile ilgili tutulan kayıtlarda Şehzade Korkut'la alakalarından dolayı tumar verilerek sipahi kaydedilen yörükler olduğu görülmektedir. Bölgeyle ilgili tutulmuş tahrir defterlerine yansıyan bazı kayıtlar üzerinden gidilerek bahsedilen gruplarla Şehzade Korkut'un alaka ve faaliyetlerindeki yerleri üzerine durulmuştur. Şehzadenin yaşadığı ve ilişkili olduğu siyasi faaliyetler Osmanlı tarihinde iz bırakmış olaylar olarak dikkati çekmektedir. Çalışmada, bahsedilen dönemde Şehzade Korkut'un siyasi faaliyetleri ve görev yaptığı sancaklar ve havalisinde bulunan yörük taifeleriyle münasebetleri tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Şehzade, Yörük, Korkut.

Highlights:

- In Ottoman history, throne struggles and rebellions deeply influenced political and social dynamics.
- Rebellions led by Shahzadah Korkut, supported by nomadic groups, posed internal and external challenges to the Ottoman Empire.
- Land records and central correspondences provided crucial insights for understanding the era's events and assessing the throne struggles.

Abstract: The period of Sultan Bayezid II in Ottoman history is primarily characterized by the struggles among the shahzadas. The episode of Cem Sultan, initiated by the death of Mehmed II, and subsequently the power struggles among Bayezid's sons, shaped this era into a period marked by conflicts for the throne.

* Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. serkan.sari@balikesir.edu.tr. ORCID: 0000-0002-4919-6337.

Among Bayezid's shahzadas, particular attention is drawn to Shahzadah Korkut, known for his scholarly personality, and his relationship with the Yoruks forms the basis of this study. Appointed as the governor of the Sanjak of Saruhan and later sent to the Sanjak of Teke, the routes Shahzadah Korkut took during his tenure in regions densely populated by Yoruks are noteworthy, especially during his power struggle. Examining records from the Tahrir Books related to the region sheds light on the positions and activities of the mentioned groups in connection with Shahzadah Korkut. The political activities and affiliations of the prince during this period have left a lasting impact on Ottoman history. This study elaborates on Shahzadah Korkut's political activities during the mentioned period, as well as his relationships with the Yoruk groups in the sanjaks and where he served.

Keywords: Ottoman, Shahzadah, Yoruk, Korkut.

Summary: In Ottoman History, the sultanate procedures and the throne struggles of the Shahzadah are seen as politically, socially and economically important events for their consequences. Despite the regulations made during the reign of Fatih II, the period of Bayezid II witnessed succession conflicts between his brother Cem Sultan and then between Bayezid's sons. The throne struggles that shaped the period not only put the Ottoman Empire in a difficult situation in terms of interstate relations, but also brought to light a number of social problems that resulted in rebellions in terms of domestic politics.

Among the throne struggles that started between his sons during the reign of Bayezid, Shahzadah Korkut attracts attention with his political maneuvers and scholarly disposition. He was supported by Ishak Pasha during his father's ascension to the throne and served as his father's deputy, which was his main argument that strengthened his hand in the subsequent struggle. However, facing insufficient support from both his father and statesmen in subsequent years, he concentrated on his scientific studies and went to Egypt on a pilgrimage. After this action, which reminded him of the activities of his uncle Cem Sultan, he returned to his duty. The Shah Kulu Revolt, which erupted in the Teke Province where he served and left deep traces in Ottoman History, started when he left his place of duty and moved to Manisa. The rebel groups understood this action of the Shahzadah as the death of the sultan and started the planned rebellion movement.

The Shahzadah, who also took military action against the rebels, was unsuccessful. While the rebellion, which has a significant place in Ottoman history, was perceived to be supported by nomadic groups, documents reveal the presence of nomadic groups who sided with the Shahzadah against the rebels.. In addition to the central correspondence on the subject, the documents related to the subject in the records kept in the provinces for economic purposes were examined and the relevant event was explained from a different perspective. In these documents, it was seen that there were nomad groups that supported the rebellion, as well as nomad groups that did not participate in the rebellion and paid a price for standing against the rebellion. It is understood from the documents that there were nomad groups who participated in this struggle with Shahzadah Korkut, who fought against the rebels.

After Sultan Selim ascended the throne and marched on Shahzadah Korkut, the Shahzadah ran away and hid in the Teke Sanjak and received support from the Turkmens in the region in this process. There is various information in the sources about the Turkmens who helped the Shahzadah who lost the struggle for power. There is information in some sources that Turkmens who helped the Shahzadah were punished. However, from the records in the cadastral books, it was seen that there were those who were rewarded and given the rank of sipahi for helping the Shahzadah, "being a useful companion" or being his man. The information on the subject reflected in the cadastral registers kept in the provinces was identified and evaluated.

In order to understand correctly the throne struggles that took place in the relevant period, especially the activities of Shahzadah Korkut in the region, and the social events that started in the region and affected the Ottoman Empire in general, scanning and evaluating the cadastral records kept for the provinces, as well as the central correspondence, have yielded important results.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin klasik dönem şehzadeleri içerisinde mücadeleleri, ilmi çalışmaları ve değişik kişiliği ile dikkati çeken Şehzade Korkut ve şehzadenin Antalya-Burdur civarında bulunan yörüklerle ilişkileri çalışmanın ana konularını oluşturmaktadır. Tahrir defterinde sipahilerle ilgili karşımıza çıkan bazı kayıtlardan hareketle, Şehzade Korkut'un yörüklerle olan münasebetleri ile ilgili bilgilere ulaşılmıştır. Burdur-Antalya arasında özellikle Gölhisar Kazası'na tabi olarak kaydedilen yörük taifelerinde bulunan bazı eşhasın Sultan Korkut'a hizmetleri nedeniyle taltif edildikleri ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır.

II. Bayezid'in oğlu Şehzade Korkut'un, doğum tarihi ile ilgili kayıtlar olmamakla birlikte, 1479 senesinde kardeşleri ile birlikte dedesi II. Mehmed'in emriyle sünnet edilmek üzere payitahta gönderildiği görülmektedir (Emecen 2002, 205). Bahsedilen olaydan bir yıl sonra Fatih'in vefatı sonrasında babası II. Bayezid sancağından gelene kadar, Bayezid'in sadrazamı olacak İshak Paşa tarafından babasının vekili olarak tahta çıkartılmıştır (Uğur 1997, 57).

Sultan Bayezid'in tahta çıkışı sonrası Cem Sultan'ın muhalefet edip Bursa'ya kadar yürümesi üzerine Sultan Bayezid Anadolu cenahına geçince Şehzade Korkut İstanbul'da bırakılmıştır. Babasının yerine vekâlet etmesi daha sonraki iktidar mücadelesinde koz olarak kullanılmak istenecektir. 30 Aralık 1483 tarihinde, Şehzade, sancağa çıkmak üzere vezir-i azam İshak Paşa'nın sarayına çıkarılmıştır. Şehzade Korkut, Şehzade Şehinşah'ın boşalttığı Saruhan Sancağı'na atanmıştır. Konya valisi iken vefat eden Şehzade Abdullah'ın yerine Şehinşah'ın atanması ile boşalan Saruhan Sancağı'na da Şehzade Korkut'un atandığı görülmektedir (Uzunçarşılı 1966, 544).

Şehzade Korkut Manisa Sancağı'nda görevli iken, Hadım Ali Paşa ve Şehzade Ahmed'in tesirleriyle İstanbul'a daha uzak olan Antalya'ya nakledilmiştir. Şehzade Korkut, zamanında babasına vekâlet için tahtta bulunduğunu ileri sürerek kendisi için saltanat yolunun öncelikli olmasını beklemektedir. Ancak başta Vezir-i azam Hadım Ali Paşa olmak üzere diğer bazı devlet ricali Şehzade Ahmed'i destekleyince, müteessir olarak tekrar Manisa Sancağı'na gönderilmesini istihram etmiş ancak kabul edilmeyince büsbütün yeise kapılarak hacca gitme bahanesiyle kendisine ait gemi ve maiyetiyle birlikte Mısır'a gitmiştir (Hoca Saadettin 1992, 1).

Şehzade Korkut'un bahsedilen hamlesi payitahtta akıllara amcası Cem Sultan'ın isyanı ve sonrasında başına gelenleri hatırlatmış ve süratle meseleye müdahale edilerek daha önce yaşananların tekrarlanmaması için diplomatik süreçler başlatılmıştır. Sultan Bayezid ile Memlûklü sultanı Kansu Gavri arasında yazışmaların ve elçilerin gidip geldiği görülmektedir. Bu süreçte Şehzade Korkut'un hacca gitmesine müsaade edilmeyecektir. 1509 senesinin Mayıs'ında Antalya'dan ayrılan şehzadenin, iki devlet arasında geçen yazışma ve elçilerin faaliyetleri sonucu Alaiye'nin Antalya Sancağı'na ilhakı Sakız Adası haracından tahsisat yapılması gibi bazı istekleri kabul edilmiş ve 11 Temmuz 1510 tarihinde şehzade geri dönmüştür (Uzunçarşılı 1973, 235).

Şehzade Korkut ve ailesinin Teke Sancağının sosyal ve kültürel hayatında önemli yeri vardır. Bu Antalya'daki bazı vakıflardan anlaşılmaktadır. Bölgede Sultan Korkut'un Annesinin vakfı bulunmaktadır. (Karaca 2019, 297-324). Antalya'da ilmi faaliyetlerine yoğunlaşan Şehzade Korkut döneminin önemli âlimlerinden birisi olarak kabul edilebilir (Yaka 2020, 223). Antalya'da bulunduğu dönemde bölgenin havasının sağlığı için sorun oluşturduğu iddiasıyla, Antalya'nın yerine Tire'nin, Alaiyye'nin yerine de Ayasuluk ve Menemen bölgesinin kendi idaresine verilmesini talep edecektir (Gurulkan 2023, 207). Taleplerinin yerine getirilmemesi durumunda Mısır'a veya Rodos'a gitmekle tehdit etmiştir (Emecen 2002, 206). Şehzadeler arasındaki taht için yaşanan mücadelelerin hız kazanması sonrasında izinsiz olarak Antalya'dan hareketle

Manisa'ya yürümüş, bu durum bölgede Sultanın vefat ettiği şeklinde yorumlanmış ve bölgede hazırlanan isyanın (Şahkulu İsyanı) fitili ateşlenmiştir (Emecen 2010, 285).

Şehzade Korkut sonradan asiler üzerine gitse de mağlup olarak çekilmiştir. Osmanlı kuvvetlerinin art arda isyancılar karşısında mağlup olmaları ve bölgedeki karışıklıkların artması Şehzade'nin, Saruhan Sancağı'na yeniden görevlendirilmesine neden olmuştur. Kardeşleri arasındaki mücadelede Selim'i destekleyen şehzade, Selim'in tahta geçmesi üzerine biat ederek Manisa'da kalmıştır. Sultan Selim'in devlet ricalinin ağzından yazdırdığı sahte mektuplara inanarak saltanat iddiasında bulunması üzerine Sultan orduyla üzerine gelecektir. Bahsedilen durum karşısında Şehzade kılık değiştirerek eski vilayeti Teke-ilin'e çekilecektir. İstanos Nahiyesi'nde bir mağarada saklanırken yakalanmış ve boğdurulmuştur (Balaban 2020, 143).

Şehzade Korkut'un Siyasi Faaliyetleri ve Yörük Taifeleriyle Münasebeti

Şehzade Korkut'un yaşadığı dönem Osmanlı'nın önemli değişimler yaşadığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Bahsedilen dönemde yaşanan siyasi ve toplumsal olayların Osmanlı siyasi tarihinde izler bıraktığı görülmektedir. Şehzade, babasının tahta geçişiyle birlikte tüm önemli siyasi-toplumsal meselelerin merkezinde yer almak durumunda kalmıştır. Fatih döneminde yapılan hukuki ve siyasi düzenlemeler devletin adeta yeniden şekillenmesini ve cihanşümül bir yapı kazanmasını sağlamakla birlikte, toplumsal ve siyasi bir uyum süreci yaşanmasına da neden olmuştur. Bahsedilen uyum süreci içinde ortaya çıkan problemlerin çözüme kavuşturulması noktasında Şehzade Korkut da siyasi gelişmelerin önemli bir aktörü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şehzade Korkut, babası tahta geçtiğinde sancağından payitahta gelene kadar geçen sürede saltanat naibi olarak görev yapmıştır. Fatih'in vefatı sonrasında Bayezid'in tahta geçmesini isteyen yeniçerilerin çıkardığı isyanda Vezir-i azam Karamani Mehmed Paşa, Cem Sultan taraftarı olduğu iddiasıyla katledilmiş ve yerine İstanbul Muhafızı İshak Paşa sadrazam vekili olmuştur. Bayezid'in İstanbul'da bulunan oğullarından en büyüğü olan Şehzade Korkut'un babası gelene kadar saltanata naiblik etmesi İshak Paşa'nın aldığı bir tedbir olarak görülmektedir. Sonradan babası, Cem Sultan üzerine Anadolu'ya geçtiğinde de Şehzade Korkut'un bir müddet tahtta naib olarak bulunduğu anlaşılmaktadır. İshak Paşa'nın planı olarak ortaya çıkan bu saltanat naibliği daha sonraki süreçte, kardeşleri ile giriştiği taht mücadelesinde Şehzade Korkut'un elini kuvvetlendiren en temel iddiası olmuştur.

Şehzade Korkut'un siyasi faaliyetlerinin etkileri ve sebepleri içerisinde devlet adamları ile olan ilişkileri, daha doğrusu sadrazamlarla olan münasebetleri de önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Fatih'in vefatı sonrasında Bayezid'e naib olarak Şehzade Korkut'u tahta çıkaran İshak Paşa, Bayezid tarafından sadrazam olarak atanmıştır. Lakin 1483 senesinde İshak Paşa, ilerleyen yaşını bahane ederek görevinden affını istemiştir (Müneccimbaşı 1974, 445) Aynı yıl Şehzade Korkut'un sancağa çıktığını görüyoruz. Şehzade, 30 Aralık 1483 tarihinde Karaman Valisi Şehzade Abdullah'ın yerine Saruhan Valisi Şehinşah'ın görevlendirilmesi üzerine ondan boşalan Saruhan Sancağı'na atanmıştır (Uzunçarşılı 1966, 551).

Bayezid dönemi şehzadeleri içerisinde devlet adamları tarafından daha çok destek gören şehzade Ahmed 'tir. Bayezid'in sağlığında oğulları arasındaki taht mücadelesinin bu kadar hareketli olmasının temelinde yatan en önemli nedenlerden birisi de bahsedilen durumdur. Bu dönemde atanan vezir-i azamlardan İbrahim Paşa, Çandarlı ailesinden gelmekte olup Bayezid tahta çıktığında Şehzade Ahmed'e lala tayin edilmiş ve Manisa'ya gönderilmiştir. 1485 senesinde kazaskerlik makamı verilmiş ve Hersekzâde Ahmed Paşa'nın azli üzerine 1498'de sadrazamlığa getirilmiştir. Şehzade Ahmed'e destek veren sadrazamlardan bir diğeri de Hadım Ali Paşa'dır.

Hadım Ali Paşa, Bayezid tahta çıktığında Karaman Beylerbeyi olmuştur. Daha sonradan Semendire Valisi ve 1485 senesinde Rumeli Beylerbeyi olarak atanmıştır. 1488 senesinde vezir olan paşa 1502'de Mesih Paşa'nın yerine veziriazam olmuştur. 1504 senesinde azledilmiş olmasına rağmen yerine atanan Hersekzade Ahmet Paşa'nın kaptan-ı Deryalığa getirilmesi üzerine 1506'da tekrar vezir-i azamlığa getirilmiştir. Ali Paşa, 1511 senesinde Şahkulu isyanında şehit edilene kadar bu görevi sürdürecektir (Müneccimbaşı 1974, 445). Devlet adamlarının şehzadeler arasında geçen mücadele döneminde etkili oldukları görülmektedir.

Şehzade Korkut'un, Şehzade Ahmed'e desteği ile tanınan veziriazamla problemler yaşadığı anlaşılmaktadır. Sadrazamla Şehzade Korkut arasındaki anlaşmazlıkların somut göstergesi olarak İzmir'de bulunan haslarla ilgili düzenlemeler dikkati çekmektedir. Şehzade'nin babasından talepleri sonrası Menteşe Sancağı'na tabi olan İzmir'deki sadrazam haslarının Korkut'a verildiği görülmektedir. Dönemin sadrazamı Mesih Paşa'ya başka haslar tayin edildiğinden itiraz etmemiştir. Lakin Hadım Ali Paşa'nın sadrazamlığı zamanında bu hasların talep edildiği ve Şehzade Korkut'tan alınarak sadrazama verildiği görülmektedir. Şehzadenin bu duruma, avlak sahasına ve gemilerinin bulunduğu alana tekabül ettiği iddiasıyla itiraz ettiğini hatta sadrazama adam göndererek istirhamda bulunduğunu fakat bu itirazların ciddiye alınmadığı gibi kendisinin de Saruhan'dan alınarak Teke Sancağı'na görevlendirildiği görülmektedir (Uzunçarşılı 1966, 546).

Korkut'un sadrazamla yaşadığı haslarla ilgili anlaşmazlık meselesinde, şehzadeye ait gemilerin bulunduğu limanlara yakın alanlardaki haslar hususunda tasarruf talepleri dikkati çekmektedir. Saruhan Sancağı'na geldiği dönemde ortaya çıkan Venedik muharebelerine müdahil olmuş ve Midilli'nin müdafaası için yanında bulunan Sipahiler ağası ve Karasi Sancak Beyi'nin emrinde bir birliği Ayazmend Limanı'ndan bölgeye göndermiştir. Bahsedilen bölge deniz harplerinde önemli üstler olarak dikkati çekmektedir (Gürcan 2023, 298).

Osmanlı, 1499'da Venedik'le başlatılan savaşta İnebahtı, Modon, Koron ve Santamavra gibi önemli yerleri alarak Adriyatik kıyılarına ulaşacaktır (İnalçık 2009, 130). 1499 senesinde Venedik ile patlak veren harpler sonrasında II. Bayezid Venedik'ten alınan haraç tutarını yükseltme yoluna gidecektir. 1500 senesinde yapılan sulh tekliflerinde de haraç tutarının artırılmaya çalışıldığı görülmektedir. 1503'de imzalanan anlaşma ile Venedik birçok toprağını kaybetmiş ve kalanlar için de haraç ödemeye devam etmiştir (Spremiç 1983, 385).

Şehzade Korkut'un faaliyetleri incelendiğinde denizlerde devam eden siyasi faaliyetlere ilgisi olduğu anlaşılmaktadır. Şehzade Korkut'un Saruhan valiliği dönemi Osmanlı'nın Venedik ve müttefikleri ile harp ettiği sürece rastlamaktadır. Şehzadenin bölgede istediği haslar da dikkatle incelendiğinde yine denizler ve limanlarla olan ilgisi anlaşılmaktadır. Sadrazamla arasının açılmasında zahiri sebep olarak görülen İzmir hasları meselesinde de şehzade talebinin meşruiyeti için bölgenin avlak alanı ve gemilerinin bulunduğu bölge olduğundan bahsetmiştir. Şehzadenin Antalya Sancağında bulunduğu dönemde, Memlûk'lü hizmetinde bulunan Oruç Reis Payas Limanı'nda bulunduğu sırada Rodos'a ait bir korsan grubu tarafından sıkıştırılarak gemileri yakılmıştır. Bahsedilen olay sonrasında Oruç Reis, şehzadeye başvurarak ve onun müsaadesiyle yaptırdığı gemilerle Rodoslulara ait adalara taarruzlarda bulunmuştur. Bölgeden gelen şikayet sonrasında Rodos gemileri tarafından uğradığı takibat sonrasında Oruç Reis, Manisa'da bulunan Şehzade Korkut'a başvurmuştur. Oruç Reis'e gemi yapımında yardımcı olunması için şehzadenin, İzmir Kadısı'na hüküm gönderdiği görülmektedir. Oruç Reis İzmir'den Foça'ya ve oradan da Manisa'ya gelerek şehzade tarafından kabul edilmiştir (Uzunçarşılı 1966, 561). Şehzadenin bölgedeki limanlar ve denizlerde yaşanan mücadelelere karşı tutum ve davranışları incelendiğinde Çaka Bey gibi bölgede iz bırakmış gazilerden etkilendiği anlaşılmaktadır.

Şehzade Korkut'un Saruhan'da sancağa çıktığı ve sonradan Teke-ili'ne gönderildiği ve memnuniyetsizlikler sonrasında Teke haslarının yanına Menteşe ve Hamid haslarından da ilaveler yapıldığı görülmektedir. Bahsedilen coğrafya Osmanlı'da yörüklerin yoğunlukla bulunduğu, bazı yörük taifelerinin iskân edildikleri ve bazılarının ise konar-göçer hayat tarzını sürdürdükleri bir bölgedir.

Şehzade Korkut'un Saruhan Sancağı'na görevlendirilmesi sürecinde yaşanan siyasi olayların sonrasında Teke Sancağı'na ve oradan da tekrar Saruhan'a gönderilmesi yukarıda özetlenmiştir. Saruhan'a geçişi, o dönemde İstanos Kazası olan ve sonradan şehzadenin adına izafeten Korkutelî'ne dönüştürülen güzergâh üzerinden olmuştur. Yörüklerin yoğunlukla bulunduğu bir coğrafyanın idarecisi olmanın yanı sıra, bahsedilen yol güzergâhını sıkça kullanması, bölgenin hem siyasi hem de askerî açıdan sıkıntılı bir sürecinde bunu yapması şehzadenin Yörük taifeleriyle fiili temasını da beraberinde getirmiştir.

Şehzadenin Antalya'dan izinsiz olarak hızla Saruhan'a hareket etmesi bölgede isyan hazırlığı içerisinde bulunan gruplar tarafından padişahın vefat ettiği şeklinde yorumlanarak isyanın fitilinin ateşlenmesine neden olmuş ve yol üzerinde şehzadenin eşyalarını taşıyan kervan ve adamları isyancıların baskınına uğramıştır. Tarihimizde Şahkulu isyanı olarak yer bulan hareket dini veya mezhep tartışmaları ile alakalı görülmekle birlikte siyasi, ekonomik ve sosyal sebeplerle ortaya çıkmış ve gelişmiştir (Karaca 2002a, 47; Karaca 2002b, 410). Bilhassa Bayezid zamanında yaşanan taht mücadeleleri ve sosyal sıkıntılar bahsedilen isyanın genişlemesine neden olmuştur. Şahkulu Teke Türkmenlerinden Çakıroğulları, Ulama, Kara Mahmud, Gazaloğulları, Dede Alisi gibi kimseleri yanına alarak bir hareket başlatmıştır (Emecen 2010, 285). Tımarları ellerinden alınan sipahilerden bazıları 1501 senesinde isyancı gruplara meyletmişlerdir. "*Teke Sipahilerinde Çakıroğlanları, Kızıloğlu, Güleoğlu, Dede Alisi, ve Hızır, Kapulu Kaya'daki Deşeme Derbendinde devlet aleyhine gizli toplantılar tertip eden Şahkulu ile birleşmişler ve çıkan isyanın bütün Anadoluyu tehdit etmesinde de etkili olmuşlardır*" (Tekindağ 1977, 59).

İsyancılar, Antalya'dan ayrılan Şehzadenin ağırlıklarını basarak Şehzadeyi ele geçirmeye çalışmıştır. Antalya'ya yürüyen isyancılar burada yapılan çatışmalarda şehzadenin defterdarını katledeceklerdir. Sonrasında İstanos ve Elmalı Kazalarını yağmalayıp Hamid Eline yönelmişler ve Gölhisar Kazası'nı ve Burdur'u ele geçirip Kütahya üzerine yürümüşlerdir. İsyancı grup üzerlerine gelen Anadolu Beylerbeyi Karagöz Paşa'yı mağlup ederek katledip, Şehzade Korkut üzerine yürümüşlerdir (Hoca Saadettin Efendi 1992, 45).

İçerisinde eski sipahiler gibi farklı grupların da bulunduğu isyancıların umumiyeti bölgede bulunan ve Osmanlının ortaya koyduğu düzen içerisinde problemler yaşayan konar-göçer taifelerden oluşmakta idi. Güçlenen Osmanlı'nın nizami ordu kurması, yerleşik hayatı benimsemesi ve sistemi ona göre oluşturması, medrese eğitimi temelli Sünni anlayışın hâkim olması gibi köklü değişiklikler konar-göçer Oğuz taifeleri içerisinde sistemsel bir rahatsızlık doğurmuştur (Bayat 2003, 44). Bu sürece yaşanan taht kavgaları ve ekonomik buhranlar da eklendiğinde isyan kısa sürede büyümüştür.

Yörük taifelerinin sıklıkla bulunduğu bölgede bahsedilen isyanı destekleyen gruplar kadar isyana katılmayan ve isyandan olumsuz etkilenen ve hatta bozularak perakende olan Yörük taifelerinin de varlığı tahrir defterlerine yansımıştır. Şehzade Korkut'un bölgedeki faaliyetleri esnasında Yörüklerle alakası ile ilgili kayıtlardan birisi de sonraki dönemde tutulan 1522 tarihli tahrir defterinde karşımıza çıkmaktadır. Bu tahrir defterinde Burdur kazasına tabi kaydedilen Tirkemiş (Dirkemiş) Yörükleri içerisinde Şehzade Korkut'a yarar yoldaşlık ettiği için tımar tevzi edilen sipahiler dikkati çekmektedir. Tirkemiş Yörükleri, Burdur ve civarına yerleşmiş ve zamanla bu bölgeye adını da vermiştir. Değişik kaynaklarda Tirkemiş, Türkemiş, ve Dirkemiş

şekillerinde kaydedildikleri görülmektedir. Bahse konu Yörük taifesi ile ilgili kaynaklar ve yaşadıkları bölgedeki folklorik veriler incelendiğinde Afşar Boyu'ndan geldikleri anlaşılmaktadır. Şehzade Korkut'un siyasi faaliyetlerinin yol güzergâhı üzerinde bulunan Yörük taifesi, 1522 tarihli tahrir defterinde 17 bölük olarak kaydedilmiştir. Tirkemiş Yörüklerine tabi bölüklerden en büyüğü olan Defenni Bölüğü içerisinde sipahi olarak kaydedilenler içerisinde bazılarının Sultan Korkut'a yoldaşlık ettiği kaydedilmiştir. Defterde Şehzade Korkut için Sultan Korkut ifadesi kullanılmıştır. Defenni Bölüğü içerisinde sipahi olarak kaydedilenlerden Mahmud veled-i İbrahim, Mustafa veled-i Ali ve Hamza veled-i Nebi'nin "merhum Sultan Korkut'a" hizmet ettiği için "hükm-i hümayunla" tımar aldıkları kaydedilmiştir. Defenni Bölüğü'nden Küçük Ali veled-i Ahmed'in ise Sultan Korkut'un adamı olduğu ve bu nedenle verilen beratla sipahi kaydedildiği görülmektedir (TD 121, 129). Tahrir defteri incelendiğinde aynı bölük içerisinde başkalarının da sipahi olarak adları geçmektedir. Mesele ile ilgili daha önceki defterler incelendiğinde, eskiden beri Defenni Bölüğü'nde sipahi kaydedilenlerin var olduğu anlaşılmaktadır. Sancağın köhne defterinde de yer alan bölük içerisinde dört ismin yanında bunların eski sipahi oğulları oldukları kaydı düşülmüştür (TD 30, 56). Defenni Bölüğü'nde kaydedilen sipahilerin bazılarının Sultan Korkut'a yarar yoldaşlık yaptıkları veya şehzadenin adamı oldukları için tımar verildiği açıkça belirtilmiştir.

Belgede geçen ifadelerden Tirkemiş Yörükleri ile Şehzade Korkut arasında bir bağlantı olduğu anlaşılmaktadır. Şehzade Korkut döneminde yaşanan ve konar-göçer taifeler içerisinde de destekçi bulan Şahkulu İsyanı'na bu gurubun katılmadığı ve bu süreçte Şehzade Korkut'un yanında yer aldıkları anlaşılmaktadır.

Şah Kulu İsyanı'na katılan konar-göçer taifeler bulunmakla birlikte, bölgede isyana katılmayan ve hatta isyandan zarar gören çok sayıda yörük taifesi görülmektedir ve bu durum ele aldığımız tahrir defterine de yansımaktadır. Bahsedilen yörük taifesi eski tahrirlerde 13 bölük olarak kaydedilmişken 1522 senesine ait defterde yeni bölüklerin katılımıyla 17 bölüğe çıkmıştır (TD 30, 64). Bölüklerin içerisinde kaydedilen hane sayılarında meydana gelen artışı da doğal nedenlerle gelişmiş artışlar olarak kabul etmek pek mümkün görünmemektedir. Örneğin, Şehzade Korkut ile ilgili olarak sipahilerin bulunduğu Defenni Bölüğü'nde kaydedilen hane ve nefer sayıları incelendiğinde, eski defterde yer alan nefer sayısının 1522 tarihli defterde 34 neferden 159 nefere çıktığını görmekteyiz. İki defter arasındaki nefer sayısındaki artış %367 olarak hesaplanmaktadır (TD 121, 129-131). Örnekte görülen artışı isyandan etkilenen bölükler ve bölükleri dağılan perakende grupların Tirkemiş Yörükleri'ne sığındıklarını var sayabiliriz. Nefer sayılarında bahsedilen artış sadece Defenni Bölüğü'nde görülen bir durum olmayıp Ağalan, Işıklar gibi diğer bölüklerde de görülmektedir. Bahsedilen tahrir defteri incelendiğinde bölgede benzeri örnekleri çoğaltmak mümkün olacaktır (Sarı 2008, 169).

Şehzade Korkut'un bölgedeki hareketleri tahlil edildiğinde Yavuz Sultan Selim'in üzerine gelmesi nedeniyle sıkıntı yaşadığı dönemde şehzadenin firar ederek bölgedeki konar-göçer Türkmenlerle etkileşime girdiğini de söylemek mümkündür. Korkut'un, kardeşler arasındaki taht mücadelesinde Yavuz Sultan Selim'i desteklediği anlaşılmaktadır. Şehzade Korkut, Selim'in tahtı ele geçirmesi sonrasında onun sultanlığını tanımış ve itaat etmiş görünmektedir. Lakin Sultan Selim'in devlet adamlarının adına yazdıkları sahte mektuplara olumlu cevaplar vermesi üzerine sultan Manisa üzerine yürüyecektir. Merkez ordusu karşısında tutunamayacağını gören şehzade musahibi Piyale ile birlikte kılık değiştirerek takibatı atlattı ve bir mağaraya sığınacaklardır. Buradan gizlice Teke Sancağı'na geçerek İstanos Nahiyesi'nde bir mağaraya sığınmışlardır. Burada gizlendikleri sırada erzaklarının azalması üzerine Piyale bir Türkmen'den yardım istemiş ve ona atını vererek hem erzak getirmesini hem de kendileri için bir gemi ayarlamasını istemiştir.

Gemi bulmak için uğraşan Türkmenler yakalanmışlar ve sorguda Şehzade'yi ihbar etmişlerdir (Hoca Saadetin Efendi 1992, 157-158). Yakalanan Şehzade Bursa'ya götürülürken Eğrigöz Kasabası yakınlarında Kapıcı Sinan Ağa tarafından boğdurulmuştur. Yanında bulunan eşyaları ile ilgili muhalefat defteri 5 Mart 1513 tarihli olup, Şehzade, 17 Mart 1513 tarihinde Bursa'da Orhan Gazi Türbesine defnedilmiştir (Emecen 2002, 206).

Şehzade Korkut'un kaçış sürecinde bölgedeki Türkmenlerle ilişki kurduğu ve yardım aldığı görülmektedir. Bazı kaynaklarda Şehzade'ye yardım eden ve sonradan yakalanarak onu ihbar eden on beş Türkmen'den bahsedilir ve bu on beş Türkmen'in de şehzadeden sonra idam edildikleri iddia edilmektedir (Öztuna 1977, 212). Bilgilerin doğruluğu, bahsedilen Türkmenlerin Şehzade'ye yardım ettikleri için mi yoksa ihanet ettikleri için mi katledildikleri tartışmaya açık bir olaydır. Bu noktada tahrir defterlerine yansıyan husus kroniklere yansıyanlarla karşılaştırıldığında daha güvenilir görülmektedir. Tahrir defterlerinde, Şehzade Korkut'a hizmet ettikleri için sipahilik beratı alan yörükler bulunmaktadır. Kayıtların Şehzade'nin katlinden sonraki tarihte tutulmuş olması da durum karşısında Osmanlı Devlet geleneğini yansıtır niteliktedir. İktidar mücadelesine girişen şehzadeleri destekleyen grupların durumuyla alakalı olarak iktidarı ele geçiren yeni yönetimin eskiyle hesaplaşma yoluna gitmediğini gösteren örneklerden birisidir. 121 numaralı tahrir defteri Kanuni Sultan Süleyman'ın ilk yıllarına aittir ve bu defterde Tirkemiş Yörüklerinden Mahmud veled-i İbrahim, Mustafa veled-i Ali, Hamza veled-i Nebi'ye Sultan Korkut'a hizmet ettiği için hükm-ü hümayun verilerek sipahi kaydedildikleri görülmektedir. Defterde aynı taife içerisinde Küçük Ali veled-i Ahmed'in de Sultan Korkut'un adamı olduğu için hükm-ü hümayunla sipahi yazıldığı kaydedilmiştir. Kayıtlarda yarar yoldaşlık yaptıkları için sipahi beratı alanlardan sıkça bahsedilmektedir. Burada karşımıza çıkan örneklerde de Sultan Korkut'a hizmet ettikleri için tımar beratı olarak sipahi kaydedilenler olmakla birlikte, bir sipahi için de Sultan Korkut'un adamı olduğu ibaresi kaydedilmiştir. Yörük taifesinde kayıtlı, sipahilere verilen beratların şehzadeye hizmetleri karşılığı olduğu defterde yer almaktadır ve verilen beratların Kanuni döneminde geçerli olduğu görülmektedir.

Şehzade Korkut'un hizmetinde bulunanlarla ilgili tahrir defterlerine yansıyan kayıtlar kendisinin hallinden sonra da devam etmektedir. 1517 tarihli bir ruznamçe defterinde Şehzade Korkut'a hizmet eden görevlilere tımar verilip alınması ile ilgili ibareler bulunmaktadır. İlgili ruznamçe defterinde Bali Bey'in merhum Sultan Korkut'un kethüdası olduğu kaydedilmiştir. Kethüda Bali Bey'in Menteşe Sancağı'nda Köyceğiz Nahiyesi'ndeki bir tımar için tezkire aldığı görülmektedir. Tımar tevcih edilirken Bali Bey'in, Sultan Korkut'un kethüdası olduğu belirtilmiştir. Bahsedilen tımar, Köyceğiz Nahiyesi'nde Depe Karyesi ve Mevla Pınarı Mezrası'nın gelirlerinden oluşmakta olup 7682 akçadır. Defterdeki kayıtlar incelendiğinde Bali Bey'in daha önceden 7200 akçalık Ağırvas adlı tımarı tasarruf ettiği defter-i atikden anlaşılmaktadır. Bali Bey'in Ağırvas tımarındaki bu hissesi başka bir sipahiye verildiğinden defter-i cedidde mahlûl olan bu tımar kendisine tevcih edilmiştir. Yeni tımarına 82 akçalık bir ziyade eklenmiştir. Bahsedilen yeni tımarın tevcih tarihi olarak 24 Mart 1516 (19 Safer 922) verilmiştir. Yavuz Sultan Selim dönemine tekabül eden bu tevcihat 17 Nisan 1516 (14 Rebiulevvel 922) tarihinde deftere kaydedilmiştir (DFE. RZ. d. 1, 285).

İncelenen defterde merhum Sultan Korkut'un defterdarı olan Sinan Bey'in tasarruf ettiği zeametle ilgili bir kayda da rastlanmaktadır. Kayıtlarda Şehzade Korkut'un defterdarı olan Sinan Bey'in Menteşe Sancağı Pürnar Nahiyesi'nde bulunan 58079 akçalık zeametinin mahlûl olduğu ve 51000 akçalık kısmının başkalarına tevcih edildiği görülmektedir. Sinan Bey'in zeameti bakiyesinden 7000 akçalık hissesi Hisarcıklıoğullarından Ali'ye tevcih edilmiştir. Kayıtlarda aynı sipahinin Kütahya Sancağı'nda 6643 akçalık bir tımandan mazûl olduğu belirtilerek, 357 akçalık

bir ziyade ile yeni tımarın tevcih edilmesi karara bağlanmıştır. Tımara ait tahvilin yazılması 19 Ocak 1517 (25 Zilhicce 922) tarihindedir (DFE. RZ. d. 1, 285).

Sonuç

Klasik dönem Osmanlı şehzadeleri içerisinde en çok dikkat çekenlerden birisi olarak Şehzade Korkut hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Şehzade Korkut'un yaşadığı dönem Osmanlı'nın tarihinde derin izler bırakan olayların yaşandığı bir dönem olarak dikkati çekmektedir. Şehzade tüm bu olayların merkezinde yer almış ve bu siyasi ortam şehzadenin iktidar mücadelesi içerisindeki tutumunu da şekillendirmiştir.

Cem Sultan ve babası Bayezid arasında başlayan ve sonradan devletlerarası bir hale gelen iktidar mücadelesi sırasında babası tahta geçene kadar vekâleten tahta çıkarılması yani bu mücadelenin başından itibaren fiilen yer alması ilgi çekmektedir. Babasının sağlığında kardeşleri ile girişilen mücadelede Şehzade Korkut'un Cem Sultan'ın izlediği yollara meylettğini veya siyasi rakipleri olan kardeşlerine ve Sultan Bayezid'e Cem Sultan olayını ve yaşanan sorunları hatırlattığını görüyoruz. Hacca gitmek için gerçekleştirdiği Mısır yolculuğu bu manada önem arz etmektedir.

Şehzadenin Saruhan Sancağı'nda bulunduğu dönemde Osmanlı'nın denizlerde Venedik'le mücadelesini yakından takip ettiği ve tedbir alma yoluna gittiği görülmektedir. Şehzadenin denizlerle olan ilgisine bir başka örneği olarak da Oruç Reis'le görüşmesi ve onun desteklenmesi verilebilir.

Şehzade Korkut'un siyasi hayatı açısından devlet adamları ile olan ilişkiler ve merkezdeki değişimlerin onun aleyhine gerçekleşmesi önemli bir nokta olarak dikkati çekmektedir. Başlangıçta babasının tahta geçmesi için çabalayan devlet adamları tarafından babasının yerine vekâleten başa getirilmesi ve daha sonra da Cem Sultan üzerine gidildiğinde de babasının naibi olarak bırakılması Şehzadenin iktidar mücadelesindeki yerini göstermesi açısından önemlidir. Lakin merkezdeki değişimler sonrasında merkezin desteği Şehzade Ahmed lehine değişecektir.

Çalışmada detayları verilen sadrazam haslarının talep edilmesi ve bahsedilen hasların önce verilmesi fakat sadrazam değişikliğiyle birlikte geri alınması merkezle olan ilişkisinin inişli çıkışlı bir seyir izlediğini göstermektedir. Şehzadenin ısrarla talep ettiği hasların, avlak yeri ve gemilerin işlediği deniz yollarına yakın olması, onun bu konudaki ısrarının sebebi olabilir. Şehzadenin Venedik ile girişilen mücadeleyi yakından takip etmesi, Oruç Reis gibi denizcilerle ilişkileri ve bahsedilen haslar ile ilgili talepleri birlikte okunduğunda siyasette ve gaza hareketlerinde aktif rol almak istediğini söyleyebiliriz.

Payitahtla yaşanan sıkıntılar neticesinde Teke Sancağı'na gönderilmesiyle Şehzadenin durumdan memnun olmadığı görülmektedir. İlmi yönleriyle de dikkati çeken Şehzade bölgede siyasetle ilgilenmeyerek köşesine çekilmek istemişse de yaşanan bütün siyasi meselelerin içinde yer almaya devam etmiştir. Saruhan ve Teke Sancakları arasında yürüttüğü mücadeleler esnasında bölgede bulunan konar-göçer aşiretlerle de bağlantısının olduğu görülmektedir. Tahrir defterlerine yansıyan kayıtlardan yörük taifeleri içerisinde bulunan kimselerin Şehzade ile birlikte olduğunu ve bu sebeple de ödüllendirilerek tımar verildiği anlaşılmaktadır. Detayları çalışmada verilen sipahilerin Şehzadeye yarar yoldaşlık ettiği için ödüllendirildikleri anlaşılmaktadır.

Sultan Bayezid'den sonra Yavuz'un tahta geçişi sonrasında yaşanan siyasi ortamda Korkut'un Manisa'dan Teke Sancağı'na kaçması ve bu kaçışta kullanılan güzergâh ve saklanılan bölge yörüklerin yoğun olarak bulunduğu coğrafya olarak dikkati çekmektedir. Kaynaklarda ittifakla bahsedilen Şehzadenin bölgede bulunan Türkmenlerden yardım görmesi meselesi de Şehzadenin onlarla olan irtibatını gösteren hususlardandır.

Şehzade Korkut'un görevli olduğu coğrafyada ortaya çıkan ve Osmanlı tarihinde iz bırakan bir başka olay da Şahkulu İsyanı'dır. Siyasi ikbalinin hüsrana uğrama nedenlerinden birisi de isyana müdahaledeki başarısızlığıdır. Şehzadenin Saruhan'a yürümesini Sultanın vefat ettiği şeklinde yorumlayan isyancıların harekete geçmesine neden olmuştur ve bu süreçte Şehzade bu grupların baskınına uğramıştır. Tarihimizde bu isyan ile ilgili yapılan çalışmalarda isyanın mezhepsel özellikleri ön plana çıkartılıp bölgede bulunan konar-göçer taifelerin de bu isyanın büyümesinde rol aldıkları gibi bir algı oluşmaktadır. Çalışmada, isyandan yörüklerin olumsuz etkilendikleri ve bazı yörük gruplarının isyancılara karşı Şehzade'nin yanında yer aldıklarını gösteren belgeler de değerlendirilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- Armağan A. L. 2002, "Tarihsel Süreç İçerisinde Teke Yöresi". *Tarih Araştırmaları Dergisi* XX/32, 1-19.
- Balaban M. 2020, *Şehzade Korkut Vakası*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Bayat F. 2004. "Göçebe İdeolojisi-Oğuzculuk Bağlamında Şah İsmail Fenomenolojisi", *Birinci Uluslararası Şah İsmail Hatayi Sempozyumu Bildirileri*, 9, 10, 11 Ekim 2003 (Haz. Gülağ Öz), Ankara.
- Emecen F. 2002, "Korkut, Şehzade". *TDV İslam Ansiklopedisi* 26, Ankara, 2205-207.
- Emecen F. 2010, "Şahkulu Baba Tekeli". *TDV İslam Ansiklopedisi* 38, İstanbul, 284-286.
- Gürçan A. 2023, "XIV. Yüzyılda Edremit Körfezi'nde Karasi-Haçlı Mücadelesi". *Cumhuriyetin 100. Yılında Balıkesir Armağanı*, İstanbul, 289-304.
- Gurulkan K. 2023, "Arşivden Bir Ben-Anlatısı: Şehzade Korkut'un Mektupları". (Çev: Kemal Gurulkan), *Ceride* 1/2, 205-25.
- Halaçoğlu Y. 2009, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, TTK Basımevi, Ankara.
- Hoca Sadettin Efendi 1992, *Tacü't-Tevarih*, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- İnalçık H. 2009, *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- Karaca B. 2019, "Tekeoğulları Beyliği'nden Osmanlı Devleti'ne İntikal Eden Vakıflar". *Antalya Kitabı Antalya'da Türk-İslam Medeniyetinin İzleri*, Palet Yayınları, Konya.
- Karaca B. 2002a, "Safevi Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve II. Bayezid Dönemi Osmanlı-Safevi İlişkileri". *Türkler* 9, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 409-418.
- Karaca B. 2002b, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Fakülte Kitabevi, Isparta.
- Müneccimbaşı Ahmed Dede 1974, *Müneccimbaşı Tarihi* II, (Haz. İsmail Erünsal), Tercüman 1001 Eser/37.
- Öztuna Y. 1977, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi* III, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- Pitcher D. E. 2001, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, Çev. Bahar Tırnakçı, Y.K.Y. İstanbul.
- Sarı S. 2008, *XV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe, Hamid ve Teke Sancağı Yörükleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Isparta.
- Spremiç M. 1983, "XV. Yüzyılda Venedik Cumhuriyeti'nin Şarkta Ödediği Haraçlar". *Belleten* 47/185, (Çev: Mahmut H. Şakiroğlu), 63-390.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivleri, *Tahrir Defteri*, No: 30, 121.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivleri, *Ruznamçe Defteri*, No: 1.
- Tekindağ Ş. 1977, "Teke-Eli ve Teke-Oğulları", *Tarih Enstitüsü Dergisi* VII-VIII/, 55-94.
- Uğur A. 1997, *İbn Kemal Tevarih-i Al-i Osman VIII. Defter (Transkripsiyon)*, TTK Yay., Ankara.
- Uzunçarşılı İ. H. 1966, "II'nci Bayezid'in Oğullarından Sultan Korkut". *Belleten* 30/120, 539-602.
- Uzunçarşılı İ. H. 1973, *Büyük Osmanlı Tarihi*, TTK Yay., Ankara.
- Yaka E. 2020, "Şehzade Korkut'un Elfaz-ı Küfr'ü Şerhederken Ayetleri Kullanımı ve Başvurduğu Tefsir Kaynakları", *Şehzade Korkut Kitabı*, Ed. Muhammet Fatih Duman & Ahmet Ögke, Ankara.

Keşif ve Gerekçeleştirme Bağlamı Ayrımı Temelinde Feminist Epistemoloji

Feminist Epistemology Based on the Distinction Between Context of Discovery and Context of Justification

Dinçer ÇEVİK*

Öne Çıkanlar:

- Feminist bilim felsefesi ile ilgili tartışmalar bilim felsefesinin güncel başlıklarından birisidir.
- Literatürde feminist bilim felsefesi ile ilgili tartışmalar farklı bağlamlarda ele alınmaktadır.
- Öte yandan bu makale keşif ve gerekçeleştirme ayrımı temelinde feminist bilim felsefesine karşı öne sürülen argümanlardan birisine yanıt vermeyi amaçlarken son dönemde yeniden gündeme gelen bilim ve bilim felsefesinde değerlerin rolü tartışmasına dikkat çekmeyi hedeflemektedir.

Öz: Bilimsel süreçlerin analiziyle ilgili olan ve genellikle Hans Reichenbach ile anılan keşif ve gerekçeleştirme bağlamı ayrımı son dönemde yeniden önemli tartışma başlıklarından biri olmuştur. Söz konusu ilgi, bir yönüyle feminist epistemoloji kapsamında ele alınan meselelerle de bağlantılıdır. Keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımı ve feminist epistemoloji arasındaki ilişkilerin analizi her iki başlıkta anılan ve bilimde değerlerin rolü gibi tartışmalar için de önemli olan olanaklar sunmaktadır. Bahsi geçen ayrım feminist epistemolojiye karşı olan argümanlarda özellikle Noretta Koertge bahsi geçen ayrımı feminist epistemolojiyi eleştirmek için kullanmıştır. Koertge'ye göre feminist bilim felsefesi, keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımını ihlal ettiği gerekçesiyle reddedilmelidir. Bu bağlamda makale Koertge'nin iddia ettiği biçimiyle feminist epistemolojinin ve feminist bilim felsefesinin keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımıyla zorunlu olarak uyumsuzluk içinde olmadığı ve ayrımın bilim pratiği için hâlen referans noktası olarak değerli olabileceği iddiası üzerine kuruludur.

Anahtar Kelimeler: Keşif Bağlamı, Gerekçeleştirme Bağlamı, Hans Reichenbach, Feminist Epistemoloji.

Highlights:

- The discussions related to feminist philosophy of science are among the current topics in the philosophy of science.
- In the literature, discussions on feminist philosophy of science are addressed in different contexts.
- On the other hand, this article aims to respond to one of the arguments raised against feminist philosophy of science based on the distinction between discovery and justification, while also aiming to draw attention to the debate on the role of values in science and philosophy of science, which has recently come to the fore again.

Abstract: The distinction between the context of discovery and justification, which is commonly associated with Hans Reichenbach and related to the analysis of scientific processes, has recently become an important topic of discussion. This interest is also related to issues addressed within the scope of feminist epistemology. Analysing the relationship between the context of discovery, the context of justification, and feminist epistemology offers valuable insights to various arguments mentioned in both contexts and the discussions regarding the role values in scientific practice. Noretta Koertge referred to the distinction

* Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Muğla, dincercevik@mu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5897-7381.

in order to criticize feminist epistemology, arguing that since feminist epistemology violates the distinction it should be rejected. In this sense, this article claims that feminist epistemology and feminist philosophy of science are not necessarily incompatible with the distinction between the context of discovery and context of justification, and the distinction remains a valuable reference point for scientific practice.

Keywords: Context of Discovery, Context of Justification, Hans Reichenbach, Feminist Epistemology.

Summary: One of the current discussion topics in the philosophy of science is feminist philosophy of science, particularly in the context of the role of values in science. Feminist philosophy of science focuses on four main points: feminist epistemology, the representation of women in scientific practice, the sociology of science, and the nature and status of the mutual relationships among these three.

Another important topic increasingly gaining importance in scientific practice and philosophy is the distinction between the context of discovery and the context of justification, associated with Hans Reichenbach. This distinction, proposed to account for the objectivity of science. The context of discovery deals with how hypotheses and theories are formulated, while the context of justification involves testing and grounding theories against evidence. The first part of this article evaluates this distinction from a historical perspective and with its different interpretations.

The distinction between the context of discovery and the context of justification provides opportunities to either support or reject the context of feminist philosophy of science. According to one approach, since the mentioned distinction is methodologically important, approaches that violate this distinction should be abandoned. Feminist philosophy of science should also be abandoned because it is in conflict with this distinction. Noretta Koertge is one of the most important advocates of this claim. One of the main axes of Koertge's research program is the arguments she puts forward against feminist epistemology. In this context, Koertge's position can be considered a paradigmatic example of criticisms directed against feminist epistemology. According to Koertge, the influence of political engagements on scientific claims in feminist epistemology will harm the distinction between the context of discovery and the context of justification. Therefore, this situation will lead to questioning claims such as truth and certainty in scientific practice.

On the other hand, the argument Koertge puts forward based on this distinction to reject feminist epistemology has problems. Firstly, Koertge places the interpretation of the distinction she prefers at the core of her argument. Without accounting for why she chose the version of the distinction she prefers, she uses an overly loaded version of the distinction in her argument against feminist epistemology. Additionally, Koertge uses the Lysenko case to illustrate the violation of the distinction and its possible consequences, drawing an analogy with feminist epistemology. According to her, the Lysenko case is an example of the violation of the distinction between the context of discovery and the context of justification. The Lysenko case involves the insistence on certain methods in agricultural production that were not compatible with dialectical materialism during the Stalin era and the preference for certain methods over others. According to Koertge, the inclusion of political-ideological factors in the context of discovery into the context of justification during the development of Lysenko's theory violated the distinction. However, even the Lysenko case is far from clarifying how the distinction was violated.

Another point discussed in the article is that Koertge's argument against feminist epistemology is far from reconciling with contemporary scientific practice. The monolithic form of the distinction between the context of discovery and the context of justification put forward by Koertge does not largely align with contemporary scientific practice.

After briefly analyzing the responses to Koertge's argument against feminist epistemology based on the distinction between the context of discovery and the context of justification, this article argues that Koertge's neglect of different versions of the distinction renders her argument unconvincing. In this context, the article examines the flaws in Koertge's argument against feminist epistemology by highlighting the similarities in how philosophers of science Kathleen Okruhlik and Paul Hoyningen-Huene address the distinction between the context of discovery and the context of justification. The central claim of this article is that feminist epistemology and feminist philosophy of science are not necessarily in conflict with the distinction between the context of discovery and the context of justification and that the distinction can still serve as an important reference points for scientific practice.

Giriş

Feminist epistemoloji, bilme süreci ve pratiğinin zaman, toplumsal şartlar ve belirli grupların değer yargıları ile biçimlendirildiği iddiasına dayanır (Feminist epistemoloji monolitik değildir. Sandra Harding'ın *The Science Question in Feminism* (1986) kitabında feminist epistemolojideki üç temel yaklaşım incelenir: feminist empirisizm, feminist postmodernizm, feminist duruş noktası teorisi. Feminist bilim felsefesi başlığı altında tartışılan konular feminist epistemolojiyi, bilim pratiğinde kadın temsili, bilim sosyolojisini içeren ve bu üçü arasındaki karşılıklı ilişkilerle ilgili başlıkları kapsamaktadır. Bu nedenle makale boyunca feminist epistemoloji ve feminist bilim felsefesi eş anlamlı olarak kullanılacaktır). Yani feminist epistemoloji, özneyi otonom konumundan çıkartıp yaşadığı toplum, zaman ve sosyal unsurlar çerçevesinde ele alır (Bilim, cinsiyet ve nesnellik ilişkisi ile ilgili sosyolojik bir analiz için bk. Bolat 2015). Cinsiyet belirlenimleri, yalnızca kadın ve erkeği kategorize etmekle kalmaz, epistemolojinin de önemli bileşenlerinden olan akıl, duygu, zihin ve beden gibi soyut kavramları şematik biçimlere sokar (Richardson 2010, 348). Bu anlamda feminist epistemolojide, bilgi üretiminde etkisi olan birimlerin ve etmenlerin cinsiyet odaklı, ayrıntılı bir analizinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Feminist epistemoloji bilimin tarihsel, kültürel, sosyal, politik ve benzeri etkilerden muaf bir etkinlik olduğu iddiasına odaklanır. Bunun yanında feminist epistemoloji bilimde nesnellik, saf rasyonellik gibi temel varsayımların geçerliliğinin sorgulanmasını gündemine alır.

Bahsi geçen varsayımların bilim felsefesinde belki de en yoğun biçimde ele alındığı bağlamlardan biri “keşif bağlamı” ile “gerekçeleştirme bağlamı” arasındaki ayrımdır. Genellikle Hans Reichenbach (1938) ile anılan ayrım, bilimsel bir keşfin ortaya çıkışıyla, keşfin rasyonel biçimde gerekçeleştirilmesi arasındaki farklılıklarla ilgilidir. Ayrımın statüsü ile ilgili iki temel yaklaşım belirlemek olanaklıdır (De Campos 2015, 238). Birinci yaklaşıma göre, keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımı, bilimsel pratiğin analizinde gereksiz olabilecek sınırlandırmalar getirdiği gerekçesiyle reddedilmelidir (Barnes 1972; Bloor 1991). Diğer yaklaşıma göre, ayrım tamamen kullanışsız olmadığı için revize edilebilir (Huene 1987, 2006; Nickels 1980; Sturm & Gigerenzer 2006).

Keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımı ve feminist epistemoloji arasındaki bağlantı noktalarının analizi, bilim pratiğinin rasyonelliğini ve feminist epistemolojiyi hedef alan argümanların analizi için olanaklar barındırmaktadır. Bu amaç doğrultusunda makalenin ilk bölümünde; Reichenbach'ın keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımı tarihsel bir yaklaşımla, farklı yorumlarıyla birlikte analiz edilecektir. Ardından bahsi geçen ayrımın feminist epistemolojiye karşı olan argümanlarda özellikle Noretta Koertge tarafından nasıl kullanıldığına değinilecektir. Sonrasında, Koertge'nin feminist epistemolojiyi reddeden argümanında ayrımı nasıl kullandığı ortaya konulacaktır. Koertge'nin araştırma programının temel eksenlerinden birisi feminist epistemolojiye karşı öne sürdüğü argümanlardır. Bu bağlamda Koertge'nin pozisyonu, feminist epistemolojiye karşı yöneltilen eleştirilerin paradigmatik bir örneği olarak ele alınabilir. Koertge'ye göre feminist epistemolojide politik angajmanların bilimsel iddiaları etkilemesi keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımına zarar verecektir ve bu durum da bilim pratiğindeki doğruluk, kesinlik gibi iddiaların sorgulanması anlamına gelecektir.

Makalenin devamında Kathleen Okruhlik ve Paul Hoyningen Huene'nin keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımını ele alışındaki benzerlikler gösterilerek Koertge'nin feminist epistemolojiye karşı çıktığı argümandaki problemler analiz edilecektir. Makale, feminist epistemolojinin ve feminist bilim felsefesinin keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımıyla zorunlu olarak uyumsuzluk içinde olmadığı ve ayrımın bilim pratiği için hâlen önemli referans noktalarından biri olabileceği iddiası üzerine kuruludur.

Makale bu bağlamda özellikle son dönemde bilim felsefesi tartışmalarında yeniden gündeme gelen bilimde değerlerin rolü tartışmalarına katkı sunmayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda makale, keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı ayrımı temelinde feminist bilim felsefesine karşı getirilebilecek eleştirilerin argüman yapısını analiz edip, ayrımın farklı çerçevelerde ele alınabileceğini göstererek, bahse konu eleştirilere karşı bir yanıt girişimidir. Benzer girişimlere özellikle Viyana Çevresi ve feminist bilim felsefesi arasındaki ilişkileri ele alan çalışmalarda rastlanabilmekle birlikte, makale özellikle ilgili ayrım çerçevesinde feminist epistemolojiyi eleştiren bir pozisyona karşı argüman sunmayı amaçladığından, feminist epistemolojiye yönelik eleştirilerin tümünü karşılamak gibi daha kapsamlı bir çalışmayı gerektiren bir hedef ortaya koymamaktadır.

Bilim Felsefesi Perspektifinden Feminist Epistemoloji

Soyut, bedensiz, evrensel özne tasavvuru ile biçimlenen Kartezyen epistemolojiden farklı olarak feminist epistemoloji, öznenin bedenine ve bedenin toplumsal olanla ilişkisine odaklanır. Buna göre, dünya, öznenin konumlanışıyla belirlenir. Öznenin konumlanışı da sosyal ilişkilerin farklı kesişim noktaları tarafından biçimlendirilen ilişkilerle şekillendirilir. Söz konusu kesişim noktalarından biri de toplumsal cinsiyettir. Toplumsal cinsiyetle belirlenen güç ilişkileri nasıl ve neyi bildiğimizi belirler (Nelson 1993; Harding 2008).

Feminist epistemolojinin temel iddialarından birine göre, bilgi farklı epistemik kavram ve normlar ile biçimlenir. Söz konusu norm ve kavramlar, belirli türden sosyal yargılar ve anlamlarla yoğrulmuştur. Bilgi üretme süreçleriyle bilgilerin gerekçelendirilmesi doğrudan bilginin nesnel, gerekçelendirilmiş, tarafsız ve rasyonel olma iddialarıyla ilgilidir. Helen Longino (1990) gibi feminist epistemologlar, nesnellik veya gerekçelendirme gibi epistemik kavramların ve normların toplumsal yönüne işaret ederek sosyal epistemolojinin kökenlerine vurgu yapmaktadır. Bu nedenle bazı feminist epistemologlar bilmenin nesnellik unsuruna şüpheyle yaklaşarak bilgiyi, bilinenin çevresini içeren birleşik bir fenomen olarak tanımlamışlardır.

Bilimin nesnellüğünün hesabını vermenin bir yolu keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamlarının ayrılmasıdır. Bilimsel keşif aşamasında, bilimsel problemler üzerinde çalışan bilim insanları ve araştırmacılar belirli bir kural setine göre davranmazlar ve bu bağlamda kişisel görüş veya inançlarını bir kenara bırakmaları gerekmez. Bu durum, kişisel çıkarların, siyasi veya dinî inançların, içgüdüsel duyguların ve önsezilerin, güç ilişkilerinin araştırmacıyı yönlendirmesine neden olur. Öte yandan keşif bağlamı (hipotezlerin ve teorilerin nasıl formüle edildiğinin konu edinildiği kısım) ile gerekçelendirme bağlamı (teorilerin kanıtlara karşı test edildiği kısım) arasında var olduğu düşünülen ayrımın önemsiz olduğu varsayımı, bilim pratiğiyle sosyal ve politik idealler arasında bir ilişkinin olmadığı ya da böylesi bir ilişkinin önemsiz olduğu iddiasına neden olabilir. Teorilerin, doğrulanma süreçleri, kanıtların bu teorilere karşı test edilmesini gerektirir. Teorilerin doğrulanmasında veya yanlışlanmasında araştırma topluluğunun sosyal-politik tercihlerinin ve taleplerinin gerekçelendirme süreçlerine katılması genellikle kaçınılması gereken bir durum olarak kabul edilir. Sahiden de eğer bu tür faktörlerin bilimsel bir çalışmanın sonucu üzerinde bir etkisi olsaydı, o zaman bilimsel çalışmalar belirli yargılar, angajmanlar, tercihlere göre biçimlenmiş olacağından, yani nesnellüğünü kaybedeceğinden bilimsel olmaktan çıkardı. Genel olarak bir araştırmanın bilimsel kalitesi onun nesnellüğüyle belirlenir. Bilimsel nesnellik, genellikle öznel değerlerin ve değerlendirmelerin bilimsel araştırmanın sonuçlarına tesirinin asgari düzeye indirgenmiş olduğu kabulüyle ilişkilendirilir. Bu temel nesnellik anlayışı, bilimsel bilgiye bugün sahip olduğu statüyü atfetmemizi sağlayan noktadır. Çünkü çoğunlukla bilimsel bilgiyi sosyal veya politik etmenlerden etkilenme olasılığının bilimsel olmayan bilgiye göre daha düşük olduğunu düşündüğümüz için güvenilir buluruz (Haeley 2003, 2-3).

Feminist epistemolojideki temel tartışma noktalarından birini oluşturan bilimin nesnelliği ve rasyonelliği meselesi yukarıdaki değerlendirmeler bağlamında bilim pratiğinde ve felsefesinde sıkça gündeme gelen keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımı tartışmalarıyla ilişkilidir.

Bilgimizin nesnesi, bilme süreçlerinin doğası ve bildiğimizi gerekçeleştirme biçimlerimiz bilimin rasyonelliğiyle ilgilidir. Diğer yandan, bilimin rasyonelliğiyle ilgili tartışmalar da bir yönüyle bilim pratiğindeki değerlerin rolüyle ilgilidir. Bilimin rasyonelliği ve bilimde değerlerin rolüyle ilgili tartışmalar feminist epistemolojinin önemli tartışma başlıklarından biridir. Söz konusu tartışmalardaki argümanlar genellikle Hans Reichenbach (1938, 36-37) ile anılan keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımı temelinde dile getirilir. (Keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımının düşünülenden daha uzun bir geçmişi olduğu iddia edilebilir, bk. Hoyningen-Huene 1987, 502-503. Ayrımın kavramsallaştırılması İngilizce'ye "*context of discovery*" ve "*context of justification*" olarak Reichenbach tarafından kazandırılmıştır. Reichenbach ayırmadan 1935 yılında *Erkenntnis* dergisine Almanca yolladığı "*Zur Induktion-Machine*" başlıklı bir mektupta çok detay vermeden "*Auffindungsverfahren*" ("Keşif süreçleri", İng. "*discovery processes*") ile "*Rechtfertigungsverfahren*" ("gerekçeleştirme süreçleri", İng. "*justification processes*") olarak bahseder. Bir başka görüşe göre Karl Popper *Bilimsel Araştırmanın Mantığı* (1934) kitabının 1959 tarihli İngilizce edisyonunda, Kant'ın "*quid facti-quid juris*" ayrımını "*Tatsachenfragen*" ("olgu soruları", İng. "*questions of fact*") ve "*Geltungsfragen*" ("geçerlilik soruları", İng. "*questions of validity*") olarak kullanır (Aufrecht 2017, 173)). Genel olarak keşif bağlamı hipotez ve teorilerin oluşturulması süreçleriyle ilgiliyken, gerekçeleştirme bağlamı bahsi geçen hipotez ve teorilerin rasyonel olarak nasıl temellendirildiğiyle ilgilidir. Bu bağlamda öncelikle keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımının bir çerçevesinin çizilmesi gereklidir.

Reichenbach'ın ayrımı kavramsallaştırma biçimi karmaşıktır (Howard 2006; Richardson 2006). Literatürde keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımına sıklıkla başvurulur. Öte yandan ayrımın nasıl yapılacağı ve felsefi açıdan ne türden bir öneme sahip olduğu üzerine tam bir uzlaşma bulunmamaktadır (Kordig 1978; Schickore & Steinle 2006; Schickore 2022). Genel olarak ayrım, bir teorinin keşif süreci ile onun geçerli kılınma süreci arasındaki farklılık olarak anlaşılmıştır. Öte yandan bu yorum zorunlulukla zamansallık vurgusu bağlamında değerlendirilmemelidir. Bilim tarihi incelendiğinde önce teorilerin geliştirildiği, ardından geçerli kılındığı biçimindeki standart dizgenin her zaman geçerli olmadığı görülmektedir. Bu anlamda ayrımın kavramsallaştırılmasında bilimsel teorilerin geliştirilmesi ile geçerli kılınması, onların epistemik olarak iki farklı biçimde ele alınışına denk gelir. Yani teorilerin potansiyellerinin ortaya konuluşu ile epistemik değerlerinin ölçülmesi ayrı epistemolojik yaklaşımlardır. Bu bağlamda, Huene'nin ayrımın farklı biçimlerini ele alışı referans noktası olarak değerlendirilebilir (1987, 120-123).

Bryan Mowry'nin (1985, 79) keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımı hakkındaki "standart formülasyona" göre keşif ve gerekçeleştirme zamansal açıdan farklı süreçler olarak ele alınır. Huene'ye göre, ayrımın bu versiyonunda, gerekçeleştirme kavramsal bir sonuç olarak empirik içerik barındırmamaktadır. Ayrıca, Huene'ye göre somut gerekçeleştirme sürecinden bağımsız olarak gerekçeleştirilmesi gereken şeyin var olması gerekir (Huene 1987, 120). Huene, ayrımın bu versiyonuna yöneltilebilecek iki itirazın olduğunu belirtir. Birinci itiraza göre keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamları zamansal açıdan birbirinin yerine geçebilir; bu anlamda bilim tarihi, keşif ve gerekçeleştirme dizgesi üzerinden okunamaz (Feyerabend 1970, 70; Mowry 1985, 79). İkinci itiraza göre, keşfedilecek ya da gerekçeleştirilecek fenomenin tarihinde bahsi geçen süreçleri ayırıp tanımlayabilmenin olanaklı olması dahi şüphelidir. Bu yaklaşıma göre bilim tarihinde bazı durumlarda keşif süreçlerinin tanımlanması bile tartışmalıdır.

Ayrımın diğer versiyonu, geniş anlamıyla keşif süreciyle test etme ya da gerekçelendirme yöntemleri arasındaki ilişkilere odaklanır. Buradaki karşıtlık olgusal tarihsel süreçlerle bilgi iddialarını doğrulamak veya test etmekle ilgili yöntemler arasındadır. Ayrımın bu versiyonu yine bilimsel pratiğin keşif ve gerekçelendirme süreçleri olarak ayrılabilir olduğu varsayımına dayanmaktadır. Bir yoruma göre, ayrımın bu versiyonunda gerekçelendirme ya da test etme normatif açıdan ele alınabilir. Buna göre test etme veya gerekçelendirmenin nasıl yapılacağına biliniyor olması, ayrımın normatif açıdan değerlendirilmesi için önemlidir. Böylelikle ayrımın bu versiyonu normatifik ve betimleyicilik ilişkisine bağlanır: Tarihsel süreçler *betimlenir*, öte yandan gerekçelendirmeye ilgili iddialar *normatif* açıdan *değerlendirilir*.

Ayrımın üçüncü versiyonuna göre keşif bağlamı empirik alanla ilgiliyken, gerekçelendirme ya da test etme bağlamı mantıksaldır. Ayrımın yorumlanışında ikinci versiyonu dile getirenler bu versiyonu da savunurlar. Buna göre bilim pratiğinde betimlemelerin empirik, epistemik iddiaların gerekçelendirilme bağlamında değerlendirilmesi mantıksal açıdan ele alınmalıdır. Buradaki temel varsayım, mantığın yöntemsal açıdan zamandan bağımsız oluşunun gerekçelendirme süreçlerinin olumsal değişimlerin dışında kalmasına imkân tanımasına dayanır.

Ayrımın dördüncü versiyonunda bilimin tarihsel, psikolojik, sosyolojik boyutlarının bilim felsefesinden ayrı tutulması metodolojik açıdan ele alınmaktadır. Buna göre bilim tarihi, psikolojisi, sosyolojisi empirik bağlamda değerlendirilirken, bilim felsefesi ise metodolojik bağlamda ele alınmalıdır. Empirik disiplinler keşif ve keşfin bağlamına odaklanırken, bilim felsefesi ise gerekçelendirmenin mantıksal analiziyle ilgilenir. Dolayısıyla ayrımın bu versiyonu, üçüncü yorumun farklı akademik disiplinlere uygulanmasına dayanmaktadır.

Keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı ayrımının yorumlanışının bir başka versiyonuna göre ayrım aslında sorulan sorularla ilgilidir. Buna göre ayrım, “Bu keşif sırasında tarihsel olarak ne olmuştur?”, “Bu iddia temellendirilebilir mi, test edilebilir mi?” gibi sorular aracılığıyla bilimsel pratiğin meta düzeyden yönetilmesi ve kontrol edilmesiyle ilgilidir.

Huene’ye göre literatürde genellikle ayrımın yukarıda anılan versiyonları karıştırılmakta, keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı ayrımı tek biçimli, monolitik olarak ele alınmaktadır (Huene 1987, 123). Ona göre keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı ayrımında bazı dolaylı varsayımlar bulunmaktadır. Keşif sürecinin yalnızca empirik olarak ilerlemesi, bu bağlamda bu süreçte mantıksal ya da rasyonel hürstiklerin yerinin olmaması bu varsayımlardandır. Bu varsayım, mantıksal analiz yardımıyla keşfin yapısının analiz edilebileceğini düşünenler tarafından eleştirilmiştir (Hanson 1971; Nickles 1980, 22-25).

Ayrımın söz konusu versiyonlarının karıştırılması, bilimsel süreçteki gerekçelendirme ve test etme yöntemlerinin yalnızca mantıksal olabileceği varsayımına dayanır. Bu varsayımın arka planında felsefeyi, dilin mantıksal analizi olarak kavrayan mantıksal empirisist gelenek vardır. Huene’ye göre mantıksal gerekçelendirme, önermeler arası mantıksal ilişkilerin analizi olarak ele alınmaktadır. Ancak Huene’ye göre bu yaklaşım “*felsefi açıdan masum değildir*” (1987, 124). Çünkü söz konusu yaklaşımda “*gerekçelendirme konusunda rasyonel bir anlaşmazlık olma ihtimali yoktur. Başka bir deyişle, bilimde gerekçelendirme kısmı tek kişilik bir oyundur. Bu, bilimin bu bölümünde bireysel olarak çalışan bilim insanlarının aksine, bilimsel topluluklar için temel bir epistemik rolün olmadığı anlamına gelir*” (Huene 1987, 124).

Sonuç olarak ayrımla ilgili şu karşılaştırmalar yapılabilir (Morales & Delgado 2016, 319):

Keşif bağlamı:

Belirsizdir.

Mantıksal analizle ilgisi yoktur.

Psikoloji ve/veya diğer empirik bilimlerin konusudur.
Normatif bir örüntü ya da biçimsel kurallar setini takip etmemektedir.
Tarihsel, sosyal ve diğer belirsiz noktaları içerir.
Gerekçeleştirme Bağlamı:
Kesindir.
Mantıksal analizle ilgilidir.
Normatif ve yerleşik bir disiplin olarak bilim felsefesinin konusudur.
Normatif örüntü ya da biçimsel kurallar setini takip etmektedir.
Tarihsel, sosyal ve diğer belirsiz noktaları içermez.

Keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımının bu bölümdeki analizi, feminist epistemolojinin bilim felsefesiyle ilişkisinde bilimde değerlerin rolü ile ilgili ortaya çıkan problemlerin analizini kolaylaştıracaktır. Bilim pratiğinde ve epistemolojide değerlerin yeri ve önemi, son yıllarda sadece feminist epistemolojide değil, post-pozitivist ve pratik odaklı bilim felsefesinde de önemli bir tartışma alanı hâline gelmiştir (Szapuová 2021, 37). Diğer yandan olgu-değer ikiliğine yönelik feminist eleştiriler genellikle belirli bilimsel alanlardaki araştırmalara ve gerekçeleştirme bağlamının bilim dışından gelen etkilere karşı bağışık olmadığını iddia eden tezlere dayanır. Keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı arasındaki bu ikiliğin bilimsel bilginin kültürel ve sosyal çevreden, çıkarlardan, önyargılardan, klişelerden etkilenmediği iddiasını desteklemek için kullanılması feminist epistemoloji için bir tartışma başlığıdır (Szapuová 2021, 38-39).

Keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımı politik değerlerle epistemik değerler arasındaki normatif bağlantılarla ilişkilendirilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda söz konusu ayrımın bilim-etik ilişkisi ve güncel tartışma başlıklarından birisi olan bilimde değerlerin rolünün analiziyle ilgili bir çerçeve sunduğu görülmektedir. Ayrım irrasyonelliğin giderek daha fazla baskın hâle gelmeye başladığı günümüzde, bilimin hâlen büyük oranda güvenilir ve başarılı bir etkinlik olduğu iddiasının temellendirilmesi açısından da önemlidir.

Diğer yandan keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımı feminist epistemolojiye ve bilim felsefesine karşı çıkanlar için de bir referans noktası olarak iş görmektedir. Örneğin feminist epistemolojiye karşı argümanlarıyla bilinen Koertge'nin araştırma programının temel eksenlerinden birisi feminist epistemolojiye karşı dile getirdiği iddialardır. Bu bağlamda Koertge'nin pozisyonu, feminist epistemoloji ve bilim felsefesi çalışmalarına karşı yöneltilen eleştirilerin paradigmatik bir örneği olarak ele alınabilir.

Koertge, feminist epistemolojiye bahsi geçen ayrım reddedildiği gerekçesiyle karşı çıkar (2003a, 2003b). (Benzer eleştiriler Susan Haack tarafından da dile getirilmektedir (1993, 557). Haack'e göre feminist epistemoloji önyargılı ve temelsiz iddialar barındırdığı için reddedilmelidir (1993, 564). Bu noktada Koertge'nin keşif-gerekçeleştirme bağlamı ayrımı temelinde feminist epistemolojiye yönelik iddiaları analiz edilebilir.

Koertge'nin Feminist Epistemolojiye Karşı Argümanları

Susan Haack, Cassandra Pinnick, Robert Almeder ve Noretta Koertge bilim felsefesi bağlamında feminist epistemolojiyi eleştirmişlerdir (2003a, 2003b). (Bu bağlamda genel olarak feminist epistemolojiyi eleştiren makalelerden oluşan Pinnick, Koertge ve Almeder'in editörlüğünü yaptığı *Scrutinizing Feminist Epistemology* (2003) kitabı önemlidir. Kitapta feminist epistemolojiye yöneltilen eleştirilere verilen bir yanıt için bk. Anderson 2004). Bahsi geçen isimlere göre feminist epistemoloji bilimde objektiflik ve önyargıyla ilgili başlıklarda problemler barındırmaktadır. Öte yandan feminist epistemolojiye yönelik eleştiriler arasında Koertge'nin

eleştirileri doğrudan olduğu için farklı bir yerde konumlanmaktadır (Koertge 1993, 1996a, 1996b, 2003a, 2003b). Öyle ki, Monica Aufrecht'in de belirttiği gibi, Koertge'nin iddiaları feminist epistemoloji açısından düşünüldüğünde daha ciddi sonuçları olabileceği için feminist bilim felsefesi ve epistemoloji yaklaşımını benimseyenler tarafından kolaylıkla bir kenara bırakılmayacak kadar ciddidir (2011, 373).

Koertge'ye göre keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı ayrımının bireysel ve politik önyargıların bilimsel araştırma süreçlerine dâhil olmamasında işlevi vardır. Ona göre ayrımın keşif tarafında araştırma soruları ve hipotezler formüle edilir, gerekçelendirme ve test etme sürecinde ise *“araştırma problemine dönük çözümün izi sürülür”* (Koertge 1993, 132). Koertge'nin iddiasına göre politik angajmanların bilimsel iddiaları etkilemesi keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı ayrımının ortadan kalkmasına neden olacak, bu durum da bilim pratiğinin doğruluğunun, kesinliğinin sorgulanması anlamına gelecektir. Koertge bu iddiasını “Lysenko meselesi” aracılığı ile dile getirir (Lysenko vakası ile ilgili kapsamlı bir analiz için bk. Jarovsky 1970. İlgili bağlamda Türkçe bir değerlendirme için bk. Akbay 2014, 88-115). Trofin Lysenko Marksist bir çiftçidir. Lysenko'nun iddiasına göre tohumlar ıslatılıp soğutulmak suretiyle daha iyi hasat elde etmek için geleneksel olarak kabul edilen zamanlar dışında ekilebilir (Jarovsky 1970, 190-197) (Söz konusu yöntem “vernalizasyon” olarak anılır (Akbay 2014, 95)). Bu yaklaşım Lysenko'nun ve onun yaklaşımını benimseyenlerin, teorik açıdan kalıtsal değişikliklerden kendisini yeniden üreten genlerin değil, çevresel faktörlerin sorumlu olduğunu düşünmesine ve “kalıtımı kırdıklarını” düşünmesine yol açar (Akbay 2014, 94). Lysenko'nun önerileri resmi makamların da teşvikiyle geniş ölçeklerde uygulanmış ancak beklenildiği gibi kaliteli ürün elde edilememiştir. Sürecin sosyal ve politik sonuçları da olmuş, kaliteli ve yeterli miktarda ürün elde edilemediğinden insanların bir kısmı yaşamını yitirmiş, Lysenko'nun yöntemini eleştirenler cezalandırılmıştır (Aufrecht 2011, 377). Koertge açısından bu anlatı, keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı arasındaki ayrımın ihlal edilmesinin bir örneğidir. Buna göre Lysenko'nun teorisini geliştirme sürecinde keşif bağlamındaki politik-ideolojik faktörlerin gerekçelendirme bağlamına da katılmasıyla ayrım ihlal edilmiştir.

Lysenko vakası Koertge'nin keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı ayrımını neden gerekli gördüğünü anlamaya yardımcı olabilir. Ona göre tarihsel, politik, kişisel faktörlerin keşif bağlamında hipotezlerin geliştirilmesini etkilemesi doğalken, ilgili hipotezlerin test edildiği, gerekçelendirildiği aşamada farklı faktörlerin göz önünde bulundurulması gereklidir. Koertge'nin bağlam ayrımı anlayışında, keşif bağlamı, Lysenko'nun teorilerini nasıl geliştirdiğini, yani Marksizm ile ilişkili etmenleri içerecektir. Dolayısıyla, Lysenko'nun, Marksizm ile tutarlılığı, teorisini desteklemek için bir gerekçe olarak ortaya sürmesi keşif bağlamına ait olacaktır. Öte yandan gerekçelendirme bağlamı, teoriyi destekleyen deneysel kanıtları, argümanları içerecektir. Koertge'ye göre hipotezlerin test edilmesi kısmında ideolojik ve politik unsurlar gerekçelendirme bağlamının meşru bir parçası olamayacaktır. Bu durumda Lysenko vakasında, onun politik angajmanları, öne sürdüğü hipotezin gerekçelendirilmesi için temel bir kanıt işlevi olduğundan keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı ayrımı ihlal edilmektedir (Aufrecht 2011, 377-378). Koertge'ye göre keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı *“[a]yrımının birincil işlevi, gerekçelendirme bağlamını dış unsurlardan korumak”* ve *“[e]pistemolojiyi tarihsel olumsuzluktan uzak tutmaktır”* (Koertge 1993, 125-126). Koertge şöyle devam eder:

Höristik amaçlar için [fikir geliştirirken] çok çeşitli fikirlerin, inançların, ön yargıların, çıkarların ve ideolojilerin kullanılmasına rasyonel olarak izin verilebilir, ancak bunların gerekçelendirme veya değerlendirme bağlamına girmesine izin vermek meşru değildir (1993, 126).

Benzer biçimde Koertge, başka bir yerde yine keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımını daha da güçlü bir dille onaylar:

İdeolojik faktörlerin gerekçeleştirme bağlamına davet edilmesi önerisi söz konusu olduğunda taviz verilmemesi gerektiğini savundum. Siyaseti ve dini laboratuvarın dışında tutmak için her türlü çabayı göstermeliyiz. (Koertge 2003b, 229).

Koertge'ye göre ideoloji ve politika gerekçeleştirme bağlamının meşru bir parçası olamaz. Bunlar keşif bağlamında bulunabilir ancak gerekçeleştirmenin de bir parçası hâline geldiklerinde bilim felsefesinin temel ayrımlarından birisi olan keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımı ihlal edilmiş olur. Koertge'nin feminist epistemolojiye dönük eleştirileri Lysenko vakası temelinde ulaştığı sonuçlar aracılığıyla artık daha açık kılınabilir. Ona göre, aynı Lysenko vakasında olduğu gibi feminist epistemologlar da ideolojinin bilimsel araştırma pratiğine yön vermesi gerektiğini varsayarlar. Bu bağlamda Koertge, Helen Longino'nun "*Feminist bilim pratiğinde, politik değerlendirmeleri akıl yürütmeler üzerindeki kısıtlamalar olarak kabul ediyorum*" (Longino 1990, 193) ve "*bu [politik] taahhütler ile belirli bir beyin-davranış modeli arasında bir çatışmayla karşı karşıya kaldığımızda, politik taahhütlerin seçimi yönlendirmesine müsaade ederiz*" (Longino 1990, 191) sözlerini alıntılar. Koertge'ye göre, bu yaklaşım onun Lysenko vakasında eleştirdiği yaklaşım ile son derece benzerdir. Koertge Longino'nun politik taahhütlerle ilgili sözlerine gönderimde bulunarak bu durumu şöyle ifade eder: "*Bu sonraki açıklama özgürlükçü olanın politik olarak ilerlemeci değerleri gerekçeleştirme bağlamına katmak isteyebileceği anlamına gelmektedir*" (Koertge 2000, 52). Feminist epistemoloji, bilimin keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımı ile uyumsuzluk içindedir. Varılan noktada Koertge'nin feminist epistemolojiye karşı argümanı şu şekilde ortaya konulabilir:

Feminist epistemoloji keşif-gerekçeleştirme bağlam ayrımı ile uyumsuzluk içindedir.

Keşif-gerekçeleştirme bağlam ayrımı bilim felsefesinin temel ilkelerinden birisidir.

Bilim felsefesinin temel ilkelerinden birisi ile uyumsuzluk içinde olan bakış açıları reddedilmelidir.

Öyleyse, feminist epistemoloji reddedilmelidir (Aufrecht 2011, 381).

Literatürde Koertge'nin argümanına feminist epistemolojideki yaklaşımlar açısından üç farklı yanıt verilmiştir (Aufrecht 2011, 381-382). Birinci yaklaşıma göre Koertge'nin argümanının tüm öncülleri kabul edilip feminist epistemolojinin bu öncüller ile daha uyumlu hale getirilmesi yönünde iddialar türetilebilir. Diğer alternatife göre, argümanın birinci öncülünün yani feminist epistemolojinin bilim felsefesinin temel ilkeleri ve özellikle keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımıyla uyumsuz olduğu iddiasının yanlış olduğu kabul edilip, feminist epistemolojinin farklı versiyonlarının ilgili ayrımı ihlal etmediği dile getirilip, söz konusu versiyonların ilgili ayrımı ve benzeri temel ilkeleri destekleyecek örnek ve argümanların ortaya konulmasına yardım ettiği dile getirilebilir. Böylelikle ilgili ayrım benimsenerek gerekçeleştirme kısmıyla ilgili olmayan, keşif bağlamındaki faktörlerden bahsedilebilir. Üçüncü olası stratejide, argümanın birinci öncülü kabul edilerek feminist epistemolojinin geleneksel bilim felsefesinden temelden bir kopuşu temsil ettiği iddia edilebilir. Buna göre ayrımının hatalı olduğu iddiası temelinde keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı arasında net bir ayrım ortaya konmadığı dile getirilip bahsi geçen ayrım ile uyumsuzluk içinde olmanın feminist epistemolojiyi reddetmek için geçerli bir gerekçe oluşturmadığı iddia edilebilir. Louise Antony (2002) birinci stratejiyi, Elizabeth Anderson (1995) ikinci stratejiyi, Lynn Hankinson Nelson (1990, 1994) üçüncü

stratejiyi takip etmektedir (Aufrecht 2011, 382). Söz konusu stratejiler için adı geçen yazarların kendi metinleri incelenebilir. Aufrecht (2011), bağlam ayrımının feminist bilim felsefesini bertaraf etmek için kullanılmaması gerektiğini dile getirir. Ona göre bağlam ayrımının kullanımı son derece belirsizdir ve ayrımın kullanımı natüralizm ve gerekçelendirmenin doğası hakkındaki daha temel tartışmaları maskeler).

Koertge'nin Eleştirilerinin Analizi ve Keşif Bağlamı ile Gerekçelendirme Bağlamı Ayrımının Yeri

Bilgi üretme pratiğindeki geleneksel objektiflik anlayışı feminist perspektifler tarafından eleştirilmiş olsa da eleştirilerin çıkış ve odak noktaları aynı değildir. Bu bağlamda bu bölümde, Koertge'nin feminist epistemolojiye keşif bağlamı ve gerekçelendirme bağlamı ayrımı temelinde yönelttiği eleştiriler analiz edilecektir.

Koertge'nin feminist epistemolojiyi eleştirmek için kullandığı Lysenko vakası kendi argümanını zayıflatmaktadır (David Jarovsky, Lysenko'nun Marksist ideolojiyle uyum içinde bilimsel pratiği sürdürme gayesinde olsa bile ilgili dönemde Sovyet yönetimi açısından mısır yetiştiriciliğinin en önemli öncelik olması nedeniyle Jarovsky'nin asıl motivasyonunun olabilecek en kısa sürede pratik sonuçlara ulaşmak olduğunun altını çizer (1970, 60, 91). Aufrecht'in (2011, 379-380) iddiaları referans alınarak Koertge'nin Lysenko vakasını kullanma biçiminin sorunlar barındırdığı iddia edilebilir. Marksizm, Lysenko'nun yaşadığı dönemde aralarında çalışmaları bilimsel bulunan tüm Sovyet biyologlar için bir çerçeve varsayım olarak iş görmektedir. Bu bağlamda söz konusu tespit, Koertge'nin argümanı açısından iki probleme neden olabilir. Öncelikle, çerçeve bir varsayım olarak Marksizm empirik açıdan yeterli ve yetersiz teoriler arasındaki farkları açıklamak için kullanılamaz. Ayrıca, bir ideolojinin çerçeve bir varsayım olarak iş görmesinden, onun gerekçelendirme bağlamında da kanıt olarak kullanabileceği sonucu zorunlu olarak çıkmamaktadır. Aufrecht, Lysenko vakasının statüsü ile ilgili şu tespitte bulunur:

Lysenkoculuk artık bu noktaları belirtmek için en iyi örnek gibi görünmüyor. Evet, teoriler ve iddialar empirik olarak yetersizdir, evet, bunların kullanımı tehlikeliydi ve kaçınılması gerekiyordu. Ancak sorun, bağlam ayrımının ihlali değildir; sorun, ideolojinin kanıt eksikliğini örtmesi değildir. Daha ziyade sorun, Lysenko'nun ideolojisi ne olursa olsun kanıt elde etmek için hiçbir girişimde bulunmamasıdır. (2011, 379).

Sonuç olarak Koertge, Lysenko vakasını kullanarak ideoloji meselesinin keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı ayrımı meselesiyle ne türden bir ilişkisi olduğunu gösterememektedir. Bu anlamda Aufrecht'in de belirttiği gibi, ideolojinin keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı ayrımını nasıl ihlal ettiğini göstermek için Lysenko vakası çok da uygun bir örnek olmayabilir (2011, 380).

Koertge, feminist epistemolojiye keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı ayrımı temelinde geliştirdiği karşı çıkışında bilimi yalnızca "açıklama" ("the science as explanation") işlevi ile nitilemekte, "özgürleşme"yi ("science as emancipation") bu işlevin karşısında adeta bir "karşı öneri" olarak konumlandırmaktadır (2003b, 223; 225). Koertge benzer bir ikiliğe "politik arena" ve "bilimsel arena" ayrımında da başvurmuştur. Feminist epistemolojiye özgürleşme programı olarak değerlendiren Koertge (2003b, 229) hangi değerlerin ilerlemeci olduğu ve bu sürece dâhil edileceğini sorduktan sonra "Politik arenada kazanamayan baskı görenlerin bilimsel arenada neden kazanabileceklerini varsayalım?" diye bir soru sorar. Bu noktada Koertge'nin meseleyi eksik yorumladığını düşünüyorum. Aslında mesele kazanmak-kaybetmek, bilimsel-politik gibi ikilemlere sıkışmak değil, mevcut bilim pratiğinin içinde bulunduğu somut durumun somut bir

analizini verip, ilgili pratiğin nasıl daha çoğulcu, eşitlikçi ve kapsayıcı hâle getirileceği ile ilgilidir. Bilimin nitelenmesi konusunda neden dile getirdiği türden ikilikleri kabul etmek gerektiğiyle ilgili ikna edici bir argüman vermemesi bir yana Koertge, bilimdeki açıklama meselesini de güncel bilim pratiği çerçevesinde değerlendirmemektedir. Koertge, Helen Longino'nun "açıklama ve özgürleşme" ("*explanation plus emancipation*") yaklaşımını da analiz eder (2003b, 231). Bu bağlamda Koertge'ye karşı farklı argümanlar öne sürülebilir. Öncelikle Okruhlik'in yaptığı gibi, bilimde gerekçeleştirme ve açıklama pratiklerinin geçirdiği değişimin altı çizilebilir. İkinci olarak, aynı bağlamda güncel bilim pratiğinde açıklama meselesinin son derece bağlama duyarlı, perspektif temelli ilerlediği düşünüldüğünde, gerekçeleştirme bağlamında da yine bilim dışı faktörlerin tesir edebildiği durumların olduğu vurgulanabilir. Ya da bilim felsefesi tarihi referans alınarak Otto Neurath'ın bilim pratiğinin statüsü hakkındaki iddiaları analiz edilebilir. Sonuncusuyla başlayalım.

Değerlerden bağımsız bilim pratiğinin olanağı konusunda Viyana Çevresi temsilcilerinden Otto Neurath'ın iddiaları bir referans noktası oluşturabilir. Neurath, diğer Çevre üyeleri ile tartışmalarında bilim pratiğinin (özellikle sosyal bilimlerin ve ekonominin) kaçınılmaz biçimde politik olduğunu vurgular (Neurath 1983, 46; Howard 2011, 62-63). Neurath'ın felsefesi "*bilgi ve gerekçeleştirmenin indirgenemez bağlamsallığı*" ile nitelenir (Uebel 2007, 98). Teori dışı değerlendirmelerin varlığı, feminist bilim felsefesinin değer yargılarından bağımsız bilim pratiği iddiasına karşı önemli dayanak noktalarından birisidir (Yap 2022, 41). Neurath'a göre "*yardımcı güdüler*" ("*auxiliary motives*") bilim pratiğindeki karar alma mekanizmalarının iddia edildiği kadar rasyonel ve yansız olamayabileceğinin, bu süreçlerin sosyal ve politik etmenler tarafından etkilendiğinin ve biçimlendirildiğinin altını çizer (Okruhlik 2004, 60; Çevik 2023).

Okruhlik'e göre keşif bağlamını etkileyen bağlamsal etmenler ve değerler gerekçeleştirme bağlamını da kaçınılmaz olarak etkiler. Gerekçeleştirme, mevcut teoriler arasında seçim yapmayı gerektireceğinden, eğer mevcut teorilerin hepsi cinsiyetçiye, cinsiyetçi önyargı nihai olarak seçilen teoride de varlığını sürdürecektir. Dolayısıyla teori seçim süreci rasyonel olsa bile, sosyal faktörler keşif bağlamını etkileyeceği için ortaya çıkan sonuç aslında kaçınılmak istenen problemleri barındırmaya devam edebilir. Bu bağlamda bilimsel yöntemin tek başına cinsiyet ile ilgili önyargıları ortadan kaldıramayacağını iddia eden Okruhlik'e göre keşif bağlamı epistemik bir öneme sahiptir. Ona göre felsefeciler yalnızca gerekçeleştirme bağlamına odaklanmamalıydılar (Okruhlik 1994, 39).

Okruhlik'e göre bilimsel süreçlerin kaçınılmaz biçimde tarafsız olmaması, yalnızca toplumdaki ataerkil yapıların varlığı ile açıklanamaz; pekâlâ erkek egemen bir bilim topluluğu da cinsiyetçiliği yansıtmayan bilimsel bilgi üretiminde rol alabilir. Okruhlik'e göre bağlamsal değerler, bilimsel süreçleri ve bilimin içeriğini etkiler ve bu etkileri analiz etmenin bir yolu bilimin sosyal olarak düzenlenmiş biçimlerini konu edinmektir. Ona göre "*bilimdeki ideolojik çeşitliliği ve orijinleri kısmi olarak aydınlatabilecek bazı standart felsefi araçlar vardır, ancak söz konusu araçlar güncel olmayan ve sosyal faktörlerin keşif bağlamındaki etkisini azaltan savunulamaz bir bilimsel süreç kavramsallaştırmasının içine gömülü olduğu sürece mevcut görev için yetersizdirler*" (Okruhlik 1994, 42). Okruhlik'in iddiası, keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımı gibi felsefi araçların bilim pratiğindeki değişimin gözden kaçırıldığı durumlarda değerini ve işlevselliğini yitirebileceği ile ilgilidir. Okruhlik'in de belirttiği gibi, güncel bilgi üretme pratiği, teorilerin doğadaki fenomen ile kıyaslanmasına dayanarak, evet/hayır yanıtlarına sıkışmış biçimde ilerlememektedir. Dolayısıyla bilimin kaçınılmaz biçimde politik olmasına benzer biçimde Okruhlik için "*[b]ilimsel rasyonellik indirgenemez biçimde kıyasa dayalıdır*" (1994, 33). Yani hedef fenomeni açıklama iddiasındaki hipotezler doğaya karşı değil, rakip

hipotezlerle ilişkisinde değerlendirilmektedirler. Okruhlik'e (1994) göre, keşif bağlamında kararları etkileyen epistemik olmayan faktörler, mevcut teori havuzunu sınırlandırdığı için teorilerin değerlendirilmesinde ve bilimin içeriği üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Örneğin, mevcut bilim topluluğunda cinsiyetçi bir ön yargı yaygınsa, bu ön yargı bilim insanlarının zihniyetini öyle bir şekilde kısıtlama eğilimindedir ki, cinsiyetçi olmayan alternatif hipotezler düşünülemez. Hatta bu türden hipotezlerin geliştirilmesi yasaklanır. Böyle bir durumda sonuç olarak, en iyi hipotez tamamen nesnel gerekçelerle seçilmiş olsa bile, seçilen hipotez yine de cinsiyetçi varsayımlar içerebilir. Okruhlik'in argümanı sadece örtük ön yargılar ile ilgili değildir; çıkarabilecek genel ders şudur: Değerler bir kez keşif bağlamına girdiğinde, gerekçelendirme bağlamındaki metodolojik titizlik bilimdeki değerlerin ortadan kaldırılmasını garanti etmez (Ahn 2020, 62).

Bilim, Koertge'nin argümanlarını dayandırdığı biçimiyle yalnızca açıklayıcılık özelliği ile ele alındığında bile açıklama, gerekçelendirme ve test etme pratiklerinin epistemik olmayan faktörler tarafından etkilendiği görülmektedir. Güncel bilim pratiğinde açıklama bağlamsal, perspektife dayalı, açıklanacak fenomenin bir kısmının belirli açılardan idealize edilerek temsil edildiği modeller ile ilerlemektedir. Bu bağlamda ekonomist ve ekonomi felsefecisi Robert Sugden'in ekonomideki model temelli açıklamaları ele alışı analiz edilebilir. Sugden "güvenilirlik" ('credibility'/mutedberlik) kavramı temelinde modellerin açıklamadaki işlevini analiz eder. Ona göre 'doğruluk' ('truth') ile 'doğruya yakınlık' ('verisimilitude') arasında bir ayrım vardır. Sugden güvenilirliği doğruya yakınlık olarak ele alır ve ona göre ekonomik modellerin güvenilir olması modelde bulunan varsayımların belirli bir düzene göre seçilmiş olması ve "gerçek dünyada hâlihazırda bilinen nedensel süreçler ile uyum içinde olması" anlamına gelir (2002, 2009). Tüm bu nitelermelere rağmen Sugden, güvenilir bir dünyanın nasıl tanımlanması gerektiğine dair tam bir tanım veremeyeceğini belirtir (2000, 26). Sugden'a göre güvenilirlik, biçimsel bir dil aracılığıyla ifade edilemez; bunun yerine, bahsi geçen kavram, modelleyen öznel değerlendirmesi ile değerlendirilir (Sugden 2000, 9). Olası sorunlar bu noktadan itibaren daha görünür olmaya başlar. Ekonomik fenomenleri modelleyenlerin ekonomi pratiği içerisinde farklı arka plan ve varsayımlarla hareket ettiği düşünüldüğünde, ekonomik modellerin güvenilirliğini temele alan bu yaklaşımda, modeller aracılığıyla yapılan çıkarımlar kesinliğe sahip olmayacaktır. İlkece, modelleyenlerin farklı sosyo-politik geçmişleri olabileceği kabul edildiğinde, ekonomik fenomene dair modeller temelinde verilecek açıklamaların yani gerekçelendirmelerin, ekonomistler tarafından ne ölçüde ve hangi kesinlik derecesiyle kabul edileceği tartışmalıdır. Dolayısıyla Koertge'nin yaptığı gibi bilim açıklama işlevi ile eş tutulduğunda bile epistemik olmayan etmenlerin gerekçelendirme bağlamına girmesi olanaklıdır.

Koertge'nin feminist epistemolojiyi keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı ayrımının ihlal edildiği gerekçesiyle reddeden argümanındaki feminist epistemoloji kavrayışı, tek biçimli feminist epistemoloji varsayımına dayanır (Benzer bir tespit için bk. Aufrecht 2011, 375; 381). Öte yandan feminist epistemoloji monolitik bir yapıya sahip değildir. Makale kapsamında ayrıntılarına girilemeyecek olan feminist epistemoloji, feminist duruş noktası ve feminist postmodernizm yaklaşımları arasında farklılıklar vardır (Crosnow 2013). (Feminist Duruş Noktası Teorisi yaklaşımını ele alan bir çalışma için bk. Altınkaya, 2023). Dolayısıyla bu bağlamda Ian Hacking'in dile getirdiği gibi "[a]yrımları önemsememiz gerekir" (1999, 67).

Koertge'nin argümanındaki benzer ve diğer problemlerli nokta keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamını başka yorumlara yer bırakmayacak şekilde tek bir biçimiyle ele almasıyla ilgilidir. Makalenin başında değinildiği üzere, Huene'nin (1987) analizi çerçevesinde ayrımın farklı yorumları olduğunun altı çizilmelidir. Ancak Koertge, kendi argümanında feminist

epistemolojinin reddedilmesinde kullanışlı bulduğu ayrımın tek bir yorumunu temel almaktadır. Öte yandan Huene, keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımıyla ilgili farklı versiyonları değerlendirdikten sonra şunları ifade eder:

Aslında, bildiğim kadarıyla KG [Keşif-Gerekçeleştirme] ayrımının bu konudaki tartışmalarda hiç eleştirilmemiş bir özü olduğuna inanıyorum. [...] Bir yanda olgusal olan ile diğer yanda normatif veya değer biçen arasındaki ayrımı göz önünde bulunduruyorum. Gerçekleşen olgular ile bunların betimlemeleri, betimleyici bir bakış açısından ilgimi çekiyor. Bu olgular arasında, diğerlerinin yanı sıra, bilim tarihinde öne sürülen epistemik iddiaları betimlemek isteyebilirim. Normatif veya değer biçen bir bakış açısından belirli iddiaların değerlendirilmesiyle örneğin onların doğruluğu veya yeniden üretilebilir olmalarıyla, bu iddiaların öznel arasında kabul edilebilir olması veya onların akla uygunluğu için gerekli olan epistemik iddialarla ilgileniyorum. Bu değerlendirme (ahlaki veya estetik normların aksine) epistemik normları kullanır. Belirli epistemik iddiaların gerekçelere dayanıp dayanmadığını epistemik normları kullanarak değerlendirebiliriz (Hoyningen-Huene 2006, 128–129, vurgu eklenmiştir).

Huene, alıntıda keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımının esnek bir yorumunu sunmaktadır. Huene, ayrımın temel faydasının, betimleyici ve normatif perspektifleri ayırt etme işlevine dayandığını ileri sürer. Keşif bağlamı betimleyici bir bakış açısıyla, gerekçeleştirme bağlamı ise normatif bir bakış açısıyla zaman içerisinde önce ve sonra gerçekleşen süreçler olarak değil *perspektifler* olarak ele alınmalıdır. Keşif bağlamının özü bilimsel bir vakadaki olgularla ilgili soruların sorulduğu perspektife, gerekçeleştirme kısmı ise bilimsel bir iddianın gerekçeleştirilmesiyle ilgili soruların sorulduğu perspektife denk düşer (Aufrecht 2017, 153-154). Buna göre keşif bağlamı ile gerekçeleştirme bağlamı ayrımı, dinamik bir perspektifle normatif ve değer gösterici bir rol oynayabilir. Tanım bu şekilde ortaya konulduğunda, hem ayrımının sınır koyuculuğu felsefi bir araç olarak işlevini korumakta, hem de bahsi geçen işlevin doğası bilim pratiğinin özünü uyumlu hâle gelmektedir (Örneğin Hilary Putnam'a göre (2002) bilim pratiğinde olgu ve değerler betimleyici ve normatif içeriğin beraberce bulunduğu “yoğun” (“*thick*”) etik kavramlar nedeniyle ayrılabilir değildir. Aynı konuda benzer bir pozisyon için bk. Dupré 2007). Değerlerden bağımsız bilim idealinde bilimsel problemin tercihi, problemle ilişkisinde kanıt toplama, eldeki kanıtla ilgili probleme verilen yanıt olarak teori ya da hipotezin kabulü, bilimsel araştırma sonuçlarının uygulanması ve çoğaltılması olarak en azından dört farklı yol belirlenebilir. Öte yandan Philip Kitcher'ın da (2011a, 31-40; 2011b) belirttiği gibi bu süreçlerin bilim pratiği içerisinde kesin olarak ayrılabilmesi olanaklı değildir (Koertge keşif ile gerekçeleştirme süreçlerinin zamansal olarak kesin biçimde ayrılamayacağını kabul eder (1993, 126)). Üstelik, teorileri değerlendirirken epistemik olmayan faktörlerin değerlendirme süreçlerine katılmayacağı kabul edilse bile epistemolojik olmayan etmenler bilimsel bilginin içeriğine nüfuz edebilir (Okruhlik 1994, 38-39). Güncel bilim pratiğinde bağlamın önemi daha önce belki de hiç görülmemiş biçimde vurgulanmaktadır (Model temelli bilim pratiği ve felsefesiyle Bas C. Van Fraassen'in bilim felsefesi yaklaşımı bağlamın rolü ve işlevini ön plana çıkaran örneklerdir). Güncel bilim pratiğinde neyin bilgi verici olup olmadığı, neyin bilginin epistemik içeriğine etki edip etmeyeceği çoğu zaman bağlama duyarlıdır (Üstelik bilim pratiğinde epistemik olmayan değerlerin epistemik açıdan faydalı olabileceği durumlar da olanaklıdır, bk. Ahn 2020). Gerekçeleştirme bağlamında süreçlere dışsal etmenlerin tesir etmesinin her zaman

zorunlulukla olumsuz sonuçlara neden olacağını iddia etmek güçtür. Huene'nin ortaya koyduğu biçimiyle ayırım, epistemik normlarla ilgili bir iddia ortaya koymamaktadır. Yani, tarihsel ve sosyolojik süreçlerin bu kısma katılmasının önünde bir engel yoktur (De Campos 2015, 244). (Örneğin Viyana Çevresi temsilcilerinden Otto Neurath da keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı ayrımının katı versiyonunu reddedecektir. Ona göre mantıksal etmenler dışındaki etmenler de gerekçelendirme bağlamında işlevsel olabilir (Uebel 2000, 144; De Campos 2015, 243). Neurath'ın iddialarını feminist bilim felsefesiyle ilişkilendiren bir yaklaşım için bk. Çevik 2023. Neurath'ın bilim felsefesinin politik yönüyle ilgili bk. Çevik 2022).

Keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı ayrımı hem ona başvurarak feminist epistemolojiyi eleştiren Koertge gibi isimler için hem de bahsi geçen eleştirilere yanıt veren feminist epistemologlar için farklı anlamlar taşımaktadır (Aufrecht 2011, 390). Koertge bilimsel bilgi üretimindeki aşamalara odaklanmaktadır. Bu yaklaşımda her ne kadar Koertge, keşif ve gerekçelendirme süreçlerinin zamansal olarak kesin biçimde ayrılamayacağını kabul etse de söz konusu aşamaların hangi referans noktalarına göre belirlendiğini açıklamamaktadır. Öte yandan Huene'nin önerdiği biçimiyle ayırım bilimsel araştırma süreçlerinde sorulması gereken sorular bağlamında ele alındığında anlaşıldığında keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı ayrımının hâlen bilimsel pratiğin anlaşılmasında önemli bir işlevi ve statüsü olduğu görülebilecektir. (Huene'nin keşif-gerekçelendirme bağlamı yorumuyla ilgili eleştirel bir analiz için bk. Aufrecht 2017). Bilim pratiği keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı ayrımı gibi yöntemsel ayrımların epistemolojik açıdan değerlendirilmesi için bir çerçeve sunmaktadır:

Bilim felsefecileri için epistemik pratiklerin başarılı ya da başarısız olduğunu anlamanın en iyi yolu... felsefi bir teoriyle ortaya çıkıp... ilgili pratikleri bu çerçevede değerlendirmek değildir. Daha ziyade en iyi yol, doğal varlıklar tarafından tikel tarihsel momentlerdeki somut epistemik pratiklerle ilişkisine bakmak, normatif idealler ve söz konusu ideallerin söz konusu pratiklerde içerilme çabasıyla ilgili bir kavrayış edinmektir (Kukla 2008, 289, vurgu eklenmiştir).

Rebecca Kukla'nın vurgusu bilimsel pratiğin keşif ve gerekçelendirme süreçlerinin somut olarak kavranmasında en iyi yöntemi sunmasıyla ilgilidir. Bilim pratiği, gerekçelendirme süreçlerinin *a priori* biçimde değil, somut olarak "aşağıdan yukarıya" (Kukla 2008, 289) biçimde kavranılmasına yardımcı olmaktadır. Böylece evrensel, genel-geçer bir gerekçelendirme anlayışının bilim pratiğine önsel olarak belirlenemeyeceği ortaya çıkacaktır (Aufrecht 2011, 389).

Sonuç

Keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı ayrımı bilim felsefesinde son dönemde yeniden gündeme gelen başlıklardan biridir. Ayırım farklı bağlamlarda ele alınabilse de özellikle feminist bilim felsefesi ve epistemolojisine yönelik eleştiriler için bir odak noktası olarak da iş görmektedir. Koertge'nin feminist epistemolojiye yönelik eleştirileri bu bağlamda değerlendirilebilir. Öte yandan makalede ortaya konduğu biçimiyle ayırımın farklı versiyonları bulunmaktadır. Koertge eleştirilerinde söz konusu alternatifleri değerlendirmekten ziyade ayırımın amacına hizmet edecek biçimde belirli bir anlamıyla ele almaktadır.

Koertge'nin feminist epistemolojiye karşı keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı ayrımı temelinde geliştirdiği argümanı, gerekçelendirmenin gerçek doğasının ne olduğu sorusunun tekrar ele alınması açısından değerlidir. Öte yandan Koertge'nin ilgili ayrıma dayanarak feminist epistemolojiyi reddetme girişimi sorunlar barındırmaktadır. Koertge, ayırımın kendi tercih ettiği yorumunu ve ayırımın taşıyabileceğinden daha fazla anlam yüklü bir versiyonunu feminist

epistemolojiye karşı geliştirdiği argümanın merkezine yerleştirmektedir. Koertge'nin söz konusu ayrımın ihlal edildiğini göstermek ve feminist epistemoloji ile analogi kurmak için kullandığı Lysenko vakası dahi ayrımın nasıl ihlal edildiğini açık kılmaktan uzaktır. Koertge'nin ortaya koyduğu monolitik biçimiyle keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı ayrımı güncel bilim pratiği ile büyük oranda örtüşmemektedir. Bilimsel keşif ve gerekçelendirmenin doğasının ne olduğu, bilim pratiğinin özünde yer alan bu iki sürecin rasyonel bir hesabının verilebilir olup olmadığı hâlen önemli bir mesele olmakla birlikte, bu ve benzeri soruları yanıtlamanın en iyi yolu bilimin pratiğine odaklanmaktan ve metodolojik ayrımların önemsenmesinden geçmektedir. Bu anlamda Huene'nin ortaya koyduğu biçimiyle, farklı versiyonlarıyla ayrım hâlen hem güncel bilim pratiği açısından hem de feminist epistemolojiye bağlam ayrımı üzerinden yöneltilen eleştirilerin karşılanmasında işlevseldir. Huene'nin ortaya koyduğu biçimiyle keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı ayrımının farklı versiyonları bilimin hâlen büyük oranda başarılı ve hesabı verilebilir bir etkinlik olduğunu göstermektedir. Ayrım aynı zamanda, zamansallık, empirik içerik, normatiflik/betimleyicilik gibi farklı boyutlara sahip olduğu için feminist epistemolojiye yönelik eleştirilerin karşılanmasında da işlevseldir. Makalede gösterildiği üzere ayrım söz konusu farklı boyutlarıyla ele alındığında feminist epistemolojinin eleştirilmesinde değil, tam tersine feminist epistemolojide öne sürülen iddiaların gerekçelendirilmesinde rol oynayabilecektir.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahn S. 2020, "How Non-epistemic Values Can be Epistemically Beneficial in Scientific Classification". *Studies in History and Philosophy of Science Part A, Volume 84*, 57-65. doi: <https://doi.org/10.1016/j.shpsa.2020.08.002>.
- Akbay G. 2014, "Marksizm Bilime Yabancı Mı?" Ed. A. Dizdar. *Jacques Monod: Lisenko Vakası, Diyalektik Materyalizm ve Siyaset-Bilim İlişkisi*, Yazılama Yayınevi. İstanbul, 88-115.
- Anderson E. 1995, "Feminist Epistemology: An Interpretation and a Defense". *Hypatia*. 10 (3), 50-84.
- Anderson E. 2004, How Not to Criticize Feminist Epistemology: Review of Pinnick, Koertge, and Almeder's Scrutinizing Feminist Epistemology. Erişim Tarihi: 04.04.2023. (<http://www-personal.umich.edu/~7Eeandersn/hownotreview.html>).
- Antony L. 2002, "Quine as Feminist: The Radical Import of Naturalized Epistemology". Eds. L. M. Antony & C. Witt, 2nd, *A Mind of One's Own: Essays on Reason and Objectivity*, Boulder: Westview, 93-109.
- Aufrecht M. 2011, "The Context Distinction: Controversies Over Feminist Philosophy of Science". *European Journal of Philosophy of Science*, (1), 373-392. doi: 10.1007/s13194-011-0031-9.
- Aufrecht M. 2017, "Reichenbach Falls—And Rises? Reconstructing the Discovery/Justification Distinction". *International Studies in the Philosophy of Science*, 31 (2), 151-176. doi: <https://doi.org/10.1080/02698595.2018.1424760>
- Bolat D. 2015, "Bilim, Cinsiyet, Nesnellik: Feminist Nesnellik Arayışı Üzerine Bir Tartışma". *Sosyoloji Dergisi*, (31), 1-17.
- Curd M. 1980, "The Logic of Discovery: An Analysis of Three Approaches". Ed. T. Nickles *Scientific Discovery, Logic, and Rationality*, Dordrecht, 201-19.
- Çevik D. 2022, "Politik Bilim Felsefesi Tartışmalarına Otto Neurath'ın Katkısı". *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (34), 259-277. doi: <https://doi.org/10.53844/flsf.1117061>.
- Çevik D. 2023, "Carnap ve Neurath'ın Feminist Bilim Felsefesi Açısından Olası Bir Değerlendirmesi". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 63(1), 573-605. doi: <https://doi.org/10.33171/dtcjournal.2023.63.1.23>
- De Campos L. B. S. N. 2015, "Neurath on Context of Discovery vs Context of Justification". *Argumentos, Revista de Filosofía*, 237-246.
- Dupré J. 2007, "Fact and Value". Eds. H. Kincaid, J. Dupré, *Value-Free Science? Ideals and Illusions*. New York, 24-71.
- Feyerabend P. K. 1970, "Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge". Ed. M. Radner

- and S. Winokur, *Analyses of Theories and Methods of Physics and Psychology. Minnesota Studies in the Philosophy of Science* Vol. 4. Minneapolis, 17–130.
- Haack S. 1993, “Knowledge and Propaganda: Reflections of an Old Feminist”. *Partisan Review*, 556–564.
- Hacking I. 1999, *The Social Construction of What?* Harvard University Press. Cambridge, MA.
- Haeley K.C. 2003, *Objectivity in The Feminist Philosophy of Science*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The Ohio State University, Columbus, Ohio.
- Hanson N. R. 1971, “The Idea of a Logic of Discovery”. Ed. N.R. Hanson, *What I Do Not Believe and Other Essays*, Dordrecht, 288–300.
- Harding S. (ed.). 2008, *Sciences from Below: Feminism, Postcolonialism, and Modernities*. Duke University Press. Durham.
- Harding S. G. 1986, *The Science Question in Feminism*. Cornell University Press. Ithaca.
- Howard D. 2006, “Lost Wanderers in the Forest of Knowledge: Some Advice on How to Think About the Relation Between Discovery and Justification”. Eds. J. Schickore, & F. Steinle, *Revisiting Discovery and Justification: Historical and Philosophical Perspectives On the Context Distinction*. Dordrecht, 3-22.
- Howard D. 2011, “The Philosophy of Science and The History of Science”. Eds. S. French and J. Saatsi, *The Continuum Companion to the Philosophy of Science*. London, 55-71.
- Hoyningen-Huene P. 2006, “Context of Discovery Versus Context of Justification and Thomas Kuhn”. Eds. J. Schickore and F. Steinle, *Revisiting Discovery and Justification: Historical and Philosophical Perspectives on The Context Distinction*. Dordrecht, 119-131.
- Hoyningen-Huene P. 1987, “Context of Discovery and Context of Justification”. *Studies in History and Philosophy of Science* (18), 501–515.
- Jarovsky D. 1970, *The Lysenko Affair*. Harvard University Press. Cambridge.
- Kitcher P. 2011a, *Science in a Democratic Society*. Prometheus Books. Amherst, NY.
- Kitcher P. 2011b, *The Ethical Project*. Harvard University Press. Cambridge, MA.
- Koertge N. 1993, “Ideology, Heuristics and Rationality in the Context of Discovery”. Eds. S. French & H. Kamminga, *Correspondence, Invariance, and Heuristics: Essays in Honour of Heinz Post*. Dordrecht, 125-136.
- Koertge N. 2003a, “Gender and the Genealogy of Scientific Discoveries”. Eds. C. Pinnick, N. Koertge & R. Almeder, *Scrutinizing Feminist Epistemology: An Examination of Gender in Science*. New Brunswick, 47-64.
- Koertge N. 2003b, “Feminist Values and the Value of Science”. Eds. C. Pinnick, N. Koertge & R. Almeder, *Scrutinizing Feminist Epistemology: An Examination of Gender in Science*. New Brunswick, 222-233.
- Kukla R. 2008, “Naturalizing Objectivity”. *Perspectives on Science*, 16 (3), 285-302. doi: <https://doi.org/10.1162/posc.2008.16.3.285>
- Longino H. 1990, *Science as Social Knowledge*. Princeton University Press. Princeton.
- Morales J. A. & Delgado M.M. 2016, “The Discovery/Justification Context Dichotomy Within Formal and Computational Models of Scientific Theories: A Weakening of the Distinction Based on the Perspective of Non-Monotonic Logics”. *Journal of Applied Non-Classical Logics*, 26 (4), 315-335.
- Mowry B. 1985, “From Galen’s Theory to William Harvey’s Theory: A Case Study in the Rationality of Scientific Theory Change”. *Studies in History and Philosophy of Science* 16 (1), 49–82.
- Nelson L. H. 1990, *Who Knows: From Quine to a Feminist Empiricism*. Temple University Press. Philadelphia.
- Nelson L. H. 1993, “Who Knows? What Can They Know? And When?”. *Reason Papers*, (18), 45–56.
- Nelson L. H. 1995, “The Very Idea of Feminist Epistemology”. *Hypatia*, 10(3), 31-49. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1527-2001.1995.tb00736.x>
- Neurath O. 1983, *Philosophical papers 1913-1946*. Translated and Edited by R. S. Cohen and M. Neurath. Reidel. Dordrecht.
- Nickles T. 1980, “Introductory Essay: Scientific Discovery and the Future of Philosophy of Science” Ed. T. Nickles, *Scientific Discovery, Logic, and Rationality: Boston Studies in The Philosophy of Science Vol. 56*. Dordrecht, 1-59.

- Okruhlik K. 1994, "Gender and the Biological Sciences". Canadian Journal of Philosophy, Supplementary Volume, (20), 21-42. doi: 10.1080/00455091.1994.10717393.
- Putnam H. 2002, *The Collapse of the Fact/Value Dichotomy and Other Essays*. Harvard University Press. Cambridge, MA.
- Reichenbach H. 1938, *Experience and Prediction: An Analysis of the Foundations and the Structure of Knowledge*. Chicago University Press. Chicago, IL.
- Richardson A. 2006, "Freedom in a Scientific Society: Reading the Context of Reichenbach's Contexts". Eds. J. Schickore and F. Steinle, *Revisiting Discovery and Justification. Historical and Philosophical Perspectives on the Context Distinction*. Dordrecht, 41-54.
- Richardson S. S. 2010, "Feminist Philosophy of Science: History, Contributions, and Challenges". *Synthese*, (177), 337-362. doi: 10.1007/s11229-010-9791-6.
- Schickore J. 2022, Scientific Discovery. Erişim Tarihi: 04.04.2023. (*The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2022 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/scientific-discovery/>).
- Sugden R. 2000, "Credible Worlds: The Status of Theoretical Models in Economics". *Journal of Economic Methodology* 7 (1), 1-31. doi:[http s://doi.org/10.1080/135017800362220](http://s://doi.org/10.1080/135017800362220).
- Sugden R. 2002, "Credible Worlds: The Status of Theoretical Models in Economics". Ed. U. Mäki, *Fact and Fiction in Economics: Models, Realism and Social Construction*. Cambridge 107-136.
- Sugden R. 2009, "Credible Worlds, Capacities and Mechanisms". *Erkenntnis* Vol. 70, (1), 3-27. doi: 10.1007/s10670-008-9134-x.
- Szapuová M. 2021, "Quinean Inspiration in Feminist Epistemology: On the Potential Alliance Between Naturalism and Feminism". *Filosofický časopis*, Special Issue, 28- 43.
- Uebel T. 2000, "Logical and Empiricism and the Sociology of Science: The Case of Neurath and Frank". *Vol. 67, Supplement. Proceedings of the 1998 Biennial Meetings of the Philosophy of Science Association. Part II: Symposia Papers v.67*, 138-150.
- Uebel T. 2007, *Empiricism at the Crossroads: The Viena Circle's Protocol-Sentence Debate*. Open Court. Chicago.
- Yap A. 2022, "Conceptual Engineering and Neurath's Boat: A Return to the Political Roots of Logical Empiricism". Eds. David Bordonaba Plou, Víctor Fernández Castro & José Ramón Torices, *The Political Turn in Analytic Philosophy: Reflections on Social Injustice and Oppression*. Berlin, Boston, 31-52.

Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Tiran'daki Kiliselerin İnşa ve Onarım Faaliyetleri

Construction and Repair Activities of Churches in Tirana According to Ottoman Archive Documents

Enes KAVALÇALAN*

Öne Çıkanlar: Tiran'da Osmanlı yönetimi süresince yedi kilisenin varlığına dair belgelere ulaşıldı. Bu kiliselerin dördü Katolik, üçü ise Ortodoks Rumlara hizmet vermekteydi. Katolik kiliseleri Avusturya, Ortodoks kiliseleri ise Rusya tarafından tahakküm altına alınmak istenmekteydi. Buna karşılık Osmanlı Devleti kendi otoritesini koruma yönünde hareket etmişti.

Öz: Tanzimat Fermanı'nın 1839 yılında ilanı ile birlikte gayrimüslimlerin ibadethane ve okul gibi yapıları inşa etmesini kolaylaştıran kararlar alınmıştı. Bunun üzerine gayrimüslimler de hazırladıkları projelerle yeni binalar inşa etmek üzere Osmanlı Devleti'ne başvuruda bulunmuş, uygun görüldüğü durumlarda bu başvurular için birer ruhsat hazırlanarak bunlara izin verilmişti. Bahsedilen uygulamanın gerçekleştirildiği yerlerden biri ise Arnavutluk'un Tiran şehridir. Bu çalışmada Osmanlı Dönemi'nde Tiran'da yaşamış olan Hristiyanların kullandıkları ibadethaneler Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi ışığında ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmanın coğrafi sınırları bugünkü Tiran ilinin sınırlarını kapsamakta yani Tiran'ın merkezi ile Kavaye ilçesini içine almaktadır. Bu sınırlar dâhilinde yedi kilise tespit edilmiştir. Bu kiliseler günümüze ulaşamamıştır. Dolayısıyla kiliselerin mimari özelliklerine dair bilgilerimiz de arşiv belgelerinin aktardıklarıyla sınırlı kalmaktadır. Bu konuda yalnızca Tiran'daki Rum kilisesinin fotoğrafı tespit edilebilmiştir. Conani köyündeki kilise için yapılmış olan çizimde ise sadece kiliseye ait olduğu iddia edilen duvar kalıntıları görülebilmektedir. Çalışma, günümüze ulaşamamış olan kiliselerin tespit edilmesi, aynı zamanda arşiv belgeleri ışığında döneminin kilise inşa ve onarım faaliyetlerini ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Ayrıca arşivdeki diğer belgeler vasıtasıyla Rusya'nın Ortodokslar, Avusturya'nın ise Katolikler üzerinde tahakküm kurma çabaları da ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Arnavutluk, Tiran, Gayrimüslimler, Kilise.

Highlights: Documents have been found showing that there were seven churches in Tirana during the Ottoman rule. Four of these churches served the Catholics and three served the Orthodox Greeks. Austria sought to dominate the Catholic churches and Russia wanted to dominate the Orthodox churches. In return, the Ottoman Empire acted to protect its own authority.

Abstract: With the proclamation of the Tanzimat Reform in 1839, decisions were taken to make it easier for non-Muslims to build structures such as places of churches and schools. With these reforms, non-Muslims submitted project proposals to the Ottoman Empire for new buildings. Upon approval of these projects, licences were issued, and permission was granted to buildings. One of the places where this practice was carried out was Tirana, Albania. This study aims to reveal the churches used by Christians living in Tirana during the Ottoman period, based on documents from the Presidency Ottoman Archives.

* Dr. Öğr. Üyesi., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, ekavalcalan@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2277-0968.

The research is geographically limited to the borders of present-day Tirana, including its center and the town of Kavaye. Seven churches were identified within these borders. These churches have not survived to the present day. Therefore, our knowledge about the architectural features of the churches is limited to archive documents. In this concept only the photograph of the Greek church in Tirana has been identified. In the drawing made for the church in Conani village, only ruined walls claimed to belong to the church can be seen. This highlights the importance of this research in identifying structures that no longer exist. In addition, this study reveals the efforts of Russia to dominate Orthodoxy and Austria to dominate the Catholics, as seen through other documents in the archive.

Keywords: Balkans, Albania, Tirana, non-Muslims, Church.

Summary: With the declaration of the Tanzimat Edict in 1839, it became easier for non-Muslims to repair churches and schools, and the construction of new buildings was subject to permission. Following the declaration of the Reform Edict in 1856, these rights and freedoms were expanded, and the construction phases of new non-Muslim structures were further facilitated. Non-Muslims also appealed to the Ottoman State to build new churches and schools with the projects they prepared. When approved, licences were issued, and construction was permitted. One of the places where the mentioned application was implemented is the city of Tirana in Albania. Tirana has continued to be a city where Muslims and Christians lived together from the 15th century to the present day. Thus, it became necessary for non-Muslims in the city to build churches in order to perform their religious duties in the places where they lived. However, none of these churches that built have survived to the present day. We can only learn about these structures through archival sources. This research attempts to reveal the churches used by Christians living in Tirana during the Ottoman Period, based on the documents from the Presidency Ottoman Archives.

First of all, the documents in the archive related to the subject were collected and translated. Printed sources were also scanned and the relevant data were collected. The geographical scope of the research includes the borders of today's Tirana province, including the center of Tirana and the district of Kavaye. The churches within these borders were identified, catalogued with their physical features, and their presence in archival documents was determined. In addition, the locations of the villages where the churches located were tried to be identified using Google Maps.

Seven churches have been determined, none of which have survived to the present day. Only a photograph of the Greek church in Tirana has been found. The drawing made for the church in the village of Conani includes only the wall remains claimed to belong to the church and the measurements of these remains. The information about the other churches consists of the width, length and height measurements found in archival documents.

Five of the churches were in Tirana. Four of them were used by Catholics and one by Orthodox Christians. Two churches in Kavaye were also used by Catholic Greeks. Thus, it can be said that four of the seven churches in total were Catholic and three were Orthodox. Records of the repairs and restorations of the churches date mostly between 1851-1860, indicating that non-Muslims benefited from the rights granted to them after the Tanzimat Edict.

The research shows that the construction and repair of churches during the Ottoman period followed a specific order. According to this order, after the application, a committee was formed to conduct an initial survey of the structure. The decision taken at the end of the survey was reported to the center, and the repair/construction activity was carried out in accordance with the granted. After this, a second survey was conducted to verify the first. During the investigation, the Muslim religious authorities of the region could be consulted whether the repair or construction activity had any problems in terms of Islamic law. But there is no indication in the documents that the survey was carried out by an official or committee assigned by the state or that an opinion was obtained from a religious authority in the region.

It has also been observed that church construction and repair activities in Ottoman lands had international dimensions. For example, allegations that the church in the village of Conani was converted into a mosque led to the intervention of the Austrian consulate. It was also recorded that the Russian consul in Shkodra, together with the Greek metropolitan of Durrës and Ilbasan, toured the districts of Durrës, Tirana and Kavaye, presenting icons and priestly robes to some Greek churches.

The study is significant for identifying churches that have not survived to the present day, and also for revealing the church construction and repair activities of the period in the light of archival documents. In addition, through other documents in the archive, the efforts of Russia to dominate the Orthodox and Austria to dominate the Catholics, and the attitude of the Ottoman State to protect its own authority against these efforts are revealed.

Giriş

Osmanlı Devleti yayıldığı coğrafya ile birlikte izlemiş olduğu hoşgörü politikası neticesinde çok milletli ve çok dinli bir yapıya sahipti. Bu çok dinli yapı içerisinde dileyenler Müslüman olabiliyor, bunu tercih etmeyenler ise bedelini ödemek suretiyle kendi dinlerini devam ettirebiliyorlardı. Osmanlı Devleti'nde çeşitli ırk ve dinlere mensup olan bu kişiler etnik kökenlerine değil din ve mezheplerine göre sınıflandırılmaktaydı. Böylelikle bu gruplara kendi dinî ilişkilerini yönetme, okullar açma ve dinî vergiler toplama gibi yetkiler verilmişti (Konan 2015, 172-175).

1789 yılında gerçekleşen Fransız İhtilali ile beraber tüm dünyada milliyetçilik akımı yükselmeye başlamış, hürriyet ve eşitlik gibi kavramlar etkili hâle gelmişti. Giderek zayıflayan Osmanlı Devleti'nin yönetimi altındaki etnik unsurlar da bu kavramların etkisi altına girmiş, kendilerini Hristiyan olarak değil Sırp, Rum, Bulgar vs. olarak kendi ırklarına göre tanımlamaya başlamışlardı (Bekcan 2023, 156-157). Toplumdaki bu değişimin farkına varan Osmanlı Devleti dağılışı durdurabilmek amacıyla 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nı 1856 yılında ise Islahat Fermanı'nı yayımlayarak tüm reayanın Osmanlı vatandaşı olduğu üzerinde durmuş ve bunu hukuki bir zemine oturtabilmek amacıyla reformlar yapmıştı (Gülsoy 1999, 185-190; Akyıldız 2011, 1-10; Çınar 2019, 5476). Ancak yine de bu dağılışın önüne geçilememiş, gayrimüslimler milli devlet kurma fikrinin peşinden gitmişlerdi.

Balkanlarda Osmanlı Devleti'nden ayrılan milletlerden biri de Arnavutlardı. Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmesinin arkasında yatan sebep diğer Balkan toplumlarından farklı olarak tamamen milliyetçilik temelli değildi. Bağımsız bir Arnavutluk kurma fikri 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmış olsa da bu fikir ancak 1912 yılında gerçekleştirilebilmişti. Bağımsızlığını bu kadar geç kazanmasının sebebi Arnavutluk topraklarında Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmak isteyen kesimin etkinliği idi. Etrafındaki devletlerin bağımsızlıklarını kazanmış olması Arnavutluk'u komşularının yayılmacı isteklerinin hedefi haline getirmişti. Osmanlı Devleti'nin bölgede Arnavutluk'un haklarını koruyabilecek yeterlilikte olmaması Arnavutları kendi başlarının çaresine bakmaya itmişti. Bunun üzerine Arnavutlar da milli değerlerine sarılarak bağımsızlıklarını ilan etmişti (Alpan 1975, 72-73; Bartl 1998, 131-135; Karpat 2004, 70).

Osmanlı toplumunun üzerindeki ayrıştırıcı etmenlerden bir diğeri ise din olmuştur. Gayrimüslimlere çağına göre olabildiğince geniş özgürlükler sunan Osmanlı Devleti, yeni ibadethane yapımı ve mevcut ibadethanelerin onarımı gibi hususlarda kısıtlamalar getirmişti. Yeni ibadethanelerin inşası yasaklanmış, mevcut olanların onarımı ise izne tabi tutulmuştu (Ercan 1983, 1144; Bozkurt 1996, 22). Ancak bu yapıların iç düzenlemesine karışılmamış ibadethanelerin idaresi tümüyle cemaat teşkilatlarına bırakılmıştı. 18. yüzyılda başlayan modernleşmeyle beraber mevcut yasaklar da kalkmış ve devlet yeni ibadethane yapımına izin vermeye başlamıştı (Eryılmaz 1990, 39-40). Böylelikle hem Anadolu'da hem de Balkanlarda çok sayıda kilise onarılmış ve yeni kiliseler inşa edilmişti. Hatta ruhsatsız olarak yapılan kiliselerin daha sonra ruhsata bağlandıklarına dair örnekler de mevcuttur (Tay 2022, 794).

Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere bu konuda tam bir serbestiyet verilmemiş, izin alınması şartıyla belirtilen ölçüleri aşmamak üzere yeni kiliselerin inşasına müsaade edilmişti. Bu

belgelerde aynı zamanda inşaatın yapılacağı mevkiye ve maddi harcama kaynaklarına da dikkat edildiği gözlenmiştir. Böylelikle devlet, halkının üstüne ek bir mali yük bindirilmesinin ve çeşitli suistimallerin önüne geçmeyi amaçlamaktaydı. Çift dinli bir toplum yapısına sahip olan Arnavutluk'ta da kiliselerin belirtilen usul ve esaslara uygun olarak inşa edildikleri görülmektedir.

Tiran ve Kavaye Tarihi

Tiran adının kökeniyle ilgili çeşitli görüşler öne sürülmüş olsa da bu konuda kesin bir yargı ortaya koymak mümkün görünmemektedir. Şehrin tarihinin en az 3.000 yıl geriye dayandığı Arnavutların kökenini oluşturduğu söylenen İirlere ait yer adlarının bugün de kullanılıyor olmasından anlaşılmaktadır (Kiel 2012, 193). Bu döneme dair elimizde fazla bilgi bulunmamasıyla birlikte en detaylı kayıtlar Osmanlı Dönemi'nde tutulmaya başlanmıştır. Bölgenin M 1431/2 (H 835) tarihli ilk tahririnde doğrudan Tiran adının geçmemesi burada bir yerleşimin olmadığını göstermektedir (İnalçık 1987). Bugünkü Tiran civarındaki köylerin nüfusları 2 ile 41 hane arasında değişmekte, ortalamada ise 15 hanelik nüfusa sahip oldukları görülmektedir. Köylerin günümüzdeki konumları tespit edildiğinde Tiran'ın olduğu yerin boş bir arazi olarak bırakıldığı anlaşılmaktadır. Tespit edilen köyler şu şekildedir: Şin Nikola (8 hane), Lalm (41 hane), Priske (13 hane), Pınar (9 hane), Tuzani (2 hane), İşkliz (10 hane), Suriyel (14 hane), Farke (22 hane), Mulet (12 hane), Petril (3 hane), Mumayza (5 Hane), Andonik (23 hane), Kuşar (23 hane), Dome (14 hane), Kimbeze (4 hane) (İnalçık 1987, 103, 104, 106, 107, 109, 111, 114, 115, 117, 119, 120) (Fig. 1).

Fig. 1. Tiran'ın Çevresindeki Yerleşimleri Gösteren Harita (İnalçık 1987)

Tiran Arnavutluk'un diğer şehirlerine nispeten daha yeni bir yerleşim yeri olmakla birlikte Osmanlı Dönemi'ndeki kuruluşu 1610'lara dayandırılmaktaydı. Öncesinde bir köy olan Tiran, şehrin banisi kabul edilen Süleyman Bey'in inşa ettirdiği cami, imaret ve pazar yeriyle kasaba niteliğine kavuşturulmuştu (Şemseddin Sami 1891, 1717). Süleyman Bey daha sonra İran Savaşı sırasında şehit düşmüş ve Tiran'a getirilerek kendisi tarafından yaptırılmış olan Atik Cami'nin yanındaki türbesine gömülmüştü. Ölüm tarihi M 1614/5 (H 1023) olarak kaydedilmiştir (İşkodra

Vilayeti Salnamesi, 1310, s. 117).

Bölgeyi M 1661/2 (H 1072) yılında ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi, Ohri Sancağı'na bağlı bir Voyvodalık olan Tiran'da çokça cami, han, hamam, çarşı, pazar, bağ ve bahçenin bulunduğunu not etmektedir (Evliya Çelebi 2013, 65). Bu da şehrin kısa sürede hızla geliştiğini göstermektedir. M 1724/5 (H 1137) tarihli deftere göre Tiran, Akçahisar kazasının merkezi durumundaydı (Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı 2008, 3). M 12 Mayıs 1864 (H 5 Zilhicce 1280) tarihli kayda göre ise Manastır dâhilinde bulunan Tiran ve Dıraç kazaları İşkodra'ya bağlanmışlardı (BOA. MVL. 986/48). Tiran'ın daha sonra Dıraç Sancağı'na bağlandığı anlaşılmaktadır (Şemseddin Sami 1891, 1717).

Çalışma sınırları dâhilinde olan Kavaye kasabasının tarihi hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Yerel tarihçilerin yaptıkları monografik nitelikteki araştırmalar yerleşimin Helenistik Dönem'den beri devam ettiğini göstermektedir (Sukaj 1998, 7-8). Bölgenin Osmanlı yönetimine geçtikten sonra nasıl şekillendiği kesin olarak bilinmemekle birlikte kasabanın M 1561/2 (H 969) senesinde Ali Haydar Bey tarafından tesis edildiği salnamelerde geçmektedir (İşkodra Vilayeti Salnamesi 1312, 126). Muhtemelen Ali Haydar Bey burada çeşitli yapılar inşa ettirerek Kavaye'yi bayındır kılmış ve Müslüman nüfusu artırma çalışmalarında bulunmuştu.

Nüfus

Tiran ve Kavaye kasabalarının nüfuslarını tam olarak ortaya koyabilmek mevcut bilgilerle mümkün görünmemektedir. Bunun sebebi bölgenin tahrir defterleri üzerine yapılmış çalışmaların bulunmamasından ileri gelmektedir. Seyahatnamelerde nüfus kayıtlarına dair herhangi bir veriye rastlanmazken bu konuda bizlere bilgi sağlayabilecek kaynaklar Halil İnalçık'ın yayınladığı tahrir defteri (İnalçık 1987) ve salnamelerle sınırlı kalmaktadır.

İnalçık tarafından yayınlanan tahrir defterinde Tiran adına rastlanmamaktadır. M 1767 tarihli tahrirde şehrin nüfusu 12 mahalledeki 457 hanede yaşayan 3.000 kişiden ibaretti (Kaçeli 2019, 41). M 1896-1900 tarihli salnamelere göre 101 adet köyü olan Tiran'da 3.601 hanede yaşayan 32.058 nüfusunun 899'u Rum, 49'u ise Katolik iken geri kalanı Müslüman'dı. Kasaba dâhilinde iki Rum kilisesi ile bir Katolik kilisesi yer almaktaydı. Bunlara ek olarak kasabadaki camiler, mescitler, mektepler, tekkeler ve zaviyelerin sayılarına bakıldığında bu tarihte Tiran'ın bayındır bir yerleşim olduğu anlaşılmaktadır (İşkodra Vilayeti Salnamesi 1312, 119; İşkodra Vilayeti Salnamesi 1313-15, 152).

Kavaye'de yerleşim izleri Helenistik Dönem'den Osmanlı Dönemi'ne kadar düzenli bir şekilde takip edilebilmektedir. Bunun sebebi şehrin Dıraç'tan (Dirraihum) başlayarak Arnavutluk, Makedonya, Yunanistan'dan geçen ve İstanbul'da sonlanan Via Egnatia yolu üzerinde yer alması olmalıdır (Sukaj 1998, 7-8). M 1431/2 (H 835) tarihli tahrir defterinde yerleşimin adı "Kavalye" şeklinde geçmektedir. Köyde 16 hane ile iki dul yaşamaktaydı. Yine bu kaynaktan anlaşıldığı üzere tımar İsa Bey adına kaydedilmişti. İsa Bey Arnavut feodal yönetici olan Pavlo Kurtik'in oğlu olup adından anlaşıldığı üzere daha sonra Müslüman olmuştu (İnalçık 1987, 88).

M 1866/7 (H 1283) yılında Kavaye kaza statüsünü kazanmıştı. Bu tarihte 57 köyden oluşan kazanın toplam nüfusu 19.783 olup bunların 17.010'u Müslüman geri kalanı ise Rum'du. Aynı kaynağa göre burada dört adet kilise yer almaktaydı. Bunlarla beraber kazadaki cami, mescit, tekke ve mektep sayılarına bakıldığında bayındır bir yerleşim olduğu anlaşılmaktadır (İşkodra Vilayeti Salnamesi 1312, 126). Arşivde bu kiliselerin yalnızca ikisine dair kayda rastlanmıştır.

Bu verilere göre her iki yerleşimde de nüfus fazlalığı açısından Müslümanlar ilk sırada, Ortodoks Rumlar ikinci sırada Katolikler ise üçüncü sırada yer almaktaydı. Ancak bu sayıların

sadece erkek nüfusa mı ait olduğu yoksa her iki cinsin toplamı mı olduğu bilinmemektedir.

Katalog

1. Kavaye Rum Kilisesi/Aya Nikola Kilisesi

Kilise Kavaye kasabası dâhilinde yer almaktaydı. Yapıya dair ilk kayıtlar M 22 Kasım 1852 (H 9 Safer 1269) tarihine aittir. Bu kayıtlarda Rum milleti tarafından Aya İrini olarak bilinen Koli Nikola Kilisesi'nin kısmen harap durumda olduğu belirtilerek tamirat için izin istenmekteydi (BOA. MVL. 127/35).

M 28 Ekim 1912 (R 15 Teşrinievvel 1328) tarihli diğer bir kayıta ise Rum Patrikliği tarafından kiliseye bir çan kulesi eklenmesi isteği İşkodra vilayetine yazılı olarak iletilmişti. Çan kulesi dikilmek istenen kilise arsasının, mahalli bir vakıf malı olduğu bildirilmesinden dolayı bu arsanın hangi vakfa ait olduğu, kaç kuruş kıymetinde ve kaç zirâ genişliğinde olduğuna dair bilgiler istenmişti (BOA. ŞD. 1964/22).

Günümüzde de Kavaye'de "Kisha Orthodhokse Shën Nikollë" adında bir kilise yer alıyor olmasına rağmen kilisenin fotoğraflarından betonarme olarak tamamen yenilediği anlaşılmaktadır (Web 1).

2. Breskoli Köyü Katolik Kilisesi

Tiran kazasına bağlı görünen köyün günümüzdeki konumu tespit edilememiştir. Arşiv kayıtlarına göre köyde mezarlık dâhilinde yer alan ahşap kilise zaman içerisinde harap duruma gelerek yıkılmıştı. Bu sebeple burada yaşayan halk ayinlerini gerçekleştirebilmek için yeni bir kiliseye ihtiyaç duymaktaydı. Yıkılan kilisenin yerine yedi adım uzunluğunda ve dört adım genişliğinde, kâgir bir kilise inşa edilmek istenmekteydi. M 18 Ocak 1860 (R 6 Kânûnisânî 1275) tarihli bu arzuhal Dıraç Katolik Başpiskoposu Rafael Damidoryo Amberoziva (Rafaeles D. Ambrosio) ile Tiran'da yaşamakta olan 18 Katolik Hristiyan tarafından imzalanarak takdim edilmişti. Arzuhal M 6 Şubat 1860 (R 25 Kânûnusânî 1275) tarihinde tercüme edilerek Divan-ı Hümayun'a sunulmuş, M 8 Mart 1860 (H 16 Şaban 1276) tarihinde yazılan iradeyle de istek olumlu bir şekilde karşılanmıştı (BOA. HR. TO. 433/70; BOA. İ. HR. 174/9533).

3. Conani Karyesi Katolik Kilisesi

Tiran kazasına bağlı görünen köyün günümüzdeki konumu tespit edilememiştir. Kiliseden, Avusturya sefaretî, köy ahalisi ve Osmanlı Devleti Hariciye Nezaretî arasında yapılan yazışmalar vasıtasıyla haberdar olunmaktadır (BOA. İ. HR. 82/3993; BOA. HR. SYS. 120/17).

İddialara göre köyde bulunan caminin deprem nedeniyle kullanılamayacak duruma gelmesi üzerine Müslüman ahali Alessiyo (Leş) Metropolitidi idaresinde bulunan Katolik kilisesini camiye çevirmek istemekteydi. Bu amaçla kilisenin yanında bulunan Katolik mezarları açılarak ölülerin kemikleri dağıtılmış ve yapıyı camiye çevirmek üzere gerekli inşa faaliyetlerine başlanmıştı. Bu durum İşkodra'daki Avusturya Konsolos Vekili'nin iltimasıyla Tiran Müdürü Süleyman Bey tarafından durdurulmuştu. Konsolos Vekili Mösyö Balarini gerekirse bina için yapılan masrafların Müslüman ahaliye geri ödeyebileceğini Süleyman Bey'e bildirmişti. Süleyman Bey ise bu duruma ancak Bab-ı Ali'nin karar verebileceğini iletmışti. Olay açıklığa kavuşturuluncaya kadar inşaatın durdurulması emredilmişti. Bunun üzerine belde zabıtarlarından, Konsolos Vekili'nden ve Katolik papazlardan oluşan karma bir komisyon görevlendirilerek iddianın doğruluğunun araştırılması istenmişti. Araştırma sonuçlanıncaya kadar arazi üzerinde herhangi bir inşai faaliyette bulunulmayacaktı. Yapılan soruşturma neticesinde bu arsanın üzerinde daha önceden bir kilise bulunduğu doğrulanmıştı (BOA. İ. HR. 82/3993).

M 22 Kasım 1851 (H 28 Muharrem 1268) tarihli belgede bölgedeki Katolikleri himaye altına almak üzere Avusturyalıların işin içine karışması sonucu sorunun bu kadar büyüdüğü ve bu uygunsuz davranış için münasip bir cevap verilmesi gerektiği belirtilmişti (BOA. İ. HR. 82/3993).

M 23 Kasım 1851 (H 28 Muharrem 1268) tarihli iradede Avusturyalıların haksız müdahalelerine sessiz kalınmaması istenmişti. Ayrıca ilk yapılan soruşturmanın sonucundan tatmin olunmadığı ve bir soruşturma daha yapılması emredilmişti. Bunun üzerine İbrahim Bey'e içerisinde iki boyutlu bir çizimin de yer aldığı anlaşılın bir keşif daha hazırlatıldı. Bu keşfe göre kilise denilen yapı caminin batı duvarının güney ucunda doğu-batı yönünde yedi zirâ, kuzey-güney yönünde ise beş zirâ kadar uzanan ve bir zirâ kalınlığında olan, kiremit ve taşla karışık örülmüş iki duvardan ibaretti. Bu duvarın kiliseye ait olup olmadığı köy ahali tarafından bilinmemekteydi. Yapının etrafındaki mezarlık ise yaklaşık 40-50 yıllık olup içinden kemik çıkmış olan mezarların baş tarafının kibleye bakmasından Müslüman mezarlığı olduğu anlaşılmıştı. Köy eskiden beri bir Müslüman yerleşimi olup hiçbir zaman Katolik nüfusu barındırmamıştı. Duvarın kiliseye ait olduğunu iddia edenler ise köye bir saat mesafede bulunan Jaye karyesi reayasıydı (BOA. İ. HR. 82/3993).

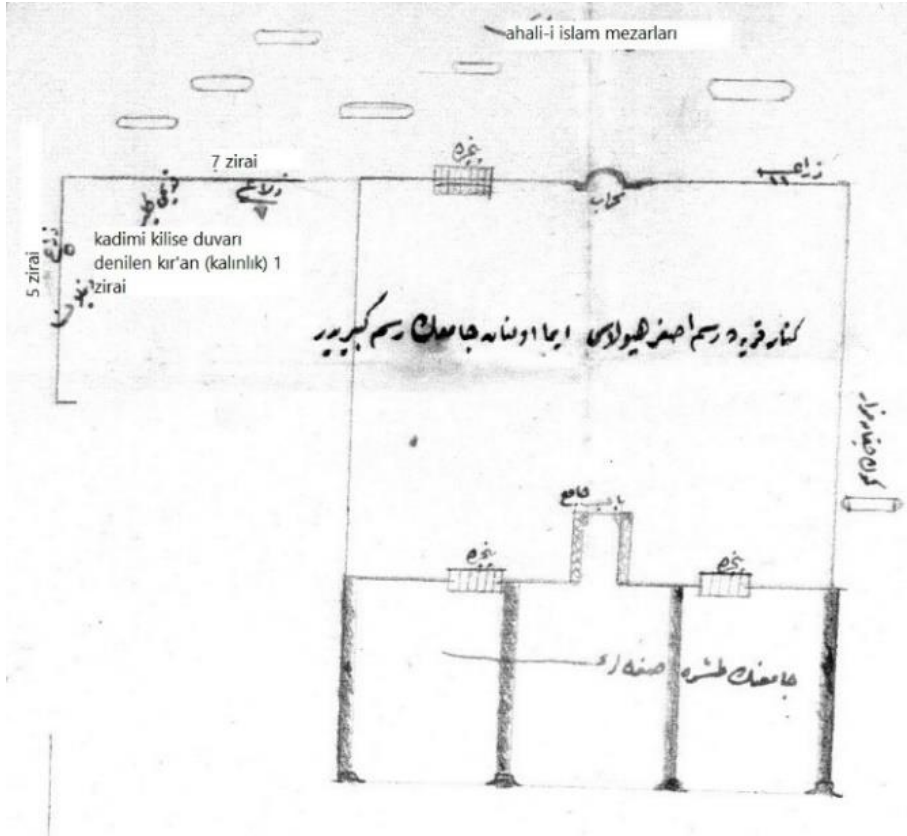

Fig. 2. Conani Karyesi Camisi ve yanındaki kilise kalıntıları (BOA. İ. HR. 82/3993)

4. İskora Köyü Katolik Kilisesi

Tiran kazasına bağlı görünen köyün günümüzdeki konumu tespit edilememiştir. Konuyla ilgili gönderilen arzuhâlde bölgeye yerleştirilen askerlerin kilise içerisindeki haçı zorla kiliseden çıkardıklarından ve ayinlerde kullanılan eşyalara haksız yere el koyduklarından bahsedilmekteydi. Bu şikâyet üzerine suçluların bulunarak açığa alınması, kilisede ayin için belirlenen günlerde askerlerin hazır bulunması ve ayin esnasında top atışları yapması emredilmişti (HR. MKT. 256/46). Ayrıca kilisenin tamirine harcanmak üzere padişah tarafından hediye olarak

10,000 kuruş gönderilmişti (M 23 Kasım 1858/H 16 Rebiyülahir 1275) (BOA. HR. MKT. 269/63). Kararın iradesi M 24 Kasım 1858 (H 17 Rebiyülahir 1275) tarihinde yazılmıştı (BOA. İ. HR. 162/8673).

5. İzzet Köyü Ortodoks Kilisesi

Kavaye kasabasına bağlı görünen köyün günümüzdeki konumu tespit edilememiştir. M 10 Mart 1904 (R 26 Şubat 1319) tarihli kayda göre köydeki Ortodoks kilisesinin çanları eskimiş olduğundan Avrupa'dan iki adet çan sipariş edilmişti. Çanların gümrükten geçirilebilmesi ve yerine takılması için izin istenmekteydi. Kilisede daha öncesinde çan kullanıldığı ve ilk kez takılmayacağı gerekçesiyle bu istek kabul edilmişti (BOA. DH. MKT. 830/26).

6. Tiran Katolik Kilisesi

Tiran'da yaşamakta olan Katolikler için bir ibadethane bulunmadığı, kasabada ikamet eden mezhep mensuplarının 10 haneden ibaret olduğu ve ayinlerini kasaba dışından gelen bir papaz aracılığıyla kendi evlerinde gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır (BOA. İ. HR. 121/6046).

Kasabada bir kilise inşası için yazılan arzuhâle verilen cevapta Katoliklerin bir ibadethane inşa etmesine izin verilmişti. Katoliklerin ibadetlerini gerçekleştirmek üzere bir papaz görevlendirileceği ve papaz için bir hane inşa edileceği, ibadetlerin de hane içerisinde yapılmasının istendiği bildirilmişti (BOA. HR. MKT. 112/42; BOA. A. AMD. 54/77; BOA. HR. MKT. 139/28).

Belgelerde ibadethanenin inşa edileceği yerle ilgili bilgiler de bulunmaktaydı. Kilise öncelikle kasaba içerisine Ali Bey Mahallesi dâhilinde, Müslüman evlerinin civarında, iki Katolik'in bahçelerinden bağışladığı 12 kulaç uzunluğunda ve 5 kulaç genişliğinde bir arsa üzerine inşa edilmek istenmişti (BOA. İ. HR. 121/6046). Ancak kilisenin kasaba içerisinden Müslüman hanelerine yakın bir konumda bulunduğu gerekçesiyle burada inşa edilmesi uygun görülmemiş ve Rum kilisesi gibi kasaba dışında yapılmasına izin verilebileceği belirtilmişti. Böylelikle iki millet arasında eşit davranılmış olacaktı (BOA. A. AMD. 54/77). Bunun üzerine inşaat için yeni bir yer bulunduğu anlaşılmaktadır. Kilise için düşünülen yeni yer Müslüman ve Rum mahallelerinden uzakta Latin ahalinin toplanabileceği bir konumda yer almaktaydı (BOA. A. AMD. 66/47). M 3 Temmuz 1855 (H 17 Şevval 1271) tarihli iradeyle istek kabul edilmişti (BOA. İ. HR. 121/6046).

M 25 Temmuz 1893 (H 11 Muharrem 1311) tarihli diğer bir belgeden kilisenin inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu belgede kilise müstemilatından olan arazilerden öşür alınmasının yanı sıra arazinin mısır hasılatının da zapt edildiğinden şikâyet edilmekteydi (BOA. DH. MKT. 94/38).

M 4 Ocak 1902 (H 24 Ramazan 1319) tarihli diğer bir belgeden ise kiliseye küçük çaplı bir çan eklenmiş olduğu anlaşılmaktadır (BOA. DH. MKT. 2573/52; BOA. İ. AZN. 44/36).

7. Tiran Rum Kilisesi / Panaya Kilisesi

Osmanlı arşivindeki belgelerden Tiran kasabası dışında da bir adet Rum kilisesi olduğu anlaşılmaktadır. Zaman içerisinde merkezde yaşayan Rumların nüfusunun artmasından dolayı ibadetlerini gerçekleştirmek amacıyla Tiran kasabası dâhilinde bir kilise yaptırmak istemişlerdi. Yeni kilisenin inşası için Rumların yoğunlukta yaşadığı Rum mahallesindeki Panaya Bağı uygun görülmüştü. Kilise 24 zirâ uzunluğunda, 14 zirâ genişliğinde ve 12 zirâ yüksekliğinde olacak ve 12 adet penceresi bulunacaktı. Belirtilen ölçülere uymak suretiyle ve halktan zorla para toplanmamak şartıyla inşaata müsaade edilebileceği bildirilmişti (BOA. C. ADL. 40/2445; BOA.

ŞD. 1961/8). M 7 Eylül 1872 (H 4 Receb 1289) tarihli irade ile inşaata izin verilmişti (BOA. İ. AZN. 44/36).

Belgelerin devamından kilisenin inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu sefer de Rumlar kiliselerine Katolik kilisesinde olduğu gibi bir çan ekletmek istemekteydi. Bu istek olumlu karşılanmıştı. Rusya konsolosu kilise için Trieste'den 80 kg ağırlığında bir çan getirtmişti. Ancak çan için gümrük muafiyeti talebinde bulunan konsolosun bu isteği tüm ısrarlarına rağmen reddedilmişti (M 28 Ağustos 1901/H 13 Cemâziyelevvel 1319) (BOA. DH. MKT. 2549/42; BOA. BEO. 1767/132510; BOA. DH. MKT. 2562/61; BOA. DH. MKT. 2567/30; BOA. İ. AZN. 44/36; BOA. ŞD. 1961/8).

Arnavutça kaynaklar Tiran'da sadece bir tane Ortodoks kilisesi olduğunu belirtmektedir. Bu kilise Aziz Prokopius'a adanmıştı. Yapı 1795 yılında inşa edilmiş, 1886 yılında etrafına birkaç bina daha eklenerek bir komplekse dönüştürülmüştü (Web 2).

Kilise 22x13 m ölçülerinde olup alçak duvarlara sahipti (kaynakta verilen ölçüler belgelerde geçen zirâ birimindeki ölçülerle uygunluk göstermektedir. Bu hesapla duvarlar da yaklaşık 10-11 m yüksekliğe sahip olmalıdır). Kilisenin üzeri kırma çatıyla örtülmüştü. Kiliseye girişi sağlayan iki adet kapısı bulunmaktaydı. Yapının dış cepheleri sade olmasına rağmen iç cepheleri fresklerle bezenmişti (Shkreli 2018). Kiliseye dair yalnızca dış görünüşünü algılayabileceğimiz bir görsele ulaşılabilmıştır (Fig. 3).

Fig. 3. 1937 yılında yıkılan eski kilise (Shkreli 2018).

Fig. 4. 1942 yılında inşa edilen kilise (Shkreli 2018).

Tiran'ın başkent olarak tayin edilmesinin ardından İtalyan Mimar Armando Brazini şehir düzenlemesi için Tiran'a davet edilmişti. Brazini'nin hazırladığı plana göre kilisenin olduğu yere cumhurbaşkanlığı sarayı inşa edilecekti. Bu amaçla kilise de kamulaştırılarak 1937 yılında yıkılmıştı. Bu kilisenin kamulaştırılmasından elde edilen parayla 1942 yılında Tiran sınırları içerisinde başka bir yere yeni bir kilise inşa edilmişti (Fig. 4) (Shkreli 2018).

Değerlendirme

Coğrafi olarak Tiran ve ona bağlı Kavaye kasabasıyla sınırlandırılan çalışma sonucunda salnamelerdeki verilerle arşivden edinilen bilgiler arasında farklılıklar olduğu gözlenmiştir. Salnamelere göre Tiran'da bulunan üç kilisenin ikisi Rumlara biri ise Katoliklere aitti. Ancak yapılan arşiv taramasında Tiran sınırları içerisinde beş kilise tespit edilmiştir. Bu kiliselerin ikisi merkezde diğerleri ise merkeze bağlı köylerde yer almaktaydı. Beş kiliseden dördü Katoliklere biri ise Ortodoks Rumlara hizmet vermekteydi. Yine salname kayıtlarından hareketle Kavaye'de dört kilise olduğu söylenebilir. Bunların hangi mezhepler tarafından kullanıldıkları bilinmemektedir.

Arşiv kayıtlarında ise biri merkezde diğeri de merkeze bağlı İzzet köyünde olmak üzere iki kilise tespit edilmiştir. Bu kiliseler Ortodoks Rumlar tarafından kullanılmaktaydı. Toplu olarak incelendiğinde tespit edilen yedi kilisenin dördü Katolik, üçü ise Ortodoks Rumlara aitti.

İslamiyet'te olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da yeni kiliselerin inşa edilmesi yasaklanmış, eskilerinin onarımı ise izne tabi tutulmuştu (sebepleri için bk. Nedkoff 1944, 602). Zaman içerisinde Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıflamasıyla birlikte Balkanlarda yaşanan toprak kayıpları, savaşlar ve ayaklanmaların bölge halkı üzerindeki olumsuz etkilerine karşılık gayrimüslim halkı merkezi otoriteye bağlama amacıyla mabetlerinin onarımlarına izin verilmeye başlanmıştı. Bunun sonucu olarak II. Mahmud Dönemi'nin özellikle son 10 yılından itibaren kilise onarımlarına dair talepler de artış göstermişti (Beydilli 2000, 256-258). Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanı ile onarım ve tamirat için belirlenmiş olan kaideler daha da yumuşatılmış, özellikle Tanzimat Fermanı'nın ardından Osmanlı tebaası arasındaki din ve mezhep farkının ortadan kalkmasıyla konuya daha ılımlı yaklaşmış, hatta mevcut kiliselerin onarımlarda boyutlarının büyütülmesiyle birlikte yeni kiliselerin inşa edilmesine ve kiliselere çan kuleleri eklenmesine de izin verilmeye başlanmıştı (Alemdar 2012, 34-35; Koyuncu 2014b, 153-156).

Kiliselerin onarım ve inşa faaliyetlerinde ilk olarak devletten izin alınmaktaydı. Bu izin yazısında kilisede ne gibi değişiklikler yapılacağı bildirilmekteydi. Onarım yapılacağına basit bir şekilde kilisenin tamire muhtaç olduğu belirtilirken (Aya Nikola Kilisesi, İskora Köyü Kilisesi) yeni bir inşaat söz konusu olduğunda yapının eni, boyu, yüksekliği ve pencere sayısı gibi daha ayrıntılı bilgiler verilmekteydi (Breskoli Köyü Kilisesi, Tiran Rum Kilisesi). Ek olarak kilisenin plan ve cephe çizimlerinin de yerel mimar veya mühendisler tarafından yapılarak gönderildiği bilinmektedir. Ancak Tiran'daki kiliselerle ilgili yazışmalarda herhangi bir çizime rastlanmamıştır. Bunun yanı sıra yeni kilisenin nereye inşa edileceği de önem taşımaktaydı. Belgelerden anlaşıldığı üzere Müslüman mahallesine yeni bir kilisenin inşa edilmesine izin verilmemekteydi (Tiran Katolik Kilisesi). İnşa edildiği durumda ise kiliseler yıkılabilmekteydi (Koyuncu 2014a, 37, 42, 44). Bu yeni kiliseler için daha çok cemaat mensuplarının yoğun olarak yaşadıkları mahaller uygun görülmekteydi. Diğer bir durumda ise ancak yıkılan eski kilisenin yerine yenisi inşa edilebiliyordu (Breskoli Köyü Kilisesi).

Kiliselerin, Osmanlı Dönemi'ndeki inşa ve onarımları üzerine yapılmış araştırmalardan bu süreçlerin belli bir hiyerarşiye göre ilerlediği anlaşılmaktadır. Buna göre başvurunun ardından bir heyet oluşturularak yapının ilk keşfi gerçekleştiriliyordu. Keşif sonunda alınan karar merkeze bildiriliyor, merkezin verdiği izin doğrultusunda ise onarım/inşa faaliyeti gerçekleştiriliyordu. Bunun ardından ikinci bir keşif yapılarak binanın ilk keşfiyle olan tutarlılığı karşılaştırılıyordu. (Aydın 2018, 23). Soruşturma esnasında bölgenin Müslüman dini yetkililerine de onarım veya inşa faaliyetinin İslam hukuku açısından sakıncası olup olmadığı sorulabilmekteydi (Gölen 2001, 228; Seçkin 2018, 151) Ele alınan belgelerde devlet tarafından görevlendirilen bir memur ya da heyet vasıtasıyla keşif yapıldığına veya bölgedeki dinî bir makamdan görüş alındığına dair bir ibareye rastlanmamıştır. Tamir ve onarımla ilgili yazışmalar 1851-1860 tarihleri arasında yoğunlaşmaktadır. Bu da bizlere Tanzimat Fermanı'nın ardından Gayrimüslimlerin eşitlik yönünde kendilerine verilen haklardan yararlandıklarını göstermektedir.

Arşiv belgelerine yansıyan diğer bir konu ise çan kuleleriyle ilgilidir. Bilindiği üzere kiliselerin Müslüman yerleşimine yakın olduğu durumlarda çan çalmalarına ve Müslümanları rahatsız edecek şekilde ibadet yapmalarına izin verilmemekteydi. Bazı araştırmacılar bu yasağın Osmanlı Dönemi'nin sonuna kadar devam ettiğini belirtmektedir (Kenanoğlu 2012, 314-316). Bazı kaynaklarda ise Islahat Fermanı'nın ilanının ardından sadece gayrimüslim cemaatlerin

yaşadıkları yerlerde çan çalmanın bir sorun teşkil etmediği ifade edilmektedir (Koyuncu 2014a, 55, 67; Akman 1993, 134, 135, 137). İncelenen örneklerde de çan kulesi inşasına ve kulelere çan takılmasına izin verildiği görülmektedir. Bu konudaki yazışmalar 1901-1912 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Üç kiliseye çan kulesi eklenmesi talep edilmekteydi (Kavaye Rum Kilisesi, Tiran Rum Kilisesi, Tiran Katolik Kilisesi). Kiliseye çan kulesi ekleneceği durumda kulenin yapılacağı alanın vakfa ait olup olmadığı, vakıfısa hangi vakfa ait olduğu, arazinin genişliği ve arazinin ederi hakkında bilgiler istenmekteydi (Aya Nikola Kilisesi). Diğer bir değerlendirme unsuru ise bölgede başka cemaate ait bir kilisede çan kulesinin olup olmadığı şeklinde belirlenebilir. Örneğin Tiran'daki Rum Kilisesi'ne çan kulesi eklenmesine dair yazılan arzuhalde Katolik Kilisesi'ndeki çan kulesi örnek olarak gösterilmişti. İzzet Köyü Kilisesi'ne ise yalnızca çan eklenecekti. Bu durumda daha önceden kilisede çan olup olmadığı soruşturulmuştu.

Osmanlı topraklarında kilise inşa ve onarım faaliyetlerinin uluslararası boyutlarının olduğu da gözlenmiştir. Örneğin Conani köyündeki kilisenin camiye çevrilmek istendiğine dair iddialar Avusturya konsolosluğunun müdahalesine sebebiyet vermişti. Konsolosluktan yazılan dilekçelerde Bozorifçe (Pasarofça) Antlaşması'nın 11. maddesi, Belgrat Antlaşması'nın 9. maddesi ve Avusturya-Osmanlı Devletleri arasında yapılmış olan Sistof (Ziştovi) Antlaşması'nın 12. maddesine vurgu yapılarak Avusturya'nın bölgedeki Katolikler üzerindeki koruyuculuğu ön plana çıkarılmaya çalışılmıştı. Buna karşılık olarak Osmanlı Devleti adı geçen antlaşmalardaki maddelerin Latin (Katolik) mezhebinde bulunan ecnebi papazları ve onlara mahsus kiliseleri kapsadığını, Osmanlı tebaası olan Katolik kilisesinin ve kilise rahipleriyle kiliseye bağlı ahalinin bu maddeler dâhilinde değerlendirilemeyeceğini belirtmişti (BOA. HR. SYS. 120/17). Buna benzer bir uygulama Bosna'da da karşımız çıkmaktadır. Avusturya Devleti Bosna'daki Katoliklere para göndererek sempatilerini kazanmakta ve Osmanlı Devleti aleyhine çalışmalarını sağlamaktaydı. Avusturya'nın buradaki hedefi Bosna-Hersek'te isyan çıkarmak ve bu isyan bahanesiyle bölgeye müdahale edip kendi topraklarına katmaktı (Gölen 2001, 238). Bu örnekten de yola çıkılarak dar ölçekte Tiran, geniş ölçekte ise Arnavutluk için benzer gayelerin peşinde koştuğu ileri sürülebilir.

Avusturya Devleti'nin bu hareketine karşılık Rusya da bölgedeki Rumlarla yakınlaşmaya başlamıştı. Örneğin Rusya konsolosu Tiran'daki Rum kilisesi için Trieste'den 80 kg. ağırlığında bir çan siparişi vermişti. Diğer bir belgede ise İşkodra'daki Rusya konsolosunun Dıraç ve İlbasan Rum metropolidi ile birlikte Dıraç, Tiran ve Kavaye kazalarını gezerek bazı Rum kiliselerine ikonalar ve elbise-i ruhaniyeler hediye ettiği kaydedilmişti. Osmanlı Devleti bu hareketten her ne kadar hoşnut olmasa da uygunsuz bir durum görülmedikçe bunlara müdahale edilmemesini istemişti (M 5 Şubat 1901/H 15 Şevval 1318) (BOA. DH. MKT. 2449/121). Bu durumdan anlaşıldığı üzere Ruslar da bölgenin Ortodoks ahalisi üzerinde himaye kurmaya çalışmaktaydı. Bunu yaparken içerisinde zimmilerle ilgili hiçbir hüküm taşımamasına rağmen Küçük Kaynarca Antlaşması'nın Rus elçilerine kilise ve hademeleri koruma hakkı veren 7. ve 14. maddelerine dayanmaktaydı. Böylelikle dolaylı yoldan da olsa Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale hakkı kazanmıştı (Bozkurt 1996, 36).

Sonuç

Osmanlı Devleti Balkanlarda izlemiş olduğu hoşgörü politikası neticesinde çok milletli bir yapıya sahipti. Bu yapı içerisinde yer alan gayrimüslim reaya ibadetlerinde serbest davranabilmekteyken yeni ibadethanelerin inşa edilmesi hususunda sınırlandırılmışlardı. Ancak Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanıyla bu sınırlama da kaldırılmış ihtiyaç duyulan yerlere merkezden izin almak suretiyle kilise inşa edilebilmişti.

Uluslararası ilişkiler açısından bakıldığında Osmanlı Devleti'nin imzalamış olduğu Pasarofça, Belgrat, Zıştov ve Küçük Kaynarca gibi antlaşmalar bahane edilerek dış güçlerin müdahalesine zemin hazırlamak üzere kullanılmıştı. Özellikle bu konuda Avusturya ve Rusya Devletlerinin bölgede bir çekişme içerisinde olduğu, Rusya'nın Ortodokslar üzerinde Avusturya'nın ise Katolikler üzerinde tahakküm kurmaya çalıştığı ve ilk fırsatta bu mezheplerin sözcülüklerine soyundukları, bunu yapamadıkları durumda ise hediyelerle din adamlarını etkileme yönünde faaliyetlerde buldukları görülmektedir. Diğer yandan Osmanlı yönetimi olabildiğince bu tarz doğrudan müdahaleleri engelleme yönünde bir tutum izlemiş olsa da hediyeleşme gibi faaliyetlere müdahale edilmediği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak bölgedeki gayrimüslimlerin Tanzimat Fermanı'nın yürürlüğe konulmasının ardından özellikle 1850 yılı itibariyle haklarından yararlanmaya başladıkları ve yeni kiliselerin inşası için dilekçeler yolladıkları, diğer yandan Avusturya ve Rusya gibi devletlerin gayrimüslimlere tanınan bu hakları devletler arasında yapılan antlaşmalara dayanarak kendi lehlerine kullanmaya çalıştıkları görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Akman M. 1993, "Kilise ve Havraların İslam-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri" *İLAM Araştırma Dergisi* 1(2), 133-144.
- Akyıldız A. 2011, "Tanzimat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 40, 1-10, İstanbul.
- Alpan N. P. 1975, *Tarihin Işığında Bugünkü Arnavutluk*. Ankara.
- Aydın R. 2018, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Kayseri'deki Ermeni Kiliselerinin Onarımları". *History Studies* 10(2), 1-28.
- Bartl P. 1998, *Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*. Çev. A. Taner. İstanbul.
- Bekcan O. 2023, "Fransız İhtilali'nin Osmanlı Siyasal ve Düşünsel Hayatı Üzerine Etkileri". *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1), 151-159.
- Beydilli K. 2000, "Osmanlı Dönemi'nde Kilise Siyasetinden Bir Kesit: II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri.", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. A. Özcan. İstanbul.
- Bozkurt G. 1996, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin ışığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1939-1914)*. Ankara.
- Bozkurt, G. 1993, "II. Meşrutiyet Osmanlı Meclis Zabıtlarında Bulgar Azınlıklarının Kilise ve Okul Sorunları". *OTAM* 4 (4), 99-119.
- Çınar M. 2019, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Tanzimat Sonrası Düzenlemeler" *Social Sciences Studies Journal* 5 (46), 5471-5484.
- Ercan T. 1983, "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İctimai ve İktisadi Durumu". *Bellekten* 47 (188), 1119-1150.
- Eryılmaz B. 1990, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*. İstanbul.
- Evliya Çelebi, 2013, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi* 2 (6). Çev. S. A. Kahraman ve Y. Dağlı. İstanbul.
- Gölen Z. 2001, "Tanzimât Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri". *Bellekten* 65 (242), 215-242.
- Gülsoy U. 1999, "İslahat Fermanı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 19, 185-190, İstanbul.
- İnalcık H. 1987, *Hicrî 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*. Ankara.
- İşkodra Vilayeti Salnamesi, 1310.
- İşkodra Vilayeti Salnamesi, 1312
- Kaçeli B. 2019, *Osmanlı Dönemi'nde Tiran (XIX. Yüzyıl)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa.

- Karpat K. H. 2004, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. R. Boztemur, Ankara.
- Kenanoğlu M. M. 2012, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçekler*. İstanbul.
- Kiel M. 2012, "Tiran". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 41, 193-195, İstanbul.
- Konan B. 2015, "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme". *AÜHF* 64 (1), 171-193.
- Koyuncu A. 2014a, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği" *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı* 16, 35-87.
- Koyuncu N. 2014b, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mabedlerinin Hukuki Statüsü*. Ankara
- Nedkoff B. C. 1944, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", Çev. Ş. Altundağ, *Belleten* 8 (32). 599-652.
- Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. 2008, *367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri ile 94 ve 1078 Numaralı Avlonya Livâsı Tahrîr Defterleri (926-1520 / 937-1530) III*, Ankara.
- Öztürk L. 2005, "İlk Osmanlı Fetihlerinde Kiliselerle İlgili Uygulamalar". *Uluslararası İznik Sempozyumu*. İznik Belediyesi Kültür Yayınları. 5-7 Eylül 2005. İznik, 205-223.
- Seçkin S. 2018. "Osmanlı Döneminde Yalova'daki Ermeni Yapılarının İnşası ve Onarımı". *History Studies* 10 (4), 141-165.
- Shkreli A. 2018, 8 Temmuz. "Historiku i Kishës së "Shën Prokopit" Kaynak: <https://perqasje.com/2018/07/historiku-i-kishes-se-shen-prokopit-nga-artan-shkreli/>. Erişim Tarihi: 25 Ağustos 2023.
- Sukaj I. 1998, *Urbanistika Dhe Arkitektura e Qytetit të Kavajës*. Tirana.
- Alemdar S. 2012, *Osmanlı Devleti'nde Kiliselerin Tamir ve İnşası (1839-1856)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- Şemseddin Sami. 1891, *Kamusü'l-Âlam* 3, İstanbul.
- Tay E. 2022, "Tanzimat Sonrası Antalya Sancağında Kilise İnşaları". *Erciyes Akademi* 36(2), 781-809.
- Web 1:<https://www.stnicholascenter.org/gazetteer/4664>. Erişim Tarihi: 25.Ağustos 2023.
- Web 2:<https://aprtirana.al/parqe-dhe-objekte-memoriale/kisha-e-shen-prokopit/>. Erişim Tarihi: 25.Ağustos 2023.

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BOA.)

BOA. A. AMD. 54/77.	BOA. HR. SYS. 120/17.
BOA. A. AMD. 54/77.	BOA. HR. TO. 433/70.
BOA. A. AMD. 66/47.	BOA. İ. AZN. 44/36.
BOA. BEO. 1767/132510.	BOA. İ. AZN. 44/36.
BOA. C. ADL. 40/2445.	BOA. İ. AZN. 44/36.
BOA. DH. MKT. 2549/42.	BOA. İ. HR. 121/6046.
BOA. DH. MKT. 2562/61.	BOA. İ. HR. 121/6046.,
BOA. DH. MKT. 2567/30.	BOA. İ. HR. 162/8673.
BOA. DH. MKT. 2573/52.	BOA. İ. HR. 174/9533.
BOA. DH. MKT. 830/26.	BOA. İ. HR. 82/3993.
BOA. DH. MKT. 94/38.	BOA. MVL. 127/35.
BOA. HR. MKT. 112/42.	BOA. MVL. 986/48.
BOA. HR. MKT. 139/28.	BOA. ŞD. 1961/8.
BOA. HR. MKT. 256/46.	BOA. ŞD. 1961/8.
BOA. HR. MKT. 269/63.	BOA. ŞD. 1964/22.

Bulgar Kralı Kaloyan (1197-1207): Bölgesel Bir Güç Olma Çabaları ve Haçlılara Karşı Mücadeleleri

Bulgarian King Kalojan (1197-1207): His Efforts to Become a Regional Power and Struggles against the Crusaders

H. Ömer ÖZDEMİR*

Öne Çıkanlar:

- Bu makale asırlar boyunca Balkanların kalıcı unsurlarından biri olan Bulgarları konu edinmektedir.
- Gerek Bizans gerekse Haçlı tarihi için önem arz eden Bulgar Krallığı coğrafyanın kaderine etki etmiştir.
- Ancak IV. Haçlı Seferi döneminin önemli isimlerinden Kaloyan çalışmalarında büyük oranda göz ardı edilmiştir.
- Makale Kaloyan'ı merkeze koyarak coğrafyanın göz ardı edilen unsurlarını gözler önüne sermeyi amaçlamaktadır.

Öz: 1188'den tahta çıkışına kadar Bizans Sarayı'nda rehin tutulan Kaloyan, iktidarı eline aldığı anda kuruluş aşamasında bulunan bir idare teslim almıştır. Henüz yeni tesis edilmiş olan bu idare Balkanlarda Sırp, Macar ve Bizans güçleri ile çatışma hâlinindedir. İşte bu minvalde bölgede tutunmak için harekete geçen Kaloyan bahse konu ülkelerle amansız mücadelelere girişmiştir. Öte yandan Papa III. Innocent ile müzakerelere başlayarak II. Bulgar Krallığı'nın meşruiyetini sağlamaya gayret etmiştir. Haçlıların gelişinden sonra ise coğrafyanın kaderini belirleyecek uzun soluklu çatışmalar baş göstermiştir. Makalenin giriş kısmında Kaloyan'ın ağabeyleri olan Peter ve Asen'in, II. Bulgar Krallığı'nın kuruluşundaki rolleri incelenmiştir. Daha sonra Kaloyan'ın, Balkanlardaki mücadelesi ve Papa III. Innocentius ile yazışmaları kaleme alınmıştır. Burada onun iktidarını anlayabilmek için elzem bir konu olan mektuplaşmalar bilhassa ön plana çıkarılmıştır. Akabinde Bulgar Kralı'nın, Haçlılar ile girdiği ölüm-kalım mücadeleleri odak noktası olmuştur. İstanbul'u ele geçirmeyi başaran Latin ordularına karşı Kaloyan'ın beklenmedik yükselişi ve onun bölgenin geleceğine yaptığı etki tafsilatlı bir şekilde aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: II. Bulgar Krallığı, Haçlılar, Bizans İmparatorluğu, Kaloyan, III. Innocent

Highlights:

- This article focuses on the Bulgarians, one of the permanent elements of the Balkans for centuries.
- The Bulgarian Kingdom, which was important for both Byzantine and Crusader history, shaped the region's geography.
- However, Kalojan, one of the significant figures of the Fourth Crusade period, has been largely ignored in the studies.
- This article aims to address this gap by centring on Kalojan and his influence on the region's history.

Abstract: Kalojan, who was held hostage in the Byzantine Palace from 1188 until he ascended to the throne, took over an administration that was still in its establishment phase when he came to power. This newly established administration was in a struggle with Serbian, Hungarian, and Byzantine forces in the

* Dr. İstanbul/Türkiye, tarhcomer@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0521-8987.

Balkans. To consolidate his hold on the region, Kalojan engaged in relentless conflicts with these neighbouring forces. On the other hand, he initiated negotiations with Pope Innocent III in an effort to legitimize the Second Bulgarian Kingdom. After the arrival of the Crusaders, long-term conflicts that would determine the fate of the geography began. In the introduction part of the article, the foundational roles of Kalojan's brothers, Peter and Asen, in establishing the Second Bulgarian Kingdom were examined. Then, Kalojan's struggle in the Balkans and his correspondence with the Pope were elaborated. This correspondence with Pope Innocent III is emphasised to highlight Kalojan's strategic power. This article subsequently focuses on Kalojan's fierce battles with the Crusaders. The unexpected rise of Kalojan against the Latin armies, who succeeded in capturing Istanbul, and his impact on the future of the area, were explained in detail.

Keywords: Second Bulgarian Kingdom, Crusaders, Byzantine Empire, Kalojan, Innocent III.

Summary: Advancing to the Balkan geography at the beginning of the sixth century, the Bulgarians managed to hold on to the region under the leadership of Asparukh. In this period, the Byzantine Empire, engaged in conflicts on two fronts, struggled to find a solution against its enemy for a long time. Over time, the Bulgarians became stronger, under the reign of Krum, they were strong enough to kill Emperor Nikephoros I and make a wine cup from his skull. During the reign of Simeon, they began to use the title "basileus". It was only during the reign of Basileus II that their resistance was broken (1018).

The Bulgarians revolted again during the reign of Isaac Angelos. The emperor had married Maria, the daughter of Hungarian King Bela. To cover the wedding expenses, Isaac introduced new taxes, which angered the people in the region. The brothers Peter and Asen demanded the abolition of these taxes and made modest military and material requests. When Isaac refused these requests, a rebellion broke out. As a result, the Bulgarian Kingdom was re-established. After the death of Peter and Asen, who shared the power for ten years, Kalojan was enthroned.

Kalojan was sent to the Byzantine Palace in 1188 as a prisoner and regained his throne in 1197. Upon his accession, the Bulgarian Kingdom was in a very difficult situation. Serbian, Hungarian, and Byzantine forces were at war with him. The Serbs stood out because they were related to the Byzantine Empire. The Hungarians were supported by the pope as they were in conflict with the Germans. In addition, they claimed various Balkan territories as dowry due to the marriage bond established with Isaac. Byzantium, on the other hand, had dominated the Balkans for centuries. For this reason, Kalojan entered a struggle with all three powers. But his ultimate goal was to be crowned by the Pope, as papal endorsement was significant in the Christian world. That's why he started negotiations with Innocent, requesting that a cardinal to be sent to crown him emperor. In his letters, he always referred to himself as the emperor and his realm as an empire. However, Innocent addressed Kalojan with the title "dominus" in his reply, emphasising the successes and papal loyalty of Kalojan's ancestors. He sent Dominic (The Greek High Priest of Brindisi) to the king to convey his proposal and express his sincerity. In his response, Kalojan highlighted the ties of his ancestors with the Papacy, stating his desire to be crowned emperor like them. But in his next response, the pope did not send a cardinal. He addressed him with the title of "dominus" for the second time and sent gifts to the Bulgarian bishop. It was clear that the pope was trying to stall the Bulgarian King. However, at this time, Byzantine Emperor Alexios Angelos reached out to Kalojan with an offer to crown him. Kalojan conveyed this situation to the Pope, pressuring him to comply with his request. Innocent could not allow the Bulgarians to come to terms with Byzantium. Therefore, he decided to send a cardinal to Kalojan. However, his envoy was captured by the Hungarians on the way. Meanwhile, the Crusader armies came to Istanbul. They put Alexios on the throne as they had promised in Zadar. Despite this, the Crusaders remained encamped outside the city walls. Meanwhile, Kalojan communicated with the Crusader counts, offering to send 100,000 soldiers in support if they crowned him. However, the Crusaders sharply rejected his offer. Outraged, the Bulgarian King became the Crusaders' worst enemy.

After the capture of Istanbul, the Byzantines took refuge in Kalojan. The Bulgarian King ordered his defectors to attack the Latins. Clashes took place in Edirne (Adrianople) and Dimetoka. Later, Kalojan and the Crusader army came face to face. In the Battle of Adrianople, the Latin Emperor was captured,

numerous counts perished, and Doge Enrico Dandolo died on his way back to Istanbul (Constantinople). Kalojan, whose authority increased after the victory, captured many cities in Thrace. The Crusaders elected Baudouin's brother Henry as regent. Henry, a wise ruler, successfully ruled the Latin Empire. Meanwhile, Kalojan's attack on the Byzantines changed the situation. Byzantines began to cooperate with the Latins. Kalojan, on the other hand, pressed Henry by allying with Theodore Laskaris, who ruled in Iznik, though without success. However, he killed Boniface, one of the three founders of the Latin Empire. Thus, all the founders lost their lives in the wars with the Bulgarians. Kalojan was wounded and died during the siege of Thessaloniki. When Kalojan died, he had won victories over the Latins and was crowned by the Pope. For this reason, it can be said that his ten-year reign was successful.

Giriş

Türk asıllı oldukları bilinen Bulgar toplulukları VI. yüzyılın başı itibarıyla Bizans sınırlarına hareket edip imparatorluğu sıkıştırmaya başlamış ve zaman içerisinde İstanbul önlerine kadar gelmişlerdi. VII. yüzyılın sonunda liderleri Asparukh'un (681-701) önderliğinde Tuna'nın güneyine yerleşip Balkanlarda kalıcı olmayı başarmışlardı. Öyle ki iki cephede birden savaşmak durumunda kalan Bizans İmparatorluğu onlara haraç ödemek zorunda dahi kalmıştı (Runciman 1930, 25-27; Crampton 2005, 8; Demirkent 2005, 19; Ostrogorsky 2011, 183; Hupchick 2017, 49; Pohl 2018, 331). Zaman içerisinde giderek güçlenen Bulgarlar, Krum'un (803-814) saltanatında İmparator I. Nikephoros'u (802-811) öldürüp kafatasından şarap kadehi yapacak Simeon (893-927) devrinde ise "*basileus*" ünvanını kullanma iddiasında bulunacak kadar kuvvet ve prestij sahibi olmuşlardı (Theophanes 1997, 673-674; Skylitzes 2010, 4; Runciman 1930, 55-57; Hupchick 2017, 79-89). Bu sebeple giderek güçlenen I. Bulgar Krallığına karşı Bizans, uzun bir müddet kalıcı çözüm üretememiş ancak II. Basileios (960-1025) döneminde rakibini durdurmayı başarmıştı. O, 1014'te hasmına karşı büyük bir zafer kazanmakla kalmamış 1018'de I. Bulgar Krallığı'nı tarihten silecek hamlesini yapmıştı (Skylitzes 2010, 331; Zonaras 2008, 42-44; Runciman 1930, 241; Stephenson 2004, 71-72; Crampton 2005, 10-16). Böylece Bulgarlar, Bizans İmparatorluğu için tehdit olmaktan çıkmıştı.

Yüzyılı aşkın bir süre devletlerinden yoksun kalan Bulgarların yeniden teşkilatlanmaları XII. yüzyılın sonunda gerçekleşti. II. Basileios'un ölümünü takiben yozlaşmaya başlayan Bizans idaresi, Komnenoslar döneminde geçici mahiyette de olsa ihya olmayı başarmış ve eski prestijine ulaşmıştı. Ancak Manuel Komnenos'un (1143-1180) ölümüyle beraber imparatorluk yeniden kaosa sürüklendi. Tahtı devralan Angelos Hanedanı'nın ilk işi ise Balkanlarda süratle ilerleyen Norman tehdidini durdurmaktı. İmparatorluğun müşkül bir vaziyete düştüğü bu esnada Bulgarlar yeniden bir araya geldiler. Bizans'ın müşkül vaziyetinden istifade ederek kendi devletlerini ihya etme yolunda adımlar attılar. Kırılma noktası ise II. Isaakios Angelos'un (1185-1195) evlilik merasimi oldu. Mezkûr imparator, Norman belasını defettikten sonra Balkanlardaki statükoyu korumak amacıyla Macar Kralı III. Bela'nın (1172-1196) kızı Maria (Margareth) ile izdivaç gerçekleştirdi. Evlilik kutlamaları esnasında masrafları karşılamak amacıyla bölge halkına yeni vergiler getirdi. Hâli hazırda ağır bir mali yük altında ezilen yerel halk, Peter ve Asen isimli iki temsilciyi imparatora gönderdi. Bulgar Kralı Kaloyan'ın (1197-1207) ağabeyleri olan bu iki kişi, II. Isaakios'tan vergi kanununu geri çekmesini talep ettiler. Helmos Dağı'nda mütevazı bir arazi ve askerî ünvanlar da diğer istekleri arasındaydı. Fakat bu talepler imparator tarafından reddedildi (Simpson 2016, 5-6). Böylece Bulgar Krallığı'nın ihyası için gerekli zemin hazırlanmış oldu.

II. Bulgar Krallığı'nın kurucuları olan Peter ve Asen kardeşler bu dönemde Ulah ve Kuman topluluklarıyla beraber hareket ediyorlardı. II. Isaakios'un reddinden sonra bahse konu gruplar bir araya gelerek isyan hazırlığına giriştiler. Peter başına altından bir diadem (Yunanca kökeni διάδημα olan terim hükümdarların başlarına taktıkları ve genellikle kıymetli taşlarla süslenmiş

yönetici sembollerinden biridir) takıp erguvan ayakkabılar giyerek isyanı ateşledi. Dağlardan şehre akın eden isyancıların ilerlemesiyle de imparatorluğa karşı girişim resmen başlamış oldu. Giderek ciddi bir hâl alan ayaklanmalara karşı II. Isaakios 1187'de harekete geçti. Edirne (Hadrianopolis) ve Filibe'de (Philippopolis) başarı kazanmakla beraber etkili bir çözüm üretemedi. Ertesi yıl meydana gelen mücadelelerde II. Isaakios, Asen'in eşini tutsak etmeyi başardı. İmparator ile müzakere etmek zorunda kalan Asen, eşine karşılık küçük kardeşi Kaloyan'ı rehin vererek Bizans ile ateşkes yaptı (Wolff 1949, 180-184; Fine 1994, 10-14; Ostrogorsky 2011, 375; Simpson 2016, 7). Bununla beraber 1189'da III. Haçlı Seferi'ne iştirak eden Friedrich Barbarossa'nın (1155-1190) Balkanlardan geçişi statükoyu bozdu. Zira II. Isaakios'tan çok daha güçlü bir konumda bulunan Barbarossa, Balkan topluluklarının bağımsızlık yolundaki umudu hâline geldi. Peter, 40.000 Ulah ve Kuman'dan oluşan bir orduyu ona destek olarak göndermeyi taahhüt ederek kendisinin taçlandırılmasını istedi. Ancak II. Isaakios ile istediği şartlar dâhilinde mutabakata varan Friedrich Barbarossa bu talebi cevaplamadı (Johnson 1969, 100-104; Freed 2016, 500; Usta 2021, 76-78). Onun Göksu Nehri'nde boğulmasını takiben Bizans-Bulgar mücadelesi eski hâline döndü. 1191'de yeniden harekete geçen II. Isaakios büyük bir mağlubiyet yaşayıp ordusunun büyük çoğunluğunu kaybetmekle beraber Varna ve Anchialos'u düşmanlarına kaptırdı. Bunu takiben imparator pek çok girişimde bulundu; ancak istediği muzafferiyete erişemedi. Nihayetinde akrabası ve müttefiki olan Macar Kralı III. Bela ile ortak bir ordu hazırlayıp Bulgar gücünü tamamen yok etmeyi planladı. Ne var ki kardeşi III. Aleksios Angelos'un (1195-1203) darbesiyle planları suya düştü. Tahtın yeni sahibi Bulgarlar ile anlaşmayı denedi de kendisine sunulan şartlar imparatorluk için makul olmadığından selefinin yolundan gitti. Ardı ardına ordular yollayarak hasmının gücünü kırmayı denedi. Ancak ağabeyinden farklı bir sonuç elde edemedi. Bu esnada Bulgar cephesinde beklenmedik bir gelişme yaşandı. Asen, Bulgar kumandan Ivanko tarafından öldürüldü. Kaloyan ağabeyinin intikamını almak ve iktidarı Ivanko'ya teslim etmemek için firar etti. Böylece II. Bulgar Krallığı'nda yeni bir dönem açılmış oldu (Wolff 1949, 185-187; Fine 1994, 26-28).

Kaloyan'ın İlk Dönemleri ve Bölgesel Bir Güç Olma Çabaları

Kaloyan, başkent Tırnova'ya gittiğinde tahta geçmekte zorlanmadı. Zira gerekli altyapı kısa süre içerisinde kendiliğinden oluşmuştu. Ivanko, Asen'in baldızı ile girdiği ilişki sonrası kendisini öldürme teşebbüsünde bulunan hükümdarı alt ederek başa geçmişti. Asen'i "tiran" olarak gören pek çok aristokrat bu eylemi desteklemişti (Khoniates 2013, 20-22; Wolff 1949, 187; Madgearu 2014, 111). Ancak kısa süre içerisinde durum değişti. Peter ve Kaloyan'ın kendisine karşı birleşeceği haberinin gelmesi üzerine Ivanko iktidar yarışından vazgeçti. III. Aleksios ile iletişime geçerek başkent Tırnova'yı teslim etmek şartıyla ittifak kurma talebinde bulundu. İmparator kendiliğinden gelen fırsatı kaçırmamak için şehri ele geçirmek adına iki kez teşebbüste bulundu. Fakat muvaffakiyet sağlayamadı. Hâl böyle olunca Ivanko tahtı bırakıp Bizans'a sığındı. Bu esnada Peter'in da suikasta uğraması ile Kaloyan tek hükümdar olarak tahta oturdu (Khoniates 2013, 22-23; Wolff 1949, 187-188; Fine 1994, 28-29).

Ne yazık ki onun hükümdarlığının erken dönemleri pek çok açıdan karanlıktır. Dolayısıyla ilk icraatları hakkında net çıkarımlarda bulunmak güçtür. Bunun sebebi kuvvetle muhtemel iki etkene dayanmaktadır. İlki 1188'den itibaren Bizans İmparatorluğu'nda rehin kalmasından mütevellit olayların merkezinden uzak olmasıdır. Zikredilen süreçte ön plana çıkan isimler iktidarı ellerinde tutan Peter ve Asen kardeşlerdir. Diğer bir sebep dönem hakkında günümüze ulaşan kaynakların azlığıdır. XII. yüzyılın sonunda coğrafyayı aydınlatan yegâne kronik Niketas Khoniates'e aittir. Oldukça uzun ve detaylı bir anlatıma sahip olan Niketas, 1204'e kadar olan süreçte Kaloyan'dan çok az bahseder. Zira yeni Bulgar Kralı sadece Bizans ile değil aynı zamanda

kuzeydeki komşularıyla da rekabet hâlinde olduğundan müellifin anlatım merkezinin dışında kalmıştır. Diğer taraftan Asen'i öldüren Ivanko, III. Aleksios ile girdiği sıkı ilişkiler sebebiyle onun aktarımında ön plana çıkar.

Niketas, Ivanko'nun, III. Aleksios ile anlaşmasına tanıklık ettiğini belirtir. Balkanların geleceği için önemli bir ittifak olan bu bağa önem atfettiği için de Ivanko hakkında detaylı bilgiler verir. Buna göre o, Tırnova'yı terk ederek İstanbul'a iltica etti. III. Aleksios ile tokalaşarak evlilik bağı oluşturdu. İsmi Aleksios olarak değiştirip Bizans'ın hizmetine girdi. Ivanko'yu Balkanlardaki kaosa son vermenin yolu olarak gören imparator onu Filibe valisi olarak atadı (Khoniates 2013, 26; Fine 1994, 29; Madgearu 2014, 114). Bölgede Bizans adına önemli faaliyetler yürüten Ivanko özellikle Rodop Dağları civarındaki sınırları güçlendirip kaleler inşa ederek konumunu sağlamlaştırdı. Kendi halkına karşı III. Aleksios'un yanında olması imparatoru ona haddinden fazla inandırmaya teşvik etmiş olmalı ki merkez tarafından denetime alınmadı. Fakat kısa süre içerisinde saf değiştirerek yeniden Bizans'ın düşmanı oldu. İhanete uğrayan imparator ona elçiler gönderdiyse de sonuç alamadı. Nihayetinde Ivanko tarafların bir araya geldiği barış görüşmelerinde tutuklandı (Khoniates 2013, 70-79; Wolff 1949, 188-189; Madgearu 2014, 114-115).

Ivanko'nun, Bizans'ı meşgul ettiği sıralarda imparatorluğa karşı Bulgar coğrafyasında isyan hareketleri başlamıştı. 1199-1201 tarihleri arasında meydana gelen bu ayaklanmalarda Kaloyan'ın bir dahil bulunmuyordu. Anlaşılan Bulgar topraklarında yaşamakta olan Ulah ve Kuman toplulukları bağımsız bir şekilde Bizans'a saldırmışlardı. Zira Niketas bu üç isyanın Kaloyan ile bağlantılı olduğuna dair herhangi bir bilgi vermez. Onun imparatorluğa karşı attığı ilk adım Mart 1202'de görülür. I. Bulgar Krallığı ile Bizans İmparatorluğu arasındaki en önemli tampon bölgelerden olan Meriç Nehri yakınlarındaki Constantia şehrini yıkıma uğrattır. Niketas onun istihkamları yerle bir ettiğini ve şehir surlarını geçmek için onlar kadar yüksek kuleler getirdiğini söyler. Ayrıca Kaloyan'ın ordusunun kalabalık ve tam donanımlı olduğunu belirtir (Niketas 2013, 98). Bu aktarım Bulgarların gücü hakkında fikir verebileceği gibi Bizans'ın mağlubiyetine kılıf bulma çabası olarak da yorumlanabilir. Dolayısıyla gerçekliğini sorgulamakta sakınca yoktur. Diğer taraftan kesin olan husus Bulgarların, Bizans'ı perişan ettiğidir. Zira Kaloyan'ın yeni hedefi olan Varna, Mesembria (Misivri) ile beraber kısa süre içerisinde düşmüştü. Şehir halkı katliamdan geçirilmiş ve binalar yerle bir edilmişti. Böylece Kaloyan sadece Bizans'ı mağlup etmekle kalmamış aynı zamanda Karadeniz kıyısında hinterlandı yüksek olan iki önemli şehri de hâkimiyetine katmıştı (Khoniates 2013, 99; Madgearu 2014, 115-117; Simpson 2016, 13).

Kaloyan'ın Bizans ile mücadele ettiği dönemde Ulahlar ile iş birliği içinde olan Kuman kökenli soylulardan Dobromir Chrysos, III. Aleksios'a karşı isyan etti. Ivanko benzeri yeni bir ismin Bizans'a saldırması Bulgar Kralını ziyadesiyle memnun etti. Zira imparatorluk ne kadar yıpranırsa Kaloyan rakibi karşısında o kadar güçlü bir konuma erişecekti. Bu sebeple önemli bir müttefik olarak değerlendirdiği Dobromir Chrysos'u nezaketle karşıladı. Harekete geçmekte zaman kaybetmeyen Kuman soylusu, Makedonya'da bulunan Prosek şehrini ele geçirdi. Bölgeye ordu sevk eden III. Aleksios, Dobromir'i durduramadı. Ancak Ivanko'ya uyguladığı politikayı ona karşı da kullanarak kendisini imparatorluk safına çekmeyi başardı. Evlilik bağı ile müttefik hâline gelen Dobromir'in, Bizans'a olan sadakati Kaloyan'ın planlarını suya düşürdü (Khoniates 2013, 100-101; Wolff 1949, 188; Fine 1994, 32-33). Bulgar Kralı, kuzeyde meşgul iken Dobromir'in, III. Aleksios ile mücadele edeceğini düşünüyordu. Ancak sandığının aksine müttefik olduklarını gördüğünde imparator ile anlaşmak zorunda kaldı. Mutabakat çerçevesinde Bulgarlar, Helmos Dağı'nın gerisine çekildiler ve burası taraflar arasında sınır kabul edildi.

Ayrıca Kaloyan, Kuman ve Ulahlar başta olmak üzere imparatorluğa düşman kimselerle ittifak edilmemesi hususunda söz verdi (Fine 1994, 32; Madgearu 2014, 117-118; Simpson 2016, 13). Nihayetinde Kaloyan'ın, Bizans karşısında istediği başarıyı elde edemediği aşikardır. Ancak mevcut vaziyet farklı perspektiflerden de ele alınmalıdır. Zira Kaloyan'ın tek düşmanı Bizans değildir. Bu sebeple onun hükümdarlık devrini anlayabilmek için kuzeye yönelmek gerekir.

XII. asrın sonunda Balkan coğrafyasının birbirlerine neredeyse denk denebilecek muhtelif güçler tarafından çatışma sahasına çevrildiği görülür: Kaloyan'ın önderliğinde yeniden teşkilatlanan Bulgarlar, güçlenme safhasında bulunan Sırlar ve etkin bir kuvvet olan Macarlar. Daha önce belirtildiği üzere Bulgarlar ilk krallıklarının mirasçıları olarak bölgede hak sahibi olduklarını iddia ediyorlardı. Sırlar coğrafyanın önemli bir parçasıydılar. Üstelik 1191'de II. Isaakios'un yeğeni Eudokia ile Sırp Jupanı Stephan Nemanya'nın (1166-1196) oğlu II. Stephan'ın (1196-1228) evlenmesiyle Bizans ile akraba olmuşlardı (Fine 1994, 26; Radic 2016, 33). Bundan mütevellit kendilerini Balkanların vazgeçilmez bir figürü olarak görüyorlardı. Macarların konumu ise çok daha mühimdi. Bölgede uzun bir geçmişe sahip olmakla beraber 1185'te gerçekleşen II. Isaakios ile III. Bela'nın kızı Maria arasındaki evlilik vasıtasıyla Bizans'a hısım olmuşlardı. Öte yandan onlar Alman İmparatorluğu ile rekabet hâlinde olduklarından Papa'nın doğal müttefiki hâline gelmişlerdi. Zira Papalık ile Almanlar arasında bir asrı aşkın süredir çatışmalar yaşanmaktaydı. Bu sebeple Orta Avrupa'da stratejik bir konuma sahip bulunan Macarların, Almanlarla mücadele hâlinde olması Papa'nın desteğini sağlamıştı ki bu iki tarafın da yararına idi (Sweeney 1973, 320). Dolayısıyla krallıkta henüz tahta çıkan Kaloyan'ın benzer iddialarla hareket eden rakiplerine karşı dikkatli olması gerekiyordu.

Belgrad, Vidin ve Branicevo taraflar arasındaki tartışmalı bölgelerdi. Sırların idaresinde bulunmasına rağmen Kaloyan, atalarının mirası olması sebebiyle zikredilen şehirlere göz dikmişti. Macarlar ise bahse konu kentlerin Maria'nın çeyizi olduğunu iddia ediyorlardı. Hâl böyle olunca taraflar arasında çatışmalar meydana geldi. Bulgarların, Bizans İmparatorluğu ile meşgul olduğu esnada Sırlar, Niş'i zapt ettiler. Kaloyan ancak III. Aleksios ile barış yaptıktan sonra bölgeye yönelebildi. Şehri geri almakta da zorlanmadı. Zira Stephan Nemanya'nın çocukları arasında çıkan taht mücadelesi ona gerekli avantajı sağladı. Öte yandan bu mesele Balkan coğrafyasında bir nüfuz çatışması hâline geldi. Macar Kralı Emeric (1196-1204), Vukan'ın (1202-1204) tarafını tutarken Kaloyan, II. Stephan'ı destekledi. Emeric, Vukan üzerinden Kaloyan'ı etkisiz hâle getirmeyi planlayarak büyük bir askerî harekate girişti. 1203 yazında Belgrad, Niş ve Branicevo müttefikler tarafından ele geçirildi. Her ne kadar Kaloyan'ın desteğiyle II. Stephan tahtı geri almayı başardı ise de Macar tehdidi bastırılmadı (Curta 2006, 382; Madgearu 2014, 123-125). Zira hem Bizans ile olan bağ hem de Papa'nın politik desteği onları Balkanların etkin bir gücü hâline getirmişti.

Tahmin edileceği üzere burada Papa'nın etkisi Bizans'a göre daha mühimdi. Çünkü giderek kendi kabuğuna çekilen Bizans idaresinden ziyade Hristiyan dünyasının en büyük ismi olan Papa III. Innocent'in (1198-1216) sözü daha muteberdi. Kaldı ki Balkanlardaki iktidarlarını meşru kılmak için taç giyme yarışına giren bu devletleri kutsayabilecek yegâne kişi yine o idi. III. Innocent'in tanıdığı bir gücü diğer Hristiyan devletlerin reddetmesi olası değildi. Nitekim Balkan devletlerinin Bizans'tan ziyade Roma Kilisesi'ne meyilli oldukları malumdur. Bu çerçevede III. Innocent ile yapılan diplomatik müzakereler ve yazışmaların bölgedeki durumu aydınlatmaya yardımcı olacak bir mahiyet taşıdığı belirtilmelidir. Zira başta Kaloyan olmak üzere onun elinden taç giymeye çalışan tüm liderler kendisiyle irtibat hâlindeydi. Kendileri ve ülkeleri adına buldukları talepler yahut rakipleri tarafından gerçekleştirilen eylemler kaleme aldıkları mektuplarda işlenen başlıca hususlardı. Dolayısıyla Balkanlardaki vaziyeti idrak etmenin bir

başka yolu III. Innocent ile gerçekleştirilen yazışmalardır.

Yukarıda belirtildiği üzere Kaloyan'ın yegâne amacı bir an evvel taç giymektir. Zira bölgesel bir güç olabilmesinin en sağlam yolu hükümdarlığının Papa tarafından kutsanması idi. Bu sebeple iktidarı ele aldığı anda vakit kaybetmeden III. Innocent ile iletişime geçti. 1198'de ilk mektubunu kaleme aldı. Ne yazık ki belge günümüze ulaşmadığından içeriği hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Bu konuda fikir edinmeyi mümkün kılan husus ise Papa'nın, Kaloyan'a hitaben yazdığı cevap mektubudur. Aralık 1199 tarihli bu belgede III. Innocent, Kaloyan'a “*Ulahların ve Bulgarların Hükümdarı Ioannitsa*” (*Iohannitius, Dominus Blacorum & Bulgarorum*) diye hitap eder. Ulahların, Bizans karşısında kazandığı zaferlerden bahsederek Kaloyan'ın alçak gönüllüğünden ve Roma Kilisesi'ne olan bağlılığından bahseder. Müteakiben onun atalarının Roma soylularına dayandığının ve Petrus'a bağlılığının geçmişten gelen bir süreklilikten kaynaklandığının altını çizer. Kendisiyle daha önce iletişime geçmek istediğini ancak kilisenin içerisinde bulunduğu karmaşık durumdan ötürü bunu henüz gerçekleştirebildiğini dile getirir. Brindisi'nin Yunan Başrahibi Dominic'i elçi olarak kendisine gönderdiğini, ona gerekli nezaket ve onurlandırma ile mukabele etmesi gerektiğini söyler. Kendisinin Roma'ya olan bağlılığını Başrahip'e bizzat aktarmasını ister. Teklifinin samimiyeti ve sevgisinin derecesini Başrahip Dominic'e bildirdiğinde bilahare daha yüksek dereceli bir din adamını kendisine göndereceğini belirtir (Epistolarum 1682, 30-31; Wolff 1949, 190-191; Madgearu 2014, 119-120).

Şüphe yok ki III. Innocent'in mektubu pek çok hususa dikkat çeker. Öncelikle Kaloyan'ın taç giyme çabalarına karşı Papa'nın ne kadar temkinli yaklaştığı mektupta açık bir şekilde göze çarpar. Zira ona karşı kullandığı hitap şekli herhangi bir ünvanı dile getirmekten çekindiğini gösterir. Kaloyan kendi ülkesinde “kral” ünvanını kullanmaktadır. Peşinde koştuğu asıl ünvan ise “imparator”dur. Sonraki mektuplarda çok açık bir şekilde görüleceği üzere Kaloyan, Balkanlardaki rakiplerine karşı kendi iktidarını sağlamlaştırmak için “imparator” ünvanına sahip olmak istiyordu. Bunu yapabilecek olan yegâne merci Papalık olduğundan III. Innocent ile iletişime geçmişti. Ancak bölgenin kaotik durumu ve Kaloyan'ın daha kuruluş aşamasında bulunan bir krallığın başında olmasından ötürü III. Innocent bu düşünceye mesafeli durdu. İkinci husus Kaloyan ve halkının kökeni hakkındadır. Bulgar Kralı kendisinin, ağabeylerinin ve atalarının kökenini Roma'ya dayandırmaktadır. Papa III. Innocent ise bu kanıyı tersine çevirecek herhangi bir girişimde bulunmamıştır. Oysa Bulgarların, Türk kökenli bir kavim oldukları bilinmektedir. Dolayısıyla ortada muallak bir durum vardır. Ancak Kaloyan'ın Bulgar, Ulah ve Kumanlardan oluşan bir devleti yönettiği göz önüne alındığında Wolff ve Madgearu gibi araştırmacıların altını çizdiği üzere kendisinin Ulah kökenli olma ihtimalinin yüksek olduğu göze çarpar (Wolff 1949, 191; Madgearu 2014, 127). Son husus ise III. Innocent'in, Kaloyan'ın bağlılığını bildirmesi hâlinde kendisine daha yüksek rütbeli din adamı göndereceğini söylemesidir. Bu açık bir şekilde Roma Kilisesi tarafından taçlandırılmasının uzun bir süreçte yayılacağına ifadesidir. Zira mektuplaşma faaliyetleri zaman alıyordu ve vekillerin peyderpey gönderilmesi Kaloyan'ın işinin kolay olmadığını gösteriyordu.

Kaloyan'ın 1202 tarihli ikinci mektubu, Papa'nın ilk mektubundan çıkarılan sonuçların ne kadar doğru olduğunu kanıtlar niteliktedir. Kendisini “*Bulgar ve Ulahların İmparatoru Calojohannes*” (*Calojohannes Imperator Bulgarorum et Blachorum*) ünvanı ile tanıtır. Akabinde kardeşleri Peter ve Asen'in, Roma ile iletişime geçmek için yılmak bilmeden çaba sarfettiklerini ancak düşmanları tarafından önlerinin kesildiklerini söyler. Altını çizerek tıpkı eski “Bulgar İmparatorları” gibi taçlandırılmak istediğini belirtir. Kadim kitaplarında I. Bulgar Krallığı'nın önde gelen isimlerinden Peter ve Samuel'in Roma tarafından taçlandırıldığının yazıldığını ve onların soyundan gelen biri olarak şimdi sıranın kendisine geçtiğini ifade eder. Brindisi Başrahibi

Dominic'in asıl elçilik heyeti olmadığını düşündüğü için mektubuna geç cevap verdiğini ve bu konuda içinin müsterih olmasını dile getirir. Son olarak kendisini taçlandırmak üzere söz verdiği daha üst yetkili bir din adamını göndermesini talep ederek mektubu sonlandırır (Epistolarum 1682, 668; Wolff 1949, 192).

Bu mektupta Kaloyan'ın "kral" dan ziyade "imparator" ünvanını istediği tartışmasız bir şekilde belli olur. Evvela iki ulusa bu ünvan ile hükmettiğini açıkça ifade eder. Akabinde ağabeylerinin ve atalarının mirası hakkında destekleyici detaylar verir. Başta Peter ve Asen'in bu konudaki tutumlarını aktarır ki burada izah edilmesi gereken bir ayrıntı vardır. Kaloyan'ın ağabeyi Peter'in gerçek ismi Theodore idi. Kardeşler II. Bulgar Krallığı'nın kuruluşunu ateşleyecek isyanları başlattıklarında Theodore ilk krallığın en önemli hükümdarlarından biri olan Peter'in ismini kullanmaya başlamıştı (Simpson 2016, 5). Burada onun soylu bir hükümdar olmasının yanı sıra zikredilen kitapta altı çizildiği üzere Roma tarafından taçlandırılmış olması da etkiliydi. Şimdi Kaloyan bu argümanı kullanarak imparator ünvanına layık olduğunu göstermeye çalışıyordu. I. Bulgar Krallığı'nın en önemli isimlerinden bahsetmesinin ve altını çizerek tıpkı "eski imparatorlar" gibi taçlandırılmak istediğini belirtmesinin sebebi buydu.

III. Innocent bu mektubu 27 Kasım 1202'de cevapladı. Bulgar Kralı'na "*Calojohannes, Bulgarların ve Ulahların Hâkimi*" (*Calojohannes Dominus Blacorum & Bulgarorum*) diye hitap etti. Papalık kayıtlarına göre pek çok kralın Roma tarafından taçlandırıldığını söyledi. Özellikle Papa Nicholas (858-867) ve Hadrianus (867-872) döneminde Bulgar Krallığı'nın, Roma ile iletişim hâlinde olduğuna dikkat çekip Boris'in (852-889) Hristiyan olduktan sonra Mikhail ismini aldığını belirtti. Ancak Kaloyan'a kardinal göndermedi. Onun yerine dostu olduğunu belirttiği bir papaz göndererek Bulgar Başpiskoposu Basil'e bir "*pallium*" (Kilise büyüklerinin giydiği özel cübbe olarak geçen pallium için bk. Sevckenko 1991, 932) yolladı. Böylece ona rahipleri yetkilendirme ve piskoposları takdis etme hakları tanıdı. Eski kitaplar ve diğer belgelerde Bulgar tacı ile ilgili problemleri araştırması ve önerilerde bulunması için talimat verdi. Kaloyan'ın köklerinin Roma'ya dayandığını tekrardan belirterek mektubunu sonlandırdı (Epistolarum 1682, 668-669; Wolff 1949, 193).

Başka kelimelerin ardına saklanmış olsa da III. Innocent'in tavrı artık belli olmuştu. Kaloyan'ın önceki mektubundaki üslubuna karşın ona "*dominus*" ünvanı ile hitap etmişti. Bu, Bulgar Kralı'nın imparatorluk hasretinin gerçekleşmeyeceğini gösteren önemli bir adımdı. Papa ikinci kez Kaloyan'ı reddediyordu. Başpiskoposa verilen görevler ise hiçbir somut gelişmeye zemin hazırlayacak nitelikte olmadığından III. Innocent'in, Kaloyan'ı oyalamaya yönelik bir tavır sergilediği söylenebilir. Zira ona ne istediğini veriyor ne de alenen reddediyordu. Şüphesiz bu durum Balkanların kaotik vaziyeti ile doğrudan bağlantılıydı. Bizans, Macar, Sırp ve Bulgar güçlerinin çatışma hâlinde olduğu bir ortamda III. Innocent, Kaloyan'a "imparator" ünvanı vererek dengeleri bozmak istemiyordu. Papa'nın ona verebileceği yegâne paye yerel krallık olabilirdi ancak Kaloyan rakiplerini meşru zeminde sindirebilmek için "imparator" sıfatını istiyordu. Nitekim mektuplarında "Macar Kralı" (*Rex Hungariae*) olarak belirttiği Emeric'i mevcut ünvanıyla yenmesi ona avantaj sağlamazdı (Innocentii III 1891, 291). Fakat bunu "imparator" sıfatı ile yapması hem konumunun ondan üstün olduğunu gösterir hem de bu ünvan ile atalarından kalan tüm mirasa sahip olabilmemesinin önünü açardı.

"İmparator" ünvanı hakkında belirtilmesi gereken bir diğer husus kelimenin çevirisi üzerinedir. Bilindiği üzere Kaloyan mektuplarını Bulgarca kaleme alıyordu. Ana dilinden önce Yunanca müteakiben Latinceye çevrilen mektuplar son hâli ile Papa'ya ulaşıyordu (Madgearu 2014, 128; Dall'Aglio 2019, 174-175). Durum böyle olunca dilden dile çevrilen mektuplarda anlam kayması yaşanabiliyordu. Kaloyan'ın istediği "imparator" ünvanının içeriği Balkanlarda, I. Bulgar

Krallığını diriltecek bölgesel bir güç kaynağına işaret ediyordu. Oysa kelime evrensel bir hükümdarlığa atıf yaptığından Kaloyan'ın beklentilerinin dışına taşıyordu. Hâli hazırda bu ünvanı sahiplenen iki farklı güç varken III. Innocent yeni bir imparatorluğun zuhuruna izin veremezdi. Diğer taraftan Kaloyan'a teklif ettiği kral yani "rex" ünvanı küçük çaplı yönetimlerde dahi kullanılabilen görece basit bir ünvanıydı. Kaldı ki kral olabilmesi için Papa'ya ihtiyacı da yoktu. Ancak ifade edildiği üzere kelimelere ihtivasının dışında anlam yükleme çabası bu durumu giderek zora soktu. Yine de Bulgar Kralı çabuk pes edecek biri değildi.

Eylül 1203'te Kaloyan, III. Innocent'e yeni bir mektup yazdı. Kendisini "*Bulgarların İmparatoru Calojohannes*" (*Calojohannes, Imperator Bulgarorum*) olarak tanıttı. Bu ünvanı bilerek kullandığı çok belliydi. Zira mektubun devamında aynı kelimeleri tekrar etti (*Ego Calojohannes, Imperator Bulgarorum*). Roma Kilisesi ile seneler önce iletişime geçmeye başladığını ancak ilerleme kaydedemediğini belirtti. Akabinde III. Innocent'i harekete geçirecek kozunu oynadı. Onun aktarımına göre III. Aleksios bir elçi göndererek kendisini taçlandırmak istemişti: "*Bize gel, seni imparator olarak taçlandırılalım ve senin için bir patriklik inşa edelim. Zira patriklik olmadan imparatorluk ayakta kalmaz.*" (*Veni ad nos, coronabimus te in imperatorem, et faciemus tibi patriarcham quia imperium sine patriarcha non staret*). Ancak Kaloyan bunu istemediğini, III. Innocent'e olan bağlılığının sürdüğünü ifade etmişti: "*Ancak ben bunu istemedim; sizin en derin kutsallığınıza döndüm çünkü Aziz Petrus'un ve siz efendimizin hizmetkârı olmak istiyorum.*" (*Sed ego non volui imo recurri ad sanctitatem tuam; quia volo esse servus sanctii Petri, et tuae sanctitatis*). Öte yandan Papa'nın gelişmelerden şüphe duymaması için kanıtlar sundu. III. Aleksios'un kendisine iletmış olduğu gümüş, mum, ipek elbise ve bazı hayvanları Papa'ya gönderdi. Roma'ya bağlanması ve imparator sıfatı ile taçlandırılması için kendisine bir kardinal yollamasını istedi (Innocentii III 1891, 155-156; Wolff 1949, 194; Curta 2006, 381; Madgearu 2014, 129-130).

Bizans'ın teklifi tam zamanında gelmiş ve Bulgar Kralı bunu Roma'yı harekete geçirecek bir argüman olarak kullanmayı başarmıştı. Beş yıldır sürmekte olan yazışmalarda Kaloyan istediğini elde edememişti. Ancak şimdi Roma'nın kaybedeceği fırsat çok daha büyüktü. Balkanlarda yönlendirebileceği dinamik bir gücün kendi ihmalkârlığı yüzünden otoritesinden çıkıp Bizans'a meyletmesi kabul edilemezdi. Bu sebeple Papa hızlıca harekete geçip 25 Şubat 1204'te yeni bir mektup yazdı. Kaloyan'a, "*Calojohannes, Bulgarların ve Ulahların Soylu Kralı*" (*Calojohannes, Illustris Bulgarorum et Blacorum Rex*) diye hitap etti. İsteklerini yerine getirmek üzere Kardinal Leo'yu gönderdi. Yazdıklarına göre Kardinal, Kaloyan'ı diğer -Hristiyan- kardeşlerinin yanına alacak ve onun kendisi için göndermiş olduğu diademi başına konduracaktı. III. Innocent bunun dışında ayrıcalıklar da sunmuştu. Örneğin Kaloyan sikke bastırıp üzerine kendi resmini işleyebilecekti. Bulgar Piskoposu Basil'in, başpiskopos olması onaylanmıştı. O, gelecekteki imparatorları da taçlandırıp kutsayabilecekti. Ayrıca Papa, Preslav ve Belebuzda (Köstendil) Piskoposlarına da "*pallium*" gönderdiği gibi Kaloyan'a paganlara karşı yapacağı savaşlarda kullanması için bir sancak (*vexillum*) iletmışti (Innocentii III 1891, 277-280; Wolff 1949, 196-197; Curta 2006, 382-383; Stephenson 2004, 310).

Bu mektuptaki her madde Kaloyan'ın yararınaydı. Dikkat çeken tek husus yıllardır ısrarla talep ettiği "imparator" ünvanından bahsedilmemesiydi. Her ne kadar III. Aleksios bu minvalde bir teklif yapmış olsa da büyük ihtimalle III. Innocent bunun bir pazarlık aracı olduğunu anlamıştı. Bu sebeple de Kaloyan'ın, Papalık otoritesinin dışına çıkmasına sebep olabilecek imparatorluk meselesinde çekimser kaldı. Tanımış olduğu diğer imtiyazlar ise Kaloyan'ı memnun edeceği gibi III. Innocent için tehlike arz etmeyen hususlardı. Ne var ki mektup sahibine ulaşamadı. Zira Papa'nın uyarılarına rağmen Macar Kralı Emeric, Kardinal Leo'yu tutukladı (Wolff 1949, 197;

Sweeney 1973, 324-325). Aylarca hapis hayatı yaşayan Kardinal'in gecikmesi ise coğrafyanın kaderini değiştirdi. III. Innocent'ten haber bekleyen Kaloyan umduğunu elde etmek için sabırsızlanmaya başladı. Aynı esnada IV. Haçlı Seferi ordularının İstanbul önlerine gelmesiyle de bütün dengeler alt-üst oldu.

Haçlılar ile Mücadeleleri

Kaloyan'ın Balkanlarda hâkimiyet mücadelesi verip III. Innocent ile müzakerelerde bulunduğu dönemde Avrupa'da yeni bir Haçlı Seferi düşüncesi ortaya çıkmıştı. Champagne Kontu Thibaut'un önderliğinde tasarıya dökülen bu fikir kısa süre içerisinde pek çok kont ve lider tarafından desteklenip yankı uyandırmıştı. Ancak Papa'nın da desteği ile vücut bulan IV. Haçlı Seferi henüz ilk aşamada bile sorunlara gebedi. Liderler kendilerini Mısır'a taşıyacak gemilerden yoksundular. Bu nedenle Venedik'e başvurdular ve 85.000 gümüş mark karşılığında gerekli hazırlıklar tamamlandı. Fakat taahhüt edilen borcun ödenememesi sebebiyle seferin rotası değişti. Önce Zadar (Zara) ardından da İstanbul yeni hedef oldu (Ayrıntılı bilgi için bk. Khoniates 2013, 107-108; Villehardouin 1921, 6-8,14-23; Robert of Clari 2005, 38-59; The Devastatio 2008, 215; The Bishops of Halberstadt 2008, 251; The Anonymous of Soissons 2008, 233; Ralph of Coggeshall 2008, 284; Gunther of Pairis 1997, 83; Historia Ducum Veneticorum 1883, 93; Chronicle of Morea 2015, 46-49; Dandolo 1728, 276; Robbert 1969, 414; Madden 2003, 121-150; Runciman 2019, 100-103). Onların bölgeye gelişi ise Kaloyan'ın planlarını değiştirdi.

Bulgar Kralı, Haçlı liderlerinin Bizans topraklarına gelmesini başta memnuniyetle karşıladı. Ağabeyleri zamanında nasıl Friedrich Barbarossa'dan taçlandırma talebinde bulunmuşlarsa şimdi o da aynı isteği tekrarlamayı düşündü. Kaldı ki bu karşılığı verilmeyecek bir talep değildi. İstanbul surları daha önce hiçbir ordu tarafından aşılamamış güçlü bir savunma sistemine sahipti. Bu sebeple Haçlıların yardıma muhtaç hâle düşmeleri işten bile değildi. Robert de Clari'nin ifadesine göre Kaloyan bu durumu fırsat bilerek kendisini taçlandırmaları karşılığında 100.000 askeri destek olarak gönderme teklifinde bulunmuştu (Robert of Clari 2005, 86-87). Kuşkusuz müellifin verdiği sayı abartılıdır. Balkanlarda yıllardır mücadele eden Kaloyan'ın bu büyüklükte bir orduya sahip olması mümkün değildir. Ne var ki onun daha mütevazı bir rakam ifade etmiş olması makul görünmektedir. Nitekim Kaloyan, III. Innocent ile beş yıldır sürdürdüğü müzakerelerden sonuç alamamıştı. Kendisini oyaladığı ayyuka çıkan Papa'dan ümidini kesip bölgeye yerleşme tasarısı içinde bulunan Haçlıların onu taçlandırması aklına yatmış olmalıdır. Ancak sandığının aksine Haçlı liderleri, Kaloyan'ın talebini reddettiler. Tıpkı Bizanslılar gibi Haçlılar da Bulgarları müttefik değil vasal olarak görmeyi tercih etmişlerdi. Cevaben onun ya da yardımının umurlarında olmadıklarını ve eğer isterlerse ona zarar verebileceklerini söylediler (Robert of Clari 2005, 88; Wolff 1969, 202; Madgearu 2014, 140). İkinci kez hüsrana uğrayan Kaloyan için bu büyük bir yıkım oldu. Öyle ki Haçlıların gelişini sevinçle karşılayan Bulgar Kralı şimdi onların en azılı düşmanlarından biri hâline geldi. Ne var ki taraflar arasındaki mücadele hemen başlamadı. Haçlılar önce III. Aleksios'u devirip yerine IV. Aleksios (1203-1204) ve babası II. Isaakios'u müşterek imparator olarak tahta çıkardılar. Ancak kendilerine verilen taahhütlerine yerine getirilmemesi üzerine 13 Nisan 1204'te İstanbul'u ele geçirdiler (Ayrıntılı bilgi için bk. Khoniates 2013, 113-120; Villehardouin 1921, 59-65; Robert of Clari 2005, 77; Akropolites 2007, 113; The Devastatio, 216-221; The Anonymous of Soissons, 233-234; Dandolo, 278-279; Brand 1968, 232-269; McNeal 1969, 178-184; Hussey 1969, 148-151; Madden 2003, 155-172; Kolias 2005, 123-138; Küçükşipahioğlu 2017, 335-346.). Bizans'ın merkezinde yeni bir idare tesis edileceğinden Kaloyan ile bir süre karşı karşıya gelmediler.

Yeni kurulan Latin İmparatorluğu henüz oluşum safhasında bile büyük problemlere sahne oldu. Ordunun önemli bir kısmı ya Mısır'a yelken açmış ya da Avrupa'ya dönmüş olduğundan

asker ve nüfus oranı düşüktü. Önde gelen kontlar arasında rekabet söz konusuydu. Boniface de Montferrat doğal lider olması sebebiyle imparatorluk tahayyülleri kurarken müteveffa imparator Manuel Komnenos'un damadı olan kardeşi Reiner'in miras hakkı olarak Selânik (Thessalonika) bölgesini de yönetmek istiyordu (Nicol 2000, 101; Runciman 2019, 110). Baudouin de Flandre (1204-1205), Thibaut'un ölümünden sonra sefere yön veren kişi olarak tacın peşindeydi. Arka plandaki asıl lider Enrico Dandolo (1192-1205) ise yön verebileceği bir hükümdar atayıp imparatorluğu onun üzerinden idare etmek peşindeydi. Kısacası Haçlılar birbirlerinden bağımsız planlar peşinde koştuklarından birlik sağlayabilmiş değillerdi. Nitekim bunun örnekleri hemen ayyuka çıktı. Boniface imparatorluk yarışında herkesin favorisi olmasına rağmen Dandolo'nun, Baudouin'i desteklemesi sebebiyle geride kaldı (Khoniates 2013, 176; Villehardouin 1921, 68; Robert of Clari 2005, 115; The Devastatio, 221; The Anonymous of Soissons, 20; Dandolo, 279). İstanbul ele geçirilmeden önce üzerinde hemfikir olunan Mart Paktı'na göre Balkanlardaki arazi imparatorun payına düşüyordu (Villehardouin 1921, 68; Robert of Clari 2005, 91; Tafel ve Thomas 1856, 449-452; Wolff 1969, 190; Nicol 2000, 134). Ancak o, kardeşinin Selânik üzerindeki hakkı sebebiyle önceki anlaşmayı reddetti. Böylece Kaloyan'a sıra gelmeden müttefikler birbirleriyle savaşmaya başladılar. Sulh, Dandolo ve diğer kontların araya girmesi ve Selânik'in, Boniface'e teslim edilmesiyle tesis edilebildi (Khoniates 2013, 180-181; Villehardouin 1921, 71-78; Robert of Clari 2005, 120-121). Müteakiben tarafların başka bir mücadeleye girişmemeleri için üzerinde mutabık olabilecekleri yeni bir anlaşma hazırlandı (Ayrıntılı bilgi için bk. Tafel ve Thomas 1856, 452-488; Robbert 1969, 418-419; Wolff 1969, 191-192; Nicol 2000, 141-142; Çalışır 2020, 177-184). Bizans coğrafyasının aralarında pay edildiği bu pakt (Partitio Romaniae) ile Haçlılar kendi bölgelerine dağıldılar.

Kaloyan adına bu dönemde Bulgar cephesinde yaşanan gelişmeler en az Haçlıların iç mücadeleye girişmesi kadar güzeldi. Macar Kralı Emeric, aylardır esaret hayatı yaşayan Kardinal Leo'yu serbest bıraktı. 15 Ekim 1204'te Tırnova'ya varan elçi 8 Kasım 1204'te Kaloyan'ı taçlandırdı (Wolff 1949, 197-198; Madgearu 2014, 135; Geyik 2022, 26). Artık Haçlılara ihtiyaç duymayan Bulgar Kralı ise yanı başında bulunan tehdit hakkında III. Innocent'e bir mektup yazdı. Kendisini "*Calojohannes Tüm Bulgar ve Ulahların Kralı*" (*Calojohannes, Rex totius Bulgariae et Blachiae*) ünvanı ile tanıttı. Onu son gelişmelerden haberdar edip Latinler hakkında uyardı. Onları kendi imparatorluğundan uzak tutmasını ve Bulgarlardan, Haçlılara bir zarar gelmeyeceğini söyledi. Eğer Haçlılar bir saldırıda bulunur ve içlerinden ölenler olursa Papa'nın kendisinden şüphelenmemesi gerektiğini çünkü bunun, onun suçu olmayacağını ifade etti (Innocentii III 1891, 551-553; Wolff 1949, 198).

Kaloyan'ın önce Haçlılar tarafından "*kral*" olarak taçlandırılmak istemesi sonrasında da bu mektupta aynı ünvan ile kendini tanıtmaması evvelki tahayyüllerinden vazgeçtiğine dair bir algı oluşturabilir. Ancak mektubunun ilerleyen kısımlarında hükmettiği coğrafya için "*regnum*" (*krallık*) yerine "*imperium*" (*imparatorluk*) kelimesini seçtiği görülmektedir. Birden fazla kez tekrar edilen bu tercih onun imparatorluk isteğinde kararlı olduğunu ancak bölgenin kaotik durumundan ötürü dengeli bir politika takip etmek istediğini gösterir. Zira Haçlıları karşısına almışken bir de III. Innocent ile zıtlaşması kendi zararına olabilirdi. Öte yandan Latin İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durum onu bir süre rahatlatmıştı. Haçlıların, Avrupa topraklarından bu kadar uzak bir coğrafyada idare kurmuşken kendi içlerinde savaşmaları Kaloyan'ın işine geliyordu. Kaldı ki çatışma hâlinde oldukları tek husus iç dengeleri değildi. Haçlılar, onlarla birlikte hareket etmek isteyen pek çok Bizanslı aristokrati reddetmişlerdi. Kendi topraklarında ikinci sınıf vatandaş konumuna düşen Bizanslılar da ezelden beri düşman addettikleri Kaloyan'a sığınmışlardı (Khoniates 2013, 194; Villehardouin 1921, 88). Nitekim Haçlılar ile Kaloyan'ı karşı karşıya getirecek olayların temeli de bu noktaya dayanıyordu.

Geoffroi de Villehardouin bu iş birliğini farklı şekilde açıklamaktadır. Ona göre “*ihaneti kalplerinden söküüp atamayan Bizanslılar*” evvelden beri düşman oldukları Kaloyan’a giderek Latinlere karşı ittifak kurmayı teklif etmişlerdi. Onun buyruğuna girip kendisini imparator olarak tanıyacaklarını ve ellerine geçen tüm Latinleri öldüreceklerini belirtmişlerdi. Bulgar Kralı’nın sorumluluğu ise Latinlere karşı kendi müttefiklerini korumaktı (Villehardouin 1921, 87). Niketas, Kaloyan’a “imparator” ünvanı verilmesi konusunda herhangi bir açıklama yapmaz. Ancak olayların gelişimi hakkında verdiği bilgiler Villehardouin ile büyük ölçüde uyuşur. Buna göre Kaloyan ayağına kadar gelen fırsatı değerlendirip Bizanslıların teklifini kabul etmişti. Onları kendi topraklarına gönderip ordusunun bölgeye varışına kadar Latinlere ellerinden geldiğince zarar vermelerini emretmişti (Khoniates 2013, 194). Şüphe yok ki bu kaostan en kârlı çıkan kişi o idi. Eski düşmanları hem tehdit olmaktan çıkmış hem de Latinlere karşı kullanabileceği bir silah hâline gelmişti.

Aldıkları direktifler üzerine kendi topraklarına dönen Bizanslılar, organize bir şekilde Latinlere karşı harekete geçtiler. İsyanın başladığı yer hakkında Niketas ve Villehardouin farklı bilgiler verirler. Ancak Latinleri harekete geçiren ilk büyük tehdidin Dimetoka’da (Didymoteikhon) baş gösterdiği konusunda hemfikirdirler. Bahse konu şehir Haçlı kontlarından Hugues de Saint-Paul’un idaresindeydi. Gut hastalığından mustarip olan kont, İstanbul’da hayatını kaybettikten sonra Bizanslılar şehirdeki boşluğu değerlendirerek pek çok Latin askerini öldürmüşlerdi. Kurtulmayı başaran az sayıdaki kişi o sırada Venediklilerin elinde bulunan Edirne’ye kaçmıştı. Ancak organize bir şekilde hareket ettikleri anlaşılan Bizanslılar burada da isyan başlattılar. Şehri terk etmek zorunda kalan Venedikliler, Baudouin’e ait olan Çorlu’ya (Tzurulon) ricat ettiler (Khoniates 2013, 195; Villehardouin 1921, 88-89). Burada imparator adına şehri yöneten Guillaume de Blanvel ile anlaşılıp Lüleburgaz (Arkadiopolis) üzerine yürüdüler. Mukavemete uğramadan şehre giren Haçlılar burayı ele geçirmeyi başardılar. Fakat Kaloyan’ın desteğine sahip olan Bizanslılardan çekindikleri için şehri boşaltıp İstanbul’a döndüler (Villehardouin 1921, 89).

Baudouin daha birkaç ay önce tesis ettikleri imparatorluğun peyderpey çöktüğünü görmüştü. Bu sebeple Enrico Dandolo ve Louis de Blois ile müzakerelerde bulunarak çeper bölgelere dağılan kontların toplanmasını emretti. Kardeşi Henri (1206-1216) başta olmak üzere pek çok kont emrindeki şövalyelerle beraber harekete geçti (Khoniates 2013, 196; Villehardouin 1921, 89-90; Robert of Clari 2005, 125; Madgearu 2014, 146; Gardner 1912, 64-65). Geoffroi de Villehardouin ve Manasses de l’Isle öncülüğündeki bir kuvvet Lüleburgaz’a ilerledi. Mezkûr şehir ve akabinde Babaeski (Bulgarophyon) buradaki nüfus Edirne’ye kaçmış olduğundan kontrol altına alındı. Ancak Edirne hem sağlam surlarla çevrildiği hem de civar bölgelerden kaçan tüm Bizanslıların buluşma noktası olduğu için öncü birliklerin zapt edemeyeceği bir yerdi. Bu sebeple kontlar, imparatoru bekleme kararı aldılar. Öncü birliklerinin Lüleburgaz’daki başarısı Baudouin’i sevindirmişti. Bundan mütevellit sadece İzmit’ten (Nikomedia) gelen birlikleri yanına alarak yola koyuldu. 140 şövalye ile Edirne’ye hareket eden Latinler hakkında Villehardouin şunları söylemektedir: “*Heyhat! Ne kadar az askere sahip olduklarını ve bağlı oldukları maceranın ne kadar tehlikeli olduğunu gördükleri hâlde boğazın karşı tarafından gelenleri beklememeleri çok yazık oldu* (Villehardouin 1921, 91).”

Gerçekten müellifin değerlendirmesinin ne kadar doğru olduğu kısa sürede anlaşıldı. Güçlü savunma sistemi ile düşmanlara geçit vermeyen Edirne surları, Haçlıları şaşkınlığa uğrattı. Öyle ki üç gün boyunca kuşatmadan sonuç alamayan Baudouin, taarruz için Dandolo’yu bekleme kararı aldı. Ancak anlaşılan o ki Dandolo’nun gelişi hiçbir başarının anahtarını açamamıştı. Haçlılar savaş makineleri inşa edip surların altından geçişi sağlayacak lağım çukurları

hazırlamalarına rağmen şehri ele geçiremediler. Müteakiben Kaloyan'ın 14.000 Kuman ile Edirne'nin imdadına koştuğu haberi gelince durum kritik bir hâl aldı. Konseyini toplayan Baudouin, Bulgar Kralının saldırması hâlinde Geoffroi de Villehardouin ile Manasses de l'Isle'nin kampı korumasını, diğer birliklerin ise savaş hattı oluşturmalarını emretti. Latinlerin yerini öğrenmemesi için Kaloyan ordusunu tepelere ve uçurumlara gizledi. Akabinde Kumanları, Latinlerin çayırlarda otlayan sürülerine saldırmakla görevlendirdi. Onların gelişi ile Haçlı ordugahında kaos çıktı. Nizamı bozan şövalyeler, Kumanların üzerine atılarak uzun bir müddet takipte kaldılar. Ancak ağır şövalyeleri arkalarında bırakmayı başaran hafif zırhlı Kumanlar ricat etmeyi başardılar. Üstelik at üstünde ters yönde ok atarak Haçlılara zarar vermeyi de ihmal etmediler. Hâl böyle olunca Latinler karargâha geri döndüler. Baudouin şövalyelerin fevri tutumlarını şiddetle eleştirdi ve saldırının yenilenmesi hâlinde alınan kararlara sadık kalmalarını emretti. Ancak Kumanlar geri döndüklerinde şövalyeler hatalarını tekrarladılar. Arkalarına takmayı başardıkları Latinleri bu sefer daha güçlü bir şekilde hezimete uğratarak Haçlı ordusuna büyük bir ders verdiler. 14 Nisan 1205'te gerçekleşen ve Edirne Savaşı (Hadrianopolis Savaşı) olarak bilinen bu mücadelede Louis de Blois gibi pek çok kont hayatını kaybederken Latin İmparatorluğu'nun ilk hükümdarı Baudouin esir düştü (Khoniates 2013, 195-198; Villehardouin 1921, 91-94; Robert of Clari 2005, 125-126; Ralph of Coggesgall 2008, 287; Akropolites 2007, 139; Dandolo 1728, 280-281; Wolff 1969, 203; Madgearu 2014, 147-148).

Haçlıların toparlanması çok zor oldu. Niketas'ın aktarımına göre gece meşalelerin ateşini söndürmeyerek karargâhta olduklarına dair sahte izlenim yarattılar. Böylece Kaloyan'a fark ettirmeden Tekirdağ'a (Rodosto) dönmeyi başardılar (Khoniates 2013, 198). Villehardouin'a göre ise içlerinden bir kısmı artçı birlik olarak Bulgarları gözetlerken kalanları sessiz biçimde başkente yöneldiler (Villehardouin 1921, 95). Kronikler detaylar hakkında ayrışıyor olsalar da genel hatlarda hemfikirdiler. En yetkin Haçlı kontları yaşamlarını kaybederken İmparator Baudouin, Kaloyan tarafından zincire vurularak tutsak edilmişti. Bulgarlar coğrafyanın kaderini tamamen değiştirmişlerdi. Her şeyden evvel Latin İmparatorluğu'nun daha kuruluş aşamasından beri birlikten yoksun olduğu ve buna bağlı olarak bölgede kalıcı olamayacağı açık bir şekilde hissediliyordu. Ancak Bizans ahalisinin desteğini kazanan Kaloyan'ın, Latinlere bu kadar büyük bir darbe indirmesi herkesi şaşırtmıştı. Bulgar Kralı daha bir sene önce Haçlılar tarafından tehdit edilmişti. Şimdi ise Latin ordusunu bozguna uğratarak imparatoru tutsak edebilecek bir güce sahipti.

Kuşku yok ki bu yıkım sadece Kaloyan'ın gücü ile açıklanamaz. Onun bir sene evvel Haçlılardan çekinirken şimdi onlardan daha üstün bir konuma gelmesi mümkün değildi. Ortak hareket ettiği Bizanslıların varlığı ise galibiyeti belirleyecek bir etken olmaktan uzaktı. Bozgunun başlıca sebebi Haçlıların birlikten yoksun olmalarıydı. Latin İmparatorluğu'nun üç büyük kurucusundan biri olan Boniface, Selânik'te ayrı bir krallık kurduğu için Edirne Savaşı'na iştirak etmemişti. Diğer yandan Baudouin, Anadolu'dan gelen destek birliklerini beklemeden harekete geçmişti. Haçlı ordusu gerek bir kısmının sefer bittikten sonra geri dönmesi gerekse de Partitio Romaniae'dan sonra farklı bölgelere dağılmasından ötürü sayıca azdı. Bu bağlamda imparatorun diğer kontları bekleyip Bulgarlara karşı ortak hareket etmesi gerekirdi. Fakat birbirlerinden kopuk hareket etmeleri Kaloyan'ın işini kolaylaştırdı ve neticesinde Baudouin esir düştü. Dönüş yolunda Doge Enrico Dandolo da hayatını kaybedince Latin İmparatorluğu, kurucularından ikisini kaybetmiş oldu (Khoniates 2013, 198; Villehardouin 1921, 102; Historia Ducum Veneticorum 1883, 94; Dandolo 1728, 281).

Mevcut durumda Kaloyan bölgenin en etkin gücü hâline geldi. Öyle ki hem Niketas hem de Villehardouin, onun önüne çıkan her kenti yıktırıp halkına zulmettiği konusunda hemfikirdi. Kaloyan, Haçlıların Edirne önlerinden çekilmesinden sonra bir süre beklemişti. Anlaşılan

düşmanlarının ordugâhı terk ettiğini ancak sabah fark etmişti. Bu sebeple Latinleri takip ettirmedi. Zorlukla başkente dönebilen Haçlılar toplandıkları konseyde Baudouin'in kardeşi Henri'yi naip olarak seçtiler. Henri, “*Konstantinopolis İmparatorunun Kardeşi ve İmparatorluğun İdarecisi*” (*Frater Imperatoris Constantinopolitani et Moderator Imperii*) ünvanı ile kendini tanıttığı 5 Haziran 1205 tarihli mektubunda III. Innocent'e, Edirne'de yaşananları anlattı. Bulgar, Kuman, Ulah, Türk ve Bizanslılardan müteşekkil bir ittifakın kendilerine karşı mücadele ettiğini ve Kaloyan'ın sayılamayacak derecede büyük bir orduya sahip olduğunu bildirdi. Latin İmparatorluğu'nun desteğe ihtiyaç duyduğunu açık bir dille ifade etti (Innocentii III 1891, 706). III. Innocent ise yaz sonunda Kaloyan'a bir mektup göndererek Baudouin'i serbest bırakmasını ve Latinlerle barış yapmasını söyledi (Innocentii III 1891, 705). Ancak onun girişimleri hiçbir sonuç vermedi. Zira Kaloyan dinmek bilmeyen bir hırsla bölgeyi ele geçirmeye başladı.

Henri naip sıfatı ile dağınık vaziyetteki Haçlıları bir araya getirerek sefere çıktı. Çorlu, Lüleburgaz, Vize ve İncik'i (Apros) ele geçirdi. Çok hızlı bir şekilde ilerleyen Henri'nin seferleri Bizans ahalisini o kadar korkuttu ki hemen hepsi Edirne ve Dimetoka'ya kaçtı (Khoniates 2013, 204-208; Villehardouin 1921, 102-103). Ancak Kaloyan'ın ordusu güneye ilerlediğinde ortaya çıkan yıkım çok daha büyük oldu. Bulgar Kralı Seres, Filibe, İncik, Çorlu, Tekirdağ, Marmara Ereğlisi (Heraklea), Büyük Çekmece (Athyras) ve daha birçok kenti ele geçirdi. Bahse konu şehirlerin halkını, direnmelerine yahut teslim olmalarına bakmadan katletti. Kılıç tutan herkesin boynunu vururken kalanları Bulgar Krallığı'na sürdü (Khoniates 2013, 200-203,211-222; Villehardouin 1921, 103-111).

Görüleceği üzere Kaloyan bölgenin en büyük gücü olunca durmak bilmez bir hâl almıştı. Nitekim onun zulmünden etkilenen tek kesim Latinler değildi. Edirne Savaşı'nı müteakip artık Bizanslılara da ihtiyacı kalmadığını düşünen Bulgar Kralı, onlarla yaptığı ittifakı bozarak yeniden düşmanları olmuştu. II. Basileios'un çok sayıda Bulgar askerini kör ettirmesi sebebiyle aldığı “*Boulgaroktonos*” (Bulgar Kasabı) lakabına istinaden kendisine “*Romaioktonos*” (Romalı Kasabı) diye hitap edilmesini istemişti (Wolff 1969, 203; Madgearu 2014, 162). Nitekim lakabının hakkını veren Kaloyan, seferleri esnasında o kadar çok Bizanslıyı öldürüp zulmetmişti ki Niketas kroniğinin farklı yerlerinde bu durumu betimlemek zorunda kalmıştı. Edirne Savaşı'nı müteakip askerlerine Bizans topraklarını da yağmalama izni verdiğinde Niketas şu sözleri dile getirmişti: “*Bu Tanrının gönderdiği vebalardan da feci bir şey idi*” (Khoniates 2013, 199). Zira düşman addettikleri Latinler yetmiyormuş gibi şimdi müttefikleri olan Kaloyan'ın kendilerine saldırması onları iki ateş arasında bırakıyordu. Bulgarlar, Bizanslılara zulmederken Latinler, Kaloyan karşısında aldıkları mağlubiyeti Bizanslıların ihanetine bağlayarak öfkelerini onlardan çıkarıyorlardı. Ancak Kaloyan'ın zulmünü Latinler ile kıyaslamak zordur. Nitekim hem Niketas'ın hem de Villehardouin'un belirttiği üzere Bulgarlar ele geçirdikleri tüm kentleri yıkıp halkını öldürüyorlardı. Öyle ki Latinlerin, Trakya'daki arazileri artık Vize ve Silivri'den (Selymbria) ibaretti (Khoniates 2013, 216; Villehardouin 1921, 111).

Trakya'da yerleşik olan Bizanslıların sahip olduğu kentler Edirne ve Dimetoka idi. Ancak bu durumun ne kadar süreceği meçhuldü. Kaloyan'ın, Latin kentlerini işgal ettikten sonra kendilerine geleceğini biliyorlardı. Bu sebeple Henri ile iletişime geçtiler. Barışın tesis edilmesi hâlinde sahip oldukları şehirleri imparatorluğa devretmeye hazır olduklarını belirttiler. Kendi meclisi ile müzakerelerde bulunan Henri, Kaloyan'ın önlenemez ilerleyişine set çekmek adına bu öneriyi kabul etti (Villehardouin 1921, 112). 1204'te birbirlerini öldürenler artık Kaloyan'a karşı müttefik olmuşlardı. Şüphesiz bu kimsenin beklemediği bir adımdı. Çünkü asırlardır erişilemeyen İstanbul surlarını geçip imparatorluğu yok eden Latinler idi. Şimdi ise değişen dengeler gereğince Bizanslılar ile müttefik olmuşlardı. Anlaşılan Kaloyan böyle bir ittifakın oluşumuna ihtimal

vermemiştir. Haberini aldığı anda öfkeye kapılıp hainlikle suçladığı Bizanslıların üzerine yürüme kararı aldı. Ordusunu önce Dimetoka sonra da Edirne üzerine yönlendirdi. Mukavemeti sağlam surları sebebiyle direnmeyi başaran Edirne, Henri'den yardım istedi. Başta kararsız kalan naip daha sonra mutabık kalınan anlaşma gereğince yola çıktı. Surları aşmayı başaramayan Kaloyan, Latinlerin gelmesiyle çekilmek zorunda kaldı (Villehardouin 1921, 112-115; Wolff 1969, 203-204). Uzun zaman sonra Bulgar Kralı ilk kez eli boş dönmüştü.

Bu zaferin ardından Henri'nin konumu güçlendi. Hem Bizanslıları kurtarıp hem de Kaloyan'ı ricata zorlaması memnuniyetle karşılandı. Bölgede emniyet sağlanır sağlanmaz İstanbul'a dönen Latinler, 20 Ağustos 1206'da Henri'yi imparator olarak seçtiler (Khoniates 2013, 230; Villehardouin 1921, 117; Robert of Clari 2005, 126). Oybirliğiyle alınan bu karar ile Latin İmparatorluğu büyük bir hükümdar kazanmış oldu. Diğer taraftan başkentte yapılan törenler sırasında Dimetoka ve Edirne'nin zayıf bırakıldığı kısa sürede anlaşıldı. Derhal harekete geçen Kaloyan, Dimetoka'yı yerle bir edip Edirne'ye yöneldi. Ancak Haçlılar bölgeye varınca çekilmek zorunda kaldı. Villehardouin'un aktarımına göre Henri'yi şehrin önünde gören Bizanslılar o kadar sevinmişlerdi ki kent surları önünde kutlamalar yapmışlardı (Villehardouin 1921, 117-118).

Henri karşısında prestij kaybına uğrayan ve intikam hırsına kapılan Kaloyan'a beklediği fırsat İznik'ten geldi. Theodoros Laskaris (1205-1221), Henri'ye ait çok sayıda birliğin Anadolu yakasında savaştığını ve imparatorun İstanbul'da zayıf bir durumda olduğunu belirtti. Eğer kendisi Anadolu'dan harekete geçerken Kaloyan, Trakya'dan saldırırsa Henri ikisine birden direnemezdi. Teklifin cazibesine karşı koyamayan Bulgar Kralı çok sayıda asker toplayarak harekete geçti. Kendisi Edirne'yi kuşattığı gibi ona bağlı Kuman birliklerini İstanbul önlerine gönderdi. Theodoros ise Marmara Denizi'nin karşı yakasında ilerlemeye başladı. Edirne'den yardım mektupları gelirken başkentinin Kumanlar tarafından kuşatıldığını gören Henri müşkül duruma düştü. Anadolu'da savaşmakta olan birliklerine toplanma çağrısında bulundu. Fakat Theodoros, Kapıdağ Yarımadası'ndan hareket edecek olan Latin birliklerine saldırarak bu süreci yavaşlattı. İki cephede birden savaşmak zorunda kalan Henri, birliklerinin Anadolu'da olmasından ötürü önceliğini buraya verdi. Akabinde Latinlerin moralini yükseltecek bir zafer kazanarak Theodoros'u kendisiyle barış yapmaya mecbur etti (Villehardouin 1921, 122-125; Madgearu 2014, 163-166). Böylece Bizans-Bulgar ittifakını çökertmiş oldu. Trakya'da ise zafer kendiliğinden geldi. Civar bölgelerden yeterince ganimet aldıklarını düşünen Kumanlar, Kaloyan'ı geride bırakarak ülkelerine dönmeye başladılar. Onların yardımı olmaksızın Edirne'yi kuşatmaya devam edemeyeceğini düşünen Kaloyan ricat etti (Villehardouin 1921, 125-126). Böylece Bulgar Kralı bir kez daha ülkesine eli boş dönmüş oldu.

Artık aşikâr olduğu üzere Kaloyan, Henri karşısında geriye düşmüştü. Evvelki senelerde Latin birliklerini tek başına dağıtıp Trakya arazisini yerle bir eden hükümdar şimdi ittifaklar kurmasına rağmen başarı sağlayamıyordu. Tabii mevcut konjonktürde Kaloyan'ın hâlâ etkin olduğu yadırganamaz. Zira Latinlerin ve Bizanslıların elinden almış olduğu pek çok kentte idaresi devam ediyordu. Diğer taraftan arka arkaya aldığı neticeler onun durdurulamaz sanılan ilerleyişine büyük bir darbe indirmişti. Latinler, Henri'nin şahsında kurtarıcılarını bulmuş ve Bulgar işgaline direnmişlerdi. Yine de Kaloyan'ın hâlâ statükoyu değiştirecek bir güçte olduğu belliydi. Nitekim bunu Boniface de Montferrat ile giriştiği mücadelede görmek mümkündür.

Latin İmparatorluğu'nun üç kurucusundan biri olan Boniface, Selânik'te idaresini tesis ettikten sonra İstanbul'dan bağımsız bir yönetim benimsemiştir. Mora Yarımadası'nda Bizanslı aristokrat Leon Sgueros ile mücadele ederken Selânik'in kuşatıldığını öğrenmiş ve geri dönüş yolunda Baudouin'in akıbetinden haberdar olmuştu. Müteakiben krallığını kuşattığı için Serez'de olduğunu öğrendiği Kaloyan'ın üzerine birliklerini göndermiş ancak teşebbüsleri sonuçsuz

kalmıştı. Kendisine karşı harekete geçen Boniface'e cevap vermek zorunda kalan Kaloyan ise ona bağlı pek çok şehri ele geçirmişti. Böylece Haçlı lideri, Selânik'te sıkışıp kalmıştı (Khoniates 2013, 202-203; Villehardouin 1921, 85; Madgearu 2014, 157-158). Belli bir süre sessiz kalan Boniface daha sonra Henri ile akrabalık bağı kurdu. Kızı Agnes'i imparatorla evlendirip onun vasalı olmayı kabul etti. Henri'nin, Kaloyan karşısında kazandığı zaferlerden sonra yeniden bir araya gelen ikili Bulgarlar üzerine sefer yapma kararı aldılar. Ancak geri dönüş yolundaki Mosynopolis'te, Kaloyan'a bağlı birlikler tarafından tuzağa düşürülen Boniface omzuna aldığı ok darbesiyle hayatını kaybetti. Selânik Kralı'nın başı kesilerek Kaloyan'a gönderildi (Boniface'in kaynaklar tarafından farklı şekillerde aktarılan ölümü için bk. Khoniates 2013, 222; Villehardouin 1921, 131-133; Robert of Clari 2005, 127). Böylece Bulgar Kralı, Latin İmparatorluğu'nun son kurucu liderini de yok etmiş oldu.

Boniface, Henri ile anlaştığı sırada Kaloyan, Selânik Krallığı'nı kuşatmış bulunuyordu. Haçlı liderinin bu kuşatmadan haberdar olarak geri döndüğüne dair bir kanıt yoktur. Kroniklerin hemfikir olduğu husus Boniface'in dönüş yolunda Kaloyan'a bağlı birlikler tarafından ele geçirilmiş olmasıdır. Kendisi hayatını buradaki mücadelede kaybederken eşi Maria ve oğlu Demetrios, Selânik'te kuşatılmış durumdaydı. Şehri almakta ısrarcı olan Kaloyan ise Boniface'in ölüm haberini aldıktan sonra baskısını arttırmıştı. Ancak beklenmedik bir şekilde Bulgar Kralı, kuşatma sırasında hayatını kaybetti (Madgearu 2014, 167-173). Niketas Khoniates ve Villehardouin onun ölümü hakkında bilgi vermezler. Robert de Clari ise mucizevi bir şekilde Aziz Demetrius'un, çadırında bulunduğu sırada Kaloyan'ı mızrağıyla öldürdüğünü belirtir (Robert of Clari 2005, 127). Her ne kadar bu efsanenin doğruluğu tartışmaya açık olsa da kesin olan husus II. Bulgar Krallığı'nın ilk büyük hükümdarı yaşamını kaybetmiş ve Selânik kuşatması sona ermişti. Onun ölümüyle de bölgede müşkül duruma düşmüş olan Haçlılar yaşam şansı bulmuşlardı.

Sonuç

Kaloyan'ı ve içinde bulunduğu coğrafyayı idrak edebilmek için onun hükümdarlık dönemini 1204 öncesi ve sonrası olarak ikiye ayırmak gerekir. Tahta çıkana kadar Bizans Sarayı'nda rehin tutulan Bulgar Kralı'nın 1204'e kadar olan faaliyetleri idareyi ayakta tutmaya ve Balkanlarda bölgesel bir güç olmaya yöneliktir. Peter ve Asen tarafından tesis edilen II. Bulgar Krallığı henüz yeni inşa edilmiş ve gelişimini tamamlamamış bir yapıdır. Kurulduğu bölge sebebiyle Sırlar, Macarlar ve Bizanslılar ile rekabet hâlinindedir. Bahse konu rekabet askerî mücadeleleri kapsadığı gibi meşru hâkimiyet iddialarını da içine almaktaydı. Bu sebeple tahta oturduğunda Kaloyan iki cephede birden savaşmak zorunda kaldı. Bir yandan düşmanlarına karşı kılıç kuşanırken diğer yandan atalarından kalan mirası öne sürerek iktidarının meşruiyetini herkese kanıtlamaya çalıştı. Bu doğrultuda en önemsedığı husus Roma Kilisesi ile giriştiği müzakereler oldu. Çünkü benzer ünvan ve iddialar ile hareket eden rakiplerine kendi ülküsünü kabul ettirmesi mümkün değildi. Oysa Papa'nın tanıyıp kutsadığı bir gücün rakipleri tarafından sorgulanması çok daha zordu. Bundan mütevellit 1204'e kadar olan süreçte Kaloyan bir yandan Balkanlarda ölüm kalım mücadelesi verirken diğer yandan Papa ile iletişimde kalarak Roma Kilisesi'nin kanatları altına girmeyi denedi.

Kaloyan'ın hükümdarlığının ikinci evresini Haçlılarla giriştiği mücadeleler kapsar. O, başlarda Latinlerle müttefik olmak istese de maruz kaldığı kibirli tavır sebebiyle düşmanları olmuştu. Arafta kalan Bizanslıların da verdiği destek ile onlarla mücadelelere girişerek pek çoğunda galip gelmişti. İki seneyi aşkın bir süre devam eden bu savaşlarda Kaloyan o kadar şaşırtıcı bir ilerleme kaydetmişti ki iktidarını henüz yeni tesis edilmiş olan Latin İmparatorluğu'nu, İstanbul'a hapsedecek kadar genişletmişti. Üstelik bu mücadeleler sırasında

imparatorluğun üç büyük kurucusunu da ortadan kaldırmayı başarmıştı. Baudouin de Flandre ve Boniface de Montferrat ona karşı yapılan savaşlarda ölürken Enrico Dandolo, Edirne Savaşı'na müteakip hayatını kaybetmişti. Bu ise Latin İmparatorluğu'nun temellerine büyük bir darbe indirmişti. Zira birlik olmayı bir türlü beceremeyen Latinler, liderlerini de kaybettiklerinde şaşkına dönmüşlerdi. Ne var ki Henri gibi becerikli bir diplomat ve asker in halef olması onları ayakta tutmayı başarmıştı. Kaloyan, Henri ile girdiği mücadelelerde sarsılmaz duruşunu kaybetmiş ancak hangi tarafın bu savaştan galip çıkacağı belli olmadan yaşamını yitirmişti.

Kaloyan'ın kişiliği ve başarısı ona nereden bakıldığına göre değişir. Bizans ile müttefik iken kısmen de olsa tarafsızlığını koruyan Niketas, Bulgar Kralı'nın karar değiştirmesinden sonra ona lanet okur. Robert de Clari ile Villehardouin ise ardı ardına aldıkları mağlubiyetlerden ötürü Kaloyan'ı barbar olarak nitelerler. Oysa Bulgar cephesinden bakıldığında Kaloyan, beklenilenden çok daha büyük işler yapmıştır. Yürüttüğü diplomatik müzakereler ile Papa tarafından taçlandırılmayı başarmış ve neredeyse İstanbul'a kadar bütün Trakya'yı ele geçirmiştir. 1197'de ölüm kalım mücadelesi veren II. Bulgar Krallığı, onun iktidarında Bizans ve Haçlıları dize getirmiştir. Dolayısıyla çalışmalarda hızlı bir şekilde geçilse de Kaloyan, bu dönemde bölgenin en büyük güç odaklarından biri olup Bulgarlar için yadsınamayacak derecede mühim başarılarına imza atmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Ana Kaynaklar

- Andrea Dandolo. 1728, *Chronica Per Extensum Descripta*, ed. L. A. Muratori, RIS XII, Bologna.
- Epistolarum Innocentii III. Romani Pontificis*, Libri Undecim, Tomus I. 1682, Paris.
- Geoffroi de Villehardouin. 1921, *Memoirs of the Crusades, Villehardouin & De Joinville*, Çev. F. Marzials, London.
- Georgios Akropolites 2007, *The History*, Çev. R. Macrides, Oxford.
- Gunther of Pairis. 1997, *The Capture of Constantinople*, Çev. A. J. Andrea, Philadelphia.
- Historia Ducum Veneticorum*. 1883, ed. H. Simonsfeld, MGH SS XIV, Hannover.
- Innocentii III Romani Pontificis Opera Omnia Tomus II, Patrologiae Cursus Completus Series Latina CCXV*. 1891, haz. J. P. Migne, Paris.
- Ioannes Zonaras. 2008, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, İstanbul.
- John Skylitzes. 2010, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, Çev. J. Wortley, Cambridge.
- Niketas Khoniates'in Historia'sı 1195-1206*. 2013, Çev. I. Demirkent, İstanbul.
- Ralph of Coggesgall, Chronicle*. 2008, ed. A. J. Andrea, Contemporary Sources for the Fourth Crusade, Boston, 277-290.
- Robert of Clari. 2005, *The Conquest of Constantinople*, Çev. E. H. McNeal, New York.
- Tafel G. F. Fr. ve Thomas G. M. 1856, *Urkunden zur alteren Handels- und Staatgeschichte der Republik Venedig I*, Viyana.
- The Anonymous of Soissons*. 2008, ed. A. J. Andrea, Contemporary Sources for the Fourth Crusade, Boston, 223-238.
- The Chronicle of Theophanes Confessor; Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*. 1997, Çev. C. Mango ve R. Scott, Oxford.
- The Deeds of the Bishops of Halberstadt*. 2008, ed. A. J. Andrea, Contemporary Sources for the Fourth Crusade, Boston, 239-263.
- The Devastatio Constantinopolitana*. 2008, ed. A. J. Andrea, Contemporary Sources for the Fourth Crusade, Boston, 205-222.
- The Old French Chronicle of Morea: An Account of Frankish Greece after the Fourth Crusade*. 2015, Çev. A. V. Arsdall ve H. Moody, Farnham.

Araştırma Eserler

- Brand C. M. 1968, *Byzantium Confronts the West 1180-1204*, Massachusetts.
- Crampton R. J. 2005, *A Concise History of Bulgaria*, Cambridge.
- Curta F. 2006 *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, Cambridge.
- Çalışır A. O. 2020, *Latin Kaynaklarına Göre Dördüncü Haçlı Seferi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi. İzmir.
- Dall'Aglio F. 2019, "Rex or Imperator? Kalojan's Royal Title in the Correspondence with Innocent III", *Studia Ceranea* 9, 171-185.
- Demirkent I. 2005, "14. Yüzyıla Kadar Balkanlar'da Bizans Hâkimiyeti", *Bizans Tarihi Yazıları*, İstanbul, 17-30.
- Fine Jr J. V. A. 1994, *The Late Medieval Balkans; A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Michigan.
- Freed J. B. 2016, *Frederick Barbarossa; The Prince and the Myth*, London.
- Gardner A. 1912, *The Lascarids of Nicaea, The Story of an Empire in Exile*, London.
- Geyik S. O. 2022, "İstanbul Latin İmparatorluğu'nun Kuruluş Sürecinde II. Bulgar Krallığı ile Mücadelesi (1204-1207)", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 38, 17-38.
- Hupchick D. P. 2017, *The Bulgarian-Byzantine Wars for Early Medieval Balkan Hegemony; Silver-Lined Skulls and Blinded Armies*, Pensilvanya.
- Hussey J. M. 1969, "Byzantium and the Crusades 1081-1204", ed. K. M. Setton, *A History of the Crusades II*, London, 123-152.
- Johnson E. N. 1969, "The Crusades of Frederick Barbarossa and Henry VI", ed. K. M. Setton, *A History of the Crusades II*, London, 87-122.
- Kolias T. G. 2005, "Military Aspects of the Conquest of Constantinople by the Crusaders", ed. Angeliki Laiou, *Urbs Capta, The Fourth Crusade and its Consequences*, Paris, 123-140.
- Küçükspahioglu B. 2017, "Dördüncü Haçlı Seferi ve İstanbul'un Ele Geçirilmesi", ed. Murat Arslan-Turhan Kaçar, *Byzantium'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, İstanbul, 335-348.
- Madden T. F. 2003, *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*, Maryland.
- Madgearu A. 2014, *The Asanids, The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire 1185-1280*, Boston.
- McNeal E. H. 1969, "The Fourth Crusade", ed. K. M. Setton, *A History of the Crusades II*, London, 153-186.
- Nicol D. M. 2000, *Bizans ve Venedik, Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul.
- Ostrogorsky G. 2011, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara.
- Pohl W. 2018, *A Steppe Empire in Central Europe 567-822*, London.
- Radic R. 2016 "The Divided Empire, Byzantium on the Eve of 1204", ed. Vlada Stankovic, *The Balkans and Byzantine World before and after the Captures of Constantinople 1204 and 1453*, London, 31-40.
- Robbert L. B. 1969, "Venice and Crusades", ed. K. M. Setton, *A History of the Crusades V*, London, 379-451.
- Runciman S. 1930, *A History of the First Bulgarian Empire*, London.
- Runciman S. 2019, *Haçlı Seferleri Tarihi III*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara.
- Sevcenko N. P. 1991, "Himation", ed. A. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, Oxford, 932.
- Simpson A. 2016, "Byzantium's Retraeting Balkan Frontiers during the Reign of the Angeloi 1185-1203, A Reconsideration", ed. Vlada Stankovic, *The Balkans and Byzantine World before and after the Captures of Constantinople, 1204-1453*, London, 3-22.
- Stephenson P. 2004, *Byzantium's Balkan Frontier 900-1204*, Cambridge.
- Sweeney J. R. 1973, "Innocent III, Hungary and the Bulgarian Coronation: A Study in Medieval Papal Diplomacy", *Church History* 42, 320-334.
- Usta A. 2021, "III. Haçlı Seferi Öncesinde Diplomasi ve Alman Ordusunun Balkan Topraklarındaki Yolculuğu Üzerine", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 36, 57-81.
- Wolff R. L. 1949, "The Second Bulgarian Empire; Its Origin and History to 1204", *Speculum* 24/2, 167-206.
- Wolff R. L. 1952, "Baldwin of Flanders and Hainaut, First Latin Emperor of Constantinople: His Life, Death, Resurrection 1172-1205", *Speculum* 27/3, 281-322.
- Wolff R. L. 1969, "The Latin Empire of Constantinople 1204-1261", ed. K. M. Setton, *A History of the Crusades II*, London, 187-234.

Körfez’de Kültür Politikasının Gelişimini Anlamak: Doha ve Dubai Üzerine Bir Değerlendirme

Understanding the Development of Cultural Policy in the Gulf: An Evaluation of Doha and Dubai

Oytun DOĞAN*

Öne Çıkanlar:

- Araştırma kültür politikaları kavramını incelemeyi amaçlamıştır.
- İnceleme için Körfez bölgesinden Doha ve Dubai kentleri seçilmiştir.
- Araştırma, kentleri sanat ve müze yatırımlarının değerlendirilmesiyle sınırlandırmıştır.
- Böylece kültür politikası kavramının Batı-dışı kullanımının anlaşılması sağlanmıştır.

Öz: Kültür politikaları, kültürün sadece sanat yönetimi açısından değerlendirilmesi değil gelişme, üretim ve pazarlama açısından ele alınması olarak addedilir. Kültür politikaları, kültür yönetimine ilişkin iktidar toplum ilişkilerinin düzenlenmesinde uygulanan politikalardır. Kültür politikaları kent kimliğine bağlı olduğu gibi ekonomiye ilişkin politikalar da olmuştur. Araştırma, küreselliğe ilişkin gelişen kültür politikalarını örneklem üzerinden değerlendirecektir. Bunun sebebi yeraltı yatırımlarından kaynaklı servete sahip ve nüfus yoğunluğu az olan kentlerin kültür politikalarını incelemektir. Bu açıdan örneklem olarak Doha ve Dubai kentleri seçilmiştir. Ayrıca bölgenin en fazla turist çeken merkezleri olması ve en çok turizm harcamasının yapıldığı kentler olması örneklem seçiminde etkili olmuştur. Araştırma benzer ekonomik refaha sahip kentlerin kültür politikalarını ele alarak uygulama farklılıklarını değerlendirmiştir. Bu değerlendirmede Dubaileşme ve Dohalaşma olarak iki kavram kullanılmış ve kültür politikalarının bu açıdan ele alınması amaçlanmıştır. İnceleme, Körfez fütürizmi olarak da literatüre geçen büyük yatırım ve mimari faaliyetlerin kent kimliği ve kültürü üzerindeki etkisini değerlendirecektir. Araştırmanın çerçevesi kültür politikalarının müzeler ve sanat yatırımlarının değerlendirilmesiyle sınırlandırılmıştır. Sembolik etkileşimcilik bu minvalde araştırma ve çözümleme aşamasında referans alınmıştır. Kentlerin görsel kültürünün dönüşümü kültür kurumlarının kent sosyolojisi ve sanat sosyolojisi bağlamında incelenmesiyle gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sanat, Müze, Kültür Politikaları, Doha, Dubai

Highlights:

- The research aims to analyse the concept of cultural policies.
- Doha and Dubai cities from the Gulf region were selected for the study.
- The article limited the artistic activities of these cities to the evaluation of museum investments.
- Thus, the non-Western use of the concept of cultural policy was evaluated.

Abstract: Cultural policies have become where culture is addressed not only in terms of art management but also development, production and marketing. These policies are implemented to regulate power-society

* Dr., Marmara Üniversitesi Rektörlüğü, İstanbul, oytun.dogan@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4180-5708

relations regarding cultural management. Cultural policies have been linked to urban identity, as well as economic policies. This analysis discussed cultural policies in relation to globality. The reason for this is to examine the cultural policies of cities with wealth derived from underground investments and low population density. In this respect, the cities of Doha and Dubai were chosen as examples. In addition, being among the most tourist-attracting destinations and being among the cities where the highest tourism expenditure is made was a crucial and effective factor in the selection of these cities as case studies. This article analysis the differences in implementation by considering role of the cultural policies of cities with similar economic prosperity. In this evaluation, two concepts, Dubaization and Dohaization, were used to frame this comparison, and the study aims to discuss cultural policies from this perspective. This analysis, will evaluate the impact of large investments and architectural activities, also known as Gulf futurism, on urban identity and culture. The framework of the research is limited to the evaluation of cultural policies; museums and art investments. Symbolic interactionism was taken as a reference in this respect during the research and analysis phase. The transformation of the visual culture of cities was revealed by analysing cultural institutions in the context of urban sociology and sociology of art.

Keywords: Art, Museum, Cultural Policies, Doha, Dubai

Summary: Cultural policies include not only the evaluation of culture in terms of art management, but also its development, production and marketing. These policies are applied in the organisation of power-society relations related to cultural management, and they are intertwined with urban identity and economic policies. The study deals the concept of cultural policy and analysed the role played by these policies in the global era, specifically through the lens of global cities in the Gulf region. This analysis evaluated the cultural policies developed in line with globalisation through the cities that aim to globalise. The cities selected for this purpose were the cities of the Gulf region with global characteristics. The reason for this is to analyse the cultural policies of cities with low population density and wealth arising from underground investments. In this respect, Doha and Dubai cities were selected as the sample. In addition, the fact that they are the centres that attract the most tourists in the region and the cities where the highest tourism expenditures are made has been effective in the selection of the sample. This article analysed the cultural policies of cities with similar economic prosperity and discussed the differences in implementation. In this evaluation, two concepts, Dubaisation and Dohaisation, were used to address cultural policies from this perspective. The study analysed the impact of major investments and architectural activities, also referred to as Gulf futurism, on urban identity and culture. The framework of the research is limited to the analysis of cultural policies, museums and art investments. Gulf museums have created a national brand and have become globalised institutions. The soft power function of cultural heritage is also effective in this. Understanding the development of cultural policies in the Gulf requires analysing the role that cultural policies have played politically since the 20th century.

Symbolic interactionism is taken as a reference in this respect during the research and analysis phase. The transformation of the visual culture of cities has been realised by examining cultural institutions in the context of urban sociology and art sociology. As a result of the research, it was observed that although the two sampled cities had similar economic prosperity, the policies they implemented as cultural centres differed. Doha has invested heavily in art purchases and museum architectural design but has also incorporated regional and local identity into urban planning. For example, “The Museum of Islamic Art” building was constructed by emulating the architecture of the Ibn Tulun Mosque of Cairo. On the other hand, Dubai, as a global trade centre, has ensured that art and museum investments are related to globalisation. For instance, “The Museum of the Future”, as a postmodern architectural design, is designed to be included in the global world beyond regionalism. This article aims to develop regional models applicable to Turkish academic literature in the interpretation of cultural policies in the global era. In this way, it is thought that these references to be used in cultural research will contribute to local/regional knowledge production.

Giriş

Kültür, toplum yaşantısını ve ilişkilerini belirleyen temel bir referanstır. Kültürün politik olarak gelişimi İkinci Dünya Savaşı sonrası devletlerarası ilişkiler ve üretim ilişkilerinin değişimi belirlemiştir. Neoliberal politikalar bu süreçte kültürün bir tüketim unsuru olarak görülmesini sağlamıştır. Araştırma kültür politikalarını toplumsal, siyasal ve ekonomik açıdan ele alacaktır. Kültür politikalarının küresel dönem tarihiyle incelemesi için küresel dönemde öne çıkan iki merkez, Doha ve Dubai kentleri seçilmiştir. Araştırma, kültür politikası kavramının değerlendirilmesiyle örneklemin bu yörüngede anlaşılmasını amaçlamıştır.

Sıra	Şehir	Ülke/Bölge	Uluslararası Turizm Harcamaları
1	Dubai	BAE	\$29.42M
2	Doha	Katar	\$16.79M
3	London	İngiltere	\$16.07M
4	Makao	Çin	\$1.58M
5	Amsterdam	Hollanda	\$13.59M

Fig. 1. Uluslararası Ziyaretçilerin En Çok Harcama Yaptıkları Şehirler

Araştırma için seçilen kentler ifade ettikleri imgeler aracılığıyla yorumlanmıştır. Bu açıdan Doha’nın başkent olması ile Dubai’nin başkent olmamasının karşılaştırma açısından negatif bir etkisi bulunmamaktadır. Bunun sebebi başkent olmasa da Dubai’nin kent olarak kendi kültür politikalarını uygulayabilme özerkliği olmuştur. Küreselleşmeyle birlikte bu iki nokta 2022 yılında Körfez’de en fazla turist çeken ve harcama yapılan kültürel merkezler (Fig 1) (Fernandes 2023) olarak benzeşmiştir (Shoup 2022, 129). Ayrıca Doha ve Dubai’nin kültür ve miras yönetimi açısından önemi yumuşak güç endekslerinde de (Fig. 2) (BrandFinance 2024) görülmektedir. Doha, Katar’ın (Qatar) başkenti ve kültürel yatırımların merkezi olmuştur. Dubai ise Birleşik Arap Emirlikleri’nin başkenti olmamasına rağmen Emirliğin en küresel kentidir. Bu iki noktanın bölgesel merkez rolü oynamada gösterdikleri istek bölgenin tarihi başkentlerinin ekonomik ve siyasi bağlamda hegemonik üstünlüklerinin azalması sayesinde gelişmiştir (Kluijver 2013). Bu istek, Körfez bölgesinin tüm kentlerinin ana amacı olsa da Dubai ve Doha uygulamış olduğu kültür politikalarıyla bölgenin diğer ülkelerinden ayrılmış ve örnek alınmıştır.

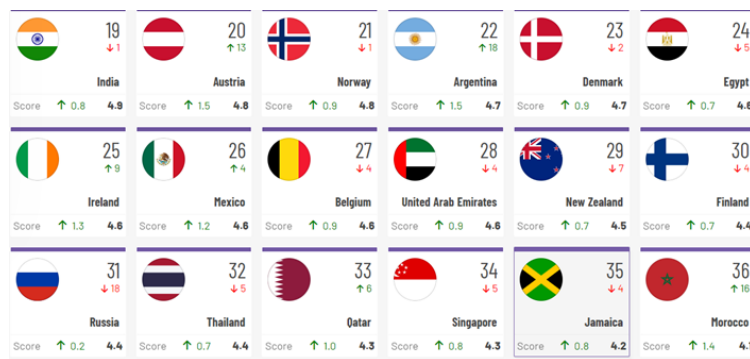

Fig. 2. Küresel Yumuşak Güç Aracı Olarak Kültür ve Miras 2023 Endeksi

Araştırma, yerellik ve küresellik bağlamında kültür politikalarını inceleme amacı taşıdığından örneklem bu yörüngede ele alınmıştır. Araştırma evreninin bu kentler özelinde seçimi ve çözümlenmesi nitel araştırmalara dayanmıştır. Toplum açısından kentlerin görsel kültürünün dönüşümü kültür kurumlarının kent sosyolojisi ve sanat sosyolojisi bağlamında incelenmesiyle ortaya çıkarılmıştır. Bu, mimari ve kültürel imgelerin anlamının değerlendirilmesidir. Sembolik etkileşimcilik bu minvalde araştırma ve çözümleme aşamasında referans alınmıştır. Araştırmanın

kapsamı kültür politikalarının sanat ve müzeler çerçevesinde yorumlanmasıyla sınırlandırılmıştır. Bu sayede kültür gibi geniş bir anlamı olan kavramın uygulanabilirliği sağlanmıştır. Körfez’de kültür politikalarının gelişimini anlamak kültür politikalarının 20. yüzyıl ile birlikte politik olarak oynadığı rolü incelemeyi gerektirmiştir. Bu açıdan ilk olarak kültür politikalarının gelişiminde neoliberal dönem ve politikalarının etkisiyle Körfez’de bu politikaların uygulanmasının anlaşılması sağlanacaktır.

Kültür Politikalarının Gelişimi ve Körfez’deki Yansıması

Kültür politikalarının önemi kültürün yönetilebilir bir süreç olduğunun anlaşılmasıyla başlamıştır. Bu süreç, 1950 ve 1960’larda “kültürel değişim” ve “kültürel ilişkiler” olarak da adlandırılmıştır. Britanya Sanat Konseyi (1946), Kanada Sanat Konseyi (1959), Fransa Kültür Bakanlığı (1959), Birleşik Devletler Ulusal Sanat Vakfı (1965) sürecin politik bir araç olarak gelişimini göstermektedir (Paquette & Beauregar, 2018, 21-24). Bu durum gelişmiş ülkelerin yaratıcı endüstrilerini bir ilerleme aracı olarak göstermesini de sağlamıştır. Gelişme, kültür ile birlikte değerlendirilerek gelişen ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki hegemonya kültür yönetimi aracılığıyla yayılım göstermiştir (Oakley & O’Connor 2015, 6). Örneğin, sanatçılar küresel düzlem içinde dünyanın her yerinde üretim yapabilme imkânına sahipken sanat üretimleri çoğunlukla gelişmiş ülke merkezlerinde gerçekleşmiştir (Bell & Oakley 2015, 5).

Kültür politikaları, neoliberal dönemde ekonomiden ayrı düşünülmemekle birlikte bir meta olarak kullanılmıştır. Bu durum, kültürün sadece ekonomik bir araç olarak görülmesi dışında toplumları etkileme gücünden kaynaklıdır. Örneğin, sanatın gündelik hayattaki rolü modern dönemde artmıştır. Bireyin müzik, moda, televizyon ve film gibi günlük yaşam içinde deneyimlediği sanatsal etkinlikler öncesine oranla daha fazla anlam ifade etmiştir (Oakley & O’Connor 2015, 11-25). Kültür politikası yerelliğe ilişkin olduğu gibi küresel bir amaç da taşımıştır. Süreç kültürün uluslararası ilişkilerle bütünleşmesini sağlayarak kültürel etkileşimin farklı araçlarla uygulanmasına neden olunmuştur. Bunlar (Thorsby 2010, 157); kitap, CD ve sanat eserleri gibi somut kültürel üretimler; televizyon programları, film ve müziğin kullanımı; uluslararası işçi hareketlerinin kültür endüstrisini etkilemesi (sanatçı hareketliliği); müze ve galeriler arasındaki etkileşim, uluslararası kültür diplomasisinde “yumuşak güç” aracı olması; uluslararası kültürel turizm aktiviteleridir.

Kültür politikası kent ve kentlilik bilincinin oluşumunda merkezlik ve sağladığı fırsatlar açısından önemli olmuştur. Bu fırsatlar ekonomik değer olarak yorumlandığı gibi ekonomi politikası dışında da değerlendirilmiştir. Bundan dolayı kültür politikasının bir ayağını ekonomi temelli kültür endüstrisi diğer ayağını ise sosyoloji ve antropolojiye ilişkin değerlendirilmeler oluşturmuştur. Örneğin, kentlerin kültürel zenginliği sokaklarındaki sanat aktivitelerinin kalitesiyle ölçülmüştür. Kentlerin küresel kültürel göstergeleri de bu çerçevede düşünülmüştür. Bu göstergeler özellikle Küresel Kuzeyi oluşturan ülkelerin kültür simgeleri olarak yayılmıştır. Küreselliğe ulaşmak isteyen ülkeler benzer küreselleşme politikalarını izlemiştir (Oakley & O’Connor 2015, 201-208).

Kolonyal ve emperyalist dönemde kültür nesnelere ilhak edilmesi süreci kültür politikalarının Batı-dışındaki inşasının Batı’dan farklı olmasına neden olmuştur (Miller ve Yúdice, 2002, 133-135). Bunun sebebi simge olarak seçilen kültürel imgelerin postkolonyal bir direniş aracı olarak seçilmesidir. Bu olgu, Batı-dışı kültürel politikaların yörüngesini de belirlemiştir. Fakat tüketim kültürünün yayılımı ve neoliberal politikaların artan etkisi Batı hegemonyasının kabuk değiştirip uygulanmasıyla sonuçlanmıştır. Örneğin, küresel şehirler; alışveriş merkezleri, müze ve galerileriyle birbirleriyle aynılaşıma eğilimine girmiştir (Zukin 1998, 827).

Kültür diplomasi kolonyalizm, emperyalizm ve propaganda ile kurmuş olduğu ilişki nedeniyle olumsuz bir anlam taşımıştır. Bunda dominant ülkelerin kültürel değerlerini diğer ülkelere aktarma eğilimi de etkilidir (Nisbett 2012, 558). Kültür politikaların Batı’dan Doğu’ya ya da Kuzey’den Güney’e hareket eden politikalar olduğu gözlenmiştir. Örneğin, 1980’ler ile birlikte kültürün ekonomiyle ilişkisi Batı modeli temel alınarak uygulanmıştır. Kültürün sadece profesyonel ya da yöneticiler tarafından uygulanması yanında yerel aktörler tarafından da uygulanabileceği Batılı modeller aracılığıyla görülmüştür (Bendixen 1994, 132-135). Kültür politikalarının yerelliğe etkisi doğrudan ve dolaylı ekonomik fayda oluşturmuştur. Doğrudan etkisi, kültür kurumlarında çalışanlar ya da bu mekânlara eser üreten sanatçılar aracılığıyla gerçekleşmiştir. Dolaylı etkisi ise kültürel ziyarete bulunmanın ulaşım, konaklamaya ve yemeğe para harcama eğiliminde gözlenmiştir (Hansen 1995, 310). Bu noktada kültürel akışa Körfez’den verilebilecek en önemli örnek Louvre Abu Dabi olacaktır. Abu Dabi şehri Louvre markasına sahip olmak için büyük bir yatırım yapmıştır. Bunun neticesinde 30 senelik bir ad kullanım hakkı elde etmiştir. Örneğin, bu karar sonrası Louvre direktörü Jean-Luc Martinez, Louvre Abu Dabi için “Burası bir Avrupa Müzesi değil; Afrika, Avrupa ve Asya arasında dünyanın izleneceği bir noktadır” diye belirtmiştir (Litova 2020, 195-198).

Mirasa dayalı kültür üretimi kültür kurumlarının oluşumunda ve politikaların belirlenmesinde önemli rol oynamıştır. Ülke iktidarları bu açıdan kültürü ulusal mirasa dayalı oluşturma amacı taşımıştır (Turner 2015, 535). Küresel çağda bu imge küresel açıdan tanınırlık sağlayan semboller üzerinden inşa edilmiştir. Bu, politik olarak küresel demokratik değerlere yönelik kültür politikalarının yumuşak güç olarak çevreye yayılımını kolaylaştırmıştır (Karvelyte 2018, 256). Körfez ülkelerinin bu bağlamda kültürü uluslararası bir tanınma aracı olarak kullandığı belirtilmelidir. 1960-1970’lerden sonra İngiliz sömürgesinden kurtulan Körfez ülkeleri 40-50 yıl içinde fiziki olarak ülkenin topoğrafyasını, şehir planlamasını değiştirmiş kültür, eğitim vb. kurumları da bu yörüngede oluşturmuştur (Mirgani 2021, 322). Bu açıdan modernleşme ve büyüme bölge merkezlerini küresel şehirler hâline getirmiştir. Birkaç on yıl öncesinde kadar çöl olan bir topoğrafya büyük binalar, gece gündüz parlayan ışıklar ile çok hızlı bir değişim yaşamıştır. Araştırma sürecin kültür politikaları bağlamında nasıl geliştiğini anlamaya yönelik olacaktır. Şehirlerin yaşadığı dönüşüm, şehir planlaması, mimarisi ve kültürel simge yapıların seçiminin anlaşılmasını sağlayarak çözümlenmesini amaçlamaktadır. Şehirlerin kültür politikalarının uygulama yöntemindeki farklılıklar bu açıdan temel belirleyici olmuştur.

Bu uygulamalar temel olarak kamu diplomasisinde yumuşak güç aracı olarak müzenin ve sanat aktivitelerinin kullanımıyla küresel dünyada sahip olunan ekonomik gücün kültürel güç merkezlerine dönüşümünün amaçlanmasıdır. Bu noktada amaçlanan dönüşümün önünde aşılması gereken engellerin bilinciyle hareket edilmiştir. Örneğin, Fransız kamuoyunun Emirliklerde Fransız müzelerinin varlığını üç açıdan eleştirisi sürecin anlaşılmasını sağlayacaktır. İlk eleştiri Louvre ve Orsay Müzeleri’nin Sen Nehri taşkını gibi risklere karşı yetersiz olduğuna dayanır, buna göre Emirlik’te yapay olarak inşa edilen adalardaki müzelerin sahip olduğu eserlere koruyuculuk yapamayacağıdır. İkinci olarak Körfez müzelerinin inşasında çalışan işçilerin suistimal edilmesi algısı Batı kamuoyunda eleştiri sebebi olmuştur. Son olarak, Fransız müzelerinin Emirlikte olmasının Fransa’ya kazanımının ekonomik olması dışında kültürel olarak herhangi bir yararının olmayacağına yönelik gelişmiştir (Graebner 2014, 196-197). Bu algı küreselleşme ile de birleşince Körfez ülkelerinin Batılı bakışla ortaklık kurabileceği müzeleri bir kültür politikası aracı olarak sahiplenmesi ve kullanması anlaşılacaktır.

Doha ve Dubai: “Çölden” Küreselliğe Bir Yolculuk

Doha ve Dubai’nin kültür politikası her iki kentin modernleşme sürecinin incelenmesiyle

anlaşılacaktır. Bu kumlarla kaplı bir çölde vaha olarak gelişen kentlerin yolculuğunu izlemek de olmuştur. Katar asıllı Sofhia al-Mara'nın (1980) otobiyografik özellikler taşıyan *The Girl Who Fell to Earth* kitabında bu süreç babasının kuşağı özelinde anlatılmıştır. Bu kentlerde televizyon kulelerinin minarelerden daha uzun olması/olmaması tartışmalarının yaşandığı topraklarda (al-Maria 2012, 9-10) şuan dünyanın en uzun binaları vardır. Bu durum modernleşme sürecinin getirdiği yeniliklerin insan hayatına olumlu olduğu kadar kültür ve gelenek açısından “teknokötümser” olarak da yorumlanmasına sebep olmuştur (Frangos 2017, 2). Körfez modernliği bu açıdan geleneksel yaşamı dönüştürme amacı taşımış ve insanların günlük hayatını değiştirmiştir.

Araştırma, kültür politikaları açısından sanat ve müzelerin kullanımını incelemiştir. Körfez müzeleri ulusal marka yaratımı sağlamış ve küreselliğe yönelik kurumlar olmuştur (Excell 2016, 258). Bunda kültürel mirasın yumuşak güç işlevi olması da etkilidir. Bu durum İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kültürel mirasın insanlığa ilişkin temel bir olgu olması ile de beraber düşünüldüğünde anlamlı olacaktır (Trötschel-Daniels 2022, 269-279). Örneğin, Katar Müzeleri girişimiyle Zubarah Kalesi 2013 yılından beri UNESCO Dünya Kültür Mirası listesine girmesi Doha'nın kültürel bir merkez olduğunu dünya kamuoyuna göstermiştir (Kinzel & Tanaka 2015, 2). UNESCO Mirası Geçici Listesine 2012 yılında giren Dubai Koyu benzer olarak antik geçmişi olan kentin dünya insanlık tarihindeki önemini göstermektedir (UNESCO World Heritage Convention 2023).

Doha ve Dubai tarihte yerel liderler tarafından özerk olarak idare edilen merkezler olmasına rağmen bölge uzun yıllar başlangıçta Osmanlı sonrasında da İngiltere'nin hâkimiyeti altında kalmıştır (Fuccaro 2009, 44-47). İngiltere 1971'den sonra bölgeden çekilmiştir. Süreç içinde Doha ve Dubai büyük yatırım ve inşaa faaliyetleriyle küresel kentlere dönüşmüşlerdir (Rogan, 2017, 423). Dubai ve Doha'nın Orta Doğu'nun en zengin ilk beş kenti (Fig 3) arasında yer alması bu dönüşümün önemini göstermektedir (New World Wealth, 2023).

1	Dubai
2	Tel Aviv
3	Abu Dhabi
4	Doha
5	Riyad

Fig. 3. Orta Doğu'nun En Zengin Kentleri

Katar'ın başkenti Doha ülkenin merkez noktası olarak inşa edilmiştir. Katar için Doha modernleşmenin gösterileceği bir alan olarak kurgulanmıştır. Bu politikaların inşasında petrol üretimi belirleyici olmuştur. Elde edilen refah ile büyük boyutlu yatırımlar uygulanabilmiştir. Bu süreçte kentin sosyal yapısı değişmiş ve kente yoğun miktarda işçi gelmiştir. Gelen kişiler Batılı ve Batılı olmayan olarak ayrılmıştır. Batılılar kentin kurumlarında yönetici ya da danışman olarak görev almışlardır (Fromherz 2012, 11). Kent yatırımları ve kurumlarının oluşumunda Batılılar büyük rol oynamıştır. Buna karşı 2013 yılında Şeyh Temim tarafından Katarlaştırma (Qatarization) politikasıyla yönetici pozisyona Katarlılar getirilmiştir (Exell 2017, 20). Bu durum ülkenin kültür kurumlarında tam anlamıyla uygulanmadığı da belirtilmelidir.

Dubai de Doha gibi uzun yıllar İngiliz sömürgeci altında yönetilmiş küçük bir inci toplayıcılığı merkezidir. İnci petrolden önce Doha gibi Dubai'nin de temel geçim kaynağıdır. 1930'larda bulunan petrol ile bölgenin kaderi değişmiştir (Shoup 2022, 97). Birleşik Arap Emirlikleri, yedi farklı emirliğin birleşimi ve Abu Dabi'nin başkent seçilmesiyle oluşmuştur. Dubai, el-Maktum ailesi tarafından yönetilmektedir. Dubai diğer emirliklerinden farklı olarak ticarete önemli bir

liman kenti ve yabancı işçilere açık bir kent olmuştur (Shoup 2022, 105-110). Bu geçmiş, Dubai’nin küresel şehir ve ticaret merkezi olarak kendisini konumlandırmasında etkilidir. Dubai zenginleşmeden önce, bir inci toplama merkeziyken bile dışa açık bir politika uygulamıştır (Petti, 2008, 287). Süreç yeraltı kaynaklarıyla gelen zenginleşmeyle boyut değiştirmiştir. Dubai, küresel bir şehir olarak farklı kültürden varlıklı insanların bir buluşma noktası olan neoliberal bir kent imajı ortaya çıkarmıştır (Renard 2021, 76). Fakat bu imajın içindeki ikiliği Janus metaforu ile belirtmek uygun olacaktır. Çünkü Körfez ülkelerinin şehirleri dünyanın diğer büyük şehirlerinden farklı bir model ortaya koymuştur (Alraouf 2020, 22). Bu bir açıdan ilerlemeyi gösterirken bu hız kendi içinde tezatlık taşımış ve imgenin kendi kültür mirasıyla uyumlu olmamasına neden olmuştur. Bu, mekânın nesnelere doldurulan bir boşluk olmadığı duygusal bağlanmayla anlam kazanan bir yer olmasına ilişkin düşünüldüğünde anamlanacaktır (Köşker 2018, 80).

Yeraltı zenginliğine sahip ülkelerin sınırlarının tartışmaya açık olmaması gerekmiştir. Bu durum Körfez ülkeleri gibi mekân geçişkenliğinin yüksek olduğu alanlarda kontrolü gerekli bir olgu olmuştur. Özellikle 1930’larda petrolün bulunması ülke sınırlarının korunmasını temel problem yapmıştır (Zahlan 1978, 56). Bundan dolayı vatandaşların ülkeye aidiyetinin oluşturulması gerekmiştir. Vatandaşlık fikri ve kent kurumlarının inşasında sembollere dayalı üretim gerçekleşmiştir. Bu nedenle şehir planlaması ve seçilen yapılar modernliğe ilişkin oluşturulmuştur. Hem Doha hem de Dubai benzer modellerle “yokluktan” birer marka şehir ortaya çıkarmıştır. 20. yüzyıldan sonra metropollerin oluşumunda sanat ve kültür yatırımları şehir kimliği üzerinde temel derecede önem arz etmiştir. Bunda geçmişin ülke markalaşması eğiliminden uzaklaşıp mikro düzeyde belirli yörelerin (bölge, kent, kasaba gibi) markalaşması dönemine de geçiş etkilidir (Yayınoğlu & Susar 2008, 3). Örneğin, müzeler bu süreçte şehir kimliğine yönelik mimari yapılar olarak önem kazanmıştır (Hamnett & Shoval, 2003, 221-222). Doha ve Dubai dünyanın en zengin ve buna oranla az nüfus yoğunluğuna sahip kentleri olarak kültürel yatırımlarının ekonomik getirisinden daha çok kent kimliğine ve imajına yönelik oluşturulduğu belirtilmelidir.

Doha ve Dubai’nin modernleşme süreci modern şehir imgesinin iki anlam üzerinden tanımlanmasıyla aynı olmuştur. İlki endüstri şehri olması ikincisi ise modern mimari ve planlamanın uygulanabilmesidir (Gold 2019, 151). Bu model, Doha ve Dubai tarafından da uygulanmıştır. Ekonomi kenti olan her iki merkez ayrıca büyük yatırımlı şehir planı uygulamaları ve modern kurumlar oluşturmuştur. Bu, iki kentin rantıye devlet olan ülkelerin şehirleri ve sahip oldukları ekonomik gücü kullanabilmeleri sayesinde. Rantıye devlet, petrol gelirleri ile geçinen ülkenin katma değerli üretim yapmaması ve tek bir metaya bağlılığını ifade eden bir kavramdır (Beblawi 2016, 199). Bu ülkelerde yönetim çoğunlukla bir grup ya da aileye bağlı olmuştur. İktidarın uyguladığı politikalar yönetici ailenin ya da grubun istekleriyle şekillenmiştir. Doha ve Dubai’nin gelişimi de iktidar sahibi ailelerin hayalleri ölçeğinde ilerlemiştir. Fakat kentlerin modernleşme süreci benzer olsa da kullandığı araçlar farklı olmuştur. Araştırmada kentler, kültür politikaları göz önüne alınarak değerlendirilecektir.

Dohalaşma ve Dubaileşme

Anlamlandırma edimi için anlamlandırılan ve anlamlandırılan olarak iki ucun olması gereklidir. Hatta bu iki yapı arasında anlamlandırma işleminin kendisi de bir üçüncü öge olmuştur (Yılmaz 2019, 2). Dohalaşma ve Dubaileşme bu noktada adlandırılanın karşılığı olarak anlamlandırılan olmuştur. Her iki kentin birbirine yakınlığı hem aynı hem de farklı olmayı gerektirmiştir. İlk olarak Dubaileşme teriminin anlamı irdelenmelidir. Dubaileşme petrol gelirleriyle gelişen rantıye ekonominin bir ütopya alanı olmuştur. Hayal edilen yokluğun içinde bir varlığın ortaya çıkmasıdır. Dubai kapitalizmin gücünü gösteren önemli bir merkeze dönüşmüştür (Baysal 2016, 14). Maddi

refah yoksunluğu ortadan kaldırarak çölde pitoresk bir küresel merkez ortaya çıkarmıştır. Bu sürecin oluşumunda Dubai imgesi zenginliği ve refahı tanımladığı gibi olumsuz bir anlamlandırmayı da içinde taşımıştır. Bu, gökdelenler, büyük arabalar, pahalı markaların olduğu kentin 50 km çevresinde yokluğun devam etmesinin kendi içinde taşıdığı tezatlığındandır. Eğlence, turizm, tüketim merkezi olan bölgenin hedonist yaşamının taşıdığı zıtlık bu algıya sebep olmuştur (Carbonell 2016, 237). Fakat bu olgu neoliberal politika ve bu politikayı destekleyenler tarafından alkışlanmıştır. Örneğin, 2005’de Bill Clinton’ın Dubai’deki konuşmasında “Dubai’nin, İslam ve Batı medeniyetinin değerlerini ve kültürünün muhteşem bir birleşimi olduğu” vurgulanmıştır (Krane 2009, 350).

Dubai’nin modernleşme süreci tüm dünyayı etkisi altına alan tüketim açısından McDonalddlaşma¹ sürecinin (Ritzer 2011, 26-29) kent bağlamında örnek alınan bir modeli olmuştur. Büyük ve ihtişamlı yatırımlarla oluşturulan bu imge tanınırlık ve kabul sağlamıştır. Doha’da bu imge Dubai modeline yakın uygulansa da Sani Hanedanı Dubai modelini kopya etmekten ziyade yerelliğin önemini göz önüne alarak küreselliği yerellik ile birleştirerek bilgi inşasını gerçekleştirmiştir. Katar Ulusal Vizyonun hedefi küreselliğin yerelliğin yaratıcılığa etki etmesi ve bu sayede bir gelecek tasavvurunun oluşturulmasıdır. Süreç kendi özelinde Dubaileşmenin karşısından Dohalaşma olgusunu koymuştur (Alraouf 2016, 50-64). Bu durum kültür politikası açısından değerlendirildiğinde her iki kentin gelecek vizyonunun temelde benzer olduğu fakat uygulama yöntemlerinde farklılaştığı görülmektedir. Bu farklılaşmaya örnek olarak kentlerin müze girişlerinde uyguladıkları ya da uygulamadıkları kıyafet kısıtlamaları gösterilebilir. Doha müzeleri bu açıdan yerelliğe uygun kıyafet giyilmesini web sitesi aracılığıyla duyurmuştur (Museums Qatar 2023). Buna karşın Dubai müzelerinde ziyaretçilere bu minvalde bir kısıtlama bilgisi sunulmamıştır.

Dubai’de Doha gibi aile temelli kararların alındığı bir hanedanlığın parçasıdır. Dubai’nin gelişimi Maktum ailesinin hayalleri çerçevesinde şekillenmiştir. Ekonomik ve finansal operasyonların merkezi olan emlak yatırımları temelinde inşa edilen bir kentin yolculuğudur. Bu bağlamda yeni Dubai üç temel üzerinden inşa edilmiştir. İlki 1968’de kabul edilen Dubai Kent Planı’na bağlı büyük inşaat faaliyetleri; ikincisi ekonomik bir serbest pazar alanı; üçüncüsü ise kültürlenme sürecinin ayırt edici büyük simge yapılarla kurgulanmasıdır. Palm Cumeyra gibi yapay olarak inşa edilmiş ada buna örnektir (Carbonell 2016, 230-233). Bu süreç “Dubai Markası” olarak da küreselliğe etki eden bir imaj oluşturmuştur. Dubai bu açıdan iki olgu üzerinden gelişim göstermiştir. Bunlar alışveriş ve hedonizmdir. Bunun Batılı beğeni açısından da inşa edildiği ayrıca belirtilmelidir. Örneğin, Palm Cumeyra’da yatırım yapanların %25’i İngiliz yatırımcılardır. İnşa edilen imaj Batılı beğeni kodlarına yönelik oluşturulmuştur. Örneğin, Dubai’de bir asansörde kullanılan afişlerde yakışıklı erkekler ve güzel kadınlar modern giysilerle lüksün tadını çıkarmış olarak gösterilmiştir. Bu aslında amaçlanan hedef kitle ile de ilgilidir. İmaj; güzel, seksi ve lüks üzerine yükselmiştir (Ali 2010, 33-41). Bir diğer önemli olgu Batılıların ülkedeki konumudur. Dubai’nin neoliberal bir ekonomi merkezi olması dünyanın birçok yerinden insanların çalışmak için geldiği merkez haline gelmesine neden olmuştur. Çalışan kişilerin geldiği coğrafya da önem taşımıştır. Kentteki yabancılar Batı’dan gelenler ve diğerleri olarak ayrılmıştır. Babası Lübnanlı annesi Fransız olan bir tenis hocası annesinin uyruğu nedeniyle (Fransız olmanın önemi bir değer olması) daha iyi pozisyon ve maaş aldığını belirtmesi buna örnektir (Renard 2021, 72).

Doha, Katar’ın başkenti olarak ülke nüfusunun yarısından fazlasının yaşadığı bir kenttir. Kent,

¹ McDonalddlaşma bir kavram olarak hazır yemek restoranlarının temelindeki ilkelerin, Amerikan toplumunun ve dünyanın geri kalan bölümüne egemen olma sürecini ifade eden bir kavramdır. Bkz. Ritzer 2011, 23

yeraltı zenginliği ile gelişen ülkenin modernleşme yolculuğunun merkezi olmuştur. Simge yapılar kültürel unsurlara dayanarak oluşturulmuştur. Kent kimliği küreselliğe uyumlu olsa da yerellikten kopmayarak toplumun ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir (Salama *et al.* 2016, 200). Bu, yönetici elitlerin yerelliğin önemini ve söylencesini kent kimliğine ilişkin uygulamasıdır. Doha bu açıdan kurumları ve mimari planlamasıyla toplumun modernliğini amaçlamıştır. Bu süreç toplumun küreselliğe uyum göstermesi ve Katar vatandaşlığının küresel değerlerle uyumlu olabileceğine yönelik olmuştur (Molho 2020, 753).

Doha: Çölün İnci’sinden Bir Kültür Başkentine Doğru

Kentler antik dönemden itibaren gelişimlerini insanların ihtiyaçlarına binaen oluşturmuştur. Bu antik dönemde korunaklı bir yer ihtiyacına yönelik iken zaman içinde ticaret merkezi ya da belirli bir üretim merkeziyle ilişkili gelişmiştir. Doha hikâyesinin başlangıcı Körfez’in kıyısında balıkçılık ve inci toplayıcılığıyla geçinen bir halkın mekânı olmasıdır. Bu açıdan bir yerleşim yeri olarak Doha zamanla Katar’ın merkezine dönüşmüştür. 1940’larda balıkçı kasabası, 1965’te bir kent ve 1970’lerden sonra ise başkent olmuştur. Başkent, inci toplayıcılığı merkezi olan bir köyden gelişen refah sayesinde evlerin klimalı olduğu, beş yıldızlı otellerle çevrili ekonomik bir merkeze dönüşmüştür. Bu süreç, 5000 nüfuslu bir coğrafyanın 2 milyona çıkışının da hikâyesidir (Fromherz 2012, 2).

Doha’nın hikâyesi Sani Hanedanı’nın hikâyesiyle aynı doğrultuda ilerlemiştir. Saniler petrol bulunana kadar ticareti düzenleyen bir aile iken yeraltı kaynakları sayesinde iktidarlarını büyüterek Doha’yı modern bir kent olarak inşa etmiştir. Katar çöllerle çevrili bir yarımada da olduğundan sınırların belirlenmesi önemli görülmüştür. Bu bedevi asabiyesinin² de bir mekâna bağlanması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Böylece kültür inşası ve ülkeye ait kimliğin doğal referanslara yönelik oluşması sağlanmıştır. Bayrak, marş, önemli günler ve simge mimari yapılar da bu açıdan oluşturulmuştur. Küreselleşme döneminde bağımsızlık kazanan bir ülke olarak Katar tüm Batı-dışı toplumların yaptığı gibi “gelişmişlik gösteren Batılı kurumlardan” yararlanarak süreci inşa etmiştir (Doğan 2022, 297-309). Doha’nın kültürel inşasında arkeoloji araştırmaları coğrafyanın ülkeye aidiyetini göstermesi üzere gelişmiştir. Örneğin, bağımsızlıktan sonra Beatrice De Cardi’nin çalışmaları arkeolojik verinin oluşumunu hazırlamıştır (Excell 2016, 22).

Doha’da açılan ilk müze Katar Ulusal Müzesi’dir. Müze, 1975 yılında Eski Emir Sarayı’nda açılmıştır. Müzede ülkenin kronolojik hikâyesi jeoloji, arkeoloji ve etnografyaya dayanarak teşhir edilmiştir. Serginin bir bölümü Sani ailesinin Katar için oynadığı role ayrılmıştır (Excell 2016, 28). Katar’ın kültürel gelişiminde 1995 yılında iktidarı kansız bir darbeye devralan Şeyh Hamad’ın politikaları etkili olmuştur (Fromherz 2012, 83). Bu çerçevede 1997- 2005 yılları arasında Sani ailesi dünya ölçeğinde sanata en çok yatırım yapan kişiler olmuştur (Anon, 2014). Doha müzeleri bu bağlamda Katar Emirliği’nin gelecek vizyonu açısından yumuşak güç aracı olarak kullanılmıştır. Bu amaç Katar’ın 2030 Ulusal Vizyonunda da ortaya koyulmuştur. Ulusal vizyon belgesine göre Katar’ın ekonomik ve sosyal değişimi yerel kültür ve geleneksel değerlerden ayrı düşünülmeyle Arap/İslam ulusu olan emirliğin gelişimine vurgu yapmıştır. Ülkenin gelecek vizyonunda küreselleşmenin geleneksel değerlere getireceği zorluklar yeni ve eski uyumunun yakalanmasını hedeflemiştir. Bu nedenle kültürel ve entelektüel aktivitelerin desteklenmesi temel amaç olmuştur. Bu sayede, bölgesel ve küresel açıdan kültürel ilişkilerin kuvvetlendirilmesi amaçlanmıştır (Qatar General Secretariat for Development Planning, 2008, 1-23). Örneğin, Katar Müzeler Başkanı Şeyha Mayassa’nın direktörlüğünde her yıl farklı bir ülkeyle

² Câhiliye döneminde, bedevi yaşantısında baba tarafından kan bağı bulunan akrabaların oluşturduğu topluluğa “asabe” denilmiştir. Bu topluluğun herhangi bir dış tehlikeye karşı koymak veya saldırıda bulunmak söz konusu olduğunda harekete geçmesini sağlayan dayanışma ruhuna “asabiyet” denilmektedir. Bkz. Çağrıcı 1991, 453

kültürel ilişkileri artırmak için “Kültür Yılları” projesi hayata geçirilmiştir. 2012 yılında Japonya ile başlayan bu proje, İngiltere’yle (2013), Brezilyayla (2014), Türkiye’yle (2015), Çin’le (2016), Almanya’yla (2017), Rusya’yla (2018), Hindistan’la (2019), Fransa’yla (2020), Amerika’yla (2021), (MENZA) Orta Doğu-Kuzey Afrika-Güney Asya ülkeleriyle (2022) ve 2023’te Endonezya’yla kurulmuştur (Anon 2012). Bu süreç kamu diplomasisine de ilişkin olarak ülkelerin kamuoyunda olumlu bir imge bırakmayı amaçlamıştır.

Doha’da Eğitim Şehri olarak oluşturulan bölgede çok sayıda yabancı üniversite kampüs açarak eğitim vermiştir. Bu noktada temel amaç mesleklerde uzmanlaşmanın sağlanmasıdır. Doha’da açılan üniversitelerin sanat ile ilgili bölümleri de etkin olmuştur. Bu bölümlerde sanatta uzman kişilerin yetişmesini sağlamıştır. University College London’un “Müze Araştırmaları” adı altında Doha’da açmış olduğu bir bölüm bu açıdan sanata bakışın önemini göstermektedir (Ahmed 2019, 50).

Fig. 4. İslam Sanatları Müzesi-Doha

Katar kültür politikalarının uygulanmasında emir ailesinden iki kadın yönetici etkili olmuştur. Bunlar, Katar Vakfı Başkanı Şeyha Moza ve Katar Müzeleri Başkanı Şeyha Mayassa’dır. Şeyha Mayassa “Doha’yı müzelerin Mekke’si yapma amacıyla dünya tarafından kabul gören eserleri toplayarak bu süreci oluşturmak istediklerini” belirtilmiştir. Şeyha Moza’nın Katar Vakfı ise eğitim ve kültürel politikalarla toplumun bilinçlendirilmesini amaçlamıştır. (Adhan, 2008, 239-244). Kültür politikaları bağlamında Şeyha Mayassa’nın direktörlüğünde Katar Müzeleri’nin incelenmesi önemlidir. Çünkü Kültür Bakanlığı ve Katar Müzeleri farklı idari yapılanmalara ayrılarak yönetilmişlerdir. Bakanlık kültür ve eğitim gibi alanlara eğilmişken müzeler özerk bir yapıda 2008 yılında kurulan Katar Müzeleri Başkanlığı tarafından idare edilmiştir. Bu sayede ilk olarak yerellik ve toplum ilişkisinin inşası sonrasında küresel toplum tarafından saygı gösterilen bir marka kent yaratılması amaçlanmıştır. Doha bölgesel açıdan önemli bir merkez olarak kurgulanmış ve dünya çapında tanınır bir küresel merkez olma amacına yönelik politikalar uygulanmıştır (Alraouf 2016, 79-82). Bu açıdan Doha’da kurulan müzeler yerellik ve küreselliği içinde taşıyan yapılar olmuştur. Örneğin, İslam Sanatları Müzesi ve MATHAF: Arap Modern Sanatları Müzesi kültür politikası açısından önemlidir. İslam Sanatları Müzesi kentin merkezi noktasında yapay bir ada üzerine Doha’nın simge yapısı olarak inşa edilmiştir. Dünyaca ünlü mimar I.M. Pei tarafından klasik İslam mimarisi ile uyumlu olarak inşa edilen yapıda (Fig 4) (MIA 2023) dünyanın birçok noktasından İslam Sanat eserleri teşhir edilmiştir. Bu da ülkenin yerelliği ve küreselliğine ilişkin olarak İslam’ın önemini göstermiştir. Fakat İslam Sanatları Müzesi’nden hiçbir eserin Katar orijinli olmaması belirtmeye değerdir (Mellah 2014, 307). Bu, Doha’nın etki alanının ilk olarak bölgesel (İslam toplumu) olduğunu göstermiştir. Bu durum kültür yönetimi açısından vatandaşlığa yönelik de kurgulanmıştır. İslam Sanatları Müzesi kültürel mimariye uygun inşa edilmiştir. İslam Sanatları Müzesi Parkı’nın müzeden daha çok ziyaretçi

alması da bununla ilişkilidir (Salama *et al.* 2016, 190). Doha’da yaşayan yerel halk yapıyı bir toplanma ve eğlence ortamı olarak görmüştür. Bu da mekânı toplum tarafından kabul gören bir kamusal mekân yapmıştır. Bir diğer önemli müze olan MATHAF: Arap Modern Sanatlar Müzesi bölgesel olarak kendini ifade etmek isteyen sanatçıların teşhir mekânı olarak yerelliği küresellik ile birleştirmiştir (Exell 2014, 54). MATHAF, Körfez’de küresel kültür kurumları oluşturma yarışının sonucunda ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni 2008’de Dubai’nin Orta Doğu Modern Sanat Müzesi projesini duyurmasıyla Katar’ın ileri bir tarihe bıraktığı Modern Sanata hasredilmiş müze düşüncesini öne almasına ve MATHAF’ın 2010’da ziyarete açılmasına sebep olmuştur (Naef 2014, 271). Bu bölge içinde yaşanan kültür politikalarının farklılaşmasını da göstermektedir. Bu açıdan Doha, İslam Sanatları Müzesi aracılığıyla bölgesel olarak önemli MATHAF aracılığıyla da Arap modern sanatını küresel sanat piyasasına katma amacıyla olan bir küresel kent imgesine bağlı kurgulanmıştır. MATHAF’ın bir diğer özelliği konumlandığı yerin Katar yerelliğiyle kurmuş olduğu ilişkidir. MATHAF eğitim şehri olarak adlandırılan bir alanda inşa edilmiştir. Bu konumlandırma müzenin Doha’nın modern yüzünü gösteren bir kültürlenme mekânı olmasını sağlamıştır. MATHAF’ın Arapça müze anlamına gelmesi modernlik ile yerelliğin de bu açıdan bir arada olduğunu göstermektedir (Doğan 2022, 352).

Dubai: Küresel Bir Markanın Oluşumu

Birleşik Arap Emirlikleri İngiltere’nin Körfezden çekilmesiyle yedi emirliğin birleşmesi ve Abu Dabi’nin başkent olduğu bir yapıda kurulmuştur. Bu birleşme bir ulus inşasından ziyade her emirliğin kendine ait kararlar alabileceği otonom bir yapı üzerine gelişmiştir. Dubai, başkent Abu Dabi’nin hegemonik üstünlüğüne karşı ekonomi, kültür, güvenlik ve eğitimle ilgili kararları kendisi oluşturabilmiştir (Davidson 1988, 61-62). Dubai modernleşmesinin sıfır noktası 1960’lar da petrol üretiminin başlamasıdır. Süreç kentin gelişimini ve görseelliğini büyük oranda değiştirmiştir (Moghadam 2021, 2).

Dubai’nin gelişimi ve yükselişinin büyüklüğü bu sürecin yorumlanmasını kendi özelinde değerlendirilmesini gerektirmiştir. Emlak piyasası kenti, neoliberal ekonominin uygulandığı bir merkez olarak bu Dubaileşme kavramıyla açıklanmıştır. Bu kavram modernleşmeyi amaç edinen kentlerin karşısına çıkan bir imgeye dönüşmüştür (Elsheshtawy 2008, 22). Bu sürece ilişkin olarak Jammeel Sanat Merkezi ve The Third Line’da içeren onlarca sanat galerisi Dubai’de açılmıştır. Bu sadece sanat merkezlerinin açılmasıyla kalmamış ayrıca birçok sanatçıyı da bu bölgeye çekmiş ve üretim merkezi olmuştur. Körfez’de benzer ekonomik refaha sahip kentler arasında Dubai bu özelliği ile küresel bir merkeze dönüşmüştür (Abdessamad 2023). Örneğin, Jammeel Sanat Merkezi, Suudi merkezli bir yatırım olarak Dubai’de açılmıştır. Bu, Dubai’nin bölgesel olarak önemini de göstermektedir. Yatırım imkanına sahip şirketler varlıklarını küreselliğe ilişkin olarak görünebilecekleri ve müşterilerine/izleyicilerine ulaşabilecekleri en uygun ortamı seçmelerinden dolayı Dubai bir küresel vitrin imkânı sağlayan mekân olmuştur (Dawson 2018). Hindistanlı sanatçıların ve galerin Dubai’de varlığının bir Hint Sanat Dünyası olgusu oluşturması ve bunun Dubai’nin sağladığı küresel vitrinin içinde yer almaya dair olduğu da bu açıdan belirtilmelidir (Kakar 2024).

Anlamlandırma düalist olarak hem olumlu hem de olumsuz özellikleri içinde taşımıştır. Olumlu özellik gelişme ve büyüme olurken olumsuz imge gösterişli yapının mekân ve kendi içinde taşıdığı tezattır. Dubai’nin dünyanın en fazla postmodern yapılarına sahip mekânı olması bu açıdan değerlendirildiğinde anlaşılır olacaktır. Dubai kent planlanmasında ana öge modern ve büyük binalardır. Yerellik kendisini tarihi olarak kalmış birkaç yapının restorasyonu ile sağlamıştır. (Shoup 2022, 128). Bu, estetiğin algılanmasına ilişkin de olmuştur. Sanatın dekoratif unsur olarak kullanılmasıyla estetik olarak kullanılması yüzyıllara dayanan bir tartışmayı içinde

taşımıştır. Dubai özelinde bu olgu, Gregorgy Jusdanis'in "Gecikmiş Modernlik" (Jusdanis 2022) kavramıyla açıklamak modernleşme sürecinin dışarıdan kopyayla alınmasının kendi içinde plastik bir hâl alacağıdır. Bu olgu, Dubai'nin sanatsal ve kültürel yatırımlarında pahalı ve özel teşhirin (Osborn & Chang 2009, 8) öne alınarak gerçekleşmesinin de sebebini göstermektedir. Dubai'de 2022 yılında açılan Museum of Future (Geleceğin Müzesi) müze binası ve imgesi geleceğin yaşamında rol oynamak isteyen kentin varlığını gösteren önemli bir örnek olmuştur. Arap kaligrafi sanatından öykünme ile tasarlanan yapı (Fig. 5) (DubaiFuture Foundation, 2023) dijitalleşmenin geleceğinin gösterildiği bir mekân olarak Dubai Markasını temsil etmiştir (DubaiFuture Foundation, 2023). Geleceğin Müzesi eliptik bir açık merkeze sahip olarak tasarlanmıştır. Binanın kendisi yaratıcılığı içinde barındırmış ve adı ile uyum sağlama amacıyla oluşturulmuştur. Dokuz katlı olarak inşa edilen yapının ön cephesi pürüzsüz ve gümüş rengindedir. Müzenin fütüristik formunun anlaşılabilmesi için yeşil bir kot üzerinde tasarlanmıştır (Golasz-Szolomicka & Szolomicki 2020, 8-9). Müzedeki eliptik boşluk sembolik olarak insalığın yazılmamış geleceğini gösteren bir imgeye karşılık gelmiştir (Lusive Studio, 2019).

Bu postmodern kültürün toplumu merkezileştirmesiyle de ilgili olmuştur. Postmodern kültür sosyoekonomik olarak zaman ve mekânı yapıbozuma uğratarak kendisine yeni bir gerçeklik yaratmıştır (Curtis 2011, 1943-1944). Dubai bu açıdan mekânı dönüştürebilmiş ve kendine yeni bir kent imgesi yaratabilmiştir. Bu olgu ayrıca yeni bir kimlik inşasına sebep oluşturmuştur. Küresel Güney'in evrensel mekanlarının sahibi bir sanat merkezi olarak Dubai küresel ve çok kültürlü bir moda merkezine dönüşmüştür. Bu bir merkez olarak Dubai'nin İslam, postkolonyalizm, göç ve yerinden edilme gibi kavramları da dönüştürmesine ve kendi içinde eritebilmesine olanak sağlamıştır (Moghadam 2021, 11).

Fig. 5. Museum of Future-Dubai

Dubai'nin kültür politikası diyalog ve yaratıcılık odaklı ve bir kültür merkezi inşasına yönelik olmuştur. Bu bağlamda kültür politikaları Dubai Kültür adlı bir organizasyon aracılığıyla oluşturulmuştur. Ekonomik büyüme kentin küreselliği için sanat yatırımlarını zorunlu kılmıştır. Bu sebeple UNESCO tarafından Dubai, dünyada kültür ve yaratıcılık endüstrilerinin en hızlı geliştiği yerlerden biri olarak gösterilmiştir (Dubai Cultur 2021, 2-3). Dubai'nin bölgede uluslararası şirketlere sağladığı vergi kolaylıkları sayesinde en fazla yabancı yatırımcı çeken yer olduğu belirtilmelidir (Shoup 2022, 126). Bunda sermayenin kültürün metaya dönüşmesi ve sanatın da kamudan daha fazla özel şirket yatırımlarıyla imaj ve pazarlama unsuru olarak kullanması etkilidir (Wu 2005, 40). Dubaileşme olgusu ekonomik yatırımların yanında sanat ve kültür yatırımlarını da içermiştir. Örneğin, Dubai'nin ilk galerisi olan Meclis Galerisi, Mir Abdullah Amiri Evi 1989 yılında kentin kültürel mekân ihtiyacı sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu modern bir kent göstergesi olan müzelerin görünürlüğüne ilişkin olmuştur. Müzede teşhir tarihi bağlam dışında ilginç ve değerli görülen nesnelerin toplanmasıyla oluşturulmuştur (Biln & El-

Amrousi 2014, 33).

Dubai’nin ilk müzesi 1971’de açılan Dubai Müzesidir. Dubai Müzesi, Abu Dabi’nin Al Ain Ulusal Müzesi’nin inşasından kısa bir süre sonra Al Fahidi (1787) kalesinde açılmıştır. Müze teşhiri, tarihi ve etnografik eserlerin Dubai özelinde kentin söylencesini oluşturmuştur (Prager 2015, 25). Müze teşhiri ana ekseninde kentin 1960’lardan sonra gösterdiği gelişimin anlatılmasıdır. Dubai kültür politikası bu açıdan kentin özerkliğini göstermesi ve bir imaj unsuru olarak kullanılmasını sağlamıştır (Biln & El-Amrousi 2014, 24). Dubai müzeleri, müzecilik açısından başlangıçta miras temeli mekâna ilişkin “in situ” olarak ifade edilen müzelerdir. Örneğin, Al-Siraah Galerisi, Obaid ve Jumaa bin Thani Evi bunlardan birisidir. Kalabalık bir caddede yer alan müzede etnografya ve İslam sanatlarını teşhir etmiştir. Mekânın önemi Dubai’nin önemli bir konaklama yeri ve inci avcılığı merkezinde konumlanmasıdır. Mekân, Dubai yerelliğinin sunumu açısından kentin söylencesine ait olmuştur (Biln & El-Amrousi 2014, 30-31).

Dubai Kültür ve Sanat Başkanlığı (Dubai Kültür), 2008’de kurulmuştur. Dubai Kültür, kentin tarihi ve önemli imgelerini çağdaş kültür içinde sunumunu yaparak yaratıcı etkinlikler ortaya çıkarmıştır. Dubai haricinde Emirliğin diğer şehirlerinin müze ve kütüphanelerinin idaresi Dubai Kültür tarafından düzenlenmiştir (Dubai Culture, 2023). Dubai 2030 Vizyon belgesi ekonomik gelişim ile kültürel gelişimin beraber ilerlemesini ve yatırımların bu açıdan gerçekleştirileceğini belgelemiştir. Dubai’nin Asya, Afrika ve Orta Doğu arasında bölgesel bir merkez olma stratejisinde kültür yönetimi önemlidir. Bunda 2006 yılında ilk defa Dubai’de gerçekleşen ve her sene düzenlenen Dubai Sanat Festivali (Art Dubai) önemli bir araç olmuştur. Bunun nedeni sanat festivallerinin Küresel Kuzey’in yörüngesinde (Venedik Sanat Festivali ve Art Basel vb.) oluşmasıdır (Sindelar 2016, 3-8). Bu amaçla benzer beğeniye yönelik Dubai Sanat Festivali kentin küreselliğine pozitif etki etmiştir. Bunun nedeni Batı’dan başlayarak devam eden küresel sanat organizasyonlarının (Art Basel, The Armory Show New York, Frieze London, Art Hong Kong, India Art Fair, Contemporary İstanbul) kent imajıyla direkt ilişkisidir. Dubai bu bağlamda sanat fuarına davet ettiği Batılı galerilerden para talep etmeyerek gelmeleri için de destekte bulunmuştur (Morel 2014, 353-358). Ayrıca Dubai Sanat Festivalinin gerçekleştiği alan ‘Yeni Dubai’ olarak da adlandırılan lüks merkezi olan bir bölgede Dubai Uluslararası Finans Merkezi’nde bulunan sanat uzmanları tarafından önerilen bir proje olduğu belirtilmelidir (Moghadam 2021, 2).

Batılı galeriler dışında toplumun modernliğine ilişkin Batı’dan gelen üniversiteler de bu amaca yönelik inşa edilmiştir. Eğitim kurumlarının açtığı kampüsler hem kentin imajı hem de küreselliğine uyum sağlamıştır. Dubai’de açılan üniversiteler mühendislik ve işletme alanları için uzman yetiştiren kurumlardır. Bu noktada Dubai üniversitelerinin sanat ve kültüre yönelik uzmanlık kazandıran bölümlerinin tasarım ve dizayn bölümleri olduğu belirtilmelidir (Dubai Knowledge, 2023). Bu durum sanat eğitiminin moda ve tasarımda uzmanlaşmaya yönelik geliştiğini göstererek sanat uzmanlığının ekonomiye yönelik oluşturulduğunu göstermektedir.

Sanatın toplum içindeki yeri ile kadının toplum içindeki konumu Orta Doğu bağlamında benzer olmuştur. Bu süreç kadının özgürlüğü ve sosyal ilişkilere katılımıyla da eş görülmüştür (Shabout 2007, 21). Modern sanatın gelişimi ve kadın yöneticilerin bu etkinliklerinin yöneticiliği yapması özellikle Körfez ülkelerinde önemli bir modernleşme ve küresel yurttaşlığa ilişkin politikayı oluşturmuştur. Bu bağlamda Dubai’nin sanat ve kültür yönetiminde kadın yöneticileri önemli görevler üstlenmiştir. Örneğin; Hala Badri, Dubai Kültür ve Sanat Başkanlığı yöneticiliği, Mona Al Gurg, Dubai Kültür ve Miras Direktörlüğü, Shaima Rashid Al Suwaid, Dubai Kültür Pazarlaması ve İletişim Direktörlüğü, Eman Al Hammadi ise Kütüphane Direktörlüğü yapmıştır (Regina 2022).

Küresel dönemde sanat yatırımlarının metalaşması sanat yarışmaları ve organizasyonların

sayısını artırmıştır. Bu yarışmaların düzenlendiği mekânlar çoğunlukla Küresel Kuzey’de yer almıştır. Bunun nedeni sanat beğenisi üzerindeki Batı hegemonyasıdır. Sanat ödüllerinin düzenlenmesi beğeniyi bu açıdan kontrol edebilmeyi sağlamıştır. Küresel bir kent olarak Dubai’de küresel olarak önemli bir ödül töreni (Abraj Capital) düzenlemiştir. 2009’da gerçekleşen ilk ödül töreni Arap sanatçılarının desteklenmesi ve dünya vitrinine çıkarılması amacıyla oluşturulmuştur (Appleyard & Salzman 2012, 24-29). Kültür politikası bu açıdan Dubai’nin küresel bir ödül töreniyle küresel sanatın kapı bekçisi olarak inşasını amaçlamıştır. Bu ayrıca Küresel Güney’in temsil edildiği bir merkez olarak Dubai’nin kolonyal karşıtı söyleme ve Batı merkezli sanat beğenisini Batı-dışına çıkarılmasını da sağlamıştır (Jarry 2024).

Sonuç ve Değerlendirme

Kültür politikaları, İkinci Dünya Savaşı sonrası değişen dünya ilişkilerinde kültürün değişen rolüne/anlamlandırılmasına yönelik oluşmuştur. Bunda İki Kutuplu Dünya, Küresel Kuzey ve Güney ilişkilerinde kültürün ideoloji ve ekonomik hegemonya aracı olarak inşası temel belirleyicidir. Kültürün sanat yönetimi ile ilgili değerlendirilmesinden sonra gelişme/ilerleme ile ilgili değerlendirilme sürecine girmesi bu bağlamda önemlidir. Neoliberal politikalar da bu açıdan kültürün ekonomik süreçlere dâhil edilerek değerlendirilmesine sebep olmuştur.

Kültür politikaları küresellik ve yerelliğe ilişkin oluşturulmuştur. Araştırma küresel dönemde kültüre büyük yatırımlar da bulunan Körfez ülkelerinin yatırımlarının sebeplerini anlamak üzerine gelişmiştir. Doha ve Dubai kentleri de buna yönelik seçilmiştir. Küreselleşme kentlerin önemini artırmış kültür politikaları, ülkeler arasında kurulan ilişkilerde, turizmde ve kamu diplomasisinde önemli bir araca dönüşmüştür. Örneklem seçilen şehirlerin küresel kentler olarak konumlanma istekleri kültür politikalarını küreselliğe ilişkin oluşturmasına sebep olmuştur. Müze ve sanat organizasyonlarını simgesel olarak inşa etmişlerdir. Bunun için dünyaca ünlü mimarlarla çalıştıkları gibi sanat alımlarında sansasyonel yatırımlarda bulunmuşlardır. Doha, Katar’ın başkenti olarak kültürü yerellik ve küreselliğe yönelik uygulamıştır. Doha’nın kültür politikalarını değerlendirmede İslam Sanatları Müzesi ve MATHAF: Arap Modern Sanatları Müzesi kullanılmıştır. İslam Sanatları Müzesi simge bir yapı olarak ülkenin bölgeselliğine ve yerel kültürene ilişkin kurulmuştur. MATHAF ise Arap modernleşmesi ve küresel sanat hareketlerine uzak olmayan topluluğun oluşumunu amaçlamıştır. Ayrıca MATHAF’ın online erişime açık ansiklopedisinde Arap modern ve çağdaş sanat üretimi yapan sanatçılarının listesi oluşturulmuş ve küreselliğe yönelik bölgesel referans sağlayan bir mekân olması sağlanmıştır. Bölgeselliğin önemini göstermesi açısından Doha müzelerinde Dubai’den farklı olarak ziyaretçilerinden uyulması istenen kıyafet kısıtlamaları verilebilir. Doha bu açıdan yerelliğin küreselleşme sürecinde göz ardı edilmeyerek uygulanmasını amaçlamıştır. Buna karşın Dubai müzelerinde bir kısıtlama bilgisi bulunmaması kent imgesinin sunduğu küresel imaja uygun olmuştur.

Dubai kültür politikaları Dubaileşme denilen kavramı oluşturan politikaların anlaşılmasıyla sağlanmıştır. Dubai, ülkesinin küresel ölçekte en çok tanınan kenti olmuştur. Bu imge, Dubai markasının algısı ve itibarına yönelik de gelişme göstermiştir. Dubai markası “lüks tüketim” ile anlaşılan bir kentin göstergesidir. Körfez fütürizmi olarak “hedonist ve pazarlama kültürünün” Dubai markası ile kurmuş olduğu ilişki sonucunda bu algının oluştuğu belirtilmelidir. Bu açıdan Dubai kültür yönetimi neoliberal politikalar özelinde küresel bir kent olma hedefiyle hayata geçen politikalarıdır. Dubai Sanat Fuarı, Abraj Capital ödül töreni de bu bağlamda değerlendirilebilecek etkinliklerdir. Dubai kültür politikası ekonomik yatırımlar temelinde kentin küresel bir merkez olması üzerine inşa edilmiştir. Müze ve sanat yatırımları Dubai anlamlandırmasını yerellik dışında postmodern imgeye ilişkin küresel bir merkez olmasını sağlamıştır. Bu süreç büyük devasa binalar, modern yapılar ve yerelliğin bu imge içinde yaşadığı dönüşüm üzerinden

oluşturulmuştur.

Dubai’nin kültür yatırımları ekonomik temelde gerçekleştirilen yatırımlardır. Örneğin, ülkede açılmış olan birçok yabancı üniversite olmasına rağmen bu üniversitelerde sanatla ilgili bölümlerin sayısı azdır. Olanlar da tasarım ve moda gibi alanlar üzerinden ekonomik yaratıcılık amacı taşıyan uzmanlaşma için kurgulanmıştır. Buna karşın Doha, bu noktada farklılaşarak kültürel üretimlerin kent yerelliğine uyumlu kurgulanmasını amaçlamıştır. Ayrıca Doha’da açılan üniversitelerin sanat ile ilgili bölümleri de bu açıdan uzmanlaşmayı desteklemiştir. Örneğin, müze araştırmaları için kurulmuş olan bir bölümün varlığı bunu göstermektedir. Uygulamadaki bu farklılıklar küreselliği yorumlamaya ilişkin de iki farklı düşüncenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İlki Dubaileşme denilen ekonomi temelli yatırımları neoliberal politikalar ekseninde ele alan modeldir. İkincisi ise Dohalaşma olarak ortaya çıkan küreselliğe uyumlu fakat kendi yerelliğini de korumaya çalışan modeli ortaya çıkarmıştır. Araştırma sonucunda küresel çağda kültür politikalarının yorumlanmasında Türkçe akademik yazında kullanılabilecek bölgesel modellerin oluşturulması amaçlanmıştır. Bu sayede kültürel araştırmalarda kullanılacak bu referansların yerel/bölgesel bilgi üretimine katkı sunacağı düşünülmüştür.

Yazarın Notu

Yazarın notu yoktur.

Mali Destek Bildirimi (Funding)

Destek alınmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdessamad F. 2023, *We need to push back at art from the West': The Gulf as a cultural hub*, Kaynak: <https://www.middleeasteye.net/discover/arab-gulf-drive-become-hub-culture-museums-art>
- Adhan K. 2008, “Rediscovering the Island: Doha’s Urbanity from Pearls to Spectacle”. Ed. *Yasser Elsheshtawy, The Evolving Arab City: Tradition, Modernity and Urban Development*. London, 218-257.
- Ahmed F. B. J. 2019, “Foreign Universities in Qatar: A Critical Review of Policy and Sustainability Issues”. *Challenges of the Knowledge Society*, 13, 50-59.
- Ali S. 2010, *Dubai Gilded Cage*. London.
- Al-Maria S. 2012, *The Girl Who Fell to Earth*. New York.
- Alraouf A. A. 2016, “‘Dohaization’: An Emerging Interface between Knowledge, Creativity, and Gulf Urbanity”. Eds. George Katodrytis and Sharmeen Syed, *Gulf Cities as Interfaces*. Cambridge, 47-68.
- Alraouf A. A. 2016, “One nation, one myth and two museums Heritage, architecture and culture as tools for assembling identity in Qatar”. Eds. Pamela Erskine-Loftus, Mariam Al-Mulla and Victoria Hightower, *Representing the Nation Heritage, museums, national narratives and identity in the Arab Gulf States*. London, 79-94.
- Alraouf A. A. 2020, “Beyond Oil: The Inevitability of Knowledge-Based Urbanism in Middle Eastern and Gulf Cities”. *Review of World Planning Practice*, 16, 21-38.
- Anon 2012, *Years of Culture Qatar*. Kaynak: <https://yearsofculture.qa/about>
- Anon 2014, *BBC News*. Kaynak: <https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-30001716>
- Appleyard C. & Salzman J. 2012, *Corporate Art Collections: A Handbook to Corporate Buying*. Farnham.
- Baysal C. U. 2016, “Kabataş Martı Projesi: İstanbul’un Dubaileştirilmesi ve Mimarinin Etiği”. *mimarist*, 57, 14-17.
- Beblawi H. 2016, The Concept of “Rentier States” Revisited. Eds. Ahmed Galal and Ishac Diwan, *The Middle East Economies in Times of Transition*. London, 199-212.
- Bell D. & Oakley K. 2015, *Cultural Policy*. New York.
- Bendixen P. 1994, “Cultural Policy and the Aesthetics of Industrialism”. *Cultural Policy*, 1/1, 121-139. <https://doi.org/10.1080/10286639409357974>
- Biln J. & El-Amrousi M. 2014. “Dubai’s Heritage House Museums: A Semiosis of Melancholy”.

- Traditional Dwellings and Settlements Reviues*, 25/2, 23-38.
- BrandFinance 2024, *Global Soft Power Index 2023*. Kaynak: <https://brandirectory.com/softpower/ranking?region=1&metric=8&statement=0>
- Çağrıncı M. 1991, "Asabiyyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3, 453-455
- Carbonell A. 2016, "Dubai: The Political Project of a New Metropolis". Eds. George Katodrytis and Sharmeen Syed, *Gulf Cities as Interfaces*. Cambridge, 229-242.
- Curtis S. 2011, "Global cities and the transformation of the International System". *Review of International Studies*, 37/4, 1923-1947.
- Davidson C. M. 1988, *Abu Dhabi Oil and Beyond*. London.
- Dawson A. 2018, *Jameel Arts Centre: Dubai gets first non-governmental contemporary art space*, Kaynak:<https://www.theartnewspaper.com/2018/11/12/jameel-arts-centre-dubai-gets-first-non-governmental-contemporary-art-space>
- Doğan O. 2022, Orta Doğuda Küreselleşme ve Kimlik Ekseninde Müzecilik: Katar İslam Sanatları Müzesi ve Modern Arap Sanatları Müzesi Örnekleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi. İstanbul.
- Dubai Cultur. 2021, *2021 Annual Report*, Kaynak: <https://dubaiculture.gov.ae/-/media/DC/Annual-Reports/DC-2021-Annual-Report--->
- Dubai Culture. 2023, *Who We Are Curating Culture*. Kaynak: <https://dubaiculture.gov.ae/en/about-us/who-we-are>
- Dubai Culture. 2023, Promoting Dubai's cultural landscape. Kaynak: <https://dubaiculture.gov.ae/en/about-us/Strategy>
- Dubai Future Foundation. 2023, *Museum of The Future Showcasing a New Era*. Kaynak: <https://www.dubaifuture.ae/initiatives/future-experience/museum-of-the-future>
- Dubai Knowledge. 2023, *Dubai Higher Education*. Kaynak: <https://web.khda.gov.ae/en/Education-Directory/Higher-Education>
- Elsheshtawy, Y. 2008, Cities of Sand and Fog: Abu Dhabi's Arrival on the Global Scene. Ed. Yasser Elsheshtawy, *The Evolving Arab City Tradition, Modernity and Urban Development*. London, 258-304.
- Er Y. 2017, *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*. Ankara.
- Excell K. 2016, *Modernity and the Museum in the Arabian Peninsula*. New York.
- Exell K. 2014, "Collecting an Alternative World: The Sheikh Faisal bin Qassim Al Thani Museum in Qatar". Eds. K. Exell and T. Rico, *Cultural Heritage in the Arabian Peninsula*. Burlington, 51-70.
- Exell K. 2017, "Doha's cultural armature on display: a response to Artifacts and Allegiances: How Museums put the Nation and the World on Display". *Identities*, 24/1, 19-25. <https://doi.org/10.1080/1070289X.2016.1260018>
- Fernandes F. 2023, *Ranked: Top 10 Cities Where International Travelers Spend the Most*. Kaynak: <https://www.visualcapitalist.com/ranked-top-10-cities-where-international-travelers-spend-the-most/>
- Frangos M. 2017, "The Girl Who Fell to Earth: Sophia Al-Maria's Retro-Futurism". *C21 Literature: Journal of 21st-century Writings*, 5/3, 1-21.
- Fromherz A. J. 2012, *Qatar A Modern History*. Washington.
- Fuccaro N. 2009, *Histories of City and State in the Persian Gulf*. Cambridge.
- Golasz-Szolomicka H. & Szolomicki J. 2020, "Selected Modern Public Culture and Educational Buildings in Countries of the Persian Gulf", *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 960, 1-10. <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1757-899X/960/2/022052>
- Gold J. R. 2019, "The Modern City". Eds. Rob Kitchin and Nigel Thrift, *International Encyclopedia of Human Geography*. Oxford, 150-156.
- Graebner S. 2014, "The Louvre Abu Dhabi: French Universalism, Exported", *L'Esprit Créateur*, 54/2, 186-199. <https://www.jstor.org/stable/26378905>
- Hamnett C. & Shoval N. 2003, "Museums as Flagships of Urban Development". Eds. Lily M. Hoffman, Susan S. Fainstein and Dennis R. Judd, *Cities and visitors: regulating people, markets, and city space*. Malden, 219-236.
- Hansen T. B. 1995, "Measuring the value of culture". *The European Journal of Cultural Policy*, 1/2, 309-322. <https://doi.org/10.1080/10286639509357988>
- Jarry R. 2024, *Art Dubai 2024: Platforming the Global South from the Arabian Gulf*, Kaynak:

- <https://www.stirworld.com/think-opinions-art-dubai-2024-platforming-the-global-south-from-the-arabian-gulf>
- Jusdanis G. 2022, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür*. Çev: T. Birkan, İstanbul.
- Kakar A. 2024, *Art Dubai Highlights the City’s Growing Appeal with Asian Collectors*, Kaynak: <https://www.artsy.net/article/artsy-editorial-art-dubai-highlights-citys-growing-appeal-asian-collectors>
- Karvelyte K. 2018, “From arts desert to global cultural metropolis The (re)branding of Shanghai and Hong Kong”. Eds. V. Durrer, T. Miller and D. O’Brien, *The Routledge Handbook of Global Cultural Policy*. New York, 247-264.
- Kawashima N. 1997, “Theorising decentralisation in cultural policy: Concepts, values and strategies”. *International Journal of Cultural Policy*, 3/2, 341-359. DOI: 10.1080/10286639709358053
- Kinzel M. & Tanaka M. 2015, *Imagining the Past Visitor specific applications for Al Zubarah Archaeological Site, Qatar*. Kaynak: <https://ieeexplore.ieee.org/document/7419608>.
- Kluijver R. 2013, *Contemporary Art in the Gulf Context and Perspectives*. Kaynak: <https://robertk.space/wp-content/uploads/2020/05/Contemporary-Art-in-the-Gulf-for-print.pdf>
- Köşker N. 2018, “Mekan ve Yer”. Ed. N. Özgen, *Sosyal Coğrafya*. Ankara, 77-103.
- Krane J. 2009, *City of Gold: Dubai and the dream of capitalism*. New York.
- Litova D. 2020, “Louvre Abu-Dhabi or The Myth of Westernalism”, *Concept: Philosophy, Religion, Culture*, 4(13), 194-200. <https://doi.org/10.24833/2541-8831-2020-1-13-194-200>
- Lusive Studio. 2019, *The Museum of the Future in Dubai*, Kaynak: <https://lusive.com/lusivelife/post/dubais-futuristic-architecture#sthash.JEPBZAS4.QSbQ9Jd5.dpbs>
- McLean F. 1995, “Future directions for marketing in museums”. *The European Journal of Cultural Policy*, 1/2, 355-368.
- Mellah A. 2014, “Collecting Islamic Art: In Qatar: What’s New”. Ed. P. Erskine-Loftus, *Museums and the Material World Collecting the Arabian Peninsula*. Edinburgh, 296-331.
- MIA. 2023, *Architecture*. Kaynak: <https://mia.org.qa/en/about-us/architecture/>
- Miller T. & Yúdice G. 2002, *Cultural Policy*. London.
- Mirgani S. 2021, *Investments in Cultural Infrastructure in the Gulf Countries*. Kaynak: <https://www.iemed.org/med-yearbook/iemed-mediterranean-yearbook-2021/>
- Moghadam A. 2021, “The staging of cultural diversity in Dubai: the case of Dubai Art Fair”. *Identities*, 25. <https://doi.org/10.1080/1070289X.2021.1933830>
- Molho J. 2020, “Modelling diversity: cultural district policies in Doha and Singapore”. *International Journal of Cultural Policy*, 26/6, 740-755. <https://doi.org/10.1080/10286632.2020.1811250>
- Morel C. 2014, “The art fair as a metaphor of the art world”. Eds. O’Reilly, R. Rentschler and T. Kirchner, *The Routledge companion to arts marketing*. New York, 353-363.
- Museums Qatar. 2023, *Visitor Guidelines*. Kaynak: https://qm.org.qa/en/visit/visitor-guidelines/?_gl=1*j94ajn*_ga*NzM1MjE3MDMyLjE2OTY4NTc5ODU.*_ga_3XB9X561TQ*MTY5Njg1Nzk4NS4xLjEuMTY5Njg1ODAwNy4wLjAuMA..
- Naef S. 2014, “Hidden Treasures Museum Collections of Modern Art From The Arab Wolrd (1891-2010)”. Eds. I. Maffi and R. Daher, *The Politics and Practices of Cultural Heritage in The Middle East*. London, 270-292.
- New World Wealth. 2023, *World’s Wealthiest Cities Report 2023*. Kaynak: <https://www.henleyglobal.com/publications/wealthiest-cities>
- Nisbett M. 2012, “New perspectives on instrumentalism: an empirical study of cultural diplomacy”. *International Journal of Cultural Policy*, 19/5, 1-19. <https://doi.org/10.1080/10286632.2012.704628>
- Oakley K. & O’Connor J. 2015, “Culture and The City”. Eds. Oakley, K. & O’Connor, *The Routledge Companion to The Cultural Industries*. New York, 201-211.
- Oakley K. & O’Connor J. 2015, *The Routledge Companion to The Cultural Industries*. New York.
- Osborn J. & Chang K. 2009, “Building Cultural Capital: Contemporary Art in Dubai and the African Art Circuit”. *Revisiting Modernization Conference Thematic Area 2: Emerging Circuits of African Art Production and Exhibition*. Legon, 4-16.
- Paquette J. & Beauregar D. 2018, “Cultural policy in political research”. Eds. V. Durrer, T. Miller and D. O’Brien, *The Routledge Handbook of Global Cultural Policy*. New York, 19-32.
- Petti A. 2008, “Dubai offshore urbanism”. Eds. M. Dehaene & L. De Caeter. *Heterotopia and the City*

- Public Space in a Postcivil Societ*. New York, 287-296.
- Poster M. 2006, *Information Please Culture and Politics in the Age of Digital Machines*. Durham.
- Prager L. 2015, "Displaying Origins: Heritage Museums, Cultural Festivals, and National Imageries in the UAE". *Horizons in Humanities and Social Sciences An International Refereed Journal*, 1/1, 22-46. DOI:10.19089/hhss.v1i1.14
- Qatar General Secretariat for Development Planning. 2008, *Qatar National Vision 2030*, Doha: General Secretariat for Development Planning.
- Regina 2022, *Post: Directors Of The Dubai Culture And Arts Authority: The Leading Role Of Women In The Cultural Movement*. Kaynak: <https://newsunrolled.com/opinion/89553.html>
- Renard A. L. 2021, *Western privilege: work, intimacy and postcolonial hierarchies in Dubai*. Stanford.
- Ritzer G. 2011, *Toplumun McDonaldlaşması*. Çev. Ş. S. Kaya, İstanbul.
- Rogan E. 2017, *Araplar: Bir Halkın Tarihi*. Çev: C. Demirkıran, İstanbul.
- Salama A. Wiedmann, F., Khalfani, F. and Al-Maimani, A., 2016, "Dynamics of Populations and Urban Open Spaces in the Emerging City of Doha". Eds. G. Katodrytis and S. Syed, *Gulf Cities as Interfaces*. Cambridge, 181-202.
- Shabout N. M. 2007, *Modern Arab Art Formation of Arab Aesthetics*. Florida.
- Shoup J. A. 2022, *The History of The United Arab Emirates*. Denver.
- Sindelar M. 2016, "Local, Regional, Global: An Investigation of Art Dubai's Transnational Strategies". *Arabian Humanities*, 7. 1-18. <https://doi.org/10.4000/cy.3250>
- Thorsby D. 2010, *The Economics of Cultural Policy*. Cambridge.
- Trötschel-Daniels B. 2022, "Cultural Diplomacy and Cultural Heritage: Envisioned, Refused, Denied, Accomplished (1889–1969)". Eds. E. Carbó-Catalan, & D. Roig-Sanz, *Culture as Soft Power*. Berlin, 269-296.
- Turner G. 2015, "Cultura, Politics and The Cultural Industries Reviving a Critical Agenda". Eds. K. Oakley, & J. O'Connor, *The Routledge Companion to The Cultural Industries*. New York, 535-543.
- Turner V. 2018, "The Relationship Between Cultural Policy and Arts Management". Eds. V. Durrer, T. Miller, & D. O'Brien, *The Routledge Handbook of Cultural Policy*. New York. 64-86.
- UNESCO World Heritage Convention. 2023, *Tentative Lists*. Kaynak: <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5662/>
- Wu C. T. 2005, *Kültürün Özeleştirilmesi 1980'ler Sonrasında Şirketlerin Sanata Müdahalesi*. Çev: E. Soğancılar, İstanbul.
- Yayınoğlu P. E. & Susar, A. F. 2008, *Kent, Görsel Kimlik ve İletişim*. Kocaeli.
- Yılmaz M. 2019, "Bir Anlamlandırma Yordamı Olarak Sanat". *Felsefe Arkivi*, 50, 1-7. <https://doi.org/10.26650/arc2019-589806>
- Zahlan S. 1978, *The Origins of The United Arab Emirates*. London.
- Zukin S. 1998, "Urban Lifestyles: Diversity and Standardisation in Spaces of Consumption". *Urban Studies*, 35/5-6, 825-839.

Biliş ve İnanç: Komplo Teorilerine İnanç, Düşünme İhtiyacı, Ekolojik Zekâ, Bilişsel Yansıma ve İklim Değişikliği İnkârının İlişkisi

Cognition and Belief: The Relationship between Belief in Conspiracy Theories, the Need for Reflection, Ecological Intelligence, Cognitive Reflection, and Climate Change Denial

Gökhan ŞAHİN*

Öne Çıkanlar:

- Alınan eğitim formasyonuna (sözel, sayısal) göre kişilerin bilişsel stillerinde (analitik/sezgisel) gruplar arası farklar görülmüştür. Sayısal bölümdeki bireyler, sözel bölümden daha fazla analitik düşünce stiline sahiptir.
- Kişilerin kurgusal olarak üretilmiş komplo teorilerinden birine inanmaları ile bir diğerine de inanç gösterdikleri görülmüştür.
- Sözde bilim olan astrolojiye inanç konusunda cinsiyetler arasında anlamlı fark, astrolojiye inanç ve bilişsel stil arasında (analitik/sezgisel) negatif anlamlı korelasyon gözlenmiştir.
- Sözel bölümdeki bireyler, sayısal bölümden daha yüksek ekolojik zekâ puanlarına sahiptir.
- İklim değişikliğini inkâr açısından yaş dışında anlamlı bir ilişki görülmemiştir. Bu bulguda tüm örneklemin genel olarak iklim değişikliği farkındalığının yüksek olması etkili olmuştur.

Öz: Bu çalışma temelde farklı inanç boyutları ile kişisel özelliklerin karşılaştırmasını içermektedir. Bu inançlar içinde, kurgusal epistemik inançlar, iklim değişikliğini inkâr yer alırken, bireysel farklılıklar boyutunda bilişsel yansıma, düşünme ihtiyacı, ekolojik zekâ, bilim inancı, politik ve dinî tutum ve belirsizliğe tahammülsüzlük yer almaktadır. Grup karşılaştırmasında katılımcıların eğitim formasyonu (sözel, sayısal) kullanılmıştır. Çalışmada, deneysel olmayan türde, değişkenler arasındaki ilişkileri gözlemlemek için korelasyon yöntemi, yarı deneysel türde, farklı bilimsel eğitim bölümünde (sosyoloji, fizyoterapi) yer alan grupları karşılaştırmak için Mann Whitney U testi analizleri kullanılmıştır. Kurgusal epistemik inançlar ve iklim değişikliği inkârı, bilişsel yansıma, düşünme ihtiyacı, ekolojik zekâ ve belirsizliğe tahammülsüzlük arasındaki ilişkiler incelenmiş, korelasyonel bulgular sunulmuştur. Bilimsel eğitim farkına göre gruplar arasında analitik/sezgisel bilişsel stil açısından anlamlı farklar gözlenmiştir. Öne çıkan sonuçlar, kişilerin inançları, düşünce stilleri ve tutumları arasındaki çeşitli ilişkileri göstermekte, farklı bölümlerde okuyan bireyler arasında düşünce stilleri, inançlar ve tutumlar açısından çeşitli farklılıklar olduğunu ortaya koymaktadır. Bulgular literatür ışığında tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bilişsel stil, kurgusal epistemik inançlar, iklim değişikliği inkârı, ekolojik zekâ

Highlights:

- Differences between groups were observed in people's cognitive styles (analytical/intuitive) depending on the educational formation (verbal, numerical) received. Individuals in the numerical section have a more analytical thinking style than the verbal section.
- It has been observed that when people believe in one of the fictionally produced conspiracy theories,

* Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Trabzon, gsahin@ktu.edu.tr

they also believe in another.

- A significant difference between genders was observed regarding belief in astrology, which is a pseudo-science, and a negative significant correlational relationship was observed between belief in astrology and cognitive style (analytical/intuitive).
- Individuals in the verbal section have higher ecological intelligence scores than those in the numerical section.
- There was no significant relationship other than age in terms of climate change denial. This finding was influenced by the overall high awareness of climate change among the entire sample.

Abstract: This study basically involves the comparison of different belief dimensions and personal characteristics. While these beliefs include fictional epistemic beliefs and denial of climate change, the individual differences dimension includes cognitive reflection, need to think, ecological intelligence, belief in science, political and religious attitudes and intolerance of uncertainty. Participants' training formation (verbal, numerical) was used in group comparison. In the study, non-experimental, correlation method was used to observe the relationships between variables, and quasi-experimental, Mann Whitney U test analyzes were used to compare groups in different scientific education departments (sociology, physiotherapy). The relationships between speculative epistemic beliefs and climate change denial, cognitive reflection, need to think, ecological intelligence and intolerance of uncertainty were examined, and correlational findings were presented. Significant differences were observed between the groups in terms of analytical/intuitive cognitive style according to the difference in scientific education. . The prominent results show various relationships between people's beliefs, thinking styles and attitudes, and reveal that there are various differences in thinking styles, beliefs and attitudes among individuals studying in different departments. The findings were discussed in the light of the literature.

Keywords: Cognitive style, fictional epistemic beliefs, climate change denial, ecological intelligence

Summary: Cognitive style or thinking style is a concept used in cognitive psychology to describe the way individuals think, perceive and remember information. Cognitive reflection, one of the dimensions in which cognitive style differs, refers to a deliberate cognitive process that involves thinking about a problem or situation. Cognitive Reflection Test (CRT) is a psychological tool that measures this reflective thinking tendency of the individual. The concept of belief, in its broadest definition, is a psychological state in which a person intuitively accepts a certain claim or assumption as "true" or "false". In this study, the relationship between cognition and beliefs in general terms, belief in conspiracy theories and climate change denial are due to cognitive differences; It was examined by comparison in terms of the need for thinking, ecological intelligence and cognitive reflection, and the scientific education formation received. In the study, quasi-experimental type correlation method was used to observe the relationships between variables, and semi-experimental type Mann Whitney U test analyzes were used to compare groups. The study basically involves the comparison of different belief dimensions and personal characteristics. These beliefs include speculative epistemic beliefs and climate change denial, cognitive reflection in the individual differences dimension, the need to think, ecological intelligence and intolerance of uncertainty. In the study, Fictional Epistemic Suspect Beliefs Scale, Intolerance of Uncertainty Scale, Need for Thinking Scale, Climate Change Denial Scale and Ecological Intelligence Scale were used. Cognitive reflection test was used to evaluate cognitive style. The sample of the research was created by convenience sampling method. 84 participants (44 verbal, 40 numerical; 74 women, 10 men) studying in the verbal (sociology) and numerical (physiotherapy and rehabilitation) departments of the university were included in the study. The average age of the sample is 19.53 (SD = 3.11).

The relationships between fictional epistemic beliefs and climate change denial, cognitive reflection, need for thinking, ecological intelligence and intolerance of uncertainty were examined, and correlational findings were presented. Significant differences were observed between the groups in terms of analytical/intuitive cognitive style according to the difference in scientific education. The prominent results show various relationships between people's beliefs, thinking styles and attitudes, and reveal that there are various differences in thinking styles, beliefs and attitudes among individuals studying in different departments. Differences between groups were observed in people's cognitive styles (analytical/intuitive)

depending on the educational formation (verbal, numerical) received. Individuals in the numerical section have a more analytical thinking style than the verbal section. It has been observed that when people believe in one of the fictional conspiracy theories, they also believe in another. A significant difference between genders was observed regarding belief in astrology, which is a pseudo-science, and a negative significant correlational relationship was observed between belief in astrology and cognitive style (analytical/intuitive). Individuals in the verbal section have higher ecological intelligence scores than those in the numerical section. Additionally, a significant positive correlation was observed between age and ecological intelligence. Accordingly, it is seen that ecological intelligence increases with age. Age also showed a significant effect in terms of climate change denial. However, no significant relationship was observed between climate change denial and other variables other than age. This finding was influenced by the overall high awareness of climate change among the entire sample. Finally, a strong significant positive relationship was observed between religiosity and political attitude. It has been observed that right-wing people, also described as conservatives, are more religious than left-wing people.

Although there was a significant difference in cognitive style in the group comparison between verbal and numerical department students (people in the numerical department are more analytical), no difference was observed in having fictional epistemic suspect beliefs. It was observed that individuals in the verbal section had higher intolerance of uncertainty scores than individuals in the numerical section.

The featured results show various relationships between people's beliefs, thinking styles, and attitudes. However, this type of data analysis only indicates correlations and further research is needed to determine causal relationships.

Giriş

Bilişsel süreçlerin günlük hayatta karar verme seçim yapma gibi eylemler dışında, dikkat bellek ve algı ile ilişkisi bilinmektedir. En yaygın araştırma konusu edinilen bilişsel süreçlerden biri bilişsel stildir. Bilişsel stil veya düşünme stili, bilişsel psikolojide bireylerin düşünme, bilgiyi algılama ve hatırlama biçimlerini tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Bilişsel stil, bilişsel yetenekten ya da bilişsel seviyeden farklıdır. Bilişsel yetenek, yetenek testleri veya zekâ testleri ile ölçülür. "Bilişsel stil" teriminin tam olarak ne anlama geldiği ve insan kişiliğinin tek bir boyutu mu yoksa birden fazla boyutu mu olduğu konusunda tartışmalar vardır. APA'nın (2023) psikoloji sözlüğünde bilişsel stil; bir kişinin karakteristik algılama, düşünme, hatırlama ve problem çözme tarzı olarak tanımlanmaktadır. Genel anlamda bilişsel stil, kişilerin düşünme, problem çözme ve karar verme süreçlerinde tercih ettiği temel yaklaşımları ifade eder. Bilişsel stillerin farklılık gösterdiği diğer boyutlar arasında yansıtma-dürtüsellik, soyut tutuma karşı somut tutum ve alan bağımlılığına karşı alan bağımsızlığı yer almaktadır. Bu terim aynı zamanda insanların kendileri için en etkili olan öğrenme şekline (örneğin, öğretim, çalışma) göre farklılık gösterdiği fikrine atıfta bulunmak için de yaygın olarak kullanılmaktadır. Aslında, birçok kişi öğrenme stili terimini bilişsel stil ile birbirinin yerine kullanırken, öğrenme stili daha spesifik olarak bir kişinin tercih ettiği öğretim yöntemlerini ve öğrenme ortamıyla etkileşimlerini etkileyen karakteristik bilişsel, duygusal ve psikolojik davranışları anlamında kullanılmaktadır. Bilişsel stil ise düşünme stili olarak da adlandırılır (Cognitive style, (APA Dictionary of Psychology) 2023).

Bilişsel stilin farklılık gösterdiği boyutlardan olan bilişsel yansıtma, bir sorun veya durumu düşünmeyi içeren kasıtlı bir bilişsel süreci ifade eder. Bu kavram, ikili işleme (*dual process*) modeline dayanmaktadır. İkili işleme modeli, sezgisel ve otomatik bir sistem (Sistem 1) ile yansıtıcı ve analitik bir sistemden (Sistem 2) oluşmaktadır. Sistem 1 hızlı ve ön yargılı düşünmeye eğilimliyken, Sistem 2 daha yavaş, çaba gerektiren ve rasyonel bir düşünce tarzına odaklanmaktadır (Stanovich ve West 2000, 646). Bilişsel Yansıtma Testi (*Cognitive Reflection Test-CRT*), bireyin bu yansıtıcı düşünme eğilimini ölçen bir psikolojik araçtır. Bu test, bireylerin

doğru yanıtı ulaşmak için ilk tepkilerine güvenmeye direnme yeteneklerini ölçer. Bilişsel yansıtmanın, etkili karar verme, problem çözme ve eleştirel düşünme becerilerine katkı sağladığı düşünülmektedir. Frederick'in (2005, 25-42) bilişsel yansıtma testi, bireylerin karar verme süreçlerinde etkili olan bilişsel stillerini belirlemek için basit ve uygulanabilir bir yöntem sunar. Bu test, üç soru aracılığıyla bireylerin düşünsel yaklaşımlarını değerlendirmeyi amaçlar ve yayınlandıktan sonra popülerlik kazanarak birçok araştırmada kullanılmıştır (Toplak *et al.* 2011, 1276).

Bilişsel yansıtma testi bilişsel yetenekler ve rasyonel düşünme (Toplak *et al.* 2011, 1277) ile birlikte matematiksel yeteneği ve aktif olarak açık fikirli düşünmeye yönelik eğilimi de ölçmektedir (Campitelli ve Gerrans 2014, 434). CRT'nin öğrencilerin matematik başarısını (Frosch & Simms 2015, 633; Gómez-Veiga *et al.* 2018, 3) ve aynı zamanda genel bilim anlayışlarını tahmin ettiği gösterilmiştir. Örneğin, Shtulman ve McCallum (2014, 2938) çeşitli alanlarda (jeoloji, mekanik, astronomi, evrim, termodinamik vb.) CRT ile öğrencilerin bilimi anlamaları arasındaki ilişkiyi araştırmış ve öğrencilerin bilimi anlamaları ile CRT puanları arasında pozitif bir korelasyon bulmuştur. Bilişsel yansıtma becerileri ile öğrencilerin fizikteki muhakeme yetenekleri arasında da pozitif bir ilişki vardır (Kryjevskaja *et al.* 2020, 4). Ülkemizde üniversite bölümlerine girişte, lisede hangi alanda öğrenci olunduğunun belirleyici bir etkisi vardır. Sayısal, sözel, eşit ağırlık ve dil bölümlerine ayrılan öğrenciler, üniversitede bölüm tercihlerinde bu bölümlerle ilişkili alanlara yönelmektedirler. Lise eğitiminde ayrılan bölümlerin de eğitim müfredatının sayısal ya da sözel ders ağırlıkları farklılaşmaktadır. Örneğin sayısal bölümdeki bir öğrenci matematik ve doğa bilimleri dersleri ağırlıklı bir eğitim aldıktan sonra, gittiği üniversite bölümünde de bu müfredatla bağlantılı derslere devam etmektedir. Diğer yandan sözel lise bölümündeki bir öğrenci daha az sayısal ders ve daha fazla sözel ders ağırlıklı müfredat eğitimi sonrası üniversitede benzer ders içerikleri ile eğitim hayatına devam etmektedir. CRT'nin matematik becerisi ilişkisi düşünüldüğünde, sözel ve sayısal bölüm öğrencileri arasından bilişsel yansıtma yönünden farklar beklenmesi tahmin edilebilir.

İnanç, en geniş tanımıyla bir kişinin belli bir iddiayı ya da varsayımı, sezgisel yol ile "doğru" ya da "yanlış" kabul ettiği psikolojik bir durumdur. Bir önermenin doğru olduğuna veya bir durumun böyle olduğuna dair öznel bir tutumdur.

(Belief (*Stanford Encyclopedia of Philosophy*), 2023). Dine inanç, bilime inanç, komplo teorilerine inanç gibi durumlar bireyler arasında farklılaşabilmektedir. Bu farklılaşmanın temelinde kişinin kişilik yapısı ve bu yapıda da elbette bilişsel stiller etkilidir. Epistemik şüpheli inançlar ise, tanım gereği, ya ampirik doğrulamadan yoksundur ya da kanıtlanmamıştır (Lobato *et al.* 2014, 620; Pennycook *et al.* 2015, 426). Bu tür inançlar, genellikle komplo teorilerini, doğa yasalarına aykırı olan paranormal inançları ve bilimselmiş gibi sunulsa da deneysel kanıttan yoksun sahte bilim iddialarını kapsamaktadırlar (Alper *et al.* 2023, 5). Bu teorilerden birini desteklemek ile diğerlerine de inanma arasında güçlü bir ilişki vardır (Bensley *et al.* 2020, 110; Swami *et al.* 2011, 450).

Belirsizlik, yaşanan olayların anlamını açıklamadaki yetersizlikten kaynaklanan bilişsel bir durum olarak tanımlanmaktadır (Crigger 1996, 40). Belirsizlikten kaçınma düzeyi yüksek olan kişiler, bir konudaki belirsizliklere karşı daha az toleranslı olacaktır. Belirsizlik ve bunun sebep olduğu kaygıyla, belirsizlikten kaçınma düzeyi yüksek olan kişilerin, net ama yine de yanlış açıklamalar sağlayan komplo teorilerine inanmaya daha yatkın olmasına neden olacaktır (Alper *et al.* 2020, 4). Yaptıkları çalışmalarında Alper *et al.* (2020, 571) belirsizliğe tahammülsüzlüğü yüksek kişilerin COVID-19 ile ilişkili komplo teorilerine inanma olasılıklarının daha yüksek olduğunu bulmuşlardır.

Düşünme ihtiyacı, bireylerin çaba gerektiren bilişsel etkinlerle meşgul olma ve bu çabadan keyif almaları ile ilişkili görülen bir kavramdır (Cacioppo & Petty 1982, 15). Düşünme ihtiyacı yüksek kişilerin, kendiliğinden araştıran, sahip oldukları bilgiler üzerinde düşünen kişiler oldukları, problem çözme gibi görevler ile ilgili olumlu düşünce ve davranışlara sahip oldukları kabul edilmektedir (Karakelle 2012, 8). Düşünme ihtiyacının kişinin öz güveni, yeni deneyimlere açık olması gibi değişkenlerle pozitif yönde ilişkili olduğunu gösteren çalışmalar vardır (Cacioppo *et al.* 1996, 120).

Ekolojik zekânın sadece doğa ve çevre ile ilişkili mekanik bir bakış açısıyla değerlendirilmemesi gerektiği (Sterling 2009, 43), “ekolojik” ifadesinin, sistemik düşünceyi, ekofelsefeyi, bütüncül bakış açısını (Bowers 2010, 4; Capra 2005, 345; Sterling 2009, 40), kolektif yaşam tarzını yansıttığı savunulmaktadır (Okur-Berberoğlu 2020, 11). Ekolojik zekânın aynı zamanda sosyal ve çevresel sorumluluk ve farkındalığın geliştirilmesi gibi bilişsel ve duygusal çıktıları da vardır (Eryaman *et al.* 2010, 52; Guler 2009, 3; Sterling 2009, 36).

Çevresel sorunlarımızın başında gelen problem iklim değişikliğidir. Konu itibari ile hem çevresel sorunlarla hem de komplo teorileri ile ilişkili bir sorun olarak, iklim değişikliği ile bağlantılı karşımıza çıkan diğer bir problem, kişilerin problemin farkındalığını ya da diğer deyişle problemi yoksaymalarını ifade eden bir iklim değişikliği inkârıdır. İklim değişikliği inkârı, iklim değişikliği konusundaki bilimsel fikir birliğinin reddedilmesi, kabul edilmemesi, tartışılması veya bununla mücadele edilmesi ile karakterize edilen bir bilim inkârı biçimidir. İnkârı destekleyenler genellikle retorik taktikler kullanarak bilimsel bir tartışma olmadığı hâlde varmış gibi bir görüntü vermeye çalışırlar (Diethelm & McKee 2008, 3). İklim değişikliği inkârı, iklim değişikliğinin ne ölçüde insan kaynaklı olduğu, doğa ve insan toplumu üzerindeki etkileri ve insan eylemlerinin küresel ısınmaya uyum sağlama potansiyeli hakkındaki şüpheleri içerir (Powell 2011, 5).

Bu çalışmada genel anlamda biliş ve inançlar ilişkisi, komplo teorilerine inanç ve iklim değişikliği inkârının, bilişsel farklılıklardan; düşünme ihtiyacı, ekolojik zekâ ve bilişsel yansıma açısından ve alınan bilimsel eğitim formasyonu açısından yapılan karşılaştırma ile incelenmiştir. Çalışmada, deneysel olmayan türde, değişkenler arasındaki ilişkileri gözlemlemek için korelasyon yöntemi, yarı deneysel türde grupların karşılaştırılması için Mann Whitney U testi analizleri kullanılmıştır. Çalışma temelde farklı inanç boyutları ile kişisel özelliklerin karşılaştırmasını içermektedir. Bu inançlar için, kurgusal epistemik inançlar ve iklim değişikliği inkârı, bireysel farklılıklar boyutunda bilişsel yansıma, düşünme ihtiyacı, ekolojik zekâ ve belirsizliğe tahammülsüzlük yer almaktadır.

Yöntem

Çeşitli bilişsel süreçler ve inançlar arasındaki ilişkiyi incelemek için korelasyon analizi kullanılmıştır. Yarı deneysel türde, eğitim yönünden iki farklı formasyona sahip grupların karşılaştırılması için Mann Whitney U testi analizi uygulanmıştır.

Katılımcılar

Araştırmanın örneklemini kolayda örnekleme yöntemi ile oluşturulmuştur. Üniversitenin sözel (sosyoloji) ve sayısal (fizyoterapi ve rehabilitasyon) formasyonlu bölümlerinde öğrenim gören 84 katılımcı (44 sözel, 40 sayısal; 74 kadın, 10 erkek) çalışmaya dâhil edilmiştir. Örneklemin yaş ortalaması 19.53'tür (SS= 3.11).

Çalışmanın etik açıdan uygunluğu bir devlet üniversitesinin sosyal ve beşeri bilimler etik kurulu tarafından onaylanmıştır. (Toplantı Tarihi:22/11/2023, Karar sayı: 2023/355).

Veri toplama araçları

Belirsizliğe Tahammülsüzlük Ölçeği (BTÖ-12)

Ölçeğin orijinali Carleton, Norton, ve Asmundson (2007) tarafından geliştirilmiştir. Türkçeye uyarlaması çalışmasını Sarıçam *et al.* (2014) gerçekleştirmiştir. Ölçeğin yapı geçerliği için uygulanan doğrulayıcı faktör analizinde orijinal formula tutarlı olarak 12 maddenin iki boyutta (ileriye yönelik kaygı, engelleyici kaygı) toplandığı görülmüştür ($\chi^2= 147.20$, $sd= 48$, $RMSEA=.073$, $CFI=.95$, $IFI=.95$, $GFI=.94$, $SRMR=.046$). Ölçeğin faktör yükleri .55 ile .87 arasında sıralanmakta olup; Cronbach alfa iç tutarlık katsayı ölçeğin bütünü için .88; ileriye yönelik kaygı alt boyutu için .84, engelleyici kaygı alt boyutu için .77 olarak bulunmuştur. Ölçüt geçerliği çalışmasında belirsizliğe tahammülsüzlük ile başa çıkma esnekliği arasında negatif ($r=-.43$); eğitim stresi ile .41 pozitif ilişki olduğu görülmüştür. Test-tekrar test korelasyon katsayısı .74 olarak bulunmuş; ayrıca ölçeğin düzeltilmiş madde-toplam korelasyonlarının .42 ile .68 arasında sıralandığı görülmüştür. Bu çalışma için ölçeğe uygulanan güvenirlik analizinde ölçeğin Cronbach alfa katsayısı ölçeğin toplam puanı için .84; ileriye yönelik kaygı alt boyutu için .71, engelleyici kaygı boyutu için .66 olarak bulunmuştur.

Kurgusal Epistemik Şüpheli İnançlar Ölçeği

Alper ve arkadaşları (2023, 1-48) tarafından kurgusal epistemik açıdan şüpheli inançları değerlendirmek için geliştirilmiş ölçek 29 maddeden oluşturulmuştur: 10 madde hayalî komplo inançlarıyla, 12 madde hayalî paranormal inançlarla ve geri kalan 7 madde ise hayalî sahte bilim inançlarıyla ilgilidir. Hayalî komplo teorileri için örnek bir soru “ABD’de, zengin ailelerin büyük bir kaos durumunda hayatta kalmasını sağlamak amacıyla, Xioya isimli gizli yeraltı şehri inşa edilmiştir” iken, hayalî paranormal inançlar için örnek bir soru “Kamboçya’da, seferden dönen denizcilerin düğümledikleri halatları çözebilen kişinin bu halat parçasını yanında taşıması, kişiye ömrü boyunca iyi şans ve başarı getirir”dir. Hayalî sahte bilim teorileri için örnek bir soru ise “Yalnızca Ay toprağında bulunan yoğun metallerin öğütülmesiyle oluşturulan koku, astım ve daha birçok solunum yolu rahatsızlığına iyi gelmektedir” dir. Ölçek her bir inancın akla yatkınlığını 1 (kesinlikle mümkün değil) ile 7 (kesinlikle mümkün) arasında değişen bir ölçekte puanlanmaktadır. Güvenirlik analizleri, hayalî komplo inançları için .89, hayalî paranormal inançlar için .90 ve hayalî sahte bilim inançları için .86 Cronbach alfa değerlerine sahiptir. Ölçeğin İngilizce ve Türkçe versiyonlarını oluşturdukları çalışmalarında Türkçe versiyon için yapılan faktör analizleri sonunda 21 maddelik son hâline ulaşılmıştır. Ölçeğin son hâlinin Türkçe versiyonu için İlk 8 madde hayalî komplo inançlarını ölçerken, 9-16. maddeler hayalî paranormal inançları geri kalan 5 madde ise hayalî sahte bilim inançlarını ölçmektedir. Bu çalışmada ölçeğin toplam maddeleri için Cronbach alfa değeri .81 olarak bulunmuştur. Hayalî komplo inançları alt ölçeği için Cronbach alfa değeri, .62, hayalî paranormal inançlar alt ölçeği için .81 ve hayalî sahte bilim alt ölçeği için .73 olarak bulunmuştur.

Bilişsel Yansıma Testi (Cognitive reflection test-CRT)

Bilişsel Yansıma Testi orijinal ölçeği (Frederick, 2005) üç sorudan oluşan ve hızlı yanıtlanabilen bir testtir. Test sonucunda sezgisel ve analitik düşünme performansı değerlendirilebilmektedir. Sorulara verilen doğru cevap sayısı, kişinin sezgisel veya analitik düşünce sistemi ile ilgili bilgi sağlamaktadır. Üç sorudan hiç doğru yanıt verilmemesi ya da bir doğru yanıt verilmesi sezgisellik ile, 2 ve 3 sorunun tamamına doğru yanıt verme analitik düşünme ile ilişkili görülmektedir (Frederick 2005, 5). Ölçeğin madde sayısının azlığı ve olası aşinalığı kontrol etmek için sonrasında madde sayısının artırıldığı versiyonları geliştirilmiştir. Bu çalışmada Bilişsel yansıma testinin Sirota ve Juanchic (2018, 12) tarafından Frederick ‘in (2005, 3) üç maddelik orijinal

çalışmasıyla Toplak *et al.* (2014, 11) dört maddelik çalışmasını birleştirerek genişlettikleri ve dört alternatifli yanıt seçenekleri ekledikleri genişletilmiş versiyonu kullanılmıştır. 7 sorunun her biri için bir sezgisel bir de analitik düşünme ile verilebilecek yanıt seçeneği ve iki ayrı yanlış yanıt seçeneği mevcuttur. Toplam yanıtlardaki sezgisel ya da analitik yanıtlara göre kişinin bilişsel stili hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. Yedi maddelik CRT yansıtıcılık puanı için iyi bir iç tutarlılığa sahiptir. $\alpha = .71$. Bu çalışmada ölçek için uygulanan güvenilirlik analizi sonucunda Cronbach alfa değeri .73 bulunmuştur.

Düşünme İhtiyacı Ölçeği

Düşünme İhtiyacı Ölçeği insanların düşünmeye eğilimlerini ve bundan hoşnutsuzluk duyma düzeylerini belirlemek amacıyla, Cacioppo ve Petty (1982, 105) tarafından geliştirilmiş bir ölçektir. Ölçek, yarısı olumlu yarısı olumsuz olarak yazılmış 18 maddeden oluşmakta ve Likert tipi 9 (+4 / -4) basamaklı bir ölçek üzerinde yanıtlanmaktadır. Ölçeğin Türkçe uyarlaması Gülgöz ve Sadowski (1995, 15-24) tarafından üniversite öğrencileri üzerinde yapılmıştır. Ölçeğin test-tekrar test yoluyla hesaplanan güvenilirliği 0.55 ($p < .001$), iç tutarlılık katsayısı ise 0.78'dir. Testin faktör yapısı incelendiğinde, tek faktöre dayanan bir yapıda olduğu ve madde toplam puan korelasyonlarının .67 ile .11 arasında değiştiği görülmüştür. Bu çalışma için ölçeğin Cronbach alfa değeri .84'tür.

İklim Değişikliği İnkârı Ölçeği

İklim değişikliğini inkârın derecesini değerlendirmek için geliştirilen İklim Değişikliği İnkâr Ölçeği (Hakkinen & Akrami 2014, 62-65) on altı maddeden oluşmaktadır. Ölçek daha önce Kırıl Uçar *et al.* (2019, 739-764) tarafından Türkçeye uyarlanmıştır. Bu çalışma için Cronbach alfa ($\alpha = 0,74$) değeri yeterli düzeydedir.

Ekolojik Zekâ Ölçeği

Ekolojik zekâ ölçeği Okur-Berberoğlu tarafından (2020, 133-152) ekolojik zekâyı değerlendirmek için geliştirilmiş on iki maddeden oluşan bir ölçektir. Ölçeğin üç alt boyutu vardır. Bütüncül bakış açısı, sosyal zekâ ve ekonomi olarak ayrılan alt ölçeklerle sorular 1(Hiç katılmıyorum)-5 (Tamamen katılıyorum) arası Likert tipi bir ölçek üzerinde yanıtlanmaktadır. Bu çalışma için ölçeğin tamamına ait Cronbach alfa değeri .75'tir. Alt ölçekler için Cronbach alfa değerleri sırasıyla bütüncül bakış için .57, sosyal zekâ için .63 ve ekonomi için .64'tür.

Bilim İnancı

Araştırmacı tarafından oluşturulmuş olan ve bilim inancı olarak adlandırılan ölçekte katılımcılara 1-10 arası değerlendirilecek şekilde dört soru sorulmuştur. Bu sorular; “Evrimsel teori ile ilgili bilgi sahibiyim”, “evrimsel teorisini kabul ediyorum”, “Astroloji hakkında bilgi sahibiyim” ve “astrolojiye inanıyorum” şeklindedir. Bu ölçüm için Cronbach alfa değeri .58 olarak bulunmuştur.

Dindarlık ve Politik Tutum

Kişilerin dindarlık ve politik görüşleri ile ilişkili olarak tek maddelik 1,7 arası puanlanan sorular sorulmuştur. 1= Hiç dindar değilim, 7= Çok dindarım arasında puanlanırken, politik görüş 1=Aşırı sol, 7= Aşırı sağ aralığında değerlendirilmiştir.

İşlem

Katılımcılar kendilerine verilen ölçekleri içeren formu bireysel olarak doldurmuşlardır. Öncelikle çalışmanın yönergesini okuyup bilgilendirilmiş onama onay vermişlerdir. Cinsiyet, yaş ve algılanan sosyo-ekonomik düzeyle ilgili soruları yanıtladıktan sonra ölçekleri yanıtlamaya başlamışlardır. Sırasıyla, Belirsizliğe Tahammülsüzlük ölçeği, Düşünme İhtiyacı ölçeği, İklim

Değişikliği İnkârı ölçeği sorularına yanıt vermişlerdir. Ardından Bilişsel Yansıma Testi 7'li versiyonun sorularını devamında Bilime inanç sorularını yanıtlamışlardır. Son olarak Kurgusal Epistemik İnançlar Ölçeğini ve Ekolojik Zekâ ölçeğini yanıtladıktan sonra, dindarlık ve politik inançla ilgili sorulara yanıt vererek çalışmayı tamamlamışlardır. Tüm ölçekler ortalama 15-20 dakikada tamamlanabilmiştir. Toplanan veriler JASP 0.18.1 (JASP Team 2018) programı kullanılarak analiz edilmiştir.

Bulgular

Tüm katılımcıların ölçek sorularına verdikleri yanıtların ve katılımcılara ait demografik bilgilerin betimsel istatistikleri Tablo 1'de sunulmuştur. İki gruptaki katılımcılara ait betimleyici istatistikler Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 1. Tüm Katılımcılar için Betimsel İstatistikler

	N	Ortalama	SS	Minimum	Maksimum
Yaş	84	19.53	3.11	17	40
Ekonomi	84	3.00	0.46	1	4
BTO_ileriK	84	21.82	5.19	10	32
BTO_EngK	84	15.66	5.71	5	37
BTO_Top	84	37.48	9.23	16	58
DiTop	84	51.98	6.00	39	68
İklim İnkâr	84	2.15	0.49	1.12	3.56
CRTAnalitik	84	2.36	2.07	0	7
CRTSezgisel	84	2.88	1.73	0	7
BiEvrmbilgisi	84	4.48	2.06	1	10
BiEvrinKabul	84	4.97	2.76	1	10
BiAstrobilgi	84	5.21	2.69	1	10
BiAstroinanc	84	4.63	2.88	1	10
HayaliParanormal	84	19.47	7.95	8	52
HayaliKomplo	84	27.46	6.64	12	44
HayaliSahtebilim	84	16.13	5.76	6	35
EZHolistik	84	19.48	3.48	11	25
EZSosZek	84	15.79	2.91	7	20
EZEko	84	11.85	2.20	6	15
EZTop	84	47.14	6.64	35	60
Dindarlık	84	4.58	1.33	1	7
Politik	84	3.53	1.40	1	7

Notlar: Ekonomi 1=Çok düşük, 2=Düşük, 3= Orta, 4=Yüksek, 5= Çok yüksek; Politik 1= Aşırı sol, 7= Aşırı sağ

Tablo 2. Gruplara göre Betimsel İstatistikler

		N	Ortalama	SS	Minimum	Maksimum
Yaş	1	44	19.88	3.45	18	40
	2	40	19.15	2.67	17	35
Ekonomi	1	44	3.00	0.48	1	4
	2	40	3.00	0.45	2	4
BTO_ileriK	1	44	22.02	5.89	10	32
	2	40	21.60	4.36	11	30
BTO_EngK	1	44	17.04	6.94	6	37
	2	40	14.15	3.45	5	23
BTO_Top	1	44	39.06	11.14	21	58
	2	40	35.75	6.21	16	45
DiTop	1	44	50.97	7.30	39	68
	2	40	53.10	3.94	47	63
İklim inkâr	1	44	2.14	0.55	1.12	3.56
	2	40	2.17	0.43	1.25	3.00
CRTAnalitik	1	44	0.84	0.88	0	3
	2	40	4.05	1.66	2	7
CRTSezgisel	1	44	3.97	1.40	1	7
	2	40	1.67	1.18	0	4
BiEvrımbilgisi	1	44	4.75	2.21	1	9
	2	40	4.20	1.88	1	10
BiEvrımKabul	1	44	5.47	2.77	1	10
	2	40	4.42	2.67	1	10
BiAstrobilgi	1	44	5.52	2.73	1	10
	2	40	4.87	2.65	1	10
BiAstroinanc	1	44	5.31	2.80	1	10
	2	40	3.87	2.81	1	10
HayaliParanormal	1	44	20.00	8.77	8	52
	2	40	18.90	6.99	8	34
HayaliKomplo	1	44	27.20	6.30	16	44
	2	40	27.75	7.07	12	43
HayaliSahtebilim	1	44	15.54	6.31	6	35
	2	40	16.77	5.08	6	30
EZHolistik	1	44	20.45	3.15	14	25
	2	40	18.42	3.56	11	25
EZSosZek	1	44	16.15	3.11	8	20
	2	40	15.40	2.64	7	20
EZEko	1	44	12.47	2.24	6	15
	2	40	11.17	1.96	6	15
EZTop	1	44	49.09	6.56	36	59
	2	40	45.00	6.11	35	60
Dindarlık	1	44	4.63	1.49	1	7
	2	40	4.52	1.15	2	6
Politik	1	44	3.68	1.52	1	7
	2	40	3.37	1.25	1	7

Notlar: Grup 1= Sözel 2= Sayısal; Ekonomi 1=Çok düşük, 2=Düşük, 3= Orta, 4=Yüksek, 5= Çok yüksek; Politik 1= Aşırı sol, 7= Aşırı sağ

Korelasyon analizi sonuçları

Tüm değişkenler arasındaki korelasyona dair Spearman korelasyon testinin verileri Şekil 1’de sunulmuştur. Kişilerin farklı komplo teorilerine inançları arasında bir ilişki olduğu görülmüştür. Hayalî komplo teorilerine inanç ile hayalî paranormal teorilere inanç arasında $r = .242, p < .027$ anlamlı pozitif bir ilişki vardır. Hayalî komplo teorilerine inanç ile hayalî sahte bilim teorilerine inanç arasında da $r = .242, p < .027$ anlamlı pozitif bir ilişki görülmüştür. Sonuçlar literatürle uyumlu şekilde, kişilerin kurgusal olarak üretilmiş komplo teorilerinden birine inanmaları ile bir diğerine de inanç gösterdiklerini ortaya koymuştur.

Sonuçlara göre cinsiyet ile astrolojiye inanç $r = -.293, p < .005$ ve astroloji bilgisi $r = -.250, p < .05$ arasında anlamlı bir ilişki görülmüştür. Bu ilişkiye göre kadınlar erkeklere göre astroloji konusunda daha fazla bilgi sahibi ve inanç sahibi olarak görülmektedir. Cinsiyet ile kurgusal epistemik şüpheli inançların alt testi, hayalî sahte bilim arasında $r = .250, p < .05$ anlamlı bir ilişki vardır. Bu ilişkiye göre erkekler ve sahte bilim inancı arasında bir ilişki vardır. Yaş ile iklim inkârı düzeyi arasında anlamlı $r = -.299, p < .05$ negatif ilişki görülmüştür. Yaş ile Ekolojik zekânın alt boyutları sosyal zekâ arasında $r = .260, p < .05$, ekonomik zekâ arasında $r = .270, p < .05$ ve toplam ekolojik zekâ arasında $r = .302, p < .05$ anlamlı pozitif korelasyonlar görülmüştür. Buna göre yaşla birlikte ekolojik zekânın arttığı görülmektedir.

Belirsizliğe tahammülsüzlük ölçeğinin ileriye dönük kaygı puanları ile Ekolojik zekânın ekonomi alt boyutu arasında $r = .220, p < .05$ pozitif bir korelasyon görülmüştür. Belirsizliğe tahammülsüzlüğün engellenmişlik kaygısı ile bilişsel yansımının sezgisellik puanları arasında $r = .218, p < .05$ pozitif anlamlı ilişki görülmüştür. Yine engellenmişlik kaygısı alt boyutu ile politik tutum arasında anlamlı $r = -.289, p < .005$ negatif ilişki görülmüştür. Belirsizliğe tahammülsüzlük toplam puanları ile politik tutum arasında anlamlı $r = -.255, p < .05$ negatif ilişki vardır. Sağ görüş uca doğru arttıkça belirsizliğe tahammülsüzlük azalmaktadır.

Düşünme ihtiyacı puanları ile analitik düşünce puanları arasında anlamlı $r = .240, p < .05$ pozitif, sezgisel düşünce arasında anlamlı $r = -.237, p < .05$ negatif ilişki vardır. Düşünme ihtiyacı ile şüpheli inançlardan hayalî komplo inancı arasında da anlamlı pozitif bir $r = .239, p < .05$ ilişki vardır.

Analitik düşünce stili ile evrim teorisini kabul $r = -.220, p < .05$, astroloji inancı $r = -.258, p < .05$, holistik ekolojik zekâ $r = -.313, p < .005$, ekolojik zekâ ekonomi alt boyutu $r = -.332, p < .005$ ve toplam ekolojik zekâ puanı $r = -.310, p < .05$ arasında anlamlı negatif ilişki vardır. Sezgisel düşünce stili ile astrolojiye inanç arasında ise pozitif anlamlı $r = .249, p < .05$ bir ilişki vardır. Analitik düşüncenin tersine sezgisel düşünce stili ile ekolojik zekânın toplam puanları $r = .266, p < .05$ ve alt ölçek puanları ile pozitif bir ilişki olduğu görülmüştür. Ekolojik zekâ ölçeği toplam puanlar ile alt ölçekleri arasında anlamlı ilişkiler görülmüştür.

Evrım teorisi ile ilgili bilgi sahibi olmak ile evrim teorisini kabul etmek arasında güçlü bir pozitif $r = .470, p < .001$ ilişki vardır. Evrim teorisiyle ilgili bilgi sahibi olmak ile hayalî bilim inançları arasında da negatif anlamlı $r = -.316, p < .005$ bir ilişki vardır. Son olarak dindarlık ile politik tutum arasında da güçlü bir anlamlı pozitif $r = .434, p < .001$ ilişki görülmüştür.

Korelasyon analizlerinin sonucunda öne çıkan bulgular şu şekilde özetlenebilir;

1. Komplo Teorileri ve İnançlar:

- Hayalî komplo teorilerine inanç ile hayalî paranormal teorilere inanç arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.
- Hayalî komplo teorilerine inanç ile hayalî sahte bilim teorilerine inanç arasında da pozitif bir ilişki vardır.

- Erkeklerin sahte bilimlere olan inançları, kadınlardan daha yüksek bulunmuştur.
2. Cinsiyet ve Astroloji İnançları:
 - Cinsiyet ile astrolojiye inanç arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Kadınların astroloji konusunda daha fazla bilgi sahibi ve inançlı oldukları belirlenmiştir.
 3. Yaş ve Ekolojik Zekâ:
 - Yaş ile iklim inkârı düzeyi arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir.
 - Yaş ile ekolojik zekâ arasında pozitif bir ilişki görülmüştür. Buna göre yaşla birlikte ekolojik zekânın arttığı belirlenmiştir.
 4. Belirsizliğe Tahammülsüzlük ve Diğer Değişkenler:
 - Belirsizliğe tahammülsüzlük ile ekonomik alt boyutu arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.
 - Engellenmişlik kaygısı ile bilişsel yansımanın sezgisellik puanları arasında pozitif bir ilişki belirlenmiştir.
 - Engellenmişlik kaygısı alt boyutu ile politik tutum arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Sağ görüşe sahip bireylerde belirsizliğe tahammülsüzlüğün azaldığı gözlemlenmiştir.
 5. Düşünme İhtiyacı ve Şüpheli İnançlar:
 - Düşünme ihtiyacı puanları ile analitik düşünce puanları arasında pozitif bir ilişki belirlenmiştir.
 - Düşünme ihtiyacı ile şüpheli inançlardan hayalî komplo inancı arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.
 6. Düşünce Stilleri ve İnançlar:
 - Analitik düşünce stili ile evrim teorisini kabul arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Sezgisel düşünce ile ise evrim teorisine inanç arasında pozitif bir ilişki belirlenmiştir.
 - Analitik düşünce stili ile astroloji inancı, holistik ekolojik zekâ, ekolojik zekâ ekonomi alt boyutu ve toplam ekolojik zekâ arasında negatif ilişkiler belirlenmiştir. Sezgisel düşünce stili ile ise astrolojiye inanç arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.
 7. Dindarlık ve Politik Tutum:
 - Dindarlık ile politik tutum arasında pozitif bir ilişki belirlenmiştir.

Sözel - sayısal gruplar için Mann Whitney U testi sonuçları

Grupların verilerinin dağılımlarının normallik testi için Shapiro-Wilk testi uygulanmıştır. Sonuçlar yansıma testi puanlarının her iki grup için ($W = .801, p < .001$; $W = .883, p < .001$) dağılımının normalden önemli ölçüde saptığını göstermiştir Bu sonuca göre parametrik olmayan Mann-Whitney u testi kullanılmıştır.

Kişilerin okudukları bölüme göre (sözel, sayısal) düşünce stilleri açısından (analitik, sezgisel) fark olup olmadığını değerlendirmek için Mann-Whitney U testi uygulanmıştır. Sonuçlar, sayısal bölümdekilerin ($Mdn = 4.05$) sözel bölümdekilere göre ($Mdn = 0.84$) önemli ölçüde daha fazla analitik düşünce stiline sahip olduğunu göstermiştir ($U = 58, p < .001$).

Kişilerin okudukları bölüm formasyonu ile kurgusal epistemik inançları arasında fark olup olmadığını görmek için önce verilerin normallik testi Shapiro-Wilk testi ile incelenmiş, grupların normal dağılım göstermediği görülmüştür ($W = .888, p < .001$). Okunan bölüm ile kurgusal epistemik şüpheli inançlara sahip olmak arasında fark olup olmadığını görmek için Mann-Whitney U testi uygulanmıştır. Sonuçlar, sayısal bölüm ve sözel bölümdeki kişiler arasında komplo inançlarından hayalî paranormal inançlara (sayısal; $Mdn = 18.50$) (sözel; $Mdn = 20.50$) ($U = 958, p = .487$), hayalî komplo inançlarına (sayısal; $Mdn = 27$) (sözel; $Mdn = 27$) ($U = 801, p$

= .484) ve sahte bilim inançlarına (sayısal; Mdn = 16.50) (sözel; Mdn = 14) (U = 718, p = .147) sahip olmak açısından fark olmadığını göstermiştir.

Şekil 1. Değişkenlerinin Birbirleriyle İlişkilerine Dair Spearman Korelasyon Isı Haritası

Cinsiyet	0.068	-0.18	-0.157	0.017	-0.073	-0.023	-0.128	0.159	-0.047	-0.076	-0.023	-0.25*	-0.293**	-0.052	0.055	0.252*	-0.043	-0.151	-0.17	-0.159	-0.097	-0.044	
Yaş	0.068		0.048	-0.048	0.01	0.003	0.037	-0.299**	-0.168	0.098	0.047	0.124	0.01	-0.004	-0.021	0.024	-0.007	0.183	0.26*	0.27*	0.302**	0.118	0.075
Ekonomi	-0.18	0.048		0.117	-0.092	-0.015	0.06	0.158	-0.058	-0.066	0.022	-0.094	0.05	0.207	-0.118	-0.084	0.116	-0.028	0.066	0.115	0.077	-0.068	0.038
BTO_İlerik	-0.157	-0.048	0.117		0.48***	0.824***	0.09	0.014	-0.036	0.032	0.078	0.007	0.047	0.086	-0.138	-0.101	-0.05	0.111	0.01	0.22*	0.096	-0.112	-0.13
BTO_EngK	0.017	0.01	-0.032	0.48***		0.895***	-0.033	0.04	-0.165	0.218*	-0.045	-0.024	0.03	0.027	0.101	0.037	0.015	0.202	0.055	0.082	0.135	-0.061	-0.289**
BTO_Top	-0.073	0.003	-0.015	0.824***	0.895***		-0.008	0.001	-0.149	0.169	0.032	-0.001	0.055	0.076	-0.027	-0.059	0.014	0.224*	0.03	0.171	0.148	-0.118	-0.255*
DITop	-0.023	0.037	0.06	0.09	-0.033	-0.008		0.019	0.24*	-0.237*	-0.034	-0.19	0.073	0.092	-0.153	0.239*	-0.042	-0.172	-0.009	0.102	-0.041	0.101	-0.009
iTop	-0.128	-0.299**	0.159	0.014	0.04	0.001	0.019		-0.037	0.018	-0.079	0.001	-0.02	0.044	0.004	0.03	0.157	-0.085	0.108	-0.031	-0.013	0.173	0.016
BYTAnelik	0.159	-0.168	-0.058	-0.036	-0.165	-0.149	0.24*	-0.037		-0.777***	-0.107	-0.22*	-0.175	-0.258*	-0.15	0.088	0.075	-0.313**	-0.167	-0.332**	-0.31**	-0.037	-0.182
BYTSezgisel	-0.047	0.098	-0.066	0.032	0.218*	0.189	-0.237*	0.018	-0.777***		0.133	0.174	0.116	0.249*	0.07	-0.077	-0.071	0.301**	0.126	0.243*	0.268*	0.083	0.185
BEvrimbilgisel	-0.076	0.047	0.022	0.078	-0.045	0.032	-0.034	-0.079	-0.107	0.133		0.489***	-0.016	-0.005	-0.051	-0.003	-0.316**	0.136	0.021	0.058	0.101	0.045	0
BEvrimKabul	-0.023	0.124	-0.094	0.007	-0.024	-0.001	-0.19	0.001	-0.22*	0.174	0.489***		0.186	0.109	-0.006	0.008	-0.194	0.16	0.132	0.049	0.145	0.04	-0.047
BAstrobilgi	-0.25*	0.01	0.05	0.047	0.03	0.055	0.073	-0.02	-0.175	0.116	-0.016	0.186		0.711***	0.163	0.186	0.107	0.179	0.133	0.11	0.209	0.033	-0.014
BAstroinanc	-0.293**	-0.004	0.207	0.086	0.027	0.078	0.092	0.044	-0.256*	0.249*	-0.005	0.109	0.711***		0.202	-0.025	0.169	0.088	0.119	0.134	0.17	0.097	0.129
HayaliParanormal	-0.052	-0.021	-0.118	-0.138	0.101	-0.027	-0.153	0.004	-0.15	0.07	-0.051	-0.006	0.163	0.202		0.242*	0.158	0.128	0.02	-0.155	0.035	-0.022	-0.098
HayaliKompo	0.055	0.024	-0.084	-0.101	0.037	-0.059	0.239*	0.03	0.088	-0.077	-0.003	0.008	0.186	-0.025	0.242*		0.242*	0.1	0.195	-0.043	0.135	-0.004	-0.135
HayaliSahteBilim	0.252*	-0.007	0.116	-0.05	0.015	0.014	-0.042	0.157	0.075	-0.071	-0.316**	-0.194	0.107	0.169	0.158	0.242*		0.027	0.014	-0.001	0.022	0.004	0.083
EZHolistik	-0.043	0.183	-0.028	0.111	0.202	0.224*	-0.172	-0.085	-0.313**	0.301**	0.136	0.16	0.179	0.088	0.128	0.1	0.027		0.531***	0.309**	0.81***	0.062	-0.009
EZSosZek	-0.151	0.26*	0.066	0.01	0.055	0.03	-0.009	0.108	-0.167	0.126	0.021	0.132	0.133	0.119	0.02	0.195	0.014	0.531***		0.509***	0.857***	0.014	0.164
EZEko	-0.17	0.27*	0.115	0.22*	0.082	0.171	0.102	-0.031	-0.332**	0.243*	0.058	0.049	0.11	0.134	-0.155	-0.043	-0.001	0.309**	0.509***		0.873***	-0.003	0.165
EZTop	-0.159	0.302**	0.077	0.096	0.135	0.148	-0.041	-0.013	-0.31**	0.266*	0.101	0.145	0.209	0.17	0.035	0.135	0.022	0.81***	0.857***	0.673***		0.06	0.126
Dindarlık	-0.097	0.118	-0.066	-0.112	-0.061	-0.118	0.101	0.173	-0.037	0.083	0.045	0.04	0.033	0.097	-0.022	-0.004	0.004	0.062	0.014	-0.003	0.06		0.434***
Politik	-0.044	0.075	0.038	-0.13	-0.289**	-0.255*	-0.009	0.016	-0.182	0.185	0	-0.047	-0.014	0.129	-0.098	-0.135	0.093	-0.009	0.164	0.165	0.126	0.434***	

Astrolojiye inanç açısından iki grup arasında fark olup olmadığını görmek için öncelikle normallik testi uygulanmış dağılımın her iki grup için normallikten saptığı görülmüştür (W = .934, p < .001; W = .875, p = .015). Mann-Whitney U testi sonuçlarına göre okunan bölüm ile astroloji inancı arasında gruplar arası anlamlı bir fark vardır. Sonuçlar, sözel bölümdekilerin (Mdn= 5) sayısal bölümdekilere göre (Mdn= 3) anlamlı şekilde daha fazla astroloji inancına sahip olduğunu göstermiştir (U=1135, p = .022).

Ekolojik zekâ puanları açısından grupların karşılaştırılması için aynı şekilde Shapiro-Wilk testi uygulanmış, verilerin normal dağılım göstermedikleri görülmüştür (W = .940, p = .023). Gruplar arasında ekolojik zekâ puanları açısından fark olup olmadığını görmek için Mann-Whitney U testi uygulanmıştır. Sayısal bölüm ve sözel bölümdeki kişiler arasında ekolojik zekâ

puanları açısından (sayısal; Mdn = 45.00) (sözel; Mdn = 50.50) ($U = 1200, p = .004$) anlamlı fark olduğu görülmüştür.

Son olarak Belirsizliğe tahammülsüzlük puanları açısından da iki grup arasında fark olduğu görülmüştür. Shapiro-Wilk testi verilerin normal dağılımdan uzak olduğunu göstermiştir ($W = .933, p = .014$). Mann-Whitney U testi sonuçlarına göre belirsizliğe tahammülsüzlük puanları arasında gruplar arası anlamlı bir fark vardır. Sonuçlar, sözel bölümdekiler (Mdn= 43) sayısal bölümdekilere göre (Mdn = 37) anlamlı şekilde daha yüksek belirsizliğe tahammülsüzlük puanlarına sahiptirler ($U = 1103, p = .046$).

Grup karşılaştırmasına yönelik yapılan analiz sonuçları şu şekilde özetlenebilir;

1. Düşünce Stilleri ve Bölüm Farkları:

- Sözel ve sayısal bölümdeki kişiler arasında düşünce stilleri açısından anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Sayısal bölümdeki bireyler, sözel bölümden daha fazla analitik düşünce stiline sahiptir.

2. Bölüm ve Kurgusal Epistemik İnançlar:

- Okunan bölüm ile kurgusal epistemik şüpheli inançlar arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır. Sayısal ve sözel bölümdeki bireyler arasında komplo inançları, hayalî komplo inançları ve sahte bilim inançları açısından istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilememiştir.

3. Bölüm ve Astroloji İnançları:

- Astrolojiye inanç açısından sözel ve sayısal bölüm arasında anlamlı bir fark belirlenmiştir. Sözel bölümdeki bireyler, sayısal bölümden daha fazla astroloji inancına sahiptir.

4. Bölüm ve Ekolojik Zekâ:

- Sayısal ve sözel bölümdeki bireyler arasında ekolojik zekâ puanları açısından anlamlı bir fark bulunmuştur. Sözel bölümdeki bireyler, sayısal bölümden daha yüksek ekolojik zekâ puanlarına sahiptir.

5. Bölüm ve Belirsizliğe Tahammülsüzlük:

- Belirsizliğe tahammülsüzlük açısından sözel ve sayısal bölüm arasında anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Sözel bölümdeki bireyler, sayısal bölümden daha yüksek belirsizliğe tahammülsüzlük puanlarına sahiptir.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada, epistemik şüpheli inançlar, belirsizliğe tahammülsüzlük, düşünme ihtiyacı, bilişsel yansımaya, iklim değişikliği inkârı, ekolojik zekâ ve politik, dini dünya görüşü değişkenleri arasındaki ilişkiler korelasyonel bir çalışma ile incelenmiştir. Ayrıca yarı deneysel bir çalışma türünde, iki farklı eğitim formasyonunda yer alan katılımcıların gruplar arasında bu değişkenler açısından karşılaştırması yapılmıştır. Çalışma temelinde farklı inanç boyutları ile kişisel özelliklerin karşılaştırmasını içermektedir. Bu inançlar için, kurgusal epistemik inançlar, iklim değişikliğini inkâr yer alırken, bireysel farklılıklar boyutunda bilişsel yansımaya, düşünme ihtiyacı, ekolojik zekâ ve belirsizliğe tahammülsüzlük yer almaktadır. Grup karşılaştırmasında katılımcıların eğitim formasyonu (sözel, sayısal) kullanılmıştır.

Kurgusal epistemik inançlarla ilgili yapılan değerlendirmede kişilerin bu teorilerden hayalî komplo teorilerine inanması ile hayalî paranormal teorilere inanması arasında, hayalî komplo teorilerine inanmaları ile hayalî sahte bilim teorilerine inanmaları arasında anlamlı pozitif bir ilişki görülmüştür. Bu bulgu Alper *et al.* (2023, 1-48) ölçeği geliştirdikleri çalışmaları ile

tutarlıdır. Sonuçlar kişilerin kurgusal olarak üretilmiş komplo teorilerinden birine inanmaları ile bir diğerine de inanç gösterdiklerini ortaya koymuştur. İnsanların düşünmeye eğilimlerini ve bundan hoşnutsuzluk duyma düzeylerine karşılık gelen düşünme ihtiyacı puanları ile bilişsel yansıma arasındaki ilişki anlamlıdır. Düşünmekten keyif alan kişilerin aynı zamanda analitik bilişsel stile sahip olmaları, her iki sürecin varsayımları ile uyumludur. Ancak düşünme ihtiyacı artışı ile komplo teorilerine inancın da artması ilginç bir bulgudur. Analitik düşünce ile astrolojiye inanç arasında negatif, sezgisel düşünce stili ile pozitif bir ilişki olduğu görülmüştür. Bilimsel düşünceyle daha yakın ilişkili olduğu düşünülen analitik stille astroloji gibi bilim dışı bir fenomen arasındaki negatif ilişki tutarlıdır. Ancak aynı zamanda bilimsel teorilerden önemli bir tanesi olan evrim teorisine inanç ile de negatif bir ilişkinin görülmüş olması bu düzlemde beklenecek bir ilişki değildir.

Evrım teorisi hakkında bilgi sahibi olmak ile kurgusal inançlardan hayali bilim inançları arasında negatif anlamlı bir ilişki gözlenmiş olması önemli bir ilişkidir. Bilim inancı temelinde ölçülmek istenen evrim teorisi bilgisi, kişilerin gerçek bir bilimsel teori hakkında bilgi sahibi olduklarına inandıklarında, kurgusal bilimsel teorilere daha az inandıklarını göstermiştir.

Dindarlık ve politik tutum arasındaki güçlü ilişki de literatürle tutarlı şekilde beklenebilecek bir ilişkidir. Kişilerin sağ görüş eğilimleri arttıkça dini inançlarının da aynı şekilde arttığı, başka bir deyişle de dini inançları ile muhafazakar politik tutumlarının ilişkili olduğu görülmüştür.

Ekolojik zekânın gruplar arası karşılaştırmasında sözel bölüm öğrencilerinin ekolojik zekânının sayısal bölümdeki öğrencilerden anlamlı şekilde yüksek olduğu görülmüştür.

Son olarak belirsizliğe tahammülsüzlük puanlarında sözel bölümdeki katılımcıların sayısal bölümlükilerden daha fazla belirsizliğe tahammülsüzlük gösterdikleri gözlenmiştir. Sezgisel stil ile belirsizliğe tahammülsüzlüğün kaygı alt boyutu arasında pozitif yönlü bir ilişki görülmüştür. Ancak belirsizliğe tahammülsüzlüğü yüksek kişilerin komplo teorilerine inanma olasılıklarının daha yüksek olduğunu gösteren literatür çalışmaları ile benzer bir sonuç gözlenmemiştir.

Alınan eğitim formasyonu açısından ayrılan grupların karşılaştırıldığı analizler sonucunda sayısal bölüm öğrencilerinin analitik yansıma stiline sözel bölüm öğrencilerinden daha yüksek olması literatürle tutarlı bir bulgudur. Bilişsel yansıma testinin bilişsel yetenekler ve rasyonel düşünme (Toplak *et al.* 2011, 1280) ile birlikte matematiksel yeteneği ve aktif olarak açık fikirli düşünmeye yönelik eğilimi de ölçtüğü düşünülmektedir (Campitelli & Gerrans 2014, 440). CRT'nin öğrencilerin matematik başarısını (Frosch & Simms 2015, 635; Gómez-Veiga *et al.* 2018, 400) ve aynı zamanda genel bilim anlayışlarını tahmin ettiği gösterilmiştir. Bizim çalışmamızda gözlenen anlamlı farkın gruplar arasındaki matematik başarısından kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Psuedo bilim olarak nitelenebilecek astroloji bilgisi açısından da iki grup arasında fark gözlenmiş olması CRT'nin genel bilim anlayışını tahmin etmesi görüşü ile tutarlıdır. Ancak bilim inancını değerlendiren evrim teorisi ile ilgili sorularda gruplar arasında fark gözlenmemiştir. Bilim inancının güvenilir ve geçerliliği test edilmiş bir başka psikometrik ölçek ile değerlendirilmesi önerilebilir.

Epistemik şüpheli inançlar ile çeşitli bilişsel süreçlerin ilişkilerini inceleyen çalışmalardan, COVID 19 aşısı sürecinde epistemik inançlarla bilimsel akıl yürütme arasındaki ilişkiyi inceleyen Cavojova *et al.* (2023, 1-15) bilimi daha iyi anlayan bireylerin genellikle epistemik olarak daha az şüpheli inanca sahip olduklarını ve sonuç olarak bilimsel kanıtı uygun davranma ve aşısı olma eğiliminde olduklarını göstermişlerdir. Srol (2022, 125-162) çalışmasında, analitik düşünme ile epistemik şüpheli inançlar arasında sezgisel düşünme stiline anlamlı bir ilişkide olduğunu gözlemiştir. Aynı çalışmada politik görüş ve şüpheli inançlar ilişkisinde muhafazakar dünya

görüşündeki kişilerin komplo inançlarının liberallere kıyasla daha fazla ilişkili olduğunu gözlemlenmiştir. Bu çalışmada şüpheli inançlardan birine inanan kişilerin bir başka şüpheli inanca da sahip olma eğilimi gösterdikleri gözlenmiştir. Ancak hayali komplo teorilerine inanmak ile düşünme ihtiyacı arasında pozitif yönlü bir ilişki gözlenmiştir. Düşünmekten keyif almakla ilgili görülen düşünme ihtiyacının bilimsel olmayan kurgusal komplo inançlarını da düşünmeye yönlendirebildiği görülmektedir. Kurgusal komplo teorilerine inanç ile diğer bilişsel süreçler arasında herhangi bir ilişki gözlenmemiştir. İklim değişikliği inkârı ile yaş arasında bir ilişki görülmüştür. Yaş ilerledikçe iklim değişikliğini inkâr düzeyleri azalmaktadır. Ancak örneklemin yaş aralığı dikkate alındığında bu ilişki genellenebilir değildir. Bununla birlikte iklim değişikliği inkârı ile diğer tüm değişkenler arasında anlamlı ilişki görülmemiş olmaması kullanılan örneklemin genel olarak iklim değişikliği inkâr düzeyinin düşük olmasından kaynaklı görülmektedir. Bu durum iklim değişikliği probleminin farkındalığı açısından iyi yorumlanabilir, ancak diğer yandan çalışmanın bir kısıtlılığıdır. İklim değişikliğini inkâr düzeyi yüksek olabilecek örneklemere ulaşılarak değişkenler arasındaki ilişkilerin incelenmesi daha faydalı bulgular sağlayabilir. Öne çıkan sonuçlar, kişilerin inançları, düşünce stilleri ve tutumları arasındaki çeşitli ilişkileri göstermektedir. Ancak, bu tür bir veri analizi sadece korelasyonları ifade etmektedir ve nedensel ilişkileri belirlemek için daha fazla araştırma gerekmektedir.

Mali Destek Bildirimi (Funding)

Çalışma herhangi bir mali destek almamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- Alper S. Bayrak F. & Yılmaz O. 2020, Psychological correlates of COVID-19 conspiracy beliefs and preventive measures: Evidence from Turkey. *Current Psychology*, 40/11, 5708–5717, <https://doi.org/10.1007/s12144-020-00903-0>.
- Alper S. Elcil T. Karaca N. Bayrak, F. & Yılmaz O. 2023, *Fictitious Conspiracy, Paranormal, and Pseudoscience Beliefs are Closely Related to Their Regular Counterparts*. <https://doi.org/10.31234/osf.io/7sfk8>.
- “Cognitive Style”. (2023). In *APA Dictionary of Psychology*. Kaynak: <https://dictionary.apa.org/cognitive-style>.
- “Belief”. (2023). In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Kaynak: <https://plato.stanford.edu/entries/belief/>.
- Bensley D. A. Masciocchi C. M. & Rowan K. A. 2021, A comprehensive assessment of explicit critical thinking instruction on recognition of thinking errors and psychological misconceptions. *Scholarship of Teaching and Learning in Psychology*, 7/2, 107–122, <https://doi.org/10.1037/stl0000188>.
- Bowers C. A. 2010, Educational reforms that foster ecological intelligence. *Teacher Education Quarterly*, 37/4, 9–31, Retrieved from <http://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ904897.pdf>
- Cacioppo J. T. & Petty R. E. 1982, The Need for Cognition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42/1, 116-131.
- Cacioppo, J. T. Petty R. E. Feinstein J. A. & Jarvis B. G. 1996, Dispositional Differences in Cognitive Motivation: The Life and Times of Individuals Varying in Need for Cognition. *Psychological Bulletin*, 119/2, 197-253.
- Capra F. 2005, Speaking nature’s language: Principles for sustainability. In M.Stone & Z. Barlow (Eds.), *Ecological literacy: Educating our children for a Sustainable world* (pp. 18–29). San Francisco, CA: Sierra Club Books.
- Carleton R. N. Norton M. A. P. J. & Asmundson G. J. G. 2007, Fearing the unknown: A short version of the Intolerance of Uncertainty Scale. *Journal of Anxiety Disorders*, 21/1, 105–

- 117, <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2006.03.014>.
- Campitelli G. & Gerrans P. 2014, Does the cognitive reflection test measure cognitive reflection? A mathematical modeling approach. *Memory & Cognition*, 42/3, 434-447, <https://doi.org/10.3758/s13421-013-0367-9>.
- Čavojová V. Šrol J. & Mikušková E. B. 2023, Scientific reasoning is associated with rejection of unfounded health beliefs and adherence to evidence-based regulations during the Covid-19 pandemic. *Current Psychology*, 1-15, <https://doi.org/10.1007/s12144-023-04284-y>.
- Crigger N. J. 1996, Testing an uncertainty model for women with multiple sclerosis. *Advanced in Nursing Science*, 18/3, 37-47.
- Diethelm P. McKee M. 2008, Denialism: what is it and how should scientists respond?. *The European Journal of Public Health*. 19/1, 2-4, doi:10.1093/eurpub/ckn139. ISSN 1101-1262.
- Eryaman M. Y. Yalcin-Ozdilek S. Okur E. Cetinkaya Z. & Uygun S. 2010, A participatory action research study of nature education in nature: Towards community-based eco-pedagogy. *International Journal of Progressive Education*, 6/3, 26-37.
- Frosch C. & Simms V. 2015, Understanding the role of reasoning ability in mathematical achievement. In Euroasianpacific joint conference on cognitive science. In *Proceedings of the EuroAsianPacific Joint Conference on Cognitive Science* (pp. 633-638). <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.1107.2727>.
- Gómez-Veiga I. Vila Chaves J. O. Duque G. & García Madruga J. A. 2018, A new look to a classic issue: Reasoning and academic achievement at secondary school. *Frontiers in Psychology*, 9, 400, <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.00400>.
- Guler T. 2009, The effects of an ecology based environmental education on teachers' opinions about environmental education. *Education and Science*, 34/151, 30-42.
- Gülgöz S. & Sadowski C. J. 1995, Düşünme İhtiyacı Ölçeğinin Türkçe Uyarlaması ve Öğrenci Başarı Göstergeleri ile Korelasyonu, *Türk Psikoloji Dergisi*, 10/35, 15-24.
- Hakkinen K. & Akrami N. 2014, Ideology and climate change denial. *Personality and Individual Differences*, 70, 62-65, <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.06.030>.
- Frederick S. 2005, Cognitive reflection and decision making. *Journal of Economic Perspectives*, 19/4, 25-42, <https://doi.org/10.1257/089533005775196732>.
- JASP Team 2024, JASP (Version 0.18.3)[Computer software].
- Karakelle S. 2012, Üst Bilişsel Farkındalık, Zekâ, Problem Çözme Algısı ve Düşünme İhtiyacı Arasındaki Bağlantılar. *Eğitim ve Bilim*, 37/164, <http://egitimvebilim.ted.org.tr/index.php/EB/article/view/779>.
- Kıral Uçar G. Gezici Yalçın M. & Özdemir G. 2019, İklim değişikliği inkârının ekolojik adil dünya inancı ve sosyal baskınlık yönelimi ile ilişkisi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/37, 739-764.
- Kryjevskaja M. Stetzer M. R. Lindsey B. A. McInerny A. Heron P. R. & Boudreaux A. 2020, Designing research-based instructional materials that leverage dual-process theories of reasoning: Insights from testing one specific, theory-driven intervention. *Physical Review Physics Education Research*, 16/2, 020-140, <https://doi.org/10.1103/PhysRevPhysEducRes.16.020140>.
- Lobato E. Mendoza J. Sims V. & Chin M. 2014, Examining the relationship between conspiracy theories, paranormal beliefs, and pseudoscience acceptance among a university population. *Applied Cognitive Psychology*, 28/5, 617-625, <https://doi.org/10.1002/acp.3042>.
- Okur-Berberoglu E. 2020, An Ecological Intelligence Scale Intended for Adults. *World Futures*, 76/3, 133-152, <https://doi.org/10.1080/02604027.2020.1730735>.
- Pennycook G. Fugelsang J. A. & Koehler D. J. 2015, Everyday consequences of analytic thinking. *Current directions in psychological science*, 24/6, 425-432, <https://doi.org/10.1177/0963721415604610>.
- Powell J. L. 2011, The inquisition of climate science. New York: Columbia university press. ISBN 978-0-231-15718-6.
- Sarıçam H. Erguvan F. M. Akın A. & Akça M. Ş. 2014, Belirsizliğe Tahammülsüzlük Ölçeği (BTÖ-12) Türkçe Formu: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Route Educational and Social Science Journal*, 1/3, 148-157.

- Shtulman A. & McCallum K. 2014, Cognitive reflection predicts science understanding. In *Proceedings of the Annual Meeting of the Cognitive Science Society*.
- Sirota M. & Juanchich M. 2018, Effect of response format on cognitive reflection: Validating a two- and four-option multiple choice question version of the Cognitive Reflection Test. *Behavior Research Methods*, 50/6, 2511–2522, <https://doi.org/10.3758/s13428-018-1029-4>.
- Šrol J. 2022, Individual differences in epistemically suspect beliefs: the role of analytic thinking and susceptibility to cognitive biases. *Thinking & Reasoning*, 28/1, 125-162, <https://doi.org/10.1080/13546783.2021.1938220>.
- Stanovich K.E. & West R.F. 2000, Individual Differences in Reasoning: Implications for the Rationality Debate. *Behavioral and Brain Sciences*, 23, 645-726, <https://doi.org/10.1017/S0140525X00003435>.
- Sterling S. 2009, Ecological intelligence in the handbook of sustainability literacy (Chapter 10, pp. 77–83). Retrieved from http://www.uvm.edu/_ipolya/ENVS%20189/readings/Ecological%20Intelligence.pdf.
- Swami V. Coles R. Stieger S. Pietschnig J. Furnham A. Rehim S. & Voracek M. 2011, Conspiracist ideation in Britain and Austria: Evidence of a monological belief system and associations between individual psychological differences and real-world and fictitious conspiracy theories. *British Journal of Psychology*, 102/3, 443-63. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8295.2010.02004.x>.
- Toplak M. E. West R. F. & Stanovich K. E. 2011, The cognitive reflection test as a predictor of performance on heuristics-and-biases tasks. *Memory & Cognition*, 39/7, 1275–1289, <https://doi.org/10.3758/s13421-011-0104-1>.
- Toplak M. E. West R. F. & Stanovich K. E. 2014, Assessing miserly information processing: An expansion of the cognitive reflection test. *Thinking & Reasoning*, 20/2, 147–168, <https://doi.org/10.1080/13546783.2013.844729>.

Afetler Karşısında Kırılgnlık ve Dirençliliği Temellendirmek: Sermaye Temelli Bütüncül Bir Bilişsel ve Operasyonel Model Önerisi¹

Grounding Vulnerability and Resilience in the Face of Disasters: A Capital-Based Comprehensive Cognitive and Operational Model Proposal

Serkan COŞKUN*
M. Demet ULUSOY**

Öne Çıkanlar:

- Çalışma, direnç ve kırılgnlık kavramlarının afet yönetimindeki merkezi rolünü vurgulamaktadır.
- Sosyal, ekonomik, insani, fiziki ve kültürel sermaye afet yönetiminde kritik öneme sahiptir.
- Sosyal ekosistem sermayesi, modelde alternatif bir sermaye boyutu olarak önerilmektedir.
- Bu sermaye türlerinin entegrasyonu, afet yönetimi stratejilerinin etkinliğini artırmaktadır.
- Çalışma, afetlere karşı direnç ve kırılgnlığı anlamada sermaye temelli bütüncül bir perspektif sunmaktadır.

Öz: İnsanlık tarihi, büyük gelişmeler ve ilerlemelere tanık olduğu kadar, doğal ve insan-doğa etkileşimli riskler ve afetlerle büyük yıkımlara da maruz kalmıştır. Bu deneyimler, insanların ve toplumların sınırlarını zorlayarak ve dayanıklılıklarını artırarak afetlerle başa çıkma kabiliyetlerini geliştirmelerine yol açmıştır. Ancak her başarı ve önlem, daha karmaşık risklerin ve tehlikelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur, bu da kayıpların ve tecrübe edilen olayların şiddetini artırmış ve yönetilebilirliğini zorlaştırmıştır. Bu eksende, afetlere ve çeşitli risklere karşı bireylerin ve toplumların direncinin nasıl arttırılabileceğine ilişkin geniş bir literatür oluşmuştur. Çalışma, bu noktadan hareketle birey ve toplumsal kırılgnlık ve dirençliliğin uluslararası alan yazında nasıl temellendirildiğini incelemektedir. Böylelikle, ulusal afet operasyonel ve kavramsal anlayışını genişletmeyi ve bir model önerisi sunmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda, PRISMA protokolü kullanılarak yapılan sistematik derleme ve meta analiz ile uluslararası literatürden elde edilen veriler analiz edilmiştir. Bulgular, direnç ve kırılgnlık kavramlarının afet yönetimindeki merkezi rolünü ve sosyal, ekonomik, insani, fiziki ve kültürel sermayenin bu bağlamdaki önemini vurgulamaktadır. Aynı zamanda sermaye yaklaşımlarına ek sosyal ekosistem sermayesini de alternatif bir sermaye boyutu olarak modele eklemeyi önermektedir.

Anahtar Kelimeler: Afet yönetimi, Kırılgnlık, Dirençlilik, Sermaye, Sosyal Ekosistem Sermayesi, Meta-analiz

Highlights:

- The study emphasizes the central role of resilience and vulnerability concepts in disaster management.

¹ Bu çalışma, yürütülen “Depremde İmal Edilmiş Riskler Karşısında Bireylerin Mücadele Kapasitesinin Anlaşılmasına Yönelik Bir Derin Öğrenme Modeli Denemesi” başlıklı doktora tezi baz alınarak üretilmiştir.

* Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Ankara, serkancoskun@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5792-3568

** Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Ankara, demet@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7169-8301

Social, economic, human, physical, and cultural capital are crucial in disaster management.

- Social ecosystem capital is proposed as an alternative dimension in the model. Integrating these capital types enhances the effectiveness of disaster management strategies.
- The study offers a capital-based integrated perspective on understanding resilience and vulnerability to disasters.

Abstract: Human history, while witnessing significant advancements and progress, has also been subjected to substantial destruction due to natural disasters and risks arising from human-nature interactions. These experiences have pushed the limits of individuals and communities, enhancing their resilience and ability to cope with disasters. However, each success and prevention has led to the emergence of more complex risks and dangers, increasing the severity of losses and complicating their manageability. In this context, a vast body of literature has developed on how to enhance the resilience of individuals and communities against various risks and disasters. This study, starting from this point, examines how individual and societal vulnerability and resilience are grounded in the international literature. Thus, it aims to expand the operational and conceptual understanding of the national disaster literature and propose a model. In this regard, data from the international literature have been analyzed using a systematic review and meta-analysis conducted with the PRISMA protocol. The findings highlight the central role of resilience and vulnerability concepts in disaster management and the importance of social, economic, human, physical, and cultural capital. Additionally, it suggests adding social ecosystem capital as an alternative dimension of capital to the model.

Keywords: Disaster Management, Vulnerability, Resilience, Capital, Social Ecosystem Capital, Meta-Analysis

Summary

Disasters, whether natural or resulting from human-nature interactions, have significantly impacted human societies throughout history. This study examines the foundational aspects of individual and societal vulnerability and resilience as documented in international disaster management literature. The objective is to expand the operational and conceptual framework of national disaster literature by proposing a comprehensive model that integrates various forms of capital—economic, social, human, physical, cultural, and social ecosystem capital. This model seeks to provide a more holistic understanding of resilience and vulnerability, which is crucial for developing effective disaster management strategies.

The study employs a systematic review and meta-analysis approach following the PRISMA protocol (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses). The data collection involved a comprehensive search of articles indexed in the Web of Science database, focusing specifically on social sciences and disaster-related topics. The search criteria included keywords such as "earthquake," "disaster," "natural hazard," "risk," "resilience," "vulnerability," and "capital," resulting in the identification of 281 relevant articles.

The inclusion criteria for the articles were:

1. Studies addressing natural and human-nature interaction risks (e.g., earthquakes, environmental crises).
2. Research based on primary data collected by the authors.
3. Studies examining the relationship between various forms of capital (economic, social, cultural, etc.) and resilience or vulnerability.

Exclusion criteria included:

1. Articles not addressing natural or human-nature interaction risks.
2. Studies not based on primary data collected by the authors.
3. Review articles, case reports, and research without methodological sections.
4. Non-English articles.

The selected articles underwent content analysis, text mining, and social network analysis to identify key themes and relationships. The Leximancer 5.0 software facilitated the text mining process, while Gephi 0.10 was used for social network analysis. These methods helped elucidate the conceptual and operational dimensions of resilience and vulnerability in disaster management literature.

The analysis revealed that resilience and vulnerability are central concepts in disaster management, with

various forms of capital playing significant roles in these constructs. The study identified the following key themes:

1. **Resilience:** Defined as the ability of individuals or communities to withstand and recover from shocks or gradual changes. It includes dimensions such as disaster preparedness, management, and community planning.
2. **Vulnerability:** Refers to the susceptibility of individuals or groups to harm from disasters, influenced by factors such as exposure, sensitivity, and adaptive capacity.
3. **Capital Types:**
 - **Economic Capital:** Includes financial resources such as income, savings, and investments, which are critical for disaster preparedness and recovery.
 - **Social Capital:** Encompasses social networks and relationships that provide support and resources during disasters. It includes bonding, bridging, and linking social capital.
 - **Human Capital:** Involves skills, knowledge, health, and education, essential for effective disaster response and recovery.
 - **Physical Capital:** Refers to infrastructure and physical assets that support resilience, such as housing, transportation, and communication systems.
 - **Cultural Capital:** Includes values, norms, and traditions that influence disaster response and resilience.
4. **Social Ecosystem Capital:** Proposed as an additional dimension, emphasizing the interdependence of social and ecological systems. It includes services and infrastructure that support community well-being, such as education, healthcare, recreation, and emergency services.

The findings suggest that resilience and vulnerability should be assessed through a multi-dimensional lens, considering the interplay of various forms of capital. This comprehensive approach provides a deeper understanding of how different types of capital contribute to or mitigate vulnerability and enhance resilience in disaster contexts.

The study makes a significant contribution to disaster management literature by proposing a capital-based comprehensive cognitive and operational model that incorporates social ecosystem capital. This model provides a more nuanced understanding of resilience and vulnerability, highlighting the importance of considering both ecological and social factors in disaster management. The findings emphasize the need for multi-disciplinary approaches and the integration of various forms of capital to develop effective disaster management strategies. By incorporating social ecosystem capital, the model addresses the limitations of traditional capital approaches, offering a broader perspective on the factors that influence resilience and vulnerability. This holistic approach is particularly relevant for disaster-prone areas, where the interconnectedness of social and ecological systems plays a critical role in community resilience. Future research should focus on testing the applicability and effectiveness of this model in different disaster contexts and socio-economic settings. Such studies can provide valuable insights into the model's robustness and utility, ultimately contributing to more comprehensive and effective disaster management practices. By expanding the conceptual and operational framework of disaster management, this study lays the groundwork for future research and policy development aimed at enhancing community resilience and reducing vulnerability to disasters.

Giriş

Tarih boyunca insanlık, savaşlar, salgınlar, kıtlıklar ve doğal afetler gibi pek çok felaketle karşı karşıya kalmıştır. Bu felaketler milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine, yaralanmasına ve evsiz kalmasına neden olmuştur. İnsanoğlu, bu yıkım ve felaketlerle yüzleşme sürecinde her defasında sınırlarını zorlayarak ve dayanıklılığını artırarak başa çıkma kabiliyetini geliştirmiştir. Ancak, risk ve tehlikeler karşısında kazanılan her başarı veya alınan önlem daha karmaşık risklerin ve tehlikelerin ortaya çıkmasına da yol açmıştır. Bu durum, kayıpların ve tecrübe edilen olayların şiddetini artırmış, kapsamını genişletmiş ve yönetilebilirliğini her geçen yıl daha da zorlaştırmıştır.

2000 ile 2015 yılları arasında doğal afetler ve insan-doğa etkileşiminden kaynaklanan riskler 700 binden fazla insanın ölümüne, 1,4 milyondan fazla kişinin yaralanmasına, 23 milyon insanın evsiz kalmasına ve genel itibarıyla 1,5 milyardan fazla insanın etkilenmesine neden olmuştur

(UNISDR 2015). Bulaşıcı ve bulaşıcı olmayan hastalıklar sadece 2019 yılında 51 milyon insanın ölümüne sebep olmuştur (IHME, 2021). Dünya Sağlık Örgütü'ne göre 2020-2024 yılları arasında yalnızca COVID-19 salgını 7 milyon insanın ölümüne yol açmıştır (WHO 2024). Maddi kayıplar açısından bakıldığında, doğal afetlerden kaynaklanan sigortalı zararlar 2021 yılında yaklaşık 130 milyar dolara ulaşmıştır. Bu oran 20. yüzyıl ortalamasının %76 üzerinde olup 2020 yılına göre %18 daha fazladır (Aon 2021). Aynı raporun 2023 yılı değerlendirmesine göre afetler ve çeşitli riskler sonucunda küresel çapta toplam zarar yaklaşık 380 milyar dolar olmuştur (Aon 2024).

Bütün bu gelişmeler, afetlerin ekonomik, sosyal, sağlık, kültürel ve çevresel etkileriyle başa çıkmak için kurumsal ve uygulamalı kapasitelerin geliştirilmesini zorunlu hâle getirmiştir. İnsanların ve diğer varlıkların zarar görme olasılığının yıllar içinde hızla artması, kapasite geliştirme ve güçlendirme çalışmalarını kritik bir konuma taşımış (UNISDR 2015); devletlerin ekonomik, siyasi, politik ve kültürel stratejilerini ve planlarını kaçınılmaz olarak etkilemiştir. Devletlerin afetlere ilişkin stratejilerini güncellemelerinde ise Hyogo ve Sendai Eylem Çerçevesi merkezi bir rol oynamıştır (UNISDR 2005, 2015).

Her iki eylem çerçevesi afet ve risklere karşı risk azaltımı ve dayanıklılık konularında uluslararası düzeyde kabul gören stratejik politika belgeleridir. Yine, iki eylem çerçevesi de afetlere ve afetsel olaylara yaklaşımda "normale dönüş veya iyileşme" anlayışından "daha iyi ve kapsayıcı bir yaklaşım" anlayışına geçişin temsilcisi olmuştur. Hyogo Eylem Çerçevesi, risk değerlendirme ve yönetiminde kurumsal kapasitenin güçlendirilmesi, afet ve risk bilgisinin artırılması, bu bilginin toplumsal bilinç çerçevesinde yayılması, altyapı ve yapısal önlemlerin geliştirilmesi eksenindeki genel hedefleri kapsamaktadır (UNISDR 2005). Öte yandan, Sendai Eylem Çerçevesi Hyogo'ya kıyasla daha belirgin ve ölçülebilir hedefler belirlemiştir. Sendai E. Ç., afetler ve risklerden etkilenen bireyler ve topluluklar için ekonomik kayıpların, altyapı ve hizmetlerin ulusal ve uluslararası düzeylerdeki uygulama stratejilerini netleştirmiştir. Ayrıca, afet yönetimi ve direnç kapasitesinin güçlendirilmesi amacıyla paydaşlar arasında (kamu-özel sektör, sivil toplum ve bireyler) iş birliğine vurgu yapmıştır. En önemlisi, Sendai E. Ç., afet ve risklere maruz kalan grupların direncini ve hazırlık seviyelerini artırmak için fiziksel, çevresel, sosyal, psikolojik, kültürel ve demografik boyutların bütüncül bir şekilde ele alınması gerekliliğini vurgulamıştır (UNISDR 2015).

Bu bağlamda, son 20 yıl içinde doğal olaylar ile afetler arasındaki ayırım netleştirilirken, afet ve risk analizlerinde karşı bütünlük ve kapsayıcı (toplumun tüm unsurlarını içeren) yaklaşımlar ön plana çıkmıştır (Surjan *et al.* 2016; Brown *et al.* 2018; Cui *et al.* 2022; Truong *et al.* 2022; Fitrintia & Matsuyuk 2022; Javadpoor *et al.* 2021; Li *et al.* 2023). Politikalarda afet hazırlığı, direnç, kırılganlık ve bütünlük afet yönetimi gibi temel unsurlar öne çıkmış, tüm paydaşların hazır bulunuşluğunun geliştirilmesi esas hedef hâline gelmiştir (UNISDR 2005, 2015).

Bu çalışmada, afetlere ve risklere yönelik değişen anlayış doğrultusunda birey ve toplum direnç ve kırılganlık ölçümlerinin hangi parametreler üzerinden yapıldığı uluslararası literatüre dayalı olarak incelenmiştir. Bu ihtiyacın ortaya çıkışındaki temel neden, Türkçe literatürün uluslararası çalışmalarla karşılaştırıldığında bilişsel, teorik ve operasyonel açılardan eksiklikler göstermesidir. Türkçe literatürde, afet ve risklerin ekonomik, psikolojik, toplumsal, iktisadi, kültürel ve mekânsal boyutları gibi çeşitli açılardan ele alındığı görülmüştür (Avdar & Avdar 2022; Ay & Çetin 2022; Çingir & Yazgan 2022; Giyik *et al.* 2022; Ilgın & Karagül 2022; Özdemir 2019; Türk 2022; Tuna *et al.* 2012; Usta & Yükseler 2021). Afetin sosyal bir olgu olarak temellendirilmesi ve bireyler ile topluluklara nasıl bağlandığı, afet öncesi ve sonrası süreçlerde toplumsal ve bireysel aktörlere etkileri üzerine önemli bir mesafe kat edilmiştir. Ancak, bu çalışmaların, bireysel ve toplumsal dirençlilik-kırılganlık meselesini bütünlüklü ve çok boyutlu bir şekilde temellendirmediği, sosyal, beşerî ve fiziksel yönlerin etkileşimini ele almadığı, tanımlamaları ve operasyonel uzlaşımları açısından önemli eksiklikler olduğu görülmüştür (Akman & Şahin 2023; Alev & Genç 2022; Avcı *et al.* 2022; Bulut 2023; Ekşi 2020; Gökcalp Yılmaz 2021; Kutlu & Tükenmez 2022; Tercan 2022; Varol & Kırıkkaya 2017).

Uluslararası sosyal bilim literatürü incelendiğinde afetleri sosyal olgular olarak ele alan bütünleşik ve kapsamlı modellemelerin geliştirildiği, afetlerin karmaşık etkileşimleri içeren sonuçlarının çeşitli boyutlarda anlaşılmasında etkin bir şekilde kullanıldığı görülmektedir (Cui *et al.* 2022; Bastaminia *et al.* 2017; Fitrinitia & Matsuyuki, 2022). Ayrıca, afetlerin sosyal bir olgu olarak temellendirilmesinin altında yatan kavramsal, operasyonel ve teorik düzeylere ilişkin geniş bir literatür bulunmaktadır (Azad & Pritchard 2023; Bixler *et al.* 2021; Chacowry *et al.* 2018; Daniel *et al.* 2021; Fraser 2021; Kyne & Aldrich 2020; Mir *et al.* 2023; Monteil *et al.* 2020; Polcarová & Pupíková 2022; Segarra-Almestica *et al.* 2022; Wardekker *et al.* 2023).

Bu gerekçelerden hareketle çalışmada; 1-) Uluslararası sosyal bilim literatüründe afet ve afetsel olayların öncesi ve sonrasının nasıl temellendirildiğini anlamak, 2-) Afetlerin sosyal bir olgu olarak temellendirilmesinin ardında yatan kırılganlık ve dirençlilik tartışmalarını operasyonel ve teorik düzeylerde ele almak, 3-) Güncel uluslararası literatürdeki yaklaşımları operasyonel ve bilişsel düzlemde ulusal literatüre sağlayacağı katkılar açısından değerlendirmek, 4-) Aynı zamanda uluslararası afet dirençliliği literatüründe kullanılan sermayelerin operasyonel netliğini bütünlüklü olarak ortaya koymak ve bunlara ek olarak sosyal ekosistem sermayesinin önerilmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, güncel uluslararası literatür PRISMA protokolüne uygun olarak incelenmiş ve seçilmiştir. Seçilen metinler üzerinden meta analiz ve metin madenciliği yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda operasyonel tanımlamalar ve bütünleşik bir model önerisi geliştirilmiştir. Özellikle Türkiye'nin coğrafi konumu ve tektonik yapıları göz önünde bulundurulduğunda, yüksek deprem riski taşıyan bir ülke olması ve yakın geçmişte yaşanan yıkıcı depremlerin derin etkileri düşünüldüğünde, bu tür bir yaklaşım ve temellendirme daha da önem kazanmaktadır.

Yöntem

Uluslararası literatürde sosyal bilimlerin afetlere ilişkin kırılganlık-dirençlilik ölçümlerinin inşasında kullanılan boyutları bilişsel ve operasyonel düzlemde modelleme amacı güden bu çalışmada, PRISMA (*Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses*) protokolüne dayalı sistematik derleme ve meta analiz yöntemi kullanılmıştır (Akobeng 2005; Page *et al.* 2021). Meta analiz yöntemi; birden fazla bilimsel çalışmadan elde edilen verileri istatistiksel olarak birleştirerek, belirli bir araştırma sorusu hakkında daha kapsamlı ve derinlemesine anlayış kazandırmayı amaçlayan bir araştırma yöntemidir. Bu yöntem, özellikle farklı çalışmalardan elde edilen sonuçların çeşitliliği göz önünde bulundurulduğunda, genel bir eğilimi veya etki büyüklüğünü belirlemek için kullanılmaktadır (Akobeng 2005; Littell *et al.* 2008). Çalışmada meta analizin kuralları PRISMA protokolü çerçevesinde uygulanmıştır. Böylelikle kavramsal ve işlemsel sınırlar çizilirken, çalışma kapsamında analize dâhil etme-hariç tutma kriterleri, analiz amaçları, kapsam, konu ve materyal seçiminde geçerlilik ve güvenilirlik sağlanmıştır (Page *et al.* 2021).

Veri Seçimi ve Arama Stratejisi

Makaleler *Web of Science Index*'te bulunan dergiler üzerinden 02.10.2023 tarihinde taranmıştır. Tarama bu dizin sisteminde sosyal bilimler alanıyla sınırlı tutulmuştur. Arama dizini, çalışmanın problemi ve amacına uygun olarak aşağıda belirtilen tek kod yapısıyla gerçekleştirilmiştir. Kod yapısı, doğrudan afet, deprem, doğa olayları, risk, direnç, kırılganlık ve sermaye anahtar kavramlarına dayalı olarak tasarlanmıştır.

Tablo 1. Arama Kodu

(((((ALL=(earthquake*)) OR ALL=(disaster*)) OR ALL=(natural hazard*)) AND ALL=(risk*)) AND ALL=(resilience*)) AND ALL=(vulnerability*)) AND ALL=(capital*)

Not: Üstte belirtilen kod, *wos-advanced search* kısmında kullanılarak aynı makalelere ulaşılabilmektedir.

Bu kod çerçevesinde, anahtar kelimelere dayalı olarak toplamda 281 metin tespit edilmiştir.

Dahil Etme ve Hariç Tutma Kriterleri

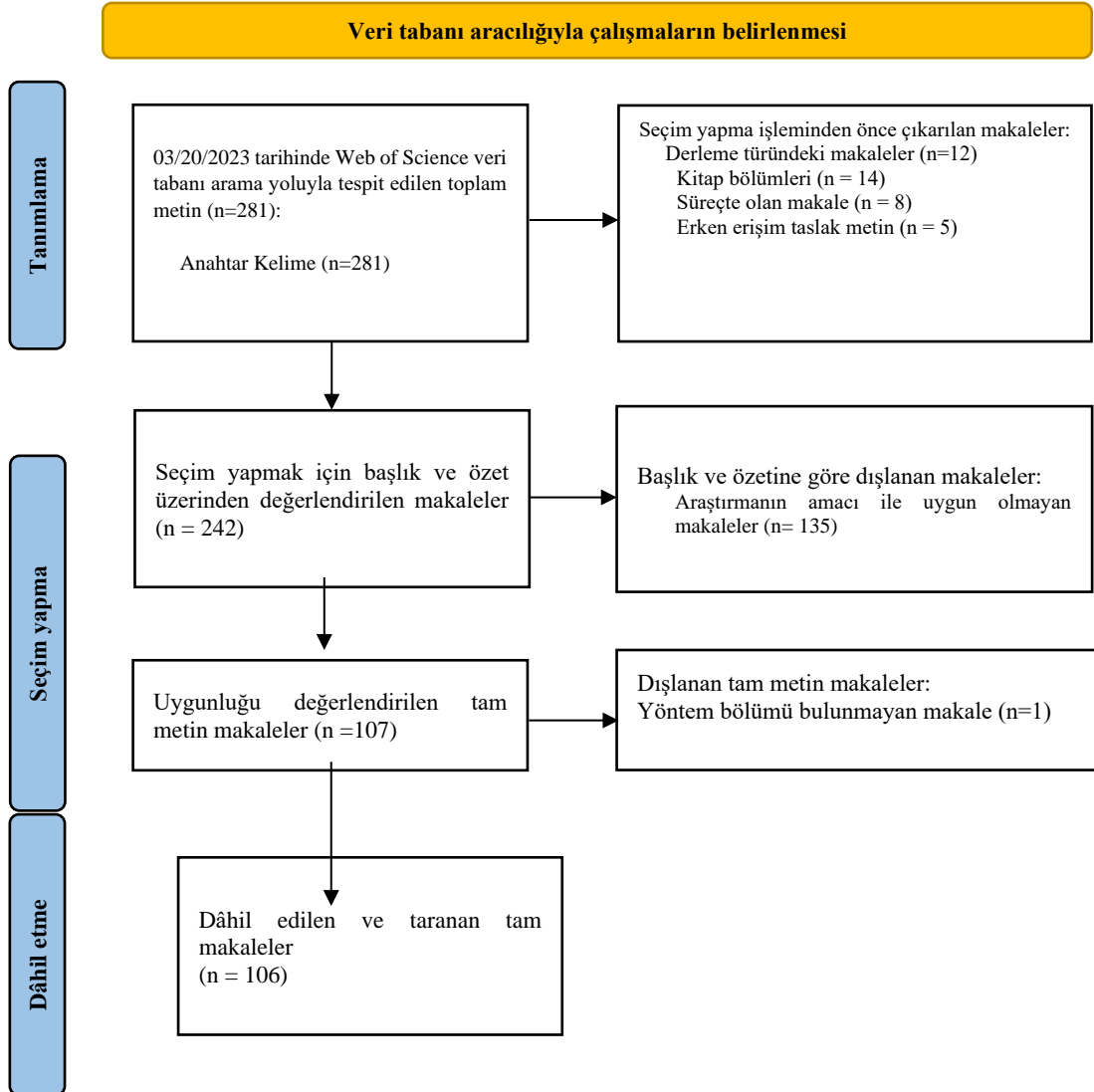
Makaleler aşağıdaki kriterlere uygunluğu durumunda çalışmaya dâhil edilmiştir:

1. Doğal ve insan-doğa etkileşimli (imal edilen) riskleri (deprem ya da çevresel, iklim krizleri, vb. riskler) içeren metinler.
2. Doğrudan araştırma yazarları tarafından elde edilen birincil veri setlerine dayalı araştırmalar.
3. Bireylerin sermaye (ekonomik, sosyal, kültürel vb.) hacimleri ile riskler karşısındaki kırılgan ya da dirençli olma durumunu inceleyen doğrudan ya da dolaylı çalışmalar.

Makaleler aşağıdaki kriterler çerçevesinde hariç tutulmuştur:

1. Doğal ve insan-doğa etkileşimli (deprem ya da çevresel, iklim krizleri, vb riskler) içermeyen çalışmalar.
2. Doğrudan araştırma yazarları tarafından elde edilmeyen verilere dayanan çalışmalar.
3. Araştırma makaleleri dışında kalan her türlü derleme, olgu sunumu ve yöntem bölümü bulunmayan araştırma türündeki makaleler.
4. Bireylerin sermaye hacimlerini, kırılganlık ve dirençli olma durumlarını incelemeyen çalışmalar.
5. Metin dili İngilizce olmayan çalışmalar.

Şema 1. Makalelerin Tanımlama, Seçim Yapma ve Dâhil Etme Sürecini Gösteren PRISMA Akış Şeması

Veri Analizi

Dâhil edilen makaleler, içerik analizi, metin madenciliği ve sosyal ağ analizi ile çözümlenmiştir (Bozkurt 2022; Mishra *et al.* 2021). Analizin ilk aşamasında, makalelerin özetleri ve başlıklarından hareketle oluşturulan metinlerde veri madenciliği gerçekleştirilmiştir. Bu adımda toplam 26.481 kelimededen oluşan tarama dosyası oluşturulmuştur. Metin madenciliği kapsamında metinler tartışmaları, temel çıkarımları, iddiaları ve öne çıkan kavramlar ekseninde irdelenmiştir. Bu analizin gerçekleştirilmesinde Leximancer 5.0 programı kullanılmıştır. Analiz sonucunda, güncel literatürün afete ilişkin operasyonel ve teorik yaklaşımlarının vurgu noktalarının ne olduğu, iddiaların hangi kurucu unsurlar üzerinden temellendirildiği ve olguların hangi kavramsal ilişki düzlemi çerçevesinde birlikte kullanıldığı ya da birlikte oluştuğu ortaya çıkarılmıştır.

İkinci olarak, metin madenciliği çerçevesinde ortaya çıkarılan eksenlere dayalı olarak 106 makalede tam tarama ve metin içerik analizi gerçekleştirilmiştir. Burada temel amaç metin madenciliği çerçevesinde indirgenen boyutların temellendirilme biçimlerine ve soyutlama düzeylerine karar verilmesi olmuştur.

Analizin üçüncü aşamasında Sosyal Ağ Analizi (*Social Network Analysis*) kullanılarak metin madenciliği ve içerik analizi çerçevesinde ortaya çıkarılan temalar ekseninde anahtar kavramlar da dâhil edilerek bütünlüklü bir ilişkisel ağ haritası ortaya çıkarılmıştır. Sosyal Ağ Analizi için Gephi 0.10 adlı program kullanılmıştır. Analiz sonucunda 277 düğüm ve 1102 kenar bağlantısı elde edilmiştir. Görselleştirme ve analizde bir ağ içindeki merkezi aktör ya da düğümleri ortaya çıkarmak için “Eigenvector Centrality” (EC) algoritması kullanılmıştır. Analiz sonuçları; Tablo 1, Tablo 2 ve Şekil 1’de sunulmuştur. Tablo 2’de ilk 24 kavrama ilişkin merkeziyet değeri verilmiştir.

Bulgular

Tablo 1 literatürün afet ve afetsel olayların temellendirilme boyutlarının Leximancer analizi sonucuna dayanmaktadır. Bu kapsamda “*Ana Tema*” çalışmalarındaki temel tartışma eksenlerini ifade etmektedir. “*Alt Tema*”lar tartışma eksenlerini oluşturan değerlendirme boyutları ve kavramsal yapıları göstermektedir. “*Vurgu*” ise “*Ana Tema*” eksenini oluşturan “*Alt Tema*”ların önem ve ağırlık değerine karşılık gelmektedir.

Tablo 1. *Leximancer ve İçerik Analizine Dayalı Olarak İndirgenmiş Eksen Boyutları*

Ana Tema	Ana Tema Oluşturan Alt Göstergeler	Vurgu (Hits)
Direnç (<i>resilience</i>)	Direnç (<i>Resilience</i>), Afet (<i>Disaster</i>), Topluluk (<i>Community</i>), Yönetim (<i>Management</i>), Yerel/Bölgesel (<i>Local</i>), Planlama (<i>Planning</i>), Hazırlık/ Hazırlıklı Olma (<i>Preparedness</i>)	416
Sermaye (<i>Capital</i>)	Sermaye (<i>Capital</i>), Sosyal (<i>Social</i>), İyileşme (<i>Recovery</i>), Destek (<i>Support</i>), Önem (<i>Important</i>), Ekonomik (<i>Economic</i>), Etkilenen Kaynaklar (<i>Affected resources</i>), Farklı/Farklılaşma (<i>Different</i>), Bağlama/ Bağ Kurma (<i>Bonding</i>), Kadın (<i>Women</i>), Kültür (<i>Culture</i>)	374
Kırılganlık (<i>Vulnerability</i>)	Kırılganlık (<i>Vulnerability</i>), Uyum/Uyum sağlama (<i>Adaptive</i>), Yeterlilik/Kapasite (<i>Capacity</i>), Değişim (<i>Change</i>), Tehlikeler (<i>Hazards</i>), iklim (<i>Climate</i>), Doğal (<i>Natural</i>), Maruz kalma/ Maruziyet (<i>Exposure</i>)	312
Hanehalkları (<i>Households</i>)	Hanehalkları (<i>Households</i>), Geçim/ Geçim Kaynağı (<i>Livelihood</i>), Etki-Harici Etki (<i>Impact</i>), Stratejiler (<i>Strategies</i>), Kırsal (<i>Rural</i>), Gelir (<i>Income</i>), İnsan (<i>Human</i>), Çevre (<i>Environment</i>)	256
Risk (<i>Risk</i>)	Risk (<i>Risk</i>), Sel (<i>Flood</i>), Fiziki (<i>Physical</i> -İnsan), Fiziki (<i>Physical</i> -Doğa), Çevre (<i>Environment</i>), Algı (<i>Perception</i>), Bilgi (<i>Knowledge</i>)	251
Bölgeler/Alanlar (<i>Areas</i>); <i>Residents</i>	Bölgeler/Alanlar (<i>Areas</i>), İnsanlar (People), Bölge Sakinleri/ Sakinler (<i>Residents</i>), Nüfusu (<i>Population</i>), Kamu/Kamusal/Halk	196

(Bölge Sakinleri/ Sakinler); Başa Çıkma (Coping)	(Public), Başa Çıkma (Coping), Başa Çıkma Stratejileri (Coping Strategies),	
--	---	--

Tablo 2 sosyal ağ analizine dayalı olarak çalışmalarda kullanılan parametrelerin merkezîlik değerlerinden oluşmaktadır. Bu analiz Tablo 1’de ifade edilen tartışma eksenleri ve alt temalar arasındaki merkezî öğelerin neler olduğunu, birlikte kesişimlerinin bütünlüklü değerlendirmesini sağlamaktadır. Merkezî değer sıralamasına göre, 1’e yakın değerler çalışmalarda odaklanılan boyutların baskınlık ve ilişkilerdeki merkezîlik değerini göstermektedir. Aynı zamanda bu analiz kavramların ilişkisel yoğunluğunu göstermektedir. Tablo 2’nin ağ analizi sonucu Şekil 1’de görselleştirilmiştir.

Tablo 2. Sosyal Ağ Analizi Parametre Merkezîyet Değerlerine İlişkin Sonuçlar

Boyutlar	Merkezîyet Değeri (EC)	Boyutlar	Merkezîyet Değeri (EC)
Direnç	1	İklim değişikliği	0.4322
Sermaye	0.9683	Uyum	0.4274
Sosyal sermaye	0.9160	Tehlike	0.4246
Kırılganlık	0.6770	Topluluk sermayesi	0.3455
Uyum kapasitesi	0.5881	Afet risk azaltımı	0.3305
Sel	0.5799	Topluluk direnci	0.3261
Afet	0.5649	Afet iyileşmesi	0.3141
Başa çıkma ve uyum stratejileri	0.5354	İyileşme	0.3133
Afet direnci	0.5077	Yerli/ Bölge insanları	0.3011
Deprem	0.4932	Ekonomik direnç	0.2890
Gelir	0.4894	Algı	0.2878
Ekonomik sermaye	0.4766	Cinsiyet	0.2858

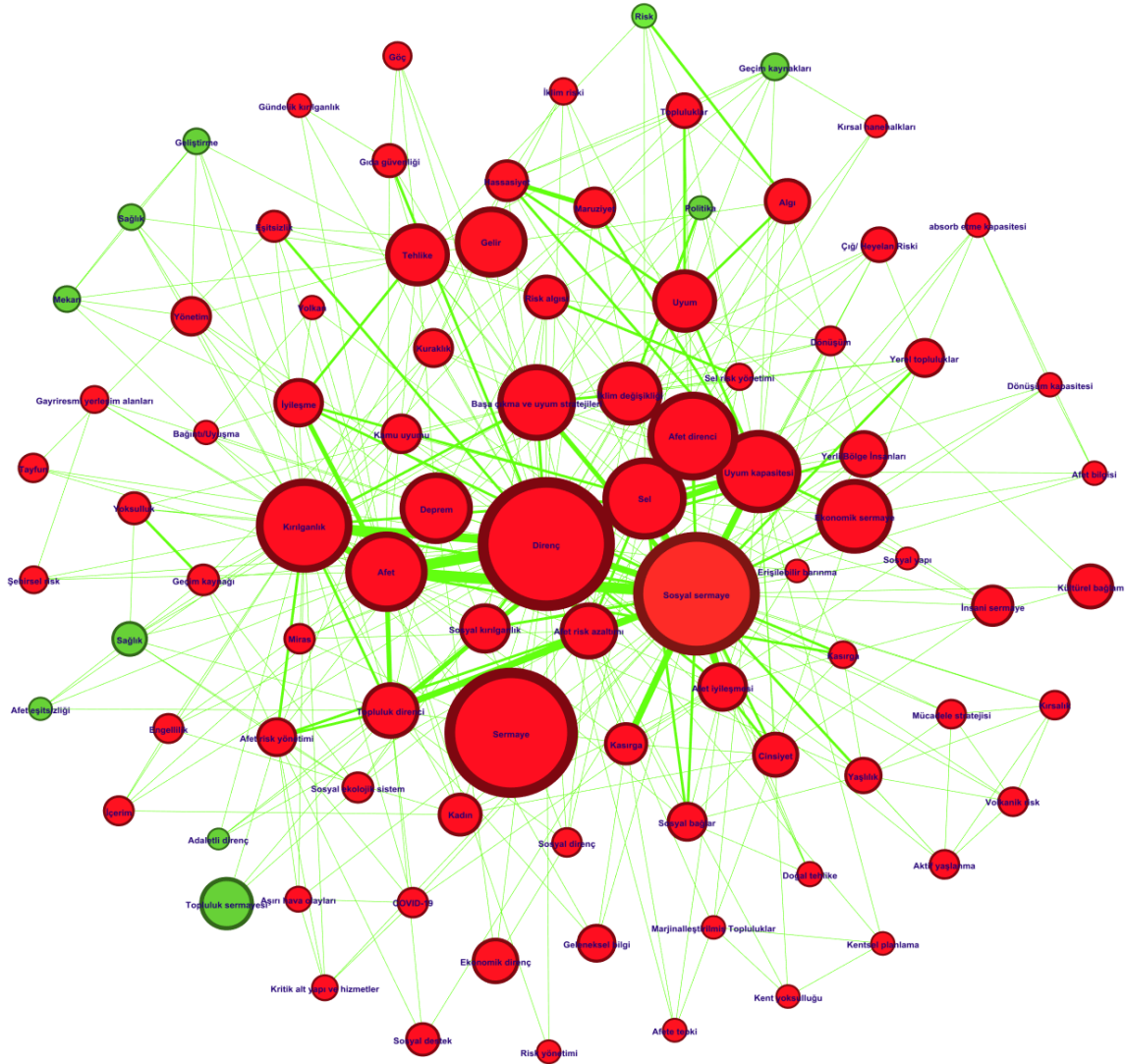
Şekil 1, Sosyal Ağ analizinin merkezi değerlerine dayalı olarak kavramlar arasındaki ilişkisel yoğunluğu ve baskınlığı göstermektedir. Sosyal ağ analizi sonucunda kırmızı renkler **Direnç**, **Sermaye**, **Sosyal Sermaye** merkezleriyle doğrudan bağlantısı olan düğümleri (*nodes*); yeşil renk ise bu üç merkez kavramın yalnız bir veya ikisi ile kesişen/bağlantısı olan düğümleri göstermek için kullanılmıştır. Düğümler arası köşe (*edge*) kalınlıkları ise bağlantı gücünü betimlemektedir.

Leximancer ve Gephi analizi sonucunda, Tablo 1 ve Tablo 2’ye dayalı olarak iki kapsayıcı temaya ulaşılmıştır. Bunlar; Tema 1: “**Afet Yönetimi ve Planlanmasında Kırılganlığın ve Dirençliliğin Topluluk/Toplum Temelli İnşası**” ve Tema 2: “**Afetler Karşısında Kırılganlığın ve Dirençliliğin Ölçümünde Sermaye Çeşitleri**” olarak sunulmuştur.

Tema 1: Afet Yönetimi ve Planlanmasında Kırılganlığın ve Dirençliliğin Topluluk/Toplum Temelli İnşası

Tema 1 afet ve risk çalışmalarında ana eğilimlerin hangi kavramlar ve eksenler etrafında şekillendiğini kapsamlı bir analizle ele almaktadır. Bu çerçevede güncel literatür ışığında afet ve risk tartışmalarının paradigma ve kavramsal konumlanışını detaylı bir şekilde incelemektedir.

Şekil 1. Sosyal Ağ Analizi Sonuçları

Analizler sonucunda sosyal bilimcilerin afet-risk tartışmalarında dirençlilik ve kırılganlık kavramlarının merkezi iki öğe olduğu görülmüştür (EC: Direnç = 1, Kırılganlık = 0.6770; Uyum kapasitesi = 0.5881; Başa çıkma ve uyum stratejileri = 0.5354; Uyum = 0.4274; Afet direnci = 0.4932; Topluluk direnci = 0.3261). Hyogo Eylem Çerçevesi ile afetlere-risklere ilişkin yaklaşımların genel ilkelerinin sınırları çizilirken; Sendai Eylem Çerçevesi afetler ve riskler karşısında, fiziki, politik ve makro ilkesel önlemlerin yetersizliğini tartışmaya açmış ve önlemlerin en temelde bireysel-toplumsal kapasitelerin karşılıklı etkileşimine bağlamıştır (UNISDR 2005,2015). Sendai Eylem Çerçevesi ile afet öncesi ve sonrası durumların eş zamanlı göz önünde bulundurulması, bunların toplumsal kaynak hacimleriyle ilişkisi ekseninde direnç kazandırmadaki etkisi öne çıkmıştır. Dolayısıyla, geçmişin koşullarının gelecekteki planlar ile uyumlu ve daha iyiye ulaştırılması vurgusu önem kazanmıştır. Bu durum ise kapasite, direnç ve kırılganlık kavramlarının ve bu minvaldeki yaklaşımların uygulama alanını genişletmiştir (Aslangiri & Açıkalın 2019; Chacowry *et al.* 2018; Monteil *et al.* 2020; Polcarová & Pupiková 2022; Varol & Buluş Kırıkkaya 2017).

Afet ve risk yönetiminde kırılganlık ve dirençlilik tartışmasının nasıl konumlandırıldığına bakıldığında şimdiye kadar afetler karşısında direnç ya da dirençlilik durumunun üç temel düzlemde ele alındığı görülmüştür: Birincisi, bir sistemin şoklara veya kademeli değişimlere karşı direncidir. İkincisi,

orijinal koşulları nispeten hızlı bir şekilde eski hâline getirme kapasitesidir. Üçüncüsü sistemin değişen bağlamlarda öğrenme ve uyum sağlama kapasitesine karşılık gelmektedir (Christmann *et al.* 2012). Kırılğanlık ise bir kişinin veya grubun içinde buldukları durumun, doğal bir tehlikenin (aşırı bir doğa olayı veya sürecin) etkilerini öngörme, bunlarla başa çıkma, bunlara direnme ve bunlardan kurtulma kapasitelerini etkileyen özellikler bütünüdür. Dolayısıyla, bir kişinin hayatının, geçim kaynaklarının, mallarının ve diğer varlıklarının doğada ve toplumda meydana gelen ayrı ve tanımlanabilir bir olay (veya bu tür olayların bir dizisi) tarafından riske atılma derecesini belirleyen faktörlerin birleşimini içermektedir (Wisner *et al.* 2004, 11).

Bu tanımlar neticesinde kırılğanlık temelde tehlikelere karşı maruziyet ve hassaslıkla; direnç ise iyileşme ve direnç gösterebilme ile kesişmektedir. Kırılğanlık potansiyel tehlikeler karşısındaki bir duruma işaret ederken direnç ise potansiyel kayıp durumuna ilişkindir (Lei *et al.* 2013). Bu nedenle kırılğanlık beraberinde dirençliliğin nasıl kazandırılacağı; direnç düşünüldüğünde de kırılğanlığın ya da zarar görebilirliğin nasıl azaltılacağı temel tartışma eksenini olarak belirlemektedir. Bu nedenle bu iki kavram analitik düzlemde aslında antagonizmalar olarak değil de eş zamanlı çalıştırılan bütünlüklü çerçeveler şeklinde değerlendirilmektedir. Dolayısıyla, kırılğanlık ve dirençlilik tartışmaları bir madeni paranın iki ayrı yüzüne karşılık gelmektedir.

Afetlere ilişkin yaklaşımlarda diğer önemli bir boyut, afet yönetiminin uygulama ve planlama sahası noktasında politik tavrı alışıyla ilgili değişimdir. Güncel literatür ekseninde bakıldığında temel afet yönetimi anlayışında politika temelli (*policy-based*) bir yaklaşımdan topluluk temelli (*community-based*) bir afet yönetimi ve planlamaya yönelik değişim öne çıkmaktadır (Hung & Hung, 2019). Politika temelli afet yönetimi; sürecin karar vericilerin geliştirdiği uygulamalara ve planlamalara dayalı olarak yukarıdan aşağıya doğru yayılan bir hiyerarşik bilgi akışı çerçevesinde gerçekleştirilmesidir. Ancak, Sendai Eylem Çerçevesi'nde de dikkat çekildiği gibi risklerin ve tehlikelerin karmaşık yapısı, paydaşlar arasındaki farklılıkları, aktörlerin atipik gibi görünen fakat direnç kazanmada işlevsel boyutları ve uygulamaları göz önünde bulundurmayı gerektirmektedir (UNISDR, 2015). Örneğin, Barua *et al.* (2020) insanların deprem konusundaki farkındalık, bilgi ve algılarının kültürel ve toplumsal eksenindeki yerel görünümüleriyle birlikte kırılğanlık ya da dirençliliğin sağlanması üzerinde önemli bir etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Benzer şekilde Nakamura ve Kanemasu (2020) sosyal ilişkilerin ve geleneksel bilginin afet yönetimi ve topluluk direncinin artırılmasında, dış streslerin yönetilmesinde atipik görünen ancak toplumsal bağlamda işlevsel olan faktörler olduğunu belirtmektedir.

Böylesi bir yaklaşım ise kaçınılmaz olarak topluluk temelli yaklaşımların merkezi planlamalara ek olarak bölge karakteristiğinin ve yapısının göz önünde bulundurulmasını zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla yerelin bilgisinin merkezin bilgi ve politikaları ekseninde görmezden gelinmesi ya da salt yerel uygulamalara bağlı kalarak merkezi yönetim aygıtlarından bağımsız alanlar oluşturulması afet yönetimi sürecinde hem yerel hem de merkez açısından sorunlara neden olmaktadır. *Bu nedenle yapılan analiz sonucunda; yerelin eksik bırakılan pratiklerinin ve merkezi değerlere-bilgi pratiklerine göre atipik olan görünümünün çalışmalarında daha fazla yer bulduğu belirlenmiştir* (Khalafzai *et al.* 2020; Nakamura & Kanemasu 2020; Parsizadeh 2015), (EC: Topluluk sermayesi = 0.3455; Topluluk direnci = 0.3261; Yerli/Bölge insanları = 0.3011; Kültürel bağlam = 0.2854; Yerel topluluklar = 0.2409).

Tema 2: Afetler Karşısında Kırılğanlığın ve Dirençliliğin Ölçümünde Sermaye Çeşitleri

Tema 2 afetlerde kırılğanlık ve dirençlilik ölçümlerinin hangi düzlemlerde ve nasıl temellendirildiğine odaklanmaktadır. Buna göre afetler ve riskler karşısında kapasite ve dayanıklılığın anlamlandırılması temel ölçüm boyutlarıdır. Dayanıklılığın ve kapasitenin anlaşılması ise kırılğanlık ve dirençliliğin nasıl temellendirildiğiyle ilgilidir. Bu çerçevede kırılğanlığın ve dirençliliğin temel ölçüm parametreleri olarak farklı sermaye yaklaşımlarının kullanıldığı görülmüştür. Bu ekseninde Tema 2'de hem dirençlilik-kırılğanlık inşasında kullanılan sermayeler hem tanımsal olarak ayrıntılı incelenmiş hem de operasyonel düzlemde nasıl temellendirildiği ele alınmıştır.

Çalışmalar analiz edildiğinde ağ analizi sonuçlarına göre *sermaye, direnç, kırılğanlık ve sosyal sermaye etkileşimi*, ağ merkeziliğine göre bağlantılarda %95 oranında baskınlığa ve ağdaki afetlere ilişkin diğer unsurlar ile güçlü bir ilişkiye sahiptir (EC: Direnç = 1; Sermaye = 0.9683; Sosyal sermaye

= 0.9160; Kırılganlık = 0.6770; bk. Şekil 1). Leximancer analizi de *sermaye, sermayelerin türlerinden ekonomik ve sosyal sermaye, iyileşme süreçleri ve destek mekanizmaları ve kaynaklar* temalarıyla sosyal ağ analizi sonuçlarını teyit etmektedir.

Sermaye türlerinin neler olduğuna bakıldığında; tam metin taraması, sosyal ağ analizi ve metin madenciliği sonuçlarına göre *sosyal, ekonomik, insani/beşerî, fiziki, kültürel sermaye* türlerinin dirençlilik-kırılganlığın ölçümünde temel parametreler olduğu görülmüştür. Bu kapsamda aşağıda sırasıyla bu sermaye türlerine ilişkin operasyonel ve bilişsel konumlanmalarının nasıl ve hangi ölçüm düzeylerinde ele alındığı ayrıntılı olarak sunulmuştur.

Sosyal sermaye

Sosyal sermayenin afetler ve riskler karşısında direnç ve kırılganlığın temellendirilmesinde en merkezi öge olarak kullanıldığı görülmüştür. Sosyal sermaye, tanımsal boyutu itibarıyla bireylerin ve toplulukların sosyal ilişkiler ve ağlarından elde ettiği kaynakları ifade etmektedir. Afet ve risk çalışmalarında sosyal sermaye gruplar arası güçlü bağlar, iletişim yapıları ve yardımlaşma süreçlerine ilişkin sağladığı destekleyici ilişkiler ekseninde tanımlanmaktadır (Daniel *et al.* 2021; Kyne & Aldrich 2020; Roque *et al.* 2020). Operasyonel düzlemde sosyal sermaye **bağlayıcı** (bonding), **köprüleyici** (bridging), **bağlantılayıcı** (linking) olmak üzere 3 düzlemde ele alınmaktadır (Azad & Pritchard 2023; Bixler *et al.* 2021; Fraser 2021; Islam & Walkerden 2014; Islam & Walkerden 2015; Monteil vd. 2020).

Sosyal sermayenin **bağlayıcı (bonding) yönü** sosyo-finansal konumlar, demografik özellikler, etnik, kültürel ya da aile soy bağlantıları çerçevesinde yakın ilişkilere sahip bireyler arası maddi ve manevi paylaşımların bütününe karşılık gelmektedir (Kyne & Aldrich 2020; Szreter & Woolcock 2004; Panday *et al.* 2021). **Köprüleme ya da köprü kurma (bridging) boyutu**, aile, akraba veya hısımlı olmayan ancak benzer finansal statüye sahip unsurlar arasında iş yeri, mahalle, sosyal kesişim alanları vb. meso seviyelerdeki birincil ve ikincil ilişkiler çerçevesindeki maddi-manevi ilişkilerdir (Panday *et al.* 2021; Szreter & Woolcock 2004). **Bağlantılayıcı (linking)** sosyal sermaye ise bireylerin veya grupların daha büyük ölçekteki ilişki yapılarına, kurumlara, otoritelere ve güç yapılarıyla olan ilişkiler ve paylaşımlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla, bağlantılayıcı sosyal sermaye toplumun farklı katmanları, organizasyonları, birlikleri vb. unsurları arasındaki dikey bağlantılar düzlemindeki maddi ve manevi ilişki ağına, temaslarına karşılık gelmektedir (Daniel *et al.* 2021; Kyne & Aldrich 2020).

Ekonomik sermaye

Kırılganlık-dirençlilik ölçümlerinde diğer bir sermaye türü ekonomik sermayedir. Ekonomik sermaye bireylerin ve toplulukların maddi refahını sağlama yollarını kapsamaktadır. Bu boyutların operasyonel karşılıkları tasarruflar, gelirler, yatırımlar, krediler vb. unsurlardan oluşmaktadır. Literatürde, ekonomik sermaye direnç-kırılganlık temellendirmesinde baskın olarak kullanılan ve grupların kapasitesi hakkında ayrıntılı bilgiler sağlayan boyut olarak kullanılmaktadır. Ekonomik sermaye, toplumların dayanıklılık düzeyini belirleyen kritik faktörlerden biridir. Bir ailenin **krediye erişim kapasitesi, hazırlık seviyesi ve koruyucu önlemleri alma becerisi** afetler sonrası ve riskler karşısında direnç kapasitesini arttıran temel bileşenlerdir (Deraniyagala 2016; Mavhura 2017). Büyük bir ekonomik kaynak hacmi, genel dayanıklılığı/direnci artırma eğilimindeyken, zayıf veya gerileyen bir ekonomik kaynak yapısı toplumun artan kırılganlığını işaret etmekte ve bu eksiklik diğer kaynak yapılarını ve stratejilerini şekillendirmektedir (Akbar *et al.* 2022; Bastaminia *et al.* 2017; Edgeworth & Collins 2006; Ghasemzadeh *et al.* 2021; Weerasinghe *et al.* 2018).

İnsani/Beşerî sermaye

İnsani/beşerî sermaye, önceki iki sermaye türünden farklı olarak, afetler ve risklerle başa çıkma kapasitesini anlama noktasında kullanılan toplumsal kaynakların özel bir boyutuna karşılık gelmektedir. Bireylerin ve toplulukların **bilgi, beceri, sağlık ve eğitim** düzeyleri çerçevesinde tanımlanmaktadır. Literatür, insani sermayenin çeşitli yönlerinin düzlemsel olarak birlikte ya da ayrı ayrı direnç ve kırılganlık noktasında önemli etkisi olduğunu teyit etmektedir (Atreya & Kunreuther 2020; Azad & Pritchard 2023; Brown *et al.* 2018; Daniel *et al.* 2022; Islam & Walkerden 2022; Lwin *et al.* 2020).

Eğitim ve beceriler afet sürecinde hayati öneme sahiptir. Kişilerin afetler ve riskler karşısında

geliştirebileceği stratejiler noktasında sağlanan eğitimler bireylerin ürettikleri stratejileri doğrudan şekillendirmekte ve kendi ekosistemlerindeki unsurların direnç kapasitelerini arttırmalarını olumlu etkilemektedir (Azad & Pritchard 2023). Bu düzlemde sahip olunan beceri ve eğitim, risk yönetimini planlayabilme ve sosyal dayanıklılığın arttırılmasında önem arz etmektedir (Lwin *et al.* 2020). Bilgi, beceri ve eğitimin yanı sıra direnç ve kırılabilirliği şekillendiren diğer bir insani sermaye unsur sağlıktır. Bireylerin sağlık durumları, yaş, kronik ya da akut hastalıklar, bağımlılık düzeyleri gibi biyolojik faktörler, afetlere ve risklere karşı verilen tepkileri ve geliştirilen stratejileri etkilemektedir (Freeman *et al.* 2015; Meyer 2016; Sahar *et al.* 2020; Sun *et al.* 2017). Bu çerçevede, insani sermaye, afetlere karşı direncimizi artırmanın ve toplumun kırılabilirliğini azaltmanın anahtarını sunmaktadır. Dolayısıyla, insani sermaye, toplumsal kaynak hacminin içerisine biyolojik ve psikososyal gelişim süreçlerini toplumsal direnç kapasitesinin anlaşılmasında temel bir unsur haline getirmektedir.

Fiziki sermaye

Çalışmalarda sosyal unsurlar dışında ele alınan ancak doğrudan ya da dolaylı olarak sosyal unsurların direnç ve kırılabilirlik kapasitesini etkileyen unsurlar fiziki sermaye çerçevesinde ele alınmaktadır. Fiziki sermaye, toplulukların sahip olduğu **altyapı, konut profili, özellikleri, vb. ve diğer yapısal varlıklarının temel dayanıklılığını** içermektedir (Atreya & Kunreuther 2020; Birkmann 2013).

Fiziki sermaye, topluluk dayanıklılığının afet ve afetsel olaylara karşı direncini belirleyen kritik faktördür. Bu sermaye yapısı ekonomik ve sosyal sermaye ile doğrudan ilişkili olmakla birlikte kendi tekiliği içerisinde afet ve risk çıktılarıyla somut bağlantılar içermektedir. Örneğin, fiziki sermaye yapısındaki eksikliklerin, riskler ve afetler karşısında dayanıklılığın düşmesine doğrudan etkisi söz konusudur (Islam & Walkerden 2022). Zayıf altyapılar ve ulaşım sistemleri, bina yapıları kırılabilirliği etkileme noktasında pozitif olan sermaye nosyonlarında da kısıtlılıklara yol açmakta dolayısıyla kırılabilirliğin bütünlük değeri noktasında kritik öneme sahiptir (Mavhura 2017; Monteil *et al.* 2020). Yine, afetler sonrası su sistemlerindeki bozukluklar temiz suya erişimi ve altyapısını sekteye uğratmaktadır. Bu durum ise hane halklarının ekonomik kaynak hacmi açısından kullanabileceği zamanı ve kaynakları daha temel unsurlara kaydırmasına neden olmaktadır. Bu durum ise dolaylı veya doğrudan direnç kapasitesini düşürmektedir (Samuels *et al.* 2022). Bu ekseninde fiziki sermaye de diğer sermaye türleri gibi, direnç kapasitesini başlıca etkileyen bir unsur olarak ya da kesişimselliği üzerinden olumlu ya da olumsuz olarak etkileyebilecek önemli bir boyut olarak kullanılmaktadır.

Kültürel sermaye

Kültürel sermaye, topluluk ve bağlama özgü ilişkiler temelli değerlendirmelerde diğer sermaye türleriyle girdiği doğrudan ve dolaylı ilişkiler üzerinden direnç ve kırılabilirlik kapasitesinin anlaşılmasında önemli bir boyuttur. Bu sermaye türü, bir topluluğun **dünya algısını, değerlerini ve toplumsal hedefler ile araçlar arasındaki ilişkileri içeren teorik ve pratik varsayımlar bütününe** karşılık gelmektedir. Kültürel sermaye, bağlama gömülü olan ve bağlam dışından irrasyonel olarak kavramsallaştırılabilecek davranış-değerlendirme kalıplarının olası çıktılarının değerlendirilmesine imkân tanımaktadır. Bu yönüyle değerler, sosyal normlar ve algıların atipik boyutlarının bağlama göre nasıl işlevsel olabileceğinin ve sosyal bilimciler açısından göz önünde bulundurulması gerektiğinin önemli bir hatırlatıcısıdır (Daniel *et al.* 2021; Parsizadeh *et al.* 2015).

Örneğin, kültürel yapı riskler karşısındaki konumlanmada ve harekete geçme motivasyonu sağlamada işlevsel roller üstlenmekte ve farklı toplumsal kaynakları kültürel özdeşlik üzerinden harekete geçirmektedir (Fouseki & Nicolau 2018). Kültürel özdeşlik ve benzer değerlere sahiplik yerel bilgi stoklarına dayalı olarak afet süreçlerinde iletişim kanallarının daha doğru ve verimli çalıştırılmasını sağlayarak dayanıklılığı etkilemektedir (Wademaker *et al.* 2023). Bağlama gömülü dil ve insan karakteristiğinin anlaşılması bir afet-risk bölgesinde olası yardımların, desteklerin önünü tıkayabilmekte iken tam tersi durumunda ise diğer eksik koşullardan bağımsız olarak başa çıkma kapasitelerini güçlendirmektedir (James & Paton 2015). Dolayısıyla, kültürel inançlar, değerler ve normlar genel itibarıyla kriz durumlarında bağlama özgü rasyonel pratiklerin geliştirilmesinde kritik bir rol üstlenmektedir (Rühlemann & Jordan 2019). Bu vasfıyla kültürel sermaye, kültürel bilginin bağlama gömülü sağduyusunun sağlayacağı faydaları değerlendirme imkânı tanınması ve afet durumlarında zarar

azaltma ve yönetimi kolaylaştırmada hayati öneme sahiptir (Mileti *et al.* 2002).

Tartışma: Bir Sermaye Olarak Sosyal Ekosistem, Afet Dirençliliği Ölçümünde Sermaye Temelli Bütüncül Bir Model: 5+1 Formülasyonu

Analiz sonucunda ekonomik, kültürel, sosyal, fiziki, insani sermayeye eşlik eden çeşitli sosyo-demografik göstergeler afetler karşısında toplumsal-bireysel direnç/kırılabilirlik ölçümlerinde temel operasyonel ve bilişsel motifler olduğu görülmüştür. Ancak, son dönemlerde özellikle bireylerin sosyal ekolojisine yönelik bütünlüklü yaklaşımlar içerisinde aktörün toplumsal uzamda cansız unsurlarla ve yaşam süreci içerisinde aktif olarak bağımlı olduğu hizmetlere, altyapılara yansımaları da önemli bir unsur olarak değerlendirilmektedir (Casali & Heinmann 2019; Hassan *et al.* 2020; Stevenson *et al.* 2017). Dolayısıyla, birey hem toplumsallığından bağımsız ele alınamayacak bir özne hem de içinde bulunduğu toplumsal uzamın ekosistemini oluşturan diğer unsurlarla değerlendirilmesi gereken bir ilişkiler ağında konumlanmaktadır. Bu bakımdan, ekosistem anlayışı içinde insanın varoluş koşullarını etkileyebilecek unsurları bütünlüklü bir yaklaşımla ele almayı öncelemektedir (Gundersen 2010)

Bu değerlendirmeler ise bizi Bronfenbrenner'in "*sosyal ekolojik sistem*" kavramsallaştırmasına götürmektedir (Bronfenbrenner 1979). Bronfenbrenner'in sosyal ekolojik sistem kavramsallaştırması, bireylerin sistemler ve alt-sistemler bütünü içerisinde var olduğu, bu sistemlerdeki her bir unsurun işlevsel parçalar olarak bütünlüklü bir organizma gibi karşılıklı bağımlılığa dayandığı, ayrıştırılmaz kompakt bir yapı kurgusuna dayanmaktadır (Bronfenbrenner 1979, 1977). Buna göre birey, ailesinin merkezde olduğu mikro ve birincil ilişkilere dayalı bir merkezde doğar. Gelişim süreci içerisinde, ikincil ilişkilere dâhil olur, çeşitli konumlara bağlı roller-performansları içselleştirir ve meso sistem olarak belirtilen düzlem ortaya çıkar. İçinde yaşadığı toplumun her unsuruyla dolaylı yoldan teması geçtiği; ancak, onun içerisinde etkileyici bir aktör olarak doğrudan konumlanmadığı ekso sistemin etkisinde kalır. Son olarak ise, içinde yaşadığı toplumun tarihselliği çerçevesinde ekso, meso ve mikro sistemleri şekillendiren, değerler, inançlar, gelenekler ve kültür gibi her alt sistemi şekillendiren makro sistemi tecrübe eder. Birey tarafından doğrudan görülmez ancak birey onun kuşatıcı etkisinden bağımsız var olamayacağı gibi kaçınma durumu da söz konusu değildir (Bronfenbrenner 1979,1977). Dolayısıyla, sosyal ekolojik sistem anlayışı "Aktör-ağ" ilişkisi içerisinde değerlendirilen bu süreç, katmanlı bir ontoloji varsaymaktadır (Christmann *et al.* 2012). Bu nedenle sosyal ekolojik sistem değerlendirmesi, bireylerin varoluş koşullarının fenomen açısından bütünlüklü bir etkileşim matrisi içerisinde değerlendirme ve görme anlayışından hareket etmektedir. Çalışmada Bronfenbrenner'in bu sosyal ekolojik sistem temellendirmesinin, afetler karşısında bireyler ve toplulukların direnç-kırılabilirlik ölçümlerinde önemli bir kalkış noktası olarak işlev görebileceği ve özellikle modern insanın çevresiyle karşılıklı bağımlılığı üzerine kurulan hayat akışının anlamlandırılmasında kullanılabileceği değerlendirilmiştir.

Afetler ve afetsel olaylar karşısında birey, bir ekosistem içerisinde konumlanan bir aktör olarak çeşitli düzlemlerde yıkımlar ve köklü değişiklikler yaşamaktadır. Bu sürecin anlamlandırılmasında ekonomik, kültürel, sosyal, insani ve fiziki sermaye unsurlarının bireyin direnç ve kırılabilirlik kapasitesinin anlaşılmasında işlevsel araç olması ve kullanılmasına rağmen tam anlamıyla kuşatıcı ve bireyi karşılıklı bağımlılıklarıyla birlikte değerlendirilmesinde eksik noktalar bırakmaktadır. Özellikle afet ve afetsel olaylar karşısında dirençlilik ve kırılabilirlik değerlendirmeleri, bireyin iç dinamikleri değerlendirmesi açısından önemli olmakla birlikte onun dışındaki dinamikleri de değerlendirmesi gerekmektedir. Literatür incelendiğinde, bireyin afetler karşısında kendi sermaye hacminin direnç ve kırılabilirlik kapasitesini etkilemedeki etkisinin yanı sıra sosyal bir ekosistemin üyesi olması nedeniyle bu sosyal ekosistemin kurucu ve karşılıklı bağımlı öğeleri arasındaki çöküş ve sekteye uğramalar doğrudan ve dolaylı olarak birey ve toplumun kırılabilirlik ve dirençliliğini etkilemektedir (Chambers *et al.* 2021; Jamal & Hasan 2023; Mir *et al.* 2023).

Bu bağlamda sosyal ekosistem yaklaşımının başlı başına topluluk ve birey temelli dirençlilik ve kırılabilirliğe ilişkin anlayışı genişletebileceği görülmüştür. Dolayısıyla, bir sermaye yapısı olarak operasyonelleştirilerek mevcut sermaye temelli anlayışın içerisinde "*sosyal ekosistem sermayesi*"nin eklenerek 5+1 olarak genişletilmesi önerilmiştir. Böylelikle sosyal ekosistem sermayesi, aktörlerin

karşılıklı bağımlılıklar çerçevesinde birbirine bağlandığı hizmetlerin afet öncesi ve sonrası süreçte kırılabilirlik-dirençlilik kapasitesiyle ilişkisini değerlendirmeye imkân tanıyacaktır.

Sosyal ekosistem sermayesi, bireyin iç dinamikleri kadar onun yaşamını, gelişimini etkileyecek dış dinamikleri de vurgulayan ekolojik sistem yaklaşımından hareketle oluşturulmuş bir kavramsal-operasyonel yapıdır (Bronfenbrenner 1979,1977). Operasyonel düzlemde sosyal ekosistem sermayesi; eğitim, sağlık, kültürel ve rekreasyonel, altyapı ve şehircilik, sosyal yardım ve refah, ekonomik ve iş geliştirme, güvenlik ve acil durum hizmetlerinin oluşturduğu bütünlüklü bir yapıdır. Afetler ve farklı riskler modern toplumun işleyişinin merkezî ögesi olan bu unsurların karşılıklı bağımlılığı ve bu karşılıklı bağımlılığın işlevsel unsurlarının işleyişini sekteye uğratmaktadır. Afetler sonucunda eğitim kurumları zarar görmekte, sağlık hizmetleri sekteye uğramakta, iş ve çalışma alanları üretimi durdurmakta ve tarihsel olarak sosyokültürel bağlara gömülü ilişkiler yitirilmektedir. Bu durum ise sosyal ilişkilerden iktisadi boyuta, politik düzlemde kültürel boyuta kadar doğrudan ve dolaylı olarak toplumları olumsuz etkilemektedir (Casali & Heinemann 2019; Hasan *et al.* 2015; Hassan *et al.* 2020; Jamal & Hasan 2023; Mir *et al.* 2023; Ortiz *et al.* 2017; Segarra-Almestica *et al.* 2022). Tam bu noktada sosyal ekosistem unsurları olan ve modern yaşamın merkezinde yer alan bu öğelerin, afet sonrası süreçte bireylerin risk yönetimi ve mücadele kapasitelerinin anlaşılmasında kritik öneme sahip olduğu iddia edilmektedir. Özellikle diğer sermaye türleriyle birlikte kesişimi üzerinden, dirençlilik ve kırılabilirlik boyutlarının temellendirilmesinde önemli bir parametre kullanılabileceği değerlendirilmektedir.

Bu çerçevede mevcut sermaye yaklaşımlarına ek olarak sosyal ekosistem sermayesi iki boyutlu bir değerlendirme çerçevesi olarak kullanılabileceği önerilmektedir. Birincisi, bir değerlendirme ve farkındalık çerçevesi olarak bireylerin ve toplumların sahip oldukları toplumsal kaynak hacimlerinin ve ilişkilerinin afet öncesi ve sonrası durumlarda köklü dönüşümler geçirdiğini hatırlatmaktadır. Bu yıkıcı ve köklü etkileri olan olayların bireylerin sosyal ekolojisindeki toplumsal, tarihsel, kültürel vb. ilişki biçimlerini dönüştürmesi nedeniyle tekil boyutlar olarak değil aksine bütünlük değerlendirmelerin gerekliliğini vurgulamaktadır. İkincisi ve bu çalışmada bir sermaye türü olarak kullanılması noktasındaki iddiadır. Sosyal ekosistem bir sermaye türü olarak bireylerin hayatlarını sürdürdükleri şehirlerde, köylerde farklı ölçekte yaşam alanı birimlerinde sağlanan kurumsal, özel ya da kamu hizmetlerinin bütünü olarak temellendirilmektedir. Bu hizmetler gündelik hayat içerisinde toplum ve özelinde birey pek çok avantaj ve dezavantajlılık durumunu dönüştürebilme kapasitesine sahip unsurlardır. Örneğin, yaşlı bakım hizmetlerinin yaygın olduğu bir alanda çeşitli kaynak sınırlılığı dolayısıyla ebeveynlerine bakım desteği veremeyen kişilerin kurumsal destekten ücretsiz ya da ücretli faydalanabilmesi durumu kişilerin çalışma hayatına katılımı noktasında kolaylaştırıcı rol oynayabilmektedir. Farklı bir örnek olarak, kişilerin çevresinde yeterli kurumsal ve kamusal eğitim, sağlık hizmetlerinin olması kişilerin bunlara erişimini kolaylaştıracak olup kaynak hacmi yetersiz olan grupların sosyal hayatın akışı içerisinde ihtiyaç duyduğu hizmetlere erişimini destekleyecektir. Bu açıdan her birey bulunduğu sosyal ekolojisinde gündelik hayatındaki eğitim, sağlık, kültürel, güvenlik, altyapı, ulaşım ve acil durum gibi çeşitli hizmetleri edindiği bir hizmetler ağının içerisinde konumlanmaktadır. Bu hizmetler ağı onun sosyal ekolojisindeki faaliyetlerini, ihtiyaçlarını sürdürmede kritik önemdedir.

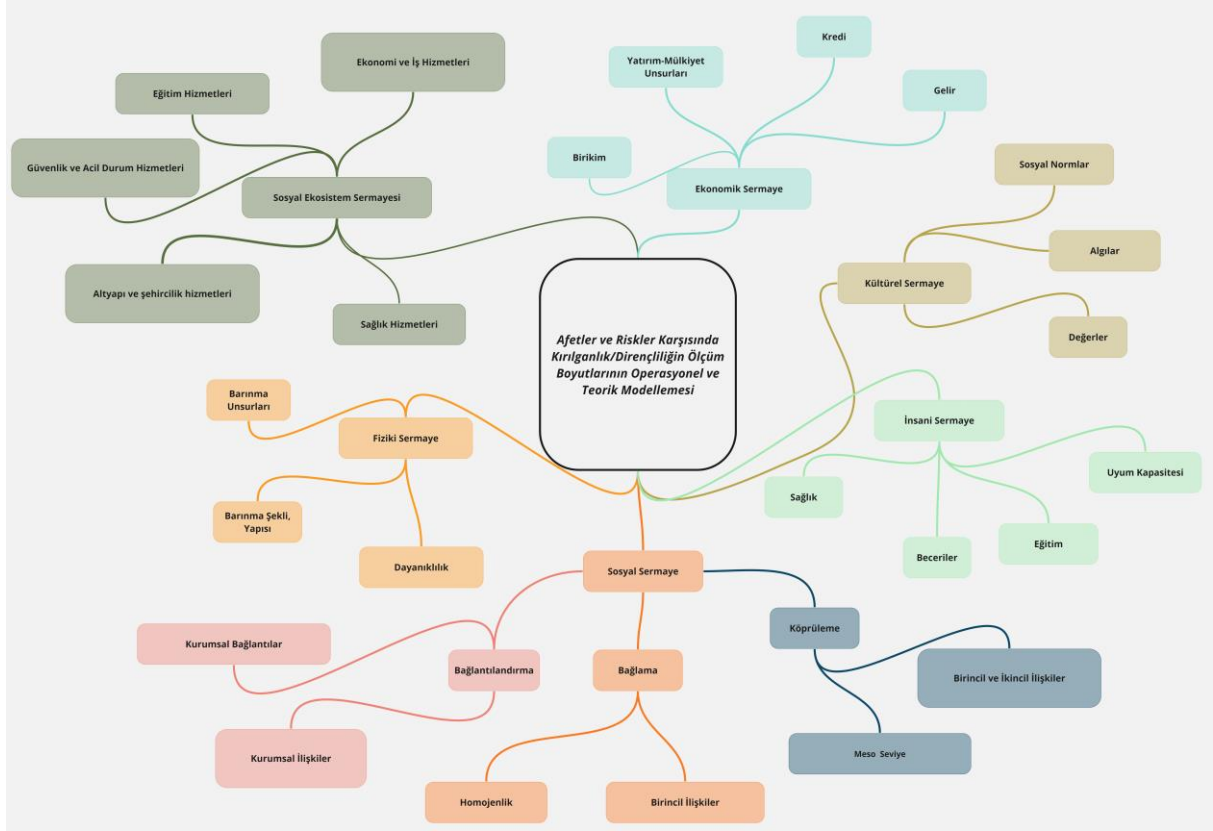
Bu hizmetler ilişkiler ve hizmet kapasiteleri ise afetler gibi yıkıcı olaylardan etkilenmektedir. Dolayısıyla, sosyal ekosistem içerisindeki bu hizmetlerle olan ilişkisi kesintiye uğrama ve bozulması sonucunda direnç bireysel ve toplumsal dirençlilik etkilenebilmektedir. Literatüre bakıldığında da sosyal ekosistem sermayesi olarak temellendirilen hizmetler bütünü bireysel ve toplumsal düzlemde direnç kazandırma ya da kırılabilirliği azaltmada önemli etkisinin olduğunu göstermektedir (Hassan *et al.* 2020; Jamal & Hasan 2023; Mir *et al.* 2023; Ortiz *et al.* 2017; Segarra-Almestica *et al.* 2022). Örneğin Jamal ve Hasan (2023) topluluk direncini etkileyen en önemli üç unsurdan ilkinin fiziksel altyapılardaki aksaklıklar olduğunu belirtmektedir. Buna göre afetler sonucunda ortaya çıkan elektrik ve ulaşım hizmetlerindeki aksamalar sosyo-demografik göstergelerle kesişimi ekseninde topluluk direncinin düşüşünde ciddi bir etkiye sahiptir. Yine, psikolojik ve fiziki yıkımı takip eden süreç sonrası kişilerin sağlık hizmetlerine erişimi sekteye uğramaktadır (Mani *et al.* 2016). Bu durum ise hizmet sağlayıcıların fonksiyonlarının azalışıyla özel bireylerde ya da ekstra bakım ve koruma gerektiren gruplar açısından

daha olumsuz durumlara neden olmaktadır (Ahmet *et al.* 2023; Sahar *et al.* 2020; Tanay *et al.* 2023). Benzer düzlemde eğitim hizmetlerine erişim de doğrudan ve dolaylı olarak sekteye uğramaktadır. Bu durum eğitim-öğretim faaliyetleri noktasında akademik başarı düşüşünün yanı sıra psikososyal gelişimi de olumsuz etkilemektedir (Mir *et al.* 2023; Segarra-Almestica *et al.* 2022). Diğer altyapı ve hizmetler açısından değerlendirildiğinde, afetler maddi hasarlar ve maliyet dengesizlikleri sonucu iş kesintileri ve ciddi ekonomik kayıplar yaşanmasına neden olmaktadır (Ludvigson *et al.* 2020). Atık yönetimi ve ilgili altyapı toplumsal direnç ve kırılganlığın anlaşılmasında önemli bir etkiye sahiptir. Örneğin, atık yönetimi ve evsel atıklara ilişkin hizmetlerin sekteye uğraması halk sağlığını olumsuz etkilemekte ve sağlık sorunlarına yol açmaktadır (Chambers *et al.* 2021). Belirtilen boyutlar sosyal ekosistem sermayesinin nasıl bireylerin hareket alanlarını şekillendirebildiği ve kırılganlık-dirençlilik durumlarına harici bir noktadan dâhil olabildiğini göstermektedir. Bu bağlamda sosyal ekosistem sermayesi kapasitesi afetler sonrası dönüşebilmekte ve bireylerin sosyal uzamında bozulmalarla karşı karşıya kalması sonucunda toplumsal ya da bireysel dirençliliği etkilemektedir.

Sosyal ekosistem sermayesinin bir diğer yönü ise bireylerin sermaye hacimleriyle içsel ilişkisidir. Farklı bir deyişle bireylerin sahip oldukları ekonomik, kültürel, sosyal, fiziki gibi sermaye hacimleri bu hizmetlerle olan ilişkiyi şekillendirmektedir. Dolayısıyla, kırılganlık ve dirençlilik durumu sosyal ekosistem sermayesiyle birlikte düşünüldüğünde afet sonrası farklı eşitsizlikler, kırılganlıklar ya da dirençlilik durumları oluşturabilmektedir. Örneğin, bir afet ve risk bölgesinde yetersiz eğitim ve sağlık hizmetlerinden dolayı bir grup birey ekonomik kaynaklarını ve sosyal ilişki ağı sayesinde farklı bölgelere taşınma imkânına sahiptir. Böylelikle sosyal ekosisteme gömülü hizmetlere erişim sorununu çözebilme imkânına sahip olmaktadır. Bu durum ise eğitim, sağlık, güvenlik, altyapı vb. hizmetlere yönelik ihtiyacın karşılanması anlamına gelmektedir. Tam tersi şekilde düşünüldüğünde ise yetersiz kaynaklara sahip bireylerde afet ve risk bölgelerinde halihazırdaki sosyal ekosistem hizmet unsurlarına erişim sekteye uğradığında, hareket alanı ve çözüm üretme kapasitesi daha sınırlı olacaktır. Dolayısıyla, halihazırda eğitim, sağlık vb. gibi konularda sahip olduğu dezavantajlılık daha fazla derinleşerek toplumsal dirençliliğin arttırılması önünde önemli engeller oluşturacaktır. Aksi durumda ise sağlık, eğitim, altyapı, güvenlik vb. sosyal ekosistemde ihtiyaç duyulan hizmetlere erişim, kalite ve kapsam alanı uygun bir şekilde tahsis edildiğinde farklı sermaye hacimlerinin kesişiminin yarattığı dezavantajlılık durumu ortadan kaldırılabilir. Böylelikle, grupların afet sonrası süreçte mücadele kapasitelerini etkileyen koşulların aşımında sosyal ekosistem sermayesi adı altında ifade edilen hizmetler ağı dönüştürücü bir boyut olarak işlev görecektir.

Bu nedenler çerçevesinde sosyal ekosistem sermayesi diğer sermaye türleriyle afet sonrası dirençlilik ya da kırılganlığın anlaşılmasında tipik çıktılar kadar atipiklikleri de çözümlemeye faydalı bir araç olarak kullanılma imkânını içerisinde taşımaktadır. Toplumsal kaynak hacimlerindeki eşitsizlikler afetler gibi kriz durumlarına verilen cevaplar ve çıktılarda da belirli oranda paralellikler içermektedir. Farklı bir deyişle, gündelik hayatta toplumsal kaynak hacimlerindeki farklılıkların yarattığı spektrum riskler karşısında da paralellik sergilemektedir. Dolayısıyla, yeniden üretim sistematığının riskler ve kriz yönetimi açısından da benzerliğini teyit etmektedir. Ancak, kamusal hizmetlerin sosyal ekosistemdeki ilişkileri dönüştürebilme ya da mevcut kaynak hacimlerinin yarattığı toplumsal kırılganlık durumlarını aşabilme imkânı da söz konusudur. Bulunduğu bölgeyi, çevreyi veya yaşam alanını değiştirebilme şansı olmayan ancak her topluluğun ihtiyaç duyduğu eğitim, sağlık, güvenlik, barınma gibi hizmetlerin sürekliliği ve kalitesinin hızlı tahsisi bir sosyal ekosistemde beklenen kırılganlık düzeyleri ile toplumsal gerçeklikteki kırılganlık arasında farklılaşmaya neden olacaktır. Bu nedenle ekonomik, kültürel, sosyal, fiziki, insani/beşerî gibi sermaye türlerinin birbirleri arasındaki ilişkisinin yanı sıra sosyal ekosistem hizmetleriyle kırılganlık ve dirençlilik ilişkisinin yorumlanmasının daha fazla derinleştirilebileceği öngörülmektedir.

Şekil 2. Kırılganlık ve Dirençliliğin Operasyonel ve Teorik Çerçeve de Temellendirilmesi

Bütün bu tartışmaların sonucunda afet literatürde kullanılan sermaye yaklaşımları bütünlük bir yapıda kırılganlık ve dirençlilik ölçümünde kullanılacak operasyonel ve teorik çerçeve olarak önerilmiştir. Bu model 5+1 formülasyonu çerçevesinde sosyal, ekonomik, fiziki, kültürel, insani ve sosyal ekosistem sermayesinden oluşmaktadır (Şekil 2). Önerilen model, afetler ve riskler karşısında ölçülmek ve anlaşılacak istenen boyutların sermaye temelli bir inşasına dayanmaktadır. Bu noktada afet literatüründe güncel tartışmalara dayalı olarak ölçüm düzeylerinin ve operasyonel tanımların her bir sermaye boyutu açısından sınırları net bir şekilde ortaya konmuştur. Bu ekseninde modelde yer alan ekonomik, kültürel, sosyal, insani, fiziki ve sosyal ekosistem sermayesi ölçüm boyutları ve kavramsallaştırılması dâhilinde açıklanmıştır.

Modelde ekonomik, sosyal, kültürel, fiziki, insani/beşerî gibi sermaye türleri güncel literatür çerçevesinde temellendirmelerin bütün boyutları göz önünde bulundurularak soyutlanmıştır (Akbar *et al.* 2022; Bixler *et al.* 2021; Fraser 2021; Hassan *et al.* 2020; Jamal & Hasan 2023; Khalafzai *et al.* 2020; Kyne & Aldrich 2020; Monteil *et al.* 2020; Nakamura & Kanemasu 2020; Parsizadeh 2015; Samuels *et al.* 2022; Segarra-Almestica *et al.* 2022). Aynı zamanda, güncel literatürde kullanılan sermaye boyutlarının aktüel kullanımlarının operasyonel düzlemleri belirtilmekle birlikte bu boyutlara sosyal ekosistem sermayesi operasyonel boyutlarıyla birlikte dâhil edilmiştir.

6 sermaye türünün her biri sosyal ekosistem içerisindeki aktörlerin afetler karşısında harekete geçirebileceği ve kullanabileceği strateji ve bu stratejilere izin veren kaynak hacimlerinin tamamını temsil etme amacıyla farklı soyutlama düzeylerine sahiptir. Bu nedenle doğal ya da insan-doğa etkileşimli risklerin anlaşılmasında hem topluluk temelli hem de genel ölçüm maksadıyla çok boyutlu ve ilişkisel bir değerlendirmeye imkân verecek şekilde tasarlanmıştır. Bu kapsamda model unsurları tekil olarak kullanılabilirliği gibi; asıl amaç bütünlük bir değerlendirmeye imkân verecek şekilde her bir unsuru eş zamanlı olarak değerlendirmeye dâhil etmektir.

Güncel literatüre bakıldığında da bütünlük modellerin kullanımı, sosyal olguların kapsam ve

içeriğindeki değişimlerden kaynaklı olarak giderek artmaktadır. Bu durum afet çalışmaları açısından da benzer özellikler göstermektedir (Angeon & Bates 2015; Bastaminia *et al.* 2017; Cui *et al.* 2022; Fitritinia & Matsuyuki 2022; Karunarathne & Lee 2020; Salam *et al.* 2021). Türkçe yazında afetlere ilişkin sosyal bilim yaklaşımlarında ise özellikle bütünlük yaklaşımlar son derece eksiktir (Avdar & Avdar 2022; Ay & Çetin 2022; Çınğı & Yazgan 2022; Giyik *et al.* 2022; Ilgın & Karagül 2022; Özdemir 2019; Tuna *et al.* 2012; Türk 2022; Usta & Yükseler 2021). Afetler karşısında dirençlilik ve kırılganlık tartışmaları, genelde tek boyutlu uygulamalar ya da teorik tartışmalar çerçevesinde kalmıştır (Alev & Genç 2022; Ekşi 2020; Gökalp Yılmaz 2021; Varol & Kırıkkaya 2017). Direnç ve kırılganlığın tespiti ise genel itibarıyla betimsel düzeyde ele alınmıştır (Kutlu & Tükenmez 2019). Yapısal modeller afetlere ilişkin bilinç ve farkındalığın geliştirilmesinde salt ölçekler düzeyinde ele alınmıştır (Akman & Şahin 2023; Avcı *et al.* 2022; Bulut 2023; Oral & Cengiz 2020; Tercan 2022). Bu çerçevede, çalışma Türkçe literatürün güncel değerlendirme çerçevelerine uyumu noktasında operasyonel ve bilişsel düzlemde önemli katkılar içermektedir. Aynı zamanda, birincil verilerden oluşan çalışmaların ve bu çalışmalarda araştırmacıların farklı soyutlamalarının incelenmesine dayanarak sermayelerin operasyonel boyutlarının ortaklıklarını birleştirmesi amacıyla uluslararası literatüre de katkı sağlamaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada, afetlere karşı direnç ve kırılganlığın sermaye tabanlı yaklaşımlarla nasıl temellendirilebileceği derinlemesine incelenmiştir. Çalışmanın odak noktası, geleneksel sermaye türlerine (ekonomik, sosyal, insani, fiziki ve kültürel) ek olarak, sosyal ekosistem sermayesini afet yönetimine ve kırılganlık-dirençlilik ölçüm parametrelerine dâhil etmek olmuştur. Bu yaklaşım, afetlere karşı direnç ve kırılganlık konularında mevcut literatüre geniş bir perspektif sunarak, bu alanın kavramsal çerçevesini zenginleştirmiştir.

Çalışmanın özgün katkısı, sosyal ekosistem sermayesinin tanımını yaparak, afet yönetiminde bu yeni sermaye boyutunun potansiyel faydalarını ortaya koymasındadır. Sosyal ekosistem sermayesi, bireyler ve topluluklar arasındaki sosyal bağları, altyapı ve hizmetleri içerirken, bu unsurların afet anında ve sonrasında nasıl kritik roller üstlenebileceğini tartışmaya açılmıştır. Bu model, bireylerin ve toplulukların afetlere karşı olan dirençlerinin geniş bir ekolojik ve sosyal bağlamda değerlendirilmesini sağlamaktadır.

Bulgular, sermaye türlerinin afet yönetimindeki merkezî rolünü vurgulamakta ve sosyal ekosistem sermayesi gibi yeni kavramlarla bu modeli daha da zenginleştirmektedir. Özellikle, afet sonrası iyileşme süreçlerinde sosyal bağların ve toplum içi dayanışmanın hızlandırıcı etkisi, çalışmanın temel iddialarından biri olarak ön plana çıkmaktadır. Farklı sermayelerin birleşik kullanımları gerçekliğin olası boyutlarının toplumsal düzlemdeki görünümünü temellendirmede çeşitlilik ve anlayışımızı genişletmektedir. Bu değerlendirmeler içerisinde sermaye hacimlerinin toplam görünümü afetlere tepki verme kapasitesini artıran önemli bir unsur olarak kabul edilirken, sosyal ekosistem sermayesi bu kapasiteyi daha da genişletmek noktasında önemli bir değerlendirme çerçevesi olarak kullanılabileceği değerlendirilmektedir.

Afetlere karşı daha bütüncül stratejiler geliştirilmesi gerektiğini savunan bu çalışma, afet yönetiminde multidisipliner bir yaklaşımı teşvik etmektedir. Bu bağlamda, afet yönetimi stratejilerinin, yalnızca fiziksel ve ekonomik önlemleri değil, aynı zamanda sosyal ve ekolojik faktörleri de kapsamı gerektiğini vurgulamaktadır. Sosyal ekoloji sermayesi olarak ele alınan hizmetler bütünü nihai noktada belirli temel hizmetlerin bütünü olarak açıklanmıştır. Bu aynı zamanda bütün sermaye türlerinin genişletilmesinde farklı bir düzlemde temellendirmeye davet olarak içerisinde alternatif bir öneri taşımaktadır. Mikrodan meso, ekso ve makro gibi farklı toplumsal ilişki düzlemlerinde bütün sermaye operasyonel boyutları ayrıca ilişkisel düzlemde farklı tanımlamalar çerçevesinde yine soyutlanabilir. Böylelikle afetlere yönelik sosyal ekoloji eksenli ilişkisel ve farklı toplumsal ilişki düzlemleri eş zamanlı olarak kesişimsel bir çerçevede değerlendirilebilir. Ancak, bu açılımı hâlihazırda olan çalışmanın farklı düzleminde bir tartışmadır.

Sonuç olarak, bu çalışma, sosyal ekosistem sermayesinin afet yönetimine entegrasyonunu önererek, afetlere karşı direnç ve kırılganlığı artırmada yeni bir yol haritası sunmaktadır. Gelecek araştırmaların

bu modeli farklı afet türleri ve sosyo-ekonomik bağlamlarda test ederek, modelin uygulanabilirliği ve etkinliği üzerine daha fazla bilgi sağlaması önemlidir. Bu sayede, afet yönetiminde daha kapsayıcı ve etkili stratejilerin geliştirilmesine katkıda bulunulacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Akbar M. S., Safdar M. R., Yousaf F. N. & Aldrich D. P. 2022, "Status and social capital: a cross-sectional quantitative investigation of flood survivors in south Punjab, Pakistan". *International Journal of Disaster Risk Science*, 13(4), 549-560.
- Akman D. & Şahin Ş. 2023, "Isparta'da Deprem Afet Bilinci Toplumsal Düzeyinin Belirlenmesi". *Teknik Bilimler Dergisi*, 13(2), 1-6.
- Akobeng A. K. 2005, "Principles of evidence based medicine". *Archives of disease in childhood*, 90(8), 837-840.
- Angeon V. & Bates S. 2015, "Reviewing composite vulnerability and resilience indexes: A sustainable approach and application". *World Development*, 72, 140-162.
- AON. 2024, Climate and Catastrophe Insight. Kaynak: <https://assets.aon.com/media/files/aon/reports/2024/climate-and-catastrophe-insights-report.pdf>
- AON.2021, Climate and Catastrophe Insight. Kaynak: <https://www.aon.com/getmedia/1b516e4d-c5fa-4086-9393-5e6afb0eeded/20220125-2021-weather-climate-catastrophe-insight.pdf.aspx>
- Aslangiri F. & Açalın O. 2019, "Engellilerin Afete Dirençliliği ve Van'da Yerel Örgütlenme". *Resilience*, 3(1), 71-83.
- Atreya A. & Kunreuther H. 2021, "Assessing community resilience: mapping the community rating system (CRS) against the 6C-4R frameworks". In *Environmental Hazards and Resilience* (pp. 71-90), Routledge.
- Avcı S., Kaplan B., Ortabağ T., & Arslan S. 2022, "Üniversite hastanesinde çalışan hemşirelerin afet konusundaki bilgi ve bilinç düzeyleri". *Afet ve Risk Dergisi*, 5(1), 94-108.
- Avdar R., & Avdar R. 2022, "Türkiye'de yaşanan doğa kaynaklı afetlerin sosyo-ekonomik etkileri". *Afet ve Risk Dergisi*, 5(1), 1-12.
- Ay S., & Çetin B. N. 2022, "Deprem Mağduru Yaşlı Bireylerin Mekân Memnuniyetlerinin İncelenmesi: Elazığ Örneği".
- Azad M. J. & Pritchard B. 2023, "Bonding, bridging, linking social capital as mutually reinforcing elements in adaptive capacity development to flood hazard: Insights from rural Bangladesh". *Climate Risk Management*, 40, 100498.
- Barua U., Mannan S., Islam I., Akther M. S., Islam M. A., Akter T. & Ansary M. A. 2020, "People's awareness, knowledge and perception influencing earthquake vulnerability of a community: A study on Ward no. 14, Mymensingh Municipality, Bangladesh". *Natural Hazards*, 103, 1121-1181.
- Bastaminia A., Rezaei M. R. & Dastoorpoor M. 2017, "Identification and evaluation of the components and factors affecting social and economic resilience in city of Rudbar, Iran". *International journal of disaster risk reduction*, 22, 269-280.
- Birkmann J. 2013, *Measuring vulnerability to natural hazards: Towards disaster resilient societies* (2. ed.). Tokyo: United Nations Univ. Press.
- Bixler R. P., Paul S., Jones J., Preisser M., & Passalacqua P. 2021, "Unpacking adaptive capacity to flooding in urban environments: Social capital, social vulnerability, and risk perception". *Frontiers in Water*, 3, 728730.
- Bozkurt A. 2022, "Resilience, Adaptability, and Sustainability of Higher Education: A systematic Mapping Study on the Impact of the Coronavirus (Covid-19) Pandemic and the Transition to the New Normal". *Journal of Learning for Development*, 9(1), 1-16. <https://doi.org/10.56059/jl4d.v9i1.590>
- Bronfenbrenner U. 1977, "Toward an Experimental Ecology of Human Development". *American Psychologist*. 32(7), 513-531.
- Bronfenbrenner U. 1979, *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Harvard University Press, America.
- Brown N. A., Orchiston C., Rovins J. E., Feldmann-Jensen S., & Johnston D. 2018, "An integrative framework for investigating disaster resilience within the hotel sector". *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 36, 67-75.
- Bulut A. 2023, "Bireylerin Afet Okuryazarlığı Düzeylerini Etkileyen Faktörlerin Sıralı Lojistik Regresyon Analizi ile İncelenmesi". *Afet ve Risk Dergisi*, 6(3), 691-709.
- Casali Y., & Heinemann H. R. 2019, "A topological characterization of flooding impacts on the Zurich road network". *PLoS one*, 14(7), e0220338.
- Chacowry A., McEwen L. J., & Lynch K. 2018, "Recovery and resilience of communities in flood risk zones in a small island developing state: A case study from a suburban settlement of Port Louis, Mauritius". *International*

- Journal of Disaster Risk Reduction*, 28, 826-838.
- Chambers K. G., Carrico A. R., & Cook S. M. 2021, "Drivers of sustained sanitation access: social network and demographic predictors of latrine reconstruction after flooding disasters". *Environmental Science: Water Research & Technology*, 7(10), 1861-1872.
- Christmann G. B., Ibert O., Kilper H., & Moss T. 2012, "Vulnerability and resilience from a socio-spatial perspective: Towards a theoretical framework (No. 45)". Working Paper.
- Cui P., Ju X., Liu Y., & Li D. 2022, "Predicting and improving the waterlogging resilience of urban communities in China—a case study of nanjing". *Buildings*, 12(7), 901.
- Çiğrı T. G., & Yazgan Ç. Ü. 2022, "Examination of Risk Perception, Fear and Preparedness of Individuals Experiencing Earthquakes". *Afet ve Risk Dergisi*, 5(2), 656-668.
- Daniel L., Mazumder R. K., Enderami S. A., Sutley E. J., & Lequesne R. D. 2022, "Community capitals framework for linking buildings and organizations for enhancing community resilience through the built environment". *Journal of Infrastructure Systems*, 28(1), 04021053.
- Deraniyagala S. 2016, "Economic recovery after natural disasters". *UN Chronicle*, 53(1), 31-34.
- Edgeworth R., & Collins A. E. 2006, "Self-care as a response to diarrhoea in rural Bangladesh: Empowered choice or enforced adoption?". *Social science & medicine*, 63(10), 2686-2697.
- Ekşi Ali. 2020, "Üniversite öğrencilerinde afetlere karşı bireysel direnç ve sosyal sermaye ilişkisinin değerlendirilmesi". *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 7(1), 44-54.
- Fitritia I. S., & Matsuyuki M. 2022, "Role of social protection in coping strategies for floods in poor households: A case study on the impact of Program Keluarga Harapan on labor households in Indonesia". *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 80, 103239.
- Fouseki K., & Nicolau M. 2018, "Urban heritage dynamics in 'heritage-led regeneration': Towards a sustainable lifestyles approach". *The Historic Environment: Policy & Practice*, 9(3-4), 229-248.
- Fraser T. 2021, "Japanese social capital and social vulnerability indices: Measuring drivers of community resilience 2000–2017". *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 52, 101965.
- Freeman C., Nairn K., & Gollop M. 2015, "Disaster impact and recovery: what children and young people can tell us". *Kōtuitui: New Zealand Journal of Social Sciences Online*, 10(2), 103-115.
- Genç F. N., & Alev B. 2022, "Afetler karşısında kentsel kırılganlık ve dirençlilik: Antalya, Isparta, Burdur örnekleri". *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (12 (Özel Sayı)), 48-73.
- Ghasemzadeh B., Zarabadi Z. S. S., Majedi H., Behzadfar M. & Sharifi A. 2021, "A framework for urban flood resilience assessment with emphasis on social, economic and institutional dimensions: A qualitative study". *Sustainability*, 13(14), 7852.
- Giyik C., Oyguç R. A. & Anıktar S. 2022, "Van İlinin Afetselliği ve Afet Konutlarında Yer Seçimi Uygulamaları". *Doğal Afetler ve Çevre Dergisi*, 8(2), 178-195.
- Gökalp Yılmaz G. 2021, "Doğal afetler, toplumsal değişme ve dirençlilik ilişkisi: Toplumsalın yeniden inşası üzerine bir değerlendirme". *Sosyolojik Bağlam Dergisi*, 2(2), 119-132.
- Gunderson L. 2010, "Ecological and human community resilience in response to natural disasters". *Ecology and society*, 15(2).
- Hasan S., Fahim T., Foliente G. & El-Zeinc A. 2015, "Modelling infrastructure interdependency at a local scale: value, methodologies and challenges". In *21st International Congress on Modelling and Simulation*. Gold Coast, Australia (Vol. 29).
- Hassan E. M., Mahmoud H. N. & Ellingwood B. R. 2020, "Resilience of school systems following severe earthquakes". *Earth's future*, 8(10), e2020EF001518.
- Hung H. C., Lu Y. T. & Hung C. H. 2019, "The determinants of integrating policy-based and community-based adaptation into coastal hazard risk management: a resilience approach". *Journal of Risk Research*, 22(10), 1205-1223.
- IHME .2019, Cause of death or injury. Kaynak: <https://vizhub.healthdata.org/gbd-results/>
- İlgin H. Ö., & Karagül D. 2022, "Afet Süreçlerinde Kadınlara Yönelik Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğinde Sivil Toplum Kuruluşu Çalışanlarının Deneyimleri: Çanakkale İli Örneği". *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, 7(2), 85-103.
- İslam R. & Walkerden G. 2014, "How bonding and bridging networks contribute to disaster resilience and recovery on the Bangladeshi coast". *International journal of disaster risk reduction*, 10, 281-291.
- İslam R. & Walkerden G. 2022, "Livelihood assets, mutual support and disaster resilience in coastal Bangladesh". *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 78, 103148.
- İslam R., & Walkerden G. 2015, "How do links between households and NGOs promote disaster resilience and recovery?: A case study of linking social networks on the Bangladeshi coast". *Natural hazards*, 78, 1707-1727.
- Jamal T. B. & Hasan S. 2023, "Understanding the Loss in Community Resilience due to Hurricanes using Facebook

- Data". *arXiv preprint arXiv:2302.03530*.
- James H., & Paton D. 2015, "Social capital and the cultural contexts of disaster recovery outcomes in Myanmar and Taiwan". *Global Change, Peace & Security*, 27(2), 207-228.
- Javadpoor M., Sharifi A. & Roosta M. 2021, "An adaptation of the Baseline Resilience Indicators for Communities (BRIC) for assessing resilience of Iranian provinces". *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 66, 102609.
- Karunarathne A. Y., & Lee G. 2020, "Developing a multi-facet social vulnerability measure for flood disasters at the micro-level assessment". *International journal of disaster risk reduction*, 49, 101679.
- Khalafzai M. A. K., McGee T. K., & Parlee B. 2020, "Frequent flooding and perceived adaptive capacity of subarctic kashechewan first nation, Canada". *Arctic*, 73(4), 433-449.
- Kyne D. & Aldrich D. P. 2020, "Capturing bonding, bridging, and linking social capital through publicly available data". *Risk, Hazards & Crisis in Public Policy*, 11(1), 61-86.
- Lei Y., Wang J. A., Yue Y., Zhou H., & Yin W. 2014, "Rethinking the relationships of vulnerability, resilience, and adaptation from a disaster risk perspective". *Natural hazards*, 70, 609-627.
- Li H., Zhao X. & Wang W. 2023, "Evaluation and formation mechanism of rural social vulnerability under natural hazard: A case study of the eastern Qinghai-Tibetan Plateau, China". *Habitat International*, 138, 102871.
- Littell J. H., Corcoran J., & Pillai V. 2008, "Systematic reviews and meta-analysis". *Pocket Guide to Social Work Research Methods*.
- Ludvigson S. C., Ma S., & Ng S. 2020, "COVID-19 and the macroeconomic effects of costly disasters (No. w26987)". *National Bureau of Economic Research*.
- Lwin K. K., Pal I., Shrestha S. & Warnitchai P. 2020, "Assessing social resilience of flood-vulnerable communities in Ayeyarwady Delta, Myanmar". *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 51, 101745.
- Mani G., Danasekaran R. & Annadurai K. 2016, "Disaster-Resilient Hospitals: The Noah'S Ark". *Public Health Indones*, 2, 172-176.
- Mavhura E. 2017, "Applying a systems-thinking approach to community resilience analysis using rural livelihoods: The case of Muzarabani district, Zimbabwe". *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 25, 248-258.
- Meyer M. A. 2017, "Elderly perceptions of social capital and age-related disaster vulnerability". *Disaster medicine and public health preparedness*, 11(1), 48-55.
- Mileti D. S., Cress D. M. & Darlington J. D. 2002, "Earthquake culture and corporate action. In *Sociological Forum*". Vol. 17, pp. 161-180, Kluwer Academic Publishers-Plenum Publishers.
- Mir S., Shah S. A. & Shafi Bhat M. 2023, "Disasters affecting education across time and space—a perspective from Kashmir". *Environment, Development and Sustainability*, 1-19.
- Mishra S., Sahoo S. & Pandey S. 2021, "Research trends in online distance learning during the COVID-19 pandemic". *Distance Education*, 42(4), 494-519. <https://doi.org/10.1080/01587919.2021.1986373>
- Monteil C., Simmons P. & Hicks A. 2020, "Post-disaster recovery and sociocultural change: Rethinking social capital development for the new social fabric". *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 42, 101356.
- Nakamura N. & Kanemasu Y. 2020, "Traditional knowledge, social capital, and community response to a disaster: resilience of remote communities in Fiji after a severe climatic event". *Regional Environmental Change*, 20, 1-14.
- Oral V. & Cengiz E. 2020, "Afete Hazırlık Davranışlarına Etki Eden Faktörlerinin İncelenmesi: Bir Yapısal Eşitlik Modellemesi". *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(3), 1252-1269.
- Ortiz D., Reinoso E. & Villalobos J. A. 2021, "Assessment of business interruption time due to direct and indirect effects of the Chiapas earthquake on September 7th 2017". *Natural Hazards*, 108(3), 2813-2833.
- Özdemir Ç. 2019, *Türkiye'de İç Göç Olgusu: 13 Mart 1992 Erzincan Depremi Özelinde İç Göçlerin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi. Erzincan.
- Page M. J., McKenzie J. E., Bossuyt P. M., Boutron I., Hoffmann T. C., Mulrow C. D. & Moher D. 2021, "The PRISMA 2020 statement: an updated guideline for reporting systematic reviews". *International journal of surgery*, 88, 105906.
- Panday S., Rushton S., Karki J., Balen J. & Barnes A. 2021, "The role of social capital in disaster resilience in remote communities after the 2015 Nepal earthquake". *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 55, 102112.
- Parsizadeh F., Ibrion M., Mokhtari M., Lein H. & Nadim F. 2015, "Bam 2003 earthquake disaster: On the earthquake risk perception, resilience and earthquake culture—Cultural beliefs and cultural landscape of Qanats, gardens of Khorma trees and Argh-e Bam". *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 14, 457-469.
- Polcarová E., & Pupíková J. 2022, "Analysis of socially vulnerable communities and factors affecting their safety and resilience in disaster risk reduction". *Sustainability*, 14(18), 11380.
- Rühlemann A. & Jordan J. C. 2021, "Risk perception and culture: implications for vulnerability and adaptation to

- climate change". *Disasters*, 45(2), 424-452.
- Sahar L., Nogueira L. M., Ashkenazi I., Jemal A., Yabroff K. R. & Lichtenfeld J. L. 2020, "When disaster strikes: The role of disaster planning and management in cancer care delivery". *Cancer*, 126(15), 3388-3392.
- Salam R., Towfiqul Islam A. R. M., Shill B. K., Monirul Alam G. M., Hasanuzzaman M., Morshadul Hasan M., & Shouse R. C. 2021, "Nexus between vulnerability and adaptive capacity of drought-prone rural households in northern Bangladesh". *Natural Hazards*, 106, 509-527.
- Samuels M. I., Masubelele M. L., Cupido C. F., Swarts M. B. V., Foster J., De Wet G. & Lynes L. S. 2022, "Climate vulnerability and risks to an indigenous community in the arid zone of South Africa". *Journal of Arid Environments*, 199, 104718.
- Segarra-Alméstica E., Caraballo-Cueto J., Cordero Y. & Cordero H. 2022, "The effect of consecutive disasters on educational outcomes". *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 83, 103398.
- Sun Y., Chau P. H., Wong M. & Woo J. 2017, "Place-and age-responsive disaster risk reduction for Hong Kong: collaborative place audit and social vulnerability index for elders". *International Journal of Disaster Risk Science*, 8, 121-133.
- Surjan A., Kudo S. & Uitto J. I. 2016, "Risk and vulnerability". *Sustainable development and disaster risk reduction*, 37-55.
- Szreter S. & Woolcock M. 2004, "Health by association? Social capital, social theory, and the political economy of public health". *International journal of epidemiology*, 33(4), 650-667.
- Tercan B. 2022, "Afete Dirençlilikte Bireylerin Afetlere Hazırlığının İncelenmesi: Erzincan İli Örneği". *Afet ve Risk Dergisi*, 5(1), 261-269.
- Truong D. D., Dat T. T., Hang N. D. & Huan L. H. 2022, "Vulnerability Assessment of Climate Change in Vietnam: A Case Study of Binh Chanh District, Ho Chi Minh City". *Frontiers in Environmental Science*, 10, 880254.
- Tuna K., Parin S. & Tanhan F. 2012, "Van depremi sosyo-ekonomik ve psikolojik durum tespiti raporu". İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları.
- Tükenmez Ö. & Kutlu Y. A. 2019, "Doğal afet direncini ölçmeye yönelik bir anket çalışmasının ilk sonuçları". *Journal of Awareness*, 3(5), 817-822.
- Türk A. 2022, "Deprem Özelinde Engelli Bireylere Duyarlı Afet Yönetimi Modeli". *Afet ve Risk Dergisi*, 5(1), 61-77.
- UNISDR. 2005, "Hyogo Framework for Action 2005 - 2015: Building the Resilience of Nations and Communities to Disasters". World Conference on Disaster Reduction, 18-22 January 2005, Kobe, Hyogo, Japan.
- UNISDR. 2015, "Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015 – 2030". Third UN World Conference. 18 Marc 2015, Sendai, Japan.
- Usta E. & Yükseler M. 2021, "Afetlerde sosyal medya kullanımı ve etik ikilemler: İzmir Seferihisar depremi örneği". *Afet ve Risk Dergisi*, 4(2), 249-269.
- Varol N. & Kırıkkaya E. B. 2017, "Afetler karşısında toplum dirençliliği". *Resilience*, 1(1), 1-9.
- Wardekker A., Nath S., & Handayaningsih T. U. 2023, "The interaction between cultural heritage and community resilience in disaster-affected volcanic regions". *Environmental Science & Policy*, 145, 116-128.
- Weerasinghe K. M., Gehrels H., Arambepola N. M. S. I., Vajja H. P. Herath J. M. K. & Atapattu K. B. 2018, "Qualitative flood risk assessment for the Western Province of Sri Lanka". *Procedia engineering*, 212, 503-510.
- Wisner B., Blaikie P., Cannon T. & Davis I. 2004, *At Risk: Natural hazards, people's vulnerability and disasters*.

Kaygı Duyarlılığı ve Sağlık Kaygısı Arasındaki İlişkide Öz-Şefkatin Aracı Rolü¹

The Mediating Role of Self-Compassion in the Relationship Between Anxiety Sensitivity and Health Concern

Selen TÜTÜNCÜ*
Esra Gül KOÇYİĞİT**

Öne Çıkanlar:

- Bu çalışma, kaygı duyarlılığının sağlık kaygısı üzerindeki yordayıcı etkisinde öz-şefkatin kısmi aracılık rolüne sahip olduğunu göstermektedir. Öz-şefkatin bu kısmi aracılık rolü, sağlık kaygısını azaltmada ve kaygı duyarlılığını yönetmede, öz-şefkati artırmayı amaçlayan müdahalelerin önemli olduğunu göstermektedir.
- Bulgular kaygı duyarlılığı, sağlık kaygısı ve öz-şefkat arasındaki ilişkiye dair ampirik kanıtlar sunarak literatüre katkıda bulunmaktadır.
- Bu araştırma, kaygı duyarlılığı ve sağlık kaygısı bağlamında öz-şefkatin terapötik etkilerini araştıran gelecekteki çalışmalara ışık tutmaktadır.

Öz: Bu çalışma yetişkinlerde kaygı duyarlılığı ile sağlık kaygısı arasındaki ilişkiyi ve bu ilişki için aracı olarak öz-şefkat kavramını inceleyerek kavramın aracı rolünü ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu hedef doğrultusunda, araştırmaya Ekim 2023 ile Aralık 2023 tarihleri arasında 18 yaş ve üzeri 290 yetişkin katılımcı dâhil edilmiştir. Katılımcıların yaş ortalaması 32.11'dir (S = 15.06). Katılımcılara uygulanan ölçek seti katılımcıların sosyodemografik bilgilerini incelemek amacıyla Sosyodemografik Bilgi Formu, kaygı duyarlılıklarını ölçmek amacıyla Kaygı Duyarlılığı İndeksi, sağlık kaygısı düzeylerini değerlendirmek amacıyla Sağlık Anksiyetesi Ölçeği ve öz-şefkat düzeylerini değerlendirmek amacıyla Öz-Duyarlılık Ölçeği'nden oluşmaktadır. Araştırmanın değişkenleri olan kaygı duyarlılığı, sağlık kaygısı ve öz-şefkat değişkenleri arasındaki ilişki sonuçları istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Buradan hareketle gerçekleştirilen kaygı duyarlılığının sağlık kaygısı üzerindeki yordayıcı etkisinde öz-şefkatin aracı rolünün sınırdığı hiyerarşik çoklu doğrusal regresyon analizinin sonucuna göre kaygı duyarlılığının sağlık kaygısı üzerindeki yordayıcı etkisinde öz-şefkatin kısmi aracı etki gösterdiği bulunmuştur. Araştırmanın bulguları literatür kapsamında tartışılmıştır. Son olarak, mevcut çalışmanın literatüre katkısı ile çalışmanın sınırlılıkları ve ilerideki çalışmalar için öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kaygı duyarlılığı, Sağlık kaygısı, Öz-şefkat, Hipokondriyazis, Hastalık kaygısı

Highlights:

- This study demonstrates that self-compassion has a partial mediating role on the predictive effect of anxiety sensitivity on health anxiety. This partial mediating role of self-compassion indicates that in

¹ Bu çalışma, Selen Tütüncü'nün Altınbaş Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Klinik Psikoloji Programında hazırladığı bitirme projesinden üretilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Sağlık ve Teknoloji Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Psikoloji Bölümü, İstanbul, tutuncuselen@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7721-9586

** Dr. Öğr. Üyesi, Altınbaş Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Psikoloji Bölümü, İstanbul, esragulkocyyigit@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5491-8579

reducing health concern and managing anxiety sensitivity, interventions that aim to enhance self-compassion are important.

- The findings contribute to the literature by providing empirical evidence on the interrelatedness of anxiety sensitivity, health concern and self-compassion.
- This research paves the way for future studies to investigate the therapeutic implications of self-compassion in the context of anxiety sensitivity and health concern.

Abstract: This study aims to examine the relationship between anxiety sensitivity and health concern together with the concept of self-compassion as a mediator for this relationship. In line with this purpose, 290 adult participants aged 18 and over are included in the research between October 2023 and December 2023. The average age of the participants is 32.11 (SD = 15.06). The scale set applied to the participants consists of the Sociodemographic Information Form to examine the sociodemographic information of the participants, the Anxiety Sensitivity Index to measure their anxiety sensitivity, the Health Concern Scale to evaluate their health concern levels, and the Self-Compassion Scale to evaluate their self-compassion levels. The correlational results between the variables of the study, namely anxiety sensitivity, health concern and self-compassion, were found to be statistically significant. Based on the results of the hierarchical multiple linear regression analysis, which tested the mediating role of self-compassion on the predictive effect of anxiety sensitivity on health concern, it was found that self-compassion had a partial mediating role on the predictive effect of anxiety sensitivity on health concern. The findings of the research are discussed in the context of literature. Finally, the contribution of the current study to the literature, the limitations of the study and suggestions for future studies are presented.

Keywords: Anxiety sensitivity, Health concern, Self-compassion, Hypochondriasis, Illness anxiety

Summary: This study aims to examine the relationship between anxiety sensitivity and health concern, with a focus on the concept of self-compassion as a mediator for this relationship. The research was conducted with a sample of 290 adult participants aged 18 and over, collected on a voluntary basis between October 2023 and December 2023.

The research was conducted with participants residing in the cities of Istanbul and Izmir. The average age of the participants is 32.11 years (SD = 15.06). The data collection involved a comprehensive set of scales: the Sociodemographic Information Form to capture participants' demographic data, the Anxiety Sensitivity Index to measure their anxiety sensitivity, the Health Concern Scale to assess their health concern levels, and the Self-Compassion Scale to evaluate their levels of self-compassion.

The primary goal was to explore how these variables interrelate and whether self-compassion serves as a mediator between anxiety sensitivity and health concern. The findings reveal statistically significant correlations among the study's variables: anxiety sensitivity, health concern, and self-compassion. Specifically, anxiety sensitivity was positively correlated with health concern, indicating that individuals with higher anxiety sensitivity tend to experience higher levels of health concern. Conversely, anxiety sensitivity and self-compassion were negatively correlated, suggesting that those with higher anxiety sensitivity are likely to have lower levels of self-compassion. Similarly, health concern and self-compassion were also negatively correlated, implying that individuals with higher health concern tend to have lower levels of self-compassion. To further investigate the mediating role of self-compassion, a hierarchical multiple linear mediator regression analysis was conducted. The analysis aimed to test whether self-compassion could explain the predictive effect of anxiety sensitivity on health concern. The results supported that self-compassion plays a partial mediating role in this relationship.

Findings of the study indicate that while anxiety sensitivity directly influences health concern, self-compassion also contributes to this effect by mitigating some of the impact of anxiety sensitivity on health concern. The findings of this research are discussed within the context of existing literature. The study aligns with previous research that highlights the significance of self-compassion in moderating various psychological processes and outcomes. By demonstrating the mediating role of self-compassion, this study adds to the growing body of evidence supporting the potential benefits of fostering self-compassion in reducing health concern and managing anxiety sensitivity. This study contributes to the literature by

providing empirical evidence on the interconnectedness of anxiety sensitivity, health concern, and self-compassion. It highlights the importance of self-compassion as a potential therapeutic target for interventions aimed at individuals experiencing high levels of anxiety sensitivity and health concern. By improving self-compassion, individuals may be better equipped to handle the distress associated with anxiety sensitivity, thereby reducing the overall impact on health concern. In conclusion, this study examines the relationship between anxiety sensitivity, health concern, and self-compassion. The partial mediating role of self-compassion suggests that interventions aimed at enhancing self-compassion could be beneficial in mitigating the adverse effects of anxiety sensitivity on health concern. This research paves the way for future studies to explore and validate the therapeutic implications of self-compassion in the context of anxiety and health-related concerns.

Giriş

Kaygı duyarlılığı, korku ve kaygı duymaktan korkmak olarak tanımlanmaktadır (Reiss & McNally 1985; Ayvaşık 2000). Kaygı duyarlılığı, kişinin kaygılı olduğunda deneyimlediği duyuları konusunda endişeye kapılmasıyla kaygıyı daha da artırmaktadır (Taylor *et al.* 2007). Sağlık kaygısı ise bedensel duyuların ya da bedende deneyimlenen değişikliklerin ciddi bir hastalığın göstergesi olduğuna inanılmasıyla ortaya çıkan bir deneyimdir (Asmundson *et al.* 2010). Hafiften şiddetliye uzanan bir süreklilik hattında kavramsallaştırılan sağlık kaygısının hafif düzeyi kişiyi tıbbi bakım arama konusunda motive ederek uyum sağlayıcı olabileceği gibi, sağlık kaygısının yüksek şiddeti endişe ve meşgul olma ile seyrettiğinde, kişisel acıya, sosyal ve mesleki alanlardaki işlevsellikte bozulmaya neden olmaktadır (Salkovskis & Warwick 1986; Asmundson *et al.* 2010). Araştırmalar sağlık kaygısı ile kaygı duyarlılığı arasında anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir (Stewart *et al.* 2008; Olatunji *et al.* 2009). Öte yandan öz-şefkat, kişinin kendi acısına dokunabilmesi, acısına karşı açık olması ve acısından kaçınmaması ile acısını hafifletme ve kendini iyileştirme arzusunu geliştirmesini içerir (Neff 2003a). Kişinin kendine şefkat göstermesi, kişinin kendisini yargılamadan, kendini net bir şekilde görmesi için gereken duygusal güvenliği sağlarken, uyumsuz düşünce, duygu ve davranış kalıplarını daha doğru bir şekilde algılamasına ve düzeltmesine olanak tanır (Brown 1999). Öz-şefkat değişkeni insanların sağlık ve hastalıklara dair değerlendirme ve tutumlarında etkili olduğu gösterilmiş bir değişken olup öz-şefkatin sağlık kaygısı ile anlamlı ve ters yönde ilişki gösterdiği belirtilmiştir (Terry *et al.* 2013). Öz-şefkati artırmaya yönelik gerçekleştirilen psikoterapi müdahalelerinin duygu düzenleme ve kaygı duyarlılığı üzerindeki etkisini araştırmak amacıyla yapılan çalışmalarda, öz-şefkat müdahalelerinin duygu düzenlemeyi anlamlı ölçüde artırdığı ve kaygı duyarlılığını anlamlı ölçüde azalttığı gösterilmiştir (Keshavarz Mohammadi, 2018; Bronsi *et al.* 2020; Rahmani *et al.* 2020). Bu çalışma bu doğrultuda, yetişkinlerde kaygı duyarlılığı ile sağlık kaygısı arasındaki ilişkiyi incelemek hedefindedir. Çalışma, bu ilişki için aracı değişken olarak öz-şefkat kavramını inceleyerek bu kavramın aracı rolünü ortaya koymayı hedeflemektedir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Kaygı Duyarlılığı

Kaygı duyarlılığı, uyarılma ile ilgili duyuların ölüm, delilik veya sosyal açıdan reddedilme gibi olumsuz sonuçları olduğuna dair inançlardan kaynaklanan uyarılma ile ilgili duyulardan duyulan korkudur (Reiss & McNally 1985). Başka bir deyişle, kaygı duyarlılığı, kişinin yaşadığı kaygı ya da korkunun daha fazla kaygıya ya da hastalığa sebep olacağına ilişkin inancını içeren bireysel farklılık değişkeni olarak (Reiss *et al.* 1986) korkmaktan ve kaygıdan korkma olarak tanımlanmaktadır (Ayvaşık 2000). Kaygı ile ilişkili bedensel duyuların ve bedensel semptomların zararlı fiziksel, psikolojik veya sosyal sonuçları olduğuna dair inançlardan kaynaklanan korku olarak kavramsallaştırılan kaygı duyarlılığı (Reiss & McNally 1985), kişinin

kaygılı olduğunda uyarılmayla ilgili duyumları konusunda endişeye kapılmasıyla kaygıyı daha da artırmaktadır (Taylor *et al.* 2007).

Kaygı duyarlılığı bireyleri kaygıyla ilgili problemlerin gelişimine yatkın hale getiren bir bilişsel savunmasızlık olarak kavramsallaştırıldığında, kaygı duyarlılığının panik bozukluğu, sosyal kaygı bozukluğu, özgül fobi ve travma sonrası stres bozukluğu dâhil olmak üzere çeşitli psikopatolojiler için bir yatkınlık olarak ele alındığı görülmektedir (Reiss ve Mc-Nally 1985; Taylor 1999 aktaran Taylor *et al.* 2007). Kaygı duyarlılığı hem kaygı bozukluklarının (Taylor 1999) hem de hipokondriyazisin (Olatunji *et al.* 2009) gelişimi ve sürdürülmesinde merkezi rol oynamaktadır. Kaygı duyarlılığının sonucu bedene yönelik dikkat ve ilgi artışıdır (Schmidt *et al.* 1997). Bu doğrultuda, uzun sürüp tedavisiz kalan kaygı duyarlılığının sağlık kaygısına yol açtığı düşünülmektedir (Mantar Yemez & Alkın, 2011). Öte yandan, sağlık kaygısını en iyi temsil eden hipokondriyak bireyler, bedensel belirtilerini felaketleştirip onlardan korkma eğiliminde olduklarından, kaygı duyarlılığı ve hipokondriyazis arasında da tanımsal bir benzerlik bulunduğu söylenebilir (Mantar *et al.* 2011).

1.2. Sağlık Kaygısı

Sağlık kaygısı, bedensel duyumların ya da bedende deneyimlenen değişikliklerin ciddi bir hastalığın göstergesi olduğuna inanılmasıyla ortaya çıkan bir deneyimdir (Asmundson *et al.* 2010). Hafiften şiddetliye uzanan bir süreklilik hattında kavramsallaştırılan sağlık kaygısının hafif düzeyi kişiyi tıbbi bakım arama konusunda motive ederek uyum sağlayıcı olabileceği gibi, sağlık kaygısının yüksek şiddeti endişe ve meşgul olma ile seyrettiğinde, kişisel acıya, sosyal ve mesleki alanlardaki işlevsellikte bozulmaya neden olmaktadır (Salkovskis & Warwick 1986; Asmundson *et al.* 2010).

İleri düzeyde sağlık kaygısı, bilişsel, bedensel ve davranışsal özellikler ile karakterizedir (Barsky ve Klerman 1983). Sağlık kaygısının temel bilişsel özelliği hastalık inancıdır; kişi bedensel duyumlarındaki herhangi bir değişikliğin ciddi bir hastalıktan kaynaklandığına inanmaktadır (Asmundson *et al.* 2010). Kendisinde ciddi bir hastalığın olmadığına dair başkalarından onay arama davranışı ile kendini gösteren güvence arama davranışı ile bedensel belirtiyi tekrar tekrar kontrol etme, hastalıklar hakkında bilgi edinmek için internette arama yapma özellikleri sağlık kaygısının yüksek olduğu durumlarda görülmektedir (Asmundson *et al.* 2010). Öte yandan, güvence arama ve kontrol etme davranışları sağlık kaygısında bir miktar rahatlama sağlasa da etkiler geçicidir (Haenen *et al.* 2000).

Şiddetli ve kalıcı sağlık kaygısı *Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal Elkitabı*'nın (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders) dördüncü sürümünde (Amerikan Psikiyatri Birliği 2001) Hipokondriyazis ya da Hipokondriyak Bozukluk olarak isimlendirilir. DSM'nin beşinci sürümünde ise (DSM 5), Hipokondriyazis yerine daha yüksüz ve tarafsız bir isimlendirme olan Hastalık Anksiyetesi ya da Sağlık Kaygısı kullanılmıştır (Bailer *et al.* 2016). Deale'in (2004) belirttiği üzere, hastalar genellikle hipokondriyazis teriminden hoşlanmayıp bu terimi aşığalayıcı ve hayali bir hastalık ya da temaruzu çağrıştıran bir terim olarak görürler. Salkovskis ve Warwick'e (2001) göre hipokondriyazisi bir ucunda hafif ve geçici sağlık kaygısı, diğer ucunda ise şiddetli ve sürekli sağlık kaygısı olan bir süreklilik hattında kavramsallaştırmak klinik açıdan daha yararlıdır.

1.3. Öz-şefkat

Öz-şefkat kavramını tanımlamak için öncelikli olarak şefkat kavramının tanımına bakmak önemlidir (Neff 2003a). Şefkat, başkalarının acısından etkilenmeyi, kişinin başkalarının acısına kendisini açmasını ve ondan kaçınmamasını içerirken, şefkat duyan kişide acı çeken başkalarına

karşı nezaketli bir tutum ve acılarını hafifletme arzusu vardır (Wispé 1991; aktaran Neff 2003a). Goetz *et al.* (2010) şefkati, öncelikli işlevi acı çekenlerin korunmasını kolaylaştırmak olan bir duygusal deneyim olarak tanımlamışlardır. Gilbert (2010) ise şefkati, kişinin kendisinin ve başkalarının duygularına uyum sağlaması, olumsuz etkileri düzenlemesi amacı ile geliştirilmiş, sıcaklık ve güvenlik duygularını ifade eden bir motivasyon sistemi olarak tanımlamaktadır.

Şefkat kavramı, başkalarına karşı yargılayıcı olmayan bir anlayış geliştirmeyi içermektedir. Bu doğrultuda öz-şefkat, kişinin kendi acısına dokunabilmesi, acısına karşı açık olması ve acısından kaçınmaması ile acısını hafifletme ve kendini iyileştirme arzusunu geliştirmesini içerir. Aynı şefkate olduğu gibi, öz-şefkat de kişinin kendi acısına, yetersizliklerine ve başarısızlıklarına karşı yargılayıcı olmayan bir anlayış içinde olmasını da içermektedir (Neff 2003a). Kişinin kendine şefkat göstermesi, kişinin kendisini yargılamadan, kendini net bir şekilde görmesi için gereken duygusal güvenliği sağlarken, uyumsuz düşünce, duygu ve davranış kalıplarını daha doğru bir şekilde algılamasına ve düzeltmesine olanak tanır (Brown 1999). Öz-şefkat, bireylerin acı verici duygularından kaçınmalarını gerektirdiğinden, öz-şefkatli tutum sergileyen bireyler, bilinçli farkındalık olarak kavramsallaştırılan dengeli bir bakış açısı ile olumsuz deneyimlerini kabul ederler (Neff 2003a). Öte yandan, Neff'e (2003a) göre öz-şefkat, büyüme ve değişim için güçlü bir motive edici güç sağlarken, kişinin kendisine zarar verici tutumlarından vazgeçmesini ve kişinin iyi oluşunu artırmak için zor da olsa, gerekli her şeyi yapmasına dair motivasyonunu içermektedir.

Öz-şefkat kavramının, kavramsal olarak birbirlerinden farklı olsa da, tümü birbiri ile ilişkili ve birbirini karşılıklı olarak geliştiren üç temel bileşeni bulunmaktadır. Bu bileşenler “öz-sevecenlik (self kindness), paylaşımların bilincinde olma (common humanity) ve farkındalık (mindfulness)” (Neff 2003a). Öz-sevecenlik, kişinin olumsuz bir durum karşısında sabır içinde davranışlarını değiştirmesi için kendini cesaretlendirmesini içermektedir (Neff 2003a; Akın *et al.* 2007). Paylaşımların bilincinde olma, kişinin yaşadığı olumsuz deneyimlerinin yalnızca o kişi tarafından yaşandığının, başka bir deyişle deneyimlerin ayırıcı olduğunun düşünülmesi yerine olumsuz deneyimlerin ortak insanlık yaşantılarının bir parçası olduğunu değerlendirmeyi içermektedir (Neff 2003a). Böylelikle kişi, olumsuz deneyimi yaşayan, zor bir dönem geçiren kişinin yalnızca kendisi olmadığı değerlendirilmesini yapabilecektir (Germer & Neff 2013). Öz-şefkatin son bileşeni olan farkındalık ise kişinin acı veren düşünceleri ve duyguları ile aşırı özdeşleşmek yerine dengeli bir farkındalık içinde bulunması olarak tanımlanmaktadır (Neff 2003a).

1.4. Değişkenler Arası İlişkiler

Yetişkinlerle yürütülen araştırmalar sağlık kaygısı ile kaygı duyarlılığı arasında anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir (Stewart *et al.* 2008; Olatunji *et al.* 2009). Sexton *et al.* (2003), sağlık kaygısı ile belirsizliğe tahammülsüzlük arasındaki ilişkinin, kaygı duyarlılığı kontrol edildiğinde anlamsız hale geldiğini bulmuşlardır. Öte yandan, kaygı duyarlılığının sağlık kaygısı etiolojisinde belirsizliğe tahammülsüzlükten daha önemli bir rol oynadığı ifade edilmiştir (Fergus & Bardeen 2013).

Öz-şefkati artırmaya yönelik gerçekleştirilen psikoterapi müdahalelerinin duygu düzenleme ve kaygı duyarlılığı üzerindeki etkisini araştırmak amacıyla yapılan çalışmalarda, öz-şefkat müdahalelerinin duygu düzenlemeyi anlamlı ölçüde artırdığı ve kaygı duyarlılığını anlamlı ölçüde azalttığı gösterilmiştir (Keshavarz Mohammadi 2018; Bronsi *et al.* 2020; Rahmani *et al.* 2020).

Öz-şefkat insanların sağlık ve hastalıklara dair değerlendirme ve tutumlarında etkili olduğu gösterilmiş bir değişken olup öz-şefkatin sağlık kaygısı ile anlamlı ve ters yönde ilişki gösterdiği belirtilmiştir (Terry *et al.* 2013).

Bu çalışmada araştırmanın amacı olan kaygı duyarlılığı ile sağlık kaygısı arasındaki ilişkide öz-şefkatin aracı rolünün incelenmesi hedeflenmiştir. Çalışmanın değişkenleri arasındaki ilişkilere dair alanyazın sonuçları ve araştırma soruları kapsamında araştırmanın hipotezleri şu şekilde kurulmuştur:

- H1: Kaygı duyarlılığı ile sağlık kaygısı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır.
 H2: Kaygı duyarlılığı ile öz-şefkat arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki vardır.
 H3: Sağlık kaygısı ile öz-şefkat arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki vardır.
 H4: Kaygı duyarlılığı ile sağlık kaygısı arasındaki ilişkide öz-şefkatin aracı rolü vardır.

2. Yöntem

Amacı kaygı duyarlılığı ile sağlık kaygısı arasındaki ilişkide öz-şefkatin aracı rolünün araştırılması olan çalışmanın bu bölümünde araştırmaya gönüllülük esasına dayalı olarak dâhil olan katılımcılara, araştırmada kullanılan veri toplama araçlarına, araştırmanın yürütülmesine ve veri analizine dair bilgilere yer verilmiştir.

2.1. Örneklem

Örneklem büyüklüğünü hesaplamak için G-Power programından yararlanılmıştır. Gerçekleştirilen g analizine göre, 0.15'lik etki büyüklüğü, 0.95 g ve 0.05 anlamlılık düzeyi ile en küçük örneklem büyüklüğü 107 olarak hesaplanmıştır. Bu doğrultuda, araştırmanın örneklemini 18 yaşından büyük 290 katılımcı oluşturmaktadır. Araştırmada kolay örnekleme yöntemi ile veri toplanmıştır. Örneklemin yaş ortalaması 32.11 olup katılımcıların %75.9'u kadın, %24.1'i ise erkeklerden oluşmaktadır. Araştırma rneklemine ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Araştırma rneklemine İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

	Katılımcılar (N = 290)	%	Ort.	S	Min.-Mak.
Yaş			32.11	15.06	18-62
Cinsiyet					
Kadın	220	75.9			
Erkek	70	24.1			
Eğitim					
Lise	17	5.9			
Lisans	174	60			
Lisansüstü	86	29.7			
Doktora	13	4.5			
Medeni Durum					
Bekar	173	59.7			
Evli	63	21.7			
Boşanmış	11	3.8			
İlişkisi var	43	14.8			
ocuk					
Var	70	24.1			
Yok	20	75.9			
Fiziksel Kronik Rahatsızlık					
Var	29	10			
Yok	261	90			

2.2. Veri Toplama Araçları

Bu bölümde, araştırmada kullanılan ölçüm araçlarına ilişkin bilgiye yer verilmiştir. Veri toplamak

için kullanılan ölçek seti katılımcıların sosyodemografik bilgilerini incelemek için Sosyodemografik Bilgi Formu, kaygı duyarlılıklarını ölçmek için Kaygı Duyarlılığı İndeksi, sağlık kaygısı düzeylerini değerlendirmek için Sağlık Anksiyetesi Ölçeği ve öz-şefkat düzeylerini değerlendirmek için Öz-Duyarlık Ölçeğinden oluşmaktadır.

2.2.1. Sosyodemografik Bilgi Formu

Sosyodemografik bilgi formu katılımcıların sosyodemografik özelliklerini belirlemek amacıyla araştırmacılar tarafından hazırlanmıştır. Formda, katılımcıların cinsiyeti, yaşı, eğitim düzeyi, medeni durumu, çocuklarının olup olmadığı ve kronik bir fiziksel rahatsızlıklarının olup olmadığını içeren altı soru bulunmaktadır.

2.2.2. Kaygı Duyarlılığı İndeksi

Kaygı Duyarlılığı İndeksi (orijinal adı ile Anxiety Sensitivity Index, ASI) kaygı duyarlılığını ölçmek amacıyla Reiss *et al.* (1986) tarafından geliştirilmiştir. Kaygı Duyarlılığı İndeksinin Türkçe'ye uyarlama, geçerlik ve güvenilirlik çalışması Ayvaşık (2000) tarafından gerçekleştirilmiştir. Ölçek 16 maddeden ve tek boyuttan oluşmakta olup beşli Likert tipinde derecelendirme ile ölçüm sağlamaktadır (0: Çok Az; 1: Az; 2: Biraz; 3: Oldukça; 4: Çok Fazla). Her bir madde kişinin kaygı belirtilerinin sonuçlarına dair inanışlarını değerlendirmektedir. 16 maddeden alınan puanların toplanması ile ölçek puanı elde edilmektedir. Ölçeğin kesme noktası olmamasıyla birlikte, ölçekten alınabilecek en yüksek puan 64, en düşük puan ise 0'dır. Ölçeğin güvenilirlik katsayısının .85 olarak bulunduğu belirtilmiştir (Ayvaşık 2000).

2.2.3. Sağlık Anksiyetesi Ölçeği

Salkovskis *et al.* tarafından 2002 yılında sağlık kaygısını ölçmek amacıyla geliştirilen Sağlık Anksiyetesi Ölçeğinin (orijinal adıyla The Health Anxiety Inventory) Türkçe'ye uyarlama, geçerlik ve güvenilirlik çalışması Aydemir *et al.* (2012) tarafından gerçekleştirilmiştir. Ölçek 18 madde ve iki boyuttan oluşmaktadır. İlk 14 madde ölçeğin ilk boyutu olan gövde boyutunu oluşturmaktadır ve kişilerin ruhsal durumlarını, sağlıklarıyla ilgili duygu ve düşüncelerini a,b,c,d olmak üzere dört seçeneğe cevaplar ile değerlendiren ifadelerden oluşmaktadır. Ölçeğin diğer kalan dört maddesi ise kişilerin ciddi bir hastalığa sahip olduklarını varsaymaları halinde ruhsal durumlarına ilişkin fikir yürütmelerini yine a,b,c,d olmak üzere dört seçeneğe cevaplar ile değerlendirmektedir. Ölçeğin geri kalan bu dört maddesi ikinci boyut olan ek boyutu oluşturmaktadır. Özetle, Sağlık Anksiyetesi Ölçeğinin ilk boyutu olan gövde boyutu toplam sağlık kaygısını; ikinci boyut olan ek boyutu ise hastalıkların olumsuz sonuçlarını değerlendirmektedir. Ölçekteki her bir madde 0 ile 3 puan arasında puanlanmakta olup yüksek puanlar sağlık kaygısının yüksek olduğunu göstermektedir. Ölçeğin güvenilirlik çalışmasında Cronbach alfa iç tutarlık katsayısı 0.918 olarak bulunmuştur (Aydemir *et al.* 2012).

2.2.4. Öz-Duyarlık Ölçeği

Öz-şefkat düzeyini ölçmek amacıyla Neff (2003b) tarafından geliştirilen Öz Duyarlık Ölçeği'nin (Self Compassion Scale), Türkçe uyarlama, geçerlik ve güvenilirlik çalışması Akın *et al.* (2007) tarafından gerçekleştirilmiştir. Öz-Duyarlık ölçeği 26 maddeden ve altı alt ölçekten oluşmaktadır. Ölçeğin alt ölçekleri öz sevecenlik, öz yargılama, paylaşımların bilincinde olma, izolasyon, bilinçlilik ve aşırı özdeşleşmedir. Öz-Duyarlık Ölçeği beşli Likert tipinde derecelendirme (1: Hiçbir Zaman; 2: Nadiren; 3: Sık Sık; 4: Genellikle; 5: Her Zaman) ile ölçüm sağlamaktadır. Öz-Duyarlık Ölçeği'nin uyarlama çalışmasında alt ölçeklerin iç tutarlık katsayılarının öz-sevecenlik alt ölçeği için .77, öz-yargılama alt ölçeği için .72, paylaşımların bilincinde olma alt ölçeği için .72, izolasyon alt ölçeği için .80, bilinçlilik alt ölçeği için .74 ve aşırı özdeşleşme alt ölçeği için

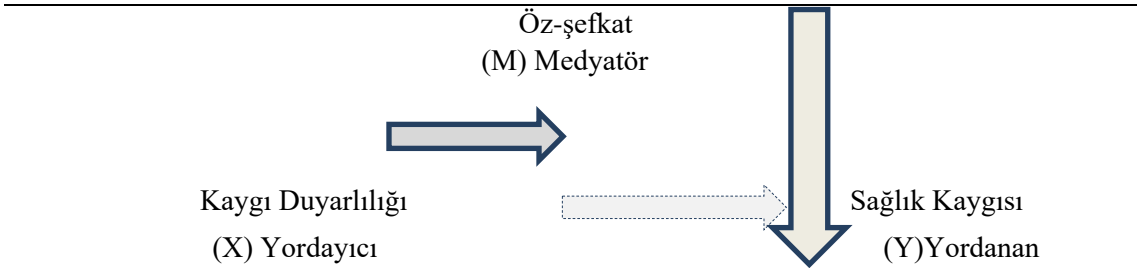
.74 olarak bulunduğu belirtilmiştir (Akin *et al.* 2007). İzolasyon, öz yargılama ve aşırı özdeşleşme alt boyutlarına ait maddeler ters kodlama ile hesaplanmaktadır. Tüm alt ölçeklerin ortalaması öz-şefkat düzeyine işaret etmektedir (TOAD, 2021).

2.3. Veri Toplama Süreci

Araştırmada kullanılan veri toplama araçları Altınbaş Üniversitesi Etik Komitesinden alınan izin (07.06.2023 tarihli ve 2023/17 sayılı) sonucunda katılımcılara uygulanmıştır. Araştırma, gönüllülük esasına göre Ekim 2023 ile Aralık 2023 tarihleri arasında İstanbul ve İzmir illerinde ikamet eden katılımcılar ile yürütülmüştür. Araştırmaya katılmak için gönüllü olan katılımcılar veri toplama araçlarını doldurmadan önce bilgilendirilmiş gönüllü onam formunu imzalamışlardır. Katılımcılara çevrimiçi iletişim platformları aracılığı ile ulaşılmıştır. Katılımcılar, ölçek setini çevrimiçi ortamda, Google Forms aracılığı ile doldurmuşlardır. Ölçek setinin doldurulması yaklaşık 15 dakika sürmüştür.

2.4. Analiz

Bu araştırmada Kaygı Duyarlığı İndeksi ile ölçülen kaygı duyarlılığının, Sağlık Anksiyetesi Ölçeği ile ölçülen sağlık kaygısı düzeyi üzerindeki yordayıcı etkisinde Öz-duyarlık Ölçeği ile ölçülen öz-şefkatin aracı rolünün sınanması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, 290 yetişkin katılımcıdan toplanan veriler analiz edilmiştir. Öz-şefkatin kaygı duyarlılığı ile sağlık kaygısı arasındaki ilişkideki aracı rolüne dair beklenen model aşağıda Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1. Kaygı duyarlılığının sağlık kaygısı üzerindeki yordayıcı etkisinde öz-şefkatin medyatör (aracı) rolüne dair beklenen model

Aracı etki sınamalarına geçmeden önce modeldeki değişkenlerin regresyon analizleri koşullarını sağlayıp sağlamadıkları değerlendirilmiştir. Aracı etki sınamaları ise Baron ve Kenny’nin (1986) aracı regresyon analizi kriterleri çerçevesinde incelenmiştir. Tüm analizler SPSS (Statistical Package for Social Sciences) for Windows 25.0 programıyla yürütülmüş olup $p < .05$ olarak kabul edilmiştir. Fisher’in Z Testi için ise <https://www.psychometrica.de/correlation.html#independent> bağlantısındaki hesaplayıcı kullanılmıştır. Sobel’in Z Testi ise <http://quantpsy.org/sobel/sobel.htm> bağlantısında gerçekteştirilmiştir.

3. Bulgular

Araştırmada yer alan toplam 290 katılımcıda kaygı duyarlılığı ile sağlık kaygısı arasındaki yordayıcı ilişkide öz-şefkatin aracı etkisinin sınanıldığı bu çalışmada öncelikli olarak aracı etki analizinde yer alacak tüm değişkenlerin regresyon analizi için uygunluğu test edilmiştir. Basıklık ve çarpıklık değerlerinin Tabachnick ve Fidell’in (2012) belirttiği gibi örneklem büyüklüğünün 100 ve üzerinde olması durumunda, ± 3 arasında değişmesi, yani normal dağılım varsayımının karşılanması gerekmektedir. Bu doğrultuda, yararlanılan Kolmogorov-Smirnov normal dağılım testi ile basıklık ve çarpıklık değerlerinin normal dağılımı gösterdiği bulunmuştur. Kolmogorov-Smirnov normal dağılım testine göre, sağlık anksiyetesi puanları için Çarpıklık = .679, Basıklık

= 1.083; kaygı duyarlılığı puanları için Çarpıklık = -.003, Basıklık = -.196; öz-şefkat puanları için Çarpıklık = -.163, Basıklık = -.037 olarak bulunmuştur. Regresyon denkleminde sokulacak yordayıcı değişkenler ile yordanan değişken arasındaki ilişkileri incelemek için yapılan korelasyon analizine göre, beklenildiği gibi, sağlık anksiyetesi, kaygı duyarlılığı ve öz-şefkat arasında yüksek güçte ve istatistiksel olarak anlamlı Pearson korelasyon katsayıları bulunmuştur. Bu bulgular Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. Regresyon Denkleminde Sokulacak Değişkenler Arasındaki Pearson Korelasyon Katsayıları (n=290)

Değişkenler	1	2	3
1. Sağlık Anksiyetesi	-		
2. Kaygı Duyarlılığı	.481**	-	
3. Öz-şefkat	-.381**	-.281**	-

** $p < .001$

Her bir yordayıcı değişken ile yordanan değişken arasındaki doğrusallık sınaması için yararlanılan nokta saçılım grafiği, doğrusal ve eğrisel varyanslar arasındaki farklar ve Fisher’in Z testine göre, doğrusal ilişkilerin olduğu bulunmuştur. Hem kaygı duyarlılığı ve hem öz-şefkat yordayıcıları için eğrisel varyans ile doğrusal varyans arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir fark olmadığı ortaya konmuştur (Fisher’in Z testine göre, kaygı duyarlılığı için $Z = -.016$, $p > .05$; öz şefkat için $Z = .01$, $p > .05$). Ayrıca, kaygı duyarlılığı ve öz-şefkat yordayıcıları arası çoklu doğrusallığın olmaması kriteri de karşılanmıştır. Beklenildiği gibi, tolerans değerlerinin 0.20-1.00 arasında olması, varyans enflasyon faktörü değerlerinin 1.00-10.00 arasında olması çoklu doğrusallığın olmadığını göstermektedir (Tolerans=.921; VIF=1.086).

Aracı etki sınamasının gerçekleştirilmesi amacıyla medyatör regresyon analizi için Baron ve Kenny’nin (1986) kriterleri çerçevesinde yapılan dört basamaklı inceleme yapılmıştır. İlk basamak incelemesi kapsamında yürütülmüş olan basit doğrusal regresyon analizinde, kaygı duyarlılığının sağlık kaygısındaki varyansın %22.9’unu $F(1,288)=86.69$, $p < .001$ açıkladığı görülmüştür. İkinci basamak incelemesinde, kaygı duyarlılığının aracı değişken olan öz-şefkattaki varyansın %7.6’sını $F(1,288)=24.652$, $p < .001$ açıkladığı ortaya konmuştur. Aracı değişken olan öz-şefkatin yordayıcı değişken, sağlık kaygısının yordanan değişken olarak denkleme dâhil edildiği üçüncü basamak basit doğrusal regresyon analizi sonucuna göre ise, öz-şefkatin sağlık kaygısındaki varyansın %14.2’sini $F(1,288)=48.840$, $p < .001$ açıkladığı görülmüştür. Baron ve Kenny’nin (1986) kriterlerinin karşılandığının gösterilmesi üzerine kaygı duyarlılığının sağlık kaygısı üzerindeki yordayıcı etkisinde öz-şefkatin aracı rolünün sınıandığı hiyerarşik çoklu doğrusal aracı regresyon analizi yapılmıştır.

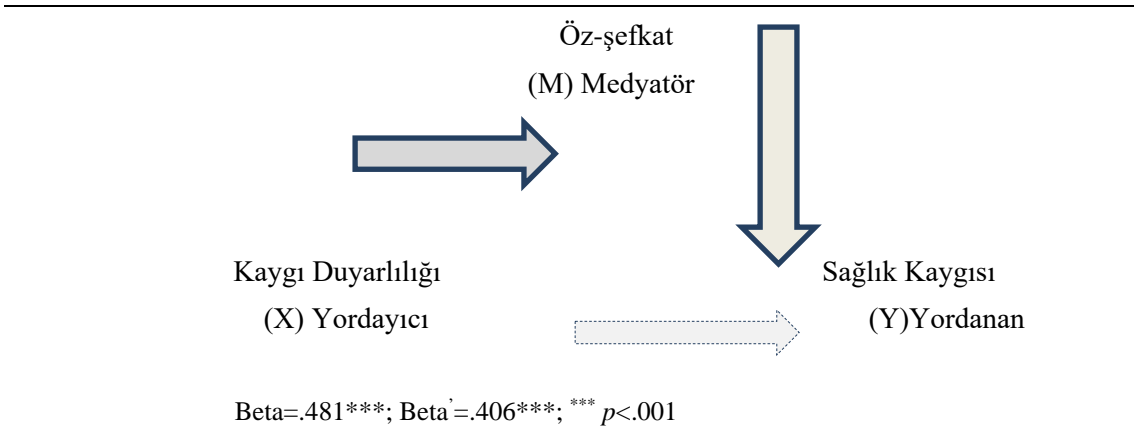
Sağlık kaygısının regresyon denkleminde yordanan değişken olarak girildiği bu analizde, birinci bloğa yordayıcı değişken olan kaygı duyarlılığı, ikinci bloğa ise aracı değişken olan öz-şefkat girilmiştir. Baron ve Kenny’nin (1986) kriterleri çerçevesinde aracı değişken olan öz-şefkatin sağlık kaygısındaki varyansın % 6.6’sını $F(1,287)=26.755$, $p < .001$ istatistiksel olarak anlamlı düzeyde yordadığı ortaya konmuştur. Kaygı duyarlılığının ise sağlık kaygısındaki varyansın % 23.1’ini $F(1,288)=86.691$, $p < .001$ istatistiksel olarak anlamlı düzeyde yordadığı bulunmuştur. Son olarak, kaygı duyarlılığı ile öz-şefkatin bir arada sağlık kaygısındaki varyansın %29.7’sini $F(2,287)=60.599$, $p < .001$ istatistiksel olarak anlamlı düzeyde açıkladığı bulunmuştur. Aracı etki regresyon analizi bulguları Tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo 3. Kaygı Duyarlılığının Sağlık Kaygısı zerindeki Yordayıcı Etkisinde z-Şefkatin Aracı Rolüne Dair oklu Doğrusal Hiyerarşik Medyator Regresyon Analizi Bulguları

Model	ΔR^2	B	S.E.	Beta	t
1.Sabit	-	5.508	1.084	-	5.084***
Kaygı Duyarlılığı	.231	.356	.038	.481	9.311***
2.Sabit	-	15.688	2.225	-	7.051***
Kaygı Duyarlılığı		.300	.038	.406	7.875***
z-şefkat	.066	-.104	.030	-.267	-5.173**

** $p < .01$ *** $p < .001$.

Analiz sonuçlarına göre, son modelde kaygı duyarlılığının sağlık kaygısı üzerindeki istatistiksel olarak anlamlı olan yordayıcılık etkisi öz-şefkat aracı değişkeni denkleme dâhil edildikten sonra da anlamlı olmaya devam etmiştir. Gerçekleştirilen Sobel'in Z Testi'ne göre öz-şefkat değişkeninin modele dâhil olmasıyla kaygı duyarlılığının ilk modeldeki Beta değerinin öz-şefkatin dâhil olduğu son modelde istatistiksel olarak anlamlı derecede düştüğü bulunmuştur Sobel $Z = 3.6006$, $p < .001$. Sonuç olarak kaygı duyarlılığının sağlık kaygısı üzerindeki yordayıcı etkisinde öz-şefkatin kısmi aracı etkisi olduğu ortaya konmuştur. Kaygı duyarlılığının sağlık kaygısı üzerindeki yordayıcı etkisinde öz-şefkatin aracı rolüne dair çoklu doğrusal hiyerarşik aracı regresyon analizi sonucuna göre gözlenen model Şekil 2'de gösterilmektedir.

Şekil 2. Kaygı duyarlılığının sağlık kaygısı üzerindeki yordayıcı etkisinde öz-şefkatin aracı rolüne ilişkin gözlenen model (Sobel $Z = 3.6006$, $p < .001$)

Şekil 2'de görüldüğü gibi, çalışmanın H_1 , H_2 ve H_3 hipotezleri desteklenmişken, H_4 hipotezi kısmen desteklenmiştir.

4. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada kaygı duyarlılığı, sağlık kaygısı ve öz-şefkat arasındaki ilişkilerin incelenmesi hedeflenmiştir. Araştırma z-şefkatin, kaygı duyarlılığı ile sağlık kaygısı arasındaki ilişkide aracı rolünü incelemiştir. Bu bölümde bu değişkenler arasındaki ilişkiler alanyazın sonuçları doğrultusunda geliştirilen hipotezler kapsamında incelenmiş; bulgular literatür ile karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Son olarak bu bölümde, mevcut çalışmanın literatüre ve klinik çalışmalara katkısı, sınırlılıkları ve sınırlılıklarından hareketle gelecek araştırmalar için geliştirilen önerilere yer verilmiştir.

Çalışmanın bulgularına göre, kaygı duyarlılığı ile sağlık kaygısı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişkinin olduğuna dair kurulan H_1 hipotezinin desteklenmiştir. İlgili alanyazına bakıldığında,

çalışmanın gözlenen bu bulgusu ile tutarlı çalışmalara rastlanmaktadır. Örneğin, Watt ve Stewart (2000) kaygı duyarlılığının hipokondriyazisin bir yordayıcısı olduğunu belirtmişlerdir. Benzer olarak, başka bir çalışmada da kaygı duyarlılığı ile sağlık kaygısı arasında pozitif yönde anlamlı ilişkinin yanı sıra, kaygı duyarlılığının sağlık kaygısının yordayıcısı olduğu bulunmuştur (Fergus, 2014). Otto *et al.* (1998) da kaygı duyarlılığı ile sağlık kaygısının pozitif yönde ilişkili olmasının yanında, sağlık kaygısının en güçlü yordayıcısının kaygı duyarlılığı olduğunu belirtmişlerdir. Örneklemi yetişkinlerden oluşan başka araştırmalar da sağlık kaygısı ile kaygı duyarlılığı arasında pozitif yönde anlamlı ilişki olduğunu göstermektedir (Stewart *et al.* 2008; Olatunji *et al.* 2009; Balier *et al.* 2016). Ayrıca, kaygı duyarlılığının depresif ve negatif duygulanımın kontrol edildikten sonra sağlık kaygısının yordayıcısını olduğunu bulan başka bir çalışma da bulunmaktadır (Olatunji *et al.* 2009). Kaygı duyarlılığının sağlık kaygısının gelişiminde belirsizliğe tahammülsüzlükten daha önemli bir yordayıcı olduğunu ifade eden Fergus ve Bardeen'in (2013) yanı sıra, sağlık kaygısı ile belirsizliğe tahammülsüzlük arasındaki ilişkinin, kaygı duyarlılığı kontrol edildiğinde anlamsız hale geldiğini belirten başka bir çalışma da mevcuttur (Sexton *et al.* 2003). Kaygı duyarlılığı sağlık kaygısının gelişiminde bir risk faktörü olarak belirlenebilmektedir (Watt & Stewart, 2000). Öyle ki, kaygı duyarlılığının yüksek sağlık kaygısının gelişiminde önemli bir risk faktörü olduğunun belirlenmesi, sağlık kaygısını önleme ve tedavi çabalarındaki ilerlemeler için önemli çıkarımlar sunabilir (Olatunji *et al.* 2008).

Öte yandan, sağlık kaygısının yordayıcılarına dair yapılan çalışmalar incelendiğinde, sağlık kaygısının yordayıcıları arasında kaygı duyarlılığının yanında sağlık ile ilgili işlevsel olmayan inançların da bulunduğu gösterilmiştir (Fergus 2014). Sağlık ile ilgili inançların sağlık kaygısı üzerinde yordayıcı etkisi olduğunu gösteren başka çalışmalar da mevcuttur (Hadjistavropoulos *et al.* 2012; Alberts & Hadjistavropoulos 2014).

Çalışmanın diğer bir bulgusuna göre, kaygı duyarlılığı ile öz-şefkat arasında negatif yönde anlamlı bir ilişkinin olduğuna yönelik kurulan H₂ hipotezi de desteklenmiştir. İlgili konuda alanyazın çalışmalarının oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili yapılan araştırmalar, kaygı duyarlılığı ile öz-şefkat arasında negatif yönde anlamlı bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir. Bu araştırmalara göre, öz-şefkati artırma amacıyla geliştirilip uygulanan psikoterapi müdahalelerinin duygu düzenleme ve kaygı duyarlılığı üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Araştırmaların sonucuna göre, öz-şefkat müdahaleleri duygu düzenlemeyi anlamlı ölçüde arttırırken, kaygı duyarlılığını ise anlamlı ölçüde azalttığı bulunmuştur (Keshavarz Mohammadi 2018; Bronsi *et al.* 2020; Rahmani *et al.* 2020).

Sağlık kaygısı ile öz-şefkat arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğuna ilişkin kurulan H₃ hipotezi de çalışmanın bulguları ile desteklenmiştir. İlgili literatürde, öz-şefkatin bireylerin sağlık ve hastalıklar hakkında nasıl düşündükleri, hissettikleri ve sağlık ile hastalığa tepki verme biçimleri ile ilişkili olan bir değişken olduğu belirtilmiş olup öz-şefkatin sağlık kaygısı ile anlamlı ve ters yönde ilişki gösterdiği bulunmuştur (Terry *et al.* 2013). Terry ve arkadaşlarının (2013) öz-şefkat, sağlık davranışları ve hastalığa verilen tepkiler arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmada, öz-şefkatin sağlıkla ilgili bilişler ve duygulanımla, gerçek hastalıklara verilen tepkiler ve sağlıklı geliştirici davranışlarla ilişkili olduğu gösterilmiştir. Bu çalışmada, öz-şefkatli bireylerin fiziksel semptom yaşadıklarında, öz-şefkati düşük olan bireylere göre daha erken tıbbi yardım aldıkları, dolayısıyla öz-şefkatin sağlıklı geliştirici davranışlar ve hastalığa verilen tepkiler için önemli çıkarımlara sahip olduğu ifade edilmiştir. Öz-şefkatli insanlar, sağlıklarını öz-duyarlılığı düşük olanlardan farklı şekilde kavramsallaştırır; hastalık ya da sağlıklarını düşünürken daha az sıkıntı hissederler. Bu doğrultuda, öz-şefkatin hastalık kaygısı ile negatif korelasyona sahip olduğu gösterilmiştir (Terry *et al.* 2013). Öte yandan, öz-şefkat ve sağlıklı geliştirici davranışlar, fiziksel

belirti puanları ile negatif ilişkili olup öz-şekfat, sağlığı geliştirici davranışlarla pozitif ilişkili bulunmuştur (Dunne *et al.* 2018).

Son olarak, kayęı duyarlılığı ile sağlık kayęısı arasındaki ilişkide öz-şekfatın aracı rolünün olduğuna ilişkin kurulan H₄ hipotezinin de kısmen desteklendiği ortaya konmuştur. Alanyazına yönelik yapılan incelemede öz-şekfatın kayęı duyarlılığı ile sağlık kayęısı arasındaki ilişkide aracı rolüne dair yapılmış herhangi bir çalışma bulunamamıştır. Bu anlamda mevcut çalışma kayęı duyarlılığı, sağlık kayęısı ve öz-şekfat değişkenlerini bir arada inceleyen ilk çalışmadır.

Literatürde şekfat, ruh sağlığı ve psikoterapi çalışmalarında önemli bir kavram olarak değerlendirilmektedir (MacBeth & Gumley 2012). MacBeth ve Gumley'nin (2012) şekfat ve ruh sağlığı arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi için yürüttükleri sistematik derleme çalışmasında, 14 çalışmadan 20 örnek belirlenmiştir. Bu çalışmalardan elde edilen meta-analiz bulgularına göre, öz-şekfat ve psikopatoloji arasındaki ilişki için büyük bir etki büyüklüğü bulunmuştur ($r=-0,54$). Başka bir deyişle, daha yüksek düzeyde şekfat göstermek, daha düşük düzeyde ruh sağlığı semptomları ile ilişkilendirilmiştir. z-şekfat ve kayęı arasında anlamlı negatif korelasyon olduğunu gösteren çalışmalar da mevcuttur (De Souza *et al.* 2020; Ulu, 2022). Ferrari ve arkadaşlarının (2019) gerçekleştirdiği meta-analiz sonuçlarına göre öz-şekfat müdahalelerinin kayęı üzerinde orta düzeyde etkili olduğu bilinmektedir ($g = 0,57$). Öte yandan, öz-şekfat müdahalelerinin gençlerde de kayęı ve depresyonun önlenmesi ve azaltılmasında etkili olduğu gösterilmiştir (Egan *et al.* 2021). Kayęının, z-şekfat geliştirme ve buna bağlı olarak kişinin başarısızlıkları ve olumsuz yaşam deneyimleri ile kendisini aşırı özdeşleşmesinin azaltılması ile hafifleyebileceği değerlendirilmektedir (Neff *et al.* 2007; Leary *et al.* 2007). Van Dam ve arkadaşlarının (2011) yürüttükleri çalışmada, öz-şekfatın kayęı, depresyon, endişe ve yaşam kalitesindeki varyansın %18-44'n açıkladığı gösterilmiştir. Bu çalışmanın sonucunda öz-şekfat, psikolojik sağlığın güçlü ve önemli bir belirleyicisi olarak değerlendirilmiştir.

z-şekfatın aracı rolüne dair yapılan çalışmalara bakıldığında, Sirois (2013) tarafından yapılan meta-analiz çalışmasında erteleme eğilimi ile öz-şekfat arasında orta derecede negatif bir ilişki olduğunu gösterilmiştir. Bu analize göre, öz-şekfatın stres ve erteleme arasındaki ilişkiye aracılık ettiği bulunmuştur. Bu bulgular, düşük öz-şekfat düzeylerinin, erteleyen bireylerin yaşadığı stresin bir kısmını açıklayabileceğini ve öz-duyarlılığı destekleyen müdahalelerin bu bireyler için faydalı olabileceğini göstermektedir. Örgütsel alanda öz-şekfatın rolüne bakıldığında, öz-şekfatın çalışanların psikolojik sermaye düzeylerinin örgütsel bağlılıklarına olan etkisinde öz-şekfatın kısmi aracı rolü olduğunun bulunduğu görülmektedir (Yalap ve Baygın 2020). z-şekfatın ayrıca bağlanma tarzı ile ruh sağlığı arasındaki ilişkide aracı rolü olduğu bulunmuştur (Raque-Bogdan *et al.* 2011). Yar ve arkadaşlarının (2014) gerçekleştirdiği bir çalışmaya göre ise öz-şekfat, ebeveyn eleştirisi ile sosyal kayęı arasındaki ilişkiye tamamen aracılık etmiştir. Bu çalışmanın sonuçları, ebeveyn eleştirisinin düşük öz-şekfat ile ilişkisi yoluyla sosyal kayęı üzerinde etkisi olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, kişinin kendine şekfat göstermesinin, olumsuz yaşam olayları karşısında kendine nezaket, zen ve ilgiyle davranmak yoluyla sağlıkla ilgili davranışların da başarılı bir şekilde düzenlenmesine katkıda bulunduğu düşünülmektedir (Terry ve Leary 2011). z-şekfatın savunuculuğu ve kişinin kendini suçlamasını azaltarak ve tedavi uyumunu artırarak sağlık davranışları üzerinde olumlu etkisinin olduğu; ayrıca, öz-şekfatın stresli olaylarla ve hastalıkla daha iyi başa çıkmada önemli bir faktör olduğu belirtilmektedir. Bu doğrultuda, tıbbi tedavileri öz-şekfat geliştirecek şekilde çerçevelemek, insanların sağlıkla ilgili davranışlarını yönetme ve sorunlarla başa çıkma becerilerini geliştirecektir (Terry & Leary 2011).

4.1. Sonuç ve Öneriler

Mevcut çalışmanın temel araştırma soruları olan “Kaygı duyarlılığı ile sağlık kaygısı arasında anlamlı bir ilişki var mıdır? Kaygı duyarlılığı ile öz-şefkat arasında anlamlı bir ilişki var mıdır? Sağlık kaygısı ile öz-şefkat arasında anlamlı bir ilişki var mıdır? Kaygı duyarlılığı ile sağlık kaygısı arasındaki ilişkide öz-şefkatin aracı rolü var mıdır?” ile araştırmanın amacı belirlenmiştir. Buradan hareketle, kaygı duyarlılığının sağlık kaygısı üzerindeki yordayıcı etkisinde öz-şefkatin aracı rolüne ilişkin model oluşturulmuştur. Ortaya çıkan modelin Baron ve Kenny’nin (1986) önerdiği metodoloji ile aracılık analizi ile test edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, modeldeki tüm değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Buna göre, kaygı duyarlılığı ile sağlık kaygısı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğuna dair kurulan H_1 hipotezi desteklenmiştir. Benzer şekilde, kaygı duyarlılığı ile öz-şefkat arasında negatif yönde anlamlı bir ilişkinin olduğuna yönelik kurulan H_2 hipotezi ile sağlık kaygısı ile öz-şefkat arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğuna ilişkin kurulan H_3 desteklenmiştir. Kaygı duyarlılığı ile sağlık kaygısı arasındaki ilişkide öz-şefkatin aracı rolünün olduğuna ilişkin kurulan H_4 hipotezi de kısmen desteklenmiştir.

Şiddetli sağlık kaygısı, klinik olarak önemli ve rahatsız edici bir sorun olarak ele alınmaktadır (Deale 2004). Bu doğrultuda sağlık kaygısını yordayan değişkenleri anlamak, hem sağlık kaygısının daha iyi anlaşılması açısından hem de tedavi sürecine katkı sağlaması bakımından önemlidir. Sağlık kaygısının çalışmada kısmen desteklenen model aracılığıyla açıklanması sağlık kaygısının önlenmesine yönelik gelişmelere de katkı sunabilir. Sonuç olarak, çalışmanın sonuçlarına göre kaygı duyarlılığı ile sağlık kaygısı arasındaki ilişkinin kısmen öz-şefkat aracılığıyla açıklanmasının ruh sağlığı alanında çalışan klinisyenler için önemli çıkarımlar ortaya koyacağı düşünülmektedir. Mevcut çalışmanın öngörülen klinik faydasının yanında, öz-şefkatin kaygı duyarlılığı ile sağlık kaygısı arasındaki ilişkide aracı rolüne dair yapılmış ilk çalışma olduğu göz önünde bulundurulduğunda, çalışmanın literatürdeki boşluğu doldurarak alanyazına katkı sağlaması beklenmektedir.

Bu çalışmada birtakım sınırlılıklar da mevcuttur. Öncelikle, bu çalışma kesitsel bir çalışma olarak planlanmıştır. Konu ile ilgili ileride yapılacak araştırmalar bu konuda boylamsal bir araştırma deseni oluşturarak farklı yaşam dönemlerinde kaygı duyarlılığı ile sağlık kaygısı arasındaki ilişkide öz-şefkatin aracı rolünü inceleyebilir; dolayısı ile aracılık ilişkisinin yaşamın farklı dönemlerinde değişip değişmediği ortaya konabilir. Ayrıca, çalışmada katılımcıların ruhsal durumuna dair bilgi alınmamıştır. Katılımcıların büyük çoğunluğunun kadınlardan oluşması da çalışmanın bir diğer sınırlılığıdır. Öte yandan, katılımcıların ağırlıklı olarak İstanbul ve İzmir illerinde ikamet eden bireylerden oluşması, çalışmada Türkiye’nin farklı sosyoekonomik ve kültürel yapısını yansıtacak bireyleri temsil etme gücünün zayıf olduğu düşünülmektedir. Bu doğrultuda, ileride ilgili konuda yapılacak çalışmaların cinsiyet açısından denk dağılım gösteren, farklı illerden de katılımcıları dâhil etmesi önerilmektedir. Bunun yanı sıra, ileride yapılacak olan araştırmalar, kaygı duyarlılığı ile sağlık kaygısı arasındaki ilişkide öz-şefkat dışında farklı bir değişkenin aracı rolünü katılımcıların ruhsal durumuna dair veriler dâhilinde inceleyerek literatüre katkı sunabilir.

BİBLİYOGRAFYA

- Alberts N. M. ve Hadjistavropoulos H. D. 2014, "Parental Illness, Attachment Dimensions, and Health Beliefs: Testing the Cognitive-Behavioural and Interpersonal Models of Health Anxiety". *Anxiety, Stress, & Coping* 27/2, 216–228.
- Akın ., Akın A. ve Abacı R. 2007, "z-Duyarlık leği: Geçerlik ve Güvenirlik alışması". *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 33, 1-10.
- Amerikan Psikiyatri Birliği. 2014, Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal Elkitabının Tanı ltleri Başvuru Kitabı (5. Baskı). (E. Köroğlu, ev.). Ankara.
- Amerikan Psikiyatri Birliği. 2001, *Amerikan Psikiyatri Birliği, Psikiyatride Hastalıkların Tanımlanması ve Sınıflandırılması Elkitabı* (Yeniden Gözden Geçirilmiş 4. Baskı). (DSM-IV- TR), (E. Köroğlu, ev.). Ankara.
- Asmundson G. J. G., Abramowitz J. S., Richter A. A. ve Whedon M. 2010, "Health Anxiety: Current Perspectives and Future Directions". *Current Psychiatry Reports* 12, 306-312. doi:10.1007/s11920-010-0123-9
- Asmundson G. J. G., Taylor S., Sevgur S. ve Cox B. J. 2001, "Health Anxiety: Classification and Clinical Features". Eds. G. J. G. Asmundson, S. Taylor ve B. J. Cox, *Health Anxiety: Clinical and Research Perspectives on Hypochondriasis and Related Conditions*. New York, 3-21.
- Aydemir ., Kırpınar İ., Satı T., Uykur B. ve Cengisiz C. 2012, "Sağlık Anksiyetesi leği'nin Türkçe için Güvenilirlik ve Geerlilik alışması". *Nropsikiyatri Arşivi* 50, 325-331.
- Ayvaşık H. B. 2000, "Kaygı Duyarlığı İndeksi: Geçerlik ve Gvenirlik alışması". *Türk Psikoloji Dergisi* 15/46, 43-57.
- Bailer J., Kerstner T., Witthft M., Diener C., Mier D. ve Rist F. 2016, "Health Anxiety and Hypochondriasis in the Light of DSM-5". *Anxiety, Stress, & Coping* 29/2, 219-239.
- Baron R. M. ve Kenny D. A., 1986, "The Moderator–Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations". *Journal of Personality and Social Psychology* 51/6, 1173-1182.
- Barsky A. J. ve Klerman G. L. 1983, "Overview: Hypochondriasis, Bodily Complaints, and Somatic Styles". *The American Journal of Psychiatry* 140/3, 273–283. doi:10.1176/ajp.140.3.273
- Bronsi F., Golmakani Z. B., Mansouri A. ve Del A. Z. 2020, "The Effectiveness of Compassion Focused Therapy on Distress Tolerance, Difficulty in Emotion Regulation and Anxiety Sensitivity in Patients with Cardiovascular Disease". *Social Determinants of Health* 6, 16-16.
- Brown B. 1999, *Soul Without Shame: A Guide to Liberating Yourself from the Judge Within*. Boston.
- De Souza L. K., Policarpo D. ve Hutz C. S. 2020, "Self-Compassion and Symptoms of Stress, Anxiety, and Depression". *Trends in Psychology* 28/1, 85-98.
- Deale A. 2004, "Psychopathology of Severe Health Anxiety". *Psychiatry* 3/6, 76–79. doi:10.1383/psyt.3.6.76.38214
- Dunne S., Sheffield D. ve Chilcot J. 2018, "Brief Report: Self-Compassion, Physical Health and the Mediating Role of Health-Promoting Behaviours". *Journal of Health Psychology* 23(7), 993-999.
- Egan S. J., Rees C. S., Delalande J., Greene D., Fitzallen G., Brown S., ... ve Finlay-Jones A. 2021, "A Review of Self-Compassion as an Active Ingredient in the Prevention and Treatment of Anxiety and Depression in Young People". *Administration and Policy in Mental Health and Mental Health Services Research* 1-19.
- Fergus T. A. 2014, "Health-Related Dysfunctional Beliefs and Health Anxiety: Further Evidence of Cognitive Specificity". *Journal of Clinical Psychology* 70/3, 248-259.
- Fergus T. A. ve Bardeen J. R. 2013, "Anxiety Sensitivity and Intolerance of Uncertainty: Evidence of Incremental Specificity in Relation to Health Anxiety". *Personality and Individual Differences* 55, 640–644. doi:10.1016/j.paid.2013.05.016
- Ferrari M., Yap K., Scott N., Einstein D. A. ve Ciarrochi J. 2018, "Self-Compassion Moderates the Perfectionism and Depression Link in Both Adolescence and Adulthood". *PLoS One* 13/2, e0192022. doi:10.1371/journal.pone.0192022

- Ferrari M., Hunt C., Harrysunker A., Abbott M. J., Beath A. P. ve Einstein D. A. 2019, "Self-Compassion Interventions and Psychosocial Outcomes: A Meta-Analysis of RCTs". *Mindfulness* 10, 1455-1473.
- Finlay-Jones A. L., Rees C. S. ve Kane R. T. 2015, "Self-Compassion, Emotion Regulation and Stress Among Australian Psychologists: Testing an Emotion Regulation Model of Self-Compassion Using Structural Equation Modeling". *Plos One* 10/7, e0133481. doi:10.1371/journal.pone.0133
- Germer C. K. ve Neff K. D. 2013, "Self-Compassion in Clinical Practice". *Journal of Clinical Psychology: In Session* 69/8, 856-867.
- Gilbert P. 2010, "An Introduction to Compassion Focused Therapy in Cognitive Behavior Therapy". *Journal of Cognitive Psychotherapy* 3, 97-112.
- Gilbert P. 2017, "Compassion: Definitions and Controversies". Ed. P. Gilbert, *Compassion: Concepts, Research and Applications*. 3-15.
- Goetz J. L., Keltner D. ve Simon-Thomas E. 2010, "Compassion: An Evolutionary Analysis and Empirical Review". *Psychological Review* 136, 351-374.
- Hadjistavropoulos H. D., Janzen J. A., Kehler M. D., Leclerc J.A., Sharpe D. ve Bourgault-Fagnou M. D. 2012, "Core Cognitions Related to Health Anxiety in Self- Reported Medical and Non-Medical Samples". *Journal of Behavioral Medicine* 35, 167-178.
- Haenen M. A., de Jong P. J., Schmidt A. J., Stevens S. ve Visser L. 2000, "Hypochondriacs' Estimation of Negative Outcomes: Domain-Specificity and Responsiveness to Reassuring and Alarming Information". *Behaviour Research and Therapy* 38/8, 819-833. doi:10.1016/s0005-7967(99)00128-x
- Howell D. C. 1992, *Statistical Methods for Psychology* (3. Baskı).
- Hughes M., Brown S. L., Campbell S., Dandy S. ve Cherry M. G. 2021, "Self-Compassion and Anxiety and Depression in Chronic Physical Illness Populations: A Systematic Review". *Mindfulness* 12, 1597-1610.
- Keshavarz Mohammadi R. 2018, "Effectiveness of Self-Compassion on Distress Tolerance, Emotion Regulation and Anxiety Sensitivity in Divorced Women". *Family Pathology, Counseling and Enrichment Journal* 4/1, 17-32.
- Kim H. Y. 2013, "Statistical Notes for Clinical Researchers: Assessing Normal Distribution (2) Using Skewness and Kurtosis". *Restorative Dentistry & Endodontics* 38/1, 52-54.
- Kotera Y., Cockerill V., Chircop J. G. E. ve Forman D. 2020, "Mental Health Shame, Self-Compassion and Sleep in UK Nursing Students: Complete Mediation of Self-Compassion in Sleep and Mental Health". *Nursing Open* 8/3, 1325-1335. doi:10.1002/nop.2.749
- Kotera Y., Conway E. ve Van Gordon W. 2018, "Ethical Judgement in UK Business Students: Relationship with Motivation, Self-Compassion and Mental Health". *International Journal of Mental Health and Addiction* 17/5, 1132-1146. doi:10.1007/s11469-018-0034-2
- Kotera Y., Pauline G. ve David S. 2021, "Mental Health of Therapeutic Students: Relationships with Attitudes, Self-Criticism, Self-Compassion, and Caregiver Identity". *British Journal of Guidance & Counselling* 49/5, 701-712. doi:10.1080/03069885.2019.1704683
- Kotera Y., Young H., Maybury S. ve Aledeh M. 2022, "Mediation of Self-Compassion on Pathways from Stress to Psychopathologies among Japanese Workers". *Int. J. Environ. Res. Public Health* 19, 12423. doi:10.3390/ijerph191912423
- Leary M. R., Tate E. B., Adams C. E., Allen A. B. ve Hancock J. 2007, "Self-Compassion and Reactions to Unpleasant Self-Relevant Events: The Implications of Treating Oneself Kindly". *Journal of Personality and Social Psychology* 92/5, 887-904.
- MacBeth A. ve Gumley A. 2012, "Exploring Compassion: A Meta-Analysis of the Association between Self-Compassion and Psychopathology". *Clinical Psychology Review* 32/6, 545-552.
- Mantar A. 2008, *Anksiyete Duyarlılığı İndeksi-3'ün Türkçe Formunun Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi.
- Mantar A., Yemez B. ve Alkın T. 2011, "Anksiyete Duyarlılığı ve Psikiyatrik Bozukluklardaki Yeri". *Türk Psikiyatri Dergisi* 22/3, 187-193.
- Neff K. 2003a, "Self-Compassion: An Alternative Conceptualization of a Healthy Attitude toward

- Oneself". *Self and Identity* 2/2, 85–101. doi:10.1080/15298860309032
- Neff K. 2003b, "The Development and Validation of a Scale to Measure Self-Compassion". *Self and Identity* 2/3, 223-250.
- Neff K. D. 2016, "The Self-Compassion Scale is a Valid and Theoretically Coherent Measure of Self-Compassion". *Mindfulness* 7/1, 264-274.
- Neff K. D., Rude S. S. ve Kirkpatrick K. L. 2007, "An Examination of Self-Compassion in Relation to Positive Psychological Functioning and Personality Traits". *Journal of Research in Personality* 41, 908–916.
- Olatunji B. O., Wolitzky-Taylor K. B., Elwood L., Connolly K., Gonzales B. ve Armstrong T. 2009, "Anxiety Sensitivity and Health Anxiety in a Nonclinical Sample: Specificity and Prospective Relations with Clinical Stress". *Cognitive Therapy and Research* 33, 416–424. doi:10.1007/s10608-008-9188-8
- Otto M. W., Demopulos C. M., McLean N. E., Pollack M. H. ve Fava M. 1998, "Additional Findings on the Association between Anxiety Sensitivity and Hypochondriacal Concerns: Examination of Patients with Major Depression". *Journal of Anxiety Disorders* 12/3, 225-232.
- Pauley G. ve McPherson S. 2010, "The Experience and Meaning of Compassion and Self-Compassion for Individuals with Depression or Anxiety". *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice* 83/2, 129-143. doi:10.1348/147608309x471000
- Raes F. 2010, "Rumination and Worry as Mediators of the Relationship between Self-Compassion and Depression and Anxiety". *Personality and Individual Differences* 48, 757-761.
- Rahmani S., Rahmati A., Rezaei S. A. K. ve Pishgahi B. 2020, "The Effectiveness of Self-Compassion Therapy on Cognitive Emotion Regulation Strategies and Anxiety Sensitivity in Female Nurses". *Iranian Journal of Psychiatric Nursing (IJPN) Original Article* 8/4.
- Raque-Bogdan T. L., Ericson S. K., Jackson J., Martin H. M. ve Bryan N. A. 2011, "Attachment and Mental and Physical Health: Self-Compassion and Mattering as Mediators". *Journal of Counseling Psychology* 58, 272-278.
- Reiss S. ve McNally R. J. 1985, "Expectancy Model of Fear". Ed. S. Reiss ve R. R. Bootzin, *Theoretical Issues in Behavior Therapy*. San Diego, CA, 107-121.
- Reiss S., Peterson R. A., Gursky D. M. ve McNally R. J. 1986, "Anxiety Sensitivity, Anxiety Frequency and the Prediction of Fearfulness". *Behaviour Research and Therapy* 24/1, 1-8.
- Rief W., Hiller W. ve Margraf J. 1998, "Cognitive Aspects of Hypochondriasis and the Somatization Syndrome". *Journal of Abnormal Psychology* 107/4, 587-595. doi:10.1037//0021-843x.107.4.587
- Salkovskis P. M. ve Warwick, H. M. 1986, "Morbid Preoccupations, Health Anxiety and Reassurance: A Cognitive-Behavioural Approach to Hypochondriasis". *Behaviour Research and Therapy* 24/5, 597-602. doi:10.1016/0005-7967(86)90041-0
- Salkovskis P. M. ve Warwick H. M. C. 2001, "Meaning, Misinterpretations, and Medicine: A Cognitive-Behavioral Approach to Understanding Health Anxiety and Hypochondriasis". Ed. V. Starcevic ve D. R. Lipsitt, *Hypochondriasis: Modern Perspectives on an Ancient Malady*. 202-222.
- Salkovskis P. M., Rimes K. A., Warwick H. M. ve Clark D. M. 2002, "The Health Anxiety Inventory: Development and Validation of Scales for the measurement of health anxiety and hypochondriasis. *Psychological Medicine*, 32(5),843-853. <https://doi.org/10.1017/s0033291702005822>
- Schmidt N. B., Lerew D. R. ve Jackson R. J. 1997, "The Role of Anxiety Sensitivity in the Pathogenesis of Panic: Prospective Evaluation of Spontaneous Panic Attacks During Acute Stress". *Journal of Abnormal Psychology* 106, 355-364.
- Sexton K. A., Norton P. J., Walker J. R. ve Norton G. R. 2003, "A Hierarchical Model of Generalized and Specific Vulnerabilities in Anxiety". *Cognitive Behaviour Therapy* 32, 1-13. doi:10.1080/16506070302321
- Sirois F. M. 2013, "Procrastination and Stress: Exploring the Role of Self-Compassion". *Self and Identity* 13/2, 128-145. doi:10.1080/15298868.2013.763404
- Stewart S. H., Sherry S. B., Watt M. C., Grant V. V. ve Hadjistavropoulos H. D. 2008, "Psychometric Evaluation of the Multidimensional Inventory of Hypochondriacal Traits: Factor Structure and

- Relationship to Anxiety Sensitivity". *Journal of Cognitive Psychotherapy* 22/2, 97.
- Tabachnick B. G. ve Fidell L. S. 2012, *Using Multivariate Statistics*. 6. Baskı. Northridge. CA.
- Taylor S. 1999, *Anxiety Sensitivity: Theory, Research, and Treatment of the Fear of Anxiety*. NJ: Erlbaum.
- Taylor S., Zvolensky M., Cox B., Deacon B., Heimberg R., Ledley D. R., ... Cardenas S. J. 2007, "Robust Dimensions of Anxiety Sensitivity: Development and Initial Validation of the Anxiety Sensitivity Index-3 (ASI-3)". *Psychological Assessment* 19, 176-188. doi:10.1037/1040-3590.19.2.176
- Terry M. L. ve Leary M. R. 2011, "Self-Compassion, Self-Regulation, and Health". *Self and Identity* 10/3, 352-362.
- Terry M. L., Leary M. R., Mehta S. ve Henderson K. 2013, "Self-Compassionate Reactions to Health Threats". *Personality and Social Psychology Bulletin* 39/7, 911-926.
- TOAD. (2021). Türkiye Ölçme Araçları Dizini. <https://toad.halileksi.net/olcek/oz-duyarlik-olcegi>
- Ulu G. 2022, *Genç Yetişkinlerde Ebeveyn Tutumları, Anksiyete ve Öz-Şefkat İlişkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi.
- Van Dam N. T., Sheppard S. C., Forsyth J. P. ve Earleywine M. 2011, "Self-Compassion is a Better Predictor than Mindfulness of Symptom Severity and Quality of Life in Mixed Anxiety and Depression". *Journal of Anxiety Disorders* 25/1, 123-130.
- Watt M. C. ve Stewart S. H. 2000, "Anxiety Sensitivity Mediates the Relationships between Childhood Learning Experiences and Elevated Hypochondriacal Concerns in Young Adulthood". *Journal of Psychosomatic Research* 49, 107-118.
- Wispe L. 1991, *The Psychology of Sympathy*. New York.
- Yalap O. ve Baygın E. 2020, "Psikolojik Sermaye ve Örgütsel Bağlılık Etkileşimi: Öz-Şefkatin Aracı Rolü". *Journal of Organizational Behavior Review* 2/1, 49-67.
- Yar K., Francis A. J., Schuster S. ve Potter R. F. 2014, "Self-Compassion Mediates the Relationship between Parentalcriticism and Social Anxiety". *International Journal of Psychology and Psychological Therapy* 14/1, 33-43.
- Yasuhiro, K. 2021, "De-Stigmatising Self-Care: Impact of Self-Care Webinar During COVID-19". *International Journal of Spa and Wellness* 4/2-3, 213-217. doi:10.1080/24721735.2021.1892324
- Yasuhiro, K. ve Christine, R. 2019, "Pathways to Sex Addiction: Relationships with Adverse Childhood Experience, Attachment, Narcissism, Self-Compassion and Motivation in a Gender-Balanced Sample". *Sexual Addiction & Compulsivity* 26/1-2, 54-76. doi:10.1080/10720162.2019.1615585

XIII. Yüzyılın Başlarından XV. Yüzyılın İlk Çeyreğine Kadar Antalya ve Çevresindeki Siyasi ve Askeri Mücadelelere Genel Bir Bakış

An Overview of the Political and Military Struggles in Antalya and its Surroundings from the Early 13th Century to the First Quarter of the 15th Century

Samet ALIÇ*

Öne Çıkanlar:

- Antalya şehri, sahip olduğu özel konumu sebebiyle tarihi süreç içerisinde siyasi teşekküllerin sahip olmak istediği bir yerleşim yeri olmuştur. 13. ve 15. yüzyıllar arasında Anadolu ve Akdeniz'deki güçlü siyasi teşekküller Antalya ve çevresini ele geçirmek için birbirleriyle mücadele etmişlerdir.
- Türkiye Selçuklu Devleti'nin siyasi ve ticari gelişiminde Antalya'nın fethinin önemli bir yeri vardır.
- Selçuklular, Anadolu Beylikleri ve Osmanlıların Antalya ve çevresindeki faaliyetleri Antalya'yı Türk-İslam şehri yapmıştır.

Öz: Anadolu'nun kadim şehirlerinden olan Antalya, bulunduğu stratejik konum itibarı ile geçmiş toplumların ilgi odağında olmuştur. MÖ 1. yüzyılda bölge, önce Bergama Krallığı'nın sonra da Roma Cumhuriyeti'nin hâkimiyetine girmiştir. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasının ardından bölge Bizans İmparatorluğu sınırları içerisinde kalmıştır. II. Haçlı Seferi sırasında bir süre Haçlıların üssü konumuna gelmiştir. Latinlerin İstanbul'u işgalinin ardından Aldobrandini, Antalya'ya hâkim olmuştur. I. Mesud döneminden itibaren Türkiye Selçukluları Antalya ve çevresindeki faaliyetlerini artırmışlardır. II. Kılıç Arslan döneminde Antalya kuşatılmış; ancak şehrin tam anlamıyla Türkiye Selçuklu topraklarına dâhil edilmesi I. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde gerçekleşmiştir. I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in vefatından sonra meydana gelen taht kavgalarının ardından Antalya'nın hâkimiyeti Türklerin elinden çıksa da İzzeddin Keykavus'un Antalya'yı kuşatması ile şehir Türkiye Selçuklu idaresine yeniden girmiştir. Antalya ve çevresinde idari istikrar sağlanmış, bölge Selçuklu sultanlarının kışlık merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Köseadağ Savaşı'nın ardından Anadolu'nun siyasi istikrarı bozulmuştur. Bu çalışmada, 1243 Köseadağ Savaşı ile Antalya ve çevresindeki siyasi istikrarın bozulmasından Osmanlıların Antalya ve çevresini 1423 yılında idare altına almalarına kadar geçen sürede meydana gelen Hamidoğulları, Tekeoğulları, Karamanoğulları, Kıbrıs Krallığı, Memlûkler ve Osmanlıların Antalya ve çevresine hâkim olma mücadeleleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Antalya, Selçuklular, Karamanoğulları, Hamidoğulları, Tekeoğulları, Osmanlılar.

Highlights:

- Due to its special location, Antalya has been a coveted settlement for political entities throughout history. Between the 13th and 15th centuries, powerful political organizations in Anatolia and the Mediterranean struggled to capture Antalya and its surroundings.
- The conquest of Antalya played a crucial role in the political and commercial development of the Turkish Seljuk State.
- The activities of the Seljuks, Anatolian Principalities and Ottomans in Antalya and its surroundings made the city of Antalya a Turkish-Islamic city.

Abstract: Antalya, one of the ancient cities of Anatolia, has long been the center of attention of various societies due to its strategic location. In the 1st century BC, the region came under the rule of the Kingdom of Pergamum and then the Roman Republic. After the Roman Empire was divided into two, the region remained within the

* Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, sametalic@hotmail.com.tr, ORCID: 0000-0002-5618-1213

borders of the Byzantine Empire. During the Crusade II, it served as the base for the Crusaders for a while. After the Latin occupation of Istanbul, Aldobrandini became the ruler of Antalya. During the reign of Turkish Seljuk ruler Mesud I, the activities of the Seljuks in Antalya and its surroundings increased. During the reign of Kılıç Arslan II, Antalya was besieged by the Turkish Seljuks. However, the definitive annexation of Antalya to the Turkish Seljuk lands took place during the reign of Gıyaseddin Keyhüsrev I. Even though the sovereignty of Antalya was lost to the Turks after the throne fights following the death of Gıyaseddin Keyhüsrev I, İzzeddin Keykavus recaptured Antalya, establishing administrative stability and making it a winter center for Seljuk sultans. After the Battle of Köseadağ, the political stability of Anatolia was disrupted. This study focuses on the struggles that took place from the deterioration of political stability in Antalya and its surroundings with the Battle of Köseadağ in 1243 until the Ottomans took control in 1423, focusing on the conflicts involving Hamidoğulları, Tekeoğulları, Karamanoğulları, Kingdom of Cyprus, Mamluks and Ottomans.

Keywords: Antalya, Seljuks, Karamanoğulları, Hamidoğulları, Tekeoğulları, Ottomans.

Summary: The aim of this study is to examine the political life of Antalya, one of the oldest settlements in Anatolia, between the 13th and 15th centuries. While carrying out this study, the primary sources of that period, research works, and graduate theses were used. Existing data from various studies were examined. This article was created in accordance with historical chronology. Especially the struggles to dominate the region in Antalya and its surroundings are highlighted. The military, diplomatic, architectural and religious practices of the political entities that controlled the city of Antalya have been tried to be explained within the information provided by the sources.

Antalya came under the rule of the Roman Republic in the late 2nd century BC. After the Roman Empire was divided into two as East and West, it became part of Eastern Rome (Byzantium). Starting from the 9th century, Muslim Arabs' interest in the region increased and the Abbasids struggled to capture Antalya. Following the Battle of Manzikert in 1071, the Turks gradually began to capture the settlements in Anatolia. After this date, the interest of Turks in Antalya increased. During the reign of the Turkish Seljuk ruler Mesud I (1116-1156), a military expedition was organized up to Antalya. During the reign of Gıyaseddin Keyhüsrev I (1205-1211), Antalya became the territory of the Turkish Seljuk State. In order not to lose Antalya, the Turkish Seljuks fought against the city's non-Muslim population and the Franks. Mongols, who came to the region after the Battle of Köseadağ in 1243, carried out military activities in Antalya and its surroundings. In 1292, when Alaiye and its surroundings were under the rule of Karamanoğulları, the Crusaders attempted to capture the region. After the dominance of the Seljuks in Anatolia decreased, the administration of Antalya came under the administration of a local lord. Dündar Bey, the leader of the Hamitoğulları Principality, which played an active role in Western Anatolia in the early 14th century, captured Antalya and gave the administration of this place to his brother Yunus Bey. Thus, the Tekeoğulları Principality was established under the leadership of Yunus Bey. Timurtaş Noyan, the Anatolian governor general of the Mongols, organized an expedition to Western Anatolia in 1324 and was successful in Antalya and its surroundings. However, his dominance in this region was not permanent and he took refuge in the Mamluks. After Timurtaş left Anatolia, Sinaneddin Hızır Bey, Dadı Bey and Mübarizüddin Mehmed Bey (Teke Bey) became the leaders of Tekeoğulları respectively. Mehmed Bey spent most of his political life fighting against the Cyprus Crusaders. This period of struggle between Mehmed Bey and the Crusaders lasted for about twelve years. In the end, the dominance of Antalya remained with Tekeoğulları. By the late 14th century, the Ottomans, whose power was increasing, took control of various settlements in Anatolia. During the reign of Yıldırım Bayezid, they also captured the lands of the Tekeoğulları Principality. Yıldırım Bayezid's defeat by Timur at the Battle of Ankara in 1402 weakened Ottoman control in Antalya, as in all of Anatolia. Taking advantage of the circumstances, Karamanoğlu Mehmet Bey made an effort to seize Antalya. However, this desire caused his death. He was killed by a cannonball fired from the castle in 1423, when he was besieging Antalya. Following his death, Antalya definitively came under Ottoman rule.

1. Giriş

Anadolu'daki en eski yerleşim birimlerinden biri olan Antalya'nın ismi eski kayıtlarda Attaleia¹ (Norwich 2013, 99) Attalia (Strabon 2000, 298), Atalia (Darkot 1978, 460)) şeklinde ifade edilmektedir. Orta Çağ'da batılılar Satalia (Abû'l Farac 1987, 488; Turan 1971, 311; Demir 2018, 554), Arap ve Türk kaynakları ise Adalya ve Antaliyye şeklinde kaydetmişlerdir (Budak 2014, 353). Şehrin ismi, bânisi olan Bergama Kralı II. Attalos Philadelphos'tan (MÖ 159-138) gelmektedir. Anadolu'nun güneyinde

¹ Ayrıca Attaleia Antik kenti hakkında detaylı bilgi için bk. Gökalp 2008.

bulunan Antalya, stratejik konumu ile denizcilik faaliyetlerine elverişli şartlara haizdir. Ayrıca bu bölge Anadolu'nun içleri ile olan bağlantının da sağlanabilmesi açısından önem arz eder.

Antalya ve çevresinin hem deniz ticaretine hem de insanların yaşam koşullarına uygun olması İlkçağlardan itibaren çeşitli toplulukların bölgeye rağbet göstermesini ve bölgenin tarihi süreç içerisinde önem kazanmasını sağlamıştır. MÖ 2. yüzyılda bölge, Roma Cumhuriyeti'nin hâkimiyetine girmiştir. Bu dönemde Antalya sosyo-ekonomik açıdan gelişerek bir ticaret merkezi hâline gelmiştir. Bizans'ın bölgeye hâkim olduğu dönemde de bölgede denizcilik faaliyetleri devam etmiş, Antalya, Anadolu'nun faal limanlarından birisi olmuştur (Emecen 1991, 233). Abbasiler'in Anadolu içlerine doğru genişleme ve Akdeniz'de üstünlük kurmak politikası izlediği dönemde Abbasiler, Antalya'yı ele geçirmek istemişlerdir. Halife Mütevekkil'in talimatıyla Türk asıllı Abbasî amirali Fazl b. Karin, H 246 (M 860) yılında denizden yaptığı harekât ile Antalya'yı fethetmiştir; ancak bu fetih kalıcı olamamıştır (Darkot 1978, 460). Abbasiler, H 291 (M 903/904)'de Antalya üzerine bir sefer daha düzenleyip bu harekâta önemli miktarda ganimet elde ettiler (İbnü'l-Esîr 1991, 444). Bahsi geçen yıllarda Antalya'nın ticari hayatının canlı olduğu ve şehrin tahıl açısından zengin olduğu anlaşılmaktadır (Demir 2017, 4). Bizanslılar bu dönemde Antalya'yı Abbasi akınlarından korumak için şehri tahkim ettiler ve donanmaya da takviyeler yaptılar. Bizanslıların aldığı tedbirler etkisini gösterdi ve Ekim 905'te Ege'de Arap donanması Bizanslılar tarafından mağlup edildi (Ostrogorsky 2011, 240).

Malazgirt Savaşı'nın ardından Anadolu'nun birçok beldesi Türk-İslam hâkimiyeti ile tanışmıştır. XI. yüzyılın sonlarından itibaren Türklerin, Antalya ve çevresinde faaliyetler gösterdiği bilinmektedir (Bauer 2014, 706). Bu faaliyetler üzerine Bizans İmparatoru Aleksios I. Komnenos 1108'de Eumathios Philokales'i Antalya valisi atayıp ona Türklerle mücadele emri verdi (Anna Kommena 1996, 440, Kesik 2003, 17).

Türkiye Selçuklularının Antalya üzerindeki ilk ciddi baskıları Sultan I. Mesud (1116-1155) döneminde başlamıştır. Anadolu'daki hâkimiyetini pekiştirmek isteyen Sultan Mesud, Bizans'ın Anadolu'nun güneyi ile olan irtibatını kesmek ve buraları ele geçirmek amacıyla Ege ve Akdeniz'e seferler düzenlemiştir. 1118 yılından 1141 yılına kadar Denizli, Uluborla ve Antalya üzerinde Selçuklu-Bizans hâkimiyet mücadelesi yaşanmış 1141 yılında Uluborlu kalesi ikinci kez Selçuklu hâkimiyetine girdiğinde Türk akıncıları Antalya'ya kadar ilerlemişlerdir. Ancak Sultan Mesud döneminde Antalya üzerinde tam bir hâkimiyet sağlanamamıştır (Ioannes Kinnamos 2001, 29; Kesik 2006, 4; Yinanç 2020a, 260-261). Sultan II. Kılıç Arslan (1156-1192) tarafından da 1182'de Antalya kuşatılmıştır; ancak şehir ele geçirilememiştir (Kaya 2006, 125; Yinanç 2020a, 320). Antalya ve çevresinin tam manası ile Selçuklu hâkimiyetine girmesi Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikinci saltanat döneminde gerçekleşmiştir (Aksarayî 2000, 25; Neşri 1949, 35).

Anadolu'daki ticari faaliyetlerin ehemmiyetinin farkında olan I. Gıyaseddin Keyhüsrev, Antalya'yı ele geçirerek Türkiye Selçukluların ticari faaliyetlerini geliştirmek gayesi ile Antalya'nın fethedilmesi için hazırlıklara girişmiştir. XIII. yüzyılın başlarında Antalya, Kıbrıs Haçlıları tarafından desteklenen Aldobrandini adında bir İtalyan tarafından idare ediliyordu. I. Gıyaseddin Keyhüsrev, Antalya'nın fethi için büyük bir ordu hazırlattırması ve şehir, Selçuklu kuvvetleri tarafından 1206 yılında kuşatılmıştır. 4 Mart 1207 günü de Sultan Keyhüsrev, bizzat kuşatmaya iştirak etmiştir. 5 Mart 1207 günü Antalya ele geçirilerek Türkiye Selçuklu topraklarına dâhil edilmiştir.²

2. Türkiye Selçukluları Döneminde Antalya ve Çevresindeki Hâkimiyet Mücadeleleri

Antalya, Türkiye Selçukluları tarafından fethedildikten sonra Sultan Keyhüsrev, şehrin subaşısı olarak (emaret-u serleşkeri-yi mahrus-e-i Antalya) Mübarizüddin Ertokuş'u görevlendirdi (Kaya 2006, 179). Ayrıca Selçuklu idare sistemine uygun olarak, Antalya'ya müezzin, hatip, imam ve kadı tayin edildi. Antalya Kalesi tahkim edilerek, kale için gerekli olan erzak ve silah temin edildi. Antalya'nın fethi ile

² Antalya'nın hangi tarihte fethedildiği hususunda kaynaklar çelişkili bilgiler vermektedirler. Bk. İbn Bibi 1996, 117-119; Abû'l Farac 1987, 488; Müneccimbaşı 2001, 37; Bakır 2008, 192; Süleyman Fikri 1338-1340, 44; Gordlevski 1988, 58; Bu bahisteki tetkikat için bk. Kesik 2006, 5-6; Demir 2017, 13.

ilk defa Avrupalılar ile ticari anlaşmalar gerçekleşti ve bu fetih kısa süre içerisinde Türkiye Selçuklu Devleti'nin ekonomik ve ticari yükselişine önemli katkı sağladı. Ayrıca Türkiye Selçukluları bu fetih ile beraber önemli bir deniz üssüne sahip oldular (Turan 1971, 285; Kaymaz 2014, 8; Emecen 1991, 234-235).

Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev, Antiochia (Antakya) civarında gerçekleşen Alaşehir Muharebesi sırasında 5 Haziran 1211 (27 Zilhicce 607) günü şehit oldu (İbn Bibi 1996a, 131). I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in vefatının ardından ortaya çıkan taht kavgaları ile siyasi otoritenin bozulması Antalya'nın Selçuklu idaresinden çıkmasına neden oldu. Gıyaseddin Keyhüsrev'in vefatının ardından Antalya'nın elden çıkışı hakkında kaynaklar tam bir kronolojik düzene imkân vermediği gibi şehrin elden çıkışı hususunda farklı bilgiler vermektedirler. İbn Bibi'ye göre; Selçuklu merkezi otoritesinin bozulması üzerine Antalya'nın gayrimüslim halkı: "*Ne zamana kadar dinimize ve ümmetimize karşı olan bir topluluğa itaat edeceğiz? Yüzlerini haç kiblesine çevirmeyen insanlara daha ne kadar hizmet etmeye devam edeceğiz?*" (İbn Bibi 1996a, 162) diye birbirlerini galeyana getirerek isyan ettiler. Asiler, hem şehrin idaresini ele geçirme hem de şehrin ekonomik mal varlığını ele geçirip paylaşma hususunda anlaşdılar. Şehrin Müslümanlar tarafından tehdit edilmesi söz konusu olursa şehri Frenklere başka bir ifade ile Kıbrıs Krallığına teslim etme kararı aldılar. Asiler hazırlıklarını tamamladıktan sonra bir gece baskını ile şehrin idarecilerini ve devlet görevlilerini kılıçtan geçirip Antalya'nın idaresini teslim aldılar. Antalya şehrinin düştüğü haberi üç gün sonra Sultan İzzeddin Keykavus'a iletildi. İzzeddin Keykavus, Antalya ve çevresinin Türkiye Selçukluları için önemini vurgulayıp şehrin bir an evvel tekrar Selçuklu idaresine alınmasını istedi. Selçuklu ordusu Konya'da toplandı ve Sultanın çadırı Ruzbe'ye kuruldu. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra Antalya üzerine hareket edildi. Selçuklu ordusunun gelişini haber alan asiler, Frenklerden yardım istediler ve birkaç gemi asker, Frenkler tarafından Antalya'ya yardıma gönderildi. Asiler, savunma hazırlıklarını tamamlarken Sultan İzzeddin Keykavus, Antalya'yı hem karadan hem de denizden kuşattı. Selçuklu ordusu muhasaranın ilk günü kaleyi ok yağmuruna tuttuktan sonra ikinci gün mancınıklar ile kale dövüldü. Ancak kale düşmedi, muhasaranın uzaması üzerine öfkelenen İzzeddin Keykavus'un emri ile kale surlarını aşmak için merdivenler yaptırıldı. Çetin geçen kuşatmanın ardından Sultan İzzeddin Keykavus, Antalya'yı yeniden Selçuklu topraklarına kattı (İbn Bibi 1996a, 163-167; Bakır 2008, 192; Yinanç 2020b, 32) ve Antalya'nın fethi için bir fetihname hazırlattı.³

İbn Bibi'nin verdiği bilgilerde I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in küçük oğlu Melik İbrahim'in⁴ Antalya ve çevresindeki faaliyetleri hakkında bilgi verilmezken diğer birtakım kaynak ve çalışmalarda I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in vefatının ardından Antalya'daki mücadelelerde etkili olduğu anlaşılmaktadır. I. Gıyaseddin Keyhüsrev sağlığında iken oğlu İzzeddin Keykavus, Malatya'da diğer oğlu Alaeddin Keykubad, Tokat'ta ve Melik İbrahim de Antalya'da ikamet ediyordu (Cahen 1979, 130). Claude Cahen, Gıyaseddin Keyhüsrev'in vefatından sonra taht kavgaları meydana gelince Melik İbrahim'in Antalya'ya gelerek meydana gelen isyanı bizzat yönettiğini belirtmektedir (Cahen 2000, 70). İzzeddin Keykavus, şehri kuşatınca Melik İbrahim, Kıbrıs'a kaçtı ve Frenklerden aldığı destekle yeniden Antalya'ya geldi. Ancak mağlup olarak yakalandı (Demir 2017, 21). Küçük bir sancağa gönderilerek orada vefat etti (Cahen 1979, 130).

İbn Bibi ve diğer kaynakların verdiği bilgiler karşılaştırıldığında Antalya'nın ikinci kez fethi hususunda birtakım tutarsızlıklar ve eksiklikler bulunmasına rağmen Melik İbrahim, Antalya'daki asilerin başında olsun ya da olmasın 1212⁵ yılında elden çıkan Antalya, takribi bir aylık muhasaranın ardından 22 Ocak 1216'da (Abû'l Farac 1987, 497; Turan 1958, 111)⁶ tekrar Türkiye Selçuklu topraklarına dâhil edildi. Türkiye Selçuklularının Antalya'yı ikinci kez fethi sırasında Frenklerin

³ Fetihname sureti için bk. Osman Turan 1958, 101.

⁴ Bu isim değişik kaynaklarda ve çalışmalarda Celaleddin Keyferidun ve Keyferidun İbrahim şekillerinde zikredilmektedir (Cahen 1979, 130; Turan 1971, 275).

⁵ Kaynaklar Antalya'nın Selçuklu idaresinden çıkışı hakkında tam bir tarih vermezken Osman Turan, Geneve'den iktibasen bu tarihi 1212 olarak vermektedir (Turan 1964, 216).

⁶ Ayrıca Antalya'nın ikinci kez fethinin tarihi hususundaki tetkikler için bk. Turan 1971, 309-310; Demir 2017, 24.

faaliyetleri, onların Antalya üzerindeki emellerini bir kez daha ortaya koymaktadır. Şehrin fethi gerçekleşikten sonra Antalya subaşılığı tekrar Mübarizüddin Ertokuş'a verildi. Antalya Kalesi bir kez daha onarıldı, tersane imar edildi ve birtakım ekonomik tedbirler alınarak Antalya, Selçuklu donanmasının Akdeniz'deki merkezi hâline getirildi. Antalya valilerine de emirü's-sevâhil ve melikü's-sevâhil sıfatı verildi (Emecen 1991, 233). Ayrıca Antalya'da sayım ve tahrir yapıldı bazı beldeler emirlere ikta olarak verildi. Şehirdeki Türk ve Hristiyan yerleşim yerleri bir sur ile ayrıldı. Müslüman ve Türkler şehrin batısında diğer halk ise şehrin doğusuna yerleştirildi (Baykara 2012, 92; Erdem 2003, 294).

İzzeddin Keykavus'tan sonra Türkiye Selçuklu tahtına I. Alaeddin Keykubad'ın oturmasının ardından, Antalya Subaşısı Mübarizüddin Ertokuş ve Emir-i Ahur Esedüddin Ayaz (Ayas-ı Mecnun)⁷, Sultanın huzuruna çıkarak onu Kalonoros (Kandelore/Alâiye)'in fethine ikna etmeye çalıştılar (İbn Bibi 1996a, 254-255). Kalonoros, bu dönemde hem Akdeniz hâkimiyeti için önemli bir kale hem de iklimsel özellikleri ile yaşanabilir bir beldeydi. Ayrıca I. Alaeddin Kaykubad tahta çıkışından hemen sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nde ticari hayatı daha ileri taşıyabilmek için Venedikliler ile 8 Mart 1220'de bir ticaret anlaşması⁸ yaptı. Bu anlaşma mucibince Venediklilerin Anadolu'daki ticari faaliyetlerinde güvenlik teminatı verdi. Akdeniz'deki ticaretin güvenliğinin sağlanabilmesi için Akdeniz sahillerindeki stratejik noktaların Selçuklu hâkimiyetine alınması gerekiyordu (Hacıgökmen 2012, 122; Hacıgökmen 2021, 14). Diğer yandan 1204'te İstanbul'un Haçlılar tarafından işgali üzerine Kuzey Suriye'den Manavgat'a kadar uzanan bölgenin büyük kısmı Kilikya Ermenilerinin eline geçmişti. Kilikya Ermenilerinin Akdeniz'deki faaliyetlerinin artması da Türkiye Selçuklularının güvenliğini tehdit etmeye başladı (Hacıgökmen 2021, 10). Özellikle Antalya yakınlarındaki Kalonoros'un ele geçirilmesiyle Selçukluların Akdeniz'deki hâkimiyetinin daha da güçleneceği kanaatinde olan Sultan Alaeddin Keykubad, bölgenin fethi için harekete geçti. Kayseri'den Konya'ya⁹ hareket eden Sultan, Uc Türkmenlerinden de aldığı destekle bir ordu oluşturdu. Ayrıca Sultan'ın emri ile Antalya'dan deniz kuvvetleri de Kalonoros'un muhasarası için hazırlık yaptı. Kalonoros, XIII. yüzyılın başından itibaren Kyr Vart isimli yerel bir idarecinin elinde bulunuyordu (Müneccimbaşı 2001, 61). Kyr Vart, Sultan Alaeddin Keykubad'ın ordusu ile Kalonoros'a yaklaştığını öğrenince *"Bu haber, benim ülkemden ayrılacağı mı gösteriyor"* demiştir (İbn Bibi 1996a, 259).

Kalonoros'a ulaşan Selçuklu kuvvetleri, şehri kuşattı. Selçuklu kuvvetlerinin bir kısmı Kalonoros kalesini anakaraya bağlayan bölgeden, diğer bir kısmı da Damlataş Mağrası civarından kaleyi çevirdiler. İbn Bibi kalenin denizden de kuşatıldığını belirtmesine rağmen bu hususta yapılan bazı tetkikler Selçuklu deniz kuvvetlerinin Kalonoros kuşatmasında bulunmadığına işaret eder (Hacıgökmen 2021, 12; Bilici1999-2000, 290).

Kalonoros'un muhkem bir yapıya sahip olması şehrin kısa sürede düşmesine engel oldu. 100 kadar ağır mancınıkla yapılan muhasara yaklaşık iki ay kadar devam etti. Muhasaranın uzaması üzerine zor duruma düşen Kyr Vart, Mübarizüddin Ertokuş'a elçi göndererek barış anlaşması yapmak istedi (Müneccimbaşı 2001, 61; Abû'l Farac 1987, 534; Gordlevski 1988, 279). Elçinin getirdiği haber üzerine Alaeddin Keykubad'ın huzuruna çıkan Mübarizüddin Ertokuş, Sultan'a şunları ilettiler: *"Biraz önce Kyr Vart'ın habercisi yanıma geldi ve siz sultanımızın onu, ateş saçan heybetinizin dışında tutmanız, sağlıklı günlerini insaf gölgenizin altında almanız ve bu konularda onlarla anlaşma ve sözleşme yapmanız hâlinde o, başı göğe değen bu kaleyi size bırakacaktır"* (İbn Bibi 1996a, 263).

Sultan Alaeddin Keykubad, bu gelişmeden memnun oldu. Kyr Vart'ın Kalonoros'u teslim etmesi karşılığında onun kızı ile evleneceğini, Akşehir ile birlikte birkaç yerleşim yerinin idaresini Kyr Vart'a teslim edeceğini bildirdi. Anlaşma mucibince Kyr Vart, Sultan'ın otağına gelerek ondan özür diledi ve

⁷ Detaylı bilgi için bk. Hacıgökmen 2010.

⁸ Aynı dönemde İznik İmparatorluğu ile de bir anlaşma yapılmış ve Teodor Laskaris ticari konularda birtakım imtiyazlara sahip olmuştur (Heyd 2000, 336).

⁹ Selçuklu ordusunun Alanya seferinin güzergâhı üzerine tetkikat yapan Kenan Bilici, Selçukluların, Konya'dan hareketle Karahöyük, Bozkır, Susam Bel, Başhan, Gelesandra, Pembelik Köy, Narağacı, Kirk Dönmeler, Demir Kapı Geçidi, Kemer Köprü, Güzelbağ, Kanlı Dere güzergâhını kullanarak Kalonoros'a ulaşmış olabileceklerini belirtmektedir (Bilici 1999-2000, 290).

Kalonoros'u Sultan'a 1221¹⁰ yılında teslim etti. Sultan kaleye girerken hediyeler ile karşılandı. Şehrin ismi Alaeddin Keykubad'a nispeten Alâiye olarak değiştirildi ve şehrin bayındır hale getirilmesi için gerekli çalışmalar yapıldı (Turan 1971, 336-337). Sultanın emri ile Alâiye'ye on iki kapılı bir saray yapıldı (İbn Bibi 1996a, 267). Ayrıca Anadolu'nun çeşitli yerlerinden bir kısım halk, bilgin ve zanaatkarlar getirilerek Alâiye'ye iskân ettirildi. Mescid ve camiler yaptırılarak, bu yapılara vakıflar tesis edildi. Antalya gibi Alâiye de Türkiye Selçuklularının kışlık merkezlerinden biri hâline getirildi. Sultan Alâiye'nin fethini tamamlayıp Antalya'ya yöneldi. Antalya ile Alâiye arasında bulunan Alara Kalesi'ni de Kyr Vart'ın kardeşinin idaresinden alarak Selçuklulara bağladı (Müneccim 2001, 61-62; Turan 1971, 336-337; Hacıgökmen 2021, 13).

Alaeddin Keykubad'ın Alâiye'ye hâkim olmasından kısa süre sonra Akdeniz ve Kuzey Suriye'de hâkimiyet kurmak isteyen Selçuklular, Antakya Prenslığı, Kilikya Ermenileri, Kıbrıs Haçlıları arasında münasebet ve mücadeleler meydana geldi (Turan 1979, 343). Diğer yandan Akdeniz'de ticaret yapan Antalyalı tüccarların, Akdeniz'de zarara uğratıldığına dair şikâyetler arttı (İbn Bibi 1996a, 317). Bu gelişmeler üzerine Akdeniz sahillerindeki hâkimiyetini daha da arttırmak isteyen Alaeddin Keykubad'ın emri ile Antalya subaşı Emir Mübarizüddin Ertokuş, 1225 yılında Akdeniz sahilleri üzerine sefere çıktı (Doğan 2010, 245). Tarsus, Mamistra ve Adana hariç olmak üzere Mafga (Manavgat), Anamorium (Anamur), Seleukeia (Silifke), Enduseh, Senkine, Aydos, Şebah ve Yengine gibi birçok kale Selçuklular tarafından zapt edildi (Tekindağ 1949, 30; Özcan 2005, 79). Bu fetihlerin ardından yapılan ticaret anlaşmaları Selçukluların Kıbrıs Haçlı Krallığı, Venedikliler, Cenevizliler, Fransızlar ve İtalyanlar ile olan ticaret ağını genişletti (Turan 1964, 218; Heyd 2000, 14).

3. Köseadağ Savaşı'ndan XIII. Yüzyılın Sonuna Kadar Antalya ve Çevresinde Hâkimiyet Mücadeleleri

Türkiye Selçuklu Devleti'nin 1243 Köseadağ Savaşı mağlubiyeti, Anadolu'nun bütün beldelerinde olduğu gibi Antalya ve çevresinin de siyasi istikrarını bozmuştur. Bu dönemde Antalya ve çevresindeki ilk ciddi siyasi sorun Türk Ahmed (Coterinus (Simon de Saint Quentin 2006, 60) / Türkî Ahmed (İbn Bibi 1941, 239)) isyanı olmuştur (Turan 1979, 464). Quentin'in belirttiğine göre I. Alaeddin Keykubad'ın oğlu olduğunu iddia eden Türk Ahmed "*Beceriksiz ve kadın kılıklı kardeşim, sultan, Tatarlar tarafından yenildiğine göre, bu toprağı yönetmeye layık değil. Bu yüzden bu toprağın güçlü bir varisi olarak sultan olmak istiyorum*" (Simon de Saint Quentin 2006, 60) ifadelerini kullanarak isyan etti.

İbn Bibi, Türk Ahmed isyanı hakkında şunları aktarmaktadır: "*Uc tarafında Ahmed adında biri ayaklandı. O, merhum Sultan Alaeddin'in oğlu olduğunu iddia etmektedir. O havalinin Türk toplulukları onun davetine uymuştur. İlerledikçe kalabalığının sayısı artmakta, çıkardığı karışıklığın alanı genişlemektedir*" (İbn Bibi 1996b, 116-117).

Türk Ahmed, etrafına topladığı 20.000 kişilik bir kuvvetle Konya civarında bulunan 300 çiftliği talan ettikten sonra Taşeli'yi de yağmalayıp Alâiye Kalesi'ni ele geçirmek için harekete geçti (Simon de Saint Quentin 2006, 60). Bu gelişme üzerine Emir'-i Dâd Hatireddin ve komutasında bir ordu Türk Ahmed üzerine gönderildi (İbn Bibi 1941, 239). Namrun (Lambrus/Çamlıyayla) beyinin katkıları ile ele geçirilen Türk Ahmed ve kardeşi katledildi. Böylece takribi üç ay süren isyan bastırıldı (Simon de Saint Quentin 2006, 60; Turan 1971, 464).

Türkiye Selçukluların idaresi 1249 yılında Rükneddin Kılıç Arslan ile II. İzzeddin Keykavus arasında taksim edildiği zaman Antalya dâhil olmak üzere Anadolu'nun batısındaki şehirler II. İzzeddin Keykavus'a tahsis edildi (Abû'l Farac 1987, 549; Aksarayî 2000, 46). Onun döneminde Antalya'daki Türkmenler şehrin siyasi ve askeri meselelerinde etkili olmaya başladılar. Bu Türkmenler, Beylerbeyi Kontistabl ile anlaşamadıklarından dolayı Mehmed Bey önderliğinde isyan ettiler. Muineddin Süleyman Pervane'nin yaptığı faaliyetler ile bu Türkmenler kontrol altına alındı (Aksarayî 2000, 50,53). Antalya'da geniş tedbirler aldırın Pervane Antalya ve Alâiye kalelerine de kale muhafızları yerleştirdi

¹⁰ Alaiye'nin fethinin tarihi hususundaki tetkik için bk. Hacıgökmen 2021, 14.

(Kaymaz 1970, 93). II. İzzeddin Keykavus'un Bizans'a ilticasının ardından şehrin idaresi Muineddin Süleyman Pervane'nin akrabası Emir Bahaeddin'in idaresine geçti. Onun vefatının ardından da şehrin idaresi Uç Türkmenlerinin eline geçti (Erdem 2003, 299).

I. Alaeddin Keykubad döneminde Akdeniz'in büyük kesimi Türkiye Selçuklularının hâkimiyetine girdiği zaman bazı Türkmen boyları yeni ele geçirilen beldelere yerleştirilmişti. Bu dönemde Karamanoğulları da Ermenek civarında yer alan Kamış'a yerleştiler. IV. Kılıç Arslan zamanında Karaman Bey, Ermenek ve Taşeli idaresinin tevcihini alarak 1256 yılında Karamanoğullarını bir siyasi teşekkül hâline getirdi (Kesik 2018, 348; Uzunçarşılı 1937, 3). Beyliğin teşekkülünden itibaren Karamanoğullarının Alâiye ve Antalya başta olmak üzere Akdeniz ve Güney Ege'de hâkimiyet kurmak istedikleri görülmektedir. Nitekim Karamanoğlu Mehmed Bey, Antalya ve Alâiye arasında kazandığı askeri başarılar ile Karamanoğullarının sınırlarını Alâiye'ye kadar ulaştırdı (Sümer 1970, 35). Bu dönemde Moğollar Antalya, Alâiye ve çevresinde yağma faaliyetlerinde bulunuyorlardı (Turan 1958, 65).

Karamanoğulları, Anadolu'da Moğol istilasına karşı mücadele etti. Ayrıca Anadolu'da birçok Türkmenin kurtarıcı olarak gördüğü Memlûk hükümdarı Sultan Baybars'a destek verdiler. Karamanoğlu Mehmed Bey, Sultan Baybars'ın 1277 yılında Elbistan Seferi'ne çıktığını haber alınca Akdeniz sahilinde bulunan Moğollara saldırdı düzenledi (Baypars Tarihi 2000, 76-77; Bozkuş 2017, 103). Onun faaliyetlerinin cezalandırılmasını isteyen Abaka Han, Karamanoğulları üzerine bir kuvvet gönderdi. Moğol kuvvetleri Ermenek üzerinden Alâiye'ye kadar gelerek iki yüz bin Türkmeni katlettiler. Karamanoğlu Mehmed Bey'in önemli rol oynadığı Cimri Hadisesi'nin ardından, Sahib Ata Fahreddin Ali ve Moğol emirlerinden Kongurtay; Siyavuş ve Karaman Bey'i tedip için hareket ederek önce Mut'a geldiler. Daha sonra da Akdeniz sahillerine inerek Karamanoğlu Mehmed Bey'i öldürdüler (İbn Bibi 1996b, 216; Niğdeli Kadı Ahmed 2015, 63; Sümer 1970, 53; Cahen 2000, 280). Mehmed Bey'in vefatından sonra kardeşi Güneri Bey, Karamanoğullarının idaresini üstlendi. Bu dönemde de Kongurtay'ın Alâiye'ye kadar seferler düzenlediği bilinmektedir. Moğollar, 1291 yılında Geyhatu tarafından bir kez daha büyük bir istila hareketine girişti. Bu seferde Moğol kuvvetleri Larende, İç-il, Silifke ve Alâiye'ye kadar ulaşarak birçok Türkmeni esir ettiler (Sümer 1970, 63; Turan 1979, 37). Geyhatu'nun bu seferi ile Erzurum'dan Antalya'ya kadar olan beldeler ona boyun eğdi (Aksarayî 2000, 144). Bu istila hareketinin ardından Geyhatu, Antalya kışlığında konakladı. Argun Han'ın ölüm haberini Antalya'dayken alan Geyhatu, 16 Cemaziyelevvel 690 (20 Mart 1291) günü Konya üzerinden Azerbaycan'a gitti (Yuvalı 1996, 45; Turan 1979, 604).

Moğolların Akdeniz'e kadar ulaşan akınlarının etkisi devam ederken Haçlıların, 1292 Alâiye kuşatması meydana geldi. Papa'nın Kıbrıs ve Ermeniler için gönderdiği yardım donanması Kıbrıs Kralı II. Henry ve Cenevizliler tarafından desteklenerek meydana getirilen otuz beş parçalık donanma Alâiye'yi kuşattı. Haçlılar, Kızıl Kule'yi ele geçirdiler (Bozkuş 2017, 118). Bu sıralarda Konya civarında seferde olan Karamanlı Türkmenler, Alâiye'nin Haçlı saldırısına maruz kaldığını haber alınca derhal Alâiye'ye yöneldiler. Büyük bir ordu ile Alâiye'ye gelen Karamanoğulları Haçlıları mağlup etti ve Haçlı donanması Alâiye'den çekildi (Uzunçarşılı 1937, 44). Haçlıların Alâiye kuşatmasının ardından bölgenin idaresinin Karamanoğullarından Mecdüddin Mahmud Bey'in idaresine geçtiği anlaşılmaktadır (Özkan 2016, 129; Şikari 1946, 7). Bu suretle Alâiye Beyliği tesis edilmiştir.

4. Teke Beyliği Döneminde Antalya Üzerindeki Hâkimiyet Mücadeleleri

Türkiye Selçuklu Devleti'nin zayıflamasının ardından Antalya'nın idaresinin vaziyeti hakkında kaynaklar detaylı bilgi vermemektedirler. Bilindiği kadarıyla Selçuklu hâkimiyetinin son bulmasının ardından Antalya'nın idaresi yerel bir beyin eline geçmişti. XIV. yüzyılın başlarında Batı Anadolu'da etkin bir rol oynayan Hamidoğullarından Feleküddin Dündar Bey, Antalya'yı ele geçirerek buranın idaresini kardeşi Yunus Bey'e tevdi etti (Ömeri 2014, 146,169). Böylece Tekeoğulları Beyliği kuruldu (Tekindağ 1974b, 129).

Tekeoğulları Beyliği'nin teşekkül etmesinin ardından kısa süre sonra İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han tarafından yeniden Anadolu genel valiliğine atanan Timurtaş Noyan, 1324 yılında Batı Anadolu'ya düzenlediği sefer ile Hamidoğullarına ait toprakların tamamını Yunus Bey'in elinden aldı

(Kaya 2013, 321). Ancak Timurtaş'ın Antalya ve çevresindeki ikameti uzun sürmedi. Ebu Said Bahadır Han'ın emri ile Timurtaş'ın babası Emir Çoban katledilince kendi canının tehlikede olduğunu düşünen Timurtaş, Anadolu'dan ayrılarak Memlûklere sığındı (Spular 1987, 147; Tekindağ 1974b, 129). Timurtaş'ın Anadolu'dan ayrılmasının ardından Tekeoğullarının başına sırasıyla Sinaneddin Hızır Bey, Dadı Bey ve Mübarizüddin Mehmed Bey (Teke Bey) geçti (Lane-Poole 2020, 261; Kofoglu 2019, 32-34).

Mübarizüddin Mehmed Bey'in siyasi hayatı Kıbrıs Krallığı'na karşı Antalya ve çevresindeki toprakları korumaya çalışmakla geçti. Özellikle Ermenilerin isteği üzerine IV. Konstatin zamanında Antalya ve Alâiye üzerine sefere çıkan Kıbrıslılar, Antalya civarında bir Türk filosunu mağlup ettikten sonra Alâiye'yi vergiye bağladılar (Tekindağ 1954, 161-162).

Kıbrıs Krallığı'nda IV. Hugh'un vefatının ardından onun yerine tahta çıkan oğlu Pierre (Peter) tahta çıktıktan kısa süre sonra Gorigos (Korkykos/ Mersin Kızkalesi)'u ele geçirdi. Daha sonra da Akdeniz sahilinde bir limana sahip olmak amacı ile Antalya ve çevresini ele geçirmek için hazırlıklara başladı (Şahin 2020, 708; Bozkuş 2017, 131). Pierre, Famagusta (Magosa) limanında 12 Temmuz 1361 günü 114 parçadan mürekkep bir donanma hazırladı. Ayrıca bu donanmaya Cenevizliler iki kalyon ile destek verdi. Rodos şövalyelerinden Amiral Jean Forbin de bu Haçlı kuvvetlerine dâhil oldu. Diğer yandan Mehmed Bey, Antalya'ya yapılacak olan bu seferi haber almış olmalıdır ki iki defa Kral Pierre'ye barış teklifinde bulundu; ancak barış talebi kabul görmedi (Kofoglu 2016, 260; Turan 1958, 118). Karamanoğulları ile Antalya, Alâiye ve Manavgat beyleri Pierre'yi durdurmak için ittifak yaptı (Şikari 1946, 21-23). Pierre emrindeki donanma ile beraber 23 Ağustos 1361 günü Antalya sahillerine geldi. Pierre'nin adamları Tetramili mevkisinden karaya çıktı. Pierre, kardeşi Jean'ı da Alâiye'nin ele geçirilmesi ile görevlendirdi. 24 Ağustos 1361 günü Antalya, Pierre tarafından işgal edildi. Antalya'nın düşmesi üzerine Alâiye ve Manavgat da Kıbrıslıların kontrolüne girdi. Pierre, Antalya kuşatması sırasında Stenon (İstanos/Korkuteli)'da bulunuyordu. Antalya'nın düşmesinin ardından yaklaşık 3.000 kişilik kuvveti ile Antalya üzerine yürüdü; ancak bir başarı sağlayamadan geri çekilmek zorunda kaldı. Pierre, Antalya'yı ele geçirdikten sonra şehirde yağma ve tahribat yaptı. Kadın ve çocuk ayırt edilmeksizin birçok insan katledildi. Özellikle ipek ve altından oluşan ganimet Pierre'nin eline geçti. Antalya'nın savunması için kaleye askerler yerleştirildi ve ayrıca denizden gelecek tehlikeleri önlemek için üç gemi görevlendirildi. Ardından da şehrin idaresini Messire James de Nores'e bırakarak 8 Eylül 1361'de Antalya'dan ayrıldı. Önce Alâiye'ye sonra da Manavgat'a giden Pierre vergi karşılığında buraların idaresini mevcut Türkmen Beylere bıraktı. 22 Eylül 1361'de Kıbrıs'a döndü (Tekindağ 1954, 166-167; Bozkuş 2017, 133-134).

Pierre'nin Anadolu'dan ayrılmasının ardından Mübarizüddin Mehmed Bey, Antalya'yı tekrar ele geçirmek için hazırlıklara başladı. Amcazadesi Hüsameddin İlyas ve Alâiye emiri Hüsameddin Mahmud'dan aldığı destekle Antalya'ya saldırdı; bu sefer başarısızlıkla sonuçlandı. Bu başarısızlığın ardından Antalya idarecilerini zor duruma düşürmek için Karamanoğulları başta olmak üzere çevre Türkmen Beyleri ile Antalya'ya erzak satılmaması hususunda anlaşma yaptı (Kofoglu 2011, 261). Ayrıca Mehmed Bey, Antalya'ya giden suları kestirdi. Antalya'yı idare eden Kıbrıslılar, bu hazırlıklara karşılık şehrin surlarını yükseltip kaleyi tahkim etti. Mehmed Bey, Türkmen Beylerinden aldığı destekle takribi 45.000 kişilik bir ordu hazırladı. Ayrıca Alâiye Beyi Mahmud Bey'den de sekiz kalyon destek aldı. 13 Nisan 1362'de karadan ve denizden şehri kuşatan Mehmed Bey, şiddetli muhasaraya rağmen şehri ele geçiremedi (Kofoglu 2011, 261; Kesik 2018, 297). Kıbrıs'tan Antalya'ya yardım için gönderilen 4 kadirge ve 10 gemi, 9 Mayıs 1362 günü Antalya'ya geldi. Antalya'nın idaresi de Sir John de Sur'a verildi. Sir John, Türklerin elinde bulunan Demre (Myra)'ye saldırarak ele geçirdi (Bozkuş 2017, 135-136). Bu sıralarda Kral Pierre'nin Kıbrıs'ta bulunmadığından haberdar olan Mehmed Bey, yönünü Kıbrıs adasına çevirerek Pentaglia (Gemikonağı), Girne ve Karpas'a baskınlar düzenleyip çok sayıda esir ve ganimet elde etti. Mehmed Bey, Kıbrıs'tan ayrıldıktan sonra onu takip eden Kral Pierre'nin naibi Francis Spinola meydana gelen muharebede öldürüldü. Daha sonra ise Kıbrıs donanması Anadolu sahillerine gelerek Anamur'u ele geçirdiği gibi pek çok Türkmen esir edildi (Kofoglu 2011, 261; Kesik 2018, 297).

Mehmed Bey'in Kıbrıs ve çevresindeki faaliyetleri sırasında Avrupa seyahatinde olan Kral Pierre, büyük bir Haçlı donanması toplayarak 1365 yılında Kıbrıs'a döndü. Mehmed Bey'in faaliyetlerini ve Alâiye Beyliği'nin itaatten çıktığını öğrenince önce İskenderiye'ye büyük bir sefer düzenleyip ardından 22 kadırgadan oluşan bir kuvvetle 1366 yılında Alâiye'yi kuşattı. Karamanoğulları ve Alâiye Beyliği'nin ittifakı karşısında Kıbrıslılar, şehri ele geçiremeden kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı (Tekindağ 1954, 168; Bozkuş 2017, 143-147). Bu gelişme üzerine Memlûkler, Karamanoğulları, Mübarizüddin Mehmed Bey ve diğer bazı Türkmen Beyleri, Kıbrıs Krallığına ve onlar ile müşterek hareket eden Kilikya Ermenilerine karşı ittifak yaptılar. Bu ittifak kuvvetleri Kilikya Ermenilerinin elinde bulunan Gorigos'a sefer düzenledi; ancak Gorikos alınamadı (Şikâri 1946, 109-110).

Kral Pierre, 17 Ocak 1369 tarihinde vefat etti ve onun yerine oğlu II. Pierre, Kıbrıs Krallığının başına geçti (Kesik 2018, 296). Bu durumu fırsat bilen Mehmed Bey, 1370 yılında Alâiye ve Manavgat Türkmenlerinden aldığı destekle Antalya'ya bir gece baskını gerçekleştirdi. Kale kapısı yakılıp surların on dört burcu ele geçirilmesine rağmen şehir düşmedi (Bozkuş 2017, 146). Uzun süre Antalya'yı ele geçirmek için mücadele eden ve aldığı başarısızlıklardan yılmayan Mübarizüddin Mehmed Bey, bir kısım Türkmen emirlerinden ve Karamanoğlu Ali Bey'den aldığı destekle 1373'te Antalya'yı bir kez daha denizden ve karadan kuşattı (Kesik 2018, Kofoglu 2011, 263). Kıbrıslılar şehri, Mehmed Bey'e teslim etme kararı aldı. Görüşmeler sonunda Mehmed Bey, belirli bir ücret karşılığında şehri teslim aldı. Ayrıca şehri teslim alırken kıymetli hediyeler verdi. Takribi on iki yıllık mücadelenin ardından 14 Mayıs 1373 günü Antalya şehri tekrar Tekeoğulları Beyliği toprakları hâline geldi (Bozkuş 2017, 150).

Tekeoğullarının Antalya'yı tekrar ele geçirdiği dönemde hem Antalya'nın hem de Tekeoğullarının faaliyetlerinin zayıfladığı düşünülmektedir. Nitekim Beyşehir seferinin ardından I. Murad, Teke Beyi için şu ifadeleri kullanmıştır: *"bir fakirdür. Elinde iki kasabası var, biri Antalya, biri İstenoz. Anun ne miktarı var ki bana yağ ola. Şimdi anun üzerine varmak bize ardır. Şahine sivrisinek kovmak yaraşmaz"*(Neşri 1949, 235).

Mehmed Bey'den sonra Tekeoğulları Beyliği'nin başına önce Osman Çelebi sonra da onun oğlu Mustafa Bey geçti. Bu dönemde Osmanlı tahtına oturan Yıldırım Bayezid (1389-1403), 1390 yılında düzenlediği Batı Anadolu seferi sırasında Antalya sınırlarına kadar ilerledi. 1391 yılında düzenlediği başka bir sefer sırasında da Antalya'ya ulaştı. Tekeoğulları Beyliği'nin yöneticisi Mustafa Bey, Mısır'a kaçtı. Osmanlıların Antalya'yı ele geçirme tarihi hususunda kaynaklar 1388 ile 1399 arasında değişen tarihler vermektedirler (Kofoglu 2011, 349). Neşri, Yıldırım Bayezid'in Kastamonu seferini zikrederken Sultan'ın, H 795 (M 1392/1393)'te sefere çıktığını ve Kastamonu, Canik ve Samsun'u aldığı yıl Teke, Germiyan, Karahisar, Beğ-şehri ve Seydi-şehri de Osmanlı topraklarına kattığını belirtir (Neşri 1949, 321-323). Oruç Bey ise bu tarihi H 791 (M 1388/1389) olarak göstermektedir (Oruç Bey, 49-50). Yıldırım Bayezid, Teke-İli'nin idaresini önce İsa Çelebi'ye sonra da Mustafa Çelebi'ye sancak olarak tevdi etti (Güçlü 2007, 227).

5. Ankara Savaşı'ndan Osmanlıların Kesin Hâkimiyetine kadar Antalya Üzerindeki Nüfuz Mücadeleleri

Yıldırım Bayezid'in 1402 yılında Timur'a mağlup olmasından sonra Osmanlı idaresindeki bütün topraklarda olduğu gibi, Antalya'daki siyasi idare de bozuldu. Timur, İran ve Turan'a fetihnameler gönderdikten sonra Anadolu'nun çeşitli beldelerinde yağma faaliyetlerinde bulunmaları için görevlendirmeler yaptı ve şu talimatı verdi: *Şeyh Nureddin Bursa'ya girip hazineyi ele geçirsin. Şeyhzadeler ve beyler İskender Boğazı diye bilinen İserika nehrine gidip, o civardaki halkı yağmalasınlar. Şeyhzade İskender, Süleymanşah-bek, Rüstem Tagay Buga, Seyyid Hoca Şeyh Ali ve diğer beyler Konya, Akşehir, Karahisar, Alanya ve Adalia (Antalya) ya gitsinler."*(Şerefüddin Ali Yezdi 2013, 394). Muhtemelen bu talimat üzerine Antalya yağmalandı. Timur, daha sonra Karamanoğlu Mehmed Bey'e Antalya, Alâiye ve diğer bazı çevre beldelerin idaresini tevcih ettiği gibi onu zerdüz hilat ve altın kemer ile ödüllendirdi (İbni Arabşah 2012, 317; Şerefüddin Ali Yezdi 2013, 398).

Osmanlıların Fetret Devri'ne girmesi üzerine Selçukluların varisi olma iddiasıyla Anadolu'da tek hâkim güç olmayı hedefleyen Karamanoğulları Anadolu'nun çeşitli yerlerinde askeri faaliyetlere

başladılar. Antalya ve Alâiye dışında kalan bütün Teke-ili'ni ele geçirmeyi başardılar (Tekindağ 1974a, 323). Antalya üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen Karamanoğulları, Antalya'nın idaresini ele geçirmesi için o sıralarda İstanos'da bulunan eski Tekeoğulları emiri Osman Çelebi'ye destek verdiler. Antalya bu dönemde Firuz Bey'in¹¹ vefatı üzerine görevlendirilen Hamza Bey tarafından idare ediliyordu (Anonim Osmanlı Kroniği 2000, 71). Hamza Bey, Karamanoğlu Mehmed Bey tarafından desteklenen Osman Çelebi'nin Antalya'yı ele geçirmek için hazırlık yaptığını öğrenince Osman Çelebi üzerine bir gece baskını düzenleyerek onu öldürdü. Onun bu başarısı üzerine Sultan Murad, Hamza Bey'e Teke Sancağı'nı verdiği gibi bir kılıç, bir hilat, kıymetli bir topuz gönderdi (Müneccimbaşı 2014, 239; Hoca Sadeddin 1979, 152-153). Gelişmeleri haber alan Karamanoğlu Mehmed Bey, 26.000 kişilik kuvvetiyle Ocak 1423'te Antalya'yı muhasara etti. Yaklaşık altı ay (Anonim Osmanlı Kroniği 2000, 72) süren muhasara esnasında bir top güllesinin isabeti (Aşıkpaşazade 2003, 181) ile Mehmed Bey, hayatını kaybetti. Hamza Bey, Antalya'yı savunmak hususunda gösterdiği başarılarından dolayı Teke-ili Sancak Beyliğine getirildi. Osman Çelebi'nin kız kardeşi ile evlenerek bölgedeki nüfuzunu da arttırdı. Böylece Hamidoğulları ve onların Antalya şubesi olan Tekeoğulları Beyliği'nin bütün toprakları Osmanlı idaresine girdi (Kesik 2018, 297; Alıç 2021, 126).

Sonuç

Kadim tarihi boyunca pek çok siyasi teşekkülün idaresinde çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapan Antalya şehri, Malazgirt Savaşı'nın ardından Türklerin akın yaptığı Anadolu şehirlerinden biri olmuştur. Türkler, XI. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'da pek çok bölgeyi ele geçirmişlerdir. Ancak Antalya'da Selçukluların kesin hâkimiyetinin tesis edilmesi XIII. yüzyılın başlarına tesadüf etmiştir. Dolayısıyla Antalya Anadolu'daki diğer şehirlere nispeten daha geç fethedilmiştir. Bunun nedeni olarak Antalya'nın fiziki coğrafyası hasebiyle muhkem yapısı ve Doğu Anadolu'dan Anadolu içlerine yönelen Türkler için bu bölgenin ücra bir konumda bulunması gösterilebilir.

Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından ele geçirilen Antalya, kısa süre içerisinde Türk-İslam idaresine uygun hâle getirilmiştir. Alaaddin Keykubad döneminde Antalya'dan Adana'ya kadar olan coğrafyada birçok beldenin Selçuklu idaresine geçmesi Selçukluların Akdeniz hâkimiyetini kuvvetlendirmiştir. Bu dönemde Antalya, Selçukluların en önemli kışlık merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Antalya'nın fethi Selçukluların dış ticaret hacmini genişletmiş ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin ekonomik olarak gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminden Köseadağ Savaşı'na kadar yerel halkın isyanları bir kenara bırakılırsa Antalya genel olarak Selçukluların hâkimiyetinde kalmıştır. Köseadağ Savaşı'nın ardından Selçukluların merkezi otoritesi bozulunca Anadolu'nun bütün şehirlerinde olduğu gibi Antalya da bu durumdan etkilenmiştir. Merkezi idareden boşluktan yararlanmak isteyen ve Alaaddin Keykubad'ın oğlu olduğunu iddia eden Türk Ahmed, Antalya ve çevresini ele geçirmek amacıyla isyan etmiş; ancak isyanı başarıya ulaşamamıştır. Yine bu dönemde Selçukluların zaafiyetini lehine çevirmek isteyen Karamanlılar da Antalya ve çevresini ele geçirmek için çaba sarf etmiş; fakat bunu başaramamışlardır. Ayrıca Moğolların Anadolu'yu istilası döneminde Antalya, Moğollar tarafından birkaç kez yağmalanmıştır.

Selçukluların Anadolu'daki hâkimiyetinin son yıllarında Antalya'nın idaresi yerel beylerin elinde bulunuyordu. Bu dönemde Batı Anadolu'da etkin bir güç hâline gelen Hamidoğullarından Dünder Bey, Antalya'yı ele geçirerek Tekeoğullarının teşekkül etmesini sağlamıştır. Tekeoğulları Antalya'yı elde tutmak için önce Moğollar ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Daha sonra ise Kıbrıs Krallığı ile mücadele etmişlerdir. Mehmed Bey, Kıbrıs Krallığı idaresine giren Antalya'yı ele geçirmek için takribi on iki yıllık bir mücadele vermiştir. Defalarca yaptığı seferlerin ardından Antalya'yı tekrar Tekeoğulları Beyliği toprakları hâline getirmeyi başarmıştır. XIV. yüzyılın sonlarına doğru Batı Anadolu'daki etkinliği artan Osmanlılar, Antalya'yı ele geçirmiş; ancak Ankara Savaşı'nda Osmanlıların kaybetmesi üzerine şehir Timur kuvvetleri tarafından yağmalanmıştır. Bu otorite boşluğundan faydalanmak isteyen

¹¹ Tarih-i Behiştî'de belirtildiğine göre Firuz Bey, Antalya'nın idaresine Yıldırım Bayezid tarafından getirilmiştir (Behiştî Ahmed Çelebi 2016, 83).

Karamanoğulları şehri ele geçirmek için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Antalya, II. Murad döneminde kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

Netice olarak Antalya, coğrafi olarak muhkem yapısı, iklimsel özellikleri ile yaşam şartlarına elverişli olması ve deniz ticaretindeki yeri açısından önemli bir şehir olması hasebiyle XIII. yüzyılın başından XV. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen zaman zarfında birçok siyasi teşekkülün elde etmek isteği önemli bir liman kenti olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- Abû'l Farac Tarihi* 2016, C. II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara.
- Aksarayî 2000, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara.
- Alıç S. 2021, *Anadolu Beyliklerinde Siyasi Evlilikler*, İstanbul.
- Anna Kommena 1996, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, Ankara.
- Anonim Osmanlı Kroniği* 2000, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul.
- Aşıkpaşazade 2003, *Osmanoğullarının Tarihi*, Çev. Kemal Yavuz, Yekta Saraç, İstanbul.
- Bakır, A. 2008, *Yazıcızade Ali'nin Selçuk-name İsimli Eserinin Edisyon Kritiği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Bauer, S. W. 2014, *Ortaçağ Dünyası*, Çev. Mehmet Morali, İstanbul.
- Baykara T. 2012, "Selçuklu Dönemi Antalya", *Dünden Bugüne Antalya*, C.1, Antalya, 91-98.
- Baypars Tarihi* 2000, Çev. Şerefüddin Yaltkaya, Ankara.
- Behiştî Ahmed Çelebi 2016, *Tarih-i Behiştî*, Haz. Fatma Kaytaç, Ankara.
- Bilici K. 1999-2000, "Antalya'nın Fethi Meselesi: Bir Tespit", *Adalya*, IV, .287-292.
- Bozkuş M. A. 2017, *Ortaçağ'da Alâiyye (Alanya) ve Alâiyye Beyliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Ankara.
- Budak, M. A. 2014, "İbn Batuta ve El-Ömeri'nin Anlatımıyla Geç Orta Çağ'da Antalya ve Alanya", *CEDRUS* C. IV, 353-372.
- Cahen C. 1979, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, İstanbul.
- Cahen C. 2000, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul.
- Darkot B. 1978, "Antalya", *İA*, C.1, İstanbul.
- Demir M. 2017, *13. Yüzyıl Doğu Akdenizi'nin (Antalya-Alanya-Misis-Tarsus-Anazarba-Lazkiye-Süveydiye) Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Uygurlukları Araştırma Enstitüsü Antalya.
- Demir M. 2018, "Antalya'nın Türkiye Selçukluları Tarafından Fethi", *CEDRUS*, 6, 555-571.
- Doğan N. Ş. 2010, "Selçuklu Döneminde Siyasi ve Bani Kimliği ile Mübarizüddin Ertokuş", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.27, S.1, 231-251.
- Emecen F. 1991, "Antalya", *DİA*, C.3, Ankara.
- Erdem İ. 2003, "Bir Ortaçağ Kenti Antalya: Geç Antik Dönem'den Selçukluların Sonuna Genel Bir Yaklaşım (II)", *Adalya*, VI, 293-304.
- Gordlevski V. 1988, *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev. Azer Yaran, Ankara.
- Gökalp N. 2008, *Attaleia, Kent Tarihi ve Yazıt Korpusu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Güçlü M. 2007, "Selçuklulardan Cumhuriyet'e Kumluca (Antalya) Bölgesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.22, 219-250.
- Hacıgökmen M. A. 2010, "Türkiye Selçuklu Devlet Adamlarından Eseddin Ayaz", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.27, 471-488.
- Hacıgökmen M. A. 2012, "I. Alaeddin Keykubat'ın (1220-1237) Kayınpederi Kir Fard Hakkında Bir Araştırma", *Mediterranean Journal of Humanities*, II/I, 121-130.
- Hacıgökmen M. A. 2021, "Selçuklular Döneminde Alanya", *Alaîye'den Alanya'ya*, ALKÜY, Alanya.
- Heyd W. 2000, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. E. Ziya Karal, Ankara.

- Hoca Sadeddin 1979, *Tacü't-Tevarih*, C.2, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara.
- Ioannes Kinnamos 2001, *Historia*, Haz. Işın Demirkent, Ankara.
- İbn Bibi 1941, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, Çev. Nuri Gencosman, Ankara.
- İbn Bibi 1996a, *El Evamirü'l-ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye*, C.I, Haz. Mürsel Öztürk, Ankara.
- İbn Bibi 1996b, *El Evamirü'l-ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye*, C. II, Haz. Mürsel Öztürk, Ankara.
- İbni Arabşah 2012, *Acâibu'l Makdûr*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul.
- İbnü'l-Esir 1991, *El Kamil Fi't-Tarih*, C.7, Çev. Abdülkerim Özyaydn, İstanbul.
- Kaya A. 2013, "İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikası", *EÜSBED*, C.6, S.2, 293-326.
- Kaya S. 2006, *I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara.
- Kaymaz N. 1970, *Pervâne Mu'ınıd-din Süleyman*, Ankara.
- Kaymaz N. 2014, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-din Keyhüsrev ve Devri*, Ankara.
- Kesik M. 2003, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi*, Ankara.
- Kesik M. 2006, "Antalya'ya Yapılan İlk Akınlar ve Şehrin Selçuklu Hâkimiyeti Altına Girmesi", *Son Bin Yılda Antalya Sempozyumu*, Antalya.
- Kesik M. 2018, *Anadolu Türk Beylikleri*, İstanbul.
- Kofoğlu S. 2011, "Tekeoğulları", *DİA*, C.40, Ankara.
- Kofoğlu S. 2016, "Tekeoğulları Beyliği", *Anadolu Beylikleri El Kitabı*, Ed. Haşim Şahin, Ankara.
- Kofoğlu S. 2019, "Principality of Tekeoğulları", *SEMA*, S.4, 27-48.
- Mehmed Neşri 1949, *Kitab-ı Cihan-Nümâ*, C.1, Haz. F. Reşit Unat – M. Altay Köymen, Ankara.
- Müneccimbaşı 2001, *Camii'd-Düvel Selçuklular Tarihi*, C.2, Çev. Ali Öngül, İzmir.
- Müneccimbaşı 2014, *Camii'd-Düvel Osmanlı Devletinin Kuruluş Tarihi*, Haz. Ahmet Ağırakça, İstanbul.
- Niğdeli Kadı Ahmed 2015, *El-Veledü's-Şefik Ve'l-Hâfidü'l-Halik*, C.1, Çev. Ali Ertuğrul, Ankara.
- Norwich J. 2013, *Bizans Yükseliş Dönemi*, Kabalcı Yay., İstanbul.
- Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, Haz. Atsız, Tercüman Yay.
- Ostrogorsky G. 2011, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara.
- Ömeri 2014, *Mesaliku'l Ebsar*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul.
- Özcan K. 2005, "Ortaçağda Anadolu'nun İdari Coğrafyasına Bakış Anadolu'da Selçuklu İdari Birimleri", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, C.3, S.1, 73-99.
- Özkan S. H. 2016, "Alâiye Beyliği'nin Ortaya Çıkış Sürecinde Alâiye Üzerinde Osmanlı-Memluk ve Karamanoğullarının Egemenlik Mücadelesi", *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-II Karamanoğulları Beyliği*, Konya.
- Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu*, Çev. Erendiz Özbayoğlu, DAKTAV, Antalya, 2006.
- Spuler B. 1987, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprü, 1987.
- Stanley Lane-Poole 2020, *İslam Devletleri Tarihi Başlangıçtan 1927 Yılına Kadar*, Çev. Halil Edhem Eldem, Haz. Samet ALIÇ, İstanbul.
- Strabon 2000, *Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev. Adnan Pekman, İstanbul.
- Süleyman Fikri 1338-1340, *Antalya Livası*, İstanbul.
- Sümer F. 1970, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C.I, Ankara, 1-147.
- Şahin S. 2020, "Kıbrıs Haçlı Krallığı-Hamitoğulları Münasebetleri", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 10/2, 704-714.
- Şerefüddin Ali Yezdi 2013, *Emir Timur (Zafername)*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul.
- Şikâri 1946, *Karaman Oğulları Tarihi*, Haz. Mesud Koman, Konya.
- Tekindağ Ş. 1949, "Alaüddin Keykubad ve Halefleri Zamanında Selçuklu-Küçük Ermenistan Hududları", *İÜFTD*, C.1, S.1, İstanbul, 29-34.
- Tekindağ Ş. 1954, "Karamanlıların Grikos Seferi (1367)", *İÜFTD*, C.6, S.9, 161-174.
- Tekindağ Ş. 1974a, "Karamanlılar", *İA*, C.6, İstanbul.
- Tekindağ Ş. 1974b, "Teke-oğulları", *İA*, C.12, MEB, İstanbul.
- Turan O. 1958, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara.
- Turan O. 1964, "Orta Çağlarda Türkiye Kıbrıs Münasebetleri", *Belleten*, C.XXVIII, S.110, Ankara, 209-227.

- Turan O. 1971, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul.
- Uzunçarşılı İ. H. 1937, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devleti*, Ankara.
- Witteck P. 1944, *Menteşe Beyliği*, Çev. O.Ş. Gökyay, Ankara.
- Yinanç M. H. (2020a), *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, C.I, Haz. Refet Yinanç, Ankara.
- Yinanç M. H. (2020b), *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, C.II, Haz. Refet Yinanç, Ankara.
- Yuvalı A. 1996, "Geyhatu Han", *DİA*, C.14, Ankara.

Letoon Kilisesi 2022 Yılı Kandil Buluntuları

Letoon Church Lamp Findings in 2022

Lütfullah Ufuk ERDOĞAN*
Gizem YILMAZ**

Öne Çıkanlar:

- 2022 kazı sezonunda kilisede kazı ve onarım çalışmaları gerçekleştirilmiştir.
- Letoon kilisesinde iki adet Lykia Tipi, üç adet Kuzey Afrika Tipi ve üç adet Küçük Asya Tipi kandil tespit edilmiştir.
- Pişmiş toprak olan bu kandiller MS V.-VII. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir.

Öz: Lykia Bölgesi'nin kutsal alanı olan Letoon, günümüzde Muğla ili, Seydikemer ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. 2022 kazı sezonunda tiyatro ve nekropol alanlarının yanı sıra Hristiyanlık inancıyla birlikte kutsal alan içerisinde inşa edilmiş olan kilisede kazı ve onarım çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar sırasında tüm ya da büyük oranda tümlenebilir sekiz adet kandil tespit edilmiştir. Kandiller üç ayrı tip altında incelenmiştir. Bu tipler Lykia'da sıkça karşılaştığımız Lykia Tipi, Kuzey Afrika Tipi ve Küçük Asya/Ephesus Tipi kandillerdir. Aynı kontekst içerisinde değerlendirilen ve beşinin omuz, diskus ve tabanında betimleme görülen bu kandillerin bir kısmı çark bir kısmı ise kalıp yapımıdır. Bu çalışmada sekiz adet pişmiş toprak kandilin tipolojik değerlendirmesi yapılmış ve bu kandiller döneminin benzerleri ile karşılaştırılmıştır. Çalışmada değerlendirilen bu kandillerin, kilisenin kullanım evresiyle paralel olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Lykia Tipi, Küçük Asya/Ephesus Tipi, Kuzey Afrika Tipi, Erken Doğu Roma Dönemi, Pişmiş Toprak Kandil.

Highlights:

- During the 2022 excavation season, excavation and restoration works were carried out in the church.
- Two Lycian Type, three North African Type and three Asia Minor Type oil lamps were identified in the Letoon church.
- These terracotta lamps date from the 5th and 7th centuries AD.

Abstract: Letoon, the sacred area of the Lycian Region, is located within the borders of Seydikemer district of Mugla province. In the 2022 excavation season, in addition to the theater and necropolis areas, excavations and restoration works were performed in the church constructed in the holy area following the introduction of the Christian belief. During these works, eight pieces of oil lamps in full form or close to full form were unearthed. The oil lamps were classified into three distinct types: Lycian Type, North African Type, and Asia Minor/Ephesus Type oil lamps. Evaluated within the same context, five of these

* Dr., Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji B.D., Konya, lufukerdogn@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8468-1613

** MA., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi B.D., Konya, gizem8279@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6493-2566

oil lamps have descriptions on the shoulder, discus, and base, and some of these lamps were made by wheel and some by mold. In this study, the typological evaluation of eight terracotta oil lamps was made, and they were compared against similar lamps of the same period. It was determined that these oil lamps coincided with the usage period of the church.

Keywords: Lycian Type, Asia Minor/Ephesus Type, North African Type, Early East Roman Period, Terracotta Lamp.

Summary: In ancient times, oil lamps, an important element of daily life, are frequently found in archaeological excavations. Besides their function of providing illumination, it is estimated that some lamps were symbolically used in religious ceremonies. Produced in various forms, these lamps offer valuable information about the commercial, social, and economic structure of the society.

Letoon is located on the western slope of Mount Tümtüm in Kumluova District, Seydikemer, Muğla. Research conducted in this sacred area, which served as a common worship site for the Lycian Region, has identified three temples dedicated to Leto, Artemis, and Apollo, a large-scale theater, a fountain, and a portico structure. The church structure identified on the southern side, where the temple entrances are located, indicates that this area maintained its sacredness during the Eastern Roman Period. From the start of the excavations in 1960 until 2019, a large portion of the church has been excavated. During the excavation and restoration work conducted in 2022, eight oil lamps were discovered.

This study aims to examine these oil lamps found in the church, focusing on their clay and slip characteristics, decorations, types, and dating. The oil lamps were dated by analogy, and their types were determined based on their features. The lamps, which are either complete or nearly complete, were found in the northwest corner of Room A, which provides passage from the southern nave to the triconch and Room D. These oil lamps, categorized into two groups based on their production techniques—wheel-made and mold-made—are evaluated under three distinct types.

Under Type 1, two wheel-made Lycian Type oil lamps are examined. The most notable common feature of these lamps is their long, funnel-shaped necks. Their bodies have an oval shape with a flat base. The shoulders of the lamps transition smoothly to the filling hole. They have a circular filling hole that rises and narrows, leading to a forward-extending and upward-curving, spoon-shaped pointed nozzle. The vertical handle of the lamp extends from the base to the edge of the filling hole. Neither of the lamps (K.1-2) shows any surface decoration.

Under Type 2, three mold-made North African Type oil lamps are examined. These lamps have a flattened, oval body. The shoulder of the lamp transitions smoothly to the discus. The discus is concave and features two oil filling holes. There is a single-grooved relief around the discus, which merges around the nozzle after encircling the discus. The nozzle channel formed by this groove is quite long and wide. These lamps have a vertical handle and a single-grooved low ring base. A quality mark, known as a *planta pedis* (footprint stamp), can often be seen on the base of this type. Although the decorative compositions of these oil lamps are similar, they show variations within their type. Generally, there is a motif on the discus, and a decorative band featuring wavy branches and interlocking vegetal patterns runs along the shoulder between the groove encircling the discus and the shoulder. One of these lamps (K.3) has a portrait in the center and volute diamonds on the shoulder strip. Another lamp (K.4), which has survived in two pieces, has decorations that are indistinguishable due to heavy wear. Despite the wear, another lamp (K.5) still displays a Labarum (Chi-Rho) monogrammed cross between the filling holes on the discus, along with a stylized fishbone pattern running from the handle across the shoulder band to the nozzle channel.

Under Type 3, three mold-made Asia Minor Type oil lamps are examined. These mold-made lamps have a flat disc-shaped body (K.6-8). The shoulder of the lamp rises with a sharp incline from the middle of the body, merging with the concave discus. The shoulder ends with the concave discus, which has a filling hole on it. Around the discus, there is a single-grooved relief forming a circle. The nozzle is in the shape of a circular flat plate, and the wick hole is nearly circular. It has a vertical, solid handle without holes. The base consists of a single-grooved ring.

Giriş

Letoon Kutsal Alanı, antik dönemde Lykia Bölgesi sınırları içerisinde, günümüzde ise Muğla ili, Seydikemer İlçesi, Kumluova Mahallesi'nde bulunmaktadır. Bu alan, Lykia Bölgesi'nin tamamının kutsal alanı ve hac merkezidir (Le Roy 1990a, 28-30). Letoon'un söz konusu bu dini kimliği dışında siyasi bir kimliği olduğu da bilinmektedir. Hellenistik Dönem'de Lykia Birliği'nde alınan kararlar da yine bu kutsal alanda halka ilan edilmektedir (Le Roy 1990a, 28-30). Sahip olduğu konum, kayalık alan ve su kaynağı sebebi ile MÖ 2. bin yılından günümüze kadar burada yaşam mevcut olmuştur (Le Roy 1990b, 125-131).

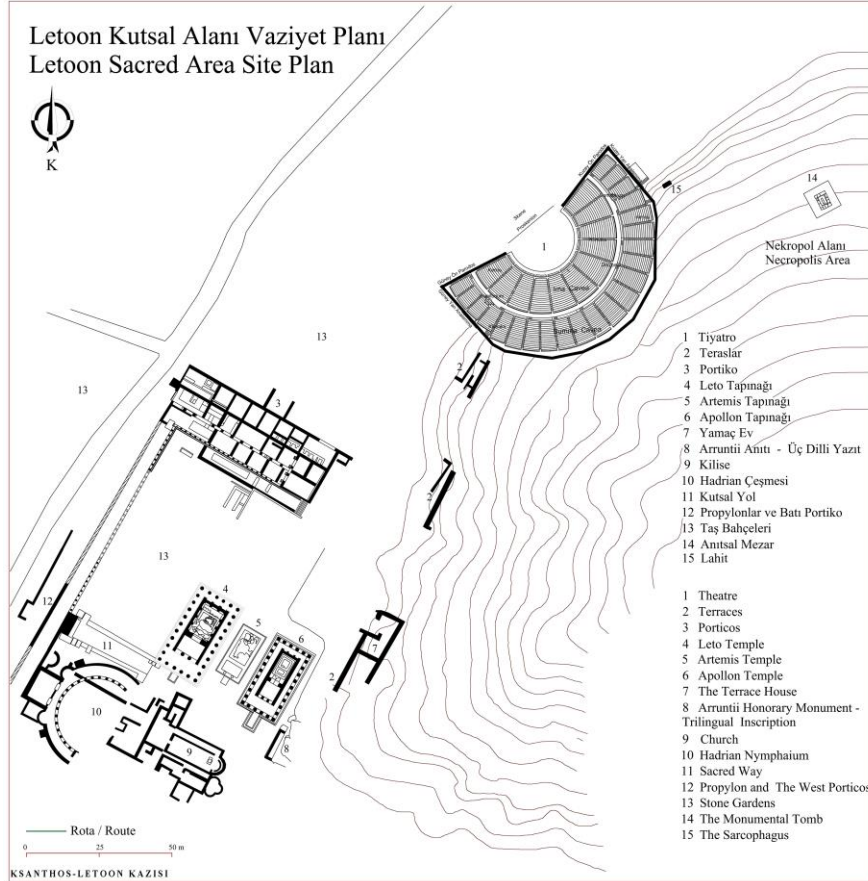

Fig. 1. Letoon Kutsal Alanı Planı

Tümtüm Tepe üzerindeki kaya tapınım alanında ve tepenin eteklerinde yer alan Leto, Artemis ve Apollon'a adanmış üç tapınak, tiyatro, çeşme binası, portiko, propylon, teras yapıları, nekropol alanı, kutsal yol, onurlandırma anıtları, yamaç ev ve çeşitli hizmet mekânları bulunmaktadır (Fig. 1). Kutsal alan adı, tanrıça Leto'dan almaktadır (Ov. *Met.* VI. 313-381; Le Roy 1990b, 130; Atik-Korkmaz 2016, 191 vd.; Erdoğan 2022, 9 vd.). Kuzey-güney doğrultuda uzanan Leto Tapınağı'nın girişinin bulunduğu güney tarafında kutsal su kaynağı bulunmaktadır. Hellenistik Dönem öncesi yalnızca zeminden kaynaklı bu pınarın yakın çevresi Hellenistik Dönem'le birlikte kesme bloklarla oluşturulmuş tonozlu yapay bir mağara biçiminde şekillendirilmiştir. Roma Dönemi'nde ise kaynağın batısına yarım daire planlı, çevresi revaklarla çevrelenmiş Hadrianus'a adanan görkemli bir çeşme yapısı inşa edilmiştir. Söz konusu bu su kaynağının doğusuna ise Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte MS VI. yüzyılda bir kilise inşa edilmiştir. Kuzeyde yer alan bağlantı mekânları sebebiyle bir manastır olduğu düşünülen yapının MS VII.

yüzyıl içerisinde terk edildiği sanılmaktadır (Atık-Korkmaz 2013, 210; Mimaroğlu 2019, 3). Fransız kazı ekibi tarafından gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında ulaşılan sikkelerin Justinianus ve Heraklius dönemlerine ait olması bunu desteklemekte ve yıkımı hakkında kesin bir şey söylenememekle birlikte MS VII. yüzyıldaki Arap akınları sebebiyle terk edilmiş olabileceği düşünülmektedir (Greenhalgh 2002, 26-27). Kilisenin inşasında Apollon ve Artemis tapınaklarının mimari malzemesinin devşirme olarak kullanıldığı görülürken, Leto Tapınağı'nın ise bu dönemde kısmen de olsa ayakta ve farklı amaçlarla hâlen kullanılabilir olduğu düşünülmektedir (Des Courtils 2003, 133).

Doğu Roma Kilisesi, tapınakların güneyinde, kentin ise güneybatısında bulunmakta ve doğu batı doğrultusunda uzanmaktadır. Kilise, kutsal alanda bulunan daha erken döneme ait yapıların devşirme blokları ile yerel kireç taşlarından inşa edilmiştir. Tapınaklara ait mimari parçalar hâlen kilise duvarlarında seçilebilmektedir. Yapıda aynı zamanda kutsal alanın farklı yerlerinden getirilen yazıtlı heykel kaidelerinin yanı sıra yazıtlı bloklarında yoğun kullanımı ile karşılaşılmaktadır.

Fig. 2. Kilise, A Odasında Kandillerin Bulunduğu Bölüm

Kilise üç nefli, dikdörtgen formda bazilikal planlıdır (Fig. 2). Doğuda yer alan apsis içten ve dıştan yarım daire planlıdır. Yapıya giriş atriumdan sağlanmaktadır; ancak narteksi bulunmamaktadır. Kilisenin güney bölümünde daha önceki yıllarda yapılan kazı çalışmaları (Mimaroğlu 2018, 409-410) sırasında tespit edilmiş bazı mekânlar yer almaktadır. Bu mekânların bir kısmı için işlev önerisinde bulunulmuştur (Mimaroğlu 2019, 3). Kilisenin güneyinde bulunan A, B, C, D ve E odası olarak adlandırılan mekânlardan B ve C odasına atriumdan giriş sağlanırken E odasının giriş açıklığı henüz tespit edilememiştir. A ve D odalarına ise kilisenin güney nefinden geçilmektedir.

Kilisenin güneydoğu köşesinde üç yapraklı yonca planlı (trikonkhos) bir vaftizhane bulunmaktadır. Vaftizhaneye ulaşmak için güney nefin güney duvarında bulunan kapı açıklığından geçerek bir mekâna çıkılmaktadır. A odasının tam işlevi henüz bilinmemektedir. Ancak doğusunda konumlanan vaftizhaneye geçiş mekânı işlevinde kullanılmış olabilir. 2022 kazı sezonu içerisinde gerçekleştirilen çalışmalar kapsamında kilisenin bu odasında basit onarımlar ve

anastylosis çalışmaları gerçekleştirilmiştir. A odasının kuzeybatı köşesinde, odanın batı duvarının ön kısmına devrilen duvar blokları ve burada biriken toprak tabakası kaldırılmıştır. Söz konusu çalışmalar esnasında birbirine oldukça yakın bir konumda sekiz adet pişmiş toprak kandille karşılaşmıştır (Fig. 2). Toprak dolgu içerisinde tespit edilen bu kandillerin beş tanesi sağlam, diğer üçü ise kırık hâlde -büyük oranda tamamlanabilir durumda- bulunmuştur. Bu kandiller çark ve kalıp yapımı olarak ayrılmış üç ayrı tip altında incelenmiştir. Aynı kontekst içerisinde değerlendirilen kandiller öncelikle benzerleri ile karşılaştırılmış, sonrasında ise tarihlerine dair önerilerde bulunulmuştur.

Çark Yapımı Kandiller

Tip 1

Çalışmada Tip 1 içerisinde iki adet kandil (Fig. 3) değerlendirilmiştir (K.1 ve K.2). Broneer tarafından “Tip 15” olarak sınıflandırılan kandilleri (Broneer 1930, 55-56), Howland, “Howland Tip 37 C Variant” olarak sınıflandırmış (Howland 1958, 121-122), Hayes, “Tea Pot (Demlik Form)” olarak adlandırmıştır (Hayes 1980, 12, pl. 5, no. 41-42). Fındık ve Mimaroğlu ise Lykia Bölgesi’nde yoğun karşılaşılan bu tip için “Lykia Tipi” ismini önermektedir (Fındık 2018, 439-440; Mimaroğlu 2019, 4-7).

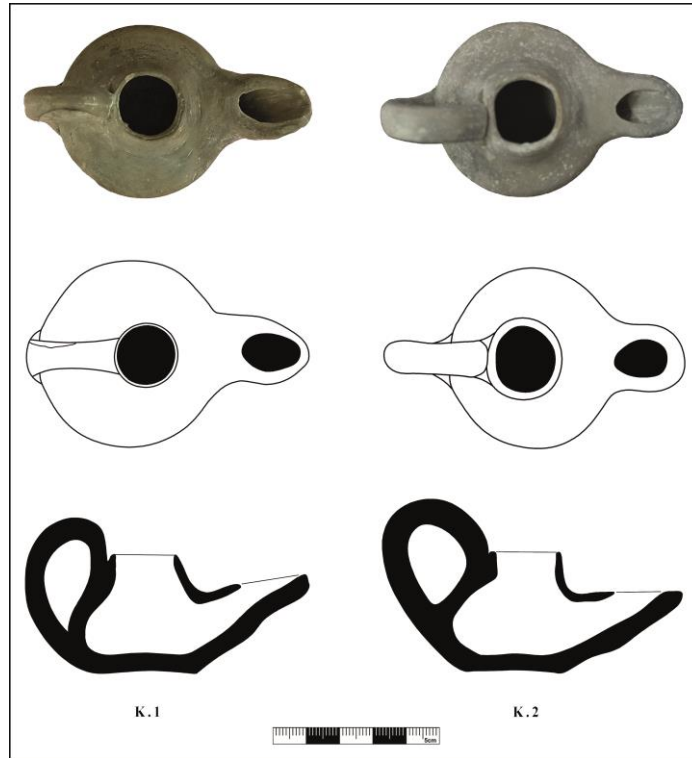

Fig. 3. Tip 1

Bu tipteki iki örneğinde kil ve fırınlama özellikleri benzerdir. Kandiller sık dokulu gözeneksiz, iyi pişmiş bir kile sahiptir. Kilin içeriğinde gümüş mika, az miktarda kireç bulunmakta ve renkleri ise kırmızımsı grinin tonlarındadır. K.1’in astarı ise kırmızımsı kahverengidir.

Çarkta şekillendirilen bu kandillerin en önemli ortak özelliği boyunlarının uzun (huni şeklinde) olmasıdır. Gövdeleri oval bir formda ve düz diplidir. Kandillerin omzu oldukça yumuşak bir geçişle doldurma deliğine bağlanmaktadır. Omuzdan sonra yükselen ve daralan

dairesele formulu doldurma deliği ile öne uzayan ve yükselen kaşık şekilli sivri bir buruna sahiptir. Doldurma deliğinin yüksek bırakılma sebebinin kandile konulan yağın dışarı taşmasını önlemek olduğu düşünölmektedir (Broneer 1930, 55; Öz 2020, 267). Kandilin dikey kulbu ise dipten başlayarak doldurma deliğinin kenarına bağlanmaktadır. Kulp gövde yapıldıktan sonra eklenmiştir. El ile şekillendirme izleri seçilebilmektedir. İkisinin (K.1-2) yüzeyinde de herhangi bir bezeme görölmemektedir.

Biçimsel olarak K.1 ve K.2 arasında küçük farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar kandillerin kulp ve burun kısımlarında görölmektedir. K.1'in kulpu, K.2'ye göre daha dik ve daha ovaldir. Boyutları hemen hemen aynı olan bu iki kandili birbirinden ayıran bir diğer özellikte K.1'in burnunun K.2'ye oranla yukarıya doğru yükseltilmiş olmasıdır.

Walters, bu tip kandilleri MS V.-VI. yüzyıllara tarihlenmektedir (Walters 1914, 38, fig. 34, no. 273). Broneer, benzer formdaki örnekleri MÖ II. yüzyılın ilk yarısına tarihlemekte fakat benzer örneklerin Erken Doğu Roma Dönemi'nde yeniden ortaya çıktığından söz etmektedir (Broneer 1930, 56). Howland, benzer kandilleri MÖ II.-I. yüzyıl arasına tarihlemektedir (Howland 1958, 121-122, 45, pl. 19, no. 511). Yine Bailey'de benzer şekilde Geç Hellenistik Dönem'e tarihlen bu tipin Kıbrıs, Çamlıbel'de (Myrtou) bulunan örneğinin Hellenistik Dönem'den daha ziyade Geç Roma Dönemi'ne tarihlenebileceğine işaret eder (Bailey 1975, 196, pl. 86-87, no. Q460-Q461; Bailey 1988, 418, pl. 125, no. Q3339-Q3342). Ayrıca demlik formulu bu kandillerin erken örnekleri Türkiye'deki müzelerde de bulunmaktadır (Ayrıntılı bilgi için bakınız, Konya Ereğli Müzesi, MS II.-III. yüzyıla (Coşkun 2007, 54, 57 kat. no. 2-3), Isparta Müzesi, MS II.-III. yüzyıl (Fırat & Metin 2011, 146, 149-150 kat. no. 5-9, res. 5-9) yine Isparta Müzesi bir başka grup MS II.-IV. yüzyıl (Fırat 2020, 119-129), Akşehir Müzesi MS II. yüzyıl (Tekocak 2013, 714, 721-722, kat. no. 16-18, fig. 16-18), Silifke Müzesi örneklerden biri MÖ I. yüzyılın sonu ile MS I. yüzyılın başları ve diğer ikisi MS II. yüzyıl (Öz 2014, 42-43, kat. no. 14-16, lev. no. 7-14, 8-15, 8-16) ve Afyon Müzesi MS II.-III. yüzyıl (Aydın-Tavukçu & Gülünay 2018, 2732-2734, kat. no. 1-5).

Lykia Bölgesi'nde yoğun kullanım gören bu kandillerin Kibyra kazılarında bulunan benzerleri MS V.-VI. yüzyıllara (Metin 2012, 52-54), Rhodiapolis'teki benzerleri (Öz 2020, 270, fig. 1, no. 5-9) V.-VII. yüzyıl gibi geniş bir tarih aralığına, Limyra'daki (Vroom 2004, 304-305, fig. 8; Vroom 2005, 250, fig. 2; Rückert 2007, 35, 70-73; Marksteiner & Yener-Marksteiner 2009, 241, taf. 7, 55-57) benzerleri MS VI.-VII. yüzyıla, Olympos kazılarında bulunan benzerleri (Öztaşkın 2017, 215-216, çiz. 5, res. 3) MS VI. yüzyılın ikinci yarısı – VII. yüzyılın başına, Myra/Andriake'de (Çevik & Bulut 2010, 43, 107, res. 144a) Ticari Agora kazılarında bulunan örneği MS VI. yüzyıla, Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'ndeki kazılarda (Türker 2010, 144, res. 12) bulunan örneği MS VI.-VII. yüzyıla, aynı kazıda ortaya çıkarılan bir başka örnek ise Tiberius II. Konstantin (MS 578-582) Dönemi'ne tarihlenen sikkelerle aynı katmanda olması sebebiyle MS VI. yüzyıla (Fındık 2008, 165, res. 3; Ötüken & Fındık 2008, 51, res. 4; Fındık 2018, 439, 440, fig. 6), Kekova Adası'nda (Erdoğan 2019, 444-447, fig. 2-7, kat. no. 1-6) su altı ve ada üzerinde bulunmuş benzerleri ise MS V.-VI. yüzyıla tarihlenmektedir. Letoon'a oldukça yakın konumda olan Xanthos'un (Des Courtils 2001, 235-236, fig. 18-19) Lykia Akropolü'ndeki Erken Doğu Roma Dönemine ait evin kazıları sırasında bulunan benzeri MS VI. yüzyılın sonu ile MS VII. yüzyılın başına, Patara'da seramik işliğinde tespit edilen benzerleri MS IV.-VI. yüzyıllara (Varkıvanç 2001-2002, 143, res. 14) ve yine bu kentte yapılan kazılarda bulunmuş diğer örneklerinin MS V. yüzyıla tarihlenildiğini görmekteyiz (Özkul 1991, 42-43, 47-48, K24, res. 15, çiz. 36, K26, res. 17, çiz. 38).

Letoon'da Tip 1 başliğı altında incelenen kandil tipinin benzerleri Fransız kazı ekibi

tarafından kilise kazıları sırasında bulunmuştur (Mimaroğlu 2019, 3). Mimaroğlu tarafından bu kandillerden 17'si kilisenin kullanımı ile paralel olarak MS VI. yüzyılın başı ile MS VII. yüzyıl ortalarına tarihlendirilmiştir (Mimaroğlu 2019, 7, 10-14, kat. no. 1-16).

Çalışmada yer alan kandillerin benzerleri ile kilisenin kullanım tarihi göz önüne alındığında, MS VI.-VII. Yüzyıllar arası incelenen kandiller için en uygun tarih olacaktır.

Kalıp Yapımı Kandiller

Tip 2

Makalede Tip 2 başlığı altında üç adet kandil (Fig. 4) değerlendirilmektedir (K.3-5). Broneer, bu kandilleri “Tip XXXI” (Broneer 1930, 118-119), Bonifay (Bonifay 2004, 361-423) ve Bussi ere ile Wohl (Bussi ere & Wohl 2017, 354-362) ise bu kandilleri “Atlante Tip X” olarak sınıflandırmaktadır. Hanoune (Hanoune 1970, 248) ve Perlzweig’te (Perlzweig 1961, 99) bu kandiller için “Kuzey Afrika Tipi” tanımını kullanır. Bailey (Bailey 1988, 412) ve Bonifay (Bonifay 2004, 481) benzer kandillerin Afrika Kırmızı Astarlı seramiklerle birlikte üretildiğini belirtmektedir. Hayes, bu tipi Kuzey Afrika’da üretilen Erken Hristiyanlık kandilleri olarak belirterek, IIA ve IIB olarak iki alt tipe ayırmıştır (Hayes 1980, 66). Birbirlerinden kil ve astar özelliklerinin yanı sıra form özellikleriyle de ayrılmaktadırlar (Hayes 1980, 63-69; Bussi ere & Wohl 20017, 354). IIA, Orta Tunus’tan gelen, gövdesi ile diskusu daha dairesel, omuz motifi daha düzgün ve özenle yapılmışken, IIB kuzey Tunus’tan gelen, diskusu daha dar, oval ve omuz motifleri daha belirsiz verilmiştir (Hayes 1980, 63-69).

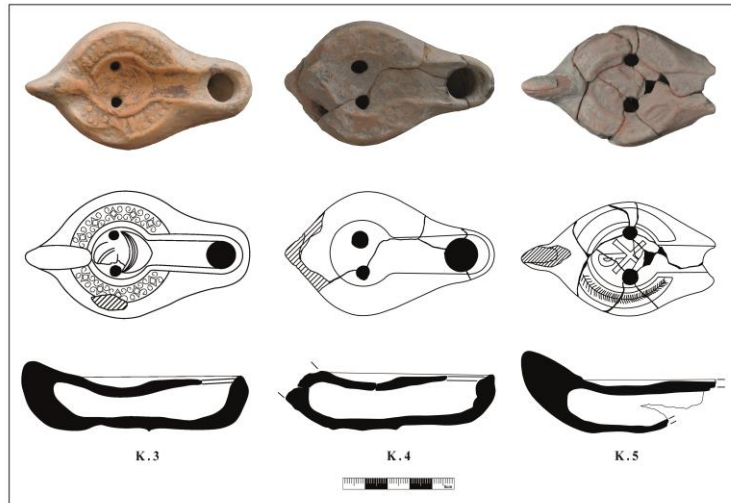

Fig. 4. Tip 2.

Bu tipteki  c örneğin de kil ve fırınlama özellikleri benzerdir. Kandiller yumuşak dokulu ve az pişmiş kile sahiptir. Kilin içeriğinde yoğun kireç, taşık, siyah kum bulunmaktadır. K.3 ve K.4’ n kil rengi kırmızımsı sarı, K.5’in mat kahverengidir. Yoğun kalker patinası ve tahribattan dolayı K.4 ve K.5’de astar tespit edilmezken, K.3’ n burun kanalında seçilebilen astarı kırmızı renktedir.

Kalıp yapımı kandillerin gövdesi basık ve ovaldir. Kandilin omzu oldukça yumuşak geçişle diskusa bağlanmaktadır. Diskus içbükeydir ve üzerinde iki adet yağ doldurma deliği bulunmaktadır. Diskus  vresinde tek yivli kabartma bulunmaktadır. Bu yiv diskusu sardıktan sonra burnun etrafında birleşmektedir. Bu yivin oluşturduğu burun kanalı oldukça uzun ve geniş bırakılmıştır. Dikey kulba sahiptir. Tek yivli alçak halka kaidelidir ve kulp, tabandaki bu yive bir çıkıntı hâlinde bağlanmaktadır.

Değerlendirilen bu tip kandillerinin bezeme kompozisyonları benzer olsa da kendi içlerinde farklılıklar göstermektedir. Genel olarak diskusta bir motif bulunmaktadır ve diskusun etrafını dolaşan yiv ile omuz arasında bir bezemeli bant kısmı görülmektedir. Bu bant çoğunlukla omuz kısmı boyunca dolaşan kıvrımlı dallar ve birbirine değen bitkisel bezeme örüntüsü olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada da K.3'te merkezde bir portre ve omuz şeridinde ise volütlü elmaslar (küçük volütlerin çevrelediği baklava biçimli bezeme örüntüsü) görülmektedir (Bezemenin benzerleri için bk. Perlzweig 1961, 99, pl. 10, no. 323; Bonifay 2014, 382-383, fig. 214 / 1-2, 13). İki parça halinde günümüze ulaşan K.4 üzerinde ise yoğun aşınma olduğu için bezemeler anlaşılammaktadır; ancak hem diskusunda hem de omuz bandında bezeme varlığı seçilebilmektedir. Form olarak birbirlerine oldukça yakın olan K.3 ve K.4'e göre biraz daha armudi ve dikey kulplu olan K.5 üzerinde aşınmaya rağmen diskusundaki doldurma deliklerinin arasında Labarum, (Chi-Rho) monogramlı haç tasviri görülebilmektedir. Kırık olması sebebiyle alt haç kolu görülememektedir (Fig. 4: K.5). Omuz bandı üzerinde kulptan başlayarak burun üzeri kanala kadar gelen stilize balık kılıcı (ringa kılıcı) bezemesi bulunmaktadır.

Hayes, bu kandilleri MS V. yüzyılın ikinci yarısına tarihlemektedir (Hayes 1980, pl. 34, no. 288-290). Broneer, bu kandillerin erken örneklerini MS V.-VI. yüzyıl aralığına tarihlenmektedir (Broneer 1930, 118-119, pl. XXII, no. 1453-1454). Perlzweig, kataloğunda bulunan aynı tip eserleri MS V. yüzyıla tarihlendirmiştir (Perlzweig 1961, 99, pl. 10, no. 323). Perlzweig'in Atina Agorası kataloğundaki 323 envanter numaralı kandil ile K.3'ün omuz bezemesinin ve diskusta betimlenen portrenin bire bir aynı olduğu görülmektedir (Perlzweig 1961, 99, pl. 10, no. 323). Yine aynı portrenin bulunduğu bir diğer kandil Bonifay tarafından Atlante X A, Grup C3, Tip 55 olarak değerlendirilmiştir (Bonifay 2004, 382-384, fig. 214, no. 2; Barbera & Petriaggi 1993, 181, no. 140). Boyut olarak da birbirine çok yakın olan bu kandillerin bezeme kompozisyonuna bakıldığında diskusunda tam oturur şekilde başını sağa çevirmiş bir kadın portresi betimlenmiştir. Doldurma delikleri de bu figürün başının iki yanında, aynı aksta ve omuz üzerine gelecek şekilde konumlandırılmıştır. Kafasında bir başlık bulunmaktadır, saçları başlığının altından omzuna dökülen figürün üzeri giyimlidir (Perlzweig 1961, 99).

Bailey, değerlendirilen kandillere benzer yedi örneği MS V.-VI. yüzyıllar arasına tarihlemiştir (Bailey 1988, 416, pl. 123, no. Q3317-Q3323). Aynı tipte kandil örnekleriyle Kıbyra'da (Metin 2012, 397-398, K242, 771, K242), Antalya Müzesi'nde (Yüksel 2019, 84, 96, kat. no 26) ve Patara'da (Özkul 1991, 52-54, 56-60, K47, res. 30, çiz. 60, K49, res. 31, çiz. 62, K53, res. 32, çiz. 66; Korkut & Grosche 2007, 155, kat. no. 291; Şen-Yıldırım 2012, 165, 171. şek. 4, no. 31, 31a, 37, 37a) karşılaşmaktayız. Bu kandillerin de MS V.-VI. yüzyıllar arasına tarihlendirildiğini görmekteyiz. Yine Patara kazılarında bulunan kandillerin yayınlandığı tezde mevcut olan benzer örneklerin çoğunluğu MS V. ve MS V.-VI. yılları aralığına tarihlenmektedir (Gerçek 2023, 75-76, kat. no. 419-472).

Çalışmada yer alan bu kandillerin benzerleri ile karşılaştırılmaları ve kilisenin kullanım zamanı göz önüne alınarak MS V.-VI. yüzyıllar arasına tarihlendirilmesi uygun olacaktır.

Tip 3 (Küçük Asya Tipi)

Bu grupta üç adet kandil değerlendirilmiştir (Fig. 5: K.6-8). Bu kandil formundan ilk kez Miltner "Küçük Asya Tipi" olarak söz etmiştir (Miltner 1937, 96-200). Bailey, bu tip kandillerden Küçük Asya/Ephesus kandilleri olarak bahseder (Bailey 1988, 366-368). Broneer'a göre de Küçük Asya/Ephesus tipi kandillerin bir türüdür ve Tip XXIX olarak sınıflandırılmaktadır (Broneer 1930, 115-116). Bussière ve Wohl bu tip kandillerden Küçük Asya kandilleri olarak bahsetmiş ve "Geç Efes Tipi" kandiller olarak sınıflandırmıştır. Anadolu, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan

ve Mısır'da birçok, Kuzey Afrika, Sicilya, İtalya, ve Güney Fransa'da birkaç örnekte bu tip ile karşılaşılmaktadır (Bussièrè & Wohl 2017, 385).

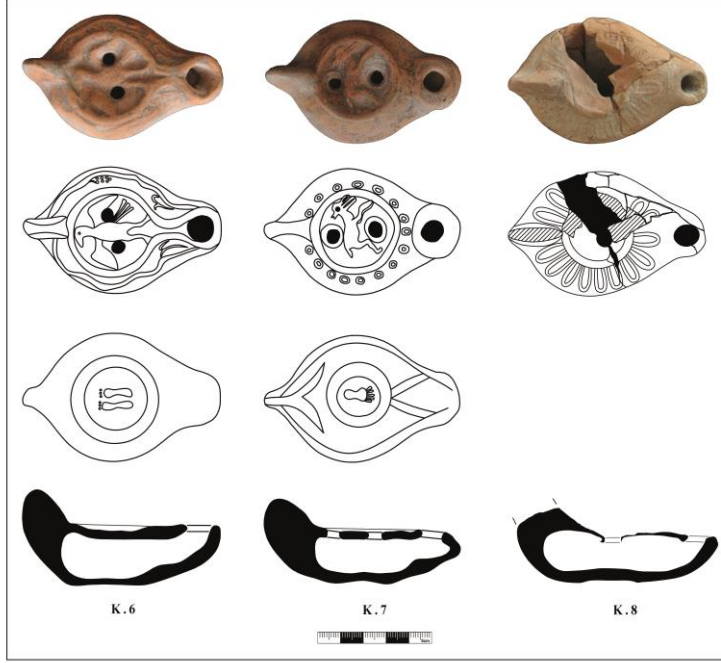

Fig. 5. Tip 3.

Söz konusu kandiller de hamur ve pişirme özellikleri benzerlik göstermektedir. Yumuşak dokulu, az fırınlanmış kile sahiptir. Kilin içeriğinde yoğun kireç ve taşçık bulunurken K.6 ve K.7'de ayrıca siyah kum, K.8'de ise az miktarda gümüş mika bulunmaktadır. K.6'nın kil rengi kırmızımsı sarı, diskusunda ve kısmen omuzunda seçilebilen astarı kırmızı renktedir. K.7'nin kil rengi kırmızımsı sarı, astar rengi ise koyu kırmızıyken, K.8'in kil rengi pembe, astar rengi ise kırmızıdır.

Kalıp yapımı bu kandillerin gövdesi basık disk formudur. Kandilin omzu, gövde ortasından oldukça keskin bir eğimle yükselerek diskus ile birleşir. Omuz, içbükey diskus ile sonlanmaktadır. İçbükey diskus üzerinde doldurma deliği mevcuttur. Diskus çevresinde tek yivli kabartma bir daire bulunmaktadır. Burun dairesel düz tabla şeklindedir. Fitol deliği dairesel forma yakındır. Dikey ve deliksiz bir kulba sahiptir. Taban tek yivli halka diplidir. Bu tipin genelinde (K.6-7) tabanda ayak baskısı damgası (*planta pedis*) görülebilmektedir. Bir kalite işareti olarak değerlendirilen bu ayak baskı damgaları, MS I. yüzyılın başı ile MS III. yüzyılın başları arasında ve MS IV. yüzyılın ikinci yarısı ile MS VII. yüzyılın ortalarına kadar kullanılmıştır (Metin 2012, 91-92). Ayak baskı damgası Kıta Yunanistan ve Adalar'da (Atina, Korinth, Argos, Kenchrai, Delos, Lesbos, Rhodos, Khios) ve Batı Anadolu'da (Ephesos, Milet, Pergamon) pek çok yerde karşımıza çıkmaktadır (Abadie-Reynal & Sodini 1992, 69).

K.6 ve K.7 diskusu üzerinde küçük ve dairesel iki adet doldurma deliği mevcutken K.8'in diskus merkezinde tek delik bulunmaktadır. K.6'da burun üzerindeki kanal dikkat çekmektedir. Diskus çevresini sınırlayan ve etrafından dolaşan yiv kulpla birleşik vaziyettedir. Yiv diskusu çevreledikten sonra burun üzerinde bir kanal oluşturarak birleşmektedir. Tip 3 kandillerinde burun oldukça düz, fitil deliği ise dairesel forma yakındır. Dikey şerit kulba sahiptir. Kulptan tabana inen yiv görülmektedir. Tek yivli alçak halka kaidelidir. Ayrıca K.8'de diskus ile burun arasındaki geçişin uzun tutulduğu görülmektedir (Fig. 5).

Bezeme kompozisyonuna bakıldığında da K.6'da yağ doldurma deliklerinin arasında, başını

sağa çevirmiş ve kanatlarını iki yana açmış bir kartal betimlemesi görülmektedir. Kartalın gövdesinde kabartma şeklinde stilize tüyler görülmektedir. Omuz kısmı boyunca dolaşan kıvrık dallar arasında üzüm salkımı motifi ve dalların bitiminde yarım yaprak motifleri görülmektedir. Yoğun aşınma ve kalker tabakası kaplı olması sebebiyle motifin bir kısmı anlaşılammaktadır. K.7'nin diskus merkezinde çukura tam oturur vaziyette sola doğru koşarken betimlenmiş bir tavşanın (?) yer aldığı görülmektedir. Tavşanın iki ön ayağı öne doğru uzanmış ve arka ayakları ise kıvrılmış, kendini iter şekildedir. Başı öne doğru uzanmış ve kulakları iki yana sarkıktır. Kuyruk dolgun ve kısa tasvir edilmiştir. Kandilin omuzunu dolaşan küçük halka süslemeleri de görülmektedir. Ancak aynı tipte değerlendirilen K.8'de aşınmadan görebildiğimiz kadarıyla bezeme olarak yalnızca omuzu dolaşan dil motifi bezemesi görülmektedir. Ayrıca K.6 ve K.7'nin tabanında *planta pedis* bulunmaktadır. K.7'nin taban kaidesi ve kulp arasında balık kuyruğu motifi de görülmektedir.

Broneer bu tip kandillerin Hristiyanlığın ilk dönemlerinde yaygın olduğundan söz etmektedir (Broneer 1930, 114-116, 280, pl. XX, 1413-1422). Bussière ve Wohl, bu tip kandillerin benzer örneklerini MS V.-VI. yüzyıl arasına tarihlenirken (Bussière & Wohl 2017, 385, kat. no. 533-534) Walter, katalogunda bulunan örnekleri Geç veya Orta Hristiyanlık başlığı altında değerlendirmiştir (Walter 1914, 198, no. 1322-1356). Perlzweig ise benzer tip kandil örneklerini MS V. yüzyıla tarihlenmiştir (Perlzweig 1961, 189, pl. 43, no. 2743, 2753, 2762, 2788, 2807). Bussière ve Wohl, bu tip kandillerin benzer örneklerini MS VI.-VII. yüzyıl arasına tarihlenmiştir (Bussière & Wohl 2017, 385, kat. no. 533-539). Bailey, benzer kandilleri MS VI. yüzyılın ikinci yarısı ile MS VII. yüzyılın ikinci yarısı arasına vermektedir (Bailey 1988, pl. 110-111, no. Q3170-Q3178). Özellikle bu katalogta bulunan eserlerden biri bizim örneğimize oldukça benzemektedir (Bailey 1988, 389, kat. no. Q3177). Hem tip hem de bezeme olarak neredeyse aynı olan kandilin diskus çevresini sınırlayan ve burnun etrafından dolaşan yivin oluşturduğu kanal açıklığının daha geniş bırakıldığı görülmektedir (Fig. 5: K.6). Yine diskus merkezinde başını sağa çevirmiş bir kartal bulunan kandilin omuz kısımlarında işçilikte K.6'dan farklı ve daha sade olarak düz ışın şeklinde kazıma çizgiler bulunmaktadır.

Letoon Kutsal Alanı'na oldukça yakın mesafede olan Patara kazıları sırasında da çok sayıda benzer kandil bulunmuş olup kandiller "Oval Gövdeli Batı Anadolu Kandilleri" başlığı altında incelenmiş ve tamamı MS VI. yüzyıla tarihlenmiştir (Gerçek 2023, 77-80, kat. no. 477-521). Psidia Bölgesi'nde Seleukeia Sidera kazısında bulunan pek çok benzer örnek MS IV. yüzyıl ortalarından VII. yüzyılına kadar tarihlendirilmiştir (Yeşil & Fırat 2021, 61-65, fig. 3-4 no. 5-13; Fırat 2023, kat. no. 5-13). Kıbyra'da bulunan benzeri MS VI. ve VII. yüzyıla (Metin 2012, 172-173, 201, 422, 534, 778, 812, K289, K438, 199-200, 531, 812, K485), Hadiranoupolis surları kurtarma kazısında bulunan benzeri ise Ephesus Kandilleri başlığı altında MS 500-600 yılları arasına tarihlendirilmiştir (Dağlı 2008, 50, lev. 60, şek. 250.a). İonia Bölgesi'nde Ephesus Yamaç Evler'de bulunan benzer bir kandil de MS 450-650 yılları arasına tarihlenmiştir (Kara 2014, ek.s. 87, 83).

Kandillerin benzerleri ve kilisenin kullanım tarihi göz önüne alınarak Tip 3 örneklerinin MS V.-VII. yüzyıllar arasına tarihlendirmek yerinde olacaktır.

Değerlendirme

Pagan inanışının ortak kutsal alanı olan Letoon'da, Hristiyanlıkla birlikte kutsal alandaki yapılara ait olan devşirme bloklarla bir kilise inşa edilmiştir. Bu kilisede 2022 ve 2023 yıllarında yürütülen kazı, koruma ve onarım çalışması sırasında bulunan envanterlik ve etütlük toplam sekiz adet kandil bu çalışmada incelenmiştir. Kandillerden dördü sağlam ve tam iken diğer üçü kırık

parçaların birleştirilmesiyle tamamlanmıştır. K.4'ün omzunda, K.5'in burnunda ve K.8'in ise diskus ve omuz kısmında küçük eksiklikler vardır. Kandillerin tamamı Erken Doğu Roma Dönemi'ne, MS V.-VII. yüzyıl aralığına tarihlenmektedir.

Bu kandiller yapım şekillerine göre iki başlık altında, form özelliklerine göre üç ayrı tip altında değerlendirilmiştir. Tip 1 başlığı altında incelenen bu kandillerin benzerlerini Hayes'in "Tea Pot (Demlik Form)" olarak adlandırdığı (Hayes 1980, 12, pl. 5, 41-42) bu tip kandiller, Howland'ın Tip 37 C Variant tipinde yer almaktadır (Howland 1958, 121-122). Bailey, kandillerin Akdeniz çevresinde geniş bir kullanım alanı olduğundan (Bailey 1988, 418, Q3339) ve Geç Helenistik Dönem'den – Erken Doğu Roma Dönemi'ne kadar geniş bir zaman diliminde üretildiklerini söylemektedir (Bailey 1975, 196, pl. 86-87, Q460). Akdeniz kıyılarında Anadolu'nun dışındaki bazı benzer örnekler Yunanistan'ın doğusundaki Kalymna Adası'ndaki Pothia Nekropolisi'nde (Bailey 1988, 418, Q3339), Thassos'da (Abadie-Reynal & Sodini 1992, 84-85, fig. 35, L88) ve Rodos'da (Katsioti 2017, kat. no. WM 1, WM 2), Kıbrıs'ın güneybatı kıyısındaki Kourion kazısında (Hayes 2007, 481, fig. 15.1 / 32, 39), Palaepaphos'da (Bezzola 2004, 32-34, tav. 21: 150-151), Salamine Müzesi'nde (Dhiorios ve Skouriotissa bulunmuş) (Oizol 1977, 45-46, pl. 7, no. 96-98), İspanya'nın güneydoğu kıyısındaki Alicante'de (Reynolds 1987, 144-145, no. 1072) ve İtalya'nın kuzeydoğusundaki Ravenna'da (Vroom 2005, 250) görülmektedir. Lykia Bölgesi'nde sık karşılaştığımız bu tipin bölgede bulunmuş ve farklı çalışmalara da konu olmuş birçok benzer örneği bulunmaktadır. Ayrıca bunlar, Anadolu'da Lykia Bölgesi'ndeki kentler dışında Seleukeia Sidera'da (Lafli 2015, 233, Abb. 8). Bu kandil Sagalassos üretimi olarak belirtilmektedir Kibyra'da (Metin 2012, 294-295, 737-738, K52-54), Knidos'da (Pastutmaz 2001, 102, kat. no. 157, res. 157), Perge'de (Çokay 1996, 30, 61-62, lev. 27, 9-10) ve Amorium'da (Vroom 2005, 205, dn. 13) da tespit edilmiştir. Akdeniz kıyılarına yayılmış olan bu kandillerin üretim yerleri Kuzey Afrika ya da Kıbrıs olabileceği gibi taklit edilerek Lykia'daki yerel atölyelerde üretilmiş olabileceği ihtimalleri üzerinde de durulmaktadır (Öz 2020, 271; Mimaroglu 2019, 4, 7). Mimaroglu, Patara'daki seramik fırınlarının kazısı sırasında bulunan benzer form ve kil yapısına ait örnekleri (Özkul 1991, çiz. 26-41, K14-29; Varkıvanç 2001-2002, 143, res. 14) göz önünde bulundurarak kandillerin Patara'da üretilmiş olabileceği öne sürülmüştür (Mimaroglu 2019, 4). Letoon'da bulunmuş olan K.1 ve K.2'nin kil içeriği, rengi ve astar özellikleri, yine Letoon'da bulunmuş ve Mimaroglu tarafından değerlendirilmiş olan ve Patara'da üretilmiş olduğu öne sürülen kandiller ile yakın benzerlikler göstermektedir. K.1 ve K.2'de Patara'da ya da yakın çevrede bir atölyede üretilme olasılığı olduğu söylenebilir. Tip 2 başlığı altında incelenen, Broneer Tip XXXI (Broneer 1930, 118-119), Atlanta X (Bussièrè & Wohl 2017, 354-362) ve Hayes Tip II (Hayes 1980, 63, 68-69) grubuna ait olan bu kandiller Geç Roma Dönemi ile Erken Doğu Roma Dönemi'nde Kuzey Afrika kandillerinin en yaygın formudur (Şen-Yıldırım 2012, 158). Yine Perlzweig (Perlzweig 1961, 99), Kuzey Afrika tipi altında incelemiştir. Bailey ve Bonifay (Bonifay 2004, 481) üretim yerinin Tunus olduğunu, Broneer benzer bir örneği Syracuse'da bulunan Afrika'dan ithal edilmiş bazı örneklerle benzediğini ifade etmektedir (Broneer 1930, 119, pl. XXII, 1454). Lykia Bölgesi'ndeki farklı kentlerde tespit edilen Kuzey Afrika üretimi seramikler (Patara'daki Kuzey Afrika kökenli seramikler için bk. Şen-Yıldırım 2012; Arykanda'dakiler için bk. Yaman 2018; Myra/Andriake'dekiler için Öz 2020). Akdeniz'e kıyısı olan iki bölge arası ticaretin önemli bir göstergesidir. Ayrıca Letoon'da Erken Doğu Roma Dönemi'ne ait Afrika kökenli seramiklerde bulunmuştur (Mimaroglu 2020, 282). İncelemiş olduğumuz bu üç kandil olasılıkla Kuzey Afrika kökenli olmalıdır. Tip 3 başlığıyla incelenmiş olan kandillerden K.6'nın benzerleri Milter (Miltner 1937, 96-200) ve Bailey (Bailey 1988, 366-368) tarafından Küçük Asya/Ephesus menşeli olduğu düşünülmüştür. Benzerlerini Tip XXIX, altında değerlendirilen Broneer (Broneer 1930, 115-116), yine Küçük Asya/Ephesus menşeli

kandillerin bir türü, Bussière ve Wohl (Bussière & Wohl 2017, 385) ise Geç Ephesus Tipi kandiller olarak sınıflandırılmıştır. Letoon'da bulunmuş olanlarda benzerleri gibi olasılıkla Ephesus menşeli olmalıdır.

İncelenen kandillerin yalnızca dördünde kullanıldığına dair belirgin yanık izine rastlanmıştır. Bu durum bazı kandillerin sembolik anlamda özel törenlerde kullanılmış olabileceğini göstermektedir (Acara & Olcay 1998, 249). İnceleme kapsamında sekiz kandilden beşinde (K.3, K.5-8) bezemeye rastlanmıştır. Bunlar; diskusda insan portresi, hayvan betimlemeleri ve “Chi-Rho (Labarum)” monogramlı haç betimlemesi, omuzda bitkisel, geometrik bezemeler, balık (ringa) kılıcı, balık kuyruğu kaidede ayak baskısı (*planta pedis*) şeklindedir. İncelediğimiz sekiz adet kandilden ikisinde bu ayak damgalarına rastlamaktayız. K.6'da sağ ve sol ayak olarak çift şeklindedir ve nokta biçiminde üç adet parmağa sahip olan stilize bir örnektir. K.7'de ise yalnızca sağ ayak görülmektedir ve daha kıvrımlı, beş parmağa sahip, daha gerçekçi biçimde yapılmıştır.

Letoon'daki kilise kazı ve konservasyon çalışmaları sırasında bulunmuş olan sekiz adet pişmiş toprak kandilin tipolojik değerlendirme ve analogi çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Lykia Tipi, Kuzey Afrika Tipi ve Küçük Asya/Ephesus Tipi/Geç Ephesus Tipi olmak üzere üç farklı tipte olan bu kandiller birbirine çok yakın konumda ve kilisenin aynı bölümünde tespit edilmiştir. Kilisenin de öngörülen kullanım tarihine uygun olarak kandiller MS V.-VII. yüzyıl aralığına tarihlenmektedir.

Yazarın Notu

Eserleri çalışma iznini veren Ksanthos-Letoon Kazı Başkanı Sayın Prof. Dr. Erdoğan ASLAN'a teşekkürlerimizi sunarız.

Katalog

K.1 (Figür 3)

Kazı Env. No: L22.K.PT2

Ölçüler: Y: 3.7 cm, G: 5.6 cm, U: 8.6 cm

Kil: 5 YR 5/2 reddish gray, sık dokulu, gözeneksiz, gümüş mikalı, iyi pişmiş kil.

Astar: 5 YR 4/3 reddish brown.

Bezeme: -

Benzer: Walters 1914, 38, fig. 34, no. 273; Howland 1958, 122, pl. 19, 45, no. 511; Bailey 1975, 196, pl. 86-87, no. Q460-Q461; Oziol 1977, 45-46, pl. 7, no. 96-98; Hayes 1980, 12, pl.5, 41-42; Reynolds 1987, 144-145, no. 1072; Bailey 1988, 418, pl. 125, no. Q3339-Q3342; Özkul 1991, 42-43, 47-48, K24, res. 15, çiz. 36, K26, res. 17, çiz. 38; Abadie-Reynal & Sodini 1992, 84-85, fig. 35, L88; Çokay 1996, 30, 61-62, lev. 27, 9-10; Rückert 2007, 35, 70-73; Marksteiner & Yener-Marksteiner 2009, 241, taf. 7, 55-57; Pastutmaz 2001, 102, kat. no. 157, res. 157; Des Courtils 2001, 235-236, fig. 18-19; Varkıvaç 2001-2002, 143, res. 14; Bezzola 2004, 32-34, tav. 21: 150-151; Vroom 2004, 304-305, fig. 8; Vroom 2005, 250, fig. 2; Hayes 2007, 481, fig. 15.1 / 32, 39; Fındık 2008, 165, res. 3; Ötüken & Fındık 2008, 51, res. 4; Katsioti 2017, kat. no. WM 1, WM 2; Fındık 2018, 439, 440, fig. 6; Çevik & Bulut 2010, 43, 107, res. 144a; Metin 2012, 294-295, 737-738, K52-54; Lafli 2015, 233, 8; Öztaşkın 2017, 215-216, çiz. 5, res. 3; Türker 2010, 144, res. 12; Mimaroglu 2019, 7, 10-14, kat. no: 1-16; Erdoğan 2019, 444-447, fig. 2-7, kat. no. 1-6; Öz 2020, 270, fig. 1, no. 5-9.

Tarihlendirme: MS VI.-VII. yüzyıl arası.

K.2 (Figür 3)

Kazı Env. No: L22.K.PT5

Ölçüler: Y: 3.6 cm, G: 5.5 cm, U: 9.2 cm

Kil: 5 YR 6/1 dark reddish gray, sık dokulu, gözeneksiz, gümüş mikalı, iyi pişmiş kil.

Astar: -

Bezeme: -

Benzer: Walters 1914, 38, fig. 34, no. 273; Howland 1958, 122, pl. 19, 45, no. 511; Bailey 1975, 196, pl. 86-87, no. Q460-Q461; Oziol 1977, 45-46, pl. 7, no. 96-98; Hayes 1980, 12, pl. 5, 41-42; Reynolds 1987, 144-145, no. 1072; Bailey 1988, 418, pl. 125, no. Q3339-Q3342; Özkul 1991, 42-43, 47-48, K24, res. 15, çiz. 36, K26, res. 17, çiz. 38; Abadie-Reynal & Sodini 1992, 84-85, fig. 35, L88; Çokay 1996, 30, 61-62, lev. 27, 9-10; Rückert 2007, 35, 70-73; Marksteiner & Yener-Marksteiner 2009, 241, taf. 7, 55-57; Pastutmaz 2001, 102, kat. no. 157, res. 157; Des Courtils 2001, 235-236, fig. 18-19; Varkıvanç 2001-2002, 143, res. 14; Bezzola 2004, 32-34, tav. 21: 150-151; Vroom 2004, 304-305, fig. 8; Vroom 2005, 250, fig. 2; Hayes 2007, 481, fig. 15.1 / 32, 39; Fındık 2008, 165, res. 3; Ötüken & Fındık 2008, 51, res. 4; Katsiotti 2017, kat. no. WM 1, WM 2; Fındık 2018, 439, 440, fig. 6; Çevik & Bulut 2010, 43, 107, res. 144a; Metin 2012, 294-295, 737-738, K52-54; Laflı 2015, 233, 8; Öztaşkın 2017, 215-216, çiz. 5, res. 3; Türker 2010, 144, res. 12; Mimaroğlu 2019, 7, 10-14, kat. no: 1-16; Erdoğan 2019, 444-447, fig. 2-7, kat. no. 1-6; Öz 2020, 270, fig. 1, no. 5-9.

Tarihlendirme: MS VI.-VII. yüzyıl arası.

K.3 (Figür 4)

Kazı Env. No: L22.K.PT3

Ölçüler: Y: 2.4 cm, G: 5.8 cm, U: 10.1 cm

Kil: 7,5 YR 8/6 reddish yellow, yoğun kireç, taşçık ve siyah kumlu, yumuşak az pişmiş kil.

Astar: 5R 3/6 dark red.

Bezeme: Kadın portresi ve volütlü elmaslar (Perlzweig 1961, 99, kat. no. 323)

Benzer: Broneer 1930, 118-119, 285, pl. XXII, no. 1453, 1454; Iványi 1935, taf. XL, no. 3-9; Perlzweig 1961, 9, pl. 10, no. 323; Szentléleky 1969, 125, 126, no. 232-236; Hayes 1980, 63, 68-69, 192-193, pl. 34, no. 288-291; Bailey 1988, 416, Q3317-Q3323; Özkul 1991, 52-54, 56-60, K47, res. 30, çiz. 60, K49, res. 31, çiz. 62, K53, res. 32, çiz. 66; Bonifay 2004, 382-384, fig. 214, no. 2; Korkut & Grosche 2007, 155, kat. no. 291; Şen-Yıldırım 2012, 165, 171, şek. 4, no. 31, 31a, 37, 37a; Metin 2012, 397-398, K 242, 771, K242; Yüksel 2019, 84, 96, kat. no. 26.

Tarihlendirme: MS V.-VI. yüzyıl.

K.4 (Figür 4)

Kazı Env. No: L22.K.PT8

Ölçüler: Y: 2.3 cm, G: 5.5 cm, U: 9.2 cm

Kil: 7,5 YR 8/6 reddish yellow, yoğun kireç, taşçık ve siyah kumlu, yumuşak az pişmiş kil.

Astar: -

Bezeme: Aşınmadan seçilemiyor.

Benzer: Broneer 1930, 118-119, 285, pl. XXII, no. 1453, 1454; Iványi 1935, taf. XL, no. 3-9; Perlzweig 1961, 9, pl. 10, no. 323; Szentléleky 1969, 125, 126, no. 232-236; Hayes 1980, 63, 68-69, 192-193, pl. 34, no. 288-291; Bailey 1988, 416, Q3317-Q3323; Özkul 1991, 52-54, 56-60, K47, res. 30, çiz. 60, K49, res. 31, çiz. 62, K53, res. 32, çiz. 66; Bonifay 2004, 382-384, fig. 214, no. 2; Korkut & Grosche 2007, 155, kat. no. 291; Şen-Yıldırım 2012, 165, 171, şek. 4, no. 31, 31a, 37, 37a; Metin 2012, 397-398, K 242, 771, K242; Yüksel 2019, 84, 96, kat. no. 26.

Tarihlendirme: MS V.-VI. yüzyıl.

K.5 (Figür 4)

Kazı Env. No: L22.K.PT4

Ölçüler: Y: 2.5 cm, G: 5.7 cm, U: 8.9 cm

Kil: 10 YR 8/4 very pale brown, yoğun kireç, taşçık ve siyah kumlu, yumuşak az pişmiş kil.

Astar: -

Bezeme: Labarum ve stilize balık/ringa kılçığı (Hayes, 1980, Pl. 34, fig. 290)

Benzer: Broneer 1930, 118-119, 285, pl. XXII, no. 1453, 1454; Iványi 1935, taf. XL, no. 3-9; Perlzweig 1961, 9, pl. 10, no. 323; Menzel 1969, 94, no. 614, Abb. 79, no. 3; Hayes 1980, 63, 68-69, 192-193, pl. 34, no. 288-291; Bailey 1988, 416, Q3317-Q3323; Özkul 1991, 52-54, 56-60, K47, res. 30, çiz. 60, K49, res.

31, çiz. 62, K53, res. 32, çiz. 66; Bonifay 2004, 382-384, fig. 214, no. 2; Korkut & Grosche 2007, 155, kat. no. 291; Şen-Yıldırım 2012, 165, 171, şek. 4, no. 31, 31a, 37, 37a; Metin 2012, 397-398, K 242, 771, K242; Yüksel 2019, 84, 96, kat. no. 26.

Tarihlendirme: MS V-VI. yüzyıl.

K.6 (Figür 5)

Kazı Env. No: L22.K.PT7

Ölçüler: Y: 3.8 cm, G: 5.7 cm, U: 8.8 cm

Kil: 7,5 YR 7/8 reddish yellow, yoğun kireç, taşçık ve siyah kumlu, yumuşak az pişmiş kil.

Astar: 7,5 R 5/8 red.

Bezeme: Kartal, kıvrımlı dal, planta pedis (Bailey, 1988 Pl. 111, No. Q3177)

Benzer: Walter 1914, xxvi, 200, no. 1335, fig. 300; Perlzweig 1961, 9-10, 101, pl. 11, no. 355; Szentléleky 1969, 120, fig. 208 a, 211 a; Bailey 1988, pl. 110-111, no. Q3177, Q3170-Q3178; Civelek 2001, 97, lev. XXII, fig. K125; Bussièrè & Wohl 2017, kat. no. 536-539; İnanan 2004, 92, kat. no. 55, çiz. no. 55, res. 62-63; Metin 2012, 422, 778, K289.

Tarih: MS V.-VII. yüzyıl arası.

K.7 (Figür 5)

Kazı Env. No: L22.K.PT6

Ölçüler: Y: 3.8 cm, G: 5.8 cm, U: 8.8 cm

Kil: 7,5 YR 7/8 reddish yellow, yoğun kireç, taşçık ve siyah kumlu, yumuşak az pişmiş kil.

Astar: 5R 3/6 dark red.

Bezeme: Tavşan, kazıma küçük daireler, planta pedis.

Benzer: Walters 1914, 199, pl. XXXVI, 1330; Broneer 1930, 280, pl. XX, fig. 1413-1422; Perlzweig 1961, 189, pl. 43, no. 2743, 2753, 2762, 2788; Garnett 1975, 200, pl. 44, 32; Hayes 1980, 71, pl. 36, no. 295; Bailey 1988, 383-384, pl.105, no. Q3107, Q3111, Q3113, pl.106, no. Q3118, Q3122, Q3123, pl. 107, no. Q3129, Q3130; İnanan 2004, 78, kat. no. 27, çiz. no. 27, res. 29-30; Dağlı 2008, 50, lev. 60, şek. 250.a; Kırallı 2016, 100, 102-103, kat. no. 22, 24-25; Bussièrè & Wohl 2017, kat. no. 533-534; Metin 2012, 199-200, 531, 812, K485; Yeşil & Fırat 2021, 76, fig. 3. no. 7.

Tarihlendirme: MS V.-VI. yüzyıl.

K.8 (Figür 5)

Kazı Env. No: L22.K.PT1

Ölçüler: Y: 2.5 cm, G: 5.5 cm, U: 8.5 cm

Kil: 7,5 YR 8/4 pink, yoğun kireçli, az miktarda gümüş mika ve taşçık, yumuşak az pişmiş kil.

Astar: 7.5 R 5/8 red.

Bezeme: Dil motifi (?), Kabartma noktalar.

Benzer: Walters 1914, 199, pl. XXXVI, 1330; Broneer 1930, 280, pl. XX, fig. 1413-1422; Perlzweig 1961, 189, pl. 43, no. 2743, 2753, 2762, 2788; Garnett 1975, 200, pl. 44, 32; Hayes 1980, 71, pl. 36, no. 295; Bailey 1988, 383-384, pl. 105, no. Q3107, Q3111, Q3113, pl.106, no. Q3118, Q3122, Q3123, pl. 107, no. Q3129, Q3130; İnanan 2004, 78, kat. no. 27, çiz. no. 27, res. 29-30; Kırallı 2016, 100, 102-103, kat. no. 22, 24-25; Bussièrè & Wohl 2017, kat. no. 533-534; Yüksel 2019, 84, 95-96, kat. no. 23-25; Yeşil & Fırat 2021, 76, fig. 3. no. 7.

Tarihlendirme: MS V.-VI. yüzyıl.

BİBLİYOGRAFYA

- Abadie-Reynal C. & Sodini J. P. 1992, *La Céramique Paléochrétienne de Thasos (Alikı, Delkos, Fouilles Anciennes), Études Thasiennes XIII*. Athenes.
- Acara M. & Olcay B. Y. 1998, “Bizans Döneminde Aydınlatma Düzeni ve Demre Aziz Nikolaos Kilisesi’nde Kullanılan Aydınlatma Gereçleri”. *Adalya* II, 249-266.
- Atik-Korkmaz S. 2013, “Letoon”, Eds. G. Çulcuoğlu, Y. Erkan & Ö. Karakul, *UNESCO World Heritage in Turkey*. Ankara, 201-217.
- Atik-Korkmaz S. 2016, “Ana Tanrıçanın Kutsal Alanı: Letoon”. Eds. H. İşkan & E. Dünder, *Lukka’dan Likya’ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos’un Ülkesi*. İstanbul, 186-205.
- Aydın-Tavukçu Z. & Gülünay E. 2018, “Afyomkarahisar Arkeoloji Müzesi’nden Bir Grup Demlik Formlu Kandil”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22 (Özel Sayı), 2731-2743.
- Bailey D. M. 1975, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum I. Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps*. London.
- Bailey D. M. 1988, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum III. Roman Provincial Lamps*. London.
- Barbera M. & Petriaggi R. 1993, *Le Lucerne Tardo-Antiche di Produzione Africana*. roma.
- Bezzola S. 2004, “Lucerne Fittili Dagli Scavi di Palaepaphos (Cipro)”. Ed. F. G. Maier, *Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypren*, Band 5. Zabern.
- Bonifay M. 2004, *Etudes Sur la Céramique Romaine Tardive d’Afrique* (BAR 1301). Oxford.
- Broneer O. 1930, *Terracotta Lamps*. (Corinth. IV, II). Cambridge.
- Bussière J. & Wohl B. L. 2017, *Ancient Lamps in the J. Paul Getty Museum*. Los Angeles.
- Civelek A. 2001, *Tralleis Nekropolis Buluntuları Işığında Hellenistik ve Roma Dönemi Seramiği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi. İzmir.
- Coşkun D. 2007, *Konya-Ereğli Müzesi’nde Bulunan Roma Dönemi Kndilleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi. Konya.
- Çevik N. & Bulut S. 2010, “İkinci Kazı Sezonunda Myra ve Limanı Andriake”. Eds. N. Çevik, *Arkeolojisinden Doğasına Myra/Demre ve Çevresi*. Antalya, 25-118.
- Çokay S. 1996, *Antik Çağda Aydınlatma Araçları ve Perge Pişmiş Toprak Kandilleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi. İstanbul.
- Dağlı G. 2008, *Harianoupolis Surlı Kurtarma Kazısında Bulunan Roma ve Bizans Dönemi Kandilleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi. İzmir.
- Des Courtils J. 2001, “Xanthos, rapport sur la campagne de 2000”. *Anatolia Antiqua* 9, 227-241.
- Des Courtils J. 2003, *Ksanthos ve Letoon Rehberi*. İstanbul.
- Erdoğan L. U. 2019, “Kekova Adası’nda Bulunan Kandiller”. *Cedrus* VII, 441-448.
- Erdoğan L. U. 2022, “Letoon Kutsal Alanı”. Eds. N. Kozak & M. Kozak, *Türkiye Turizm Ansiklopedisi X*. Ankara, 9-11.
- Fındık E. 2008, “Geç Roma Erken Hıristiyan Dönemi Seramikleri. S.Y. Ötüken, 2007 Yılı Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı ve Duvar Resimlerini Koruma-Onarım-Belgeleme Çalışmaları”. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 30/4, 164-165.
- Fındık E. 2018, “Terracota Lamps from Saint Nicholas Church, (Myra)”. Eds. D. Karakaya & T. G. Little. *XI. AIECM3 Uluslararası Orta Çağ ve Modern Akdeniz Dünyası Seramik Kongresi Bildirileri 19-24 Ekim 2015*. Antalya, 436-440.
- Fırat M. & Metin H. 2011, “Isparta Arkeoloji Müzesi Envanterinde Yer Alan Bir Grup Kandil”. *Arkeoloji Dergisi* XVI, 143-154.
- Fırat M. 2020, “Isparta Müesi’nden Bir Grup Çark Yapımı Kandil: Demlik Forms”. *Arkeoloji Dergisi* XXV, 119-129.
- Fırat M. 2023, “A Preliminary Evaluation of the Oil Lamps Found at Seleukeia Sidera”. Eds. B. Hümmüzlü, P. Talloen, B. Sönmez & S. Togan, *Seleukeia Sidera I*. Ankara, 261-279.
- Garnett K. S. 1975, “Late Roman Corinthian Lamps from the Fountain of the Lamps”. *Hesperia*, Vol. 44, No. 2. 173-206.

- Gerçek, H. 2023, *Patara Kazılarında Ele Geçen (1988-2019) Kandiller*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Greenhalgh J. 2002, "The Church at Letoon". *Newsletter I*, 26-27. Kaynak: <http://arkeo.bilkent.edu.tr/newsletter/newsle28.html>
- Hanoun R. 1970, "Lampes de Graviscae". *Mélanges de l'école française de Rome*. 82, 1. 237-262.
- Hayes J. W. 1980, *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum I. Greek and Roman Clay Lamps A Catalogue*. Toronto.
- Hayes J. W. 2007, "Clay Lamps". Ed. A. H. S. Megaw, *Kourion Excavations in the Episcopal Precinct, Dumbarton Oaks Studies XXXVII*. Washington, 477-484.
- Howland H. 1958, *Greek Lamps and Their Survivals (The Athenian Agora IV)*. New Jersey.
- Iványi D. 1935, *Die Pannonischen Lampen: Eine Typologisch-Chronologische Übersicht*. Budapest.
- İnanan F. 2004, *İzmir, Tire, Bergama ve Ödemiş Müzelerindeki Bizans Dönemi Pişmiş Toprak Kandiller*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi. İzmir.
- Kara Y. 2014, *Ephesos Yamaç Evler 1 ve 2'den Kalıp Yapımı Kandil Örnekleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi. İzmir.
- Katsioti A. 2017, *The Lamps of Late Antiquity from Rhodes, 3rd-7th Centuries AD*. Oxford.
- Kıralı S. 2016, *Aphrodisias Müzesi'nden Bir Grup Kandil*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Korkut T. & Grosche G. 2007, *Das Bouleuterion von Patara, Versammlungsgebäude des Lykischen Bundes*. (Patara II.1). İstanbul.
- Lafli E. 2015, *Tonlampen aus Seleukeia Sidera in Pisidien, Ed. S. Pataci Recent Studies on the Archaeology of Anatolia (BAR IntSer 2750)*. Oxford.
- Le Roy C. 1990a, "Létoon", *Anatolie Antique. Fouilles françaises en Turquie. Catalogue de l'exposition, Paris*, 28-30.
- Le Roy C. 1990b, "La source sacrée du Létoon de Xanthos et son dépôt votif", *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France 1988*, 125-131.
- Marksteiner T. & Yener-Marksteiner B. 2009, "Die Grabungen in Sondage 30/36/37 in der Weststadt von Limyra: Der archäologische Befund und die Keramik". *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 78*, 221-252.
- Menzel H. 1969, *Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz* (2nd edn. with suppl). Mainz.
- Metin H. 2012, *Kibyra Kandilleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Miltner F. 1937, "Das Cömeterium der Sieben Schläfer", *Forschungen in Ephesos IV/2*, 96-200. Viyana.
- Mimaroğlu S. 2018, "Kilise Kazıları. S. Atik-Korkmaz, Letoon 2016". *Kazı Sonuçları Toplantısı 39/3*, 409-410.
- Mimaroğlu S. 2019, "Letoon Kutsal Alanı Kazılarında Bulunan Geç Antik Dönem Likya Üretimi Kandiller". *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 48*, 1-14.
- Mimaroğlu S. 2020, "Letoon Geç Roma-Erken Doğu Roma Dönemi Kırmızı Astarlı Seramikleri'nin Ön Değerlendirilmesi". *Cedrus VIII*, 279-297.
- Oizol T. 1977, *Les Lampes du Musée de Chypre, Salamine de Chypre VII. Diffusion de Boccard*. Paris.
- Ötüken S. Y. & Findık E. F. 2008, "Myra-Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı ve Duvar Resimlerini Belgeleme, Koruma-Onarım Çalışmaları 2007". *Anmed 6*, 47-51.
- Öz C. 2014, *Silifke Müzesi'nde Bulunan Pişmiş Toprak Kandiller*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi. Konya.
- Öz C. 2020, "Antalya Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Rhodiapolis Pişmiş Toprak Kandilleri". *Cedrus VIII*, 265-277.
- Özkul A. 1991, *Patara Kandilleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Öztaşkın M. 2017, "Olympos Kazısı Seramik Buluntuları". Ed. B. Y. Olcay Uçkan, *Olympos I 2000-2014 Araştırma Sonuçları ASMS 2*. 209-224, İstanbul.

- Pastutmaz D. 2001, *1988-1998 Yılları Arasında Bulunan Knidos Kandilleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi. Konya.
- Perlzweig J. 1961, *Lamps of the Roman Period: First to Seventh Century after Christ* (The Athenian Agora VII). New Jersey.
- Reynolds P. 1987, *El yacimiento tardorromano de Lucentum (Benalúa-Alicante): las cerámicas finas, Catalogo de Fondos del Museo Arqueologico Provincial II. Diputacion Provincial de Alicante*. Alicante.
- Rückert B. 2007, “Keramik aus den Sondagen 9, 30 und 31 in Limyra”, Ed. S. Lemaitre. *Céramiques Antiques en Lycie (VIIe S.a.C. – VIIe S.p.C). Les Produits et les Marches. Actes de la Table-Ronde de Poitiers (21-22 Mars 2003), Études* 16, 24-76.
- Şen-Yıldırım D. 2012, “Hürmalık Hamamı Buluntuları Işığında Patara'nın Geç Roma-Erken Bizans Dönemi Kuzey Afrika Kökenli Seramikleri”. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/4, 151-172.
- Szentlélek T. 1969, *Ancient Lamps, Akadémiai Kiadó*. Amsterdam.
- Tekocak M. 2013, “Akşehir Müzesi'nde Bulunan Pişmiş Toprak Kandiller”. Ed. M. Tekocak, K. Levent Zoroğlu'na Armağan, *Studies in Honour of K. Levent Zoroğlu*. Suna – İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü. İstanbul, 707-728.
- Türker A. C. 2010, “Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi ve Kazılarda Ortaya Çıkarılan Küçük Buluntular”. Ed. N. Çevik, *Arkeolojisinden Doğasına Myra/Demre ve Çevresi, Kültür ve Turizm Bakanlığı*. Ankara, 137-152.
- Varkıvaç B. 2001-2002, “Patara'da bir Seramik İşliğı”. *Adalya* V, 137-151.
- Vroom J. 2004, “Late Antique Pottery, Settlement and Trade in the East Medi-terranean: A Preliminary Comparison of Ceramics from Limyra (Lycia) and Boeotia”. Eds. W. Bowden, L. Lavan & C. Machado, *Recent Research on the Late Antique Countryside Late Antique Archaeology II*. Brill, 281-331.
- Vroom J. 2005, “New Light on 'Dark Age' Pottery: A Note On Finds from South - Western Turkey”. *RCRF Acta* 39, 249-255.
- Walters H. B. 1914, *Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum*, London.
- Yaman A. 2018, *Arykanda Geç Antik Dönem Mahallesi Seramikleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi. Muğla.
- Yeşil M. & Fırat M. 2021, “Seleukeia Sidera'da 2019 Yılında Ele Geçen Roma Dönemi Kandilleri”. *Seramik Araştırmaları Dergisi* 3, 58-77.
- Yüksel S. 2019, “Antalya Müzesinde Bulunan Roma Dönemi Kandilleri”. *Seramik Araştırmaları Dergisi* 1, 72-96.

İndirim Marketlerinde Kadın İstihdamı: Aile Bakkalından Satış Temsilcisine

Female Employment in Discount Markets: From Family Grocer to Sales Representative

Pelin KAYAALP ÖZCAN*
Yasemin YÜCE**

Öne Çıkanlar:

- Kadınlar, indirim marketlerinde esnek çalışma saatleri, ödenmeyen mesailer, belirsiz iş tanımı ve kullanılamayan molalar gibi esnek çalışma koşullarını deneyimlemektedir.
- Kadınlara atfedilen kalıplaşmış toplumsal cinsiyet rolleri ve onları iyi bir eş, iyi bir anne yapan güler yüz, tatlı dil, şefkat gibi özellikler, iş yerinde duygusal emek olarak tekrar karşılımlarına çıkmaktadır.
- Kadının duygusal emeği markette karşılığını önemli ölçüde “aile olma” söyleminde bulmaktadır.

Öz: İndirim marketlerinin çok hızlı bir şekilde her sokak başında açılması ve kadınların bu marketlerde çalışan olarak görünür olması, bu alanın çalışma ilişkileri bağlamında, özellikle kadınlar için nasıl işlediğini düşündürmektedir. İndirim marketlerine kadın çalışanların gözüyle bakmayı hedefleyen bu çalışma, hizmet sektörü içerisindeki kadınların çalışma hayatını marketlerdeki boyutuyla tartışmaya açmaktadır. Araştırmada kadınlarla yapılan derinlemesine görüşmeler ışığında, kadınların indirim marketlerinde ne tür çalışma koşullarını deneyimledikleri ve bir kadın olarak market çalışması olmanın ne anlama geldiği sorularına cevap aranmıştır. Farklı indirim marketlerinde en az 6 aydır çalışan 15 kadınla yapılan görüşmeler sonucunda, dev kurumsal firmaların kayıtlı çalışanları olarak kadınların “esnek” çalışma örüntülerine benzeyen bir anlayış ve çalışma biçimi gösterdikleri tespit edilmiştir. Yapılan işin tanımsızlığı (herkes her işi her an yapar), çalışma saatleri konusundaki esneklik (iş bitmeden paydos yapılmaz) ve değişken çalışma ortamı (her mağazanın kendine özgü bir işleyişi var) markette çalışmayı betimlemektedir. Özellikle kadın çalışanlardan güler yüz ve müşteri ilişkilerinde başarı beklenmektedir. Bu durum kadının duygusal emeğini market işinde en önemli kazanma aracına dönüştürmektedir. Dahası, aile içi geleneksel ilişki biçimlerinin ve rollerinin markete aktarımı neden marketlerde kadın sayısının arttığını açıklamakta ve aynı zamanda zincir marketlerin kadınların toplumsal cinsiyete dayalı rollerinden nasıl yararlandıklarını göstermektedir. Bir başka ifadeyle kadın kamusal alana dahil olurken özel alandaki ideal kadın performansıyla değerlendirilmekte ve iş yerindeki anlamı ev, aile üzerinden kurulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kadın İstihdamı, Duygusal Emek, Hizmet Sektörü, İndirim Marketleri

Highlights:

- In discount markets, women experience flexible working conditions such as flexible working hours, unpaid overtime, ambiguous job descriptions and unused breaks.
- The stereotypical gender roles attributed to women and the characteristics that make them good wives

* Doktorant, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
plnkayaalp@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8478-2956

** Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, yyuce@omu.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-8606-910X

and mothers, such as smiling faces, sweet tongues and compassion, reappear in the workplace as emotional labor.

- Women's emotional labor finds its response in the discourse of “being a family” in discount markets.

Abstract: The rapid opening of discount markets on every street corner and the visibility of women as employees in these markets makes us think about how this field looks in the context of labor relations, especially for women. This study, which aims to look at discount markets through the eyes of women employees, argues women's working life in the service sector with its dimension in the markets. In the light of in-depth interviews with women discount market employees, the study seeks to answer the questions of what kind of working conditions women experience here and what it means to be a market employee as a woman. As a result of the interviews with 15 women who have been working in different discount supermarkets for at least 6 months, it was determined that women, as registered employees of giant corporate firms, show an understanding and working style similar to "flexible" working patterns. The undefined nature of the work (everyone does everything at any time), flexibility in working hours (there is no break before the end of the work) and a variable working environment (each store has its own unique functioning) determine the working style in supermarkets. Especially the female employees are expected to smile and to succeed in customer relations. This situation transforms women's emotional labor into the most important earning tool in the supermarket business. Moreover, the transfer of traditional forms and roles within the family to the supermarket explains why the number of women in supermarkets is increasing and also shows how chain supermarkets take advantage of women's gendered roles. In other words, although women participate in public sphere, they are evaluated on the basis of their ideal performance of femininity in the private sphere and their role in the workplace is constructed through the home and family.

Keywords: Women's Employment, Emotional Labor, Service sector, Discount markets

Summary

When it comes to a gendered division of labor, it is important to consider its traces not only in the field of work but also in relation to gender roles. Hence, in this study, the reasons for the intensive employment of women's labor in discount supermarkets were analysed and answers were sought to the questions of what kind of labor process working in supermarkets involves for women and what kind of effects gender roles have on this process.

In the study, 15 women working in BİM, ŞOK and A101 discount supermarkets in Samsun and Ordu provinces were interviewed. Qualitative research techniques were utilized in obtaining and interpreting the data, and the data were collected through face-to-face interviews with the participants, using a semi-structured interview form and in-depth interview technique. During the interviews, voice recordings were taken with the consent of the participants.

When asked what it is like to work in a discount supermarket, women described a precarious job that is very difficult to endure both physically and psychologically, involving long working hours, short breaks, unpaid overtime, working on holidays, an ambiguous job description, and difficult psychological processes in relationships with customers and coworkers.

In chain supermarkets with a high proportion of female employees, it was observed that women prefer this job and are preferred by the sector. The reason why companies want women in supermarkets is that they need women's qualities that come from their gender roles. The fact that a highly significant part of the work in the supermarket is the relationship with customers, and the need for characteristics such as smiling face, patience, cleanliness, politeness, order and understanding for good customer relations makes women sought-after employees in supermarkets. Women's emotional labor is reciprocated by the fact that there is “at least one woman in every supermarket”. One of the most important reasons why women prefer to work in supermarkets is the ease of entry and exit. That it is easy to enter and leave the supermarket business, that there are no prerequisites such as entrance exams or special requirements, and that working in a supermarket is not seen as a profession or career makes it “women's work”. When women get married or have children, they withdraw from the labor force and the curve of women's participation in the labor force

starts to descend. The fact that it is a job that fits this curve (easy entry and exit) causes women to prefer the supermarket, while at the same time supermarkets benefit from this transience and circulation.

Women's emotional labor finds its counterpart in the discourse of "being a family". The determination that discount supermarkets have turned into the grocery stores of the neighborhood is also revealed by the fact that supermarket employees define each other as a family and see their customers as distant relatives and neighbors. The division of work, the dynamics of relationships, the management of stress and overwork are tried to be overcome by "pretending" to be a family and imitating traditional family roles. In this family, women employees are mothers, sisters, older sisters, sisters and even devoted family members who are not managers. As companies use the discourse of "being like a family" to control emotional labor, women's roles in the family as caretakers, gatherers and unifiers are repeated in the supermarket, and as a result, a working relationship in which gender roles are reinforced is constructed. Furthermore, the political aspect of emotional labor also emerges in the supermarket and the discourse of being like a family comes into play as a coping strategy for women's problems with customers and colleagues. Thus, this discourse, on the one hand, reinforces the gendered division of labor and exploits women's emotional labor by transferring domestic roles to the market, and on the other hand, becomes a means to endure the possible difficulties the women face in the market business.

In supermarkets, where the main goal is to do more with less staff, companies achieve this by turning supermarket employees into family members and flexibilizing their job descriptions and hours. In these processes, women are stuck back into the roles they bring from home, blocking the way for them to experience a public relationship outside of family relations and to liberate themselves.

Giriş

Kapitalist sistem içerisinde, oldukça uzun bir süre emek kavramı ve çalışma eylemi artı değer üreten erkek işçi üzerinden tanımlanırken (Mies 2012), kadının hem ev içi emeği hem de ücretli emeği görünmez kılınmıştır. Bu durum literatüre de yansımış, uzun bir süre güvencesiz ve kötü çalışma koşullarına dair yapılan araştırmalar görece ayrıcalıklı bir grup olan beyaz erkeklerle odaklanmıştır (Kallaberg & Vallas 2018). Fakat, emek piyasasını toplumsal cinsiyet rejimini göz ardı ederek sadece emek-sermaye çelişkisi ve erkek işçi üzerinden okumak oldukça sorunlu bir yaklaşımdır. Çünkü cinsiyetçi iş bölümü modern kapitalist sistem öncesinden kalan arkaik bir yapı değildir; tam aksine bizzat ona içkindir (Cornell 2016) ve kapitalizmle birlikte dönüşerek farklı anlamlar ve görünümler kazanmaktadır.

İş bölümünde ve emeğin niteliğinde yaşanan önemli dönüşümlerden biri 1970'li yıllarda gerçekleşmiş, post-fordist üretim biçimi ve neoliberal politikalar üretim sürecinin ana unsurları haline gelmiştir. Post-fordizm, esnek iş gücüne, esnek çalışma saatlerine ve esnek makine sistemlerine dayanan bir üretim sürecini ifade ederken, neoliberal politikalar ise piyasa egemenliğine dayalı bir dönüşümü hedef almaktadır (Topak 2012; Jessop 1992). 1970lerden itibaren bu durum hız kazanarak post modern toplumu karakterize eden bir unsura dönüşmüştür. Dolayısı ile günümüz üretim sürecinin "esnek emek" ile karakterize olduğu söylenebilir. Esnek emek süreci en temelde çalışanlar için her an değişime hazır olmayı, risk alabilmeyi, belirsizlikle baş edebilmeyi, çoğunlukla uzun çalışma saatlerini, yüksek oranda iş değişimini, düşük ücretleri, iş bulma kaygısını ve çalışma ile gündelik yaşam arasındaki sınırların kaybolmasını içermektedir (Sennett 2008; Gill & Prat 2008). Ancak, çalışma hayatında kadın ve erkek işçilerin kadınlık ve erkekliklerini cinsiyetlendirilmiş gündelik pratikler üzerinden sürekli olarak yeniden deneyimledikleri (Sinclair, 2005) düşünüldüğünde, emek sürecindeki bu dönüşümün en çok kadınları etkilediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Öyle ki neoliberalizmle birlikte emek sermaye ilişkileri kuralsızlaştırılıp, iş gücü piyasaları hızla esnekleşirken, kadınlar toplumsal cinsiyet rejimiyle alakalı olarak belirli sektörlerde kümelenmekte ve kadına atfedilen duygusallık, yardımseverlik, itaatkarlık, uysallık gibi toplumsal cinsiyet rollerinin (Yücesan Özdemir 2010,

11) çalışma yaşamına aktarılması burayı daha ağır deneyimlemelerine neden olmaktadır. Çünkü patriarka mekanizmaları ücretli iş gücü piyasalarında da işlemekte (Walby 1992) ve değişen tarihsel koşullarla birlikte dönüşen üretim ilişkileri içinde kadının ikincil konumu patriarka ve kapitalizm ortaklığında kadın aleyhine sürekli yeniden üretilmektedir (Connell 2016).

Dolayısıyla söz konusu cinsiyetlendirilmiş bir iş bölümü ise onun izlerini sadece çalışma alanında değil toplumsal cinsiyet rolleriyle olan ilgisi göz önünde bulundurularak düşünmek önem kazanmaktadır. Buradan hareketle, bu çalışmada, kadın emeğinin indirim marketlerindeki yoğun istihdamının gerekçeleri merak edilmiş ve markette çalışmanın kadınlar için nasıl bir emek sürecini içerdiği ve toplumsal cinsiyet rollerinin bu sürece ne tür etkilerde bulunduğu sorularına cevap aranmıştır.

İşin Cinsiyeti

Bir ülkedeki kadın emeği ve istihdam yapısı, o ülkenin kapitalist yapıya nasıl eklemelendiğinin ve patriarkal yapıların işleyiş biçiminin karmaşık ilişkileri sonucunda şekillenir. Dolayısıyla kadın emeğinin anlaşılmasında sadece ekonomik ilişkilerin analizi değil, kapitalizm ile ataerkinin nasıl ortak bir temel oluşturduğunun (Hartmann 2016; Molyneux 2016) anlaşılması da önemli bir yer tutar.

Cinsiyete dair ayrımcılık söz konusu olduğunda patriarka gücünü hem evde hem de kapitalist çalışma ilişkilerinde göstermektedir. Kadınların profesyonel çalışma hayatına dahil olmaları, burada erkeklerle eşit temsil hakkına sahip oldukları anlamına gelmez. Çünkü emek piyasasında erkek ve kadınların neler yapıp yapamayacağını toplumsal olarak kurgulandığı ve buna bağlı olarak kadın ve erkeklerin farklı sorumluluklara sahip olduğu hiyerarşik bir iş bölümü söz konusudur (Dedeoğlu 2004; Urhan 2015).

Kadınlar ücretli emek sürecine dahil olmak isterken en başta evde ona yüklenen sorumluluklar çalışma hayatı için bir engel olarak önüne koyulur. Mies'in (2014) belirttiği gibi kadınların doğa ile etkileşiminin biyolojik olarak tanımlanması, çocuk bakmanın, büyütmenin ve ev işleri yapmanın emek olarak görünmemesine ve artı değer üreten erkeğin ücretli emeği karşısında değersizleşmesine sebep olur (104). Ancak kadınların yaptıkları ev ve bakım işleri, emek gücünün yeniden üretimini sağlayan bir süreçtir ve kapitalizmin tam olarak kendini patriarkaya da yaslandığı zemindir (Acar Savran 2016, 15). Kadın, kapitalist emek piyasası için ihtiyacı olan iş gücünü karşılıksız olarak temin eden bir emek gücüyken, aynı zamanda ihtiyacı olduğunda hemen sisteme dahil edebileceği yedek iş gücüdür de. Kapitalizm çıkarları doğrultusunda kadın emeğini yok saymak ve yine kendi çıkarları doğrultusunda çeşitli propaganda araçlarıyla kadın emeğini göreve çağırabilmek konusunda son derece başarılıdır (Omay 2011, 161). Kapitalizmin burayı istediği gibi organize edebilme ve kontrol gücü ise patriarka ile iş birliğinden gelir.

Cinsiyetçi iş bölümünün en temelde iki ilkesi vardır; ayrılma ilkesi (yatay bölünme) ve hiyerarşi ilkesi (dikey bölünme). Ayrılma ilkesi kadın ve erkek işlerinin nitelik olarak ayrılmasına, yani işin kadın işi ve erkek işi olarak ayrışmasına, hiyerarşi ilkesi ise kadın işlerinin erkek işlerinden daha değersiz görülmesine vurgu yapar (Guy & Newman 2004; Kergoat 2015). Cinsiyetçi iş bölümünün bu kategoriler doğrultusunda; kadınların istihdamının azlığı, işe alımda bekar ve çocuksuz kadınların tercih edilmesi, toplumsal cinsiyet rollerine uygun görülen iş kollarında yoğunlaşmaları, üst düzey işlere erişimde zorluk yaşamaları, sendikada görünür olamamaları, ücret eşitsizliği ve kriz dönemlerinde kadınların erkelerden önce işten çıkarılması gibi göstergeleri mevcuttur (Ecevit 2011; İlkaracan 2010; Özkaplan 2013; Urhan 2015).

Çoğu zaman ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre farklılık gösterse de özellikle 1970'li yıllardan itibaren tüm dünyada yaşanan kadın istihdam oranlarının artışı, iş gücü piyasasının

eşitlikçi bir yapıya büründüğü söylemine gerekçe gösterilebilir. Fakat bu nicel artış bize ancak kadınların hayatları boyunca istihdama ne kadar istikrarlı katıldıkları, hangi çalışma şekillerini deneyimledikleri (Durmaz 2018, 69) ya da nasıl deneyimledikleri ile ilişkilendirildiğinde anlamlı bir sonuç verir. Bir başka ifadeyle, kadın istihdamındaki bu artış bize, kadınların çalışma hayatına katılımının erkeklerle eşit düzeyde gerçekleştiğini tek başına söyleyemez. Çünkü ücretli iş mevcut hâliyle cinsiyetçi iş bölümünü içerir ve özel/kamusal alan ayrımıyla şekillenir ve dolayısıyla da kadınların çalışma hayatındaki yerleri bu ayrımlar göz ardı edilerek salt artan istihdamlarıyla belirlenemez.

Ayrıca bu noktada Türkiye'nin özgül bir konumu bulunmaktadır (Güdek Gölçek 2019). Türkiye ile aynı tarihlerde benzer neoliberal politikaları benimseyen ve toplumsal anlamda benzer patriarkal yapıya sahip olan Güneydoğu Asya ve Latin Amerika ülkelerinde kadın istihdamı batı ülkelerine paralel olarak bir artış sergilerken, Türkiye'de bu tür bir artış gerçekleşmemiş ve bu durum Dünya Bankası ve Devlet Planlama Teşkilatının 2009'da hazırladığı bir raporda "Türk bilmececi" olarak geçmiştir (Memiş *et al.* 2017, 165).

TÜİK Hanehalkı İşgücü Araştırması incelendiğinde 2023 yılında %48'lik toplam istihdam içerisinde erkeklerin istihdam oranının %65,7 olduğu görülürken bu oran kadınlar için sadece %31,3'tür. Yıllar içindeki değişime bakıldığında ise kadın istihdamının istikrarlı bir artış göstermediği ve küçük oranlarda değişimler gösterdiği görülmektedir. 1990 yılında toplam istihdam içinde kadın istihdamının oranı %30 iken bu oran 2023 yılında sadece %31,3'tür. Yaş gruplarında özellikle gençlerde yoğunlaşan işsizlik sorunu, cinsiyet düzeyinde ise kadınlarda yoğunlaşmaktadır. Öyle ki 2023 yılına ait verilerde toplam genç işsizliği karşımıza %17,4 gibi bir oranla çıkarken genç kadınların işsizliği %23,2 düzeyinde seyretmektedir (TÜİK 2024).

Türkiye'de ücretli kadın emeği son otuz yılda giderek tarım sektöründen hizmetler sektörüne kayarken (Durusoy Öztepe 2018), verilerden de görüldüğü üzere, kadının toplam iş gücü içerisinde kendine bulduğu yer çok az değişmiştir. Ancak, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de kadın emeğinin, esnekleşme ve eğretilişme eğilimi nedeniyle niteliğinin değiştiği görülmektedir (Güdek Gölçek 2019; Sarıtaş Eldem 2015; Temiz 2004). Öyle ki eğreti çalışma koşulları aynı zamanda cinsiyetçidir ve "emeğin feminizasyonu" kavramı da bu duruma işaret etmektedir. Emeğin feminizasyonu (kadınlaşması) esnekleşme ile birlikte çok daha fazla kadının sürekli olarak iş gücünde yer almasını ifade etmekle birlikte sadece nicel bir dönüşümle sınırlı değildir. Öyle ki küresel ölçekte kadın istihdamı sayısındaki artış, yasal dönüşümler ya da kadınların eğitim düzeyindeki değişikliklerden ziyade, daha düşük maliyetlerle daha kolay işten çıkarılabilen yani esnek bir iş gücü yaratma isteğinden kaynaklanmaktadır (Munck 2003; Kanji & Kalyani 2001). Feminizasyon hem kadınların çalıştığı esnek ve güvencesiz işlerin sayısındaki artışı hem de artık erkeklerin de uzun süredir kadınların yaptığı bu eğreti, düşük ücretli işleri yapmasının önündeki engellerin kalktığını ifade eden ikili bir anlama sahiptir (Standing 2015: 108).

Esnek çalışma ve güvencesizlik, hızla yaygınlaşmış bir norm hâline gelirken, erkeklerle eşit oranda, eşit konumda, eşit ücretle iş gücünde yer alamayan kadınlar, ayrıca onlara atfedilen sabırlı, uysal, itaatkâr, yüksek el becerisine sahip olma gibi toplumsal cinsiyet rolleriyle alakalı olarak, daha kolay işten çıkarılabilen ve kontrol edilebilen yedek iş gücü olarak görülmekte, belirli sektörlerde kümelenmekte ve eğreti çalışma koşullarından daha çok etkilenmektedir (Dedeoğlu 2007).

Duygusal Emek

Neoliberalizmde, emek sürecinin cinsiyetçi yapısının ve aile içerisindeki rollerin işyerine transferinin önemli bir boyutunu “duygusal emek” oluşturmaktadır. Kavram ilk kez 1983 yılında Hochschild’in yayımladığı “The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling (Yönetilen Kalp: Duyguların Ticarileşmesi)” adlı kitabında ele alınmıştır. Hochschild’e (1983) göre duygusal emek; çalışanların müşterilere iyi hizmet verebilmek için onlarla iletişim hâlindeyken herkes tarafından gözlemlenebilen yüz ifadeleri ve beden hareketleri ile duygularını yönetmek için harcadıkları emek olarak tanımlanmaktadır.

Duygusal emek günümüzde firmaların müşterilere sattıkları paketin bir parçasıdır ve sürekli denetim altındadır. Ancak, duygusal emek yöneticiler tarafından sürekli kontrol edilerek gerçekleştirilen bir baskı aracı olmanın yanı sıra politik bir davranışı da içerir. Politiktir, çünkü çalışanların kendileri, iş arkadaşları, müşteriler ve sorunlarla baş etme stratejilerini de içerir (Bolton 2005). Ashforth ve Humphrey’in (1993) belirttiği üzere duygusal emeğin önemli bir boyutunu izlenim oluşturmaktır. Bu durum müşterinin duygu ve davranışlarının hizmete ve markaya olumlu düşünceler besleyecek şekilde hizmet çalışanı tarafından kontrol edilmesini gerektirir.

Duygusal emek, kadınların yoğun biçimde istihdam edildiği ve yüz yüze insan ilişkilerinin hâkim olduğu hizmet sektörünün de temellerini oluşturmakta ve maddi olmayan bu emek biçimi hizmet sektörünün tamamını kapsamaktadır (Hardt & Negri, 2004; Özkaplan, 2015; Seçer, 2005). Yapılan araştırmalar, duygusal emek süreçlerinde kadınların erkeklerden çok daha fazla denetlendiğini ve duygusal yoğunluğun çok daha yüksek oranda hissedildiğini göstermektedir. (Pettinger 2005; Steinle 2006; Özkaplan 2010; Warhurst *et al.* 2012). Çünkü daha önce de bahsedildiği üzere çalışma hayatı, kapitalizmle patriarka ortaklığında düzenlenirken, aile içerisindeki toplumsal cinsiyet rollerinin iş yerine transferi kadınların ikincil konumunun yeniden üretilmesine neden olmakta, bu ise kadınların duygusal emeği daha yoğun deneyimlemelerine sebep olmaktadır.

Bu noktada, 1980’li yıllardan itibaren iş yerlerinde örgütsel yeni yapılanmanın en önemli değerlerinden biri “aile” metaforu önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Süpermarket zincirlerinden hastanelere, havayollarından üretim operasyonlarına kadar pek çok şirket artık kendini aile olarak tanıtırken, çalışanlarına ve müşterilerine de “gelin ailemize katılın” çağrısında bulunmaktadır (Casey 1999, 156). Çalışanların kendi isteğiyle ve enerjik şekilde, üretkenliği, müşteri memnuniyetini ve şirket kârlılığını arttırmalarını sağlayacak duygusal motivasyonun üretilmesini hedefleyen bu yeni yapılanma iki temel boyuta sahiptir. Birincisi tercih edilen karakter tipini yaratacak bir dizi kurumsal değer, inanç, tutum ve davranışların teşvik edilmesidir. İkincisi, hiyerarşileri dümdüz edecek, daha katılımcı karar alma süreçlerini teşvik edecek ve çalışanların sorumluluk duygusunu, özdeşleşme ve bağlanma duyguları ile yeterlilik gösterilerini güçlendirecek yeni yapısal ve kültürel uygulamaların getirilmesidir (Casey 1999, 160-161).

Ancak Casey “aile”, “takım” gibi kavramların normatif koşullarda pozitif pratikler olarak emeğin iş birliğine ve paylaşımına vurgu yapsa da gerçeğin farklı olduğunu söyler. Ona göre iş yerinde aile söyleminin birtakım olumsuz psikik etkileri bulunmakta ve simüle edilmiş bu aileye dahil olarak onun gerektirdiği davranışları sergileme çabası, kararsızlık, kaygı, stres gibi unsurları da beraberinde getirmektedir. Casey’in çalışanın benliğinin kolonizasyonu dediği bu süreçte, çalışan şirketle özdeşleşmeyi yönetici babanın otoritesini kabul ederek ve onu onurlandırmak için çaba göstererek gerçekleştirmektedir. Burada aile metaforu aynı zamanda muhalefet etmeye ve işten çekilmeye çok az izin vermektedir. Ailedeki itaat ve otorite biçimleri patronun baba, çalışanların çocuk olduğu bir iş ilişkisine dönüşmekte ve böylece ailedeki roller iş yerine transfer

edilmektedir (Casey 1999, 172-174). Babanın yani erkeğin egemen olduğu ev içi ilişkilerin iş yerine bu tür bir aktarımı, şüphesiz ki ücretli kadın emeğinin sömürsünün koşullarını üretmekte ve kadının ikincil konumunu yeniden üretmektedir.

Hizmet Sektörü ve İndirim Marketlerine Kısa Bir Bakış

Tarım ve sanayi sektörlerinin ekonomideki ağırlığı giderek azalırken, hizmet sektörü her sene hızla büyümektedir. “Kuşkusuz kapitalizmin tekelci döneminde meta dışına çıkarılmış olan sağlık, eğitim, güvenlik, enerji dağıtımı gibi çok sayıda alanın yeniden metalaşması da bu artışta önemli bir rol oynamaktadır” (Durusoy Öztepe 2018, 171). Bu durum Türkiye için de geçerliliğini korumaktadır. İş gücü istatistiklerine bakıldığında dünyada toplam istihdam artışının en yüksek olduğu hizmet sektörünün, 2022 yılı itibariyle Türkiye’de de %57,6 ile istihdamda en yüksek paya sahip olduğu görülmektedir (TÜİK 2024).

Ayrıca, hizmet sektörü içindeki en yüksek pay hem dünyada hem Türkiye’de toptan-perakende sektörüne aitken, perakende satışlarının yaklaşık %60’lık dilimini gıda perakendeciliği oluşturmaktadır (A&T Bank, 2019). Gıda perakendeciliği içinde ise 1990’lı yıllardan itibaren organize perakendeciliğin payı düzenli bir artış gösterirken, bunun en önemli nedeni, zincir marketlerin sayısındaki düzenli artış ve özellikle 2011 yılından itibaren sayıları hızla artan indirim marketleridir (discount retailers) (TAMPF, 2016). Perakendecilik sektörünün lokomotifleri olarak görülen gıda perakendeciliğinin gözdesinin özellikle Türkiye pazarında indirim marketleri olduğu söylenebilir (Başfıncı *et al.* 2019, 278).

İndirim marketleri, faaliyetlerinin maliyetini düşürerek ürünleri daha düşük kâr marjıyla satan ve yüksek hacimli satışlar hedefleyen perakende satış noktaları olarak tanımlanabilir. Ayırt edici özellikleri arasında ise sınırlı sayıda popüler ürün satmaları, uygun fiyatlı kendi markalarına sahip olmaları, az sayıda personel çalıştırmaları, yüksek seviyede self servis sistemi benimsemeleri ve oldukça basit ve sade mağaza düzenine sahip olmaları gösterilebilir. Ayrıca yakın olmaları ve alışveriş için daha az zaman gerektirmeleri tüketiciler tarafından tercih edilmelerinde önemli bir gerekçe olarak ortaya çıkmaktadır (Koç *et al.* 2009, 83; Yılmaz *et al.* 2021, 245).

Türkiye’de indirimli gıda perakendecilik sektörünün hem mağaza sayısı ve yaygınlığı hem de ciro açısından önde gelen üç markası, “Birleşik Mağazalar A. Ş.” (BİM), “ŞOK Marketler Ticaret A. Ş.” (ŞOK) ve “A101 Yeni Mağazacılık A.Ş.” (A101)’dir (Rekabet Kurumu 2022, 48). 1995 yılında indirim marketleri pazarına ilk giren firma olan BİM, Türkiye organize perakende sektöründe pazar payı en yüksek şirkettir. 11 binin üzerinde mağazası bulunan firma 70 binin üzerinde kişiyi de istihdam etmektedir. Yine aynı yıl kurulan ancak 2011 yılından bu yana indirim marketi olarak faaliyetlerini sürdüren ŞOK, 2020 yılında evlere sipariş teslimi ile satış hacmini ve müşteri sayısını artırırken, 9 binin üzerinde mağazada yaklaşık 39 bin çalışanı istihdam etmektedir. 2008 tarihinde kurulan A101 ise Türkiye’nin en yaygın zincir marketi olma ünvanına sahip olmakla birlikte 12 binin üzerinde mağaza ve 70 binden fazla çalışana sahiptir.¹

Görüldüğü üzere, bu üç marketin toplamda yaklaşık 32.000 mağaza sayısı ve 180.000 çalışanı bulunmaktadır ve son on yılda mağaza sayıları büyük oranlarda artış gösteren bu ulusal zincir marketlerin 2022 yılı itibariyle pazardaki en büyük beş teşebbüsünden üçü olması (Rekabet Kurumu 2022, 46) bize istihdam yaratmadaki potansiyellerini göstermektedir. Fakat yüksek oranlardaki istihdam kapasitesine rağmen üç firmanın da herhangi bir sendikayla toplu iş sözleşmesi bulunmamaktadır.

¹ Bkz. A101, BİM ve Şok 2022 Yılı Faaliyet Raporları. Erişim: Kurumsal Resmi Web Siteleri

Türkiye’de hizmet sektörüne ve indirim marketlerine kadın istihdamı üzerinden bakıldığında, tarım ve sanayi sektörlerine kıyasla istihdamdaki kadınların %63’ünün erkeklerin ise %54’ünün hizmet sektöründe yer aldığı görülmektedir. Bir başka ifadeyle 2023 yılında toplam istihdamın sadece %31’lik diliminde kendine yer edinebilen kadınların yarısından fazlası hizmet sektöründe çalışmaktadır. Ancak hizmet sektörünün kendi içerisindeki dağılımına bakıldığında %35,91’lik bir oranla kadın emeğinin yine erkek istihdamının çok gerisinde kaldığı görülmektedir (TÜİK 2024). Öte yandan, ataerkil kapitalizmde kodlanan hâliyle klasik anlamda kadın işi (bakım işleri, temizlik işleri, sekreterlik, öğretmenlik vb.) diyemeyeceğimiz gıda perakende sektörlerindeki indirim marketlerindeki kadın istihdam oranları oldukça dikkat çekicidir. Genel kadın istihdamı önemli bir artış göstermezken, araştırmaya konu olan A101, BİM ve ŞOK indirim marketlerinde kadın istihdamı %44 ile %51 arasında bir değişim göstermektedir.²

Dolayısıyla kadınların Türkiye genelindeki düşük istihdamlarına rağmen hizmet sektöründe yoğunlaşmaları ile daha özeldir bu sektör içerisindeki indirim marketlerindeki artan sayıları konuyu kadın emeği boyutuyla araştırmaya değer kılmaktadır. Çünkü burada söz konusu olan “sanayi sonrası bir hizmet toplumu değil, aksine hizmetlerin sanayileştiği bir toplumdur”. Artık hizmet sektöründeki emek sürecinin, sömürü, disiplin ve tahakküm açısından imalat sanayini aratmadığı hatta ona yeni boyutlar kattığı ileri sürülebilir (Yılmaz 2016, 35). Öyle ki hizmet sektörü, yüz yüze müşteri ilişkileri nedeniyle, çalışanların duygularının, davranışlarının ve bedenlerinin “müşteri memnuniyeti” açısından kontrolünü gerektirmektedir (Özkaplan 2015). Böylece bedeni ve duyguları denetleyen şirket kapitalizmi, benliği de kendi ihtiyaçları ile satış stratejileri doğrultusunda esnekleştirerek dönüştürmektedir (Hochschild 1983; Hard & Negri 2004; Sennett 2008). Bu doğrultuda, kadınların hizmet sektöründe ve bu araştırmanın konusu olan indirim marketlerindeki yoğun istihdamı düşünüldüğünde; indirim marketlerinde çalışma koşullarının nasıl olduğu, bu marketlerin hangi gerekçelerle yüksek oranlarda kadın istihdam ettiği, kadınlarının burayı hangi sebeplerle tercih ettiği ve kadınların market işini patriarkal ilişkiler bağlamında nasıl deneyimledikleri önemli sorular olarak kendini göstermektedir.

Yöntem

Araştırma nitel desende planlanmıştır. Nitel araştırmada olayların ve bağlamın dili konuşur. Dolayısıyla nitel araştırmalar problemi toplumsal-tarihsel bağlama duyarlı olarak, sistemden koparmadan ve egemen olan ilişkiler ağını göz ardı etmeden kendi doğal ortamında keşfetmeye, yorumlamaya ve anlamlandırmaya çalışır (Neuman 2016). Bu doğrultuda kadınların market çalışanı olarak yaşadıkları öznel deneyim, tutum ve düşüncelerinin inşa sürecinin anlaşılmasında nitel araştırmanın amaca uygun olacağı düşünülmüştür. Veri toplama tekniği olarak, araştırılan konunun bütün boyutlarını kapsayan açık uçlu soruların sorulmasına ve detaylı cevapların alınmasına imkan veren (Neuman 2016) derinlemesine görüşme tercih edilmiştir. Görüşmeler gerçekleştirilmeden önce, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu’ndan etik kurul izin belgesi alınmıştır.

Görüşmeler, amaçlı örneklem tekniği doğrultusunda, Samsun ve Ordu illeri içerisinde, gıda perakende sektöründeki farklı zincir marketlerde çalışan 15 kadınla yapılmış, A101, BİM ve ŞOK çalışma koşulları incelenecek marketler olarak seçilmiştir. Bu marketlerin seçiminde, yukarıda daha önce bahsedildiği üzere, sektörde görece yeni olmaları, sayılarının hızla artması ve yüksek oranda kadın görünürlüğü etkili olmuş, bu durum, kadınların indirim marketlerindeki

² Bu oranlar A101, BİM ve ŞOK marketlerinin 2022 yılı faaliyet raporlarından alınmıştır.

istihdamının gerekçelerinin nedenlerini ve buradaki çalışma koşullarını bir kadın olarak nasıl deneyimlediklerini düşündürmüştür.

Görüşmecilerle ilk temas çalıştıkları marketlerde yüz yüze iletişimle kurulmuş, burada kadınlarla bir ön görüşme yapılarak araştırmanın amacı ve kapsamı anlatılmış, daha sonra kendilerinden iletişim bilgileri alınarak görüşme için randevu oluşturulmuştur. Görüşmeler kadınların izinli oldukları günlerde ya da iş çıkışlarında, çalıştıkları mağazaların dışında, onların ya da araştırmacının önerdiği çeşitli kafe ve restoranlarda gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde standart akışı sağlayabilmek amacı ile esnek bir görüşme formu belli başlıklara dikkat çekecek şekilde hazırlanmış ve görüşmecilerden izin alınarak ses kaydı alınmıştır. En kısa görüşme 52 dakika, en uzun görüşme 1 saat 34 dakika sürmüştür. Saha çalışmasının ardından görüşmeler çözümlenerek kişiler anonim hâle getirilmiş ve değerlendirmeler araştırma soruları doğrultusunda tematik analiz tekniği kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Tablo 1. Demografik bilgiler

	Yaş	Eğitim	Medeni Durum	Mağaza	Çalıştığı Süre	Pozisyon
Görüşmeci 1	44	Lise	Evli 2 çocuk	BİM	20 yıl	Mağaza müdürü
Görüşmeci 2	23	Sivil havacılık (ön lisans)	Bekar	ŞOK	1,5 yıl	Satış temsilcisi
Görüşmeci 3	24	Gıda teknikeri (ön lisans)	Evli	A101	14 ay	Günlük temsilci (GT)
Görüşmeci 4	35	Su ürünleri (ön lisans)	Evli Bir çocuk	ŞOK	6 yıl	Müdür yardımcısı
Görüşmeci 5	25	Türk dili ve edebiyatı (lisans)	Bekar	BİM	2 yıl	Satış temsilcisi
Görüşmeci 6	32	Lise	Evli Bir çocuk	ŞOK	7 yıl	Mağaza müdürü
Görüşmeci 7	32	Yönetici asistanlığı (ön lisans)	Boşanmış Bir çocuk	ŞOK	1,5 yıl	Satış temsilcisi
Görüşmeci 8	23	Yerel yönetimler (ön lisans)	Bekar	A101	11 ay	Satış temsilcisi
Görüşmeci 9	21	Anestezi teknikerliği (ön lisans)	Bekar	BİM	1 yıl	Satış temsilcisi
Görüşmeci 10	30	Lise	Bekar	ŞOK	11 ay	Satış temsilcisi
Görüşmeci 11	23	Ekonometri (lisans)	Bekar	BİM	8 ay	Satış temsilcisi
Görüşmeci 12	28	Elektrik elektronik teknikeri (ön lisans)	Bekar	ŞOK	5 yıl	Mağaza müdürü
Görüşmeci 13	19	Sivil havacılık ve kabin hizmetleri (ön lisans)	Bekar	ŞOK	8 ay	Günlük temsilci

Görüşmeci 14	23	Su ürünleri mühendisliği (lisans)	Bekar	A101	9 ay	Satış temsilcisi
Görüşmeci 15	24	Beslenme ve diyetetik (lisans)	Bekar	A101	11 ay	Satış temsilcisi

Görüşülen kadınların yaş ortalaması 27'dir. Eğitim durumlarına bakıldığında 3 kişinin lise, 12 kişinin üniversite mezunu olduğu görülmektedir. 15 görüşmeciden sadece 4'ü evlidir. En uzun çalışma süresi 20 yıl en kısa çalışma süresi 8 ayken, görüşmecilerin 4'ü A101, 4'ü BİM ve 7'si ise ŞOK marketlerde çalışmaktadır. Araştırma sırasında aynı mağazadan ikinci bir kişi ile görüşülmemiştir. Görüşülen kadınların iş tanımlarına bakıldığında 9 kişinin satış temsilcisi, 3 kişinin mağaza müdürü, 2 kişinin günlük temsilci ve 1 kişinin de müdür yardımcısı unvanına sahip olduğu görülmektedir.

Bulgular

İndirim Marketlerinde Çalışma Koşulları Nasıl?

Yapılan görüşmelerde indirim marketi çalışanı kadınlara, yaptıkları işin nasıl bir iş olduğu, markette çalışmak dendiğinde nelerin anlaşılması gerektiği ve bir gün içinde neler yaptıkları sorulmuştur. Kadınlar, işin özel bir yetenek gerektirmediğini, sınırları sağlam olan herkesin bu işi yapabileceğini ve bu işi yapabilmek için bir eğitime gerek olmadığını söylemişlerdir.

“O kadar çok giren ve iki üç ayda kaçan var ki. Dayanamıyorlar. Çünkü niye pazarın yok, bayramın yok. Herkes bayramda 4 gün normalde 4 gün bir de devlet ekliyor arkasına oluyor 9 gün, ama biz Ramazan Bayramı'nda 1 gün Kurban Bayramı'nda iki gün izin. İnsanlar bayram tatilindeyken gezerken tozarken sen çalışıyorsun... Aslında bedensel gücünden çok psikolojin çok güçlü olmak zorunda. Çünkü çok fazla yıpratıyor seni. Her zaman söylüyorum evli çocuklu kadın işi hiç değil aslında. Herkesin ailesi kaldırmaz, herkesin çocuğunun psikolojisi bunu kaldırmaz.” (G1, BİM çalışanı, müdür)

“Ne kadar inanırsın bilmiyorum ama akşamları yemek yememe rağmen ben işe başladığımdan beri 13 kilo verdim. Sürekli ayaktayım, sürekli bir çalışma hâlindeyim dediğim gibi ben öyle çok oturmayı seven bir insan değilim ama ona rağmen bana çok zor geliyor. Öyle herkes de dayanamıyor zaten, ayı dolmadan bir sürü kişi işi bırakıyor, çıkıyor.” (G3, ŞOK çalışanı, günlük temsilci)

İşin hem bedenen hem de psikolojik olarak zor olduğunu söyleyen görüşmeciler, sıklıkla dayanamayıp işi bırakan çalışanlardan bahsetmişlerdir.

1) İş Kişilere Tanımlı Değil: Herkes Her İş Her An Yapar!

Farklı zincir marketlerde çalışan kadınların hepsi aynı günlük rutini tanımlamışlardır. Sabah vardiyasında gelenler mağaza açılış işlemlerini yaparken, ikinci vardiyaya gelenler kapanış işlemlerini yapmaktadırlar. Ancak sabahçı ve öğlenciler de her gün değişmektedir. Bu sebeple açılış işlemleri de kapanış işlemleri de tüm çalışanlar tarafından yapılmaktadır. Kasa, malların siparişi ve takibi, raf düzeni, temizlik, etiket ve son kullanma tarihi kontrolleri işlerinin ana işlerden olduğu anlaşılmaktadır. İş tanımının anlaşılmaya çalışıldığı, kim ne iş yapar sorusu ise genelde “her işin herkese tanımlı olması” şeklinde karşılık bulmuştur.

“...bir kere mağazayı açıyorsun, kasaların paralarını ayarlayacaksın, bankaya para verilecekse onları yapacaksın, mağazanın günlük siparişini vereceksin, satışını takip edeceksin, kasada da çalışacaksın temizliğinde de çalışacaksın mağazayı da toplayacaksın, gelen sevkiyatı karşılayacaksın. O gün gelen bütün kolileri tek tek çekleyip kontrolünü yapıp ne geldi ne gitti, hangisi eksik hangisi fazla onları tespit edeceksin. Onları reyona dizeceksin, sürekli mağazayı toplayacaksın, biriken kartonları toplayacaksın. Mesaideki arkadaşlarının yemek molalarını vereceksin, dinlenme saatlerini vereceksin. Kasalarda biriken paraları alacaksın. Yani o kadar çok iş var ki hiç boş vaktim yok benim. O, on bir saatin içine çok iş sığdırmak zorundasın ve bu arada da sürekli insanlarla diyalog hâlinde olacaksın. Sürekli müşteri ile yüz yüzesin çünkü. Her şeyi yapmak zorundasın yani. Bazen kasaya geçiyorsun iki dakika sonra raf düzenliyorsun, sonra mal gelmiş ona bakıyorsun, yok işte paspas atıyorsun, iş bitiyor.” (G1, BİM çalışanı, müdür)

“Önce kasalarımızı açıyoruz, onları hazır hâle getiriyoruz. Benim yanımdaki personel manav bölümünü kontrol ediyor, bakıyor çürük, bozulmuş bir şey var mı onları ayırıyor, ben de mağazayı dolaşıyorum, bakıyorum raflarda azalmış ürün varsa onları not alıyorum, onları gün içerisinde tamamlıyoruz. Onun dışında temizlenecek bir yer varsa onları temizliyoruz, böylece marketi dokuzda açılacak şekilde müşteriye hazırlamış oluyoruz. Günün devamında neler yapıyoruz kasaya bakıyoruz, sevkiyat geliyor onları listeden kontrol edip depoya çekiyoruz, eğer yeni sipariş verilmesi gerekiyorsa ben sipariş veriyorum, bunlar bizim günlük işlerimiz. Bir de şu var onu da söyleyeyim biz etiket değişikliklerini genellikle gece mesaisinde yapıyoruz, kapatıyoruz mesela mağazayı, kapandı, dokuzdan sonra etiketleri değiştiriyoruz. Ama bazen gündüz de yapmamız gerekebiliyor. Onun dışında nasıl işte sabahçılar mağazayı açıyor, açılış işlemlerini yapıp hazırlıyor, öğlencilerde mağazayı kapatıyor, kasaların kapanışını falan alıyor... Tabii ben böyle sayıyorum ama çoğunlukla bu işleri yetiştiremiyoruz yani çok zaman alıyor.” (G6, ŞOK çalışanı, müdür)

Markette müdür, müdür yardımcısı ve 2 satış temsilcisinden oluşan 4 kişilik bir ekip olduğu, bu kişilere özel iş tanımlarının yapılmadığını, herkesin her şeyi hemen yapması gerektiğini ifade eden görüşmeciler, “işin tanımsızlığının” aynı zamanda çalışma saatlerini de esneklettiğini ifade etmişlerdir. İşin kim tarafından ne zaman yapılacağını tanımlı olmaması çalışmayı “iş bitirene kadar çalışma” hâline getirmiştir. Bu da konuyu tekrar işin zorlukları arasında sayılan uzun çalışma saatlerine getirmektedir.

2) Minimum 6 Gün X 7,5 Saat; Aylık 195 Saat Çalışılır

Farklı zincir marketlerde farklı pozisyonlarda (müdür-müdür yardımcısı-satış temsilcisi) çalışan kadınların çalışma saatleri ile ilgili anlatıları birbirinden farklı değildir. Çalışılan mağazanın hangisi olduğu, iş sözleşmesinin niteliği ya da maaşın miktarı çalışma saatlerini düzenlememektir. Bu sebeple iş saatleri kağıt üzerinde yazandan hep daha fazla olmaktadır.

“Haftada 6 gün çalışıyorum. Şimdi şöyle oluyor iki vardiya diyelim. Sabah sekizde girdiğin zaman beş, beş buçukta çıkıyorsun. Yani totalde toplamda 7,5 saat çalışıyorsun. Bir saat dinlenme süren var. Haftada bir

günde izinli olan kişinin yerine 12 saat çalışıyorsun. İşte sabah sekiz akşam dokuz buçuk. Mesela benim yerime bugün diğer personel arkadaşım sabah açılıştan akşam kapanışa kadar çalışıyor.” (G2, ŞOK çalışanı, satış temsilcisi)

“Çok saat. Kağıt üzerinde 7,5 saat günde. Ama şu şekilde az önce de demiştim ya sabahçı olunca çok sıkıntı değil mesela bir saat iki saat idare ediyorsun. Ama kapanış olduğu zaman ben mesela normalde mağazam dokuz buçukta kapanıyor bizim en iyi yani kasayı bağlayıp paspas atıp on gibi çıkılması gerek ama ben on gibi çıktığımı hiç hatırlamıyorum. 11-12 çok çıktığım oldu öyle.” (G3, A101 çalışanı, satış temsilcisi)

“Kağıt üzerinde” ve “gerçekte” çalışma saatlerini görüşülen bütün kadınlar ifade etmiştir. İşin marketteki her iş olarak tanımlanmasının yanında, çalışma saatlerinin de tanımlı olmasına rağmen bu saatlere uyulmadığı belirtilmektedir. Belli saatlerde belli işleri yapmak değil “her işi bitene kadar yapmak” gibi bir çalışma düzeni kurulduğu anlaşılmaktadır.

İş Bitmezse Uzayan Çalışma Saatleri

Mağazada yapılması gereken işlerin kağıt üzerinde tanımlı çalışma saatleri içinde çoğu kez yetişmediği görülmektedir. Bu durumda çalışanlar, çalışma saatleri dolduğu için işi terk edememekte ya da bu fazla çalışmayı mesai olarak kaydedememektedir.

“Haftada 45 saat çalışmamız gerekiyor ama mesela yarına iş kalmasın diye örneğin bugün sevkiyat geldi yarına uzamasın diye onu bitirip çıkıyoruz. Mesela bugün bizim bölge sorumlumuz gelecekti dün akşam mağazadan 11’de çıktık, çocuğumla birlikte düşünün bu sabah okula gidecek. Hani şey seni mecbur tutmuyor kimse mağazada kal diye ama işini bitiremediğin için yetiştirmek zorunda olduğun için mecbur kalıyorsun. Bölge sorumlusu bugün gelecek mağazayı düzenli tutman gerekiyor, rutin bir iş var olması gereken bir düzen var onu yakalayabilmek için de kalmak zorundasın. Sabaha kadar devam ettiğimiz bile oldu.” (G4, ŞOK çalışanı, müdür yardımcısı)

“Normalde haftada 45 saat yani günde ortalama işte 7,5 saat falan çalışmamız gerekiyor. Ama öyle olmuyor tabii, bu kağıt üstünde kalıyor. Akşam işler bitene kadar çıkmak mümkün değil, etiket değiştir, fiyat yenile, reyon düzenle, sipariş listele derken, eğer bu işler bitmemişse mecbur kalıyorsun. Kasayı, kapıyı kapatıyoruz ama biz çalışıyoruz. Bir de bizim envanter sayımlarımız oluyor bazen gece yarısına, bire kadar. Bölge müdürü rapor istiyor mesela mecbur bitireceksin.” (G5, BİM çalışanı, satış temsilcisi)

Uzayan çalışma saatleri, yapılması gereken işleri yetiştirememiş, yapması gereken işi yapmamış çalışanın “beceriksizliği” olarak görüldüğü için, çalışanların fedakârlıkla, iş saatlerini uzatmasına bağlı olarak gelişmektedir.

Full Çekmek!

Görüşmelerde kadınların sıklıkla ifade ettiği “full çekmek” kavramı vardiya sistemini anlatmaktadır. Herkesin yalnızca 1 gün izinli olduğu çalışma düzeni, markette çalışan 4-5 kişilik ekip arasında bir çalışanın izinli olduğu gün, onun yerine full çekerek (bütün gün çalışarak) sağlanmaktadır.

“Şöyle diyeyim günlük 8,5 saat, haftanın bir günü full vardiya 11 saat çalışıyorsun, haftanın da bir günü izin. O full çalıştığın günde diğer personelin izni oluyor onun yerine sen full çekiyorsun.” (G7, ŞOK çalışanı, satış temsilcisi)

“Bir gün de izin hakkımız oluyor, ben bugün izinliyim mesela benim yerime başka bir arkadaş full çekiyor, o izinliyken aynı şekilde ben de onun yerine full çekiyorum.” (G11, BİM çalışanı, satış temsilcisi)

Market çalışanı kadınların hepsinin bir haftalık çalışma saatlerini ve izinlerini anlatırken ifade ettikleri “full çekmek” 6 gün çalışma 1 gün izin sisteminin 4 kişi arasında nasıl kurulduğunu anlatan özgün bir ifade olarak ortaya çıkmaktadır. 4 kişiden müdür ile müdür yardımcısı ve diğer iki satış temsilcisi birbirlerinin “full çekeni” olmaktadır. Müdür’ün izinli olduğu o bir gün müdür yardımcısı full çekmekte, yani o gün 11-12 saat çalışmaktadır. Bu durum bütün anlatımlarda iş arkadaşı için full çekmek olarak ifade edilmektedir. “Bugün o izinli ben full çekiyorum, onun izinli olması için ben uzun çalışıyorum. Çünkü o da ben izinli olacağım gün benim için uzun çalışacak” gibi kişiselleşmiş izin anlayışı dikkat çekicidir. Bu durum çalışanlar arasındaki ilişkiyi iş ilişkisinden başka bir bağlama çekmektedir. Bir kurumun haklar ve sorumluluklarla tanımlı çalışanları gibi değil de birlikte bir işi kotarmaya çalışan bir ekip, bir aile, bir topluluk gibi ilişki biçimleri geliştirilmektedir.

3) Peki Ya Molalar! Hiçbir Zaman İstedığın Zaman ve Tam Olmaz!

Tanımlı mola saatlerine hiçbir zaman uyulmadığı, mola saatlerinin ne zaman olacağını bilemediği marketlerde, molanın iş yüküne göre ne zaman ve ne kadar olacağını belirlenmesi genel bir kural olarak ortaya çıkmaktadır.

“Günde 1,5 saat mola hakkın var. Genellikle işte mağaza sakinlediğinde kullanıyoruz. Mağaza sorumlusu diyor sen hadi mola ver karnını doyur o yani molada yemek yiyoruz. Öyle, mola dediğin şey de en fazla yarım saat. Ekmek arası bir şeyler yiyorum, o da kaç defa bölünüyor bazen.” (G5, BİM çalışanı, satış temsilcisi)

“Şöyle 1,5 saat mola hakkın var, ama bunun hepsini bir anda kullanamıyorsun, ya da ben molamı kullanmadım, bir buçuk saat erken çıkmak istiyorum falan diyemiyorsun. Çünkü mağazada iki kişiye bir personelin 1,5 saat ara vermesi demek o mağazada her şeyin aksaması demek.” (G6, ŞOK çalışanı, müdür)

Çalışma süreleri gibi, molaların nasıl kullanıldığı sorusuna verilen cevaplarda da “kağıt üzerinde” ve “gerçekte” şeklinde bir ayrım söz konusudur. Kağıt üzerinde tanımlı olduğu hâliyle 11 saat çalışılan yani full çekilen günlerde mola 1 veya 1.5 saat, diğer günler ise 1 veya yarım saattir. (Farklı zincir marketlerde farklılık gösteriyor). Ancak bütün zincir market çalışanlarının ortak ifadesi bu mola saatlerini gün içerisinde kullanamadıkları şeklindedir. Yemek yemek ve sigara içmek dışında mola yapmanın bir ritüeli de yoktur. En acil ihtiyaçlar olarak yemek yemek ve sigara içmek için kullanılan molalar hiçbir zaman 1 veya 1.5 saati bulmamaktadır. Çalışma saatlerinin esnekliği bir tek giriş ve özellikle çıkış saatlerinde değil, aynı zamanda yasal olarak tanımlanmış molaların kullanımında da göze çarpmaktadır. Tanımlı yasal mola saatlerinin esnekleştirilmesi, işin kişiye tanımlı olmayışı ile el ele gitmektedir.

İndirim Marketlerinde Çalışmak Neden Kadın İşidir?

Markette çalışan kadınlarla görüşmelerde önemli bir başlığı, markette kadın istihdamının görece neden çok olduğu sorusu oluşturmaktadır. Yapılan görüşmelerden iki temel sav ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi zincir market şirketlerinin kadınların marketlerde çalışmasını tercih etmesi, ikincisi ise kadınların marketlerde çalışmayı tercih etmeleridir. Bu tercihlerin sebepleri aşağıda açıklanmaya çalışılmıştır.

1) Kadınlar Tercih Ediliyor!

Kadınlar Varsa Güler yüz, Temizlik, Sabır Vardır!

Şirketlerin her markette muhakkak en az bir kadın çalışan olmasını istediklerini belirten kadınlar, şirket politikası olarak kadınların marketlerde daha fazla görünür olduğunu belirtmişlerdir.

“Bir de her mağazada kadın çalışan olmak zorunda, şirket politikası. Hiç kadın çalışanın olmadığı mağaza yok yani.” (G5, BİM çalışanı, satış temsilcisi)

“Şirket bir kere her mağazada bir tane bayan eleman çalışsın istiyor zaten. Bayan demek temizlik düzen demek o yüzden. Kadın olduğu yeri hemen derleyip düzenlemeye başlar ya hani erkekler öyle değil. Yapsa da böyle öylesine yapabiliyor.” (G4, ŞOK çalışanı, müdür yardımcısı)

“Zaten marketlerde her mağazada en azından bir tane kadın olsun istiyor. İşte dediğim gibi hem kadın müşteriler bazı kişisel şeyler oluyor mesela onları kadın çalışana sormak istiyor hem de işte kadın biraz daha güler yüzlü, kibar, anlayışlı olabiliyor. Orda farklı bir durum oluyor mesela benim aram çok iyi çalışma arkadaşlarımla bana çok yardımcı oldular, seviyorum hepsini ama işte onlar üçü bir araya geldiğinde daha şey nasıl desem argo konuşabiliyorlar birbirleriyle, ama ben gelince susuyorlar mesela hemen. Kadın olunca ortam biraz daha farklı oluyor.” (G2, ŞOK çalışanı, satış temsilcisi)

Şirketlerin kadınların markette olmasını istemesinin sebebi, kadınların toplumsal cinsiyet rollerinden gelen özelliklerine ihtiyaç duymalarıdır. Marketteki işlerin önemli bir bölümünün ya da ayırt edici bölümünün müşterilerle ilişki olması, iyi müşteri ilişkileri için ise; güler yüz, sabır, temizlik, kibarlık, düzen ve anlayış gibi özelliklere ihtiyaç duyulması, kadınları markette aranan eleman hâline getirmektedir. Kadınların duygusal emeği marketlerde “her markette muhakkak en az bir kadın” çalışanın olması ile karşılık bulmaktadır.

“Kadınlar genel olarak daha sabırlı, erkekler çok sabırsız olabiliyor. Müşteriyle çok çabuk dikleşiyorlar, hele karşısındaki erkek müşteriye. Hani böyle sorunu çözmekten çok ben haklıyımı kanıtlamaya çalışıyorlar ama kadınlar daha yapıcı. Ben müşteriye bir şeyi sakın sakın yüz defa anlatıyorsam erkek arkadaş ikinciye bile anlatmak istemiyor.” (G9, A101 çalışanı, satış temsilcisi)

“Kadına uygun olan iş, satış yapmak bence kadına çok uygun, çünkü bayanların satış potansiyeli çok fazla. Neden bakımlı olmak lazım bir, kibar ve düzgün konuşman lazım iki, sabırlı olman lazım üç. Kadınlar daha iyi bu konuda, erkekler sadece karşısında bir kadın varsa zorla biraz kibarlaşıyor, ama kadınların hem kadınlarla hem erkeklerle hem de

çocuklarla iletişimi daha iyi oluyor.” (G10, ŞOK çalışanı, satış temsilcisi)

Görüşülen marketlerde çoğunlukla iki kadın iki erkek modelinin ağırlıkta olduğu ve kadın görüşmecilerin de kadınların markette olmalarının bir ihtiyaç olduğunu belirttikleri görülmektedir. Satış yapmak ve müşteri ile ilişki kurmak işlerinde kadınların daha başarılı olduklarını vurgulayan kadınlar, daha çok kadınların güzel ve bakımlı oluşlarına, sabırlı ve tertipli oluşlarına değinerek, evde sabırlı, tertipli ve düzenli olan kadınların markette de başarılı olacaklarını ifade etmektedirler. Evdeki toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümü market işlerinde kadınları tercih sebebi yapmaktadır.

Kadınlar Evde Yaptıklarının Aynısını Markette Yapar!

Markette yapılan işlerin “düzenleme”, “yerleştirme”, “temizleme” ve “eksikleri giderme”, şeklinde tarif edilmesiyle kadınlar, markette yapılacak işler ile evde yaptıkları işler arasında benzerlik kurmaktadır.

“Evde yaptığın işleri düşün, markette yapmayacağın bir iş yok ki. Nasıl diyeyim bir kadının hiç bilmeyen bir insanın girip de öğrenemeyeceği bir iş yok. Müşterin de sabittir, o bölgede az çok şeyin olur, tanımaya başlarsın gelen gideni, ikinci bir ev işte. O yüzden çok kadın olması normal burada. Kadın şimdi evi çekip çeviriyor, düzenliyor, evin alışverişini yapıyor, ne eksik bakıyor, onları eve taşıyor, tül indiriyor, koltuğu çekiyor falan, yeri geliyor kocasını, anne babasını da idare diyor. İşte markette de bunları daha büyük şekilde yapıyorsun. İşte ağır da kaldırıyorsun, temizlik de yapıyorsun, ne bileyim bazı müşterileri idare de ediyorsun. Bunlar zaten kadının yaptığı işler. O yüzden diyorum ya öyle hani belli bir mesleğin yoksa kadın için daha rahat burası diye.” (G7, ŞOK çalışanı, satış temsilcisi)

“Hani yanlış anlaşılmasın şey demiyorum temizlik kadının işi demiyorum, ama bu tür işleri daha küçükken erkeklere yaptırmadıkları için, onlar da yarım yamalak yapıyor, kadın ne yapacağını biliyor. Çünkü hani annesinden görmüştür hep, bulaşık yıkanacak, ev toplanacak, bunları kadının yaptığını biliyor, o yüzden markette işleri de erkeklere göre daha rahat yapıyor.” (G13, ŞOK çalışanı, günlük temsilci)

Kadının özel alan işleri ile market işlerinin benzerliği kadın çalışanların hepsi tarafından dillendirilmiştir. Market evde kadınların yaptığı işlerin bir benzeri, onun bir numara büyüğü olarak görülmektedir. Derli toplu olmak, temizlemek, ihtiyaçları gidermek, aile-akraba üyeleri arasındaki ilişkileri düzenlemek gibi kadınların bakım hizmetleri sunarken edindikleri beceriler market işinde avantaja dönüşmektedir. Hizmet sektörünün kadınlaşması, hizmet sektöründeki kadınların sayısının bütün sektörlerden fazla olması da bu temel argümana dayanmaktadır. Market bir ev, çalışanlar bir aile, müşteriler akrabalar olarak görüldüğünde kadının yerini tanımlamanın zor olmadığı bir çalışma ortamı tarifi çıkmaktadır.

2) Kadınlar Tercih Ediyor!

Kadın İş Eğrisine Uygun: Çocuk Olur Çıkarsın!

Marketlerde kadınların çok olması tek başına şirketlerin politikası ve talebi ile açıklanamaz. Kadınları buraya iten, kadınları markete çeken sebeplerin de olması gerekmektedir. Görüşülen

kadınlara neden marketi tercih ettikleri sorulduğunda; markete girişin ve çıkışın mümkün ve kolay olmasından bahsettikleri görülmektedir.

“Ha yok mu burada çalışıp çocuğu olan var ama çok zor oluyor, çoğu da bir yerden sonra işten çıkmak zorunda kalıyor, şu altı senede çok gördüm evlenip işten çıkan, çocuğu olup işten çıkan. Hani kadın her işi yapar, ama çocuk varsa eğer daha düzenli, daha sakin bir iş kadın için daha uygun bence. Çünkü erkeklerin böyle bir derdi yok, hiç çocuğu olduğu için işten ayrılan bir erkek duymadım ben. Çocuğun yükü mecbur kadında olduğu için daha normal, iş yükü daha az bir iş istemekte haklı.” (G12, ŞOK çalışanı, müdür)

“Mesela evlilik öncesi kimi kedine hazırlık yapıyor çeyiz diziliyor burada, sonra ayrılacak olsa bile. Çünkü hem işe girmek kolay hem de bir sene çalışınca çıkarken evlilik tazminatı alabiliyorsun. Evli olan için de iyi eve yakınlık olsun, vardiyalı çalışma olsun, maaşı olsun kıyasladığımda çoğu işe göre iyi bence.” (G7, ŞOK çalışanı, satış temsilcisi)

Market işine girmenin ve işten ayrılmanın kolay oluşu, giriş için sınav, başvuru koşulları gibi ön şartların olmaması, markette çalışmanın bir meslek bir kariyer olarak görülmemesi işi “kadın işi” yapmaktadır. Kadınlar evlenince, çocuk olunca çalışma yaşamından çekilirler, kadınların çalışma yaşamına katılım eğrisi evlenince, çocuk olunca, evde hasta, yaşlı bakımı yapılması gerektiğinde aşağıya doğru inişe geçer. Bu eğriye uygun bir iş olması (girişin ve çıkışların kolay olması) kadınların marketi tercih etmelerine neden olurken, aynı zamanda marketler de bu geçicilik ve sirkülasyondan yararlanmaktadır.

Kurumsal Bir İş: Maaşım Her Ay Düzenli Yatar!

Hizmet sektörünün kadın istihdamının ana sektörü oluşu aynı zamanda kadınlar için enformaliteyi, güvencesizliği, işten atılmanın kolaylığını getirmektedir. Ancak öte yandan zincir marketlerin kurumsal yapıları, maaşların düzenli ödenmesi ve sosyal güvencenin olması, yorucu ve zor çalışma koşullarına rağmen kadınların olumlu bulunduğu ve önemsedığı şartlar olarak ortaya çıkmaktadır.

“Kadınlar için de böyle, çalışmak istiyorsun en kolay girebileceğin yerlerden biri burası. En azından diyorsun maaşın zamanında yattıyor, sigortan var, güvenli falan. Daha iyi bir iş bulana, ne bileyim kendi mesleğini yapana kadar ya giyimde ya kafede ya çağrı merkezinde ya da markette çalışacaksın.” (G14, A101 çalışanı, satış temsilcisi)

“... Buranın çalışma koşulları ağır evet ama kurumsal bir yandan. Maaş peşinde koşturmuyorsun, sigortam yapılsın diye beklemiyorsun, sen çok büyük bir şey yapmazsan ne bileyim hırsızlık falan işten atılma gibi bir durum yok, bunlar güvence kadın için. Şimdi gidip sahilde bir restoranda garson olduğunu düşün, bu kadar sistemli değildir, her an işten atulabilirsin, sahibinin işlerinin bir anda bozulmasına bakar, o yüzden markette çalışmak daha avantajlı.” (G12, ŞOK çalışanı, müdür)

Daha iyi bir iş bulana, kendi mesleğini yapana kadar para kazanmanın yorucu ancak güvenceli mekânına dönüşen marketler, “sen gitmek istemezsen” ve “bu çalışma koşullarına uyum sağlarsan” işten atılma gibi bir tehdit barındırmamaktadır.

Taciz Yok!

Kadınların çalışma hayatlarında başlarına gelen en önemli sorunlardan birisi de iş yerinde kadına yönelik tacizlerdir. Market, kadınların kendilerini güvenli hissettikleri bir ortam olarak göze çarpmaktadır.

“Ama kadın olunca işte başka şeyleri de düşünüyorsun, ortam nasıl, asılan eden olur mu, alkol alanlar var rahat çalışabilir misin falan bir sürü şey devreye giriyor. Hani kadının yapamayacağı bir iş olarak değil de bunları düşünüyorsun yani, düşünmen gerekiyor.” (G14, A101 çalışanı, satış temsilcisi)

“Burası çoğu açıdan iyi bizim için, daha güvenli mesela market ortamı, ben hiç endişelenmiyorum markette bir sarkıntılık olacak, ne bileyim gülümsemem, sohbetim yanlış anlaşılacak, öyle bir şey olacak diye. Hadi oldu diyelim anında o an mağazada kim varsa müdahale eder, yanımda olur.” (G2, ŞOK çalışanı, satış temsilcisi)

“Aile gibi” oldukları için çalışanların birbirleriyle ilişkileri geleneksel ilişkiler formunda yürürken, gelen müşterilerin çoğu da mahalleden gelen devamlı müşteriler olduğu için akrabalıdır. Kameraların oluşu, çalışma arkadaşlarının ve müşterilerin tanıdık olması kadınların kendilerini güvende hissetmesini sağlamaktadır.

İndirim Marketlerinde Çalışma İlişkileri Nasıl Kuruluyor?

Devasa şirketlerin şubeleri olan, ancak aile bakkalımı gibi yürütülen bu marketlerde çalışma ilişkilerinin nasıl kurulduğu aşağıda detaylandırılmaya çalışılacaktır.

1) “Aile Gibi” Olmadan Kotarılamayan İş

Görüşülen kadınların neredeyse hepsi iş arkadaşlarıyla kurdukları ilişkiyi çalışma ortamı için esas olarak görmektedirler. İşin tanımsızlığı, uzayan iş saatleri ancak aile gibi sevdiğiniz insanlarla katlanılabilir olmaktadır. İşin zorluğu, çalışma ortamında oluşmuş aile ortamı ile aşılacaktır. Formel iş ilişkileri ile yürütülemeyecek esneklik ve tanımsızlık, aile gibi olmak metaforu ile kendisini ortaya koymaktadır.

“Çünkü şöyle oluyor biz ailemizden çok onlarla vakit geçiriyoruz, onlarla yiyip içiyoruz, onlarla sırlarımızı paylaşıyoruz ya sorun oluyor tabii, aile içerisinde olmuyor mu, onun gibi. Ama seviyorum hepsini, inan çalışma arkadaşlarımı sevmesem çalışmam... Biz mağazada 2 kadın 3 erkek çalışıyoruz. Ne kadar doğru bilmem ama ağabey kardeş işte abla gibi tarz bir ilişki kuruluyor. Mesela benim altımda bir personelim var Mustafa diye, ona ben bazen diyorum mesela çok yorulduğum zaman işte ben işten çıkacağım, yapamıyorum artık falan diyorum böyle kendi aramızda konuşuyoruz. Sen çıkarsan bana da söyle beraber çıkalım diyor mesela ben sensiz çalışmam burada. Hani artık o şekilde bir ilişki oluyor. Çünkü bir şey oluyor birbirinizden destek alıyorsunuz ya da bir şey yapasın gelmiyor sen yapar mısın diye rica ediyorsun. Hani nasıl diyeyim her şeyi birlikte paylaştığımız için ister istemez hani böyle sanki yıllardır tanıyormuşsun gibi oluyor, kardeşim gibi seviyorum onu.” (G3, ŞOK çalışanı, günlük temsilci)

“Yani dediğim gibi tamamen şeye bağlı, böyle çalışma arkadaşlarım

olmasaydı kesinlikle yapamazdım. Bu ortamı biz yarattık, yoksa nefes alamazdık. Çünkü şöyle benim çocuğum hasta olduğunda ben çocuğuma koşabiliyorum, işte ekstrem bir durum olduğunda onlar söyler bana sen git biz bir şekilde hallederiz ya da ben onlara. Yani o şekilde birbirimizi idare ederiz. Ama diğer türlü market çok zor, asla insanın durumuna bakmıyor yukarıda kimse, işin yürüyüp yürümediğine bakıyor. Biz o dayanışmayı, yardımlaşmayı gösteriyoruz mecburen, yoksa nasıl çalışacaksın, mümkün değil.” (G4, ŞOK çalışanı, müdür yardımcısı)

Uzun çalışma saatlerinin, marketlerin her bir mahalle ya da sokakta açılmış olmasının ve her bir marketin 4-5 kişilik ekiplerle işletiliyor olmasının, çalışma ilişkilerini “ailemsi” ilişkilere çevirdiği gözükmektedir. Çok uzun saatleri birlikte geçiren, anlaşmaktan başka şans olmayan çalışanlar, tanımsız, esnek çalışma koşullarını ancak aile içerisindeki rollerle ve geleneksel ilişki biçimleri ile düzenlemektedirler. Herkesin çalışma performansının diğerine bağlı olması ve herkesin her işi her an yapması gerekliliği tanımlı iş ilişkilerini imkânsız kılmaktadır. İş ilişkisinin kurumsal, sözleşmeli, yasal ama tanımlı olmaması, marketi eve, çalışanları aileye dönüştürmektedir. Birliktelik duygusu, birbirlerini sevmeleri, birbirlerini yukardan gelen baskıya karşı korumak için dayanışmaları elzem gözükmektedir. Sendika talebinin baştan reddedildiği iş ilişkilerinde bu dayanışmanın adı aile gibi olmak, aileden gibi sevmek, birlik duygusu hissetmektir.

2) Anneleşen Müdür! Ablalaşan Müdür!

Görüşülen müdür, müdür yardımcısı ve satış temsilcisi kadınların hem kendilerini hem de çalışma arkadaşlarını anlatırken kullandıkları anaç olmak, abla gibi dert dinlemek, bazen anneden daha ileri olmak yönündeki söylemleri dikkat çekicidir.

“Ne yapıyorum yeri geliyor müdür değil bir abla olarak çekip konuşuyorum kenara.” (G6, ŞOK çalışanı, müdür)

“Müdürümüz Suna abla, abla diyorum yani gerçekten öyle çünkü, ne zaman bir şeye ihtiyacımız olsa, moralimiz bozuk olsa, hep yanımızda olur, çok anaç biri. Müdür yardımcımız Mustafa ağabey, o biraz daha sert görünür dışardan ama içimizde herhâlde en sakin olan odur yani, pamuk gibi derler ya öyle bir adam. Hiç kolay kolay sinirlenmez, tam tersine sakinliği bazen karşısındakini sinirlendirir, onun mottosu şey böyle hâllolur, büyümeyin, ne olacak çözeriz bir şekilde, hep böyledir. İşte diğer arkadaş da benim gibi personel olan Fatih, o benden küçük aramızda iki yaş var, onunla da iyi anlaşıyoruz, hatta yani en rahat anlaştığım kişi o diyebilirim, yaşlarımız da yakın olduğu için.” (G15, A101 çalışanı, satış temsilcisi)

Kadınların zorlu iş koşullarının üstesinden gelmek için kullandıkları mekanizma anne olmak, abla gibi sevmek duygusunda gelişmektedir. “Anaç olmak” verici olmaya, koruyucu kollayıcı olmaya ve fedakâr olmaya yönelik tanımlar içermektedir. Yapılan görüşmelerde, sanki bir aile işletmesiymiş gibi işletilen marketlerdeki kadının pozisyonunun, ailedeki annenin, ablanın veya korunmaya muhtaç küçük kız kardeşin pozisyonu olduğu anlaşılmıştır. Aile içerisindeki toplumsal cinsiyet rollerinin iş yerinde tekrar edilmesiyle işin sürdürülebilmesi oldukça dikkat çekicidir.

3) Akrabalaşan Müşteri

Müşteri memnuniyetinin esas olduğu marketlerde aile gibi olmayı tamamlayan bir unsurda akrabalaşan müşterilerdir. Belirli aralıklarla düzenli olarak görülen mahalleli zaman içinde tanıdığı, komşuya ve hatta uzaktan akrabaya dönüşmektedir.

“Müşteri olarak değil de ailemden biri gibi görüyorum, hepsiyle o yüzden baya iyiyim, çocuklarını falan hep tanırım, onlar benim çocuğumu sorar, o derece bir samimiyet var.... Bu insanlar hemen hemen her gün gördüğün insanlar, senin mahallelin bir yerde, bir yerde o samimiyeti kuruyorsun, sen de mutlu oluyorsun onlarda mutlu oluyor.” (G7, ŞOK çalışanı, satış temsilcisi)

Bu durum, kadınların müşteriyle kurdukları ilişkilerinde onların elini kolaylaştırırken, aynı zamanda şirketin özellikle kadının duygusal emeği ile müşteriyi baş başa bıraktığı bilinçli bir tercihi içermektedir. Öyle ki müşteriler birer akrabaya dönüştüğünde bu durum patriarkal sistem tarafından asıl yeri ev/özel alan olarak görülen kadın için oldukça tanıdık dolayısıyla yönetilebilir bir durumdur.

“Bazılarıyla çok samimi ilişkilerin oluyor. Mesela düşünsene evinin anahtarını bırakıyor sana diyor ki çocuk gelirse senden alır anahtarı diyor. İşte adamın kiracısı kira getiriyor, ev sahibi diyor ki bizim alttaki BİM'e bırak oradakiler beni tanıyor, ben oradan alırım diyor mesela. Mahallenin bakkalı gibi, çünkü aşağı yukarı hep aynı insanları görüyorsun hep aynı saatlerde geliyorlar. Sen de alışyorsun. Memurdur bellidir 5'te işten çıkar en geç 5'i çeyrek geçe, yirmi geçe BİM'e uğrar, alacağını alır. İşte yazın gezmeye gider denize gider dönüşte uğrar hep biliyorsun zaten aynı kişiler geliyor. ...Beyefendi dediğin zaman şey der benimle dalga geçiyor hani o kendini beyefendi olarak görmediği için bana beyefendi diyor bana soğuk davranıyor. Ona amca dersin, aa bak beni tanıyor, der onun daha çok hoşuna gidiyor o. İşte onu bir süre sonra ayırıyorsun zaten bu adam bana beyefendi demekten hoşlanır o da amca demekten hoşlanır. Sen de ona gör davranmaya başlıyorsun. Zaten ister istemez o samimiyet geliyor kendiliğinden” (G1, BİM çalışanı, müdür)

“İşte biraz bakkal gibi oluyoruz, şu kadar var yanımda gerisini sonra getiririm diyor, ya da o an hiç yok yanında unutmuş oluyor, sonra vermek istiyor. Olmaz da diyemiyorum, tanıyorum sonuçta her gün geliyor yüz yüze bakıyoruz, daha önce kaç kez sohbet etmişsin ama getirene kadar çok sıkıntılı yani.” (G2, ŞOK çalışanı, satış temsilcisi)

Bir arada bir aile gibi çalışan marketin müşterileri de mahallelidir. Bir süre sonra neredeyse hepsi ile tanış olunurken, küçük sohbetler edilmekte, eşler, çocuklar sorulmaktadır. Çalışan kadınlar için sosyal çevre gibi iş gören bu tanışıklık, aynı zamanda çalışanların rahat etmesini de sağlamaktadır. Akrabalaşan müşteriler kurumsal ve öteki olma özelliğini yitirmektedir. Bu ailenin annesi, ablası evin kahrını çeken, akrabalar yani müşterilerle ilişkiyi düzenleyeni kadınlardır. Kadın emeği aile ve akraba ilişkileri gibi iş ve müşteri ilişkilerinde de yine en önemli sermayeye dönüşmektedir.

4) Güler yüz-Tatlı Dil: Fark Yaratan Odur!

Bir mahallede nerdeyse her bir marketin birkaç şubesi bulunmaktadır. Bu marketlerin fiyat performansları birbirinden çok farklı değildir. Peki bu marketler birbirleri ile nasıl rekabet etmektedir?

“Ama bir beklenti var tabii müşteri çekme potansiyeli. Bir mağazaya gittiğiniz zaman yüzünüze bakmayan, ilgilenmeyen birini istemezsin. Ya bunlar benimle ilgilenmiyor, der gitmezsin. Biz de gidiyoruz markete orada asık suratlı ilgisiz biri varsa öbür tarafa da para veriyoruz diyoruz başka markete gidiyoruz. Bu böyledir genellikle.” (G2, ŞOK çalışanı, satış temsilcisi)

“Duygusal boyutu sürekli güler yüzlü olmak zorundasın o olabilir. İşte bir derdin var sinirlisin belli edemezsin, evde sorun olmuş burada gelip asık suratla duramazsın. O duyguyu kapıda bırakacaksın, buraya getirmeyeceksin. Ya da işte mağazada bir sorun oldu, bunları asla müşteriye yansıtmaman lazım. Bu çok önemli, gizli müşteri demiştim ya onun da en çok dikkat ettiği şeylerden biri bu, müşteriye güler yüz. İşte günaydın, iyi günler demek, güler yüzlü konuşmak, bir şey sorduğunda sabırla anlatmak.” (G5, BİM çalışanı, satış temsilcisi)

Şirketler ve hatta aynı şirketin şubeleri arasındaki rekabete baktığımızda iyi müşteri ilişkilerinin ilk sıraya yerleştiği görülmektedir. Sevdiği, saygı gördüğü, yakınlık kurduğu, güler yüz ve tatlı dil bulduğu markete gitmeyi tercih eden mahalleli aslında hangi market sorusunu, hangi çalışanlar ve hatta onların da özelinde hangi kadınlar şeklinde sormaktadır. Buradan bakarsak dev zincir marketlerin işleyiş ve çalışma sistemi, kâr maksimizasyonu için kadın emeğine, kadının toplumsal cinsiyet rollerinden kaynaklı emeğine ve duygusal emeğine bire bir bağlı olduğu görülmektedir. Kadınlara atfedilen kalıplaşmış toplumsal cinsiyet rolleri ve onları iyi bir eş, iyi bir anne yapan güler yüz, tatlı dil, şefkat gibi özellikler, iş yerinde duygusal emek olarak tekrar karşılımlarına çıkmaktadır.

Sonuç

İndirim marketlerindeki çalışma koşullarını ve kadınların neden giderek daha fazla bu marketlerde çalıştığını anlamaya çalışan bu araştırma tanımlayıcı olmayı hedeflemiştir. Marketlerdeki çalışma ortamı, çalışma saatleri ve iş tanımı boyutuyla ele alındığında birtakım esneklikler içermektedir. Kimin hangi işi yapacağı kâğıt üzerinde yazmamaktadır; müdür ve müdür yardımcısı gibi satış temsilcisinden farklı iki pozisyon vardır ancak bu kişiler arasında net bir iş dağılımı yoktur. Şirket üst düzey çalışanlarına karşı sorumluluk anlamındaki bu hiyerarşi market içinde işlemiyor gözükmemektedir. Kimin hangi işi yapacağı belirsizliği, herkesin her işi her an yapması ile giderilmektedir. Yine çalışma saatlerindeki düzensizliği, fazla çalışmanın mesai olarak değerlendirilmemesini ve iş sözleşmesinde çalışma saatleri belirtilmiş olmasına rağmen buna uyulmamasını aynı belirsizlik ve esneklik anlayışı ile değerlendirilmek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla market işinin özellikle uzun çalışma saatleri ve iş tanımının belirsizliği doğrultusunda esnek emek ile karakterize olduğu söylenebilir.

Market işinin neden ağırlıklı olarak kadın işi olarak görüldüğü ve kadınların marketlerde neden yoğunlaştığına bakıldığında ise iki boyut karşımıza çıkmaktadır. Birincisi kadınlar için, özellikle hizmet sektöründe yer alan kadınlar için market birtakım olumlu koşullar sunmaktadır. Bunların başında güvenceli, sigortalı, formel bir iş olması gelmektedir. Kadınların maaşları aksamadan yatmakta, sosyal güvenceleri sağlanmaktadır. Küçük işletmelerde çalışmış kadınların bu düzenin

kıymetini bildiği görülmektedir. Bunun dışında kadınların marketi tercih etmelerinde bir başka sebep kendilerini iş yerlerinde güvende hissetmeleridir. İş yerinde cinsel taciz vakalarının yaygınlığı düşünüldüğünde görüşülen kadınlar bundan korunduklarını dile getirmişlerdir. Kamera ile gözetleniyor olmak, çalışma arkadaşlarının sayısının sınırlı olması, tanıdık olması bu korunmayı arttıran sebeplerdir. Böylece özellikle kadınların yoğun olduğu hizmet sektöründeki artan esnekleşme ve eğreti emek süreci, kadınları işe girerken maaşın ve sigortanın yatırılması gibi temel çalışan haklarını alabilecekleri işlere yönelmek zorunda bırakmaktadır. Bu haklar için kurumsal işletmeler olan indirim marketlerini tercih eden kadınlar, yine çalışan kadın için en büyük problemlerden biri olan tacizden korunmak için kamera ile gözetlenmeye ve denetime de razı gelmektedir. Yine işe girişin ve çıkışın kolay olması kadınların market işini tercih etmelerinde önemli bir rol oynamaktadır. Özel alan işleriyle iş yaşamını birlikte götürmek zorunda olan kadınlar, özel alandaki bir gelişme bağlamında (evlenme, çocuk yapma, yaşlı bakma) işten çıkıp, sonra istediklerinde tekrar işe girebileceklerini düşünmektedirler. İşe alım prosedürlerinin karmaşık olmaması, isteyen için her zaman markette iş olması ve bir beceri veya meslek eğitimi gerektirmemesi de işin avantajları arasında yer almaktadır. Bu durum patriarkal ilişkilerin çalışma hayatını ve kadının iş gücü piyasalarına giriş çıkışı nasıl kontrol ettiğini ve kapitalist sistemle iş birliğini gözler önüne sermektedir. Kadın piyasanın talepleri doğrultusunda iş hayatına dâhil olurken, asıl sorumlu olarak görüldüğü ev, bakım işleri yoğunlaştığında kolayca özel alana geri çekilebilmekte ve piyasanın talepleri doğrultusunda ondan beklenildiği gibi yedek iş gücü olarak hazır bulunmaktadır.

Market işinin kadınları tercih etmesinin sebeplerine gelince karşımıza duygusal emek tartışmalarının net bir fotoğrafı çıkmaktadır. Marketteki temizlik, düzen, tertip kadınların toplumsal cinsiyet rollerinden getirdikleri beceriler olarak markette aranan özelliklerdir. Yine sabır, güler yüz, iletişim becerileri gibi kadınlara atfedilen özellikler de müşteri ilişkilerinde ve market çalışmasında en aranan özelliklerdir. Kadın varsa temizlik vardır, güler yüz vardır, müşteri ilişkileri daha iyidir. Müşterilerin diğer markete değil de bu markete gitmelerinin bir sebebi o marketteki çalışanlarla aralarındaki sıcak ilişkidir. Bu durum da ağırlıklı olarak kadın çalışanlar ile gerçekleşmektedir. Dolayısıyla kadının duygusal emeğinin market işinde şirketler için oldukça önemli bir unsur olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Kadının duygusal emeği markette karşılığını önemli ölçüde “aile olma” söyleminde bulmaktadır. Zincir marketlerin mahallenin bakkalına dönüştüğü tespiti de market çalışanlarının birbirlerini bir aile gibi tanımlaması ve müşterilerini uzaktan akraba, komşu olarak görmeleri ile ortaya çıkmaktadır. İşlerin bölüşümü, ilişkilerin dinamiği, stres ve çok çalışmanın yönetilmesi aile “miş” gibi yaparak ve geleneksel aile içi rolleri taklit ederek çözülmeye çalışılmaktadır. Kadın çalışanlar bu ailede anne, abla, kız kardeş ve hatta müdürlük yapmayan fedakâr aile üyeleridir. Şirketler duygusal emeği kontrol etmek için “aile gibi olmak” söylemini kullanırken, kadınların kollayıcı, toparlayıcı, birleştirici aile içi rolleri markette tekrarlanmakta, böylece toplumsal cinsiyet rollerinin pekiştirildiği bir iş ilişkisi inşa edilmektedir. Öte yandan markette duygusal emeğin politik yönü de ortaya çıkmakta ve aile olmak söylemi, kadınların müşterilerle ve iş arkadaşlarıyla yaşadığı problemlerde baş etme stratejisi olarak devreye girmektedir. Böylece bu söylem, bir yandan ev içi rollerin markete aktarılmasıyla cinsiyetçi iş bölümünün pekişmesini ve kadının duygusal emeğinin sömürsünü sağlarken, öte yandan kadınların market işinde karşılaştıkları olası zorluklara katlanmalarının aracına dönüşmektedir.

Az personelle çok iş yapmanın temel hedeflerden olduğu marketlerde, şirketler bunu, market çalışanlarını aile üyelerine dönüştürerek, iş tanımını ile sürelerini esnekleştirerek sağlamaktadır. Bu

süreçler içerisinde de kadınlar evden getirdikleri rollerine tekrar sıkıştırılmakta, aile ilişkileri dışında bir kamusal ilişki yaşamalarının ve kendilerini özgürleştirmelerinin yolu tıkanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- A&T Bank, 2019, “Perakende Sektörü”. İstanbul. Kaynak: <https://www.atbank.com.tr/tr/sector-raporlari>
- Acar Savran, G. 2016, “İkinci Basıma Önsöz”. Eds. G. Acar Savran & N. T. Demiryontan, *Kadının Görünmeyen Emeği*. İstanbul, 9-16.
- Ashforth, B. E. & Humphrey, R. H. 1993, “Emotional labor in service roles: The influence of identity”. *Academy of Management Review*. 18/1, 88-115.
- Başfıncı, Ç. & Ök, Z. & Gültekin, Y. 2019, “Türkiye'deki İndirim Marketlerinin Marka İmajlarının Sosyal Ağ Analizi Yöntemiyle İncelenmesi: A101, BİM ve ŞOK Örneği”. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*. 5/2, 277-300.
- Bolton, S. C. 2005, *Emotion Management in the Workplace*. London.
- Casey, C. 1999, “Come, join our family: Discipline and integration in corporate”. *Human Relations*. 52/2, 155-178.
- Cornell, R. W. 2016, *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar*. Çev. C. Soydemir, İstanbul.
- Dedeoğlu, S. 2004, “Sinderella'nın Pazara Yolculuğu. Neoliberalizmin Tahribatı Türkiye'de Ekonomi”. Eds. N. Balkan ve S. Savran, *Toplum ve Cinsiyet*. İstanbul, 254-274.
- Dedeoğlu, S. 2007, *Women Workers in Turkey: Global Industrial Production in Istanbul*. London.
- Durmaz, N. 2018, “Tamamlanmamış Devrimin Türkiye Yansımaları”. Ed. Ç. Ünlütük Ulutaş, *Feminist Sosyal Politika*. İstanbul, 67-98.
- Durusoy Öztepe N. 2018, “Hizmetler Sektörünün Eğreti İşlerinde Kadın İstihdamı ve Çalışma Koşulları”. Ed. Ç. Ünlütük Ulutaş, *Feminist Sosyal Politika*. İstanbul, 171-198.
- Ecevit, F. Y. 2011, “Kentsel Üretim Sürecinde Kadın Emeğinin Konumu ve Değişen Biçimleri”. Ed. Ş. Tekeli, *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*. İstanbul, 105-114
- Gill, R. & Pratt, A. 2008, “In the Social Factory? Immaterial Labour, Precariousness and Cultural Work. Theory”. *Culture & Society*. 25/7-8, 1-30.
- Guy M.E. & Newman M.A. 2004, “Women's jobs, men's jobs: Sex segregation and emotional Labor”. *Public Administration Review*. 64/3, 289-98.
- Güdek Gölçek, Ş. 2019, “Neoliberal Politikaların Türkiye'de Kadın İstihdamına Etkisi”. *Sosyoekonomi Dergisi*. 27/41, 129-150.
- Hardt, M. & Negri, A. 2004, *İmparatorluk*. Çev. A. Yılmaz, İstanbul.
- Hartmann, H. 2016, “Marksizmle Feminizmin Mutsuz Evliliği”. Eds. G. A. Savran & N. T. Demiryontan, *Kadının Görünmeyen Emeği*. İstanbul, 157-198.
- Hochschild, A. 1983, *The Managed Heart*. California.
- İlkaracan, İ. 2010, “Türkiye emek piyasasında toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri”. Ed. İ. İlkaracan, *Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Doğru*. İstanbul, 22-75
- Jessop, B. 1992, “Fordism and Post Fordism a Critical Reformulation”. Eds. A. J. Scott & M. Storper, *Pathways To Industrialization And Regional Devalopment*. New York, 42-62.
- Kalleberg, A. L. & Vallas, S. P. 2018, “Probing Precarious Work: Theory, Research, And Politics”. *Precarious Work Research in the Sociology of Work*. 31, 1–30.
- Kanji, N. & Kalyani, M. 2001, *What does the Feminisation of Labour Mean for Sustainable Livelihoods?* London.
- Kergoat D. 2015, “Cinsiyete Dayalı İşbölümü ve Toplumsal Cinsiyet İlişkileri”. Eds. H. Hirata & F. Laborie & H. Le Doaré & D. Senatier, Çev. G. Acar-Savran, Eleştirel *Feminizm Sözlüğü*. Ankara, 87-96.
- Koç, A & Kovacı, S. & Bölük, G. 2009, “Perakende Sektöründe Yoğunlaşmanın Etkileri: Rekabet ve İşgücü Piyasası Açısından Bir Değerlendirme”. *Akdeniz İ.İ.B.İ Dergisi*. 18, 66-99.

- Memiş, E. & Üneş, U. & B. Kızıllırmak 2017, “Kadınların Ev-Kadınlaştırılması: Ücretli ve Karşılıksız Emeğin Toplumsal Cinsiyet Temelli Analizi”. Eds. S. Dedeoğlu & A. Y. Elveren, *Türkiye’de Refah Devleti ve Kadın*. İstanbul, 159-182.
- Mies M. 2012, *Ataerki ve Birikim Uluslararası İşbölümünde Kadınlar*. Çev. Y. Temurtürken, Ankara.
- Mies, M. 2014, *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*. London.
- Molyneux, M. 2016, “Ev Emeği Tartışması ve Ötesi”. Eds. G. A. Savran ve N. T. Demiryontan, *Kadının Görünmeyen Emeği*. İstanbul, 115-155.
- Munck, R. 2003, *Emeğin Yeni Dünyası Küresel Mücadele Küresel Dayanışma*. Çev. M. Tekçe, İstanbul.
- Neuman, W. 2016, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri-Nicel ve Nitel Yaklaşımlar* (1. Cilt). Çev. S. Özge, İstanbul.
- Omay, U. 2011, “Yedek İşgücü Ordusu Olarak Kadınlar”. *Çalışma ve Toplum*, 3/30, 137-166.
- Özkaplan, N. 2010, “Duygusal Emek ve Kadın işi/Erkek işi”. Ed. U. Serdaroğlu, *İktisat ve Toplumsal Cinsiyet*. Ankara, 38-48.
- Özkaplan, N. 2013, “Kadın Akademisyenler: Cam Tavan Hala Çok Kalın!”. *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 12, 1-23.
- Özkaplan, N. 2015, “Hizmet Sektöründe Duygusal Emek ve Toplumsal Cinsiyet”. *Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*. 15/56, 15-21.
- Pettinger, L. 2005, “Gendered Work Meets Gendered Goods: Selling and Service in Clothing Retail”. *Gender, Work & Organization*. 12/5, 460-478.
- Rekabet Kurumu, 2022, *Türkiye HTM Perakendeciliği Sektör Nihai Raporu*. Ankara.
- Sarıtaş Eldem, C. T. 2015, “Genç kadın emeği ve sermaye arasındaki pazarlık: Devlet, emek piyasası ve aile bağlamında bir işsizlik analizi”. *Fe Dergi*. 7/1, 16-31.
- Seçer, Ş. H. 2005, “Çalışma Yaşamında Duygular ve Duygusal Emek: Sosyoloji Psikoloji ve Örgüt Teorisi Açısından Bir Değerlendirme”. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*. 50, 813-834.
- Sennett, R. 2008, *Karakter Aşınması*. Çev. B. Yıldırım, İstanbul.
- Sinclair, M. T. 2005, “Women, Work And Skill. Economic Theories and Feminist Perspectives”. Eds. M. Redclift & M., T. Sinclair, *International Perspectives On Labour And Gender Ideology*. London, 1-24.
- Standing, G. 2015, *Prekarya Yeni Tehlikeli Sınıf*. Çev. E. Bulut, İstanbul.
- Steinle, A. 2006, “Appearances and Grooming Standards as Sex Discrimination in the Workplace”. *Catholic University Law Review*. 56/1, 261-296.
- TAMPF, 2016, *Dönüşürken Büyüyen Türkiye Perakende Sektörü*. Türkiye Alışveriş Merkezleri ve Perakendeciler Federasyonu. <http://tampf.org.tr/#/show/raporlar>
- Temiz, H. E. 2004, “Eğreti İstihdam: İşgücü Piyasasında Güvencesizliğin ve İstikrarsızlığın Yeni Yapılanması”. *Çalışma ve Toplum*. 2/2, 55-80.
- Topak, O. 2012, *Refah Devleti ve Kapitalizm: 2000’li yıllarda Türkiye’de Refah Devleti*. İstanbul.
- TÜİK, 2024, *İşgücü İstatistikleri 2023*. Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=İsgucu-Istatistikleri-2023-53521>
- Urhan, B. 2015, “Toplumsal Cinsiyete Dayalı İşbölümü Ve İşçi Sendikalarında İzdüşümleri”. *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*. 15/56, 22-29.
- Warhurst C. & van den Broek D.& Hall R. & Nickson D. 2012, “Great Expectations: Gender, Look And Lookism At Work”. *International Journal of Work Organisation and Emotion*. 5/1, 72-90.
- Yılmaz, A. & Aykaç, S. Ö. & Özkaynar, K. & Yolcu, T. 2021, “İndirim Marketlerini Kim Neden Tercih Eder?”. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*. 30, 243-258.
- Yücesan Özdemir, G. 2010, “Ekmek ve Gül: Güvencesiz Çalışan Kadınların Sağlığı”. *Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*. 10/37, 9-12.
- Walby, Sylvia. 1990, *TheorizingPatriarchy*. Oxford.

“Turned Turk, and died a slave”: A New Historicist Reading of Robert Daborne’s *A Christian Turned Turk*¹

“Turned Turk, and died a slave”: Robert Daborne’un *A Christian Turned Turk* Başlıklı Tiyatro Eserinin Yeni Tarihselci Yöntemle İncelenmesi

Mustafa ŞAHİNER*
Güliz Merve BAYRAKTAR**

Highlights:

- New Historicism indicates the close relationship between history and literary works.
- To understand apostasy in the play, one needs the historical background of the seventeenth century.
- These plays commonly introduced Turks as sources of immorality and heresy.
- Daborne’s play links Ward’s transgression to a tragic downfall and eternal damnation.
- By mixing facts with fiction, Daborne defames Islam to prevent Christian conversions.

Abstract: New Historicism provides a critical look for the narrative focusing on its historical background with a claim that a text is not independent from its era. The method emphasises the significance of understanding the power relations and dynamics within the society when interpreting literary works and it argues that literary works nourish from the social and cultural atmosphere to which they belong. Therefore, the new historicists seek to reshape a text in historical discourse in order to procure realistic interpretations. From this perspective, this paper states that degrading the motives for conversion to sexual propensity of John Ward, Robert Daborne masks the real causes behind conversion in *A Christian Turned Turk* like many other Elizabethan playwrights who stimulate hatred towards Turks and Islam in their plays since they saw them as a growing threat to Christianity. Regarding the new historicist notion of examining the relationship between the author, the text and history, it is argued in the study that the playwright’s justification for Ward’s conversion is not realistic and that he distorted the historical facts intentionally for the purpose of defaming Turks in the public eye.

Keywords: Drama, Apostasy, Turning Turk, Piracy, Christianity

Öne Çıkanlar:

- Yeni Tarihselcilik, tarih ve edebi eserler arasındaki yakın ilişkiyi belirtir.
- Oyundaki din değiştirme kavramını anlamak için on yedinci yüzyılın tarihi arka planı gereklidir.
- Bu oyunlar genellikle Türkleri ahlaksızlık ve sapkınlık kaynağı olarak tanıtır.
- Daborne’un oyunu, Ward’un sapkınlığını trajik bir düşünüş ve ebedi lanetle ilişkilendirir.
- Daborne, gerçeği kurgu ile karıştırarak İslam’ı karalar ve Hristiyan dönüşümlerini engeller.

* Doç. Dr, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Antalya. sahinermustafa@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2060-1706

** Doktorant, Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İngiliz Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, gulizmervebayraktar@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0801-8283

¹ This article is an extended and revised version of the study presented at “Theatre and Drama Network (TDN): History and Memory Conference” with the same title on 03.12.2021.

Öz: Yeni Tarihselcilik, bir metnin çağından bağımsız olmadığı iddiasıyla anlatının tarihsel arka planına odaklanarak eleştirel bir bakış açısı sunar. Söz konusu yöntem, edebi eserleri yorumlarken toplumdaki güç ilişkilerini ve dinamiklerini anlamının önemini vurgular ve edebi eserlerin ait olduğu sosyal ve kültürel atmosferden bağımsız bir şekilde değerlendirilemeyeceğini öne sürer. Bu nedenle yeni tarihselciler, gerçekçi yorumlara ulaşmak için bir metni tarihsel söylem içerisinde yeniden şekillendirmeye çalışırlar. Bu yaklaşımla bu makale, oyunlarında Hıristiyanlığa karşı büyüyen bir tehdit olarak gördükleri Türklere ve İslam'a karşı nefreti teşvik eden diğer birçok birinci Elizabeth dönemi oyun yazarı gibi, Robert Daborne'un da *A Christian Turned Turk* adlı tiyatro oyununda John Ward'un din değiştirme motivasyonlarını onun cinsel arzularına indirgeyerek din değiştirmenin ardındaki gerçek nedenleri maskeleyip iddia etmektedir. Yazar, metin ve tarih arasındaki ilişkiyi inceleyen yeni tarihselci anlayışla incelendiğinde, Daborne tarafından Ward'ın din değiştirmesine ilişkin sunulan gerekçenin gerçekçi olmadığı ve oyunun Türkleri karalamak amacıyla tarihi gerçekleri kasıtlı olarak çarpıtıldığı ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tiyatro, Din değiştirme, Müslüman olma, Korsanlık, Hıristiyanlık

Genişletilmiş Özet: “Turned Turk and died a slave”: A New Historicist Reading of Robert Daborne's *A Christian Turned Turk* başlıklı makale, Robert Daborne'un *A Christian Turned Turk* adlı tiyatro oyununun derinlemesine Yeni Tarihselci bir analizini sunar. Yeni Tarihselcilik, edebi metinler ve tarihsel bağlamları arasındaki karmaşık ilişkiyi inceleyen bir edebi teoridir ve edebiyatın, üretildiği dönemin tarihsel ve kültürel dinamikleri göz önüne alınmadan tam olarak anlaşılamayacağını öne sürer. Makale, Stephen Greenblatt gibi önemli isimlerin bu alana katkılarını referans alarak teorik çerçeveyi kurar. Greenblatt'ın, edebiyat, tarih ve güç dinamiklerinin birbiriyle ilişkili olduğu savı, toplumsal güçlerin edebi eserleri nasıl şekillendirdiğini anlamada kritik öneme sahiptir.

Makale, Daborne'un oyununda din değiştirme (dinden dönme) kavramına odaklanır ve din değiştirme ile ilgili toplumsal tutum ve yaklaşımları kavrayabilmek için on yedinci yüzyılın tarihsel arka planının anlaşılmasının gerekliliğini vurgular. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu, İngiliz edebiyatında sıklıkla olumsuz olarak tasvir edilirdi; bu da Müslümanlara yönelik yaygın endişe ve önyargının ve onların Hristiyan Avrupa'ya yönelik oluşturduğu tehdidin bir yansıması olarak görülebilir. Bu kültürel bağlam, Türkleri ahlaksız, sapkın ve aşağılık kişiler olarak tasvir eden Daborne da dahil olmak üzere diğer bazı İngiliz oyun yazarlarını etkilemiştir.

A Christian Turned Turk, Müslüman bir kadın olan Voada ile evlenmek için Müslüman olan Hristiyan korsan Kaptan John Ward'un hikayesini anlatır. Oyun, Ward'un dönüşümünü, daha geniş ekonomik ve sosyal faktörleri göz ardı ederek, sadece şehvet ve ihanetle motive edilmiş bir ihanet olarak sunar. Makale, Daborne'un Ward karakteri tasvirinin son derece taraflı olduğunu ve dönemin din değiştirme olayının gerçek doğasını kasıtlı olarak yanlış yansıttığını savunur. Daborne, birçok kişinin korsanlığa başlamasına ve ardından din değiştirmelerine yol açan ekonomik zorlukları kabul etmek yerine, Ward'un motivasyonunu sadece şehvet ve ihanete indirgemştir.

Makale ayrıca, erken modern İngiliz tiyatrosunda Türklerin ve Müslümanların olumsuz tasvir edilme eğilimini inceler. Bu dönemde Christopher Marlowe'un *Tamburlaine* ve Thomas Goffe'un *The Raging Turk* gibi oyunları, Türkleri sıklıkla acımasız ve fanatik olarak tasvir eder ve mevcut önyargıları pekiştirir. Bu tasvir, Osmanlı İmparatorluğu'nu şeytanlaştırmak ve Hıristiyanlıktan İslam'a geçenleri caydırmak için başlatılan bilinçli bir propagandanın parçası olarak ortaya çıkar. Pek çok İngiliz, gücünün ve refahının zirvesinde olan Osmanlı İmparatorluğu'nda daha iyi yaşam koşulları arayışı içinde İslam'a geçtiğinden, din değiştirme korkusu önemliydi.

Makale, Daborne'un oyununu bu geniş kültürel kaygının bir örneği olarak değerlendirir. Daborne, Ward'un din değiştirmesini onun çöküşüne yol açan büyük bir günah olarak sunmakla, Hıristiyanlar arasında korku salmayı ve dinden dönmeyi caydırmayı amaçlar. Oyunun, Ward'un din değiştirmesinden pişmanlık duyarak öldüğü dramatik sonu, Hıristiyanlığı terk edip İslam'a geçmenin ebedi lanete yol açacağı fikrini güçlendirmeyi hedeflemektedir. Bu anlatı, genellikle abartılı ve kurgulanmış anlatılar aracılığıyla ahlaki dersler aktarmaya çalışan erken modern oyunların didaktik amacına da uygundur.

Makale, edebi metinleri Yeni Tarihselci bir bakış açısıyla incelemenin önemini vurgulayarak

sonuçlanır. Bu yaklaşım, tarihsel ve kültürel dinamiklerin edebiyatı nasıl etkilediğine dair daha incelikli bir anlayışa olanak tanır. Akademisyenler tarih, edebiyat ve güç arasındaki etkileşimi inceleyerek edebi eserleri şekillendiren temel motivasyonları ve önyargıları ortaya çıkarabilirler. *A Christian Turned Turk* örneğinde Yeni Tarihselci bir okuma, Daborne’un oyununun kendi zamanının önyargılarını ve kaygılarını nasıl yansıttığını ve sürdürdüğünü, İslam’ın karalanmasına katkıda bulunduğunu ve sosyal ve dini statükoyu nasıl güçlendirdiğini ortaya koyar.

Introduction

New Historicism as a literary theory is a detailed version of historicism which also indicates the close relationship between history and literary works. The theory states that analysing literary texts cannot be carried out without focusing on the era and the writer. Therefore, new historicism scrutinises the culture which contains the power relations between the hierarchical groups of an era since its influence on literature is indisputable. Stephen Greenblatt who coined the term in his introduction to *The Power of Forms in the English Renaissance* (1982) stated that history, literature and power dynamics are interrelated since the effect of dominant powers is inevitable on the author. Thus, literary works are shaped under the influence of prepotent factors in the society (Greenblatt, 1982). Therefore, in order to conceive the concept of apostasy in the play *A Christian Turned Turk*, one needs to gain perspective about the historical background of the seventeenth century, so that one can develop an understanding of the general approach towards changing religion.

In his introduction to Greenblatt’s *The Greenblatt Reader*, Payne expresses that “[j]ust as it is no longer tenable to think of a literary text as a detached object that is independent of its author and readers, so also is it no longer possible to think of the past as an object that is detachable from its textual reconstruction” (2005, 3). In this respect, this study aims at providing a critical look towards the play which arouses “scepticism” since there are serious conflicts between the historical facts and the play text when the era is considered. Thus, examining the era and the writer’s interaction with the dynamics of the period will procure a deeper understanding of the play. What Payne claims is that, focusing on the historical data is necessary to develop realistic interpretations of any given text. By centralising history, the new historicists seek to reshape the text in historical discourse, and they do not follow a cause-and-effect strategy for this purpose. Rather, they tend to look for connections between these discourses, the text and the power dynamics belonging to the specific era (Gallagher 1989, 37). In Berghahn’s words:

New historicists investigate the transitions between cultural documents and their transformation into literature; they ask of a text or part of it not what it means, but how it was integrated. In other words, literary texts do not originate above history, transcending it; they are part of the political, religious and social institutions that form, control and limit them, they do not exist outside of but within the discourses of power. (1992, 144-45)

Emphasising on the theory’s core point of taking the historical discourse and text as a whole, Berghahn defines new historicism as the unifying force that procures multiple bridges between the text and the institutions that exist in the society. This definition highlights Daborne’s motivation for transforming the existing prejudices in the society into a tragedy that conflicts with the realities.

Especially through the seventeenth century, naming the countries located outside of its borders as other was a common practice in the English society and the Ottoman Empire was not an exception for this abjection. Excluding the different and the distant was one of the reasons that

aroused anxiety towards Turks. As a result, English writers such as Daborne himself, Greene and Massinger often described Turks as people without any identity or ethnic roots and named them as perverts who get prosperous by exploiting other countries. Considering Islam as a false religion, they regarded the expansion of the Ottoman Empire as violence associated with religious fanaticism (Vitkus 2000, 12; 2003, 17). This attitude overall created a negative public opinion among the English society not just towards this particular nation but also towards the surrounding nations who embraced the same religion regardless of their ethnicity. This tendency towards othering what is behind the borders can be exemplified in *The Policy of the Turkish Empire* written by Giles Fletcher in 1597. Fletcher propounds that Koran is “for the most part full stuffed and replenished with vaine and fantastical conceits of feigned dreames apparitions, visions and reuelations” (14). There are also accusations made against the prophet Muhammed in the book degrading his race and lineage. This idea of exalting one’s own religion and degrading the others is quite visible in *A Christian Turned Turk*. There are many references in the play defining Islam as an inferior religion compared to Christianity. This common judgement against Islam and its practitioners is also evident in other plays written during the Renaissance period. There were 47 plays written from 1579 to 1642 about Turks and Ottoman Empire which characterised them as evil, brutal and inferior. Christopher Marlowe’s *Tamburlaine* (1587), Thomas Goffe’s *The Raging Turk* (1632) and *The Courageous Turk* (1631), Robert Greene’s *Alphonsus* (1599), George Peele’s *Battle of Alcazar* (1594) and *Soliman and Persida* (1592), Thomas Dekker’s *Lust’s Dominion* (1657), William Rowley’s *All Lost by Lust* (1620), Philip Massinger’s *The Renegado* (1624), Robert Greene’s *Selimus* (1594), were among these plays which misrepresented Turks and Islam. These early modern plays narrate inconsistent and biased events which reveal the prejudiced approach towards Turks and Muslims (Şahiner 2016, 101).

The common approach in these plays was the introduction of the Turks as a source of immorality and heresy. In a way, writing so many plays on Turks is not simply a sign of dislike towards a particular nation. Along with the religion they represented, writing about the Turks also shows the anxiety and fear prevalent in Europe since the Ottoman advance in Europe created a threat to Christian monarchs (Şahiner 2008, 137). Arguing in the same line, Barin states that the demonization and defamation of Muslim Turks may also have “resulted from the relative weakness Europeans felt when they compared their society and army to those of Turks. As a result, even long before Elizabethan England, throughout Europe, Turks were positioned and defined as the “other”, because of their continuous victory in wars, unbeatable wealth, and prosperity” (2010, 43). These prejudices and the deliberate negative images of Turks are rooted in the intentional propagandas against the nation as early as the eleventh century. Starting with the first crusade in 1099, Turks were seen as a threat seizing Anatolia which was called the Holy Lands by the Christian community. To recapture the lost lands from the hands of the heretics, as they called it, the popedom and the monarchs portrayed the Turks as bloodthirsty barbarians contaminating the sacred lands in the hope for fostering their campaign against them (Barin 2010, 41). Therefore, these plays written during the early modern period can be considered as the products of this deliberate campaign.

A Christian Turned Turk, as its name suggests, tells the story of Captain Ward, a Christian pirate, who falls in love with a Muslim girl, Voada, and converts in order to marry her. In the play, Ward is portrayed as a man who betrays his country and gives up on his own religion to pursue his lust. Ignoring any other reason that might lead to his conversion, the play solely focuses on his desire or lust for a woman. The playwright, who is certainly among the intellectuals of the society, is indifferent to the reasons behind pirating such as the economic factors that were extremely effective on those who took up piracy. Still, there are signs in the play referring to this

cause. Ward is aware of the fact that he has nothing to lose by converting when his situation is considered. He expresses his ideas as follows:

*What is 't I lose by this my change? My country?
 Already 'tis to me impossible.
 My name is scandaled? What is one island
 Compared to the Eastern Monarchy?
 (7. 179-182)*

Here, Ward compares his native land to the one he has inhabited, Tunis, pointing to the imbalance of both economic and political power between them. Although Daborne gives the impression that Ward’s reasoning in the above lines is nothing more than an illusion caused by a simple love affair, Ward’s statement is not fanciful. Vitkus expresses that considering the time the play was written, England was facing economic problems as well as plagues and famine whereas the Ottoman Empire was at the peak of its military and economic power. Situated within the borders of the empire, Tunis was also a prosperous state where people from different religions lived together peacefully. Islamic regions were offering the converts an alternative life, one which was simpler and easier, especially for those who experienced economic problems. Ethnic groups under Ottoman rule lived peacefully throughout the centuries. Similarly, “English renegades no longer had to cope with ceaseless attempts of the ecclesiastical authorities to impose uniformity or the general atmosphere of struggle and discontent that afflicted their homeland” (Vitkus 2003, 110). Hence Ward, whose name is already “scandaled” in England, would have nothing to lose but a lot to gain from the riches of Eastern Monarchy.

While the Ottoman Empire was at its peak in terms of both economic and political power, England was not among the richest of the European countries. Throughout the sixteenth century, England was in a constant war with Spain and the power struggles continued even after the defeat of the Spanish Armada in 1588. The relationship with Spain deteriorated especially after the Act of Supremacy, passed in the parliament in 1558 announcing Elizabeth as the supreme head of the church, first accomplished by her father, Henry VIII. Perceiving this as a denial of the Pope, Catholic Spain attacked England with an armada in 1588, a year after Mary, the Queen of Scots’s execution (Tunstall 2019, 61). England had a victory in this marine warfare with the favour of weather conditions, however lost more than six thousand sailors to typhus and starvation for the reason that it could not provide the necessary aid to its forces (Durant and Durant 1961, 37). According to Lord Admiral Charles Howard of Effingham, who led the English ships in the war against the Spanish Armada, the living conditions of English soldiers were so miserable that they “were dying, not of any wounds – there were not a hundred casualties all told on the English side – but of scurvy and typhus, the usual diseases that ravaged sailors” (Rowse 2003, 279).

Contrary to this troublesome period England had been going through, Islamic lands were a source of temptation, alluring non-Muslims to settle down and start a new life. Conversion was considered as a threat by the English since hundreds of people were converting to Islam hoping for better life standards in the Ottoman states. Seeing Turks as a bogeyman, there was a serious anxiety towards the apostasy (Sisneros 2016, 34-36). Conversion to Islam was a growing problem for Christian authorities, and they were searching for ways to prevent it. Church sermons condemned the conversion and encouraged suffering and martyrdom instead of abandoning Christianity (Vitkus 2003, 6). The author, Robert Daborne was a cleric himself, who took the holy orders in 1618. He became the chancellor of Waterford in Ireland in 1619 and prebendary of Lismore in 1620 and was finally appointed as the dean of Lismore in the following year (Phelps,

1980). Even though he wrote *A Christian Turned Turk* in 1612, his later career indicates that he shared those anxieties and had a mission to point out the dangers of apostasy as it gets apparent in the analysis of the play. Schmuck expresses that the play powerfully displays the fear of conversion, perhaps more than any other conversion play of the era. He adds that Ward's conversion is treated as a bigger offense by Daborne, compared to his position as a pirate. The motive behind this aim is clear for Schmuck as he points out that "[t]he didacticism underlying the demonisation of conversion, then, was a response to the perception that a large number of Christians had converted to Islam" (2006, 8). So, contrary to real life account of Ward, Daborne in his play *A Christian Turned Turk*, creates a character who dies contritely, describing himself as a misled soul and blaming the Turks for his bitter end: "Ungrateful curs, that have repaid me thus / For all the service that I have done for you" (16. 297-8). These lines serve to create an example of a renegade who feels disappointment and regret as a result of trusting the "other".

Although Daborne's Ward in the play dies, the real Captain John Ward was alive when the play was published. In the play, Daborne invents a completely different plot ignoring the reality, by which he deliberately misrepresents Islam and Turks. John Ward was born in a fishing town of Faversham when Elizabeth I was still in reign. He, like many others, chose pirating as a profession to be wealthy and later became a captain to Turkish ships. During Elizabeth's reign, pirating was supported and encouraged privately by the court. Although the queen seemed to object piracy, she invested in the pirates and provided them with ships. John Hawkins was among the ones dealing with slave trade, transporting hundreds of Africans to sell as slaves on behalf of England. Another example is Francis Drake who "sailed through the Strait of Magellan, pillaged Spanish towns on the Pacific, reached as far north as San Francisco, crossed to the Philippines, and returned around the Cape of Good Hope; he came back with a million pounds in treasure" (Greenblatt 2012, 19). Elizabeth raised Francis Drake, one of the most famous seamen of the time, to knighthood as a result of his accomplishments in the distant seas. After the death of the queen, king James I was on the throne and the court's approach towards pirates changed completely. Contrary to queen Elizabeth, he took disciplinary actions to prevent piracy and as a result, pirating became illegal. Thus, for pirates, turning back to their hometowns meant to continue living in poverty or to be hanged for piracy. Seeking a formal pardon from the king but unable to get an answer for his calls, Ward converted to Islam and lived as a wealthy man in Tunis (Sisneros 2016, 34). In the play, however, his conversion is attributed to a single cause which is his lust for a woman. Conversion is offered by Voadas as the only way for Ward to quench his lust: "Turn Turk... I am yours" (7. 127). This is a reference to excessive sexuality found in the Western accounts of the east and Islam in general as indeed, "the notion of a veiled, hidden lust masquerades as virtue and chastity is often a characteristic of the Islamic woman in English Renaissance texts" (Vitkus 2000, 14). However, attributing Ward's reason for conversion to lust alone undermines reality drastically and real-life Ward's economic success proves this.

Although Daborne claims the opposite, Ward lived well into his late seventies and probably died in 1623 during a plague spreading in the state. The name, John Ward, became very popular in England especially after his conversion to Islam. As Sisneros explains, "Ward was a national sensation; he was featured in dramas, news, pamphlets, ballads and the subject of a number of sermons and distraught letters back and forth between diplomats across Europe and presented for the English public as both hero and anti-hero" (2016, 34). Daborne's play, on the other hand, "construes his sexual and religious transgression to be the automatic precursor to a tragic downfall punctuated by hopeless repentance, suicide, and eternal damnation" (Degenhardt 2010, 16). Vitkus, however, describes the real-life Ward as an "admirable villain, a paragon of wealth and valour who exemplified the success and autonomy that may be achieved through an unruly

masculine virtue that is willing and able to defy the rules laid down by the Christian authorities” (2010, 26). In the eyes of many English people, Ward was a hero who could escape from poverty and become a wealthy man who owns his private vessels. However, as MacLean puts it “Daborne’s play abandons knowable facts for convenient fictions in order to achieve a demonstrable moral design” (2003, 226). In other words, by conflating facts with fiction Daborne contributes to the defamation of Islam to prevent conversion among Christians.

Ruling from Constantinople that once belonged to the Christians, Ottomans were a threat for the European countries. They called all Muslims as Turks without paying attention to their ethnicity. The name Turk was causing anxiety and fear (MacLean 2007, 2-5). Daborne’s play is an example of hostility towards Islam spreading among the Christians. Conversion was introduced to the public as a horrible act only if it is a matter of abandoning Christianity, not Islam. The Broadside ballads, which were popular among the public, mainly in the sixteenth century and beyond especially after the invention of print in 1472, included stories about Turkish converts. These ballads, instead of criticising, contained a hospitable attitude towards Turks who converted. They were written in the form of verse or songs; and were about recent events or popular themes. As Şahiner states, the ballads were highly effective on the public opinion, and they were used as a tool to arouse a negative image about the Turks and their religion. They often portrayed scenes that showed Turks as cowards, infidels, slothful persons and tyrants without any conscience to be veracious. Since these ballads were accessible by the majority of the English community, they were very effective on the general impression towards Turks (Şahiner 2016, 81-98). The ballad titled “The Turkish Lady”, tells the story of a Turkish girl who falls in love with an English man who is sold to a Turkish lady as a slave. The ballad narrates:

*When we arrived in Turkey,²
That treacherous people for to see,
It was all our fortunes to be,
Sold for slaves to a rich lady.
(lines 17-20)*

The lady offers him freedom in return for turning Turk, but he refuses and choses to live as a slave. After being rejected by the young man, she makes her decision. The poem ends as below:

*She got up and dress’d her in rich array,
And with this young man did sail away,
that was bound in chains and bondage too.
By this you see what true love can do.
(lines 41-44)*

While the Christian avoids conversion even for his freedom, the lady easily gives up on her own country and faith which is interpreted as a sign of true love. In another ballad titled “Lord Bateman”, a lord named Bateman is put into prison in Turkey and is saved by a Muslim girl, Sophia, who steals the keys of the prison cell. They fall in love and make vows to each other not to marry others. Sometime after he sails home with the ship she gives him, he forgets his vow. On the day of his wedding, Sophia comes to England:

*And when she came to Lord Bateman’s castle
So boldly now she rang the bell*

² All the ballads are taken from Oxford Broadside Ballad Archive (<http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/>)

*Who's there? cried the young porter,
Who's there? - now come unto me tell.*
(lines 41-44)

Glad about her arrival, Lord Bateman cancels the wedding instantly and marries Sophia. Ballads approach Turkish converts mildly and gently, without any reference to feelings of lust or dishonesty. It appears that the reprimand and disdain intended to arouse in the public towards the converts only work unilaterally to Islam's disadvantage. On the other hand, the picturing of Christian converts is appalling as it is shown in the play. Daborne often uses the chorus as a way of expressing his hatred towards Islam and its followers. The scene from Ward's conversion ritual elaborates this:

*The accursed priests of Mahomet being set,
Two knights present the wretch, who finds no let
To his perdition: to whom nor shame, nor fear
Give any curb.*
(8. 11-14)

In the dumb show which immediately follows the opening speech of Chorus in Scene 8, the conversion process, invented by Daborne, includes exaggerated actions such as Ward's coming "on an ass" and "spurns", the Mufti who "offers him a cup of wine by the hands of a Christian" which he refuses. Then, the chorus continues:

*they then read
The laws of their damned prophet. He subscribes,
Enrols his name into their pagan tribes
Now wears the habit of a free-born Turk.*
(8. 15-18)

Here, it is clear that the playwright is inspired by his own imagination while setting the scene, not the reality since none of these rituals for conversion has ever existed in the religion of Muslims. What is more interesting is that Fletcher's work *The Policy of the Turkish Empire* (1597), which gives a rather accurate description of the process of circumcision among Muslims, was already available for Daborne. Yet, he consciously conflates the ritual of circumcision with that of castration to create a terrible vision of what awaits anyone who converts to Islam. Then, he explains the purpose of the play through the chorus which is "to show the world, black deeds will have black ends" (8. 28). Just before the ritual, we hear Ferdinand saying, "no hell I see's so low / Which lust and woman cannot lead us to" (7. 281-82), referring to Ward's precise conversion. In an interesting manner, Daborne turns the text into a didactic work, a sermon perhaps, advising and warning about the perils of forsaking Christian religion. However, he endeavours to manage his aims by despising and disparaging the Turks and their religion rather than by foregrounding the merits of his own.

Conclusion

The common ground for many plays that were written and staged in the Early Modern period is that they share the same enmity towards Turks and their beliefs. The reason for this enmity was not because they despised or disdained Turks in the same way they did other foreign enemy countries, but because they sensed a mixture of fear and respect towards the Turkish nation. As Şahiner puts it, "[f]or the English theatregoers, then, the Turk was not simply an imaginary 'evil' but a nearing Islamic power threatening both their existence and religion" (2008, 137). Therefore,

it appears that the playwrights had a particular aim when picturing converts with tragic ends at the expense of misinforming their audience and that their aim was the defamation of the Turks and their religion. They depicted Ottoman Sultans as bloodthirsty tyrants and Turkish women as immoral and lustful as in the example of Agar and Voada in the play. Voada tells Agar that “I must enjoy his love, though quenching of my lust did burn the whole world besides” (6. 100-1). Once she convinces Ward to become Turk, she starts behaving differently. In this way, she is pictured as a hypocrite and a deceitful woman who pretends to love Ward only to change his religion. This becomes obvious when, right after the ceremony, she tells Ward that she hates him while she declares that she loves Fidelio. Hence, the play claims that Turkish women are unreliable and dishonest.

Studying the texts from a new historicist perspective helps to reach more reliable conclusions about not only the authors but also the political and cultural dynamics of the period to which those texts belong. Then it becomes possible to claim that they are parts of certain political and religious appropriations of the nations. As it is argued in this study, the tendency for misrepresentation of Turks resulted from the anxiety stemming from the threat towards Christianity. The growing number of English converts to Islam distressed the state and the religious authorities and they accepted defamation as one of the solutions for the problem they faced. Using new historicist approach in the examination of the play necessitated a closer look on the era, the playwright and historical and social facts which overall aided to reach a deeper understanding of the play.

BIBLIOGRAPHY

- Barin F. 2010, “Othello: Turks as ‘the Other’ in the Early Modern Period”. *The Journal of the Midwest Modern Language Association*. 43 (2), 37-58.
- Berghahn K.L. 1992, “New Historicism: Editorial Introduction”. *Monatshefte*. 84 (2), 141-147.
- Daborne R. 1612, *A Christian Turned Turk*. Ed. D. J. Vitkus. 2000, *Three Turk Plays from Early Modern England*. Columbia University Press.
- Degenhardt J.H. 2010, *Islamic Conversion and Christian Resistance on the Early Modern Stage*. Edinburgh University Press.
- Durant W. & Durant A. 1961, *The Age of Reason Begins: A History of European Civilization in the Period of Shakespeare, Bacon, Montaigne, Rembrandt, Galileo, and Descartes: 1558-1648*. Simon and Schuster.
- Fletcher G. 1597, *The Policie of the Turkish Empire: The First Booke*. London: John Windet, 1597. Early English Books Online Text Creation Partnership, 2011. Web. 24 August 2022.
- Gallagher C. 1989, “Marxism and the New Historicism”. Ed. H.A. Veese. *The New Historicism*. Routledge, 37-48.
- Greenblatt S. 1982, “Introduction”. Ed. S. Greenblatt. *The Power of forms in the English Renaissance*. Pilgrim Books, Norman, Oklahoma, 1-6.
- Greenblatt S. 2012, “Introduction”. Eds. S. Greenblatt, et al. *The Norton Anthology of English Literature: Vol B. The sixteenth century and early seventeenth century*. New York, NY: W. W. Norton & Company, Inc.
- “Lord Bateman”. Ed. No: Bod12339. <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/>
- MacLean G. 2003, “On Turning Turk, Or Trying To: National Identity In Robert Daborne’s *A Christian Turn’d Turke*”. *Explorations in Renaissance Culture*. 29 (2). 225-52.
- MacLean G. 2007, *Looking East: English Writing and the Ottoman Empire Before 1800*. Palgrave.
- Payne M. 2005, “Introduction: Greenblatt and New Historicism”. Ed. M. Payne. *The Greenblatt Reader*, Blackwell Publishing, 1-7.
- Phelps W.H. 1980, “The Early Life of Robert Daborne”. *Philological Quarterly*. 59 (1). 1-10.
- Rowse A.L. 2003, *The Expansion of Elizabethan England*. Palgrave Macmillan.
- Schmuck S. 2006, “From Sermon to Play: Literary Representations of ‘Turks’ in Renaissance England 1550-1625”. *Literature Compass*. 156. 1-29.
- Sisneros K.S. 2016, “The Abhorred Name of Turk”: Muslims and the Politics of Identity in Seventeenth

- Century English Broadside Ballads. Unpublished Doctoral Dissertation, University of Minnesota. Retrieved from the University of Minnesota Digital Conservancy, <https://hdl.handle.net/11299/185129/>
- Şahiner M. 2008, "Oriental Matter Revisited: Representations of the Turk in Robert Greene's *Selimus*". *Journal of Arts and Sciences*. 10. 135-144.
- Şahiner M. 2016, *Yüce Türk'ten Zalim Türk'e: Erken Dönem İngilteresi'nde Türk Algısı*. Siyasal Kitabevi. "The Turkish Lady". J. Kiernan, Printer, Liverpool. <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/>
- Tunstall E. 2019, "Of Honour and Innocence: Royal Correspondence and the Execution of Mary, Queen of Scots". *Melbourne Historical Journal*. 47. 57-72.
- Vitkus D. 2000, "Introduction". Ed. D. Vitkus. *Three Turk Plays from Early Modern England*. Columbia University Press, 1-53.
- Vitkus D. 2003, *Turning Turk: English Theater and the Multicultural Mediterranean*. Palgrave.

Geographical Research in Bozdağlar (Izmir): Geographical Determinations about What Needs to be Done at the Point of Development of Special Interest Tourism¹

Bozdağlar'da (İzmir) Coğrafi Araştırmalar: Özel İlgi Turizminin Geliştirilmesi Noktasında Yapılması Gerekenlere Dair Coğrafi Tespitler

Ferdi AKBAŞ*
Okan OĞAN**
Füsün BAYKAL***

Highlights:

- The study deals with the Bozdağ Mountains, located within the geographical borders of the Aegean Region, which hold a significant potential, especially in terms of tourism geography.
- It examines special interest tourism within the context of geographical studies, specifically in Bozdağlar.
- The study identifies the shortcomings and necessary actions to initiate special interest tourism in Bozdağlar, situated between İzmir and Manisa provinces.
- This study aims to fill an important gap for local and regional tourism geography.

Abstract: Representing one of the important tourism and recreation centers of the Aegean Region, Bozdağlar is notable for its relevance to tourism geography and constitutes one of the important research topics due to its natural and human geography features. This study was designed to conduct preliminary research on Special Interest Tourism (SIT) in Bozdağlar, in the hinterland of İzmir. The aim is to reveal the importance of sustainable tourism criteria and propose a road map for the initiation and future of Special Interest Tourism. The primary data for the research were obtained from a field study conducted in Bozdağlar, and the secondary data were gathered from scientific sources and İzmir province tourism plans. The methodology of the study is "mixed method" based on geographical area examination, SWOT analysis, and comparison. Findings indicate that although Bozdağlar has rich natural and cultural attractions and opportunities, the tourism services are quite lacking and face significant threats. In this context, current tourism in the region cannot meet most of the Global Sustainable Tourism Council's Destination Criteria (GSTC-D). As a result, activating the development potential for Special Interest Tourism in Bozdağlar will only be possible by creating a regional tourism plan and applying the GSTC-D Criteria.

Keywords: Tourism Potential, Sustainability, Criteria, Plannig, Bozdağlar.

¹ This study was presented as a paper at the "International Tourism Congress ITC2022 Tourism-Going Back/Forward to Sustainability" held in Lodz (Poland) between November 16-19, 2022, but was not published due to the lack of publication opportunity of the congress.

* Assist. Prof. Dr. Osmaniye Korkut Ata University, Kadirli Faculty of Social Sciences and Humanities, Department of Geography, ferdi.akbas75@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1899-1458.

** Ph.D. Student, Ege University, Institute of Social Sciences, Department of Geography, ookanogan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7340-1943.

*** Retired Prof. Dr. Ege University, Faculty of Letters, Department of Geography, fusun.soykan@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7340-4235.

Öne Çıkanlar:

- Çalışma Ege Bölgesi'nin coğrafi sınırları içerisinde yer alan ve özellikle turizm coğrafyası bakımından önemli bir potansiyeli bünyesinde barındıran Bozdağları konu edinmektedir.
- Makale Coğrafya bilim alanının sınırları içerisinde yer alan özel ilgi turizmini Bozdağlar özelinde ele almaktadır.
- İzmir ve Manisa illeri arasında yer alan Bozdağlar'da özel ilgi turizminin başlatılması noktasında tespit edilen eksiklikleri ve yapılması gerekenler üzerinde durulmaktadır.
- Çalışma, yerel ve bölgesel turizm coğrafyası için önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Öz: Ege Bölgesi'nin önemli turizm ve rekreasyon merkezlerinden birini temsil eden Bozdağlar, sahip olduğu doğal ve beşeri coğrafya özellikleri neticesinde turizm coğrafyasının ilgi alanına girmekte ve önemli araştırma konularından birini teşkil etmektedir. Bu çalışma, İzmir hinterlandındaki Bozdağlar'da Özel İlgi Turizmi (ÖİT) hakkında bir ön araştırma yapmak üzere tasarlanmıştır. Amaç, Özel İlgi Turizmi'nin başlaması ve geleceği için sürdürülebilir turizm kriterlerinin önemini ortaya koymak ve bir yol haritası önermektir. Araştırmanın birincil verileri Bozdağlar'da yapılan alan çalışmasından, ikincil verileri ise bilimsel kaynaklar ile İzmir ili turizm planlarından elde edilmiştir. Çalışmanın yöntemi coğrafi alan incelemesi, SWOT analizi ve karşılaştırmaya dayanan "karma yöntem"dir. Bulgulara göre Bozdağlar, zengin doğal ve kültürel çekiciliklere ve fırsatlara sahip olmasına rağmen turizm hizmetleri oldukça eksik ve tehditler oldukça yoğundur. Bu bağlamda bölgede mevcut turizm Küresel Sürdürülebilir Turizm Konseyi'nin Destinasyon Kriterlerinin (GSTC-D) çoğunu karşılayamamaktadır. Sonuç olarak Bozdağlar'daki Özel İlgi Turizminin gelişme potansiyelini harekete geçirmek ancak bölgesel turizm planının yapılması ve GSTC-D Kriterlerinin uygulanmasıyla mümkün olabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Turizm potansiyeli, Sürdürülebilirlik, Kriterler, Planlama, Bozdağlar.

Genişletilmiş Özet: Ege Bölgesi'nin idari sınırları içerisinde yer alan İzmir ve Manisa illerinin arasında yer alan ve turizm coğrafyası için önemli bir destinasyon merkezi olan Bozdağlar, bugüne kadar birçok bilimsel disiplin tarafından araştırılmıştır. Bu çalışma özelinde Bozdağlar turizm coğrafyası perspektifiyle ele alınmış ve yine turizm coğrafyasının alt başlıklarından ve araştırma konularından birini teşkil eden özel ilgi turizminin, Bozdağlar lokasyona uygunluğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Günümüz turizm coğrafyası alt başlıklarının önemli bir dalını oluşturan özel ilgi turizminin Bozdağlar'da başlatılabilmesi için yapılması gerekenlerin belirlenmesi ve sürdürülebilir ilkelerin önemini altının çizildiği çalışma, coğrafyanın önemli araştırma süreçlerinden arazi çalışmaları (alan / saha araştırmaları)'nın kullanılmasıyla ana şeklini almıştır. Bu yöntemin yanında literatür taraması, içerik ve doküman analizi ile Swot analizinden de faydalanılmıştır. Özetle araştırma karşılaştırmaya dayalı karma yöntemle tamamlanmıştır. Araştırma sonucunda Bozdağların kalıcı turizm coğrafyası için önemli bir potansiyele sahip kırsal bir alan olduğu, doğal ve kültürel çekim noktasında turizm faaliyetleri için birtakım avantajlara sahip olmasına rağmen söz konusu durumlardan istenilen düzeyde faydalanılmadığı tespit edilmiştir. Bozdağlar'da turizm faaliyetlerinin bugüne kadar gelişmemesi, Bozdağlar'ın turizme kazandırılması noktasında ne yerel ne de bölgesel düzeyde hazırlanmış politika ve/veya stratejilerin olmaması yörenin Bozdağlar'ın turizm faaliyetlerine yeterince dahil olamamasını net bir şekilde açıklamaktadır. Araştırma konusunu teşkil eden özel ilgi turizminin, iklim ve coğrafi konum olarak elverişli bir bölgede bulunan Bozdağlar'da gelişmemesi, Bozdağlar'a söz konusu alanda önem ve değer verilmediğini gün gibi ortaya çıkarmaktadır. Araştırma sahasında özel ilgi turizminin gelişebilmesi ve sürdürülebilir ilkeler çerçevesinde varlığını devam ettirebilmesi için kamu kurum ve kuruluşları, sivil toplum örgütleri ile yerel halkın ilgili konuda ve bölgeye özgü hazırlanacak olan plan ve projelere etkin bir şekilde katılımı sayesinde gerçekleşme imkânı bulacaktır. Tüm bunlar neticesinde Bozdağlar'ın hem ülkemizin hem Ege Bölgesi'nin önemli ve sosyo-ekonomik-sosyo-kültürel gelişim ve değişim değeri yüksek illerinin arasında yer alması, uygun coğrafi şartlara sahip olması, önemli ulaşım güzergahlarına yakın konumda yer alması, misafirperver bir yerel halka ev sahipliği yapması gibi etkenler Bozdağlar'ın özel ilgi turizmi konusunda büyük bir potansiyele sahip olduğunu ve eğer ilgili mercilerin doğru ve etkin bir karar, gelişim ve yönetim fonksiyonlarını devreye almaları neticesinde de söz konusu pozitif süreçlerin yaşanacağını göstermektedir. Tüm süreçlerin / yeniliklerin vuku bulabilmesi için Bozdağlar'a ait bütüncül ve sürdürülebilir bir yaklaşım ve entegre turizm planının tesis edilmesine ihtiyaç vardır. Bu plan Bozdağlar'a yapılacak olan turizm konulu yatırımların rasyonel ilkeler çerçevesinde toplanmasına, yörede turizmin on iki aya yayılmasına, turizmin mekânsal dağılımının

genişlemesine ve çeşitlenmesine imkân verecektir. Tüm bu pozitif ve egemen süreçlerin yanında farkındalık durumunun da gelişmesi gerekmektedir. Yörenin sahip olduğu değerlerin farkında varılması, hazırlanacak olan planlarda farklı bilimsel disiplinlerin görüş, öneri, düşünce ve isteklerine yer verilmesi, yerel halkın düşünce ve görüşlerinin göz ardı edilmemesi, uluslararası alanda ilgili konuda gerçekleştirilmiş olan gelişim süreçlerinin/planlarının tüm detayları ile irdelenmesi, uygun olanların karşılaştırma yöntemiyle coğrafi uygunluk analizlerinin yapılması, yörede hızlı bir değişim ve gelişim periyodunun başlamasını ve tüm sürecin rasyonel, katılımcı ve çevreye duyarlı bir şekilde ilerlemesini sağlayacaktır. Herşeye rağmen ortaya çıkacak olan sorunların çözüme kısa sürede kavuşturulması veya sorunların minimize edilerek optimum düzeyde anlayış / kabul geliştirilmesi, sürecin tüm paydaşlarla bütün detayları ile paylaşılması neticesinde olacağının altını çizmekte büyük fayda olduğu aşikardır.

1. Introduction

Sustainable tourism is a positive approach and branch of tourism that aims to reduce or optimize the tension and friction caused by complex interactions between the tourism sector, visitors, the environment, and the host communities. It involves ensuring that both physical and human resources can be preserved and transferred to future generations while maintaining their quality. This approach aims to make the positive and negative axis developments in the tourism phenomenon are sustainable in the long term and to help maintain the areas in which they operate wherever possible (Lane *et al.* 2022). The twelve aims for an agenda for sustainable tourism are: “economic viability, local prosperity, employment quality, social equity, visitor fulfillment, local control, community well-being, cultural richness, physical integrity, biological diversity, resource efficiency, environmental purity” (UNEP and WTO, 2005). Since the 1980s, when opinions against mass tourism began to emerge, Special Interest Tourism (SIT) has taken its place alongside alternative tourism and sustainable tourism approaches. SIT is an umbrella term, that encompasses a broad range of themes. As a niche form of tourism, it attracts specific tourists with passionate interests, as well as serendipitous tourists with minimal interest; thus, both carrying different expectations and meanings regarding their existential authenticity. Rittichainuwat has included the following types of tourism within this umbrella concept: *Film tourism, food tourism, medical tourism, shopping tourism, dark tourism and ghost tourism* (Rittichainuwat, 2018). Depending on the motivations of tourists, these types can further expand to include adventure tourism, sports tourism, experiential tourism, transformative tourism, festival tourism, and more.

The sustainable tourism destination criteria used in this study were developed by “The Global Sustainable Tourism Council (GSTC)”. The GSTC is an independent, non-profit organization legally registered in the United States, representing a diverse and global membership that includes national and state governments, leading travel companies, hotels, tour operators, NGOs, individuals, and communities. The GSTC is known for its “GSTC Criteria”, which define and manage global standards for sustainable travel and tourism to achieve best practices in sustainable tourism. There are two sets: Destination Criteria for public policy makers and destination managers (GSTC-D) and Industry Criteria for Hotels and tour operators (GSTC-I). They represent the result of a worldwide effort to develop a common language for ensuring and realizing sustainability in tourism. These criteria are organized four items/main headings: (A) Sustainable management; (B) Socio-economic impacts; (C) Cultural impacts; and (D) Environmental impacts. Although GSTC-D is related to the place and not to an institution, most of the criteria can nevertheless be taken up by and implemented through a destination management organization, which is responsible for a coordinated approach to sustainable tourism within the destination. The existence of such an organization constitutes a central requirement of the GSTC-D (URL 1; GSTC, 2019).

Bozdağlar is administratively located within the borders of two large provinces (İzmir and Manisa). The regional identity of Bozdağlar for these two provinces is limited to agriculture, rural settlements, and recreational activities. There is no vision, strategy and a plan for the development of tourism (İZKA, 2015; İzmir Vakfı, 2021; T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı, 2013). The main reason for this is that coastal tourism is developed in İzmir, which has led to Bozdağlar not being considered as an alternative region for tourism. However, Bozdağlar is one of the strongest candidate regions for SIT. The purpose of this study is to draw attention to the fact that “Special Interest Tourism” should be developed in Bozdağlar according to sustainable destination criteria. To create awareness, the study involved field visits, an assessment of the regions’s potential, a SWOT analysis, and a comparison of the current situation with sustainable destination criteria.

2. Special Interest Tourism and GSTC Destination Criteria

Special interest tourism, unlike holidaymakers who are stuck in the known cycle of mass tourism and remain inactive and/or have limited mobility, is more active, more sensitive to nature, has a higher tolerance coefficient and has a structure more intertwined with society and social processes, as well as being more passive in some experiences. It can accommodate different interests that are distant from the local people and exhibit individual behavior (Tanrısevdi & Çavuş 2003). According to Uluçeçen from Kozak and Bahçe (2009), the 1990s, regarded as the post-modern era, mark the transition from alternative tourism to special interest tourism. During this period, a new tourist profile emerged, characterized by a desire to escape routine and make unique demands. Consequently, tourism demand shifted towards individual preferences rather than a mass demand (Uluçeçen 2011). Sometimes synonymous with SIT both concepts of “active tourism” and “alternative tourism” are used. Indeed, taking an active role by people in the cultural and physical environment they visit is located in the focus of SIT. When special interest tourists travel, they prioritize their personal motivations and desired activities over the appeal of the destination itself. Within the tourism interest cycle, there is a discernible shift towards a more adventurous tourist profile, coinciding with increased confidence and prosperity in tourists' travel experiences (Akıncı & Kasalak 2016). It can be argued that interest in special interest tourism will continue to grow during this process.

Individual motivation/perceptions, rather than the attraction power of the preferred destination, are effective in the special interest tourists' ability to carry out the travel activity in which they will be involved in the tourism process. In other words, tourism activities carried out in the destination are of great importance for special interest tourists. For this reason, individuals involved in special interest tourism determine the periods during which they can pursue their hobbies as holiday time. For example, those who want to ski are considering/planning to travel during the snowfall period, and those who will participate in bird watching are considering/planning to travel in the early spring and late autumn, which is the migration period of birds (Akıncı & Kasalak 2016).

SIT can prepare the ground for re-visits and thus the income from tourism in rural areas can be raised. However, SIT remains a niche market (Rittichainuwat 2018, 9). Initially, SIT organizations were thought to focus on customer groups considered to be homogeneous, such as adventure tourism, ecotourism, sports tourism and cultural tourism for tourists seeking the “difficult or specialized” end of the market and “serious leisure participants”. In addition, it is now clear that operators are diversifying their offerings to attract the broad market segment of the “soft” or “beginner” end of the spectrum and the intervening stages, either based on their own expertise in the area of special interest or their awareness of the growing latent and visible consumer demand (Trauer 2004). Among the strengths of SIT are investments in differentiated

products and services, which positively impact labor-intensive jobs and employment. Examples of weaknesses include the lack of collaboration among small businesses and the scarcity of management and marketing expertise. The distinctive hobbies and interests of tourists participating in SIT set them apart from other tourists. They typically possess moderate to high budgets, exhibit experience, demonstrate selectivity in their choice of resorts, expect personalized services, and prioritize quality and authenticity (Uluçeçen 2011). According to Sousa (2018), it is expected that future work can contribute to the development of empirical studies to test the relationships in process innovation and STI contexts. Thus, an empirical study will not only test the propositions but also bring a quantitative and qualitative perspective. Special interest tourism has not yet received sufficient attention in the Turkish tourism literature. It requires a detailed area and demand analysis. As studies and awareness regarding this subject increase in Turkey, tourism will become more prominent on the agenda.

Sustainability should be the main objective when developing SIT in any geographical location. Seen as a means of sustainable development, sustainable tourism should respect and protect the development of future opportunities, meet the needs of hosts, ensure the sustainability of biodiversity and life support systems and cultural integrity, and generate increased efforts to ensure that basic ecological processes meet economic needs for sustainable tourism products (Akıncı & Kasalak, 2016). In this context, sustainable tourism criteria present an important guide. The Global Sustainable Tourism Council (GSTC) Criteria were created to provide a common understanding of sustainable tourism. GSTC-D represents the minimum level that any tourism destination should aim to achieve. The scope of GSTC-D is broad and the criteria are applicable to a wide range of destinations, whether urban, rural, mountain, coastal, or mixed. The criteria provide guidance on what should be done, but not on how to do it or whether the goal has been achieved. This qualification is implemented through access to performance indicators, relevant training materials and implementation tools, all of which are an essential complement to the GSTC Criteria. Some uses of GSTC-D include the following processes (GSTC, 2019): sustainability certification, guidelines for sustainable destinations, consumer awareness, government, non-government and private sector programs, media attention, tourism schools and universities, leadership, etc. The performance indicators expressed in this section were created to provide guidance in measuring compliance with the criteria, offering a suggested list of conditions, factors, evidence and actions to be sought in assessing compliance with the criteria at a destination. Application of the criteria will support a destination in contributing to the 2030 Agenda for Sustainable Development and the 17 Sustainable Development Goals. The criteria consist of four sections, each with two or three subsections (see also 3.4, Table 2). Although it is not possible to find studies establishing relationships and making comparisons between SIT and GSTC-D using search engines like Google, there are numerous publications concerning sustainable tourism and destinations. Specifically, there is a noticeable increase in publications focusing on “sustainable destination management” (Gržinić, and Saftić, 2012; Doğan & Gümüş 2014; Erkol Bayram *et al.* 2018; İlban 2019; Dinç 2021; Akyol 2021; Erşahin & Türkmen 2023).

Turkey Tourism Promotion and Development Agency (TGA) has signed a cooperation agreement with the Global Sustainable Tourism Council (GSTC). The signing of the agreement is regarded as an exemplary step towards sustainability, as Turkey is the first government in the world to develop a mandatory national program with GSTC.

The Turkey Sustainable Tourism Industry Criteria (TR-I) were established to facilitate the sustainable development of the Turkish tourism sector and foster a shared understanding of Turkish tourism among all stakeholders. TR-I has been formulated for implementation within

accommodation facilities and tour operators. In this regard, TR-I incorporates globally recognized sustainable tourism criteria as well as criteria tailored to Turkey's social and cultural context. The first phase of the program became operational in 2023. The second phase will be carried out gradually in 2025. The program is planned to be completed by 2030, when all international standards will be met (URL 1; GSTC, 2019; TGA, 2023).

3. Findings

3.1. Description of Bozdağlar and the Current Situation of Tourism

Description of Bozdağlar: Bozdağlar and its surroundings, which form a very large geographical region, are located almost in the central part of the Aegean Region. Bozdağlar is a high plateau in western Türkiye, starting about 110 km east of the city of İzmir (Fig. 1). The area is 2361 square kilometers, the average elevation is 1000-1200 m., and the peak is 2159 meters. On the Bozdağlar massif, which looks like a high plateau with deep cuts, there are hills with elevations exceeding 2000 meters in some places. In the Bozdağlar mountains, there are hills such as Bozdağ Hill (2159 m.), Hacıalikaroglu Hill (2839 m.), Kumpınar Hill (2070 m.), Çatalsivri Hill (2133 m.) with an altitude of 2000 m. Bozdağlar is a geographical unit that is situated in the Mediterranean macroclimate area and therefore receives moderate rainfall. On the plateau, there are forests, mountain meadows, natural medicinal plants, a lake, small streams, wild animals, agricultural areas, pastures, areas with protected status and rural settlements (Koçman 1984, 105; Doğa Derneği 2018; Soykan 1994) (Fig. 1).

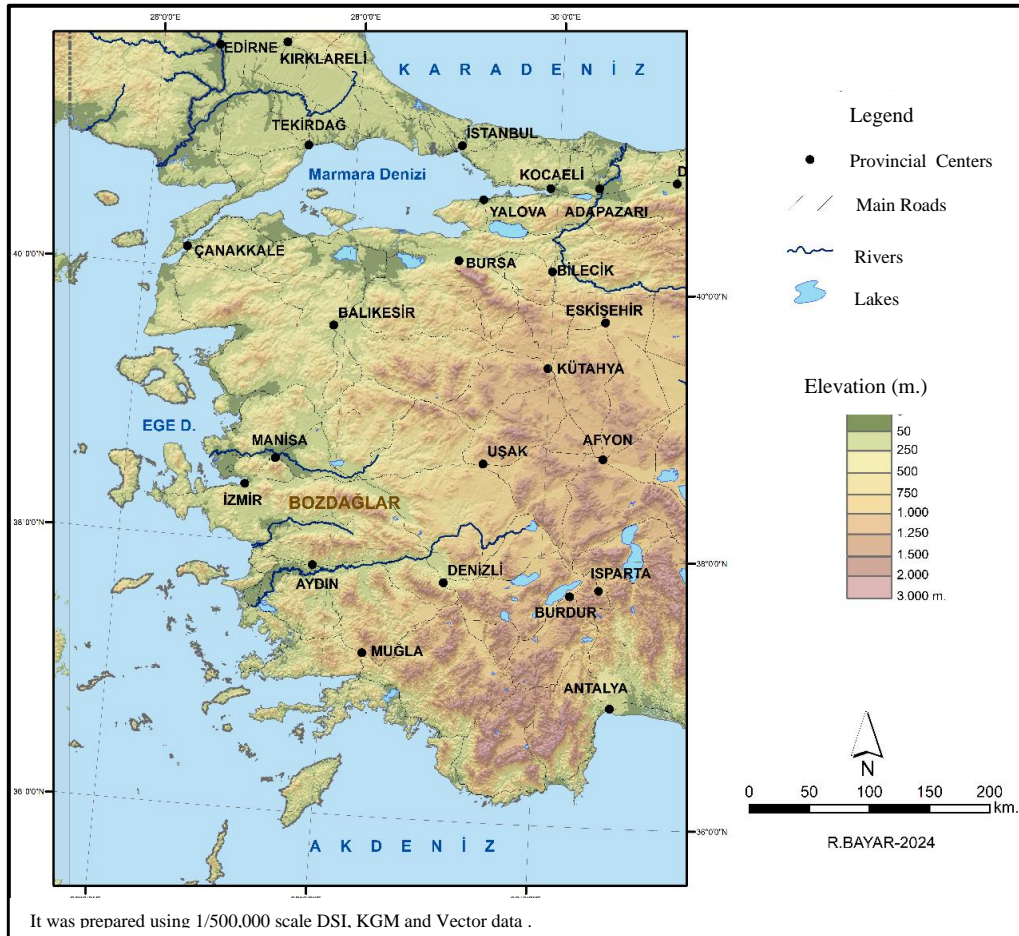

Fig. 1. Geographical Location of Bozdağlar in Western Anatolia and İzmir, (2024).

Service possibilities: Transportation from the immediate surroundings to the plateau is provided by two highway connections: Ödemiş district-Bozdağ town (28 km) from the south and Salihli district-Bozdağ town (25 km) from the north. There are also public transportation services to Bozdağ town. Rural settlements have no issues with electricity or drinking water supply. There are seasonal chalets around the Gölcük Lake and Gölcük Highland. For this reason, the summer population in the region significantly increases compared to winter. In this region, a seasonal settlement emerges between June and September, characterized by rural houses, food and beverage establishments, shopping venues, and accommodation units. Within this area, there are two small hotels and three guest houses, collectively providing approximately 170 beds for accommodation services (Ceylan 2016; Soykan 1994).

Local human potential and tourism demand: The inhabitants of Bozdağlar are hospitable and well-connected villagers who have preserved their traditions and ancient knowledge. The open social structure of the local population, particularly the women, and their favorable attitudes towards tourists represent significant humanitarian potential for hospitality ventures in the region. In interviews conducted with villagers during the Efeler Route project, all expressed willingness to participate in hostel operations (TC. İzmir Valiliği 2018). A significant portion of those who visit Bozdağlar are owners of country houses, while others are daily visitors, and a smaller fraction consists of overnight guests. The motivations of excursionists and tourists include activities such as walking, hiking, fishing, boating, cycling, horseback riding, paragliding, picnicking, dining, relaxation, and exploration, among others (Ceylan 2016). In this regard, Bozdağlar is sought after for recreational and sporting activities. The majority of visitors to Bozdağlar originate from the surrounding provinces and districts (İzmir: Kemalpaşa, Bayındır, Ödemiş, Kiraz *et al.* Manisa: Salihli, Turgutlu *et al.*). While ascents to Bozdağlar are possible throughout the whole year, the summer months experience the highest levels of activity. A recent development regarding Bozdağlar is the introduction of a hiking route named the "Efeler Route," scheduled to commence operation in 2023 (refer to section 3.2. Cultural attractions). This initiative has sparked increased interest in Bozdağlar, leading to the emergence of a new type of visitor: hikers. Individuals in this category visit either independently, in small groups, as part of travel agency tours, or through the organization of mountaineering clubs. The spring and autumn months are predominantly favored for hiking activities (URL 2).

The current state of tourism in the Bozdağlar can be summarized as follows:

- ✓ *Reason for choosing Bozdağlar:* Natural attractions, Birgi, and other villages.
- ✓ *Transportation:* Mostly private vehicle.
- ✓ *Accommodation and duration of stay and arrival time:* Mostly daily, short stay (1-2 days), weekends, short and long holidays, all seasons.
- ✓ *Market and demand:* Nearby environment, local visitors, families and young people, tours or individual arrivals, purpose: rest, sports activities, culture-belief, discovery, observation, shopping, etc.
- ✓ *Tourism/recreation type:* Rural tourism, outdoor recreational activities (passive/active)

3.2. Natural and Cultural Assets that Can Be a Source for Special Interest Tourism in Bozdağlar

Identifying tourism potential is critical for tourism planning and is an important driver of destination development (Yan *et al.* 2017). The attractiveness of tourism supply is the most basic concept that expresses tourism potential. In addition, the tourism experience needs to be more attractive than other tourist destinations if competitive advantages are to be increased while utilizing tourism potential (Puška *et al.* 2021). There are various approaches, methods and models

for determining tourism potential (Kutvan and Kutvan 2013; Mojic 2011; Puška *et al.* 2021; Răcășan *et al.* 2016; Rivero *et al.* 2016; Stojanov *et al.* 2013; Yan *et al.* 2017; Zimmer & Grassmann 1996). In this study, tourism supply potential is briefly defined and interpreted through SWOT analysis.

Natural attractions: Protected natural attractions are of great importance in terms of uncovering the tourism potential of any geographical location. In protected areas, special attention should be paid to the type of tourism infrastructure. Here, the infrastructure should include eco-resorts or eco-hotels with important eco-certificates for ecological commercial activities and activities within the destination, restaurants with organically produced food, ecological traffic communication vehicles, a sufficient number of educational facilities and visitor and information centers. Heritage within the geographical fabric, contains an important potential for tourism success such as scientific research, ecotourism, schools in nature and educational tourism (Stojanovic *et al.* 2024, 4-6).

The geomorphology of the Bozdağlar was shaped by erosion-accumulation processes due to tectonic movements. Karst landforms and canyon valleys cover a large area on the plateau. The highest point of the mass rising between the Gediz and Küçük Menderes basins is 2159 m. On the northern edge of the Bozdağlar range, descending to the Gediz River Plain, the "Tmoloschutt-Bozdağ reservoirs", more than 10 kilometers wide and hundreds of meters thick, lie along the axis of the mountainous mass. In the south, again along the axis of the Bozdağlar, is the Küçük Menderes River Plain (Koçman 1984: 57-58). The region is home to many plant species specific to the Mediterranean, as well as some plant species belonging to the European-Siberian plant geography (maquis, red pine, larch, oak, chestnut, etc.) along with various endemic plants. Wildlife is very rich (birds of prey, reptiles, mammals, butterfly species, etc.). There are four places with protection status in Bozdağlar: (i) Ovacık Village Chestnut Natural Monument (Bayındır); (ii) Anatolian Chestnut Natural Monument (Ödemiş); (iii) Bayındır Ovacık Wildlife Development Area; (iv) Gölcük Lake (It was declared a "Sensitive Area to be Strictly Protected" by the Presidential Decree in 2021). In the area where the Ovacık Village Anatolian Chestnut Natural Monument is situated, there are natural chestnut communities, as well as a 500-year-old monumental chestnut tree. Additionally, the region features maquis habitats where kermes oak (*Quercus coccifera*) predominates, along with forests of red pine (*Pinus brutia*) and black pine (*Pinus nigra*). High alpine meadows extend above the tree line in this area. Bayındır Ovacık Wildlife Development Area; 57,889 decares of land located in Bayındır district was declared as Wildlife Development Area in 2006. Target type is roe (URL 3; URL 4). In the central part of the plateau, there is Gölcük Lake (81 ha) at 1050 m. The lake is situated within the largest of the groove-shaped, alluvial-based depressions at an elevation of 1000 meters on the Bozdağ Plateau. Gölcük Lake is categorized as an alluvial barrier lake, with an average depth of 5 meters. The Gölcük Basin receives an average annual rainfall exceeding 1000 millimeters. The number of snowy days is between 5-13 days. During the summer months, irrigated agriculture is carried out around the lake and water is provided from the lake for irrigation. During this period, the water depth drops to 3-4 meters. Since domestic and agricultural waste around the lake reaches the lake through various means, the lake water is contaminated. As a result of ongoing sedimentation, Gölcük is gradually filling up, and the process of shallowing persists. These issues have a detrimental impact on the delicate ecological equilibrium of the lake (Doğa Derneği 2018; Soykan 1994; Vardar & Altınar 2003), (Fig. 2). These data indicate a significant potential for various forms of nature-based tourism and recreational activities (such as ecotourism, green tourism, route tourism, hiking tourism, camping-caravan tourism, *etc.*) in Bozdağlar. Consequently, there are numerous unique attractions capable of catering to the needs of special interest tourism tourists.

Fig. 2. Gölcük Lake in Bozdağlar
Source: URL 5, 2022; URL 6, 2021

Cultural attractions: The socio-cultural factors of the tourism destination directly contribute to the development of forms of cultural tourism, which can significantly contribute to the attractiveness of the tourism destination. The following should be considered as important socio-cultural factors for the development of tourism: language, culture, indigenous products, gastronomic specialties, cultural and historical monuments, cultural objects, art, traditions and festivals, costumes, treatment of guests and other elements. By correctly evaluating the natural and socio-cultural values of the tourism destination, important results can be achieved in the development of various forms of tourism that will have a sustainable character (Stojanovic *et al.* 2024).

Ceylan (2016) states, based on many sources and documents, that the Salihli-Sart-Bozdağ-Gölcük-Birgi-Ödemiş highway constitutes one of the important routes in historical periods. In another study, it is mentioned that the depressions extending north-south in the Bozdağlar region were utilized as mountain passes, particularly for transportation between Ephesus and Sardes. Additionally, there are significant historical settlements in close proximity, including Sardes, Hypaepa, Coloe, and Birgi (Vardar & Altiner 2003). The recent historical significance of Bozdağlar is also noteworthy. During the Ottoman period, Gölcük and Bozdağlar related to Birgi, Sart, Manisa, Alaşehir, Kula, and Uşak, among others. It is known that the region experienced a significant increase in population during the summer months due to the arrival of nomadic groups from various locations. Undoubtedly, the most esteemed visitors to the plateaus were the *şehzades* who served as governors in the Manisa sanjak. The *şehzades* came to Bozdağlar with a large elite group for two or three months almost every year (Ceylan 2016). One of the most important local cultural values of the region is the "Efeler culture". In common terminology, "Efe" refers to a leader and the armed units formed under the leadership of efe are called "gangs". The activities of efeler were seen in the immediate region of Western Anatolia in the late 19th and early 20th centuries. During the War of Independence, efe gangs fought alongside the armies of the Grand National Assembly against Greek occupation forces and played a crucial role in liberating the region from occupation. The "Efeler Route" Project, completed in 2023, is a cultural walking route designed to encompass the villages and historical sites associated with the "efeler" and local insurgent groups in the Küçük Menderes Basin. The route commences from Kavaklıdere village in Bornova, traverses predominantly through Bozdağlar (16 out of the total 27 destination points are located in Bozdağlar), extends east and southward, crossing the Aydın Mountains, and concludes at Şirince village and the House of Virgin Mary, covering a distance of approximately 500 kilometers (TC. İzmir Valiliği 2018; URL 2) (Fig 3).

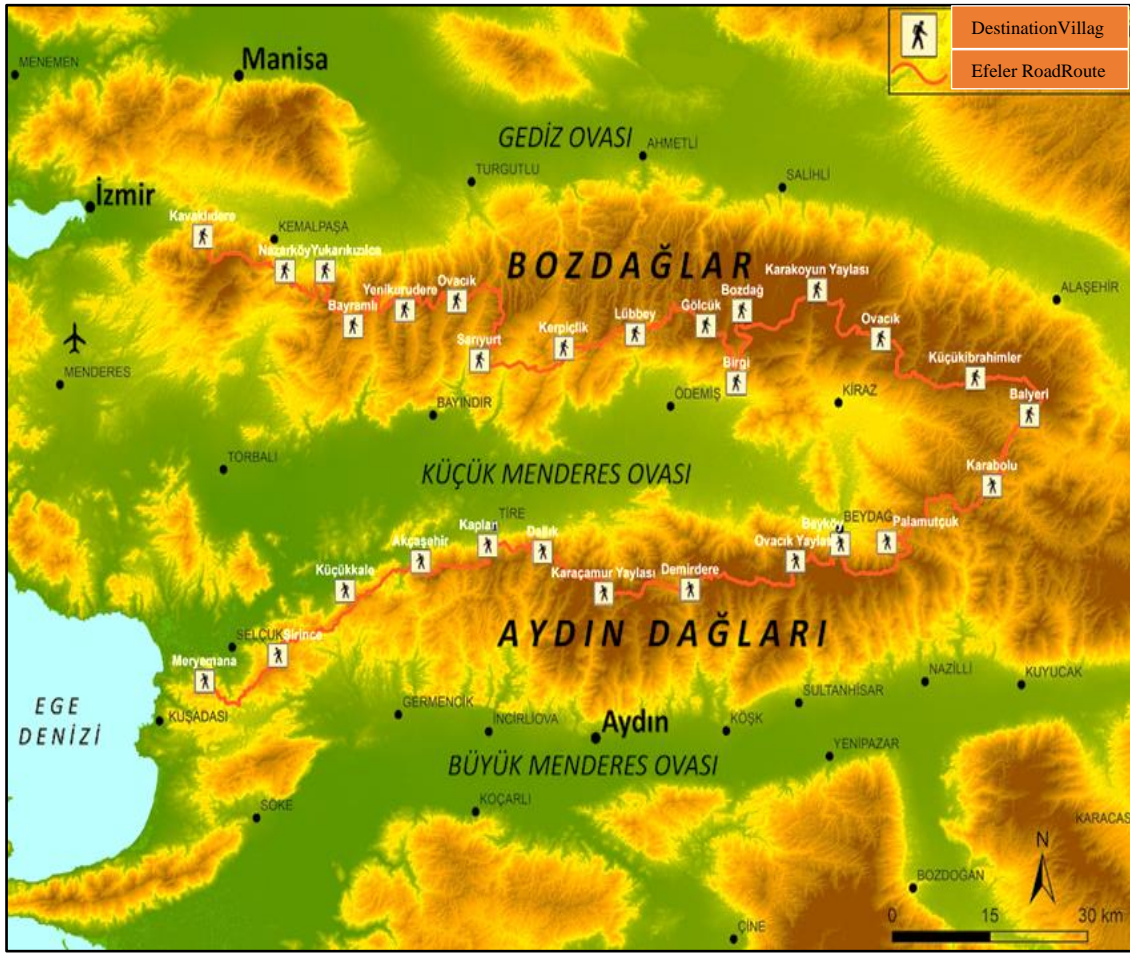

Fig. 3. Efeler Route, Stages and Destination Villages (Source: Volkan Zoğal)

The most important place to visit today in the Bozdağlar is the town of Birgi (1869 inhabitants). Birgi is located on the southern slopes of Bozdağlar (420 m) and is 120 km away from Izmir. Birgi, during the Period of the Anatolian Beyliks (Sultanates), Birgi was under control of the Aydınoğlu Sultanate of which it was the capital city in the 13th and 14th centuries. In 1426, Birgi came under control of the Ottoman Empire. There are still remains of the many civilisations that Birgi hosted; such as many tombs, madrasa, dar-ül hadis, mosques, fountains, baths, libraries, masjid and residences which reflect the architectural and cultural features as well as houses dated to the 18th century and the following centuries. The Great Mosque of Birgi was completed in 1312 on the order of Mehmed Bey, the founder of the Aydınoğlu Sultanate. Built by a leather merchant in the eighteenth century, Çakırağa Mansion is one of the prominent buildings reflecting the architectural and ornamental style particular to the Aegean region during that period. The town of Birgi was named one of the “Most Beautiful Villages in the World” by UNWTO in 2022 (URL 7, 2022) (Fig. 4).

Fig. 4. Birgi Town in the Southeast of Bozdağlar
Source: URL 8, 2022

Bozdağlar rural culture is characterized by rural architecture (Birgi stone houses *etc.*), agricultural products (potatoes, tomatoes, beans, grapes, olives, cherries, walnuts, chestnuts, dairy products *etc.*), local culinary traditions and hospitable people. The largest settlements in the higher parts of the plateau (1000 m) are the Gölcük and Bozdağ neighborhoods (1329 and 531 inhabitants). Most of the rural settlements are concentrated below 1000 m on the northern and southern edges of the plateau (Fig. 5).

Fig. 5. Distribution of the Primary Rural Settlements in the Bozdağlar
Source: Doğa Derneği, 2018

Dadbey village (Günlüce/Ödemiş), established upon the remnants of Hypaipa, is a significant ancient city of antiquity. Hypaipa thrived economically due to its strategic location along a vital route linking Ephesus and Sardis. The structure in Dadbey, formerly utilized for olive processing,

remains inactive today. Another instance of industrial heritage in Dadbey includes pottery workshops. Presently, pottery production is conducted solely by a single artisan (Pullukçuğlu Yapucu 2023). Another village, Nazarköy, situated to the northwest of Bozdağlar, is renowned for its production of eye bead handicrafts, a form of glass processing art. Artisans in the village utilize furnaces (workshops) to melt and shape discarded glass pieces, crafting various souvenirs. Women play a predominant role in the design of these souvenirs. Nazarköy boasts a total of five traditional glass furnaces, where approximately 20 individuals are employed (Özar 2019). All of these cultural values of Bozdağlar prove that there is a sufficient supply potential in the region for cultural tourism, religious tourism, agrotourism and experiential tourism, especially rural tourism. Undoubtedly, tourists with special interests will find many interesting places and topics.

3.3. Using SWOT Analysis to Determine Bozdağlar Suitability for SIT

In order for special interest tourism to flourish in the region, it is essential to assess both the suitability of the region for this type of tourism and its supply potential. SWOT analysis can be used for this purpose. SWOT analysis evaluates the tourism potential and aids managers in determining which indicators will be beneficial in monitoring trends and progress towards achieving the destination's tourism objectives (World Tourism Organization, 2004). SWOT analyses for tourism have been conducted for various entities such as countries, regions, cities, villages, and tourism types including coastal areas, mountains, villages, and more (Cangül & Ezenel 2018; Ercan *et al.* 2017; Kara 2016; Karakaş *et al.* 2015; Kızılaslan & Ünal, 2014; Meriç & Bozkurt 2017; Polat *et al.* 2014; Şarkaya İçellioğlu 2014; Yasak & Oğan 2019; Akıncı & Kasalak 2016, *etc.*). In order to develop Special Interest Tourism (SIT) in Bozdağlar, conducting a SWOT analysis can provide essential insights and basic information (Table 1).

Table 1. SWOT Analysis Conducted to Access Basic Data for SIT in Bozdağlar

S	W	O	T
Strengths	Weaknesses	Opportunities	Threats
Geographical location: Proximity to Izmir	Remaining administratively within the borders of two provinces	High demand potential in the neighborhood	Rural outward migration from the region
Being surrounded by two river basins from the north and south and an elevation of two thousand meters	Absence of an integrated spatial plan	Presence of university youth in the neighbourhood	The emergence of hybrid (mixed) landscapes with outsiders settling in the region
Two-way land transportation from north and south	Pollution and shrinkage of the lake water	Presence of nearby district centers and ruins	Disruption of the homogeneous structure of rural culture with outsiders coming to the region
Water resources, endemic plants, monumental trees, forest, spectacular landscape	Lack of participation and governance awareness	Crop richness of agricultural basins in the north and south	Lack of interest in the region in national and regional plans
Capacity for snow in winter	Inactive ski resort	Global tourism developments and	Absence of a regional authority for tourism

		growing interest in the mountains	
Efeler Route passing through Bozdağlar	The new opening of Efeler Route is not yet widely known	Nature and cultural walks garner global attention. all over the world	Absence of regional tourism plan
Rural settlements, local culture, agricultural products, cultural landscape	Less diversification in the economy	Development potential of rural tourism and agrotourism	Agricultural activities are under risk due to internal and external factors
Important cultural places to visit in Bozdağlar and its surroundings	Cultural visiting places are not in high demand	High competitiveness of religious tourism and cultural tourism	High interest in coastal tourism
Hospitable rural community open to innovation	Limited accommodation capacity, land transportation only	Being little known, little used arouses curiosity for the tourist	Failure to take measures against climate change in the region
Suitable locations for subtypes of SIT	Aging of the rural population and lack of tourism awareness	Increasing efforts to bring rural areas into tourism in Türkiye	Competition from regions around İzmir with similar rural attractions

According to the SWOT analysis data, numerous strengths have been identified that are poised to facilitate the development of Special Interest Tourism (SIT) in Bozdağlar. Additionally, weaknesses in protection, service infrastructure, and governance have been identified. External opportunities present significant advantages that could position the region as a target for SIT, while threats indicate serious external risks.

It is not enough to determine the suitability of Bozdağlar for SIT only through SWOT analysis. This analysis provides a brief general evaluation of the tourism potential. Further research is also needed. It is possible to determine these with three groups of questions:

- (i) (i) Which special places in Bozdağlar are suitable for the development of SIT activities? What special places are needed in Bozdağlar?
- (ii) What are the expectations of SIT tourists from Bozdağlar? or What are their motivations that will direct them to Bozdağlar?
- (iii) What are the desire, knowledge and skill levels of Bozdağlar rural people in organizing spaces for SITs and creating special activities for tourists?

Answering these questions falls outside the purview of this article. As previously mentioned, the objective is to underscore the significance of employing sustainable tourism criteria in the advancement of SIT in Bozdağlar. Therefore, in order to obtain answers to these three questions, it is envisaged to undertake a subsequent study utilizing field research-based qualitative methods, particularly verbal interviews, as the second phase of this article.

3.4. Comparison of Current Tourism in Bozdağlar with GSTC-D Criteria and Implications for SIT

The Global Sustainable Tourism Council Destination Criteria (GSTC-D) serves as a fundamental guide for destinations aspiring to achieve sustainability. Criteria delineate what ought to be accomplished, yet they do not ascertain the method of implementation or verify the attainment of objectives. Consequently, "Performance Indicators" have been devised to complement the criteria (Travel Forever GSTC 2013).

Mountains in the world are privileged geographical units with their heights, slopes, challenges, opportunities and societies. Natural risks, lack of services and conflicts leave populations relatively poor (Nations Unies 2022; World Tourism Organization 2004). For these reasons, tourism in the mountains has been made one of the main tools of rural development. Bozdağlar is a high plateau in terms of its formation and at the same time a large mountainous area. Development of SIT and other types of tourism for rural development in Bozdağlar should be done in accordance with GSTC-D Criteria. With this approach, the existing tourism in the region was initially juxtaposed with the GSTC-D Criteria (GSTC 2019). This comparison revealed comprehensive deficiencies in sustainability, indicating that when the development of SIT is prioritized, shortcomings in sustainability will become apparent (Table 2).

Table 2. Comparison of Current Tourism in Bozdağlar with GSTC-D Criteria and Implications for SIT

GSTC-D Criteria	Current situation in Bozdağlar
SECTION A: SUSTAINABLE MANAGEMENT	
A(a) Management structure and framework	
A1 Destination management responsibility	none
A2 Destination management strategy and action plan	none
A3 Monitoring and reporting	none
A(b) Stakeholder engagement	
A4 Enterprise engagement and sustainability standards	none
A5 Resident engagement and feedback	none
A6 Visitor engagement and feedback	none
A7 Promotion and information	none
A(c) Managing pressure and change	
A8 Managing visitor volumes and activities	none
A9 Planning regulations and development control	none
A10 Climate change adaptation	none
A11 Risk and crisis management	none
SECTION B: SOCIO-ECONOMIC SUSTAINABILITY	
B(a) Delivering local economic benefits	
B1 Measuring the economic contribution of tourism	none
B2 Decent work and career opportunities	partially
B3 Supporting local entrepreneurs and fair trade	partially
B(b) Social wellbeing and impacts	
B4 Support for community	partially
B5 Preventing exploitation and discrimination	sufficient
B6 Property and user rights	partially
B7 Safety and security	sufficient
B8 Access for all	partially
SECTION C: CULTURAL SUSTAINABILITY	
C(a) Protecting cultural heritage	
C1 Protection of cultural assets	partially
C2 Cultural artefacts	sufficient
C3 Intangible heritage	sufficient
C4 Traditional access	sufficient
C5 Intellectual property	partially
C(b) Visiting cultural sites	

C6 Visitor management at cultural sites	none
C7 Site interpretation	partially
SECTION D: Environmental sustainability	
D(a) Conservation of natural heritage	
D1 Protection of sensitive environments	partially
D2 Visitor management at natural sites	none
D3 Wildlife interaction	partially
D4 Species exploitation and animal welfare	partially
D(b) Resource management	
D5 Energy conservation	none
D6 Water stewardship	partially
D7 Water quality	sufficient
D(c) Management of waste and emissions	
D8 Wastewater	partially
D9 Solid waste	none
D10 GHG emissions and climate change mitigation	none
D11 Low-impact transportation	none
D12 Light and noise pollution	none

Source: GSTC, 2019

The most significant finding from the table is that Bozdağlar falls short in meeting the majority of the GSTC-D criteria. However, the region exhibits partial sustainability with regard to criteria related to social welfare and cultural heritage protection. Consequently, despite the considerable potential and strengths that Bozdağlar possesses for SIT, it is imperative for the region to fulfill the majority of the GSTC-D criteria in order to establish sustainable tourism

3.5. Preliminary Views on the Development of SIT in Bozdağlar

Bozdağlar, endowed with its natural and cultural treasures, stands as one of the mountainous regions in Izmir ripe for the development of Special Interest Tourism (SIT). Upon meeting the GSTC-D Criteria for SIT in Bozdağlar, the following functions of sustainable tourism in mountainous regions (Euromontana 2011) will be realized:

- ✓ Long-term income and employment and fair distribution of income to rural people.
- ✓ Protection and promotion of natural and cultural heritage.
- ✓ Training local people and tourism operators.
- ✓ Establishing cooperation between local actors, stakeholders and tourists (gouvernance).

The establishment of these functions in Bozdağlar signifies the facilitation of both socio-economic development and the promotion of Special Interest Tourism (SIT) for rural settlements in the hinterland of Izmir, which rely primarily on agriculture as their sole source of income and experience rural migration. Therefore, the following suggestions can be proposed to enable these key functions to commence and ensure sustainability in the region: (Table 3):

Table 3. Basic Strategies for the Development of SIT in Bozdağlar in Compliance with GSTC-D Criteria

Basic strategies	Things to do
Creating special interest venues and activities	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Selecting places with a special identity, brand value and suitable for experiences and discoveries ✓ Select priority action themes ✓ Pilot projects must be implemented

Training, participation and organization	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Guest house management training should be given to rural people ✓ Establishment of exemplary and pioneering businesses should be encouraged ✓ Non-governmental organizations should be established, collective intelligence should be developed, common interest communities should be created, entrepreneurship should be taught ✓ A cooperation network should be established between the public sector, local government, non-governmental organizations, actors, stakeholders and the private sector, and governance should be implemented
The market research	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Researching the typology of special interest tourists ✓ Promotion and marketing with up-to-date technologies
Planning	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Inventory of natural and cultural resources should be made ✓ Identify supply, demand, competition and market potential ✓ Priority areas and thematic villages should be selected ✓ Focus on quality to ensure added value ✓ Create development strategies

If we need to include further additions to this table, it will be imperative to undertake all of the above when implementing Special Interest Tourism (SIT) aligned with the GSTC-D Criteria in Bozdağlar. Equally crucial and challenging as the inception stage is its management. Therefore, it is essential to progress towards the objective by establishing one of the destination management models (García *et al.* 2012; Pike 2009; Akyol 2021; Dinç 2021; Presenza *et al.* 2005; Çoban & Yıldız 2019; Balođlu & McCleary, *etc.*) for Bozdağlar or a mixed model suitable for the region.

4. Discussion and Conclusion

Bozdağlar is a high plateau with a geomorphological structure showing mountain characteristics and a rural region in terms of population, settlement and economic activities. Although Bozdağlar's natural and cultural attractions offer advantages for the development of various types of tourism, current tourism is very weak, with recreational activities and day visits in the foreground. Why hasn't tourism developed in Bozdağlar until now? This is primarily due to the absence of a vision, policy, or strategy for tourism development in Bozdağlar, neither in national nor regional plans. Only in regional plans, a current situation analysis was conducted, and the tourism potential was mentioned (İzmir Büyükşehir Belediyesi 2016; İZKA, 2015; İzmir Vakfı 2021).

The most basic and effective answer to the question of why Bozdağlar has not developed at the desired/expected level in terms of tourism, especially special interest tourism, despite being located in a favorable region and climate, is that both public institutions and organizations, non-governmental organizations and private sector representatives need to provide the Bozdağlar with the necessary resources. It is clear as day that it does not attach importance and value at a level and effectively. For effective tourism planning, it is necessary to prepare transparent, rational and applicable plans and projects that involve local people and that all processes are transparent. The fact that the Bozdağ Mountains are among the provinces of our country with high socio-economic

development values, such as Manisa and Izmir, and that they have suitable geographical features indicate that they will develop in special interest tourism.

The primary reason for this lack of interest is that Bozdağlar is not perceived as an alternative destination for coastal tourism in Izmir. Another contributing factor to the absence of innovations such as tourism in the agricultural and rural settlement structure of Bozdağlar is the novelty of integrating agriculture and rural settlements into tourism in Turkey. However, new institutional structures (Agriculture and Rural Development Support Institution, Development Agencies, etc.) have started to support tourism in rural areas.

In this study, the aim is to develop Special Interest Tourism (SIT) integrated with the GSTC-D Criteria for Bozdağlar. The rationale behind why SIT can be pursued is as follows: SIT encompasses various types of tourism, including rural tourism, agritourism, ecotourism, adventure tourism, health and wellness tourism, camping-caravan tourism, hiking tourism, experiential tourism, cultural tourism, among others, and each of these types of tourism can find suitable spaces within Bozdağlar. The development of SIT in compliance with the GSTC-D in Bozdağlar will yield the following benefits:

- ✓ New branches of activity will emerge in the local economy;
- ✓ Income and employment will increase; local products will gain added value by turning them into touristic products;
- ✓ The quality of life of rural people will improve;
- ✓ Outward migration will slow down;
- ✓ Awareness of protecting natural resources and rural culture will increase;
- ✓ Participation and governance will be introduced;
- ✓ Local governments will increase their service capacities;
- ✓ Sensitivity to current developments such as climate change,
- ✓ Digitalization, green economy, circular economy will increase;
- ✓ Tourists will get satisfaction from their holidays in terms of experience, transformation, health, etc. with new contemporary tourism approaches.

The realization of all these innovations and initiatives depends on the preparation of an integrated tourism plan in Bozdağlar. This plan will ensure that investments are rational and sustainable and will contribute to the spatial distribution, diversification and twelve-month tourism vision of İzmir tourism. In addition, more research should be conducted on the region and the subject, and university-based interdisciplinary projects (geography, history, architecture, economy, tourism, marketing, promotion, etc.) should be carried out. In addition to all these, the tourism potential of Bozdağlar should be realized. Positive accelerated change and development in tourism activities can only be achieved by being aware.

Financial Support Notification (Funding)

The study received no financial support from any institution.

BIBLIOGRAPHY

- Akıncı Z. & Kasalak M. A. 2016. Management of special interest tourism in terms of sustainable tourism, C. Avcıkurt, M. S. Dinu, N. Hacıoğlu, R. Efe, A. Soykan, N. Tetik (Eds.), *Global Issues and Trends in Tourism*, 176-190.
- Akıncı Z. & Kasalak M. A. (2016). Sürdürülebilir Turizm Yönetimi Açısından Özel İlgi Turizminin Yeri ve Önemi, *Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, 161-182.
- Akyol C. 2021. Sürdürülebilir turizm anlayışı kapsamında bir destinasyon yönetim modeli önerisi, *İmgelem*, 5 (9), 507-540. doi: <https://doi.org/10.53791/imgelem.979911>.
- Aurélien D. & Herinandrianina T. 2014. The determinants of Destination Management System (DMS) and CSFs evaluation for Madagascar, *European Journal of Business and Management*, 6 (35), 168-178.
- Baloğlu Ş. & McCleary K. W. 1999. A model of destination image formation, *Annals of Tourism Research*, 26 (4), 868-897.
- Cangül D. & Ezenel E. 2018. Bodrum Yarımadası ve zeytinyağı turizmi: Uygulanabilirliği açısından SWOT analizi ile değerlendirilmesi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(3), 55-68. doi: <https://doi.org/10.17153/oguiibf.420729>.
- Ceylan M. A. 2016. Geçmişten günümüze önemli bir sayfiye: Gölcük gölü ve yaylası (Ödemiş), *Marmara Coğrafya Dergisi*, (33), 179-214. doi: <https://doi.org/10.14781/mcd.79232>.
- Çoban G. & Yıldız O. Ş. 2019. Developing a destination management model: Case of Cappadocia, *Tourism Management Perspectives*, 30, 117-128.
- Dinç Y. 2021. (Ed.). Zeytin kenti Ayvalık'ta sürdürülebilir destinasyon yönetim modeli, Detay Yayıncılık.
- Doğa Derneği. 2018. EGE024 (Bozdağlar), *Türkiye'nin Önemli Doğa Alanları*, 220-223. <https://www.dogadernegi.org/onemli-doga-alanlari/>
- Doğan M. & Gümüş M. 2014. Sürdürülebilir Destinasyon Yönetimi, Sürdürülebilir Bozcaada: Bir Model Önerisi, *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 11(3), 6-25.
- Ercan F., Dalgın T. & Atak O. 2017. Muğla/Ortaca ilçesinin kırsal turizm potansiyelini değerlendirmeye yönelik bir SWOT analizi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(52), 1416-1424. doi: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2017.1991>.
- Erkol Bayram G., Karaçar E., Bayram A. T. & Ak S. 2018. Sürdürülebilir turizm perspektifinden destinasyon yönetimi: Sinop iline yönelik bir araştırma, *1.Uluslararası Turizmde Yeni Jenerasyonlar ve Yeni Trendler Konferansı*, 01-03 Kasım 2018, Sapanca, Türkiye.
- Erşahin K. & Türkmen F. 2023. Sürdürülebilir Destinasyon Yönetimi, Eğitim Yayınevi, 1. Basım.
- EUROMONTANA 2011. Policy recommendations to support sustainable tourism in mountain areas, 27-28 September 2011, Inverness. https://www.euromontana.org/wp-content/uploads/2014/08/EM_recommendations_Sustainable_Tourism_final_EN.pdf
- García J. A., Gómez M., & Molina A. 2012. A destination-branding model: An empirical analysis based on stakeholders, *Tourism Management*, 33(3), 646-661.
- Gržinić J. & Saftić D. 2012. Approach to the Development of Destination Management in Croatian Tourism, *Management*, 17(1), 59-74.
- GSTC. 2019. Destination criteria with performance indicators and SDGs, *The Global Sustainable Tourism Council (GSTC)*. <https://www.gstccouncil.org/wp-content/uploads/GSTC-Destination-Criteria-v2.0.pdf>
- İlban, M. O. 2019. 2023 Türkiye turizm stratejilerinde kilit unsur: Destinasyon Yönetimi, *GM Turizm & Yönetim Dergisi*, 132, 88-90.
- İZKA. 2015. İzmir Regional Plan 2014-2023, *İzmir Development Agency (İZKA)*. https://izka.org.tr/wp-content/uploads/2021/06/Strplan_Izmir.pdf
- İzmir Büyükşehir Belediyesi. (2016). Küçük Menderes Havzası Sürdürülebilir Kalkınma ve Yaşam Stratejisi.
- İzmir Vakfı. 2021. İzmir Turizm Tanıtım Stratejisi ve Eylem Planı (İzmir Tourism Promotion Strategy and Action Plan), İzmir Vakfı, İzmir Kalkınma Ajansı, İzmir Büyükşehir Belediyesi. <http://www.izmirvakfi.org/images/uploads/original/a3b64dee588d45c68124d55d77b30ae4.pf>
- Kara E. 2016. Application of Swot analysis in determining potential of sustainable tourism: Marmaris example, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 6(11), 583-598.
- Karakaş A., Kingir S., Zengin B. & Türkay O. 2015. Bartın ilinin turizm potansiyelinin SWOT analizi ile belirlenmesi, *1. Bartın Sektörel Kalkınma*, 249-258. Bartın: Bartın Üniversitesi Yayınları No: 22.

- Kızılaslan N. & Ünal T. 2014. Tokat ilinin ekoturizm/kırsal turizm potansiyeli ve SWOT analizi, *Gaziosmanpaşa Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 9, 45-59.
- Koçman A. 1984. Bozdağlar ve yakın çevresinin iklimi, *Ege Coğrafya Dergisi*, 2(1), 57-108.
- Kutvan A. B. & Kutvan S.A. 2013. Turizm planlamasında destinasyon çekiciliklerinin ölçümü: Bir yöntem yaklaşımı, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 6(11),159-184.
- Lane B., Kastenholz E. & Carneiro M. J. 2022. Rural tourism and sustainability: A special issue, review and update for the opening years of the twenty-first century, *Sustainability*, 14, 6070.
- Meriç S. & Bozkurt Ö. 2017. Van Gölü'nün rekreasyonel turizm potansiyelinin SWOT analizi ile değerlendirilmesi, *International Journal of Cultural and Social Studies*, 3(1), 154-167.
- Mojic J. 2011. Valuation of tourist potential spa of Niš (Niška Banja) area (South-east Serbia), *Turizam*, 15(3), 95-108.
- MTA. 12.01.2023. 1/1.000.000 Ölçekli Türkiye Jeomorfoloji Haritası. Retrived from: <https://www.mta.gov.tr/v3.0/hizmetler/jeomorfolojibas>
- NATIONS UNIES. 2022. Assemblée Générale: Développement durable dans les régions montagneuses, *Rapport du Secrétaire Général. A/77/217*. <https://www.euromontana.org/2022-designee-annee-internationale-du-developpementdurable-dans-les-regions-montagneuses-par-les-nations-unies/#:~:text=Le%2016%20d%C3%A9cembre%20dernier%2C%20l,de%20la%20Montagne%20en%202002>.
- Özar H. 2019. İzmir yöresinde geleneksel boncuk üretimi ve koruma önerileri, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Denizli.
- Pike S. 2009. Destination brand positions of a competitive set of near-home destinations, *Tourism Management*, 30(6), 857-866.
- Polat E., Özdemir, S. ve Özdemir, M. 2014. Kırsal turizm potansiyelinin SWOT Analizi ile değerlendirilmesi: Balıkesir örneği, *Coğrafyacılar Derneği Uluslararası Kongresi Bildiriler Kitabı*, 143-153.
- Presenza A., Sheehan L. & Ritchie J.R.B. 2005. Towards a model of the roles and activities of destination management organizations, *Journal of Hospitality*, (3), 1-16.
- Puşka A., Pamucar D., Stojanovic I., Cavallaro F., Kaklauskas A. & Mardani A. 2021. Examination of the sustainable rural tourism potential of the Brcko District of Bosnia and Herzegovina using a fuzzy approach based on group decision making, *Sustainability*, 13 (583), pp.1-23.
- Răcăşan B. S., Potra A. C. & Gaman G. 2016. Tourism potential value assessment model for rural-mountain and boundary contact areas. Case study: Cluj County, the district of Ciceu and the balneal area of Bacău County (Romania), *Journal of Environmental and Tourism Analyses*, 4(1), 74-96.
- Rittichainuwat B. N. 2018. Special Interest Tourism, 3rd Edition, *Cambridge Scholars Publishing*, ISBN (10): 1-5275-1352-1
- Rivero M. S., Martin J. M. S. & Gallego J. I. R. 2016. Methodological approach for assessing the potential of a rural tourism destination: An application in the province of Cáceres (Spain), *Current Issues in Tourism*, 19(11), 1084-1102.
- Sousa B. 2018. The role of innovation in special interest tourism: A theoretical approach, *Millenium*, 2(5), 83-92.
- Soykan F. 1994. Bozdağlar'da rekreatif yaylacılık, *Turizm Yıllığı 94*, 292-306.
- Stojanov S., Besermenji S., Vujičić M., Majstorović V. & Stojsavljević R. 2013. Measuring tourism potential of places of interest and memorial objects using Analytical Hierarchy Process (AHP)-case study city of Niš, Serbia, *European Researcher*, (59)9-2, 2306-2315.
- Stojanović T., Trišić I., Brdanin E., Štetić S., Nechita F. & Candrea, A. N. 2024. Natural and socio-cultural values of a tourism destination in the function of sustainable tourism development-An example of a protected area, *Sustainability*, 16(759), 1-18.
- Şarkaya İçelloğlu C. 2014. Kent turizmi ve marka kentler: Turizm potansiyeli açısından İstanbul'un SWOT analizi, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 37-55.
- Tanrısevdi A. & Çavuş Ş. (2003). Özel ilgi Turizmi ve Özel ilgi Turizmi Kapsamında Kuşadası ve Çevresinde Var Olan Potansiyel Potansiyel Kaynaklar Üzerine Kuramsal Bir inceleme, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 14(1), 9-22
- T.C. İzmir Valiliği 2018. Efeler Yürüyüş Rotası Fizibilite Projesi. Basılmamış Nihai Rapor, Yürütücü Kuruluş: Ege Üniversitesi.

- T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı 2013. İzmir ilinde doğa turizmi master planı. *T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı, Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, IV. Bölge Müdürlüğü, İzmir Şube Müdürlüğü*. <https://silo.tips/download/zmr-Inde-doa-turizm-master-plani>
- TGA 2023. Türkiye Sürdürülebilir Turizm Programı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye Turizm Tanıtım ve Geliştirme Ajansı (TGA). https://cdn.tga.net.tr/tga-prod/document_pool/2024/1/25/Surdurulebilir-Turizm-Programi_01.10.2023-13e79520-40e8-47da-9f12-6d07b2cb5158.pdf
- Trauer B. 2006. Conceptualising special interest tourism - Frameworks for analysis, *Tourism Management*, 27, 183-200.
- Travel Forever GSTC. 2013. Küresel Sürdürülebilir Turizm Konseyi Kriterleri (Destinasyonlar İçin), Versiyon-1, 1 Kasım 2013 ve Önerilen Performans Göstergeleri Versiyon-1, 1 Aralık 2013.
- Uluççen T. H. 2011. Özel ilgi turizmi: Kapsamı, çeşitleri ve Türkiye’de uygulanabilirliği, Kültür ve Turizm Bakanlığı Dışilişkiler ve Avrupa Birliği Koordinasyon Dairesi Başkanlığı Uzmanlık Tezi.
- UNEP and WTO. 2005. Making Tourism More Sustainable. A Guide for Policy Makers, United Nations Environment Programme (UNEP) and World Tourism Organization (WTO). <https://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284408214>
- World Tourism Organization. 2004. Indicators of sustainable development for tourism destinations: A Guidebook. *WTO*, Madrid, Spain.
- Vardar S. & Altın A. 2003. Gölcük gölünün (İzmir/Ödemiş) jeomorfolojisi, *Sosyal Bilimler*, 1 (2), 93-104.
- Yan L., Gao B. W. & Zhang M. 2017. A mathematical model for tourism potential assessment, *Tourism Management*, 63, 355-365.
- Yasak Ü. & Oğan O. 2019. Foça’da (İzmir) turizm potansiyelinin swot analizi yöntemiyle değerlendirilmesi, *4. International Research Congress on Social Sciences Kitabı* içinde (s. 74-85)., 11-13 September 2019.
- Zimmer P. & Grassmann S. 1996. Evaluating a territory’s touristic potential. *Liaison Entre Actions de Développement de l’Economie Rurale (LEADER)*, *Seminar*, 10-13 January 1996, Sierra de Gata (Extremadura, Spain).
- URL 1. About the Global Sustainable Tourism Council (GSTC).
Retrieved from: <https://www.gstcouncil.org/about/>. (22.01.2023)
- URL 2. Efeleryolu. Retrieved from: <https://www.efeleryolu.com/> (29.03.2023)
- URL 3. visitizmir. Retrieved from: <https://www.visitizmir.org/en/Destinasyon/12385> (20.03.2023)
- URL 4. İzmir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. Retrieved from: <https://izmir.ktb.gov.tr/EN-243161/protected-areas.html>. (03.03.2023)
- URL 5. TRT Haber. Doğa harikası Gölcük Yaylası salgında kaçış noktası oldu. Retrieved from: <https://www.trthaber.com/foto-galeri/doga-harikasi-golcuk-yaylasi-salginda-kacis-noktasi-oldu/>
Erişim Tarihi: (11.12.2022).
- URL 6. Anadolu Ajansı. Retrieved from: <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/kesin-korunacak-hassas-ilan-edilen-golcuk-golu-ziyaretcilerini-bekliyor/2266898> (17.10.2021)
- URL 7. UNWTO. Best Tourism Villages, Retrieved from: <https://www.unwto.org/tourism-villages/en/villages/birgi/> (16.01.2023).
- URL 8. İzmirturseyahat. Retrieved from: <http://izmirturseyahat.com/tur/odemisbozdaggolcuk-birgi/>. (27.12.2022)

Çorum'un Endüstriyel Miras Değerleri

Industrial Heritage of Çorum Province

Emine SÖKMEN ADALI*
Önder İPEK**

Öne Çıkanlar:

- Bu çalışma, Çorum'un endüstri tarihini yansıtan mimari ve donanımları bilinir kılmayı amaçlamaktadır.
- Bakırcılık ve dericilik gibi geleneksel endüstrilerin turizm metasına dönüşümü kiremit, un, maden, makine, madencilik ve tuz üretimi ile çimento sanayinin kaybolmaya yüz tutmuş temsiliyeti incelenmiştir.
- Sektörlerin en eski işletmelerinin günümüze ulaşan değerleri ilk kez bu çalışma kapsamında değerlendirilmiştir.
- Çorum'un sanayi mirasını ve kaybolmakta olan hafızasını kaydetmek amacıyla önde gelen endüstri temsilcileri ile sözlü tarih görüşmeleri yapılmıştır.

Öz: Çorum kentinin endüstri tarihini yansıtan, hâlâ kullanılmakta olan, yıkılmış veya unutulmaya yüz tutmuş mimarisi ve donanımlarını bilinir kılmayı amaçlayan bu çalışma ile geleneksel endüstrilerden, sanayileşme ile birlikte kentin kalkınmasında lokomotif görevi üstlenmiş iş kollarına uzanan süreç ele alınmaktadır. Kültür mirası olmuş endüstriden turizm metası üretmeye dönüşen bakırcılık ve dericilik sektörüne, başlıca endüstriler olan kiremit üretimi, un üretimi, maden üretimi, makine üretimine, yok olmaya doğru giden tuz üretimine ve çimento sanayinin kentteki kaybolmaya yüz tutmuş temsiliyetine dönük olarak elde edilen bilgiler bir araya getirilmiştir. Söz konusu sektörlerinin en eski işletmelerinin günümüze ulaşan değerleri bu çalışma kapsamında ilk kez incelenmiştir. Çorum sanayi geçmişine dair bilinenleri tespit etmek ve kaybolmakta olan hafızasını kaydetmek amacıyla söz konusu endüstrilerin önde gelenleri ve üretimde yer alan aktörleri ile sözlü tarih görüşmeleri gerçekleştirilmiştir. Çorum'daki endüstri miras değerleri, yerel ham maddenin işlenmesine dönük olarak, devlet eliyle ve bölge insanlarının yerli sermaye ile kurup geliştirdiği tesisler olup kent kimliğinin inşasında yapı taşlarıdır. Bir sanayi kenti olarak bilinen Çorum için bu değerlerin bir kısmı yapısal sürekliliklerini devam ettirmektedir ve kent ekonomisinin devindiği önemli konumlarda bulunurlar.

Anahtar Kelimeler: Çorum, Endüstriyel Miras, Geleneksel Endüstriler, Sözlü Tarih.

Highlights:

- This study aims to highlight the industrial history of Çorum, focusing on its traditional industries and those that became economic drivers with industrialization.
- It covers the transformation of industries such as copperware and leather into tourism commodities, and examines key sectors like brick, flour, metal, machine, mining, salt production, and the cement industry.
- The surviving values of the oldest enterprises within these sectors have been evaluated for the first time

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Ankara, emine.sokmen@asbu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5747-8193

** Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Çorum, onderipek@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1820-6341

within the scope of this study.

- Oral history interviews were conducted with key industry players to document Çorum's industrial heritage and its fading memories.

Abstract: This study aims to raise awareness of Çorum's industrial history, testified by the buildings and machinery that are still in use as well as those that have been demolished or forgotten. To this end, this work discusses the process involving traditional industries and business sectors which became driving forces for the city's development with industrialization. Information has been gathered concerning copper and leather making which has turned from industry to souvenir, brick and tile production, flour milling, mining, and machinery industry, as well as salt production on the verge of extinction, and the history of the cement industry with its decreasing representation in the city. The values of the oldest businesses in these sectors, carried to our day, have been identified for the first time in this paper. Oral history interviews have been conducted with the leaders and workers of these industries in order to gather data about Çorum's industrial past and to preserve its fading memory. Çorum's industrial heritage originates from state intervention and local domestic capital aimed at processing local raw materials. These heritage values and facilities were fundamental in constructing the city's identity. Some of these values continue to hold functional importance for Çorum as an industrial city, maintaining a significant role in its current economy.

Keywords: Çorum, Industrial Heritage, Traditional Industries, Oral History.

Summary: The primary aim of this study is to illuminate the industrial heritage of Çorum, a city with a rich industrial past characterized by various buildings and machinery. These structures, some still in use while others have been demolished or forgotten, offer a tangible connection to the city's industrial history. The research method involves a detailed documentation, including archival research and oral history interviews. The archival research entailed a thorough review of local newspapers, state records, and industry-specific documents to gather historical data on Çorum's industrial development. Oral history interviews were conducted with key figures in various industries to capture firsthand accounts and preserve the fading memories of Çorum's industrial heritage. These interviews provided insights into the technical characteristics of the facilities, significant historical events, and the social and economic impacts on the city. The study revealed that Çorum's industrial heritage is deeply intertwined with the local processing of raw materials, facilitated by both state intervention and local entrepreneurship. The values of the oldest enterprises within these sectors were evaluated for the first time in this study. Traditional industries such as copperware and leather, which have a deep-rooted history in the city, have transformed into tourism-oriented crafts. Brick and tile production, which played a pioneering role in the city's industrialization, continues to make significant contributions to both the local and national economy, with many factories still in operation. Flour milling preserves examples where traces of traditional production methods can still be observed, and this industry continues to exist, maintaining its historical background while evolving with modern techniques. Salt production, on the other hand, is becoming extinct, with only minimal ongoing production. Beyond the employment generated in the coal mining, the social and cultural significance of the region is fondly remembered for the good times it once brought, despite the absence of surviving spaces from those days. The cement factory, which once spearheaded the city's industrial development and acted as a locomotive for social transformation, has vanished from the cityscape. The research highlighted the necessity of preserving these industrial sites as cultural heritage areas. The study concludes that Çorum's industrial heritage represents a critical component of the city's identity and historical narrative. Preserving this heritage is not only important for maintaining a connection to the past but also for the potential economic benefits it could bring through tourism and educational opportunities. The findings highlight the importance of integrating these historical sites into broader cultural and economic development plans. By documenting and analyzing the oldest enterprises and conducting interviews with industry veterans, this study provides an overview of Çorum's industrial history. It calls for the implementation of preservation policies and the establishment of industrial museums to foster awareness and appreciation of this heritage. The ultimate goal is to ensure that these industrial relics continue to contribute to the city's cultural and economic vitality, reflecting both its historical significance and its future potential.

Giriş

Kentler, tarihsel süreçlerinde gelişim gösteren mimarinin etkisiyle kimlik kazanırlar. 19. yüzyıl sanayi devrimiyle birlikte farklı endüstrilerin oluşmasıyla ortaya çıkan yapılar, Türkiye'nin demiryolu ağına paralel olarak büyük bir ivme ile inşa edilmeye başlanmıştır. Döneminin teknolojileri ile inşa edilen bu yapılar bugün “endüstri mirası” olarak tanımlanmaktadır. Bir kentin veya bölgenin sanayi ve üretim alanlarının tarihselliğini ve değişen peyzajını, teknolojik ve teknik ilerlemesini kaydedip belgeleme endüstri arkeolojisi yoluyla olmaktadır (Su *et al.* 2018). Yani, endüstriyel gelişime bağlı olarak döneminin sosyo-ekonomik yapısının bir tezahürü olan özgül mimari, birer kültürel miras olarak tanımlanırken söz konusu mirasın araştırılması ve belgelenmesi işini yerine getiren de endüstri arkeolojisidir (Buchanan 1985, 104; Saner 2012, 53). UNESCO'nun bazı endüstri bölgelerini dünya miras listesine alması ile endüstri mirası kavramı uluslararası düzeyde önem arz eden bir konu hâline gelmiştir. Türkiye’de bu olgu, tarihsel bağlamda endüstrileşme faaliyetlerinin mimari ve maddi kültür olarak günümüze kalan değerlerinin belgelenmesi gerekliliği özelinde sıklıkla ele alınarak uygulamalarda yer bulmuştur (Saner 2012, 59). Bu bağlamda, endüstri mirası konusu, mimarlık ve teknoloji tarihi, koruma, arkeoloji, ekonomi tarihi, sosyoloji gibi alanlar kapsamında çalışılmaya başlanmış ve kamuoyunda bu konunun önemine dair bilincin oluşması için çalışmalar yürütülmesi yönünde adımlar atılmıştır.

2003 yılında Endüstri Mirasının Korunması Uluslararası Komitesi (TICCIH) endüstri mirası alanların korunmasına dönük Nizhny Tagil Tüzüğü'nü yayınlamış ve böylece ilk uluslararası adım atılmıştır. 2011’de ise ICOMOS ve TICCIH, endüstri mirasının bütüncül korunmasına dair bir işbirliği ile Endüstri Mirası Sitleri, Yapıları, Alanları ve Peyzajlarının korunması için ortak ilkeler belirlemiştir. Dublin İlkeleri olarak da bilinen bu metinde yer alan endüstri mirasının tanımı şöyledir: “*Endüstri mirası sitler, yapılar, kompleksler, alanlar ve peyzajlar yanında, onlarla ilgili makineler, eski veya devam eden sanayi süreçleri, hammadelerin çıkarılması, ürüne dönüştürülmesi ve ilgili enerji ve taşıma altyapıları hakkında veri sağlayan nesnelere veya belgelerden oluşmaktadır. Eski veya yeni, sanayi süreçleri üretmek ve ürünleri daha geniş pazarlara dağıtmak için hammadde sağlayan doğal kaynaklara, enerji ve taşıma ağlarına bağlı olduklarından, endüstri mirası kültürel ve doğal çevre arasındaki derin bağı yansıtır. Hem taşınır ve taşınmaz varlıkları kapsar, hem de teknik bilgiler, işin ve çalışanların organizasyonu, toplulukların yaşamını biçimlendiren ve toplumlara, genelde dünyaya büyük düzen değişikliklerine yol açan karmaşık sosyal ve kültürel mirasla ilişkili soyut boyutları bulunmaktadır*” (Endüstri Mirası Sitleri, Yapıları, Alanları ve Peyzajlarının korunması için ICOMOS-TICCIH ortak ilkeleri 2011).

Endüstriyel miras, kentsel alanların dokusuna ve katmanlarının gelişimine doğrudan müdahil olan bir yapıdadır ve kentsel karakteri sebebiyle sosyal, ekonomik ve mimari açıdan değişen ve değiştiren niteliğe sahiptir. Bu yapılar ve donatıları, belirli bir geçmişin tanığıdır ve teknolojik süreçleri, üretimi, ticareti ve sosyal hayatı yansıtmaktadır (Oevermann & Mieg 2015, 25). Dublin ilkelerinin de değindiği üzere endüstri alanları, inşa edildikleri dönemin teknolojisini, mühendislik kapasitesini ve mimarlık anlayışını yansıtmakta, öte yandan buldukları yerdeki toplumun belleğine, bu alanlarda hizmet veren aktörler özelinde nüfuz etmektedir. Yani sosyal yaşamın bir parçası hâline gelmişlerdir. İlkeler ayrıca endüstri mirası değerinin, yazılı belgelere, insanların anılarına, yerel sanat ve âdetlere bağlı olduğunu ifade eder (Endüstri Mirası Sitleri, Yapıları, Alanları ve Peyzajlarının korunması için ICOMOS-TICCIH ortak ilkeleri (Dublin İlkeleri), 2011). Endüstriyel miras bu anlamda, mekânlar ve onları donatan ekipmanlar, içinde buldukları çevrelerin yanı sıra, endüstriyel yaşamın sözlü olarak aktarılan yönlerini de kapsar. Sözlü tarih görüşmeleri ve endüstriyel toplulukların sosyal pratikleri hakkındaki anlatıları, endüstriyel

mirasın araştırılması, korunması ve yorumlanması çabalarının kritik bir parçasıdır (Harlov-Csortán 2018, 36). Bu yöntem, miras çalışmaları için geniş bir potansiyele sahiptir ve bilgiye erişim sağlamanın önemli bir yoludur. Bu çalışma kapsamında ele alınan endüstriler birer miras değeri olarak düşünülerek, önceden yapılmadığı için bir ön belgeleme, durum değerlendirme özelinde ele alınmıştır. Bu bağlamda yapılar ve aktörleri bizzat ziyaret edilmiş, fotoğraf ve video ile kayıt tutulmuş, sektörlerin ileri gelenleri ve aktörlerinden 15 kaynak kişi ile görüşmeler sağlanmıştır. Bu görüşmeler endüstri tesisinin teknik özellikleri, geçmişi, tanık olunan önemli olaylar, tesisin kentin sosyal ve ekonomik hayatına etkileri ekseninde gerçekleştirilmiştir. Görüşmeciler gönüllü olarak çalışmaya katılmış ve bilgilerini paylaşmışlardır. Çorum'un bir sanayi kenti olması (İzmen 2012) ve sanayi geçmişinin izlerinin kentin il ve ilçelerinde belirgin bir şekilde izlenebilmesi bu çalışmanın itkisini sağlamıştır. 2019'da Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı (OKA) tarafından TR83/19/TD2/0051 proje no ile desteklenen "Çorum'un Endüstriyel Mirasının Tespiti" başlıklı projeden elde edilen verilerden ve saha deneyimlerinden hareketle hazırlanan bu makalede, literatür ve arşiv araştırması ile kentin sanayi tarihine dair bilgiler bir araya getirilmiştir. Bu aşamada yerel gazetelerin arşivleri de taranmıştır. Böylece, Çorum'daki sanayinin gelişimini anlamaya yönelik bilgilerin bir araya getirilmesi hedeflenmiştir.

Çorum'da tespit edilen alanlar, miras niteliğine haiz geleneksel üretim, özel ve kamu endüstriyel üretim mekânları altında gruplanmıştır. Geleneksel teknik ve bilgi temelinde üretimi süren dericilik ve bakırcılık ile kentin üç yüzyıllık un değirmeni, mesleki bilgi ve deneyim belleği temelinde usta-çırak ilişkisinin (Özdemir 2018, 3,15) aktarım alanlarıdır. Özel endüstriyel alanlar, hammadde özelinde gelişen Çorum sanayisinin yerli girişimcilerinin kent sanayi tarihine olan etkisini gösterir. Kamu üretimini temsil eden endüstri alanlarının azlığı ise tarihsel süreçte devlet teşebbüsünün özel sektöre göre daha geç bir zamana tekabül etmesi ve kentin Anadolu yol ağına geç dâhil olmasının göstergesidir.

Çorum Sanayisine Genel Bakış

Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet eliyle üretimin artırılmasına dönük olarak sanayileşmeye ağırlık verilmiş, hazırlanan planlar dâhilinde fabrikaların kurulmasıyla önemli gelişmeler elde edilmiştir (Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936, 1973). İlerleyen dönemlerde, devinen bu sürece özel sektörün de katılımıyla birçok kentte, kentin ham madde ve tarım potansiyeli bağlamında endüstri faaliyet alanları kurulmuştur.

Osmanlı devlet ekonomisinin temelini oluşturan tarım ve hayvancılık, kırsal yaşamın gündelik zaruriyetlerini karşılamanın yanı sıra ekonomik ve toplumsal bir faaliyet alanıydı. 1530'larda Vilayet-i Rûm-i Kadim'e bağlı bir sancak (387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri) olan kentin birçok diğer Osmanlı kenti gibi ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Kentin ve çevre sakinlerinin ihtiyacını karşılamaya yönelik küçük esnaf imalathanelerinin 15. yüzyıldan beri hizmet verdiğini söylemek mümkündür. Çorum Osmanlı Dönemi'nde ticaret hayatının yoğun olduğu bir kent görünümündedir. Faroqhi kentte 16. yüzyılın ikinci yarısında beş adet han yapısının olduğunu aktarmaktadır (Faroqhi 2015, 98). Geleneksel olarak nitelendirilen üretim, özel girişimci esnaf ve tüccarlar eliyle yönlendirilmiştir. Devletin etkinliği ise dolaylı yoldan bu aktörlerin ekonomik faaliyetlerini kontrol etme yönündedir (Önsoy 1988, 95-98). Çorum'da dericilik ile ilgili üretim alanına dair 15. yüzyılda kentte 35 kadar meslek erbabının çalıştığı bilinmektedir. Bu miktarda kişinin olması hayvancılık ekonomisinin gücüne de işaret etmektedir (Şahin 1993, 375). 1845 temettuat defterinde Çorum'daki ekonomik faaliyetlerin temelinde tarım ve hayvancılığın olduğu görülmektedir. Küçük ölçekli işletmelerin çoğunlukla hâlâ dikici ve derici esnafı olduğu anlaşılmaktadır (Çavdar 2016, 584-586). Diğer yandan 16. yüzyıldan itibaren, birçok su değirmeninin hizmet veriyor

olması, tarımsal üretimin hacmini ve doğru orantılı olarak ekonomik büyümeyi göstermektedir. Geleneksel üretim teknolojisi olan değirmenler, Çorum ekonomisinin temelini oluşturan ve verimliliği oldukça yüksek olan buğdayı ürüne dönüştürmüştür. Esnaf, Osmanlı ticari yaşamındaki etkinliğini Tanzimat ile kaybetmeye başlamıştır. Yabancı girişimcilerin pazarlara ve uluslararası ticarete hâkim olması buna nedendir. Bu dönemde esnafın ezilmesini engellemek ve piyasada yeniden Osmanlı idaresini ve yerli sanayiye etkin kılmak amacıyla Islah-ı Sanayi Komisyonu oluşturulmuştur. Uzun soluklu olmayan bu komisyon görev süresi boyunca küçük esnaf gruplarının üretimlerinin artırılmasına dönük çalışmalar sürdürmüştür. 1873'te dönemin ekonomik ve siyasi buhranı nedeniyle komisyon kaldırılmıştır (Önsöy 1988, 95-98). Çorum'da sanayi dönemin koşullarından doğrudan etkilenmiş ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde ülkedeki kapsamlı modernleşme ve sanayileşme politikalarının temellenmeye başlamasıyla gelişmeler kaydedilmiştir. Önemli adımlardan biri 1913'te 12 üye ile Çorum Ticaret Sanayi Odası'nın kurulmasıdır (Tekeli 1986/202, 211). Yerel üretim aktörlerinin iç ve dış pazardaki aktivitelerine istikrar gelmesine olanak sağlayan oda, kentin tarım ekonomisinin güçlenmesini sağlamıştır. Bu bağlamda, buğday üretimi 1927-1933 yılları arasında üretim hacmi açısından ülke genelinde altıncı sırada yer almıştır (Tekeli 1986/2023, 244). 1950'lerde hububat ekim alanlarının genişlemesiyle elde edilen ürün hızlı bir şekilde artmıştır. 1950'lerden itibaren, Türkiye'nin sanayi politikaları yeni bir döneme girmiştir, kalkınma planlarıyla desteklenen sanayileşme politikaları, ülkenin sanayi üretimini çoğaltmıştır (İnalçık, 2000). 1955 ile birlikte Çorum karayoluna kavuşmuştur. Kentin ana ulaşım hattını oluşturan bu yol kentin iktisadi yaşamına önemli katkılar sağlamıştır. Üretimin, Anadolu'nun farklı pazarlarına ulaşması bu yol ile mümkün olurken üretim maliyetlerinin de ucuzlamasına fırsat vermiştir (Tekeli 1986/2023, 235-236).

Yerel ham madde kaynaklarını kullanmaya yönelik kurulan önemli bir endüstri, toprak sanayidir. Türkiye'deki inşaat sektörünün büyümesiyle birlikte 1940'lı yıllarda kurulmaya başlayan tuğla-kiremit fabrikaları, kalkınma planları çerçevesinde gelişim göstererek kenti bir üretim bölgesi haline getirmiştir. Kent merkezinde 35 ve Osmaniye'de 12 fabrika bulunmaktadır (Devlet Planlama Teşkilatı, 9. Kalkınma Planı 2008). Ülke çapındaki kiremit üretiminin %30'u ve tuğla üretiminin de %10'u bu fabrikalarda imal edilmektedir. Kent önemli bir ticari bağlantı hattı olan Ankara-Samsun yolu üzerinde bulunmaktadır.

Çorum'un toprağa dayalı endüstrileri, yani tarım-hayvancılıktan gelen üretim ve kiremit üretimi ihtiyaç duyduğu bakım-onarım ve iyileştirmeye dönük altyapısını yerli girişimciliğin eliyle çözmüştür. Kalkınma planlarının getirdiği gelişim süreci Çorum'da yeni bir endüstri kolunun ortaya çıkmasına fırsat vermiştir (Tekeli 1986/2023, 251). Makine imalat ve döküm sanayi, bölgedeki un ve kiremit fabrikalarının kullandığı makinelerin montaj-bakım işlerine odaklanarak gelişmiş ve büyümüş, yetmişten fazla şirketin kurulmasına ve böylece makine imalatçısı olarak ihracat hacminin yükselmesine mahal vermiştir.

Kamu yatırımları özelinde kentin endüstriyel sürecine bakıldığında, 1942'de Linyit İşletmesi ile 1957'de Çimento Fabrikası'nın haricinde kentte devlet eliyle büyümeyi destekleyen yatırımların köklü bir geçmişi olmadığı görülmektedir. Kentin kara yolu ağına 1950'lerde entegre olması buna neden gösterilebilir, iç ekonomiye yönelik üretim bu bağlamda ön plana çıkmıştır, ve yerli girişimciliğin eliyle gelişen bir ekonomi söz konusudur. Öyle ki 1980'de kentte 3'ü devlet ve 56'sı özel sektöre ait endüstri tesisi mevcuttur (1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı). Çorum sanayisi genel olarak hızlı büyüme göstermiştir. Kamunun temsiliyetinin fazla olmadığı ancak yerli sermaye ve girişimciliğin geleneksel üretim sektörlerine de eklenen sanayi kollarını geliştirmesiyle kendine yeterli ve sonrasında ise ihracat kapasitesi yüksek bir örüntü ortaya koymuştur. Yerli üreticiler özellikle geçirmiş olduğu dönüşüm çerçevesinde, geçmişi ile harmanlanmış birer sanayi

kolu olarak varlığını sürdürmektedir. Çorum endüstri tarihini oluşturan yapılar ve iş kollarının tarihsel sürecine dair bilgiler, arşiv ve literatür araştırması ile bu miras niteliğindeki alanlarda hizmet vermiş kişilerle gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde elde edilmiştir.

1. Geleneksel endüstri mekanları

1.a.) Dericilik: Çorum ve çevre kent sakinlerinin ihtiyacını karşılamaya yönelik küçük esnaf imalathaneleri çoğunlukla dericilik ve bakırcılık alanında üretim yapmışlardır. Dericilik ve bakırcılık üretiminin Ahilik örgütlenmesi çerçevesinde geliştiğini ve günümüze kadar süregeldiğini söylemek mümkündür. Özellikle dericilik, iş kolunun şimdiki adıyla Medrese Mahallesi (eski Tabakhane Mahallesi) civarında yayıldığı düşünülmekte ve burada yer alan Ahi Evran Tekkesi'nin 16. yüzyıla uzanan kayıtlar özelinde idari süreçlere yön verdiği anlaşılmaktadır. 20. yüzyılın başlarında kentte 73 kadar tabakhane bulunmakta ve çevre illere üretim ihraç edilmektedir (Aktüre 1986/2023, 155). Ancak hızla artan nüfus ve sosyal yaşamın getirdiği zorunlu değişimler sebebiyle dericilikte kullanılan teknolojinin değişmesiyle birlikte kentte bulunan tabakhanelerin işlevini kaybettiği ve söz konusu dönem için lider olan kentin bu sektörde gerilediği tespit edilmiştir. Kent merkezinde bulunan Dikiciler Çarşısı, kentin bir zamanlar tabakhanelerinden gelen derilerin metaya dönüştürüldüğü dar bir sokaktı (Fig. 1). İskilip, dericiliğin Osmanlı dönemindeki diğer bir üretim merkezi idi. Arşivden bir belge dericilik üretimine dönük olarak bilgi sunmaktadır. Buna göre 1766'larda gelirinin bir kısmını İskilip'teki ticari pazarda yer alan ve vergilendirmenin yapıldığı tartıdan elde etmekte olan İskilip Kalesi muhafızlarından Seyyid Yakub, İskilip'in Çatkar Köyü'ndeki debbağların usulsüz yeni bir tartı kurması nedeniyle, kendisinin gelirinin düştüğünü şikayet etmektedir (BOA.AE.SMST.III.45-3215). 1907 Salnamesi'nde İskilip'te 18 tabakhane bulunmaktayken günümüze bunlardan ulaşan olmamıştır (Salname-i Vilayet-i Ankara 1307, 253) ancak dericilik geleneksel anlamda hâlâ İskilip İlçesi'nde birkaç dükkânda eski yöntemlerle sürdürülmektedir (Fig. 2) (Ahmet Küyük, kişisel iletişim, 5 Ekim 2019). Bu küçük dükkânlarda çarık, mes ve sipariş usulü ayakkabı yapımına dönük üretim gerçekleştirilmektedir. Sektörel anlamda ise İskilip ilçesinde dericilik ile başlayıp Çorum için değer olarak karşımıza çıkan iki büyük şirketin, Togo'nun ve Greyder'in, ulusal ve uluslararası ölçekte üretim yapmakta olduğu görülmektedir.

Fig. 1. Çorum Dikiciler Arastası'ndan görünüm.

Fig. 2. İskilip Dikiciler Arastası'nda kunduracılık yapan Ahmet Küyük, İskilip Dikiciler Arastası'ndan genel görünüm.

1.b.) Bakırcılık: Arkeolojik araştırmalar ve arşiv belgeleri Çorum'da bakır madenlerinin tarihsel süreçteki önemini göstermektedir. Bayat İlçesi Derekutuğun Köyü'nde bulunan maden sahası MÖ. 3. Binlerde galeriler açılarak işletilmiştir (Yalçın *et al.* 2019, 558). Öte yandan Osmanlı döneminde 1819'da Çorum'da Sarıkamış adı verilen mevkiide tespit edilmiş olan bakırın çıkarılmasına dönük çalışmaların yürütülmesi için Kastamonu Küre'den usta gönderilmesi istenmiştir (BOA. TS. MA.e. 1216.60). Bakırcılık Çorum için önemli bir sanayi kolu olmuştur ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında dönemin siyasi ve ekonomik gidişatından olumsuz yönde etkilenmiş ve üretim zamanla önemini kaybetmiştir. 1930'lu yıllarda bakırcı ve kalaycılar şehrin merkezinde Saat Kulesi yakınında Dikiciler Arastası'ndaydı. Çorum'daki 1937 yangınından sonra önce Ulu Mezar arkası ve Buğday Pazarı yanına, 1960 yılında da Yukarı Sanayi Cengiz Topel Caddesi alanında yapılan siteye taşınmışlardır (Fig. 3). Burası, bakırcılar, kalaycılar, ibrikçiler, demirciler, marangozlar ve arabacılardan oluşan geleneksel endüstrinin yaşatıldığı bir mevki hâline gelmiştir. 1960'lı yıllarda Çorum'da üretilen dövme bakır kazan, leğen ve banma gibi büyük ebattaki kaplar ülke içerisinde pek çok yere gönderilirken mutfaklar da çeşitli örneklerle donatılıyordu (Hasan Tuluk, kişisel iletişim, 20 Ekim 2019). Gelişen teknoloji ile alternatiflerin çoğalmış (çelik, alüminyum, plastik ve porselenin mutfak kullanımının yaygınlaşmasıyla) talep azalmış ve çırak yetiştirilememiştir (Oğuz & Metin 2016, 35). Sonucunda, bakırcılık ve kalaycılık diğer geleneksel endüstriler gibi kan kaybedip, emeğin karşılığı alınmaz olmuştur. Yaşlı ustalar emekli olurken, bir kısım gençler baba mesleğini bir süre daha devam ettirmişlerdir. Şu anda ise, birkaç dövme bakır, 8-10 tane sıvama tezgâhı ve bir kalay atölyesini işletmeye çalışan orta yaş grubu ustalar Cengiz Topel Caddesi'nin üzerinde üretim yapmaya devam etmektedir (Mustafa Çevik ve İbrahim Düz, kişisel görüşme, 20 Ekim 2019). Bakırcılık, İskilip'te de geçim kaynakları arasında yer almıştır. Günümüzde bakırcılar ve kalaycılar ilçenin kaleye doğru olan eski mahallesinde birkaç dükkânda faaliyetlerini sürdürmektedir (Oğuz & Metin 2006, 37, 43-45).

Fig. 3. Çorum Bakırcılar Çarşısı'ndan genel görünüm, Çorum Bakırcılar Çarşısı'ndan bakırcı ve kalaycı esnafı

1.c) Geleneksel un üretimi: İskilip Yalak Köyü su değirmeni

Çorum kentinin ekonomisinin, Osmanlı Dönemi'nden beri hububat ve hayvancılığa dayalı olduğunu arşiv belgeleri ortaya koymaktadır. Kızılırmak'ın kolları üzerine konumlandırılmış bazıları bir yıl boyunca bazıları ise altı ay boyunca çalışabilen çok sayıda su değirmeninin varlığı

hem Osmanlı Dönemi tahrir kayıtlarından hem de fiziksel kalıntılardan bilinmektedir (H.982 (M.1574/1575) tarihli ve TKG.KK.TTd.178 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Sivas). Alaca'da 16-17. yüzyıllarda yirmiden fazla değirmen bulunmaktadır. Ortaköy ilçesinde biri harap hâlde diğeri ise çalışır durumda iki su değirmeni günümüze ulaşmıştır. Bunların içlerinde en mühimi ve tarihsel bağlamda en eskisi diğeri bir deyişle kurulduğu zamandan beri kesintisiz hizmet veren bir örnek İskilip Yalak köyünde bulunmaktadır (Fig. 4). Buradaki su değirmeni 'kara değirmen' olarak adlandırılmakta, yaklaşık olarak 300 yıldır aynı aile tarafından işletilmekte ve yörenin tahılını una çevirmektedir.

Değirmen, su iletimi ve türbin olarak çalışan tipik yatay çarkı, alt-üst öğütme taşları ve un haznesinden oluşan mekanik bir sistemdir. Değirmenin hemen arkasından geçen çayın suyu bir beton kanal ile değirmen binasına yaklaştırılmıştır. Değirmen çayın yatağından daha düşük bir eğimde inşa edilmiştir. Kanal ile değirmen arasında bulunan kot farkı ile hızlanarak gelen su, değirmenin çarkına, yaklaşık 50 derecelik açı ile ulaşan geniş ağızlı demir bir oluk ile iletilmekte, değirmen suyun marifetiyle çalışmaktadır. Değirmenden geçen su, çark çıkışından tahliye kanalı ile ayrılarak nehre ulaşmaktadır. Değirmen taşları, boğaz adı verilen bölümden düşen tahılın öğütülmesini sağlar, taşın önünden öğütülen un haznede birikir. Değirmen taşları zamanla aşınır ve kullanılamaz hâle gelince yedek değirmen taşları ile değiştirilir (Fig. 4. sağ alt). Ahşap konstrüksiyona sahip değirmen, şu anki sahipleri tarafından aslına uygun olarak yenilenmiştir. Değirmen kırma taştan inşa edilmiş bir binadır ve buna bitişik iki katlı taş temel üzerinde kerpiç ve sonraki tamiratlarda tuğla ve beton ile sağlamlaştırılmış yapıda, değirmenci, değirmen çalıştığı sürece konaklamaktadır. Ayrıca alt bölümü ambar olarak kullanılmaktadır.

Fig. 4. Yalaköy Un Değirmeni (İskilip) genel görünüm, un değirmeni ve değirmenin aşınmış değirmen taşı.

2.) Özel endüstriyel üretim mekânları

2.a) İskilip Çukurköy Tuz Ocağı

Çukurköy Tuzlası, İskilip'in yaklaşık 22 km kadar güneyinde yer almaktadır. 16. yüzyılda bu bölge Tuzcuyan divanı olarak bilinmektedir. Divan, bir idari bölümü ifade etmektedir. Kazalar, Osmanlı yönetim yapısında tipik bir uygulama dahilinde divanlara bölünmüştür. 1576 yılında Tuzcuyan divanı Çorum Mufassal Defteri'nde geçmektedir (H.984 (M.1576/1577) tarihli ve TKG.KK.TTd.54 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Çorum, 2014, s.14). Burası, Çorumlu

kasabasının çevresinde bulunan ve 4 köyden (Karye-i Karaca Hisar, Karye-i Savalu, Karye-i Karaca Viran, Karye-i Tulcu) oluşmaktaydı (Yazar 2016, 1099). Bölgedeki tuz kaynaklarından dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir. Tuzun dericilik sektöründe kullanımı nedeniyle, Osmanlı Dönemi'nden itibaren bölgedeki bu sektöre hizmet vermiş olduğu düşünülebilir. Çukurköy Tuzlası hakkında çok bilgi bulunmamaktadır. 1980'de 6325 ton tuz üretildiği kaydedilmiştir (Tekeli 1986/2023, 293). Elde edilen bilgilere göre kurulduğu ilk yıllarda Rus bir şirket tarafından işletilmiş, ardından yerelde tasarruf edilerek kullanılmaya devam edilmiştir.

Fig. 5. Çukurköy Tuzlası idari binası ve tuz havuzları (Çorum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Arşivi, Görsel: Bahadır TOMAY).

Şu anda üretim hala oldukça düşük seviyede devam ederken, etkinliğini yitirmiş koşullar dikkat çekmektedir (Fig. 5). Tuzlanın hemen üst kısmında depo ve idare binası olarak kullanılmış kerpiç bir bina bulunur. Tuzun üretime hazırlanma aşamasında kullanılan havuzlar ve bu havuzların arasından geçen taşımayı kolaylaştırmak için oluşturulmuş dekofil hattından geriye sadece ahşapları kalmıştır. Çorum genelinde Çukurköy haricinde Akçakoyunlu ve Sarıkaya'da kaynak tuzlarından yöresel ve ticari tuz üretimi yapılmaktadır (MTA Çorum İli Maden ve Enerji Kaynakları, 2010).

2.b) Osmancık Yeni Çeltik Fabrikası

Osmancık, çeltik üretiminin ülkemiz genelinde yaygın olduğu bir bölgede yer almaktadır ve tescil edilmiş çeltik çeşitlerinden birine adını vermiştir. Çeltik ekim alanları Kızılırmak Nehri'nin sahillerinde, nehir yatağından bir miktar yüksekte bulunmaktadır. Kızılırmak suyunun çeltik tavalarna iletilmesi için kanallar ve su dolapları kullanılmıştır. İlerleyen zamanlarda suyun regüle edilmesine dönük olarak 1960'lı yıllarda Kızılırmak üzerine bir jeneratör kurulduğu bilgisine ulaşılmıştır. Söz konusu jeneratörün günümüzdeki akıbeti bilinmese de Tarsus'tan satın alınarak kurulduğu söylenmektedir. Daha sonraları bu jeneratörün bir çeltik ve un fabrikasını çalıştırdığı aktarılmıştır (Ali Rıza Günal, kişisel görüşme, 9 Ağustos 2019).

Tarımı oldukça zor olan bu ürünün işlenmesine dönük olarak Osmancık'ta 12 fabrika bulunmaktadır. Bunlardan en eskisi, Çorum'da sanayileşmenin bu üretim alanında adımların henüz atıldığı zamanlardan günümüze geleneksel yöntemlerle çalışmaktadır. İlçe merkezinde yer alan ve 1950'lerden beri orta ölçekli bir üretim yapan Yeni Çeltik Fabrikası ahşap bir donatıya sahiptir (Fig. 6). Tek katlı fabrika binasına girişi sağlayan kapı doğrudan üretim alanına ulaşımı sağlamaktadır. Ahşap üretim mekanizması fabrikanın tüm uzun duvarı boyunca ve yaklaşık 5 metre yüksekliğindedir. Depolama ise yine bu alanda yapılmaktadır.

Fig. 6. Yeni Çeltik Fabrikası (Osmancık), ahşap ayıklama ünitesi ve detay görünüm.

2.c) Hatap Un Fabrikası

Çorum'daki endüstri kollarının en eskisi un üretimine dönüktür. 1927 yılı devlet kayıtlarında Çorum'da 3 adet su ile işleyen un fabrikasının olduğu kaydedilmiştir. Buna göre, 1898'de Üyük, 1914'te Burunçiftlik ve 1924'te Altınoluk un değirmenleri Çorum endüstrisinin temellerini oluşturmaktadır (Tekeli 1986/2023, 274). 1934 yılında Battal Zade İsmet Bey, Burunçiftlik'teki un fabrikasının üretiminin artırılmasına yönelik yurtdışından vals getirtmiş, Keten ve Kendir Sanayi Türk Anonim Şirketi'nden de elektrik tesisatı ile motorların teminini sağlamıştır (BOA. 30.18.1-2 / Kararlar Daire Başkanlığı, 39.64.15). Un üretiminde bölgenin önde gelen ve bir aile firması olan Hatap, 1926-1929 yıllarında kara değirmen olarak işleyen değirmeni un fabrikasına dönüştürülerek başladığı üretim macerasını günümüzde de sürdürmektedir (Fig. 7). Fabrikanın ikinci kuşak sahibi değirmenden fabrikaya dönüşen Hatap Un şirketinin sürecini aktarmıştır (Abdullah Kavukçu, kişisel görüşme, 25 Ekim 2019). 1930'lu yıllarda muamele vergisi adıyla alınan bir vergi söz konusudur. Bu verginin tahsilatı için devlet her üreticiye bir vergi memuru görevlendirmiştir. Hatap Un gibi kente uzak işletmeler için memurların konaklayacağı bir misafirhane işletme bünyesinde bulunmaktaydı. Bu verginin getirmiş olduğu yük uzun zaman unun ticari bir ürün olmasını engellemiştir. 1950'lerdeki ekonomi politikaları %12.5 olan muamele vergisini kaldırmıştır ve un ticareti ciddi oranda artarak pazarlanmaya başlanmıştır.

Altınoluk Fabrikası'nın üretimde olduğu dönemde 8 ton kapasite ile çalıştığı ve 1972 yılında bir yangın ile yok olduğunu bildirilmiştir (Abdullah Kavukçu, kişisel görüşme, 25 Ekim 2019). Burunçiftlik Fabrikası ise 13 ton kapasite ile çalışmış olup yine bir yangın ile yitip gitmiştir. 1900'lü yılların başında değirmen sektöründe üretilen makinelerin çoğu ahşap ve metal döküm karışımı olarak, kovalı elevator ve helezonlu götürücülerin gövdeleri de ahşaptan imal edildiğinden bir yangın çıkması durumunda yangın tüm fabrikayı etkileyebiliyordu (Latif Kavukçu, kişisel görüşme, 5 Temmuz 2019).

Çorum / Alaca yolu Hatap mevkinde yer alan Hatap Fabrikası kara değirmen olarak 1929 yılında Hayri Kavukçu, Şükrü Tütüncü ve Adil Kavukçu tarafından Hatap deresi üzerine kurulmuştur. Bu değirmen ilk yıllarda 2.5 ton kapasite ile çalışırken 1931'de su gücünün etkin olmaması nedeniyle tek silindirli yatık dizel motor tahrikiyle 5 tona, 1951'de vals ilaveleri ile 20 tona, 1959'da 26, 1962'de 70 tona ulaşan bir üretim gerçekleştirmiştir. Bu tarihte Alman teknik bilgisinin İngiliz değirmenciliğini şekillendirerek küresel bir değirmen endüstrisi şirketi hâline getirdiği Henry Simon Ltd.'ye Sınai Kalkınma Bankası'ndan sağlanan kredi ile yeni bir tesis inşa ettirilmiştir (Fig. 7 üst sıra soldan 2. görsel). Bu fabrika, o dönemde ülkenin kendi sektöründeki ilk modern fabrikası olarak yerini almıştır. Fabrika, buğdayın elverişli bir şekilde işlenebilmesi için S tipi ayırıcılar, G tipi ve Evenchill silindirler ile donatılmıştır. 1972 de Çorum merkezde yeni ve daha kapasiteli bir Fabrika, üstelik irmik sasörü ve kare (Plansifter) elekleri Çorum şartlarında üretilerek devreye girmiş, Henry Simon montajı fabrika ise 1990 yılına kadar çalışıp emekliye ayrılmıştır. Üretim hala bu son tesiste devam etmektedir (Fig. 7 alt sıra ilk görsel). Söz konusu süreçte 1972'ye kadar kullanılmış olan birçok makine ve teçhizat şu andaki fabrikanın

bahçesinde kurulan kurumsal tarihçeyi gözler önünde seran müzede sergilenmektedir. Hatap'ın 1929 yılında ilk kurulduğunda kullanmış olduğu ahşap iç yüzeyli vals makinesi, buğday yıkama makinesi, Fransız Teisset-Rose-Brault ve İngiliz Simon marka vals makineleri ile Alman Miag sasör restore edilerek müzede yerlerini almıştır (Fig. 7).

Fig. 7. Soldan Sağa: 1929'da Alaca'da kurulan Hatap Un Değirmeni; 1962'de inşa ettirilen yeni Hatap Değirmenleri tesisine dair haberin yer aldığı mecmua; Adil Kavukçu yeni ekipmanla birlikte; 1972'den beri Hatap Değirmenleri'nin Çorum merkezde hizmet veren binası; Hatap Değirmenleri'nin tesisinde kurduğu müze ve sergi alanı (Hatap Değirmenleri, Latif Kavukçu arşivinden).

2.d) Çorum Kiremit Fabrikaları – Yüksel Kiremit Örneği

Çorum endüstri tarihinin un üretiminden hemen sonra gelen sektörü toprak sanayi olarak da ifade edilen tuğla-kiremit üretimidir. Bunun nedeni kentin yakın çevresinde ham madde yataklarının bulunmasıdır. Türkiye'deki inşaat sektörünün gelişmesine paralel olarak Çorum'da kiremit fabrikalarının artış gösterdiğini söylemek mümkündür. Günümüzde ekonomik şartların getirdiği olumsuzluklar nedeniyle darboğazdan geçtiği ifade ediliyor olmasına rağmen (Mustafa Yiğittaşçı kişisel görüşme, 25 Ekim 2019) sektör Türkiye geneline hizmet vermeye devam etmektedir. Çorum'da kiremit fabrikalarının bu denli önemli bir sektör oluşturmasında ham maddenin elde edilme kolaylığı gelmektedir. Ovalık bir alanda kurulu olan Çorum, alüvyal ve kolüvyal malzeme bakımından zengin toprağa sahiptir, hâliyle kil ve marn gibi ham maddenin bol olmasına olanak sağlar. Çorum'da 1960'lı yılların başına kadar kiremit fabrikası yoktur ancak hızlı bir gelişme gösteren bu endüstri kolu 1970'lerde 20 fabrika ile kentin ekonomisine yön verir hâle gelmiştir (Çorum 1973 İl Yıllığı s.262-263). Günümüzde 45'ten fazla fabrika ile Türkiye'nin ihtiyacının neredeyse %40'lık bir oranını karşılamaktadır. Yüksel Kiremit, bu sanayi kolundaki ilk fabrikayı kurup üretim yapan şirkettir. 1963'te Osmancık'ta tuğla fabrikası ile üretime başlayan şirket, 1965'te ise Yüksel Kiremit adıyla üretime devam etmiştir. 1978 yılına kadar geleneksel yöntemlerle kiremit üretimi yapılmaktadır. Sonrasında üretimde tamamen makineleşmeye gidilmiş ve üretim kapasitesi Çorum özelinde artmıştır. Çoğunlukla Marsilya, Osmanlı ve Akdeniz tipinde kiremit üretiminin yapıldığı Çorum'da ilk yıllarda çevre ve Karadeniz kentlerine hizmet verilmiş, daha sonra ulaşım ağının gelişmesiyle üretim yurt çapında dağılım göstermiştir (Mustafa Yiğittaşçı ve A. Osman Yiğittaşçı, kişisel görüşme, 25 Ekim 2019).

Yüksel Kiremit Fabrikası, yaklaşık dokuz hektarlık bir alana yayılmıştır ve yer aldığı bu

bölgede yani Çorum Çevreyolu'nun Amasya istikametindeki sol tarafında ve İskilip yönüne doğru bir dizi tuğla-kiremit fabrikasından biridir. Tuğla-kiremit üretiminin tüm safhalarının belirgin bir şekilde takip edilebildiği üretim alanı şöyledir; kilin çıkarıldıktan sonra yığıldığı ve depolandığı alanlar, kilin bekletilerek plastisitesinin artırılmasının sağlandığı çürütme havuzu, gerekli diğer katkılarla karıştırılması ve dinlendirildiği havuz, uygun kıvama getirilen kilin preslenerek şekillendirilmesi için üretim bandına gönderilmesi, rüzgarın yönüne doğru yapılmış ahşaptan dikey kurutma odaları ve son olarak pişirme aşaması için fırın bölümüdür (Fig. 8). Fabrikanın fırın ve kurutma odaları bölümleri mimari özelliklerini kurulduğu günkü hâliyle koruyarak hizmet vermeye devam etmektedir.

Fig. 8. Yüksel Kiremit Fabrikası ve çevredeki diğer kiremit fabrikaları, Yüksel Kiremit Fabrikası fırını; Yüksel Kiremit Fabrikası şekillendirme sonrası banda gönderimi, kurutma odaları.

2.e) Makine Sanayi - Çağıl Makina Örneği

Makine Sanayi, Çorum'un 1980 sonrasında ivmelenen bir sektörü olmasına karşın 60'lı yıllarda temelleri atılmış ve aslında günümüz Türkiye ekonomisine sağlamış olduğu katkıyı bu zamanlarına borçlu olan bir sanayidir. Çorum'da bu sektörün öncü kuruluşu olan Çağıl Makina, Çorum Çimento Fabrikası'nın bir eğitim kurumu gibi uzman yetiştirdiği dönemlerde mühendis olarak görev alan Mehmet Çağıl tarafından, buradaki görevinden ayrılması ile 1966'da kurulmuştur. Bu şirket, Çorum'da ilk defa makine sanayisinde üretim yapmıştır. Küçük bir dükkân olarak nitelendirilebilecek "Makina Atölyesi"nin kurulmasıyla başlayan sürecinde, Türkiye'de ilk defa torna taşlama tekniği ile üretim yapılmıştır. Öte yandan Çorum'un önemli endüstri kolları olan un fabrikaları ve toprak sanayinin ihtiyacı olan yedek parça ve makina imalatının yerelde üretilmesini sağlamıştır. Aynı zamanda 1960'ların sonlarında çeltik tarlalarının sulanması için kullanılmış olan regülatörün kapağının yapılması sırasında da rol almıştır ve bu sırada gerekli olan teçhizatın üretimini gerçekleştirmiştir (Mehmet Çağıl, kişisel görüşme, 27 Ekim 2019). Çağıl Makina, "Makina Atölyesi" zamanında üretim için getirtmiş olduğu teçhizatı günümüze kadar korumuştur. Kazanlık marka bir matkap, fireze ve torna makinasını içeren bu endüstri mirası teçhizat, şu anda fabrikada düzenli bakımları yapılarak muhafaza edilmektedir (Fig. 9).

Fig. 9. Çağıl Makina'nın koruma altına aldığı matkap ve torna makinası.

3.) Kamu endüstriyel üretim mekânları

3.a) Alpagut Dodurga Linyit İşletmesi

Cumhuriyetin erken dönemleriyle birlikte madencilik endüstrisi bir sanayi kolu olarak gelişim göstermiştir. Sahip olunan rezervlerin işletilmesi ve dış ticaret için metalaştırılmasına dönük yasal düzenlemeler yapılmış ve işletmeler kurulmuştur (İleri 2011, 289). Zonguldak İşletmeleri kadar bilinen bir maden olmasa da Alpagut TKİ işletmesi de aynı geleneği sürdürüp toplumu dönüştürmüştür (Fig. 10). Dodurga için 'kömürün yarattığı kent' ifadesini kullanmak oldukça yerinde olacaktır. MTA raporuna göre buradaki linyit sahalarında 38.473.000 ton linyit rezervi bulunmaktadır (MTA, Çorum İli Maden ve Enerji Kaynakları Raporu). 1980'lerde çıkarılan linyitin %75'i Çorum sınırları içinde geri kalanı ise çevre illerde kullanılmıştır. Kentteki çimento ve tuğla-kiremit fabrikaları da yakıtlarını buradan sağlamıştır (Tekeli 1986/2023, 293). Alpagut İşletmesi, hâlâ faaliyette olup, işletmenin devlet nezdindeyken tasarruf edilen tesisleri, yörenin sosyal ve ekonomik dönüşümünde yapı taşı niteliğindedir (Hasan Özer, kişisel görüşme, 10 Ekim 2019). Buradaki nüfusunun büyük bir bölümü madende çalışarak emekli olmuştur. İşletme 1960-1990 yılları arasında hem ekonomik hem de sosyal anlamda işçiye cazip imkânlar sunmuş ve bu da Dodurga'ya göç ile sonuçlanmıştır (Ahmet Didiş ve İsmail Etçi, kişisel görüşme, 10 Ekim 2019). Maden üretim alanı, işçi ve mühendislere hizmet veren tesis, iki ayrı alanda yer alır. Maden ocağı kentten yaklaşık 7 km kadar uzakta bulunur. Açık işletme sahasından elde edilebilir rezerv neredeyse çıkarılmıştır. Şu anda bir yeraltı işletmesinde faaliyetler 2015'den beri özel bir şirket tarafından sürdürülmektedir (Fig. 11). 1960'larda burada üç ocakta faaliyetler sürdürülmekteydi.

Fig. 10. Alpagut (Dodurga) Linyit İşletmesi

Fig. 11. Maden ocağından görünüm

Alpagut İşletmesi, Çorum İl Özel İdaresi'ne bağlı olarak çalışmaya başlamıştır. Madenin bulunduğu çevredeki ahali, işletmenin İl Özel İdaresi tarafından yapılmasından memnuniyetsizlik duymakta, Sanayi Bakanlığı'nın 1957'de yeniden imtiyazın İdare'ye verilmesine itiraz etmektedirler (Hüryol Gazetesi, 27 Kasım 1957, Sayı: 529). 28 Kasım 1961'de bu ocaklardan birinde grizu patlaması ve çökme gerçekleşmiş ve bunun neticesinde 11 kişi vefat etmiştir (Yeni Adım Gazetesi, 29 Kasım 1961 Sayı: 1864). İşçiler bir süre ocağa inmek ve çalışmak istememiş, işletme mühendisinin personel memurunun, şantiye şefinin değiştirilmesini talep etmişlerdir. Ocaktaki temizlik ve onarım faaliyetleri Ereğli Kömür İşletmesi'nden gelen ekiplerce gerçekleştirildiği ve son cansız bedene ancak aralık ayının ortasında ulaşılabildiği basına yansımıştır (Yeni Adım Gazetesi, 12 Aralık 1961, Sayı: 1875). Gelişen bu olayların sonucu olarak 1969 yılında maden işçileri bir süredir ücretlerini alamadıklarını, teknik kadro ve donanım yetersizliğini de gerekçe göstererek 35 gün süren bir eylem ile, madeni işgal etmiş, üretim ve denetime el koymuşlardır. "Alpagut Olayı" olarak anılan bu işçi hareketi Türkiye'deki ilk işletmeye el koyma eylemi olarak madencilik tarihinde yerini almıştır. Bu olayın akabinde maden, TKİ'ye devredilmiştir (Sendikacılık Ansiklopedisi Cilt 2, 35). Tesis alanı, lojmanlar, çocuk bahçeleri, işçi sineması (aynı zamanda tiyatro salonu), işçi barınma evleri, lojmanlar, yüzme havuzu, fırın, piknik alanı, işçilere uygun fiyatlı satış yapan ekonomaya adı verilen market birimine sahipti ve kendi kendine yeten ülkenin modernleşme ve kalkınma planlarını gözetenek tasarlanmış kolektif bir yapıdaydı (Fig. 12).

Fig. 12. Alpagut Linyit İşletmesi sosyal tesisleri ve işçi evleri; Alpagut Linyit İşletmesi sinema-konferans salonu ve çocuk oyun alanı.

Yerleşkenin bakım, çevre düzenleme, sosyal faaliyetlerinin organizasyonu için özel birimleri bulunmaktaydı. Sinema salonu, ülkede o dönem vizyona giren yeni filmleri kısa sürede işçilere ulaştırmakta ve ayrıca sinema Dodurga sakinlerine de belirli günlerde gösterimler yapmaktaydı (Fig. 13). İşçilere sosyal hak olarak düzenli kömür yardımı yapılmaktaydı. Buradan emekli olmuş işçiler kendine özgü bu kampüste vakit geçirmekten ne denli memnun olduklarını anlatmışlardır (Ahmet Didiş ve İsmail Etçi, kişisel görüşme, 10 Ekim 2019). Buradan da anlaşıldığı üzere işletme ile işçi arasında güçlü bağların oluşturulmasına dönük bir altyapı başarıyla kurulmuştur. Sümerbank yerleşkelerinden bilinen bu model (Altın 2022, 172), maden işletmelerine de uygulanmıştır. İşletmenin en verimli olduğu dönemlerde Çorum sosyal yaşamının önemli bir uğrak

noktası olan bu tesisler, aynı zamanda Türkiye'nin önemli sanatçı ve bürokratları için de sayfiye yeri olarak hizmet vermiştir. Günümüzde söz konusu tesis kullanılmamakta ve kaderine terk edilmiş, eski güzel günlerinin izleri ile gün geçtikte tahrip olmaktadır. Bir dönemin hem sosyal hem de ekonomik anlamda tezahürü olan mimari, teçhizat ve belgeler yok olmaya yüz tutmaktadır. Parlak zamanlarının endüstriyel ve sosyal yaşamının izlerinin takip edilebildiği işletme sadece kent belleği için değil aynı zamanda ulusal madencilik tarihi açısından da önem arz etmektedir. Dublin İlkeleri kapsamında da değinildiği gibi bu alanın ve donanımlarının bütünlük içinde korunması gerekmektedir. Alana hızlıca müdahale edilerek mimari düzeni, makineleri, objeleri ve yazılı arşivi, kaybın önüne geçmek üzere belgelenmelidir.

Fig. 13. Sinema salonunda depo bölümünde bulunan belgelerden birkaçı ve eski film makinası

3.b) Çorum Çimento Fabrikası

1960'lar Çorum endüstrileşme sürecinin yol kat ettiği önemli bir dönemdir. Çorum'un ilk büyük sanayi tesisi sayılabilecek bir kamu kurumu olan Çorum Çimento Fabrikası 1957'de kentin doğusuna Çorum-Amasya Yolu üzerine, üretim ve sosyal tesis alanları olarak inşa edilmiştir (Fig. 14). Kentteki endüstriyel gelişim, bu fabrikanın kurulmasıyla birlikte başlamıştır. Şirketin temelleri 22 Ağustos 1954 yılında atılmıştır. Türkiye'de 1950 ve 1960'lı yıllar çimento sanayinin altın yılları olarak nitelendirilebilir. Nitekim, bu dönemdeki yoğun bayındırlık ve inşaa faaliyetlerinin ihtiyacı olan çimento talebi, devlet eliyle kurulmuş olan fabrikalardan sağlanmaktaydı. 1953 yılında Türkiye Çimento Sanayi Türk Anonim Şirketi bünyesinde Çorum'da 85 bin tonluk üretim kapasitesiyle çimento ve kireç imal üzere 90 yıl müddet ve 5.000.000 Türk Lirası sermaye, 15.02.1954 tarih ve 4/2379 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile Çorum Çimento Sanayii Türk Anonim Şirketi adıyla kurulmuştur (Yurtoğlu 2015, 134-137). 24 Ekim 1957 tarihinde fabrikanın açılışı dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından yapılmıştır. Makineleri Fransız Fives-Lille firması, elektrik santrali Avusturya Simmering-Graz-Pauker A.G. firması, Dizel jeneratör istasyonları Alman Dia firması tarafından kurulan fabrikanın imalat sürecinde gerekli olan linyit kömürü ise Dodurga ocaklarından temin edilmiştir. Fabrika, ham maddesini ise kurulu olduğu kendine ait arazinden sağlamaktaydı. 1959'da fabrikanın çamur ve çimento barındıran altı silosunda oluşan ve zaman içinde büyüyen çatlaklar sebebiyle üretime bir süre ara verilmiştir (Haberler, Arkitekt, 1959/2 (295), 82). 2 Şubat 1961 tarihli Yeni Adım Gazetesi'ndeki bir haberin de ortaya koyduğu üzere fabrikanın Hüdaverdi suyu olarak bilinen kendi su kaynağı bulunmakta ve bu kaynaktan fabrika için saniyede 12 litreye yakın su sağlanmaktadır. Bu oran kentin ihtiyacı olan günlük su miktarının yarısına tekabül etmektedir (Yeni Adım Gazetesi, 2 Şubat 1961 Sayı: 1677). Fabrika aynı zamanda kurulduktan sonraki yıllarda birkaç yıl boyunca kentin elektrik ihtiyacının da büyük bir kısmını sağlamaktaydı ancak zaman zaman jeneratörlerindeki bakım sebebiyle sekteye uğramıştır (Yeni Adım Gazetesi, 7 Kasım 1961 Sayı 1845). 1969'da fabrikanın üretim sistemindeki güncellemeler ile kapasitesi artmış ve Karadeniz Bölgesi'ne hizmet vermeye başlamıştır. Öte yandan fabrika, Samsun Limanı aracılığıyla İsrail, Nijerya, Macaristan ve Libya'ya çimento ihraç etmiştir (Çorum 1973 Yıllığı, 258).

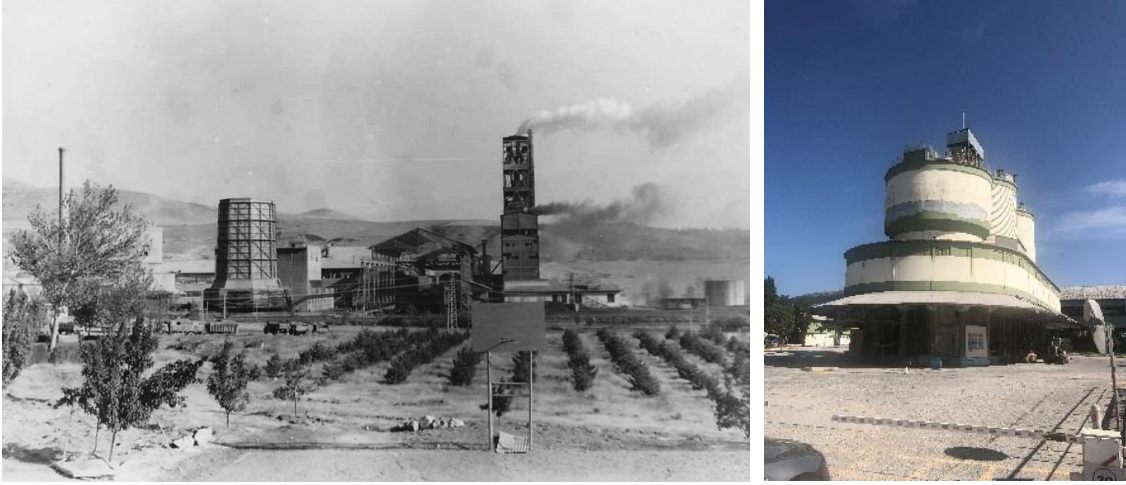

Fig. 14. 1972’de Çorum Çimento Fabrikası 1975 yılı (Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı Çorum Koordinatörlüğü Arşivi) ve yıkılmadan önceki hâli.

Çorum’un sanayileşme sürecinde lokomotif görevi gören ve aynı zamanda sanayinin kentte atılım göstermesinde bir okul gibi çalışmış olan fabrika, diğer yandan sağlamış olduğu sosyal tesisler ile kentin sosyal yaşamının merkezi hâline gelmiştir. Fabrika yakın bir zamana kadar özel bir firma tarafından işletilmiş ve arazisi geçtiğimiz yıllarda Çorum Belediyesi’ne satılmıştır (Çalışmanın yürütüldüğü dönemde firma, fabrikaya girilmesine ve fotoğraf çekilmesine izin vermemiştir). Belediye, 2021 yılında projelendirmek üzere fabrika bacası hâriç fabrikayı ve alandaki tüm yapıları yıkmıştır. Kentin üniversite mezunu mühendis gençleri ve işçilerinin 1960’lı yıllarda iş sahibi olmalarına, bir fabrikada çalışma deneyimi elde etmelerine imkân veren Çorum Çimento Fabrikası, aynı zamanda kentin sosyal yaşamını zenginleştirmiştir. Kentli için yüksek bir hayat standardının göstergesi olarak fabrikanın sosyal tesislerinde vakit geçirmek önemlidir. Dolayısıyla fabrika, kentli için modern bir çevre sağlamıştır. Bu tesis, havuz, kafeler ve restoran gibi alanları içermektedir. Fabrikada çalışan işçiler, kooperatif kurarak Bahabey Caddesi üzerinde halk arasında “Çimento Evleri” olarak anılan evlerin inşa edilmesini sağlamışlardır. Günümüzde bu evlerden geriye eser kalmamıştır (Çorum Çimento Fabrikasının Çorum endüstrisine ve sosyal hayatına yaptığı katkılarla ilgili olarak dönemin Çorum Sanayi ve Ticaret Odası Başkanı Vahit Benderli ile Çimento fabrikasında işçi olarak çalışmış olan Mehmet Çağlayan ve Mustafa Gökğöz ile görüşmeler yapılmıştır).

Değerlendirme

Çorum kenti köklü geçmişi ile sosyal ve siyasi yönden Anadolu’da önemli bir yere sahip olmuştur. Geç Osmanlı Dönemi’nden 1990’lı yılların sonuna kadar geleneksel üretimin imalat-hanelerinden sanayileşmeye evrilen üretim mekanizmaları, bu çalışma ile mercek altına alınmış ve kentin endüstri tarihinin oluşmasına olanak sağlamış sektörler ön plana çıkarılmıştır (Fig. 15). Basit mekanik süreçlerden geniş endüstri bölgelerinin oluşmasına doğru, dönemin yaşantısına tanıklık etmiş, doğrudan ekonomik yaşamı biçimlendirmiş, üretici aktörlerin sosyal ve günlük hayatlarının odağı olmuş bu endüstri miras değerlerine dönük olarak bu tanımlama girişimi bir ilktir. Teknoloji, yaratmış olduğu teknik bilgi ve ekipmanları sürekli değişime itmektedir. Endüstrideki bu hızlı değişim ister istemez geçmişin sanayi mekânlarının ve makinelerinin terk edilmesine, dönüştürülmesine neden olmaktadır. Geride kalan bu değerler çoğu zaman kayıtsız, yitmeye mecbur bırakılmaktadır. Kullanımda olan ve burada ifade edilen tesisler geçmişlerinin izlerini barındırırlar ve hafızaları olan insanlar aracılığıyla günümüze ulaşmaya çalışırlar. Bu

endüstri yapılarına dönük detaylı bir belgeleme çalışması yürütülmesi zorunluluk olarak görülmektedir.

Geleneksel endüstrilerin kültürel miras değeri düşünüldüğünde, toplum nazarında bilinirliğini sağlamak ve benimsetmek yolunda teşvik edici politikaların yürütülmesi gerekmektedir. Gelenek kültürünün, kültürel ekonomik boyuta dönüştürülmesi endüstrilerin sürdürülebilir kılınmasını sağlarken diğer yandan bu değerlerin aktarılması için aktörlerin yetiştirilmesi özelinde adımlar atılmalıdır. Çorum'da geleneksel üretimin hâlihazırdaki ustalarının yerini alabilecek nitelikli iş gücü yetişmemekte ve bu kültür mirasının geleceğini tehlikeye itmektedir. N. Özdemir'in ifade ettiği gibi bilgi ve deneyimler belleği gelenekselin özünü oluşturmaktadır (Özdemir 2018, 3) ve bu belleğin korunması için çaba sarf etmek gerekmektedir. Üretim mekânlarının kültürel miras mekânlarına dönüştürülmesi de korumaya ve bilincin geliştirilmesine fayda sağlayabilir. İskilip'te kalenin eteğinde yer alan geleneksel Türk evlerin bulunduğu kentsel doku, koruma onarım çalışmaları ile yenilenmiştir ve dericilik endüstrisinin temsilcilerinin dükkânları ziyaretçiyile buluşmaktadır. Burada üreticilerin dükkânlarına dikkat çekecek bilgilendirme levhalarının da yer alması ziyaretçilerin daha çok bilgi ile donatılmasına olanak sunabilir.

Değirmenler, tarihi çevrenin belgeler ışığında anlaşılmasında önemli ancak göz ardı edilen bir parçasıdır. Akarsular boyunca yoğunlaşan bu yapılar dönemin sosyal, ekonomik ve çevresel koşullarına işaret ederler. Geleneksel üretim yapılarından biri olan İskilip Yalak köyü su değirmeni, Çorum'un bu anlamda geriye kalan önemli miras değeridir. Üzerinde kurulu olduğu akarsuyun yıl boyunca elverdiği ölçüde çalışarak geleneksel yöntemle üretim yapmaktadır. Ancak Osmanlı arşivinde değirmen hakkında bir bilgiye rastlanmamıştır. Sahipleri ve yerel yönetim bu değere sahip çıkarak tanıtılması yönünde adımlar atmaktadır. Öte yandan tarihi neredeyse 300 yıla yaklaşan bu değirmen için bir tescil kararı yoktur.

Çorum'un bir diğer eski kara değirmenlerinden olan ve Alaca'nın Hatap suyu ile yaptığı üretimi sayesinde büyüyen aile şirketi, Hatap Un Fabrikası, köklü geçmişine sahip çıkmış ve kendisine miras bırakılan değerlerin korunması için modernleşen fabrikasının bahçesinde üretim süreçlerinin parçası olan makinelerin sergilendiği bir müze alanı kurmuştur. Bu müze, Cumhuriyetin erken dönemlerinde kurulan Çorum'da yerli bir girişimin kurumsal tarihini içermektedir. Zaman içinde gelişim gösteren fabrikanın gelişen teknoloji ile değişen donanımları burada muhafaza edilmiştir. Aynı şekilde kentin endüstriyel üretim lokomotifini olan un ve toprak sanayilerin onarım ve yedek parçalarını temin etmek üzere gelişen makine endüstrisinin kurucusu Çağıl Makina da kurulduğu yılların teknolojisini yansıtan teçhizatları şu andaki fabrikasında korumaktadır.

Çorum için önemli bir tarımsal ürün olan çeltiğin işlenmesinde özgünlüğünü korumuş olan Yeni Çeltik Fabrikası'ndaki ahşap düzenek hâlâ işleyerek üretim yapmaktadır, ancak korunması için adımların atılması zaruridir. Bir diğer endüstri olan tuz üretiminin Çorum'da izlenebilen tarihi Osmanlı dönemine kadar dayanmaktadır. Çukurköy Tuzlası Çorum için sürekliliğin ifadesi olarak üretime az da olsa devam etmektedir. İdare binası oldukça metruk durumda olan tuzlanın kendisi de işlevini yitirmeye yüz tutmuştur. Burada detaylı bir belgelendirme çalışmasının yapılması önem arz etmektedir. Çorum endüstri tarihinin mil taşlarından biri Çorum Çimento Fabrikası'dır. Uzun yıllar faal olan bu fabrika, birkaç sene evvel işletmecilerinin üretim yoğunluğunu başka bir bölgeye kaydırmasından dolayı üretimi durdurmuştur. Kentsel kesimde kalmaya başlamasıyla bir endüstrinin temizlenmesi gerekliliği fikrine direnemeyerek bu miras değeri kayıt altına alınmadan kaybolmuştur. Kentin tarihsel sürecinde ve kentlinin de hafızasında önemli yeri olan sosyal ve ekonomik dönüşümün temsili binaya erişim izni verilmediğinden fotoğraflama yapılamamıştır.

Kentin gelişim alanı içinde kalmaya başlayan ve üretim hâlinde olan toprak sanayi fabrikalarının da yok olmadan belgelenmesi gerekmektedir. Alpagut Linyit İşletmesi ise üretim alanında faaliyetlerini sürdürüyor olmasına rağmen sosyal tesislerinin bulunduğu kampüs bir zamanlar bölge için sosyal dönüşümün simgesi iken, insan ve toplum merkezli bir fabrikadan geriye metruk yapılar kalmıştır. Bırakıldığı gibi kalmış binaları, ekipmanları ve dokümanları ile arşiv değerindedir.

Çorum'un endüstri mirası mekanları günümüzde hâlen kullanılmakta ve sanayileşme süreci devam etmektedir. İktisadi şartların farklılaşması ve yeni teknolojiye uyum bağlamında bu değerler zaman içinde özgünlüğünü kaybetmeye başlamaktadır. Hâlbuki mevcut mimarinin korunması ve sağlamlaştırılması yoluyla hem yerelde hem de ulusal düzeyde sürdürülebilir kılınması gerekmektedir. Böylece endüstri mirası değerleri iktisadi ve sosyal kalkınmanın da bir parçası hâline gelebilir. Çorum'daki endüstri miras değeri alanlarının mimari ve donanımların kültür mirası olarak değerlendirilmesi bağlamında titizlikle belgelenmesi ve araştırılması gerekmektedir. Ayrıca barındırdıkları teknolojik süreçlerin de birer kaynak olarak görülüp dikkate alınması lazımdır. Bu miras hakkında toplumun bilinçlendirilmesine yönelik sanayi ve kent müzelerinin kurulmasının sağlanarak kentin endüstri tarihinin aktarılması önemli bir adım olacaktır. Öte yandan endüstriyel üretim alanlarına ziyaret programları ve sergiler düzenlemek de ilk aşamada bilinirliği mümkün kılmak için bir yoldur.

Yazarların Notu

Başta dönemin OKA Çorum Koordinatörü Özgür Yalçın, Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı Çetin Başaranhıncal, Uluslararası Metal Sanatçısı Hasan Tuluk, Eski Çorum Sanayi ve Ticaret Odası Başkanı Vahit Benderli, Hatap Değirmenleri sahibi Abdullah Kavukçu ve Latif Kavukçu, Çağıl Makina Sahibi Mehmet Çağıl proje süresince yönlendirmeleriyle destek olmuşlardır. Kendilerine teşekkürlerimizi sunuyoruz. BOA.AE.SMST.III.45-3215 No'lu arşiv belgesinin çevirisinde yardım eden Göksel Baş'a da ayrıca teşekkür ederiz.

Mali Destek Bildirimi (Funding)

Bu çalışma 2019 yılında "Çorum'un Endüstriyel Mirasının Tespiti" başlıklı proje ile Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı (OKA) TR83/19/TD2/0051 proje no ile desteklenmiştir.

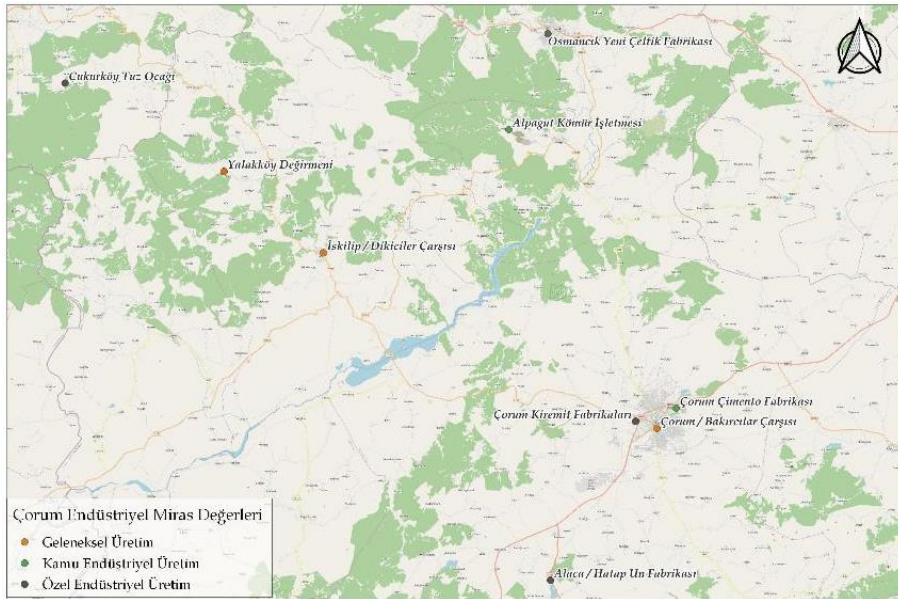

Fig. 15. Çorum endüstriyel miras alanlarının dağılımı.

BİBLİYOGRAFYA

- 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 36, 1997, Ankara.
- H.984 (M.1576/1577) tarihli ve TKG.KK.TTd.54 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Çorum (Tıpkıbasım), T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayın No: 8, Ankara, 2014.
- H.982 (M.1574/1575) tarihli ve TKG.KK.TTd.178 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Sivas, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayın No: 9, 2014, Ankara.
- 1967 Çorum İl Yıllığı, Çorum.
- 1973 İl Yıllığı, Cumhuriyet'in 50. Yılında Çorum.
- 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, (Büyük İmalat Sanayi Geçici Sonuçlar), Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
- Aktüre S. 1986/2023, "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyıl başında Çorum". *Çorum Tarihi*. 5. Hitit Festival Komitesi Yayını. Tıpkıbasım. Çorum, 143-170.
- Altın K. Y. 2022, "Bir Kültürel-Yaratıcı Endüstri Modeli Olarak Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası". *Folklor Akademi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı:1, 169-183.
- "Alpagut Linyit İşletmesi'nde Yönetime El Koyma Eylemi, 13.06.1969" maddesi, Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt. 2. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1996, İstanbul.
- Arkitekt Dergisi, "Haberler", 1959/2 (295), s. 82.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA. 30.18.1-2 / Kararlar Daire Başkanlığı, 39.64.15.
- Buchanan A. 1985, "The Definition of Industrial Archaeology". *L'etude et la Mise en Valeur de Patrimoine Industriel, 4 Conference Internationale, Lyon-Grenoble* (Semptebre 1981), Paris.
- Çavdar N. 2016, "19. Yüzyıl Ortalarında Çorum Sancak Merkezinde Nüfus ve Ekonomi (H.1260-1261/M.1844-1845 Tarihli Temettüat Defterlerine Göre)", *Uluslararası Bütün Yönleriyle Çorum Sempozyumu Bildirileri*, 28-30 Nisan, Cilt 2, Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Yayınları, 577-595.
- Çorum Valiliği Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Tarımsal Verileri 2016, Kaynak: <https://corum.tarimorman.gov.tr/Belgeler/ÇORUM%20İL%20GIDA%20TARIM%20VE%20HAYVANCILIK%20MÜDÜRLÜĞÜ%20BİLGİ%20NOTU%202016.pdf> Erişim Tarihi: 10 Kasım 2023.
- Devlet Planlama Teşkilatı 9. Kalkınma Planı, Taş ve Toprağa Dayalı Sanayiler, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Cilt 1, 2008, Ankara.
- Endüstri Mirası Sitleri, Yapıları, Alanları ve Peyzajlarının korunması için ICOMOS-TICCIH ortak ilkeleri, (Çev. Z. Ahunbay). Kaynak: http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0914779001536912340.pdf. Erişim Tarihi: 10 Kasım 2023.
- Harlov-Csörtán M. 2018, "The Importance of Oral History in (Industrial) Heritagisation". *BIOS – Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen*, 2, 134-145. <https://doi.org/10.3224/bios.v31i2.11>
- Hüryol Gazetesi, "Kömür İşletmesinin İsteddiği İmtiyaza İtiraz Edildi", 27 Kasım 1957, Sayı: 529.
- İleri T. 2011, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye'de Madencilik Genel Durumu ve Atatürk'ün Madencilikle İlgili Düşünceleri". *Kastamonu Eğitim Dergisi*. Cilt:19/1, 287-296.
- İnalçık H. 2000, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- İzmen Ü. 2012, *Bölgesel Kalkınmada Yerel Dinamikler: Çorum Modeli ve 2023 Senaryoları*, TÜRKONFED. İstanbul.
- MTA Çorum İli Maden ve Enerji Kaynakları Raporu. Kaynak: https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgimerkezi/maden_potansiyel_2010/Corum_Madenler.pdf. Erişim Tarihi: 21 Haziran 2023.
- Oevermann H. & Mieg H. A. 2015, "Transformations of Industrial Heritage Sites Heritage and Planning". Eds. H. Oevermann & H. A. Mieg, *Industrial heritage sites in transformation : Clash of Discourses*.

- New York: Routledge, 18-39.
- Oğuz M. Ö. & Metin E. 2006, “2005 Yılında Çorum’da Yaşayan Geleneksel Meslekler”, Hitit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Topluluğu Yayınları 9.
- Önsoy R. 1988, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Özdemir N. 2018. “Geleneksel Bilgi ve Kültür Ekonomisi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies* 18/1, 1-28.
- Salname-i Vilayet-i Ankara 1325, (1907) yay. haz. K. Emiroğlu, A. Yüksel, Ö. Türkoğlu, E. Coşkun, Ankara Enstitüsü Vakfı, 1995.
- Saner M. 2012, “Endüstri Mirası: Kavramlar, Kurumlar ve Türkiye’deki Yaklaşımlar”, *Planlama* (1-2). 53-66.
- Su R. & Bramwell B. & Whalley P. A. 2018, “Cultural Political Economy and Urban Heritage Tourism. *Annals of Tourism Research* 68, 30-40.
- Şahin İ. 1993, “Çorum”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, 8. Cilt. 373-376.
- Tekeli İ. 1986/2023, “1950-1980 Döneminde Kentin Faaliyetlerindeki Gelişmeler”. *Çorum Tarihi*. 5. Hitit Festivali Komitesi Yayını. Tıpkıbasım. Çorum, 277-327.
- Endüstri Mirası Sitleri, Yapıları, Alanları ve Peyzajlarının korunması için ICOMOS-TICCIH ortak ilkeleri. Kaynak: http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0914779001536912340.pdf. Erişim Tarihi: 29 Nisan 2024.
- Yalçın Ü., Yalçın, H.G., Ekmen, H. & İpek, Ö. 2019, “Derekutuğun Eski Maden İşletmeleri ve Madenci Yerleşimi 2017 Çalışmaları”. *40. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 3, 557-576.
- Yazar H. 2016, “16. Yüzyıl Çorum Nahiyesi’nde Nüfus ve Yerleşim Özellikleri”. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/2, 1089-1110.
- Yeni Adım Gazetesi, “Çorum 14 Litre Su ile Sıkıntı İçinde”, 2 Şubat 1961 Sayı: 1677.
- Yeni Adım Gazetesi, “Çimento Fabrikasındaki Revizyon Sebebiyle Şehire Gündüz Belediye Santrali Cereyan Verecek”, 7 Kasım 1961 Sayı 1845.
- Yeni Adım Gazetesi, “Kömür Ocağında Patlama !”, 29 Kasım 1961 Sayı: 1864.
- Yeni Adım Gazetesi, “Ocaklar Yakında Normal Çalışmaya Başlayacaklar”, 12 Aralık 1961, Sayı: 1875.
- Yılmaz M. 2004, “Çorum İli’nde Endüstrinin Tarihsel Gelişimi”. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2/1, 57-71.
- Yurtoğlu N. 2015, “Kalkınmanın Önemli Bir Unsuru, Kuruluşundan 50. Yılına Türkiye’de Çimento Sanayi (1910-1960)”. *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 31, Sayı: 92, 113-164.

Sözlü Kaynaklar

- Abdullah Kavukçu, (kişisel iletişim), 97, Hatap Un Fabrikası sahibi, görüşme tarihi: 25 Ekim 2019.
- Ahmet Didiş, (kişisel iletişim), 67, Alpagut Kömür İşletmesi işçi emeklisi, görüşme tarihi: 10 Ekim 2019.
- Ahmet Küyük, (kişisel iletişim), 71, Dericilik ustası, görüşme tarihi: 5 Ekim 2019.
- Ali Rıza Günal, (kişisel iletişim), Yeni Çeltik Fabrikası sahibi, 52, görüşme tarihi: 9 Ağustos 2019.
- Hasan Özer, (kişisel iletişim), 70, Alpagut Kömür İşletmesi işçi emeklisi, görüşme tarihi: 10 Ekim 2019.
- Hasan Tuluk, (kişisel iletişim), 80, uluslararası metal işleme sanatı ustası, görüşme tarihi: 20 Ekim 2019.
- İbrahim Düz (kişisel iletişim), 63, Kalaycı, görüşme tarihi: 20 Ekim 2019.
- İsmail Etçi, (kişisel iletişim), 75, Alpagut Kömür İşletmesi işçi emeklisi, görüşme tarihi: 10 Ekim 2019.
- Latif Kavukçu, (kişisel iletişim), 65, Hatap Un Fabrikası sahibi, görüşme tarihi: 5 Temmuz 2019.
- Mehmet Çağıl, (kişisel iletişim), Çağıl Makine sahibi, 76, görüşme tarihi: 27 Ekim 2019.
- Mehmet Çağlayan, (kişisel iletişim), Çorum Çimento Fabrikası emeklisi, görüşme tarihi: 11 Ekim 2019.
- Mustafa Çevik (kişisel iletişim) 57 bakır işleme ustası, Çorum, görüşme tarihi: 20 Ekim 2019.
- Mustafa Gökgöz, (kişisel iletişim), Çorum Çimento Fabrikası emeklisi, görüşme tarihi: 11 Ekim 2019.
- Mustafa Yiğittaşçı, (kişisel iletişim), 59, Yüksel Kiremit Fabrikası sahibi, görüşme tarihi: 25 Ekim 2019.
- Vahit Benderli, (kişisel iletişim), 86, Çorum Ticaret ve Sanayi Odası eski başkanı, görüşme tarihi: 9 Ekim 2019.

Bağımlılığa İlişkin Anlatılarda Annelik: Madde Bağımlısı Olan Bireylerin Anlam Dünyasında Annelik

Motherhood in Narratives Related to Addiction: Motherhood in the Lives of Individuals with Substance Abuse

Meral TİMURTURKAN*

Öne Çıkanlar:

- Maddeye yönelen nedenler arasında aile içi sorunlar, ailenin bağımlılık geçmişi ve sosyal çevrenin etkisi en temel faktörler olarak sıralanmıştır.
- Annelerin ilgi ve desteği katılımcıların bağımlılık deneyimi üzerinde etkili olduğu görülmüştür.
- Maddeye başlama hikâyesinde aile sorunun kaynağı olarak gösterilirken, anne ile kurulan/kurulmayan ilişki vurgusu belirgin şekilde öne çıkmıştır.
- Bağımlılıkla mücadele eden, sorunları kendi yöntem ve taktikleri ile çözmeye çalışanlar daha çok anneler olmuştur.
- Bağımlılık sorunuyla mücadele etmek dezavantajlı olan kadının/annenin konumunu daha kırılgan yaptığı görülmüştür.

Öz: Bu çalışma, uyuşturucu madde bağımlısı olan bireylerin sosyal dünyayı anlamlandırma biçiminden, eylem ve etkileşim pratiklerinden yola çıkarak, bağımlılık ve aileye yönelik anlatılarda anneliğin nasıl yer aldığına odaklanmaktadır. Bağımlılığa yol açan faktörler içinde ailenin önemli bir yerde konumlanması, özellikle ebeveynlerin davranışlarının, ilişkilerinin, duygusal destek durumlarının ve bağımlılık geçmişlerinin bu süreç üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olması konuyu spesifik olarak tartışmayı gerekli kılmaktadır. Anneliğin hem kadınlık kimliğinin önemli bir belirleyeni olması hem de toplumsal yeniden üretim konusunda kurumsallaşan bir yapıya bürünmesi; aile içi ilişkilerin annenin rolleri, tutumları ve davranışları üzerinden tesis edilmesini de beraberinde getirmektedir. Anneliğin ideal standartlarının çizilmesi bunun üzerinden çocukların eylemlerinin sosyal olarak anlamlandırılmasına da yol açmaktadır. Bu bağlamda çalışma, kadınların anne veya bakım veren kimliklerinin ve buna bağlı olarak toplumun bu kimliklere ilişkin içselleştirilmiş algısının, bireylerin anlam dünyasına ve madde ile olan ilişkisini tanımlamaya nasıl etki ettiğini konu edinmektedir. Nitel araştırma tasarımından ve yorumlayıcı gelenekten yola çıkan bu çalışmada denetimli serbestlik altında yükümlü olan 64 erkek katılımcı ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Veriler yorumlayıcı betimsel metodoloji ile tematik bir şekilde kategorize edilerek yorumlanmıştır. Bağımlılığa giden süreçte ailenin rolünü vurgulayan anlatılar, “aile içi ilişkilere yönelik anlatılar ve bağımlılık deneyimi” temasında, annenin rolüne vurgu yapan anlatılar “aile ve annenin sorunsallaştırılan konumu” temasında ve son olarak anneden beklentilere, bağımlılıkla baş etme ve gündelik hayatı organize etme biçiminde annenin rolüne yapılan vurgular ise “yaşamı yeniden tesis etme çabası ve annenin rolü” başlıklı temada tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Madde Bağımlılığı, Bağımlılık, Annelik, Toplumsal cinsiyet, Sosyal yeniden üretim, Dezavantajlılık.

* Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Burdur, mtimurturkan@mehmetakif.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1505-5544

Highlights:

- Domestic problems, family history of substance abuse and the influence of the social environment were identified as the primary factors leading to substance abuse.
- Mothers' interest and support were found to significantly impact the addiction experiences of the participants.
- While the family was highlighted as the source of the problem in the story of substance initiation, the emphasis on the relationship established/not established with the mother was also prominent.
- It was mostly the mothers who confronted addiction and tried to solve the problems with their own methods and tactics.
- It has been observed that the struggle with addiction exacerbates the vulnerability of disadvantaged woman/mother.

Abstract: This study explores how motherhood is depicted in narratives about addiction and family, focusing on how individuals with drug addiction perceive the social world, their actions and interaction practices. The prominent role of the family among factors leading to addiction, particularly the behaviours, relationships, emotional support status and addiction histories of parents necessitates a specific discussion of these issues. The fact that motherhood is both an important determinant of the identity of womanhood and that it takes on an institutionalised structure in terms of social reproduction brings with it the establishment of family relations through the roles, attitudes and behaviours of the mother. The drawing of ideal standards of motherhood also leads to the social signification of children's actions. In this context, this study examines how women's identities as mothers or caregivers, and society's internalised perceptions of these identities, affect individuals' perception and their relationship with substances. Using a qualitative research design and interpretive tradition, in-depth interviews were conducted with 64 male participants under probation. The data were categorised and interpreted thematically with interpretive descriptive methodology. Narratives highlighting the family's role in the process leading to addiction were analysed under the theme of "narratives about family relations and the experience of addiction"; narratives emphasising the mother's role were discussed under the theme of "the problematised position of the family and the mother", and lastly, expectations from the mother, their role in coping with addiction and organising daily life were studied under the theme of "the effort to re-establish life and the role of the mother".

Keywords: Substance abuse, Addiction, Motherhood, Gender, Social reproduction, Disadvantage.

Summary: Addiction is an important problem that has both macro and micro consequences that affect individuals' daily interactions, family relations, and social bonds. Today, various types of addiction are recognised, and their effects on society and individuals are extensively discussed. One of these is drug addiction, which is not merely an individual issue, but a complex process that disrupts relationships with family members, relatives, and peer groups. In this context, it is a crucial social problem that necessitates discussion regarding its causes and consequences. Family is a key factor among the causes of addiction, and it is argued that the relationship between parents and their children, their emotional support and their history of addiction play a significant role in addiction development. This study specifically focuses on the influence of mothers' caregiver identities and societal expectations regarding these identities on the individual's addiction experience. A qualitative research method was chosen to understand and interpret the subject based on the social actors' own definitions, descriptions and life-world of the individual. This article is designed based on the interpretive social science tradition.

Face-to-face in-depth interviews were conducted with 64 male participants at the Antalya Probation Directorate using a semi-structured questionnaire. The data were categorised and interpreted thematically with interpretive descriptive methodology. The narratives emphasising the role of the family in the process leading to addiction were discussed under the theme 'narratives about family relationships and addiction experience', the narratives emphasising the role of the mother were discussed under the theme 'the problematised position of the family and the mother' and finally the emphasis on the expectations from the mother, the role of the mother in coping with addiction and organising daily life were discussed under the theme 'the effort to re-establish life and the role of the mother'. The demographic analysis of the participants revealed that they were young individuals with low socioeconomic status, low educational levels, and mostly on probation due to substance use disorders and related offenses. The participants had

migrated to Antalya and lived in certain disadvantaged parts of the city.

The three main themes of the research, the causes of addiction, the mother's role in family relationships and in the fight against addiction, yielded several key findings. Despite the complexity of the addiction process, the most emphasised causes are vulnerabilities and conflicts in family relationships and the social, cultural, and economic conditions of the family. . When examined on a sociological basis, factors such as the place where the family lives and the distance of this place from the substance, the criminal and addiction history of the parents, problems in family relationships, conflicts, solidarity patterns, the mother's relationship development style, indifference, lack of love and emotional support, the presence of divorced or stepfamilies significantly influenced participants' relationship with substances. When the reasons leading to substance abuse were analysed in depth, domestic problems, the family's history of substance abuse and the influence of the social environment were mentioned by almost all the participants. Expressions about the mother emphasise excessive interest or indifference, love, affection, and care. The fact that the discourses based on 'loneliness', 'disappointment', 'abandonment', 'being ignored' or 'not being loved' are mostly made with the emphasis on motherhood is an important indicator of this. In contrast to the emphasis on a fatherhood that is abusive, sometimes violent or a (negative) role model, there is an emphasis on motherhood, which is felt to be lacking and for which attention or support is expected. It is observed that other mothers (other female family members, especially grandmothers) filled the maternal gap from time to time and took on the problems and responsibilities. The responsibility of another child is added to the effort to cope with an already dependent individual, and care support is given to another woman, even if she is the primary parent. Participants often expressed sentiments such as 'if I had a good mother', 'if my mother loved me', 'if my mother stood by me', highlighting these feelings during their substance use, recovery, and beyond. In most of the narratives, while the family was often cited as the source of the problem in the story of substance initiation, the emphasis on the relationship established / not established with the mother was also prominent. As addiction developed, mothers typically managed the crisis and tried to solve the problems using their own methods and tactics. Mothers faced difficulties accessing formal support and treatment services, often resorting to control, restriction, limitation and even confinement at home. In addition, the mother's care and love were presented as, central to solving the problem.

Addiction has a multi-layered structure that cannot be addressed by the individual or the family alone. Therefore, the need for formal support networks, treatment and preventive services should be emphasised. At the same time, the socioeconomic level of the participants (low level of education, insufficient economic capital, living in disadvantaged areas of the city, having many siblings or children, broken family stories) indicates that they face numerous challenges beyond substance addiction. This situation makes the already disadvantaged position of the woman/mother even more disadvantaged. Our sample group consisted of individuals on probation for some criminal offences due to drug addiction. The fact that they are a marginal, marginalised and disadvantaged group by the society also reveals that the structural dimensions of the issue such as social exclusion and integration should not be ignored. Leaving the solution to the responsibility of the family and the mother and making the moral evaluation on this basis means ignoring the multi-layered structure of the issue.

Giriş

Madde bağımlılığı bireysel bir sorun olmayıp aynı zamanda kişinin ailesini, arkadaş ilişkilerini, tüm yakın çevresini ve toplumsal yaşamını etkileyen makro bir sorundur. Madde bağımlılığı içinde uyuşturucu bağımlılığı bireyin toplumdan soyutlanması, verimsizleşmesi, üretkenliğini, sosyal bağlarını ve ilişkilerini yitirmesi, suça bulaşması, ailenin parçalanması gibi pek çok bireysel ve sosyal soruna yol açmaktadır. Hem toplumu hem de bireyin kendisini ve yakın çevresini etkilemesi bakımından oldukça önemli ve karmaşık bir meseledir. Bu davranışın nedenleri, etki ve sonuçları karmaşık olmakla birlikte ailenin, arkadaş çevresinin ve yaşanan mekanın, ebeveynlerin çocuklara karşı tutumunun, bağlanma biçimlerinin, ailedeki istikrarsızlığın, ailenin dağılmasının, boşanmanın veya çocukların aileden uzaklaştırılmasının madde bağımlılığı ve maddenin kötüye kullanımı üzerinde etkili olduğu da vurgulanmaktadır (Demez *et al.* 2022; Aka *et al.* 2021; Bülbül & Odacı 2018; Erdem *et al.* 2006, UNODC 2020; Wills & Yeager 2003; Yaman & Karaman 2020; Özcan 2020; Kıryar 2020). Madde bağımlılığı sadece biyolojik, fizyolojik, psikolojik ve tıbbi yönü olan bir mesele olmayıp sosyolojik temelleri ve toplumsal etkileri derin olan çok yönlü bir meseledir. Nitekim bireysel gibi görünen bu sorun

sosyolojik bakış açısı ile irdelendiğinde toplumsal yapıya içkin olan çok sayıda kültürel, sosyal ve ekonomik değişkenin sorun üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Bağımlılık bu temelde bireyin aile yapısından, arkadaşlık ve sosyal ilişkilerinden, gündelik rutininden, ekonomik ve kültürel sermayesinden, yaşadığı fiziksel ortamdan kriminojenik ihtiyaçlarından, toplumsal cinsiyeti ilişkilerinden, sınıfsal yapısından ve toplumla bütünleşme /bütünleşememe düzeyinden, sosyal dışlanma deneyiminden, maddeye yüklenen anlamlardan bağımsız düşünülemez (Demez *et al.* 2022). Her bir değişkenin kendi içinde önemli olduğunu ve derinlemesine bir çözümlemeyi gerektirdiği gerçeğini göz ardı etmeden aile içi ilişkilere ve annenin konumuna odaklanan bu çalışma, meseleyi deneyimleyenin dünyasından anlamaya çalışmaktadır. Çünkü bağımlılığa giden süreçte aile önemli bir etken olarak görülmekte, ailenin bağımlılığı önlemede ve tedavi etmede koruyucu bir faktör olduğu da tartışılmaktadır (Gruber & Taylor 2006). Dolayısıyla aileyi sorunsallaştırmak aynı zamanda toplumsal cinsiyet ilişkileri bağlamında kadının ve özellikle anne olan kadının konumunu da sorunsallaştırmak anlamına gelmektedir.

Toplumsal cinsiyet ilişkileri temelinde aileyi bir arada tutması, düzeni sağlaması, “makbul” çocuklar yetiştirmesi ve toplumsal yeniden üretimi gerçekleştirilmesi üzerinden tanımlanan kadınlar, bağımlılık gibi geniş bir sosyal yapıyı etkileyen önemli sorunun da aktörü olarak kabul edilmektedir. Konuya ilişkin çalışmalar daha çok annelerin deneyiminden yola çıkılarak yapılmakta, bağımlı olmanın/bağımlı bir aile bireyine sahip olmanın yarattığı etki ve sorunlar irdelenmektedir. Annelik ve bağımlılığa ilişkin güncel literatür incelendiğinde bağımlılığın annelerin rolleri, sorumlulukları ve deneyimleri üzerinde ne gibi etkiye sahip olduğu, özellikle yaşanan zorluklar ve sorunlar temelinde tartışma yürütüldüğü görülmektedir (Silva *et al.* 2013; Banwell & Bammer 2006). Bu tartışmaların odağında bir yandan madde bağımlısı bir aile üyesine sahip olmanın yarattığı sorunlar, çelişkiler ve çatışmalar yer alırken (Barnard & Mckeganey 2003), öte yandan bağımlı bir ebeveyn olmanın aile ve çocuklar üzerindeki etkisi de yer almaktadır (Connors *et al.* 2004; Daley 2013; İzci & Bilici 2015; Anderson *et al.* 2023). Çalışmalar büyük ölçüde kadınların hamilelik sırasında veya doğumdan hemen sonra madde kullanımına ve tedavisine odaklanarak meselenin tıbbi ve psikolojik boyutuna dikkat çekmektedir (Sutter *et al.* 2017). Madde kullanan annelerin toplumda ihtiyaç duyulan kaynaklara erişimde yaşadığı sorunlar ve deneyimler de önemli araştırma konuları arasında yer almaktadır (Stone, 2015). Bu bağlamda damgalanma, dışlanma ve sosyal izolasyon gibi temel toplumsal sorunların bağımlı olan annelerin deneyimini nasıl etkilediği (Stone 2015; Stringer & Baker 2018), iyi annelik, yeterli/yetersiz annelik gibi temel annelik ideolojileri ve formları üzerinden kadınların yaşadıkları sorunların neler olduğu (Reid *et al.* 2008; Couvrette 2016; Adams *et al.* 2017) bağımlılık ve annelik ilişkisine yönelik önemli açılımlar sunmaktadır. Bütün bunların yanı sıra başlı başına bağımlı olmanın bireyin anlam dünyasında yarattığı etkiler bağımlı olan annelerin gözünden irdelenmekte ve bu süreçteki deneyimlerinin neler olduğu annelik üzerinden tartışılmaktadır (To *et al.* 2021). Annelik kimliğinin madde kullanım kalıplarının etkisine yönelik çalışmalar (Meyer *et al.* 2019) meselinin toplumsal cinsiyet boyutunu da anlamamızı sağlamaktadır. Konuya ilişkin çalışmalar kadınlık kimliğinin temel belirleyici niteliği olan annelik üzerinden uyuşturucu bağımlılığı sorununun kültürel, toplumsal ve politik yönüne vurgu yaparak, sorunu annelerin gözünden anlamaya çalışmaktadır. Maddeyi kötüye kullanan bireylerin gözünden meseleyi anlamak, hangi anlam kodları ile hikâyelerini oluşturduklarını görmek hem bağımlılık hem annelik çalışmalarında konunun farklı bir boyutunu da tartışmaya açma imkânı yaratmaktadır. Çünkü bağımlılık söz konusu olduğunda aile içi ilişkiler, ebeveynlerin tutumu, rol ve sorumluluklarını yerine getirme düzeyinin önemli bir etkiye sahip olduğu ortaya konulmaktadır. Gruber ve Taylor göre (2006) bağımlılık ve maddenin kötüye kullanılması bireysel değil ailevi bir sorundur. Ailenin bağımlılığa etkisi, bağımlılık sonucunda aile içi ilişkilerin nasıl etkilendiği; ailenin maddeye ilişkin tutumu ve tedavi sürecindeki işlevi gibi farklı

temalar etrafında aile ve bağımlılık meselesini tartışmaya açmaktadır (Taylan 2018). Bu çerçevede ailenin, bireylerin tutum ve davranışına, maddenin türüne ve kullanımına verdiği tepki, dayanışma pratikleri, ailelerin potansiyel bir tedavi ve iyileşme kaynağı olarak görülmesi gibi pek çok tema etrafında sorunun tartışılması önemlidir. Toplumsal cinsiyet ideolojisinin yarattığı iş bölümü çerçevesinde ev içi düzenin ve çocuğun bakımının kadının sorumluluğuna bırakılması olası her problemde kadının/annenin sorunun öznesi hâline gelmesine yol açmaktadır. Madde bağımlılığı ve maddenin kötüye kullanımı gibi daha geniş etkiye sahip olan bir sorunda, annenin işlevi, rolü ve çabasının nasıl tanımlandığının tartışmaya açılması bu bağlamda önemlidir.

Literatürde yer alan tartışmaların odağında bu çalışma, bağımlı olan bireylerin deneyimlerinden yola çıkılarak bağımlılık sürecinde annenin rolünü, anneye yüklenen anlamları ve ondan beklentileri eleştirel bir perspektifle irdelleyecektir. Dolayısıyla madde bağımlısı olan erkeklerinin anlam dünyasında annelik kodlarının nasıl yer aldığı, ona ilişkin anlatıların neler olduğu ve bağımlılık ile doğrudan annelik arasında nasıl bir ilişki kurulduğunu ortaya koymak bu çalışmanın temel amaçları arasında yer almaktadır. Kadınların anne veya bakım veren kimliklerinin ve buna bağlı olarak toplumun bu kimliklere ilişkin içselleştirilmiş algısının, bireylerin anlam dünyası ve madde ile olan ilişkisini tanımlamaya yönelik tutumlarını nasıl etkilediğini araştıran çalışmaya rastlanmamaktadır. Dolayısıyla madde kullanım bozukluğundan ve buna ilişkin suçlardan Denetimli Serbestlikte Yükümlü olan 64 erkek ile yapılan görüşmelerin verilerine dayanan bu çalışma spesifik olarak alandaki bu boşluğu doldurma çabasından doğmuştur.

Annelik ve Bağımlılık Meselesinin Sosyokültürel Yönü

Bağımlılık sadece fizyolojik, psikolojik ve tıbbi yönü olan bir sosyal sorun değil aynı zamanda kültürel, toplumsal ve tarihsel bir bağlamı olan çok yönlü karmaşık bir sorundur. Bu bağlamda bağımlılık tutumunun geliştirmesinde etkili olan psikolojik, sosyolojik ve biyolojik faktörlerin neler olduğu madde bağımlılığına ilişkin tartışmalarda önemli bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Bağımlılığın çok katmanlı bir yapısının olması; toplumsal yapı ve sosyalleşme biçimleri gibi daha geniş sosyal etkenlerle birlikte düşünülmesi gerekliliği bir yandan ortaya konulurken (Boshears *et al.* 2011), öte yandan bazı bireylerin belli oranlarda çeşitli uyarıcı ve uyuşturucu madde almalarına rağmen neden bağımlılık geliştirmedeği, bazılarının ise daha küçük miktarda kullanmasına rağmen neden hızlıca bağımlılık geliştirdiğine yönelik tartışmalar (Shelby, 2016) literatürde yer almaktadır. Bağımlılık sadece bireysel tercih ve irade ile açıklanmayacak kadar çok katmanlı olup toplumsal yapıya içkin olan ilişki örüntülerinden, inanç sisteminden kültürel değerlerden aile yapısından bağımsız düşünülmez. Bireyin sahip olduğu dezavantajlı durumlar da bireyin madde ile olan ilişkisini ve mesafesini belirlemektedir. Nitekim UNODC'un Dünya Uyuşturucu Raporunda (2020, 7) madde kullanımına zemin hazırlayan sosyokültürel ve ekonomik faktörlerin başında bireyin içinde bulunduğu sosyal ve kültürel yapı, yoksulluk durumu, savaşlar, krizler, göç, sosyal çevre, sosyal dışlanma ve eşitsizlikle ilgili bireyin çocukluğunda yaşadığı travmalar sıralanmaktadır.

Aile içi ilişkilerdeki kırılganlıklar, ailenin sosyoekonomik durumu, yaşadığı yer, ebeveynlerin tutumu ve ailenin madde kullanım geçmişi gibi etkenler bağımlılık sorununda temel değişkenler olarak tartışılmaktadır (Aka *et al.* 2021; Lopez *et al.* 1989; Gruber & Taylor 2006; Zimić & Jukić 2012). Aile içi ilişkiler bağlamında bağımlılığa yol açan faktörler tartışıldığında ebeveynlerin çocuk üzerinde kontrol ve denetim sağlayamaması, baskı, çatışma ya da aşırı koruyuculuk, bir birey olarak görmezden gelinmesi gibi faktörler belirgin bir şekilde öne çıkmaktadır (Wills & Yeager 2003; Yaman & Karaman 2020; Özcan 2020). Ebeveynlerden birinin maddeyi kötüye kullanma öyküsünün olması hem çocukların sosyal psikolojik gelişimi hem de bağımlılık potansiyeli üzerinde etkisi olabilmektedir (Lander *et al.* 2013). Dolayısıyla aile içi ilişkilerde ebeveynlerin tutumu ve davranışı önemli bir etken olarak görülmekte, özellikle

biyolojik ve toplumsal yeniden üretim konusunda ayrı bir sorumluluk alanına sahip kadınların hem sorunun kaynağı hem de çözümü olarak görme eğilimi bu temelde gelişmektedir. Cinsiyete dayalı iş bölümü çerçevesinde çocuğun bakımına, sosyal ve duygusal gelişimine ilişkin her bir sürecin annenin sorumluluğuna bırakılması annelerin, uyuşturucu bağımlılığı gibi önemli bir sosyal sorunun baş aktörü olarak tanımlanma eğilimini artırmaktadır. Çünkü annelik; kadınlık kimliğini belirleyen önemli rollerden ve görevlerden biri olarak görülmekte, toplumsal ve biyolojik yeniden üretimin sağlanması için işlevsel bir kurum olarak tanımlanmaktadır. Çocukların ihtiyaç duyduğu bakımın, desteğin ve ilginin sağlanması, “makbul” bireylerin yetiştirilmesi gibi çeşitli rol ve sorumluluklar annenin birincil görevi olarak sunulmakta ve egemen annelik ideolojisi temelinde toplumsal yeniden üretim sağlanmaktadır. Dolayısıyla her toplumun ve her dönemin ahlaki, politik ve kültürel ölçütlerine göre anneliğin nasıl deneyimlenmesi gerektiğine dair sınırlar çizilerek “doğru”, “ideal”, “makbul”, “iyi” annelik formları belirlenmektedir (Thurer 1994; Goodwin & Huppatz 2010; Hays 1996). Kadının annelik dolayısıyla kendini feda etmesi, çocuğa adanması ve onu koruması fikri evrensel bir form olarak sunulmaktadır (Direk 2009, 21). Chodorow’a göre (2021) anneler olarak kadınlara; toplumsal yeniden üretim, çocuğun büyütülmesi, topluma kazandırılması ve ahlâki bireyler yetiştirilmesi sorumluluğu verilmekte ve kadınlar annelikleri üzerinden toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünün merkezinde tutulmaktadır. Bu düşünce kadınların genişleyen sorumluluk alanına göndermede bulunarak, anneliğe ilişkin kültürel bakış açılarının ve görevlerinin neler olduğunu yeniden düşünmemizi sağlar. Nitekim Türkiye’de geleneksel aile ilişkilerinin hâlâ baskın olması, kadının “ev” ve “aile” üzerinden tanımlanması bağımlılık meselesinde annenin konumunun sorunsallaştırılmasına da neden olmaktadır.

Araştırmanın Yöntemi ve Kapsamı

Kadınların anne veya bakım veren kimliklerinin ve buna bağlı olarak toplumun bu kimliklere ilişkin içselleştirilmiş algısının, bireylerin anlam dünyası ve madde ile olan ilişkisini nasıl etkilediğini konu edinen bu çalışmada, nitel araştırma yöntemi ve görüşme tekniği kullanılmaktadır. Araştırma doğrudan sosyal aktörlerin kendi tanım, betimleme ve anlam dünyasından hareketle konuyu anlamaya ve yorumlamaya çalıştığı için nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir (Neuman 2014). Dolayısıyla madde bağımlısı olan erkeklerin anlam dünyasında annelik kodlarının nasıl yer aldığı, ona ilişkin anlatıların neler olduğu ve bağımlılık ile doğrudan annelik arasında nasıl bir ilişki kurulduğu anlatılarla ortaya konulmaya çalışılacaktır. Yorumlayıcı sosyal bilim geleneğinden yola çıkarak tasarlanan bu çalışma, katılımcıların ortak anlam dünyasına, deneyimlerine ve sosyal dünya ile kurduğu ilişkiye odaklanmaktadır. Nitekim Creswell’in (2020, 24-25) belirttiği gibi yorumlayıcı gelenek bireylerin içinde yaşadıkları dünyayı ve olaylara bakış açısını anlamaya çalışır. İnsanların günlük etkileşim süreçlerine odaklanarak, anlamları, değerleri, eylemleri ve yaşam kurallarını açığa çıkarmakta ve farklı toplumsal gerçekliklere ışık tutmaktadır (Neuman 2014). Bu anlamlar sosyal ve tarihsel içerik taşımakla birlikte, etkileşim süreçleri sonucunda ortaya çıkmaktadır. Çalışma, bireylerin yaşantı dünyasına, duygularına ve deneyimlerine odaklandığı için tümevarımsal bir yol izlemektedir (Neuman 2014, 134; Creswell 2020, 25). Bireylerin kendi eylemlerini gerekçelendirme şekli mantıksız gibi görünse de derin duyguları içinde barındırır ve yanlış olgular taşısa da araştırma sürecinde bunların göz ardı edilmeden değerlendirilmesi gerekmektedir (Neuman 2014, 134). Nitekim örneklem grubumuzun kırılğan ve suça bulaşmış bireylerden oluşması ve farklı kültürel kodlara sahip olması hassas bir tavır takınılmasını kaçınılmaz kılmıştır. Bu bağlamda her bir bireyin anlatısı öznel deneyimlerinin parçası olarak görülmüş ve yargı içermeyen bir anlayışla araştırma yürütülmüştür. Hikâyelerini kurma şekilleri, eylemlerini rasyonalize etme biçimi ve anlam dünyalarındaki kodlar araştırma sürecinde göz ardı edilmeden değerlendirilmiştir.

Alan çalışması Antalya Denetimli Serbestlik Müdürlüğünde yükümlü olan ve rastgele amaçlı

örneklem yöntemi ile seçilen 64 erkek birey ile gerçekleştirilmiştir. Antalya'nın çok katmanlı kent yapısına sahip oluşu, turizm, eğlence üzerinden tanımlanması ve gerek Türkiye'nin çok farklı bölgelerinden gerekse dünyadan göç alan bir şehir olması bağımlılık sorununda farklı değişkenleri bir arada tartışabileceğimiz bir yer olmasını sağlamaktadır. Bu temelde saha çalışması Antalya Denetimli Serbestlik Müdürlüğünde 1 Eylül 2019-Eylül 2021 tarihleri aralığında yürütülmüştür. Yarı yapılandırılmış soru formu ile, denetimli serbestliğe gelen 64 erkek katılımcı ile yüz yüze derinlemesine görüşmeleri gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın yürütüldüğü dönemde Müdürlük'te yaklaşık 1300 dosya mevcut olup çoğunluğu erkek ve genç yükümlülerden oluşmaktaydı. Denetimli serbestlikle bulunan kadın oranının az olması ve daha çok suça bulaşmış kişilerin bu denetim kapsamında yer alması bağımlılığın ve suçun erkekleşen doğasına işaret etmektedir. Nitekim çalışma bu doğanın ardında yatan toplumsal cinsiyet ideolojisini de açığa çıkartma çabasını taşımaktadır. Bundan dolayı erkek yükümlülerin sosyal dünyasından yola çıkarak bunu anlamaya çalışacaktır.

Katılımcılar her görüşmede önce ayrıntılı bir şekilde bilgilendirilmiş, katılımcılara çalışmanın amacı açıkça ortaya konulmuş ve katılımcıların onayları alınmıştır. Bütün görüşmeler veri kaybını önleme açısından ses kayıt cihazı ile kaydedilmiş ve çalışma boyunca sahadaki gözlemler önemli bir veri kaynağı olarak görüldüğü için not edilmiştir. Her katılımcının anlatısı kendi içinde hikâye oluşturacak şekilde bir bütün olarak düşünülmüş ve bu yüzden çocukluğu, madde ile tanışma hikâyesi, aile içi ve annesi ile olan ilişkileri ve arka plan bilgisi göz ardı edilmeden ele alınmıştır. Bu hikâyelerdeki ortak anlamlar, benzerlikler ve farklılıklar tespit edilerek kodlamalar yapılmış ve daha sonra bunlar kategorize edilerek temalar oluşturulmuştur. Temalarda yer alan alıntılar, anlam kaybını önlemek ve katılımcıların kendi anlam dünyasını yansıtması açısından bire bir verilmeye çalışılmıştır. Her katılımcının kimliğini anonimleştirmek ve ayırmak için numaralandırılarak kodlanmıştır (K1, K2 gibi). Katılımcıların konuşmaları kendi üslup ve ifadelerini yansıtması açısından birebir alıntılanmaya özen gösterilmiştir.

Bulgular

Örneklem grubumuza ilişkin demografik veriler incelendiğinde, bu kişilerin bölgeye daha çok Antalya dışından geldikleri, sosyoekonomik düzeylerinin düşük olduğu, kentin belli bölgelerinde yaşadıkları ve gençlerden oluştuğu görülmektedir. Genel olarak kentsel ayrışma bağlamında Antalya'da madde ve suça ilişkin sorunlarla damgalanan mahallelerde veya ona yakın yerlerde yaşamaktadırlar. Katılımcılar, genç olmalarına rağmen eğitim düzeyi düşük, daha çok madde kullanım bozukluğu ve ona ilişkin suçlardan dolayı denetimli serbestlikte yükümlülükleri bulunan bireylerden oluşmaktadır.

Katılımcıların Demografik Özellikleri	
	Sayı (%)
Yaş	
18-29	31 (48,4)
30-39	22 (34,4)
40-49	9 (14,1)
50-59	1 (1,6)
60-69	1 (1,6)
Medeni durum/ilişki durumu	
Bekâr	30 (46,9)
İlişkisi var	4 (6,3)
Evlî veya birlikte yaşamakta	23 (35,9)
Boşanmış	2 (3,1)
İkinci evliliği	5 (7,8)
Eğitim	
İlkokul	27 (42,2)

Ortaokul (ilk öğretim)	17 (26,6)
Lise	13 (20,3)
Üniversite	7 (10,9)
Çalışma durumu	
Tam zamanlı veya esnek çalışan	29 (45,3)
Kendi işini yapan	24 (37,5)
İşsiz	8 (12,5)
Öğrenci	3 (4,7)
Madde ile tanışma yaşı	
15 yaşından önce	13 (20,3)
15-18	18 (28,1)
19-25	17 (26,6)
26-32	1 (1,6)
33+	7 (10,9)
Belirtmeyen	8 (12,5)
Çocuk sayısı	
Yok (hiç evlenmeyen)	34 (53,1)
Yok (evli veya boşanmış)	4 (6,3)
1-2	17 (26,6)
3+	9 (14,1)
Geldiği Şehir/Nereli	
Antalya	24 (37,5))
Antalya Dışından	40 (62,5)
Toplam	64 (100,0)

Örnekleme grubunun daha çok Antalya'ya göç etmiş bireylerden oluşması farklı kültürel özelliklerine ve aile yapılarına ilişkin veri elde etme şansı da sunmaktadır. Her ne kadar bu farklılık belli spesifik temalarda kendini gösterse de genel olarak ortak kültürel ve sınıfsal konumu paylaşımlarından dolayı benzer yaşam öykülerine, kırılmalara, sorunlara ve deneyimlere sahip oldukları söylenebilir. Özellikle maddeye başlama hikâyeleri bu bağlamda dikkate değer şekilde ortak paydayı oluşturmaktadır. Aile ve arkadaş çevresinin etkisinin bağımlılığa giden süreçte zemin hazırladığı, bütün anlatılarda yer edinmiştir. Her hikâyenin kendi içinde biricik olduğu göz ardı edilmeden değerlendirilmiş ve ortak üç tema altında veriler kategorize edilmiştir. Bu temelde bağımlılığa giden süreçte aile rolünü vurgulayan anlatılar, *“aile içi ilişkilere yönelik anlatılar ve bağımlılık deneyimi”* temasında, anneliğe ve bağımlılık sürecinde annenin rolüne vurgu yapan anlatılar *“aile ve annenin sorunsallaştırılan konumu”* temasında ve son olarak anneden beklentilerin neler olduğu, bağımlılıkla baş etme ve gündelik hayatı organize etme biçiminde annenin rolüne yapılan vurgular ise *“yaşamı yeniden tesis etme çabası ve annenin rolü”* başlıklı temada tartışılmıştır.

Aile İçi İlişkilere Yönelik Anlatılar ve Bağımlılık Deneyimi

Bağımlılığa giden süreç çok karmaşık olmakla birlikte en çok vurgulanan nedenler; aile içi ilişkilerdeki kırılmalara, çatışmalar ve ailenin içinde bulunduğu sosyal kültürel ve ekonomik koşullardır. Ebeveynliğin ve özellikle anneliğin kurumsallaştığı en temel toplumsal oluşumlardan biri olan aile, bireyin madde ile olan ilişkisi, bağımlılık sürecindeki deneyimleri ve bağımlılıkla baş etme yöntemleri üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Her bireyin hayat hikâyesinin arka planında farklı özellikler ve anlatılar yer alsa da bir bütün olarak hikâyeler değerlendirildiğinde aile, ebeveynlik ilişkileri, arkadaş çevresi ve mekânsal yatkınlıklar temelinde bireylerin benzer deneyimlere sahip olduğu görülmektedir. Özellikle aileye ilişkin vurguları çözümlenmek annelik

üzerinden kimliği inşa edilen kadınların bu süreçteki rollerini, ilişki biçimlerini ve ondan beklentileri anlamak açısından önemlidir. Sosyolojik bir temelde irdelendiğinde ailenin yaşadığı mekân ve bu mekânın madde ile olan mesafesi, ebeveynlerin suç ve bağımlılık geçmişi, aile içi ilişkilerdeki sorunlar, çatışmalar, dayanışma örüntüleri, annenin ilişki geliştirme biçimi, ilgisizlik, sevgisizlik ve duygusal destek durumu, parçalanmış ve üvey ailelerin varlığı katılımcıların madde ile ilişkisi üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Sorunun kaynağı ve özellikle bağımlılık sürecine etki eden faktörler derinlemesine irdelendiğinde aileye ilişkin vurgular belirgin bir şekilde ön plana çıkmaktadır.

Valla aileye bakıyor bu. Başı boşluk gibi bir şey o da (K2, 18 yaş, Ortaokul terk, Bekâr, Sanayide çırak).

Aile etkisi kesinlikle ve kesinlikle hani aileden dolayı... (K21, 29 yaş, Lise, Bekâr, Tezgâhtar).

Nasıl satmaya başladık on bir yaşlarında falan ailemle küs olmaya başladım artık kendimi geliştireyordum...(K11, 32 yaş, Lise terk, evli, Turizmde çalışıyor).

...Ne bileyim hani hocam değişik bir şey bizim aile değişik bir aile yalan dünyaya yalan çocuk (K15, 20 yaş, Açık lise devam, Bekâr, İşsiz).

Ailemin geliri iyi olsaydı belki çok farklı bir insan da olabilirdim. Belki bugün bu konumda değil de belki insanlara sizin konumunuzda da olabilirdim belki okusaydım, eğitim görseydim, imkânlar olsaydı, çünkü ben on yedi yaşıma kadar mesela on altı on yedi yaşıma kadar ben uyuşturucu, sigara, alkol hiçbir şey içmedim. Hayat bizi kötü yönlere sürükledi, dışarda yaşamak, anne yok, baba yok, ağabey yok, bir şey yok aç kalmak, aç kaldığın zaman her şeyi yaparsın, sen aç kalsan ne yaparsın hocam? (K7, 35 yaş, Bekâr, Ortaokul, Garson).

Aile içi ilişkilerdeki kırılmalara, çatışmalara, ilgisizliğe ve baskıya vurgu yapan çok sayıda katılımcı mevcut olup özellikle çocukluk hikâyelerinden başlayarak ebeveynleri ile ilişkilerini sorunsallaştırmaktaydılar. Bu temelde maddeye yönelten nedenler derinlemesine irdelendiğinde aile içi sorunlar, ailenin madde geçmişi ve sosyal çevrenin etkisi katılımcıların neredeyse tümünün ortak paydasını oluşturmaktaydı. Her bir katılımcının maddeye başlama hikâyesini rasyonelize etme çabası içine girdiğini de belirtmek gerekir. Yaşadıkları kötü deneyimler, toplumsal sancılar, anne ve baba ile kurulan kırılmalı ilişkiler, yalnızlığın ve boşluğun yaralarını sarma çabası katılımcıların maddeye ilişkin deneyimlerini belirlemektedir.

Aile içi hikâyelerin derinine inildiğinde hem anne hem de babayla olan ilişkilerin kırılmalılığı belirgin bir şekilde açığa çıkmaktadır. Babanın konumu şiddet, baskı, terk etme veya aileye yeterince sahip çıkmama üzerinden sorunsallaştırılırken, annenin ise aşırı ilgi veya ilgisizlik, sevgi şefkat ve bakım kimliği üzerinden sorunsallaştırılmaktaydı. Baba daha çok sorunun kaynağı olarak kodlanırken, anne ise sorunun taşıyıcısı olarak görülmekteydi. Katılımcıların eğitim seviyesi, aile yapıları, ekonomik sermayeleri göz önünde buldurulduğunda hassas, kırılmalı ve dezavantajlı bir gurubu temsil ettiği söylenebilir. Bu durum neden sonuç ilişkisi içinde değerlendirildiğinde daha çok belli alt kültür içinde sosyalleşme, sürekli madde ile yakın temasta olma, madde geçmişi ve öyküsü olan aile bireylerine sahip olma, toplumsal dezavantajlılığı farklı boyutları ile deneyimleme, ontolojik sorgulama gibi birtakım sorunların varlığına ve bağımlılığa giden sürece zemin hazırladığı söylenebilir. Aynı zamanda madde kullanım bozukluğunun gelişmesi ile birlikte aile ve sosyal ilişkilerin bozulması, ebeveynler ile bağların çözülmesi, üretkenliğin yitirilmesi ve sosyal dışlanma gibi belli bir döngüsel sorunlar da ortaya çıkmaktadır.

Bir dönüm noktası yaşadım ondan sonra 1-1h dersleri de dinlemedim okula da gitmedim.

Aile içinde sorunlar. Yani ailem daha iyi yardımcı olabilirdi hani yanımda olabilirdi daha çok ilgilenbilirdi (K5, 18 Yaş, Lise terk, Bekâr, İşsiz).

On bir yaşında başladım hocam ondan sonra esrarla tanıştık hocam hepsi kademe kademe geldi en son zaten eroine düştüm son noktaydı hocam artık bittim. Yani kötü durumlara gelmeye başladım artık sokaklarda yaşamaya başladım evimi barkımı ailemi herkesi unuttum kendimi unuttum ben kendimi tanıyamaz hâle geldim...(K26, 26 Yaş, Lise terk, Evli, Fabrika işçisi).

Aile içi bağımlılık öyküsünün olması veya madde kullanımına tanıklık etme, bireylerin madde ile olan ilişkisini, mesafesini ve ilgisini belirleyebilmektedir. Maddeye olan yatkınlık kültürel yatkınlığının bir sonucu olabildiği gibi döngüyü sürdüren bir nedene de dönüşmektedir. Nitekim katılımcıların yaşam öykülerinde aile içi sorunlara ilişkin anlatılarında aile üyelerinin de bağımlılık geçmişi dikkat çekici bir şekilde vurgulanmaktaydı. Özellikle ailenin erkek üyelerinin bağımlılık sorunu yaşaması, kadınları sorunlarla tek başına mücadele etmesine de neden olmaktadır.

Şunun olması lazım; ilk önce iş ailede bitiyor... çaktırmadan gelir ağzımı koklardı. Hiç çaktırmazdı. Ben uyanırken anneme derdim; bir şey içmiyorum anne yani rahat ol derdim. Birincisi aile kontrolü ikincisi insanın ailesindeki huzuru (K1, 38 yaş, İlkokul, Evli, Sanayide tamirci).

Üzülüyor ağlıyor her gün ağlıyor her gün odaya giriyor ağlıyor kendi kendine gözleri şişiyor ne bileyim yapma oğlum diyor (K15, 20 yaş, Açık lise devam, Bekâr, İşsiz).

Erkek katılımcıların bağımlılığa ilişkin sorunları ifade ederken, ailenin diğer kadınlarının, eşlerinin ve annelerinin sadece sorunu yöneten tarafta olduğu sorunun kendisi olamayacağı vurgusu toplumsal cinsiyet ilişkileri açısından önemlidir. Nitekim “kadına yakışmaz”, “haşa olamaz”, “anne dediğin...”, “erkek adam”, “bayanlara narinlik yakışıyor”, “anneye yakışmaz” vurguları ile bağımlılığın toplumsal cinsiyetlendirilmiş yönünün göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Denetimde yükümlü olan yaklaşık 1300 kişi içinde çoğunluğunun erkeklerden oluşması, daha çok madde kullanımına ve ona ilişkin suçlardan yükümlü olmaları suçun erkekleşen doğasını bize hatırlatmaktadır.

Yok bizimkilerde öyle bir sıkıntı yok yani aşı eksik olmasın evi var çocuklar okuyor daha ne istesin (K19, 31 yaş, Ortaokul terk, Evli, Pazarcı).

Denemesine, denemesine sorun olmaz ama hani kadının ama bir kadının içmesi bana göre yanlış tabii erkeğin de içmesi yanlış da... Ben içiyorum ama ailem içmiyor annem, karım içmiyor” (K57, 24 yaş, Açık Lise devam, Evli, Pazarcı).

Eşim sigara dahi içmez, alkolü bırak sigara dahi içmez, içmiyor... Bir erkekle bir bayanın gücü bir olamaz yani ya 7 yaşındaki bir çocuğun gücü bir bayanınkinden fazladır (K64, 44 yaş, İlkokul, Evli, Seracı).

Bayanlara böyle narinlik yakışıyor uyuşturucu nedir bayan için... Ben hayatımda dedim ya bayanlara narinlik yakışıyor doğru bulmuyorum” (K33, 25 yaş, Bekâr, Üniversite öğrencisi).

Erkeğim derim, ben de evde ekmeği getiriyorum derim sen de evde oturuyosun derim ee kadının eline böyle şeyler yakışmaz (K6, 36 yaş, İlkokul, 2. Evliliği, Galerici).

Uyuşturucu madde kullanan ve buna ilişkin birçok suça bulaşmış erkek katılımcıların madde kullanımının kadınlarla yakışmadığını ifade etmesi annelik kimliğini ve ona ilişkin toplumsal

yargıları içselleştirme biçimi ile yakından ilişkilidir. Erkeklerin söylemleri ataerkil değerlerin yarattığı dilsel kodların etkisi altında inşa edilmekte, suçla bulaşmak, suç işlemek ve madde bağımlılığı eril bir değer olarak sunulmaktadır. Toplumsal cinsiyet ideolojisinin içkin olan ve kadınlık kimliğini tanımlayan temel dinamiklerin narinlik, naiflik, düzen, sevgi ve şefkat üzerinden tanımlanması kadınların konumunu da sorunsallaştırmaktadır. Katılımcılar sadece madde ile kadınlar arasına keskin bir mesafe koymamakta aynı zamanda ailenin diğer kadın üyelerinin (eş/anne, kız kardeş, yeğen vurgusu ön planda) gece dışarı çıkmasına, tek başına gezmesine, kendine ait sosyal alanlar yaratmasına ve çalışma yaşamına katılmasına karşı tavır sergilemektedir. Bu durum kadını sorun çıkaran değil, sorunu çözen tarafta konumlandırılmasına neden olmakta ve aile içi ilişkilerin de kadın üzerinden tanımlanmasına yol açmaktadır. Katılımcıların kırılğan aile ilişkilerine madde bağımlılığı eklenmesi kadınların zaten geniş olan sorumluluk alanını daha da artırmaktadır.

Gidemezler bizim ailemizde öyle bir şey yok. Bizde genel bir kanundur yani kolay kolay gidemez zaten gece çıkmaz zaten yeğenlerimin hepsi de ee şeyleri farklı yani benim şimdi buradaki bir bara göndersem gitmezler...” (K12, 45 yaş, İlkokul, Bekâr, Galerici).

Bizde çalışma yok. Kendi isteğiyle bizde bayan çalışmaz olmaz yani mümkün değil (K37, 24 yaş, Lise terk, İmam Nikâhlı, Mağazacı).

...bizimkilerde öyle bir sıkıntı yok yani aşı eksik olmasın evi var çocuklar okuyor daha ne istesin (K19, 31 yaş, Ortaokul terk, Evli, Pazarcı).

Buna benzer birçok anlatı aile içinde kadının konumunu sorunsallaştırdığı gibi sorunun hem öznesi hem nesnesi hâline de getirmektedir. Bağımlı olan, tüm enerjisini ve çabasını maddenin teminine harcayan bir eşe ya da çocuğa sahip olmanın yarattığı sorunların yükünü taşımak, yalnız veya sürekli iz sürmek zorunda kalmak, ev içi alanın dışında bir yaşam kuramama bu konunun yarattığı çelişkilerden bazılarıdır.

Sorunun Kaynağı Olarak Anne

Katılımcıların aile ve ebeveynlik ilişkilerine dair anlatılarında belirgin bir şekilde annelik vurgusu, özlemi veya annenin eksiliği yer almaktadır. Ökseleyen, kimi zaman şiddet uygulayan veya rol modeli olan bir babalık vurgusu söz konusu iken, anneliğe ilişkin vurgular daha çok duygusal boşluk, ilgi veya destek niteliğinde ön plana çıkmaktadır. Anneliğin, sevgi, şefkat ve özveri ile özdeş tutulması ve bu beklentilerin karşılanmaması çocuklarda bir hayal kırıklığı yaratarak, deneyimlerinin bunun üzerinden şekillenmesine neden olmaktadır. “Yalnızlık”, “hayal kırıklığı”, “terk edilmişlik”, “yok sayılma”, veya “sevilmeme” üzerinden kurulan söylemlerin daha çok annelik vurgusu ile yapılması bunun önemli göstergesidir. Hikâyelerini anlatırken “iyi bir annem olsaydı”, “annem sevseydi,” “annem yanımda dursaydı” gibi vurgular ön plana çıkmakta, madde ile tanışma süreci, sonrası ve bırakma konusunda bu vurgular devam etmektedir.

Annem olsa içmezdim. Çocuğum olsa öyle rahat bırakmam babaannem baktı bana. Anne sevgi göstermeli. Elinden geldiğince yakın olmalı. Ben olsam sahip çıkarım ona (K2, 18 yaş, Ortaokul terk, Bekâr, Sanayide çırak).

Ebeveynleri boşanan ve arkadaşının yanında kalan katılımcı, ailenin yokluğu üzerinden söylemini kurarken, bir yandan özlem duygusu, öte yandan annesizliğin yarattığı derin boşluk üzerinden hikâyesini anlatmaktaydı. Benzer şekilde çalışma içinde babaannesi/anneannesi tarafından büyütülen katılımcıların varlığı dikkate değer sayıdaydı. Aynı zamanda denetime gelen babaların çocuklarına babaanne-annane bakım vermekte ve genellikle birlikte yaşamaktaydı.

Ya yedi ya şu anda bende değil babaannesinde kalıyor. Okula daha yakın orası ee zaten çocuğun velayeti bende hep annem baktı. Yani ben ya çalışacaktım ya çocuğa bakacaktım, bakacak durumum yoktu o an. Bir tarafı eksik değil anne tarafı eksik olunca bunu benim yapmam lazım ben veya babaannesinin yapması lazım (K4, 40 yaş, ilkokul, 2. Evliliği, Serbest meslek).

Çocuk şeydi anneannede kaldı. Yani çünkü o da eroin peşinde gezmekten çocuğuna bakamadı, o da eroine düştü (K10, 40 yaş, Boşanmış, İlköğretim, DJ.)

Chodorow'un vurguladığı gibi "kadınlar annelik yapar". Birçok toplumda kadınlar sadece biyolojik olarak annelik yapmaz aynı zamanda bebek ve çocuk bakımında birinci sorumluluğu üstlenen ve erkeklerden daha fazla zaman harcayan taraftır. Biyolojik annenin yokluğunda ise başka kadın bu sorumlulukları üstlenmekte, baba çocuğa vakit ayırsa bile çok nadiren ana ebeveyn olarak görev, rol ve sorumluluk almaktadır (Chodorow 2021). Böylelikle biyolojik olsa da olmasa da kadınların anneliği ve bakım verme rolü kuşaklar boyu devam etmektedir. Özellikle bu durum herhangi bir sorunun varlığında derinleşerek kendini yeniden üretir. Kadınlardan sorunu üreten değil çözen tarafta olmaları ve her koşulda fedakârlık yapmaları beklenir. Nitekim örneklem grubu içinde parçalanmış aileler ve yeniden evliliklerin varlığı da dikkate değer bir şekilde yer almakta ve bağımlılıkla birlikte çocuğun bakımına ilişkin sorunlar derinleşmektedir. Eşine ilişkin sorunları anlatan ya da bağımlı bir eşe sahip olan erkek katılımcılar, söylemlerini daha çok anneliğe vurgu yaparak kurmaktaydı. "O sonuçta anne", "anne ile baba bir mi", "çocuğuna sahip çıkmadı", "annesi olsa böyle olmazdı", "anne böyle yapar mı", "anne dediğin sever" gibi pek çok söylem annelik kimliği merkeze konularak üretilmekteydi. Öte yandan aile içi sorunları çözen genelde bir başka anneydi. Büyük anneleri tarafından büyütülen katılımcılara ek olarak çocuklarına anneleri tarafından bakım veren katılımcıların varlığı bu bağlamda dikkate değerdi.

Başka birisi varmış ondan da kopamadı ben onu da affetmeye göz... iki tane çocuğum var ondan benim bir tek kızım bende oğlumu da ablama verdim evlatlık olarak. Ya ne oldu işte ...'ın sıkıntıları vardı ben de fazla gidip gelmemeye başladım bu çocuk kızımı çocuklarımı ailem büyüttü zaten sekiz aylıkken kızımı verdim anneme. Bir, bir buçuk yaşındayken oğlumu verdim siz büyütün diye, biz arada gidiyorduk görüyorduk sadece çocukları sürekli telefonla konuşuyorduk o kadar, ... zaten epilepsiydi (K22, 38 yaş, lise terek; Boşanma sürecinde, Elektrikçi).

Söz konusu anlatı da başka bir annenin çocuk bakımını, sorumluluğunu üstlenerek ebeveynlik yaptığını göstermektedir. Baba sembolik temelde var olsa da ebeveynlik görevini yerine getirmekte yetersiz kalmakta ve bütün hikâyesini annenin yokluğu üzerinden temellendirmektedir. Kendi konumunu ve çocuklarıyla ilişkisini rasyonalize edecek gerekçeleri annenin görevleri üzerinden kurmaktadır.

Anlatıların çoğunda maddeye başlama hikâyesinde aile sorunun kaynağı olarak gösterilirken, anne ile kurulan/kurulmayan ilişki vurgusu da belirgin şekilde öne çıkmaktadır. "Biz de dünyaya geleceğimize bir taş geleydik daha iyiydi bir taş doğuraydı anamız (K15, 20 yaş, Açık lise devam, Bekâr, İşsiz)". Dezavantajlılığın, çaresizliğin ve zaman zaman örselenmenin yarattığı isyanda anneye ilişkin söylem belirginleşmekte ve bu dünyadaki varlık nedenlerinden anne sorumlu tutulmaktadır. Söz konusu erkek katılımcı hayat hikâyesini hem annenin varlığı hem de yokluğu üzerinden temellendirmektedir: "Anne var ama yok", "baba var ama bizi istemiyor". Hikâyenin arka planında annenin ve üvey babanın sorunun kaynağı olarak gösterildiği de görülmektedir. Diğer taraftan da annenin davranışlarına, rollerine ve sorumluluklarına vurgu yapan anlatılarda aşırı denetim ya da aşırı ilgisizlik sorunsallaştırılmaktadır.

Beni evden attı annem ya. Bana izin vermiyordu kısıtlıyordu beni. Yani çıkma dışarı falan. Eve git gel, evden okula okuldan eve diyordu. Özgürlüğümü kısıtlıyordu yani. Benim

düşüncem iyi değildi abla işte dediğim gibi beni sevdiğinden olabilir ama ne bileyim. SEVGİ İSTERDİM (K2, 18 yaş, Ortaokul terk, Bekâr, Sanayide çırak).

Bizim üç kardeşimiz üçümüzde de o var yani öpmeyin sarılmayın uzaktan sevin. ...Yani ilgileniyordu ama sonuçta bir mesafe olduğunu biz bile yani altı yedi yaşındaydım ben yani sonuçta bir mesafe olduğunu sapabiliyordum yani... Yani kadıncağız haklı... (K10, 40 yaş, Boşanmış, İlköğretim, DJ).

Biz evlendikten sonra annesi saldı bu çocuğu hani onu kul olarak kullandı, e çocuk bir oraya bir buraya bir benim yanımda bir annemin orası... (K3, 45 yaş İlkokul, 2. Evliliği, Şoför).

Sen diyordu bunlar tabii on beş sene önce, esrar içiyorsun sen pis insansın sen şöylesin, diyordu, annemi tabii dolduruyorlar mahalledekiler... (K7, 35 yaş, Bekâr, İlköğretim, Garson).

Anneler çocukla olan ilişkide sorunu yöneten veya kontrol eden bir konumda tanımlanmakta, bu durum bir yandan anlatılarda destek olma, sırdaşlık veya krizi yönetme şeklinde ifade edilirken, diğer taraftan aşırı baskılayıcı, özgürlüğü kısıtlayıcı ve denetleyici bir tutum olarak nitelendirilmektedir. Çocukların bakımının ve sorumluluğunun annede olması onları birçok sorunla tek başına mücadele etmesini beraberinde getirmektedir. AÇEV (2016) tarafından yapılan “Türkiye’de Babalığı Anlamak” araştırması, çocukların bakımından annelerin sorumlu olduğunu, babalar çocuk bakımı ve gelişimi sürecinde rol alsalar da anneleri birincil ebeveyn olarak (%91) gördüğünü ortaya koymaktadır. 0-10 yaş arası çocuğu olan 3236 baba ile anket, 40 baba ile yüz yüze derinlemesine görüşme verileri, babaların çocukların bakımını üstlenmek istemediklerini ve eğitiminde etkin rol almadıklarını, çocukları ile ilgili kararları annelere bıraktıklarını ve bireysel olarak sorumluluğu üstlenmediklerini ortaya koymaktadır. Tek başına sorumluluk alan annelerin bağımlılık gibi makro bir sorunla mücadele etmesi ve çözüm üretmesi oldukça zorlaşmaktadır. Sorunsallaştırılan annelik kimliği, sorunun kaynağı olabileceği gibi ilgili sorunu yöneten/yönetemeyen yerde de konumlandırılmaktadır.

Yaşamı Yeniden Tesis Etme Çabası ve Annenin Rolü

Katılımcılar hikâyelerini kurarken bağımlılığa giden süreç üzerinde yoğunlaşmakta, özellikle kendi pratiklerinin, yaşam tarzının, seçimlerinin arkasında yatan toplumsal ve bireysel sorunlara işaret etmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi katılımcıları maddeye yönelten nedenler arasında aile ve arkadaş çevresi ilk sırada yer almakta ve dolayısıyla çözüme ilişkin de bu faktörler vurgulanmaktadır. En temel stratejilerden biri arkadaş ortamını değiştirmek ve tüm iletişim kanallarını keserek maddeyi hatırlatan etkenlerden uzak durmaktır. Bunun yanı sıra ebeveynlerinin destekleri ve anneleri ile girdikleri sırdaşlık ilişkileri önemlidir. Bağımlılığın gelişmesi ile birlikte krizi ve süreci yöneten daha çok sorunları kendi yöntem ve taktikleri ile çözmeye çalışanlar genelde annelerdir.

Ailemden bir tek annem biliyor onun dışında kimse bilmiyor. Şey annem öğrendiği zaman biraz üzüldü benden beklemiyordu ama daha sonrasında da durumun ciddiyetinin farkında olduğumu görünce şey yapmadı destek oldu hatta bu sabah buraya gelirken uyandırdı falan hadi kalk denetime git onunla biz şey gibiyiz arkadaş gibiyiz daha çok annemle bayağı çocuk oğul ilişkisinden ziyade aynı ortamda yetişen iki dost arkadaş gibiyiz birbirimize karşı... (K17, 24 yaş, Üniversite, bekâr, Antrenör).

Annem biliyor...Valla her gün duayla evden çıkıyorum abla onun duasıyla belki de ayaktayım (K23, 24 Yaş, Ortaokul terk, Bekâr, İnşaat İşçisi).

Sıkıldığımda terasa çıkıp içiyordum onu gördüler bir kere. Annem herhangi bir şey

söylemedi. Yani sadece bunu gördüğünü bana söyledi (K32, 34 yaş, Üniversite, Bekâr, Organizatör).

Hayır babam o zaman da bilmiyordu annem o zaman biliyordu, annem zaten annem sebep oldu benim bırakmama. ... hükümet gibi kadındır ... (K37, 27 yaş, Lise terk, İmam Nikâhli, Mağazacı).

Anneler, formel destek ve tedavi hizmetine erişiminde sorun yaşamakta; kontrol, kısıtlama, sınırlama hatta evde kapalı tutma gibi kendi taktik ve stratejileri ile çözüm geliştirmeye çalışmaktadır. Anlatılar annelerin ikna, duygusal baskı ya da sosyal çevresini değiştirerek çocuklarını tedavi etmeye ve maddeden uzaklaştırmaya çalıştıklarını ortaya koymaktadır. Tek başına mücadele etmenin yarattığı çaresizlik, çocuğunu koruma ve aileyi bir arada tutma çabası, zaman zaman bu taktiklerin ve tutumların sert bir niteliğe bürünmesine neden olmaktadır.

On bir yaşında işte on iki on üç yaşında hap falan onlara takıldım. Yani annem şey yaptı fark etti etmez mi aile nasıl fark etmez. Şimdi beni evde tutmaya çalışıyor ben kaçıyorum bir hafta iki hafta eve gelmiyorum o yaşlarda ...Valla çok öyle benim ailem sonradan düzeldiler annem artık şimdi narkotik gibi yemin ediyorum benden her şeyi daha iyi biliyor. Annem benim sayemde her şeyi internetten öğrendi biliyor. Hemen mesela evde yakalıyor ya rengine bakıyor hemen internete giriyor yazıyor bakıyor bu ne. Araştırıyor okuyor. Benim sayemde her şeyi öğrendi. Yani artık ne bileyim hocam böyle oldu annem de her şeyi öğrendi farkında yani her şeyin baksın bir kere görsün sana der bu bu (K26, 26 yaş, Lise terk, Bekâr, Fabrika işçisi).

Çok dayaklar yedim, evden bırakmıyorlardı, annem elimi ayağımı bağlıyordu bırakmıyordu, odaya kilitliyorlardı yani ama baş edemediler yani aynen baş edemediler (K10, 40 yaş, İlköğretim, Boşanmış, Bekâr, DJ).

Ailem feryat etti ya hocam en sonunda annem... bıraktım... (K50, 26 Yaş, Açık Lise devam, Bekâr, İşsiz).

Annem de hatta çok üzülürdü özellikle benim annemin gözümün önünde ağlaması beni bundan geri çekti (K42, 28 yaş, Meslek Yüksek Okulu, Havalimanında operasyon görevlisi).

Aile içinde anneleri ile daha yakın ilişki geliştiren katılımcıların madde ile arasına mesafe koyma çabalarını annelerini destekleri veya duygusal tepkileri üzerinden gerekçelendirilerek yaptıkları gözlenmiştir. Annelerin zaman zaman uyuşturucunun kaynağının izini sürdüğü hatta çocuğunu korumanın yollarından biri olarak “torbacı” olarak adlandırılan uyuşturucuyu temin eden kişi ve gruplarla mücadele ettiği görülmektedir.

Özellikle annem çok uğraştı torbacılarla... Telefon açtılar, tehdit ettiler, para teklif ettiler şeyini geri al diye, ifadeni geri al diye. Ama işte o anki kafayla ben olsaydım tabii parayı alıp ifademi geri alırdım ama annem çok mani oldu (K44, 36 yaş, Lise, Bekar, Oyuncak Toptancısı).

On beş yaşında da bonzai denilen illetle tanıştım içiyordum sokaklarda bayılıyordum beni hastanenin önüne bırakıyorlardı öldü diye mesela. Ya tanyandır çevredeki insanlar, parklarda bayılıyordum annem geliyordu ağlaya ağlaya beni alıp götürüyordu parklardan eve... Böyle hayatlar yaşadık yani hocam (K26, 26 yaş, Lise terk, Evli, Fabrika işçisi.)

Annenin ilgisi ve sevgisi sorunu çözmede merkezi bir unsur olarak sunulmuştur. Nitekim annenin sevgisine ve ilgisine yapılan vurgu bir üst temada vurgulanmasına rağmen sorunun

çözümüne ilişkin anlatılarda da ön plana çıkmaktadır. Bir yandan sorunsallaştırılan bir ebeveyn olarak anne, öte yandan sorunu çözmeye çalışan veya çözümün öznesi olarak sunulan anne betimlemesi karşımıza çıkmaktadır. Ebeveynleri boşanmış olan ve başka bir aile büyüğü tarafından büyütülmüş olan katılımcının, “*ben olsam sahip çıkarım ona*” ifadesi önemli bir duygusal ve sosyal krizin göstergesidir: “*Çocuğum olsa öyle rahat bırakmam babaannem baktı bana. Sevgi göstermeli. Elinden geldiğince yakın olmalı. Ben olsam Sahip çıkarım ona*” (E2, 18 yaş, Ortaokul terk, Bekar, Saniyede çırak).

Çıkışta, onunla ilgilen ara sıra git hocalarıyla konuş bu çocuk geliyor mu okula gidiyor mu sen o zaman o çocuğun nereye gittiğini öğrenirsin ama sen o çocuğu süistimal ettiğin zaman o çocuk bir gider belki sen takip etsen bir de yakalarsın onu, önlersin ama sen takip etmediğin zaman...(K7, 35 yaş, İlköğretim, Bekâr, Garson).

Valla ben anladığım kadarıyla çok iyi takip etmek lazım bu da bunu da en iyi kız çocuklarını takip etmek için annesinin işi yani kız çocukları babadan mutlaka bi şeyler saklıyo hemcins olması gerekir diye düşünüyorum ya erkek çocuğu olduğu zaman atıyorum babalar daha iyi ilgilenebilir belki ee annesinden... (K4, 40 yaş, İlkokul, 2. Evliliği, Serbest meslek).

Katılımcıların bir kısmı sırdaşlık ilişkisi üzerinden anne ile bağ kurmakta ve gündelik yaşamını sekteye uğratmamak adına madde bağımlılığına ilişkin süreci onlarla paylaşmaktadır. Bazı katılımcıların ise bunu anneden gizleme eğilimi içine girdikleri görülmektedir. Özellikle annenin aile içinde duygusal yükü taşıyan olarak kodlanması ve bunun üzerinden kimliklerinin inşa edilmesi, çocuğun anneyi konumlandırma şekline de etki etmektedir. Nitekim katılımcılar, anneleri ile bağlarını yitirme korkusuyla, annelerinin sevgisini esirgeyeceği düşüncesi veya zaten aile içindeki çatışmalı ilişkilerin daha da kırılğan olacağı endişesi ile bağımlılık sorununu ve denetimli serbestlikte yükümlü olduklarını saklayarak çözüm geliştirmektedir.

Ben anneme söyler miyim zaten anneme söylesem ben de evde yemek vermez, ölsün der ya gebersin der, o kadar yani o kadar hiç verme vermeyin der vereni gider döver o yemeği döker ya en azından (K34, 37 yaş, Lise, Bekâr, Satış Sorumlusu).

Şimdi altmış yaşındaki altmış beş yaşındaki bir ee kadın için hani şekeri var tansiyonu var bazı şeyler sizin yaptığınız bir program sonuçta bu güzel bir şey aslında hani siz faydalı bir şey yapıyorsunuz ama bunu karşı tarafa aktaramazsınız bunu aktarımında çünkü o donanıma sahip olmak bunu...(K30, 37 Yaş, Üniversite, Bekâr, Turizmci).

Öldürür beni sen ne diyorsun hadi hakkını helal etmez annem bir yakalasa sütünü helal etmez valla (K54, 22 yaş, Lise, Bekâr, Taksici).

Ya benim ailem birazcık annem ufak yaşta evlenmiş hani ne bileyim birazcık eski kafalılar cahiller diyelim hocam açıkçası (K26, 26 yaş, Lise terk, Evli, Fabrika işçisi).

Bağımlılık bireyin veya ailenin tek başına çözebileceği bir sorun olmayıp, çok katmanlı bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla formel destek ağlarına, tedavi ve koruyucu hizmetlere ihtiyaç olduğunu da vurgulamak gerekir. Aynı zamanda katılımcıların sahip olduğu sosyoekonomik düzey (eğitim düzeyi düşüklüğü, ekonomik sermayenin yetersizliği, kentın dezavantajlı bölgelerinde yaşama, çok kardeşe veya çocuğa sahip olma, parçalanmış aile hikâyeleri) madde bağımlılığı dışında pek çok sorunla da mücadele etmek zorunda olduklarını göstermektedir. Bu durum zaten dezavantajlı olan kadının/annenın konumunu da daha dezavantajlı kılmaktadır. Katılımcıların “kadıncağız haklı”, “ne yapısın”, “zaten oda çok şiddet gördü”, “cahil ne yapısın”, “onu da anlıyorum”, “çok küçük evlenmiş”, “kadın hangi birimize baksın”, “o da bir şey

yaşamamış”, “sevmeye zamanı olmazdı” gibi söylemleri annelerinin toplumsal konumuna ilişkin geniş veriler bize sunarken, öte yandan bağımlılık gibi çok önemli ve çok boyutlu bir sorunu kadınların/annelerin tek başına aşamayacağını da göstermektedir.

Sonuç ve Tartışma

Sosyal sorunu deneyimleyen anlam dünyasından yola çıkan bu çalışma, kadınların anne veya bakım veren kimliklerinin, buna bağlı oluşan toplumsal beklentilerin ve içselleştirilmiş algıların neler olduğunu anlamaya çalışmıştır. Kadının aile ilişkileri ve ev miti üzerinden kimliğinin tanımlanması, beklentilerin, rollerinin ve iş bölümünün buna yönelik kurulması, çocuklara ilişkin ortaya çıkan/çıkacak sorunların da baş aktörü olarak görülmesine neden olmaktadır. Nitekim uyuşturucu bağımlılığı gibi suçla ilişkili çok önemli bir sosyal sorunda annenin nasıl konumlandırıldığı önemlidir. Çünkü toplumsal yeniden üretimin baş aktörü olarak görülen kadınlar, çocukların ihtiyaç duyduğu bakımın, desteğin ve ilginin sağlanmasından, “makbul” bireylerin yetiştirilmesinden sorumlu tutulmaktadır. Bağımlılık ve suç söz konusu olduğunda, beklentilerin, algıların ve sorunsallaştırılan alanların neler olduğuna bakıldığında ailenin önemli bir yerde konumlandığı görülmektedir. Katılımcıların anlatıları, ailenin içinde bulunduğu sosyoekonomik koşullar, yaşadığı mahalle, aile içi çatışma, ebeveynlik ilişkilerinin kırılabilirliği ve kültürel sermayesizlik bir bütün olarak bireyin madde ile ilişkisini ve mesafesini belirlediğini göstermektedir. Ekonomik sorunlar, ailenin parçalanması ve ebeveynlerden birinin yeniden evlenmesi, iletişimsizlik, yalnızlık ve ilgisizlik aileye ilişkin en çok dile getirilen sorunlar olmuştur. Ailenin içinde bulunduğu sosyoekonomik koşullar ve sahip olduğu dezavantajlar kadının konumunu daha kırılabilir kılmaktadır. Erkek katılımcıların bağımlılığa ilişkin sorunları vurgularken ailenin diğer kadınlarının, eşlerinin/annelerinin sorunu yaratan değil düzenleyen tarafta olduğunu belirtmesi; annelerinin çaresizliğine, yoksulluğuna ve eğitimsizliğine yönelik anlatılar; kadınların sosyalliklerinin kısıtlanmasına yönelik pratikler ve “erkek yapar” ama “kadına yakışmaz” söylemleri bu kırılabilirliklerden bazılarıdır.

Aile içi ilişkilerinin derinine inildiğinde hem anne hem de babayla ilişkilerinin kırılabilirliği belirgin bir şekilde açığa çıkmaktadır. Babaya yönelik tanımlamalar otorite, baskı, şiddet, aileye sahip çıkamama veya bağımlılık sorunu üzerinden yapılırken, annenin ise aşırı ilgi veya ilgisizlik, sevgi şefkat ve bakım kimliği üzerinden yapılmaktaydı. Anneliğin doğal ve içgüdüsel olduğu, bu içgüdüye içkin olan özelliklerin şefkat, sevgi ve özveri temelinde tanımlanması her toplumda egemen olan annelik ideolojisidir (Banditer 1992; Thurer 1994; Direk 2009). Bu bakış açısının içselleştirilmiş algısında kadının sorun çıkaran değil sorunu çözen tarafta konumlandırılmasına da yol açtığı görülmektedir. Örneleyen, kimi zaman şiddet uygulayan veya rol modeli (olumsuz) olan bir babalık vurgusuna karşın; boşluğu hissedilen, ilgi veya destek beklenen bir annelik vurgusu yer almaktadır. Bu boşluğu zaman zaman başka annelerin doldurduğu (ailenin diğer kadınları özellikle büyük anneler) sorunları ve sorumlulukları üstlendiği görülmektedir. Zaten bağımlı olan bir birey ile baş etme çabasının yanına bir başka çocuğun sorumluluğu eklenmekte ve bakım desteği birincil ebeveyni olsa da bir başka kadına verilmektedir. Chodorow’un (2021) “kadınlar annelik” yapar ifadesinin önemli bir göstergesi olan bu durum, “o sonuçta anne”, “anne ile baba bir mi”, “çocuğuna sahip çıkmadı”, “annesi olsa böyle olmazdı”, “anne böyle yapar mı”, “anne dediğin sever” gibi söylemler ışığında yeniden üretilmekte ve anne sorunu üreten değil sorunu çözen olarak konumlandırılmaktadır. Dolayısıyla tek başına bağımlılıkla mücadele eden ve çocuklarının maddeye ilişkin suçlarını ailenin diğer üyelerinden saklamak zorunda kalan, formel destek ağlarına erişemeyip çocuğunu bağlayarak, kapatarak veya duygusal şiddet uygulayarak tedavi etmek zorunda kalan annelerin varlığı bu bakış açısının somut örneğini oluşturmaktadır. Uyuşturucu madde bağımlılığının diğer madde bağımlılığı türlerine

göre hem makro hem de mikro düzeyde geniş etkileri olan bir sosyal sorun olduğunu bir kez daha vurgulamak gerekir. Örnekle grubumuz uyuşturucu maddeden dolayı suç teşkil eden bazı eylemlerden dolayı denetimli serbestlikte yükümlü olan bireylerden oluşmaktaydı. Toplum tarafından marjinal, öteki kabul edilen ve dezavantajlı bir grup olması aynı zamanda meselenin sosyal dışlanma ve bütünleşme gibi yapısal boyutların da göz ardı edilmemesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Çözümü ailenin ve özelde de annenin sorumluluğa bırakmak, ahlaki değerlendirmeyi de bunun üzerinden yapmak meselenin çok katmanlı yapısını da göz ardı etmek anlamına gelir. Yoksulluk, işsizlik, kötü aile ortamı, yaşanan mekânın koşulları ve kültürel ortamı, iş hayatında yaşanan güçlükler, gelir eşitsizliği, şiddet veya istismara maruz kalma, göç hikayesi, ırksal ayrımcılığa maruz kalma çok geniş bir çerçevede ele alınması gereken sosyokültürel faktörler bulunmaktadır.

Yazarın Notu

Söz konusu bu çalışma “TÜBİTAK SOBAG tarafından desteklenen 1001 kodlu ve 218K151 numaralı, “Hükümlülerin Anlatılarında Madde Bağımlılığının Sosyo-Kültürel, Ekonomik ve Mekânsal Dinamikleri” başlıklı proje kapsamında bağımlılığın sosyal ve kültürel yönüne odaklanma çabasıyla ortaya çıkmıştır. Desteklerinden dolayı TÜBİTAK’a, Proje Ekibi Gönül Demez’e, Selim Cankurtaran’a, Yılmaz Koca’ya, İsmail Hakkı Ergun’a, Tuğçe Tunca’ya ve Bahar Özkan’a teşekkür ederim.

BİBLİYOGRAFYA

- Adams Z. M., Ginapp C. M., Price C. R., Qin Y., Madden L. M., Yonkers K. & Meyer, J. P. 2021, ““A good mother””: Impact of motherhood identity on women's substance use and engagement in treatment across the lifespan”. *Journal of Substance Abuse Treatment* 130 (10847). <https://doi.org/10.1016/j.jsat.2021.108474>
- Aka V., Karaman H. & Yaman Ö. M. 2021, “Gençlerin Esrar Kullanımında Akran/Arkadaşlık İlişkilerinin Etkisi: Bingöl İli Örneği”. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 21(50), 129-161. <https://doi.org/10.21560/spcd.vi.621418>
- Anderson A. S., Siciliano R. E., Pillai A., Jiang W. & Compas B. E. 2023, “Parental Drug Use Disorders and Youth Psychopathology: Meta-Analytic Review”. *Drug and Alcohol Dependence*, 109793. <https://doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2023.109793>
- Anne Çocuk Eğitim Vakfı (AÇEV) 2017, Türkiye’de Babalığı Anlamak Serisi I: Türkiye’de İlgili Babalık ve Belirleyicileri Ana Raporu. https://acev.org/wp-content/uploads/2018/01/BabalikArastirmasiAnaRapor.16.10.17.web_.pdf
- Badinter E. 1992, *Annelik Sevgisi: 17. Yüzyıldan Günümüze Bir Duygunun Tarihi*. Çev. K Çelik. İstanbul.
- Banwell C. & Bammer G. 2006, “Maternal Habits: Narratives of Mothering, Social Position And Drug Use”. *International Journal of Drug Policy* 17(6), 504-513. <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2006.09.005>
- Barnard M, Mckeganey N. 2004, “The Impact of Parental Problem Drug use on Children: What is the Problem and What Can be Done to Help?”. *Addiction* 99, 552–559.
- Boshears P., Boeri M., & Harbry L. 2011, “Addiction and Sociality: Perspectives From Methamphetamine Users in Suburban USA”. *Addict Res Theory* 19(4), 289–301. <https://doi.org/10.3109/16066359.2011.566654>
- Bülbül K. & Odacı H. 2018, “Liseli Ergenlerde Madde Kullanma Eğiliminin Kişisel, Sosyal ve Akademik Değişkenler Açısından Karşılaştırılması”. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions* 5(4), 691-719. <https://doi.org/10.15805/addicta.2018.5.4.0026>
- Chodorow N., 2021, *Anneliğin Yeniden Üretimi*. Çev. D. Tanal Tatar. Ankara.
- Connors N. A., Bradley R. H., Whiteside Mansell L., Liu J. Y., Roberts T. J., Burgdorf K. & Herrell J. M. (2004). “Children Of Mothers With Serious Substance Abuse Problems: An Accumulation Of Risks”. *The American Journal of Drug and Alcohol Abuse* 30(1), 85-100. <https://doi.org/>

- 10.1081/ADA-120029867
- Couvrette A., Brochu S. & Plourde C. 2016, "The "Deviant Good Mother" Motherhood Experiences of Substance-Using and Lawbreaking Women". *Journal of Drug Issues* 46(4), 292-307. <https://doi.org/10.1177/0022042616649003>
- Creswell 2020, *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş yaklaşıma Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. Ankara.
- Daley D. C. 2013, "Family and Social Aspects of Substance Use Disorders and Treatment". *Journal of Food and Drug Analysis* 21(4), 73-76. <https://doi.org/10.1016/j.jfda.2013.09.038>
- Demez G., Timurturkan M., S. Cankurtaran, Koca Y., Ergun İ. H., Tunca T. & Özkan B. 2022, *Hükümlülerin Anlatılarında Madde Bağımlılığının Sosyo-Kültürel, Ekonomik ve Mekânsal Dinamikleri*. (Project No: 218K151). TÜBİTAK.
- Direk Z. 2009, "Çok Tuaf Bir iktidar: Annelik". *Amargi* (15), 21-22.
- Erdem G., Eke C. Y., Ögel K. & Taner S. 2006, "Lise öğrencilerinde Arkadaş Özellikleri ve Madde Kullanımı". *Journal of Dependence* 7(3), 111-116.
- Goodwin S. & Huppertz K. 2010, "The Good Mother in Theory and Research: an Overview". Eds. S. Goodwin & K. Huppertz, *The Good Mother*. Sydney, 1-24.
- Gruber K. J. & Taylor M. F. 2006, "A Family Perspective For Substance Abuse: Implications From The Literature". *Journal of Social Work Practice in the Addictions* 6(1-2), 1-29. https://psycnet.apa.org/doi/10.1300/J160v06n01_01
- Hays S. 1996, *The Cultural Contradictions of Motherhood*. New Haven, London.
- İzci F. & Bilici R. 2015, "Gebelerde Madde Kullanımı: Görülme Sıklığı ve Etkileri". *Bağımlılık Dergisi* 16(1), 26-34
- Lander L. Howsare J. & Byrne M. 2013, "The impact of Substance Use Disorders on Families and Children: From Theory to Practice". *Social Work in Public Health* 28(3-4), 194-205. <https://doi.org/10.1080%2F19371918.2013.759005>
- Kıryar B. 2020, Bağımlılık ve bağımlılıkla mücadele. Ed. İ A Kariper, *Madde Bağımlılığı: Disiplinler Arası Bir Yaklaşım*. Ankara, 113-138.
- Lopez, J. M. O., Redondo, L. M., & Martín, A. L. 1989, Influence of family and peer group on the use of drugs by adolescents. *International Journal of the Addictions* 24(11), 1065-1082. <https://doi.org/10.3109/10826088909047329>
- Meyer J. P., Isaacs K., El-Shahawy O., Burlew A. K. & Wechsberg W. 2019, "Research on Women With Substance Use Disorders: Reviewing Progress and Developing a Research and Implementation Roadmap". *Drug and Alcohol Dependence* 197, 158-163. <https://doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2019.01.017>
- Neuman W. L. 2006, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, Çev. Sedef Özge, Ankara.
- Özcan A. 2020, "Bağımlılık ve Bağımlılıkla Mücadele". Ed. İ. A. Kariper, *Madde Bağımlılığı: Disiplinler Arası Bir Yaklaşım*. Ankara, 1-33.
- Reid C., Greaves L., & Poole N. 2008, "Good, bad, Thwarted or Addicted? Discourses of Substance-Using Mothers". *Critical Social Policy* 28(2), 211-234. <https://doi.org/10.1177/0261018307087990>
- Shelby C. L. 2016, *Addiction: A Philosophical Perspective*. Palgrave.
- Silva S. A., Pires A. P., Guerreiro C., & Cardoso, A. 2013, "Balancing Motherhood and Drug Addiction: The Transition to parenthood of Addicted Mothers". *Journal of Health Psychology* 18(3), 359-367. <https://doi.org/10.1177/1359105312443399>
- Stone R. 2015, "Pregnant Women and Substance Use: Fear, Stigma, and Barriers to Care". *Health & Justice* 3(1), 1-15. <https://doi.org/10.1186/s40352-015-0015-5>
- Stringer K. L. & Baker E. H. 2018, "Stigma as a Barrier To Substance Abuse Treatment Among Those With Unmet Need: An Analysis of Parenthood and Marital Status". *Journal of Family Issues* 39(1), 3-27. <https://doi.org/10.1177/0192513X15581659>
- Sutter M. B., Gopman S. & Leeman L. 2017, "Patient-centered Care to Address Barriers for Pregnant Women with Opioid Dependence". *Obstetrics and Gynecology Clinics of North America*, 44(1), 95-107. [doi:10.1016/j.ogc.2016.11.004](https://doi.org/10.1016/j.ogc.2016.11.004)
- Taylan H. H. 2018, "Madde Bağımlılığı Surecinde Ailenin Rolü". Ed. Y. Genç. *Madde Bağımlılığı ve Aile*, Ankara. 12-30.
- Thurer S. L. 1994, *Myths of Motherhood*. Boston.

- To S. M., Yan M. W. & Lau C. D. 2021, "Meaning-Making of Motherhood Among Mothers With Substance Abuse Problems". *Frontiers in Psychology* 12, 679586. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.679586>
- United Nations Office on Drugs and Crime UNODC 2020, *Socioeconomic Characteristics and Drug Use Disorders. World Drug Report 2020*. https://wdr.unodc.org/wdr2020/field/WDR20_Booklet_5.pdf
- Wills A. T. & Yaeger A. M. 2003, "Family Factors and Adolescent Substance Use: Models and Mechanisms". *Current Directions in Psychological Science* 12(6), 222-226. <https://doi.org/10.1046/j.0963-7214.2003.01266.x>
- Yaman Ö. M. & Karaman H. 2020, Bağımlılığın Sosyal Yansımaları. Ed. Y. S. Zavalı, *Sosyal Hizmetler ve Bütün Yönüyle Bağımlılık*. Ankara, 253-268.
- Zimić J. I. & Jukić V. 2012, "Familial Risk Factors Favoring Drug Addiction Onset". *Journal of Psychoactive Drugs* 44(2), 173-185. <https://doi.org/10.1080/02791072.2012.685408>

Memlûk Sultanı Eşref Halil b. Kalavun'un Rumkale'yi Fethi (1292)

Mamluk Sultan Ashraf Khalil b. Qalavun's Conquest of Rumkale (1292)

İlyas GÖKHAN*

Öne Çıkanlar:

- En az 3000 yıllık bir tarihi olan Rumkale Anadolu'nun en önemli kalelerinden biridir.
- Birçok devletin hakimiyeti altına girdikten sonra 11. yüzyılda Ermenilerin eline geçmiştir ve burada dini bir merkez oluşturmuşlardır.
- Rumkale'ye hâkim olan Ermeniler, Moğol ve Haçlılarla ittifak yapıp Selçuklu ve Memlûk topraklarına saldırmışlardır.
- Daha önce birçok kez kuşatılmasına rağmen 1292'de Memlûk Sultanı Eşref Halil, Rumkale'yi fethetmiştir.
- Rumkale'nin fethiyle Kilikya bölgesi hariç Anadolu'da Ermenilerin elinde başka bir yer kalmamıştır.
- Memlûklerin Rumkale'yi fethiyle Ermeni ve Moğol ittifakı parçalanmış, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Suriye'nin kuzeyi emniyet altına alınmıştır.

Öz: Bu makalede Memlûk Sultanı Eşref Halil'in 1292'de Rumkale'yi fethi konu edilmiştir. Rumkale, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Fırat'ın batısında, Gaziantep'in Nizip ve Yavuzeli ilçeleri arasında olup, günümüzde turistik bir ören yeridir. İlkçağ'da kurulduğu bilinen Rumkale Bizans İmparatorluğu'nun Güneydoğu Anadolu'da en önemli kalelerinden biriydi. Stratejik ve coğrafi konumu ile öne çıkan Rumkale, Malazgirt Savaşı sonrası Ermenilerin eline geçmiştir. Daha sonra Urfa Haçlı Kontluğu'na bağlanan kale 1148'de yeniden Ermenilerin eline geçmiş ve onların Katoliklik merkezi olmuştur. Anadolu'da yaşayan Ermenilerin önemli bir kısmı burada bulunan Ermeni ruhani liderine bağlanmışlardır. Rumkale'ye Süryaniler de yerleşmiş olup burada bir patrikleri vardı. Moğolların Anadolu'yu işgali sürecinde Rumkale Ermenileri Moğollara tabi olmuşlardır. Burada yaşayan Ermeniler Moğollarla ittifak yaparak Birecik ve Halep gibi Memlûk kentlerine saldırılar yapmışlardır. Bu yüzden Memlûkler Rumkale'yi ele geçirmişlerdir. Bu çalışmada Memlûk Dönemi'nin ana kaynakları ve araştırma eserlerinden faydalanılarak Rumkale'nin fethi detaylı şekilde incelenmiştir. Ayrıca kalenin stratejik konumu ve fiziki durumu güncel eserlerden de istifade edilerek ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Memlûkler, Eşref Halil, Rumkale, Gaziantep, Ermeniler, Moğollar

Highlights:

- Rumkale, with a history spanning at least 3000 years, is one of the most important castles of Anatolia.
- After being under the rule of many states, the Armenians captured it in the 11th century, establishing a religious center.
- The Armenians, who dominated Rumkale, allied with Mongols and Crusaders and attacked Seljuk and Mamluk territories.

* Prof. Dr, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Polatlı Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara Türkiye, ilyas.gokhan@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-00002-5576-8071

- Despite being besieged many times before, the Mamluk Sultan Ashraf Khalil conquered Rumkale in 1292.
- This conquest of Rumkale marked the end of Armenian-held territories in Anatolia, except for Cilicia, and dissolved the Armenian-Mongol alliance, securing Southeastern Anatolia and northern Syria.

Abstract: This article focuses on the conquest of Rumkale by the Mamlük Sultan Ashraf Khalil in 1292. Rumkale is located in the Southeastern Anatolia Region, west of the Euphrates, between Nizip and Yavuzeli districts of Gaziantep, and today it is a touristic and archaeological site. Rumkale, known to have been founded in the Ancient Age, was one of the most important castles of the Byzantine Empire in Southeastern Anatolia. Rumkale, which stands out with its strategic and geographical location, was captured by Armenians after the Battle of Malazgirt. The castle, which was later connected to the Crusader counties of Urfa, fell back into the hands of the Armenians in 1148 and became their Catholicosate center. A significant part of the Armenians living in Anatolia were connected to the Armenian spiritual leader here. Assyrians also settled in Rumkale and had a patriarch here. During the Mongol invasion of Anatolia, Rumkale's Armenians were subject to the Mongols. The Armenians living here allied with the Mongols and attacked Mamluk cities such as Birecik and Aleppo. Therefore, the Mamluks captured Rumkale. In this study, the conquest of Rumkale is analyzed in detail by utilizing the primary sources and research works of the Mamluk period. In addition, the strategic location and physical condition of the castle are also revealed by making use of contemporary works.

Keywords: Mamluks, Ashraf Khalil, Rumkale, Gaziantep, Armenians, Mongols

Summary: This study focuses on the Mamluk conquest of Rumkale, one of the most important castles of Anatolia. Although there have been some studies on Rumkale so far, the Mamluk Sultan Ashraf Khalil's conquest of this place has not been analyzed in detail. In this study, primary sources and research works were utilized. Medieval sources contain important information about Rumkale. Both historians and travelers describe the strength of the castle and how difficult it was to take. Rumkale is located in the Southeastern Anatolia Region, on the west side of the Euphrates River, between the Nizip and Yavuzeli towns of Gaziantep and is built on a very steep hill. There is the Euphrates River on one side, Merziban Stream on the other two sides and a cliff on the fourth side. Rumkale consists of an outer castle and an inner castle and was surrounded by several layers of walls. Since Rumkale is on the banks of the Euphrates River and Merziban Stream, its surroundings are covered with vineyards, gardens and trees. Rumkale, which has been a settlement center since ancient times, maintained its strategic position during the Hittite, Assyrian, Persian, Seleucid, Commagene, Roman, Byzantine and Sassanid states. In the 11th century, it passed from the Byzantine Empire to the Armenians. In the 12th century, the Armenians living here were subject to the Urfa Crusader Counties. Armenians who made Rumkale a religious center were politically connected to the Armenian Kingdom of Cilicia. In addition to Armenians, Assyrians also had a church here. During the 13th century Mongol invasion in Anatolia, the Armenians of Rumkale cooperated with the Mongols and became subject to them. Using Rumkale as a base, the Mongols organized expeditions from here to the lands of the Mamluk State. Armenians also participated in these campaigns, and together with the Mongols, they wreaked havoc in Birecik and Aleppo. Armenians living in Rumkale also attacked the trade routes passing through the region and caused great damage to the merchants. Since the Seljuks were subordinated to the Mongols, the Mamluk State took over the fight against the Rumkale Armenians. Rumkale Armenians allied with the Mongols on the one hand and the Crusaders on the other against the Muslims. During the reign of the Mamluk Sultan Baybars (1260-1277), the first attack on Rumkale was launched in 1264, but failed. In 1279, during the reign of Sultan Said Berke (1277-1279), the Mamluk army besieged Rumkale under the command of Bedreddin Beyseri and Hüsameddin al-Ayıntabi and although the outer fortress was taken, the inner fortress could not be taken. The Mamluk army destroyed Rumkale and its surroundings and withdrew. In 1290, Ashraf Khalil (1290-1293), who became the Mamluk Sultan, started a great war against the Crusaders. In 1291, he seized Acre, ending Crusader domination in the Eastern Mediterranean. Following this victory, Sultan Ashraf Khalil besieged Rumkale with a large army in 1292. The Cilician

Armenian forces and Mongols who came to the rescue of the castle returned without engaging in the battle. Rumkale, which was besieged from all four sides, was conquered after a 33-day struggle. The Armenians in the castle were captured and taken to Syria and Egypt. The Catholicos, the spiritual leader of the Armenians, was also taken to Syria and released after a while. Sultan Ashraf Khalil assigned a commander to repair the destroyed walls of Rumkale and placed guards inside. This place was turned into an administrative unit under the governorship of Aleppo. With the conquest of Rumkale, there was no other Armenian-held territory in Anatolia except Cilicia. With its conquest, the Mongol and Armenian threat over Northern Syria and Birecik came to an end. In the following period, Rumkale became a significant Mamlûk military base, supporting their campaigns to assert dominance over regions such as Besni, Darende, Malatya and Divriği. The fame of the Mamluk Sultan Ashraf Khalil, who conquered Rumkale, which had been besieged many times but could not be taken until the time of the Mamluks, increased even more in the Islamic world, inspiring Muslim poets to compose verses to praise him.

Giriş

Rumkale Gaziantep'in Nizip ile Yavuzeli ilçelerinin arasında olup Fırat'ın batı kıyısında ve Merziban Çayı'nın kenarındadır. Geçmişte Hromklay, Klay-Horomakan, Urumgala, Romaita, Hromgla, Herumkalin, Kalatüt'ür-Rum ve Kalatü'l-Müslimin isimleriyle anılmıştır (Abû'l-Faraç 1950, 640; el-Aynî 2010, 121; Honigmann-Darkot 1964, 777; Karadeniz 1998, 426). Yâkutü'l-Hâmevî Rumkale'yi Birecik ve Samsat arasında, Fırat'ın batı kıyısında, Müslüman topraklarının ortasında olan Ermeni Katolikosluğu'nun merkezi olarak tarif etmiştir (Yâkûtü'l-Hamevî 1977, 390). (Katolikos/Katogikos MS 4. yüzyılda ortaya çıkan Ermeni ruhani lideridir. 9. yüzyılda Ani Krallığı'nın dağılmasından sonra Katolikosların sayısı artmıştır. Pavlavuni hanedanından Vasak oğlu Grigor'un oğlu Vahram diye bilinen II. Grigoris, Katolikos olmuş ve Keysun'a gelip buranın hâkimi Koğ Vasil'in yanına yerleşmiştir. Bu şahıs 40 yıl Katolikosluk yaptıktan sonra 1105-1106'da ölünce yerine Senyör Berseğ'i getirilmiştir. Onun 1113'te ölümü üzerine II. Grigor'un yeğeni III. Grigor Katolikos olmuştur. O, Urfa kontu Joscelin'in karısı ve oğlundan Rumkale'yi alarak Keysun'dan Katolikosluk merkezini buraya taşımıştır. III. Grigor'dan sonra IV. Nerses (1166-1172), IV.Grigor, (1172-1193), V.Grigor (1193-1194) ve VI.Grigor (1194-1203) Rumkale'de Katolikos olarak görev yapmışlardır. 1203'te Kilikya Ermeni Kralı II. Leon, Rumkale Katolikosluğu çatısı altında tüm Katolikoslukları birleştirmiştir. Bundan sonra da VII. Hovennes (1203-1206), David (1206-1208-1221), I. Konstantin Barbzerde (1221-1267), I. Hagop (1267-1286), II. Konstantin (1286-1289) ve IV. Stephanos (1289-1293) bu makamda bulunmuşlardır. Rumkale'nin fethi sonrası Katolikosluk merkezi Sis'e taşınmıştır. Kilikya Ermeni Krallığı'nın yıkılmasından (1375) 66 yıl sonra 1441'de Ecmiadzin'de yeni bir Katolikosluk kurulmuştur. (bk. Urfalı Mateos Tarihi 2000, 166 dipnot:143-227, dipnot 31-252-253; Urfalı Vahram Rabuni 2023, 41-48, dipnotlar, 117, 118, 119, 120, 139; Honigmann-Darkot, 1978, 777-778). Günümüzde biri Beyrut'ta Sis diğeri de Ermenistan'da Ecmiadzin Katolikoslukları bulunmaktadır.)

Rumkale, Fırat'ın batısında dik yamaçlı bir kaya parçası üzerindedir. Kalenin önünden Fırat akmaktadır. Kuzey ve doğu tarafında ise bir yay gibi kıvrılarak Fırat'a karışan Merziban Çayı bulunur. Batı tarafında ise 30 metre derinliğinde bir uçurum vardır. Rumkale batıdan doğuya 400, kuzeyden güneye ise 200 metre genişliğe uzanan bir sırt üzerindedir. Kurulduğu tepe Fırat'tan 50 metre yüksekliktedir (Karadeniz 1998, 426). Rumkale'nin yedi surla çevrili olduğu da ileri sürülmektedir (Grigos Senyörü Hetum, 108). 19. yüzyılda yöreyi ziyaret eden Alman subay

Helmuth von Moltke, Merziban Çayı tarafından altı kapıdan geçilerek buraya ulaşıldığını belirtmektedir (Moltke 1969, 160). Birecik Barajı yapılmadan önce bu kapıların dördünün ayakta olduğu bilinmektedir. Üç tarafı doğal ve bir tarafı da suni uçurumdan oluşan kalenin kenarları da bir surla yükseltilmiştir. Ortasındaki tepe üzerinde bir kilise kalıntısı bulunmakta olup sonradan camiye dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Burası muhtemelen Ermeni Katolikosluğu'nun bulunduğu yapıydı. Bu tepenin güney tarafında Fırat'ın seviyesine kadar kazılmış büyük bir sarnıç vardır. Orası o kadar geniş kazılmıştı ki ağzından tabana kadar kıvrılarak inen merdivenli bir yol bulunur. Bu yoldan aşağıya kadar inilip su çıkarıldığı gibi suyun azalması durumunda kazılabilmekteydi. Günümüzde sarnıcın önemli bir kısmı doldurulmuştur (1987-1990 yılları arasında Halfeti'de görev yaptığımız sürede defalarca Rumkale'yi ziyaret etmiştik. O zaman daha Birecik Barajı yapılmamış olup hem Rumkale'nin hem de Halfeti'nin önemli kısımları su altında kalmamıştı. Halfeti'nin karşısında Nizip'e bağlı Kalemeydanı ve aşağı tarafında bir Memlûk komutanının adını taşıyan Çekem köyleri de sulara gömülmüştür).

Rumkale Anadolu'nun en müstahkem kalelerinden biriydi. Kalenin çevresinde yani Fırat'ın her iki yakasında yamaçlarda kayalar içine oyulmuş pek çok mağarada yerleşme izleri bulunmaktadır. Ortaçağ'da Rumkale iç ve dış kale olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı. Dış kısım Rumkale ile Merziban Çayı arasındaki bulunan alanda yer almaktaydı. Rumkale'nin şehir kısmı olarak bilinen dış kalede sivil halk yaşamakta olup burada meskenler, değirmenler, tahıl ambarları ve hamam gibi yapılar vardı. İç kalede ise Ermeni Katolikosluk merkezi olan kilise ile kaleyi savunanların ikamet ettikleri yerler bulunmaktaydı. Dış kale kuşatmalar karşısında dayanıklı olmayıp saldırı anında orada yaşayanlar iç kaleye sığınmışlardı. Merziban Çayı'nın doğu tarafında Cebel-i Mutal denilen bir tepe bulunmaktaydı. Bunun eteklerinde kayalar içine oyulmuş ahalinin yaşadığı diğer bir yerleşim alanı daha vardı. Kalenin Merziban Çayı ve Fırat'a bakan çevreleri ağaçlarla kaplı olup bağ ve bahçeler bulunmaktaydı.

Antep'te doğup büyümüş ve bir ara Besni'de medrese eğitimi görmüş olan Bedreddin Mahmud Aynî (ö.1451) Rumkale'yi görmüş ve gözlemlerini yazmıştır. Onun verdiği bilgilere göre Rumkale Ermeni ruhanilerin inzivaya çekildiği üç kalenin birleştirilmesiyle ve etraflarının surla çevrilmesiyle oluşmuştur. Sarp ve ıssız bir tepe üzerinde bulunan kaleye ancak tek bir yoldan ulaşılabilirdi. Burası en müstahkem yerlerden biri olup yüksekliği ve büyüklüğü bakımından onu geçen başka bir kale bulunmamaktaydı. Kalenin bir tarafı dağ, öne Fırat diğer iki yanı da Merziban Çayı idi. Rumkale ahalisinin önemli bir kısmı dağlar içine oyulmuş mağaralarda yaşarlardı (Aynî 2010, 121-123). 1292 kuşatmasına katılan tarihçi Baybars el-Mansurî kaleyi şu şekilde tasvir etmiştir: “*Burası müstahkem ve ulaşılması zor kalelerden biriydi. Yüksek bir yere inşa edilmişti. Ulaşılması çok güç bir yere konulanmıştı. Buraya bir adam ulaşmak isterse oldukça zor bir yolculuğu göze almalıydı. Etrafında askerlerin konaklayacağı bir düzlük alan bulunmamaktaydı*” (Baybars el-Mansûrî 2016, 122-123). Müellif diğer bir eserinde de Rumkale için “*dünyanın en müstahkem ve en büyük kalelerinden biridir. Oraya ancak dik tırmanışlı zorlu bir yoldan ulaşılır*” demektedir (Baybars el-Mansûrî 1998, 288). 1292 Rumkale kuşatmasına katılan bir diğer tarihçi olan Ebi'l-Fidâ “*Fırat kenarında olup tüm kaleler içinde zapt edilmesi en güç olanlardan biriydi*” (Ebi'l-Fidâ 1288, 28) der.

Rumkale Osmanlı Döneminde, önce Maraş sonra da Halep Eyaleti'nin Birecik Sancağına bağlı bir kaza olmuştur. 19. yüzyılda ise Halep Eyaleti'nin Urfa Sancağı'na bağlı olduğu görülmektedir. Bu yüzyılda terkedilmiş olup 5 km aşağıda Birecik yönünde Fırat'ın karşı

yakasında bulunan Halfeti, kazanın merkezi olmuştur. 1921 yılında Rumkale adı kazanın merkezi olan Halfeti'ye çevrilmiştir. Bu tarihten itibaren Rumkale'nin bulunduğu mevkiî Gaziantep'e, Halfeti ise Urfa'ya bağlanmıştır. Günümüzde Rumkale bir idari birim değildir.

1. Rumkale'nin Tarihine Kısa Bir Bakış

Hititler zamanında yapıldığı ileri sürülen Rumkale hakkında kesin bilgiler Asur Kralı III. Salmanasar zamanına aittir. Bu devirde Şitamrat şehrinin burası olduğu ileri sürülmektedir. Bazen de burası Nizip'te Belkıs tepesi yakınında bulunan Zeugma ile karıştırılmıştır. Rumkale'nin yakınlarında en az onun tarihi kadar eski Raban (Raban: Günümüzde Gaziantep'in Araban ilçesi olup Rumkale'nin 20 km kuzeyindedir), Merziban (Merziban: Gaziantep'in Yavuzeli ilçesi olup Rumkale'nin 25 km kuzey batısında bulunmaktadır), Besni, Keysun (Keysun: Adıyaman'ın Besni ilçesine bağlı Çakırhöyük beldesinin eski adıdır. Rumkale'nin 30 km kuzeyindedir. 1082-1112 arasında Ermeni Goğ Vasil (Hırsız Vasil) Keysun'da müstakil bir derebeylik kurmuştur (bk: Urfalı Matesos 2000, 221, dn: 22). Bu süreçte Rumkale de onun idaresine girer) ve Samsat gibi yerler bulunmaktadır. Yukarı Mezopotamya'da Fırat'ın oluşturduğu derin bir vadinin yamacında bulunan Rumkale'nin etrafında pek çok eski yerleşim izleri görülmektedir. Bilhassa nehrin oluşturduğu vadinin her iki tarafında bulunan kayaların içlerine oyulmuş mağaralar yaşam alanı olarak kullanılmıştır. Bunların binlerce yıl öncesine tarihlendiğini söyleyebiliriz. Bu yerleşmelerin Fırat kıyısında olanların büyük bir kısmı Birecik Barajı'nın göl alanında kalsa da yüksek yerlerde olanlar ayakta durmaktadır. Hititler sonrası Asur, Pers, Seleukos, Kommagene, Roma, Bizans ve Sasani devletleri zamanında ehemmiyetini koruyan Rumkale, MS. 7. yüzyılda Müslümanların eline geçse de 10. yüzyıldan itibaren yeniden Bizans'ın hakimiyetine girmiştir. Malazgirt Savaşı sonrası bölgede bulunan Keysun, Gerger, Besni ve Samsat gibi şehirlerle birlikte Ermeni feodalleri tarafından yönetilmeye başlanmıştır (Honigmann-Darkot 1978, 777; Kılıç 2010, 154).

Bizans İmparatorluğu 1020'lerde Ermenileri doğu sınırlarından batıya doğru sürmüştür. Malazgirt öncesi Türklerin Doğu Anadolu'ya girişi ile Ermenilerin topraklarını Bizans'a terk edip Orta Anadolu'ya çekildikleri bilinmektedir (Urfalı Vahram Rabuni 2023, 24).

Selçukluların 1071'de Bizans'a karşı kazandıkları Malazgirt zaferi sonrası ise Ermenilerin batıya doğru göçleri çoğalmıştır. Bu sebeplerden dolayı Ermenilerin Rumkale ve çevresindeki yerleşmelerde nüfusları artmıştır. Malazgirt Savaşı sonrası Güneydoğu Anadolu ve Doğu Akdeniz bölgelerinde bulunan Maraş, Antakya, Antep, Urfa ve Adıyaman gibi yerler Selçuklular tarafından sıkıştırılmaya başlanmıştır. Bölgede hem Büyük Selçuklular hem de Türkiye Selçukluları fetihler yapmış; 1084'te Antakya ve 1086'da Maraş Türkiye Selçuklularına bağlanırken, 1087'de Urfa Büyük Selçukluların eline geçmiştir. Bu süreçte Samsat ve Besni gibi yerler de Türklerin idaresine girmiştir. Bu sırada Bizans'ın Hısnımansur (Adıyaman) tarafından çekilmesinden sonra bölgede ortaya çıkan Ermeni serkeşti Keysun Senyörü Koğ Vasil Rumkale'yi ele geçirmiş ve Urfa kontu ile yakın ilişkiye girerek ona tabi olmuştur. Bu süreçte Rumkale de Haçlılara bağlanmıştır. Birinci Haçlı Seferi sebebiyle Türklerin bölge şehirlerindeki hâkimiyeti uzun sürmemiş, Haçlılar Maraş, Antakya, Antep, Birecik, Suruç ve Urfa'yı almıştır. Bu sırada Hısnımansur, Samsat, Gerger ve Besni gibi yerler ise Haçlılarla iş birliği yapan Ermenilerin eline geçmiştir. Bölgede bulunan Ermeniler, 1098'de kurulan Urfa Haçlı Kontluğuna bağlı olsalar da zaman zaman müstakil olarak da hareket etmiştir.

Musul Atabeyi İmadeddin Zengî 1144'te Urfa'yı Haçlılardan almıştır. Arkasından da Fırat'ın

doğusunda bulunan Suruç alınır. Urfa Haçlı kontu II. Joscelin kontluğun merkezini Tell-Bâşir'e (Tell-Bâşir: Müjde tepesi anlamına gelmekte olup Gaziantep'in güneydoğusunda tarihi bir yerleşim merkezidir. Birinci Haçlı Seferi sırasında Urfa Haçlı kontluğuna bağlanmış ve 1144'e Urfa'nın düşmesinden sonra kontluğun merkezi olmuştur. Sacur Nehri kıyısında verimli bir arazi üzerine kurulan Tell-Başîr günümüzde tamamen tahrip olmuştur. bk: Honigmann, 1978, 145) taşıyıp bir müddet daha bölgede tutunmaya çalışmıştır. 1148'de Nureddin Mahmud Zengî Urfa Kontu II. Joscelin'i esir edince onun karısı ve oğlu Rumkale'yi Pavlavani Hanedanından III. Grigor'a vermiştir (II. Joscelin'in esir düşmesinden sonra karısı Kontes Beatrice bir müddet Telbaşir'de tutunmaya çalışsa da Nureddin Mahmud Zengî'nin saldırılarına karşı koyamayacağını anlayıp elinde tuttuğu Tell-Bâşir, Râvendân, Samsat, Dülük, Ayıntab ve Birecik kalelerini Bizans İmparatoru Manuel'e satmıştır. Bu satışın dışında tuttuğu Rumkale'yi ise Ermeni Katolikosu'na teslim etmiştir. Aslında Kontes Beatrice'nin önce Rumkale'de bulunan bir Ermeniye yardım etmesi için Katolikos'tan yardım istediği ancak onun hileyle burayı ele geçirdiği de ileri sürülür. Bizans'a satılan kaleler de kısa süre sonra Türkler tarafından fethedilir. bk. Runciman 1987, 275-276) 1149'da Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesut, Maraş ve Besni'yi fethetmiş, 1151'de ise Nureddin Mahmud Zengi Tell-Bâşir'i ele geçirerek Urfa Haçlı kontluğuna tamamen son vermiştir.

Ebil-Fidâ'nın verdiği bilgiye göre Nureddin Mahmud, 1172-1173'te Rumkale'nin yakınında bulunan Besni ve Merziban'ı Türkiye Selçuklularından almıştır (Ebi'l-Fidâ 1288, 56). Müellif Aynî ise Nureddin Mahmud'un 1173-1174'te (H.569) 500 bin dirhem cizye vermek şartıyla Rumkale'yi Ermeni Patriğine bıraktığını kaydetmiştir (Aynî 2010, 121). III. Haçlı Seferine çıkan Alman İmparatoru Frederik Barbaros'un ülkesinden ayrılıp Anadolu'ya girişi ve Konya üzerinden Antakya'ya doğru ilerleyişini hem Kilikya Ermeni Kralı hem de Rumkale Katolikosu, Selahaddin Eyyubi'ye bir mektupla bildirmiştir (Zehebî 2003, 692-693).

Rumkale Ermeni Katolikos'u Kilikya'dan Urfa'ya kadar olan yerlerde yaşayan Ermenilerin dinî önderiydi. Aslında Rumkale dâhil olmak üzere bölgede yaşayan Ermeniler Kilikya Ermeni Kralı'na tabiydi. Rumkale ve çevresinde Süryaniler (Yakubî) de yaşamakta olup 1200'lü yıllarda burada büyük bir manastır inşa edip bölgeyi dinî merkez hâline getirmişlerdi. Ermenilerle Süryaniler arasında Rumkale üzerinde nüfuz mücadelesi yaşanmıştır. Sonunda iki taraf anlaşmış ve kalede Süryani Patriğinin de bulunmasına izin verilmiştir. Ancak kalenin hakimiyeti Ermenilerin elindeydi (Honigmann-Darkot 1978, 779). İlhanlı hükümdarı Hülagü 1259'da çıktığı Suriye Seferi sırasında Rumkale yakınlarında kurulan köprüden geçerek Menbiç'e inmiştir. Bu sırada Rumkale Ermenileri Moğollara tabi olmuşlardır (Abu'l-Faraç 1983, 486; Durmuş 2022, 35). Ermeni Kralı I. Hetum da Urfa'ya gelerek Hülagü ile görüşüp onu Halep ve diğer Suriye kentlerinin işgaline sevk etmiştir (Hayton 2023, 146).

Moğollar Urfa, Harran, Suruç ve Circesium'u (Busayra) işgal ettikten sonra Halep'i ele geçirmişlerdir. Onlarla ittifak yapan Ermeni ve diğer Hristiyanlar da Müslüman ahaliye yapılan katliamlara katılmışlardır. Hülagü'yü kurtarıcı olarak gören Ermeni ve Süryani müelliflerin onu övdükleri görülmektedir. Rumkaleli Süryani patriği Rabbab İşu'nun oğlu hekim Rabban Simeon, Hülagü'nün hizmetine girer. Moğollar ona büyük bir ev verip pek çok da mal bağışlarlar (Abu'l-Faraç 1983, 573-576). Hülagü sonrası İlhanlı (İran Moğolları) tahtına çıkan Abaka Han'dan (1265-1282) Rumkale'de bulunan Ermeni Katolikosu ve Süryani Patriği burayı tasarruf etmeleri konusunda fermanlar almışlardır (Honigmann-Darkot 1978, 779). Moğollar, Rumkale'yi

kendilerine bağlamakla Suriye'nin kuzeyinde önemli bir stratejik noktaya sahip olmuştur (Ayaz 2006, 80). Memlûklerin 1292'de Rumkale fethinden kısa bir süre önce buranın son Süryani Patriği, Gerger civarında Barsavma manastırında ölünce burası onların patriklik merkezi olmaktan çıkmıştır (Honigmann-Darkot 1978, 779).

Rumkale, bir ölçüde Suriye'nin kapısı durumundaydı. Stratejik ehemmiyeti bakımından elde tutulması gereken bir mevkiideydi. Moğol-Ermeni ittifakı neticesinde Memlûklerin elinde olan Suriye'nin kuzeyindeki şehirlere yapılan saldırılarda üs olarak kullanılmış; Memlûklerin bunlara karşılık verdiği saldırılarda da Moğolların sığındıkları mekân olmuştur. Moğolların Memlûklerin elinde olan Birecik üzerine düzenledikleri seferlerde ise kilit rol oynamıştır. Bu yüzden de Memlûklerin Birecik Naibi Sârımeddin Bektâş ez-Zâhidî 1264'te Rumkale kapılarına kadar akınlar yapmıştır. O bu akınlarını birkaç kez tekrar ettirmiştir (İbn Abdüzzâhir 2021, 134; Paydaş-Narin 2022, 49). Bu akınlar fetih amacından ziyade Ermenilere gözdağı vermek amacıyla yapılmıştır.

Sultan Baybars 1273'te (H.672) Hüsameddin el-Ayıntabî komutasında bir Memlûk birliğini Rumkale'nin 60 km kuzeyinde Göynük'ün (Hades) fethine göndermiştir. Burada yaşayan Ermeniler, Kayseri-Elbistan-Halep kervan yolunu kesip tüccarlara büyük zarar vermekteydiler. Kilikya Ermeni Kralı uyarılmasına rağmen saldırıları durdurmamıştı. Göynük'ü ele geçiren Memlûk güçleri burayı tahrip edip Ermenileri dağıtmıştır (Aynî 2010, 118). Baybars 1275'te Kilikya seferine çıkarak Ermenilerin merkezi Sis'i ele geçirmiştir. Ayas, Misis, Adana ve Tarsus gibi yerler yağmalanıp tahrip edilmiş ve Ermeni Kralı vergiye bağlanmıştır. Ancak onların Moğollarla iş birliği devam etmiş ve zaman zaman birlikte Memlûk topraklarına saldırmışlardır. Memlûklerin Antakya, Antep ve Birecik gibi şehirlerde hakimiyetlerini sağlamıştıktan sonra Rumkale'nin fethi elzem olmuştur. Yukarıda izah edildiği gibi bu bölgenin güvenli hale getirilmesi için Rumkale'nin elde tutulması gerekiyordu.

2. Sultan Said Berke Zamanında Bedreddin Beyserî'nin Rumkale'yi Kuşatması

Sultan Baybars'ın 1277'de ölümünden sonra yerine oğlu Melik Said Berke Han (1277-1279) geçmiştir. Ermeniler 1277'de Memlûklere karşı Moğollarla birlikte Elbistan'da Huni de savaşmışlardır. Gerek bu olay gerekse Ermenilerin Memlûklere karşı düşmanca tavırları nedeniyle onları cezalandırmak üzere sefere karar verildi. Sultan, 1279'da (H.677) Ermenilerin üzerine yürümek amacıyla Dımaşk'a gelmiştir. Ancak kendisi sefere çıkmayarak 13 Mayıs 1279'da (H. 29 Zilhicce 677) ordusunun bir kısmını Bedreddin Beyserî komutasında Rumkale'ye diğer kısmını da Seyfeddin Kalavun komutasında Sis üzerine göndermiştir. Beyserî'nin komutasındaki ordu Mısır ve Suriye birlikleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Aslen Antepli olan ve bölgede daha önce Ermenilerle mücadele eden tecrübeli komutanlardan Hüsameddin el-Ayıntabî Suriye, Beyserî ise Mısır birliklerini idare etmekteydi. Memlûk ordusunda 9000 süvari ve 4000 yaya olmak üzere toplam 13.000 asker altı günlük bir yürüyüşten sonra 19 Mayıs 1279'da Rumkale'ye ulaşmıştır (Karatay el-İzzî el-Haznedârî 2005, 163; Baybars el-Mansurî 2016, 168; Şâfi b. Ali 1998, 40; Aynî 2010, 202-203; Sümer 1970, 11).

Beyserî'nin Rumkale'yi kuşattığı sırada burada Katolikos olarak I. Hagop bulunmaktaydı. Bu şahıs Rumkale hâkimi olduğu için Glayzetzi (Kaleli) adıyla anılmakta olup aynı zamanda âlim biriydi (Urfalı Vahram Rabuni 2023, 48). Bu kuşatma hakkında Memlûk kaynaklarında sınırlı bilgi bulunmakla birlikte muasır Süryani müellif Abu'l-Faraç olayı detaylı şekilde izah etmektedir. Onun verdiği bilgiye göre Memlûk ordusu Merziban Çayı kenarında karargâhını

kurmuştur. Beyseri, Rumkale'nin yöneticisi Ermeni Katolikosu'na biri Arap diğeri de Ermeni olmak üzere iki elçi göndererek Sultan'ın ondan kaleyi teslim etmesini istediğini, bunu yaparsa ona iki seçenek sunduğunu bildirmiştir. Bunlardan ilki Kudüs'e gidebileceği ve iaşe için yeteri kadar köy verileceği, ikincisi ise Kilikya'ya gitmek isterse katır ve atlarla oraya götürüleceği idi. Eğer bunları kabul etmeyip kaleyi teslim etmezse Hıristiyanların kanının dökülme vebalinin kendisinde olacağı belirtilmiştir. Ancak Katolikos teslim olmadığı gibi ölünceye kadar savaşaacağını belirtip Sultan'a da itaat etmeyeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Beyserî askerlerine bütün gece Rumkale etrafında bulunan bahçelerden ağaç kestirerek merdivenler yaptırıp 20 Mayıs 1279 Cumartesi günü sabahı kaleyi şiddetli şekilde kuşatmıştır. Memlûk birlikleri surlara merdivenler dayayıp dış kaleye girmeyi başarmışlardır. Burada yaşayan ahali iç kaleye kaçarak direnmeye devam etmiştir. Beyserî beş gün boyunca dış kalede bulunan evleri tahrip edip yağma ettirir ve ganimet toplayıp yangınlar çıkartır. Burada bulunan tahıl ambarları boşaltılır; bağlar ve meyve ağaçları kesilir, değirmenler yıkılır. Hamamlar tahrip edilip taşları Birecik'e nakledilir (Abu'l-Faraç 1983, 603-604; Honigmann-Darkot, 778; Durmuş 2022, 36).

Rumkale kuşatması devam ettiği sırada Karamanoğlu Mehmet Bey, Moğolların saldırısından korktuğu için Memlûk Sultanı Said'e haber göndererek kendisini Suriye'ye geçirmek üzere yardım edilmesini istemiştir. Bunun üzerine Sultan Beyserî'ye haber göndererek ona yardım etmesini söylemiştir. Bunun üzerine Beyserî, Rumkale kuşatmasını kaldırıp Kilikya'ya yürümüştür. Bu arada Melik Said Ermeni Kralı II. Leon'a haber gönderip Beyserî'ye sınırlarından geçerek Karamanoğlu'na yardım etmesine izin vermesini istemiştir. Kral onun bu isteğini kabul edip Beyserî'nin Karamanoğlu ile buluşup dönmesine imkân sağlamıştır. Abu'l-Faraç bu süreç içinde Beyserî'nin Kilikya'ya gelip 15 gün boyunca yağma yaptığını yazmaktadır. Beyserî daha sonra bölgede bulunan Seyfeddin Kalavun'la buluşmuş olmalı ki 10 gün boyunca da Aynizerbe (Anavarza) civarında karargâh kurarak yağma ve tahribata devam etmiştir. Bu sırada Memlûk güçleri bölgede bulunan Ermenilere ait manastırları yıkmıştır (Abu'l-Faraç 1983, 604).

Sultan Seyfeddin Kalavun tahta çıktıktan hemen sonra Haçlıların elinde bulunan kalelere karşı seferlere girişmiştir. 1279'da (H.678) Kahire'de sefer hazırlıklarına başladığında nereye gideceğini gizli tutmuştur. Hatta seferin Rumkale üzerine yapılacağı şayiası yayılmıştır. Ancak Markap Kalesi'ne yönelen Seyfeddin Kalavun burayı fethetmiştir (İbn Abdüzzâhir 1961, 78). Kilikya Ermeni Kralı Kalavun'un seferini önlemek için barış teklif edince, iki taraf arasında anlaşma yapılmış ve Rumkale'de oturan Ermeni Katolikosu ve orada bulunan ruhanilerin de buna uyması anlaşma metnine yazılmıştır (İbn Abdüzzâhir 1961, 101). Ancak Ermeniler, Moğollarla birlikte Memlûkler üzerine düzenlenen 1281 seferine iştirak etmişler ve müttefikleriyle II. Humus Savaşı'nda mağlup olmuşlardır (Korykoslu Hayton 2023, 173; Akkuş Yiğit 2015, 185; Çelik 2021, 121).

3. Sultan Eşref Halil b. Kalavun'un Rumkale'yi Fethi

Seyfeddin Kalavun'un ölümü üzerine oğlu Eşref Halil b. Kalavun 11 Kasım 1290'da sultan olmuştur. Onun yaptığı ilk iş, babasının vasiyet ettiği yarım kalan Akka'nın fethini tamamlamaktır. Nitekim Memlûk kuvvetlerinin saldırısına dayanamayan Akka 18 Mayıs 1291'de fethedilmiştir. Arkasından da Sur, Sayda, Beyrut, Tartus, Aslis, Hayfa ve Cübeyl alınarak sahil mıntıkası Haçlılardan temizlenmiştir (Runciman 1987, 350-356; Buhl 1978, 250; Demirkent 1996, 542; Kopruman 1992, 474; Özaydın 1997, 319; Kanat-Burçak 2013, 201; Çelik 2021, 124).

Sultan Halil, bölgedeki Haçlı hakimiyetine son verdikten sonra yeni hedef olarak Rumkale'yi

seçmiştir. Burası Güneydoğu Anadolu'da Ermenilerin elinde bulunan birkaç yerden biriydi. Rumkale'nin fethiyle stratejik bir nokta ele geçirilmiş olacak ve Birecik'in güvenliği sağlanacaktı. Böylece Memlûklerin hâkimiyet kurmak istedikleri Güneydoğu Anadolu'da Birecik'ten başka önemli bir köprübaşı daha elde edilmiş olacaktı. Hem bölgede Ermeniler kontrol edilecek hem de Moğolların, Suriye'nin kuzeyindeki baskıları bertaraf edilecekti.

1291 yılında İlhanlı Hükümdarı Argun vefat edince, Moğollar arasında karışıklık çıkmış ve onlardan bir grup Ermenilerin elinde bulunan Rumkale'ye sığınmıştı. Bunlar zaman zaman Müslümanların yollarını kesip, yakaladıklarını öldürüp bir kısmını da esir etmişlerdi. Ayrıca Ermeni ve Moğollar bölgeden Suriye tarafına geçen ticaret yollarını da vurmaktaydılar. Bundan dolayı Müslümanlar Halep Naibi'ni Sultan'a gönderip ondan yardım istemişlerdi. Muasır müellif Baybars el-Mansurî, Rumkale'den başka etrafında fethedilmeyen yer kalmadığını, oraya komşu olan ve yolu oradan geçen tüm Müslümanların arzusunun buranın fethedilmesi olduğunu yazar (Baybars el-Mansurî, 2016, 122).

Sultan Halil, Rumkale çevresinde Müslümanların yardım taleplerini görmezden gelmemiş ve ümerası ile istişare ederek buraya sefer kararı almıştır. 1292 baharında Kahire'de sefer hazırlıklarına başlanırken, Halep ve Dımaşk naiplerine de haber gönderilerek Rumkale üzerine gidileceği, kuşatma için gerekli teçhizatların hazırlanması ve asker toplanması emri verilmiştir. Zaten Sultan Halil, Akka fethi sonrası Kilikya Ermeni Kralı II. Hetum'a zaferini bildirmek için gönderdiği mektubunda hedefinin onun elinde olan topraklar olduğunu bildirmiştir (Holt 1999, 107; Kılıç 2010, 154).

Sultan Halil, Kahire'de babasının türbesine gidip, dua edip ihسانlarda bulunduktan sonra yanına veziri İbn Sel'us'u ve ümerasını da alarak 29 Mart 1292'de (H.8 Rebiyülahir 691) ordusunun başında Mısır'dan Suriye'ye doğru harekete geçmiştir. 25 Nisan 1292'de (H.6 Cemaziyülevvel 691) Dımaşk'a ulaşmış ve burada Suriye kentlerinden gelen askerler de ordusuna katılmıştır. Hama Emiri Melik Muzaffer Mahmud ve amcası Melik Efdâl, Sultanı Dımaşk'ta karşılamış ve sonra da sefer güzergâhında olan Hama'da onu ve ordusunu ağırlamak için geri dönmüştür.

Sultan Halil, sefer öncesi Dımaşk'ta askerlerine para dağıtmıştır. 5 Mayıs'ta da (H.16 Cemaziyülevvel 691) ordusuyla Dımaşk'tan hareket ederek önce Hama'ya varmıştır. Melik Muzaffer, Sultanı karşılayıp bir ziyafet çektikten sonra sarayını ona tahsis etmiştir (Hama meliki Muzaffer'in Sultan Halil'i karşılaması ve ağırlamasını muasır Ebi'l-Fidâ ve muahhar müelliflerinden Bedreddin Mahmud el-Aynî ayrıntılı şekilde anlatırlar. Buna göre o, Emir Baydara ve Emir Sücaî'ye Sultan Hama tarafına gelirse ağırlamak istediğini belirtip bunu Sultan'a sormalarını ister. Onlar da Sultan'a sorup olumlu cevap alınca Melik Muzaffer hazırlıklara başlar. Sultan Hama'ya ulaştığında büyük bir sofraya hazırlanır. Sultan, ümera, askerler ve diğerleri de bu ziyafete katılırlar. Sultan sofranın başına oturur ve Melik Muzaffer ona hizmet eder. Hatta Sultan'ın önüne konan yiyecek ve içecekleri önce kendisi tadıp kontrol etmek istese de Sultan ona mâni olur. O sofranın başında ayakta durur ve Sultan kalkıncaya kadar oturmayacağına dair yemin ettiğini belirtir. Sultan'a birçok çeşit yemek yanında şeker, limon ve kırmızı da ikram edilir. Tüm emirler ve askerler de ziyafete katılırlar. Bu ziyafeti hazırlamak için Hama Melikin'in Üstâdânı Sarımeddin, Memlûk Emiri Alameddin et-Taybers'e 1200 koyun, 100 at ve 80 inek kestiklerini ve 1000 sahan da helva hazırladıklarını söylemiştir. (bk: Ebi'l-Fidâ 1288, 27; Aynî 2010, 112; Şeşen 2018, 89). Kaynaklarda Sultanın Hama'ya gelişi ayrıntılı şekilde tasvir edilir. Sakiyyat

Salamiya girişinden kente giren Sultan'ı Melik Muzaffer karşılar. Onun için hazırlanan otağa kadar yerlere halı serilir ve onun atının yularını çeken Melik Muzafer onu sarayına götürür. Hama Meydanı'nda çadırlar kurulmuştu. Sultanın bindiği atın yularını çeken Melik Muzeffer atıyla meydana girer. Onun atının yularını tutar ve onu meydana hazırlanan sofraya götürür. Ziyafet sonrası Sultan Hama Emiri'nin sarayına gider. Burada yine Melik onun atının yularını tutar. Burada dinlenen ve hamama giren Sultan daha sonra Asi Nehri kenarına giderek burada bulunan kırmızı kuş olarak bilinen Babü's-Sakafi (Sakafi Kapısı) surunun dibinde bir müddet dinlenir. Buradan Hama Meliki Muzaffer ve amcasıyla birlikte av için çöle çıkarlar. Burada Sultan güvercin, geyik ve vahşi hayvan avlar. (bk: İbnü'l-Cezerî 1998, 101; Baybars el-Mansurî, Tuffe 2016, 122; Fazlullah el-Ömerî 1971, 308; Aynî 2010, 112. İbn Tagrîbirdî 1992, 12). Daha sonra Sultan Halil, Hama Meliki ve güçlerini de yanına alarak 7 Mayıs 1292'de (H.28 Cemaziyevvel 691) Halep'e ulaşmıştır (Kahire ile Rumkale arası uzaklık 1500 km'yi bulmaktadır. Sultan Halil 29 Mart'ta Kahire'den yola çıkıp, Dımaşk, Hama ve Halep'e uğrayıp buralarda bir müddet mola verdikten sonra 27 Mayıs 1292'de Rumkale'ye ulaşmıştır. Halep Rumkale arası yaklaşık 150 km olup buraya dört günde varılmıştır. Bu yolculuğun nasıl yapıldığı hakkında bilgi verilmemektedir).

Halep, Memlûklerin Suriye'nin kuzeyindeki en büyük kenti olup Anadolu üzerine yapılacak seferlerde ordunun toplandığı ve hazırlıkların gözden geçirildiği son yerdi. Burada hazırlıklar tamamlanır ve savaş planı yapılırdı. Halep ve sahil bölgelerinin kuvvetleri de orduya katılırdı. Halep'te altı gün kalan Sultan 23 Mayıs'ta (H.4 Cemaziyelahir 691) buradan hareket ederek dört günlük bir yürüyüşten sonra 27 Mayıs'ta (H. 8 Cemaziyelahir 691) Rumkale önlerine gelerek şehri kuşatma altına almıştır. Rumkale Seferi'ne katılan tarihçi Baybars el-Mansurî ve Hama Meliki'nin yeğeni Ebi'l-Fidâ kuşatma ve çatışmaları birinci ağızdan anlatırlar. Ebi'l-Fidâ "*Bu kuşatma şahit olduğum olaylardan biri olup Hama birlikleri kalenin doğusuna bakan tepenin üzerindeydi. Buradan kalenin içindeki halkın telaşını ve çatışmalarını izledik*" der (Ebi'l-Fidâ 1288, 28). Baybars el-Mansurî de "*Rumkale'sine hareket ettik. Oraya peş peşe inen gruplar halinde geldik. Saldırımı sıkılaştırdık. Çadırlar kalabalık bir şekilde kuruldu. Muhasaraya başladık*" (Baybars el-Mansurî 2016, 123) diyerek şahit olduklarını yazar. Baybars el-Mansurî, Rumkale'ye yardıma gelen Moğol ve Ermenileri takip için hazırlanan birliğe katılıp Samsat'a kadar gitmiştir.

Sultan Halil, Rumkale önüne geldiğinde ilk olarak Ermeni Katolikosu'ndan teslim olmasını ister ve bunu defalarca tekrar eder. Ancak o teslim teklifini reddeder (Başkumandan Simbat 1946, 92). İslam kaynakları bilgi vermemekle birlikte Rumkale'yi Kilikya Ermeni Kralı II. Hetum'un dayısı Baron Raymont'un savunduğunu ileri sürmektedir (Hetum 2023, 183). Ermenilerin teslim teklifini reddetmeleri üzerine Sultan saldırı emrini verir. 33 gün süren Rumkale Kuşatması sırasında önemli olaylar yaşanır. Bunların ayrıntılarına gelince; Memlûkler kuşatma savaşlarının vazgeçilmez unsuru olan farklı türden pek çok mancınık getirmişlerdi. Kaynaklarda mancınık sayısı hakkında farklı bilgiler verilmektedir. Memlûkler bu mancınıkları Suriye kentlerinden temin etmiş olup onlar Frenciye, Şeytaniye ve Karaboğa (Kurabuğa) türündendi. Frenciye, Haçlılardan alınmış ya da onlar örnek alınarak yapıldığı için bu isim verilmiştir. Şeytaniye ve Karaboğa mancınıklar ise Moğollardan ele geçirilmiş ya da onlarınkiler taklit edilerek yapılmıştır.

Aybek ed-Devâdarî Memlûk ordusunun Rumkale etrafına 20 mancınık kurduğunu ve bunun birinin Hama emirine ait olduğunu yazmıştır (Aybek ed-Devâdarî 1971, 33). Cezerî ise mancınık sayısı ve nerelere dikildiği konusunda ayrıntılı bilgiler vermiştir. Buna göre: Kible (güney)

tarafından dağın başında 5 Frenciye ve 15 de Karaboğa ve Şeytaniye, Hama birliklerinin bulunduğu doğu tarafa bir, Emir İzzeddin el-Efrem Fırat kenarına iki ve dağın başına bir, Sultan'ın karargahının bulunduğu doğu tarafına bir ve Emir Bedreddin Beyserî'nin bulunduğu batı tarafına ise bir olmak üzere toplam 26 mancınık dikilmiştir (İbnü'l-Cezerî 1998, 109). Nüveyrî ve Makrizî mancınık sayısını 20 olarak vermiştir (Nüveyrî 2004, 143; Makrizî 1997, 233). Aynı bu sayıyı 23 olarak göstermiştir (Buna göre: biri kalenin girişinde diğeri de kalenin karşısında yüksek tepenin üzerinde Hama Meliki'nin yanında olmak üzere 23 mancınık getirilmişti. Bunlardan kaleye taş yağdırılıyordu. Diğer biri de Dımaşk Naibi Sencer eş-Şücai'nin yanındaydı Aynî 2010, 113). Mancınık türlerini tüm müellifler Frenciye, Karaboğa ve Şeytaniye olarak kaydetmiştir. (Memlûklerin Rumkaleye kaç tane mancınık getirdikleri konusunda kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Bu sayının 23 civarında olduğu bilinmektedir. Bu kalenin kuşatılması için Haçlıların kullandığı 5 Frenciye ve Moğolların kullandığı 15 Karaboğa ve Şeytaniye türlerinden mancınık getirilmişti. Moğolların kullandığı bu mancınıkları kendileri imal etmeyip Çin'den almaktaydılar. Hatta Hülagü'nün yanında 1000'den fazla mancınık ustası varmış. Bu silahları Memlûkler düşmanlarından mı ele geçirmişlerdi yoksa onları örnek alarak mı imal etmişlerdi, bu durum malum değildir. Fakat daha önceki Haçlı kalelerinin kuşatılmasında da mancınık kullanmaktaydılar. Sultan Seyfeddin Kalavun, Trablusşam şehrini H.688 yılında kuşattığında 6 Frenciye ve 13 de Karaboğa türünden mancınık kurmuştu. bk: Aybek ed- Devâdârî 1971, 333; en-Nüveyrî 2004, 47; İbn Kesîr 1995, 542; Makrizî 1997, 778, neşredenin 2. numaralı dipnotu; Spuler 1987, 448-449). Honigmann Rumkale'ye Memlûklerin 33 mancınık getirdiklerini belirtmiştir (Honigmann-Darkot 1978, 779).

Rumkale Kuşatması'na katılan Tarihçi Ebi'l-Fidâ Hama birliği içinde olup şahit olduklarını aktarır. İbn Aybek ed-Devâdârî ise kuşatmaya katılan babasının kendisine anlattıklarını nakleder. Memlûk ordusunun Rumkale'yi dört tarafından kuşattığı görülmektedir. Hama melikinın askerleri kalenin doğu tarafında bulunan Cebel-i Mutal başına çıkarak getirdikleri mancınığı dikerek kuşatmaya katılırlar. Memlûk güçleri ise kible (güney) tarafına doğru uzanan vadiye 15 Karaboğa ve Şeytaniye mancınığı yerleştirilerek kaleye gülle yağdırmaya başlamıştır (Ebi'l-Fidâ 1288, 28; Aybek ed-Devâdârî 1971, 333; Fazlullah el-Ömerî 1971, 309). Memlûklerin bu silah üstünlüğü karşısında kaleyi savunan Ermeniler ağır kayıplar vermiştir. Ebi'l-Fidâ kendisinin de içinde bulunduğu Hama birliklerine Sultan'ın emir vererek saldırılarını şiddetlendirmelerini istediğini belirtir. Onların fırlattığı taşlarla kalenin surları ve evleri tahrip edilir. Bunun üzerine Ermeniler, dış kaleyi terk ederek iç kaleye çekilirler. Müellif mancınıkla atıkları taşların iç kalenin ortasına düştüğünü ve müdafilerin oraya buraya kaçtıklarını gördüğünü yazar (Ebi'l-Fidâ 1288, 28). Memlûk güçleri mancınıklarla kaleyi dövmenin yanında getirdikleri kazma ve küreklerle lağımlar kazarak surları patlatıp burçlara kadar ulaşmış sancakları dikerler. Tüm bunlara rağmen Ermeniler şiddetli şekilde kaleyi savunup yıkılan sur ve burçları tamir edip içeriden Memlûk ordusuna ok ve diğer silahlarla karşı koymuşlardır.

Kuşatma 20 gün sürdüğü hâlde Rumkale bir türlü düşürülemedi. Bu durum başta Sultan olmak üzere ümera ve askerler arasında bıkkınlığa ve yılgınlığa sebep olmuştur. Kuşatma devam ettiği sırada burayı savunan Ermeniler, Kilikya Ermeni Kralı'ndan yardım istemişlerdir. Bu sırada Ermenilerin yardım gönderdiği ve Moğolların da Fırat'ı geçerek Rumkale'ye yaklaştığı şayiaları Sultan Halil'i endişeye düşürmüştür. Hatta yardım geldiği haberlerini duyan Ermeniler, sevinç gösterileri yapıp ziller çalmışlar ve cesaretlenmişlerdir. Arap emirlerinden İbnü'l-Muhanna bir Moğol tümeninin Fırat'ı geçerek Ermenilere yardıma geldiğini Sultan Halil'e iletmiştir. Bu haberi

alınca Sultan otağına gidip emirlerle istişare eder. O, Naibü's-saltana Baydara'ya kuşatmayı kaldırıp geri dönmeleri gerektiğini ve ertesi yıl gelip kaleyi yeniden muhasara etmek istediğini bildirir. Hatta Sultan, emirlerle yapılan toplantıda kendisi değil de Baydara'ya uzun süren kuşatmadan, kardan, yağmurdan ve şiddetli soğuklardan bıktığını ve geri dönmek istediğini söyler. Baydara'nın bu sözlerine emirler sessiz kalır. Bunun üzerine Sultan, Baydara'nın sözleri hakkında ne düşündüklerini onlara sorar. Emirlerden Rükneddin Çalık (Rükneddin Çalık: Baybars b. Abdullah el-Çalık es-Salihî 1307'de (H.707) vefat etmiştir. (bk: İbn Tagrîbirdî 1985, 474) “*ey kardeş bir Sultan ordusunu bir yere getirip orayı günlerce kuşattığında bir istisna dışında oradan çekildiğini duymadık. Böyle gelenek yok*” der. Emir Hüsameddin Lâçin de söz alarak “*vallahi kardeş hepimiz ölsek de bu kaleyi fethetmeden geri dönmeyeceğiz*” der. Kuşatma sırasında pek çok emir ve asker öldürdüğünden Baydara bu sözlerden pek hoşlanmaz. Büyük emirlerden Şemseddin Sungur el-Aşkar'a dönerek “*Ne düşünüyorsun kalalım mı yoksa gidelim mi*” diye sorar. O da öfkelenerek “*Ey emir savaş çocuk oyunu mu, bizden kimler öldü kimler gitti ki kalenin kuşatmasını kaldıralım*” der. Bunun üzerine Sultan ona sinirlenerek “*Bu sözlerden büyük bir öfke doğar. Nasıl olur. Fırat'ı geçen bu düşmanla savaşabilir miyiz?*” der. Bunun üzerine Sungur el-Aşkar “*eğer Sultan emirlerden bazılarıyla birlikte ata binip düşmanla karşılaşmamı emrederse o zaman Allah'tan ona karşı zafer dileriz*” der (Aynî 2010, 114-115).

Baybars el-Mansurî, Rumkale Kuşatması devam ederken kalenin doğu tarafında dağların arasından bir grup Moğol askerinin belirmediği haberinin gelmesi üzerine Sultan'ın emriyle bunun doğru olup olmadığını araştırmak üzere Emiri-i Silah Bedreddin'in komutasında dört binler (Emirü'l-elf diye kaynakta geçen bu ifadenin aslında “emirü mie mukaddem elf” yüzler emiri binler komutanı olması gerekir. Memlûklerde en büyük komutan yüzler emiri binler komutanı olup emirinde 100 memlûkü olan ve sefere giderken 1000 askere komutanlık yaptığı için bu şekilde isimlendirilir.) emirinin bulunduğu bir kuvvet çıkardığını yazar. Bu kuvvetin içinde kendisinin de olduğunu söyleyen müellif diğer binler emirlerinden Rükneddin Taksu en-Nasirî, Seyfeddin Balaban el-Halebî ve Hüsameddin Laçin es-Silahdar'ın adını sayar. Hızlı şekilde hareket ederek Samsat üzerinden Fırat'ı geçtiklerini belirten müellif, gece gündüz yol alarak doğuya doğru ilerlediklerini ancak kimseyi bulamayıp döndüklerini ve tekrar kuşatmaya dahil olduklarını yazar. Baybars el-Mansurî, Moğolların Rumkale yakınlarına kadar gelerek kendilerini gözetledikleri haberi ile ilgili sonradan kendisine anlatılan bir olayı da nakleder. Buna göre Rumkale yakınına kadar gelen Moğol birliği içinde bulunan Bedreddin Canikli İbn el-Baba adlı komutan Muhammed b. Kalavun zamanında Mısır'a gelmişti. Bu şahıs söz konusu Moğol grubunun içinde kendisinin de bulunduğunu, sayılarının yaklaşık 10.000 kişiye vardığını ve başlarında ise Bitmiş adlı bir komutan olduğunu söyler. Moğolların da Memlûk askerlerinin üzerlerine geldiğini öğrendiklerini, toplanarak onları gafil avlamak için fırsat kolladıklarını anlatır. Ancak Memlûk askerlerinin kendilerine yaklaştığını görünce dağlara gizlendiklerini sonra da kaçıp gittiklerini söyler (Baybars el-Mansurî 2016, 123-124; Baybars el-Mansurî 1998, 289). Neticede Ermenilere yardım amacıyla gelen Moğollar, Rumkale'ye ulaşmalarına rağmen hem geç kalmışlar hem de savaşmadan çekilip gitmişlerdir (Irwin 1986, 78). Bu sırada İlhanlı Hanı Geyhatu, Memlûklerin Rumkale'yi kuşattıkları haberini alınca Ermenilere yardım amacıyla iki birlik göndermiştir. Bunlardan biri Moğol Şehzadesi Tayçu Oğul komutasında Tagaçar, Bugaday Aktaci ve Tammaçi İnak adlı komutanların bulunduğu birlikti. Diğerisi ise Moğol Şehzadesi Sukay komutasında Emir Timur Buka ve Karaca adlı komutanlar eşliğindeki birlik ise Ahlat ve Erciş yoluyla Rumkale'ye doğru ilerlemişti. Muhtemelen her iki birlik birleşip Rumkale'ye yaklaşırsa da

fetih haberini öğrenince geri çekilmişlerdir (Paydaş 2022, 23; Durmuş 2022, 37). Yukarıda da izah edildiği gibi bu birliğin Rumkale'ye yaklaştığını öğrenen Sultan Halil bunlara karşı kuvvet gönderse de Moğollar Memlûklerle karşılaşmaktan imtina edip çekilip gitmişlerdir.

Müellif Aynî de Rumkale ile ilgili bilgilerini Musa b. Muhammed b. Yahya el-Yûsufî'nin (ö.1358), Nüzhetü'n-Nâzır adlı eserinden nakletmektedir (Söz konusu bu eserin Rumkale'nin fethi kısmı da dahil olmak üzere büyük bir kısmı kaybolmuş olup Muhammed b. Kalavun dönemine ait H.733-741 yıllarına ait olan dönem günümüze ulaşmıştır. Bu eserin söz konusu kısmı yayımlanmıştır. (bk: Yusufî, Musa B. Muhammed b. Yahya 1986). Sultan Halil'in Rumkale'ye yardıma gelen Ermeni ve Moğollara karşı kuvvet gönderdiğini yazmaktadır. O, Baybars el-Mansurî'nin aksine Sungur el-Aşkar'ın da bu birliğin içinde olduğunu ve onunla emiri silah Bedreddin Bektaş el-Fahreddin'in komutasında 2000 asker, Arapların Muhanne, Fadıl, Mirî ve Beni Kilap kabileleri savaşçıları ile Türkmenlerden hazırlanan bir kuvvetin Fırat'ın doğu tarafına gönderildiğini belirtir. Müellif, Arap Emiri İbnü'l-Muhanna'nın aslında gördüğünün Moğollar değil Ermeniler olduğunu yazmaktadır. Rumkale ahalisinin yardım istemesi üzerine Kilikya Ermeni Kralı 5000 kişilik bir birlik hazırlamış, onları Moğollara benzetmek için onlar gibi giydiren ve kuşandırıp ellerine mızrak ve davul vererek göndermiştir. Hatta onlar Moğol atlarına bindirilmiştir. Bunlar Fırat'a doğru gönderilip Arapların onları görmeleri ve Moğol askeri zannetmeleri sağlanmıştır. Ermeni Kralı Memlûklerin onları Moğol zannedip kalplerine korku salınacağını ve Rumkale'ye saldırılarını durdurup geri döneceklerini düşünmüştür. Ancak durum onun hesap ettiği gibi olmamıştır. Sultanın memlûklerinden, Arap aşiretlerinden ve Türkmenlerden oluşan birlik doğruya doğru gidip Fırat kenarına kadar ulaşmıştır. Memlûk ordusunun üzerlerine geldiği haberini alan Ermenilerin hilesi ortaya çıkıp kaçmak zorunda kalmışlardır. Geri dönen Memlûk kuvvetleri ise yeniden Rumkale Kuşatması'na katılmışlardır (Aynî 2010, 114-115).

Baybars el-Mansurî, Rumkale Fethi'nde en çok payı olanlarından birinin Sencer eş-Sücaî olduğunu söylemektedir. Şöyle ki onun aklına ilginç bir fikir gelir. Üzeri kapalı ahşap bir kule yaptırıp sağ ve sol taraflarını yere sabitler. Buradan iç kalenin burcunun mazgallarından birine bir zincir gerdirir. Memlûk askerleri yüksekte asılı olan bu zincire tutunarak kaleye girmeyi başarırlar. Onlardan kaleye giren ilk kişi Bedreddin Bektaş el-Fahrî'nin uşaklarından Seyfeddin Akçaba'ydı. İleri gelen memlûklerden olmayan bu şahıs zincirden tutunarak kaleye tırmanırken yaralanmıştı. Onun oğlu Muhammed de Sultan'ın hizmetindeydi (Seyfeddin Akçaba: Sultan Eşref Halil, Rumkale'nin Fethi sırasında gösterdiği yararlılıktan dolayı takdirine şayan olan bu şahsa emirlik vermek ister. O da bunun Sultan'ın hizmetkârı olan oğlu Muhammed'e verilmesini talep eder. Bunun üzerine Sultan ona ikta ve tablhane (Memlûklerde nevbet çalınmasından sorumlu olan emirdir. bk: Özbek 2019, 94) görevini verdi. Fakat bu görev Sultan Eşref Halil'in katledilmesinden dolayı gerçekleşmese de daha sonra bu şahıs Feyyum Valiliği'ne getirilmiştir. (bk: Baybars el-Mansurî 1998, 289; Ahmed Abdülvehhâb en-Nüveyrî 2004, 227; Makrizî 1997, 233; Şeşen 2018, 89). Seyfeddin Akçaba'nın cesareti ve gayretini gören Sultan Halil ona bir kaftan gönderip emirliğe yükseltilmesi, ikta verilmesini ve tablhane görevine tayin edilmesini Bedreddin el-Bektaş'a Dımaşk'a vardıklarında hatırlatmasını söylemiştir. Ancak Seyfeddin Akçaba ikta ve tablhane emirliği görevinin oğlu Muhammed'e verilmesini istemiştir. Rumkale Kuşatması'nda Sultan, savaşan askerlerin arasına kadar girip onları cesaretlendirecek sözler sarf etmekte ve askerler de ona alkışla karşılık vermekteydiler. Bu güçlü kuşatma ve saldırı karşısında Ermeniler daha fazla direnemediler. 28 Haziran 1292'de (H.11 Recep 691) yıkılan surlardan içeri

giren ve burçlara tırmanan askerler Memlûk sancaklarını oraya diktiler. İç kalede etrafındakilerle birlikte bir yere sığınan Katolikos Stepannos aman diler. Ancak Sultan, kendisine ve teslim olacaklar dışında kimseye garanti vermemiştir. İç kaleye giren Memlûk askerleri Ermenileri etkisiz hâle getirmiş, Katolikos ve yanında bulunanlar teslim alınmıştır. Sultan Halil, fetih öncesi Rumiyye adı verilen kalenin ismini Kalatü'l-Müsliminü'l-Eşrefiye şeklinde değiştirmiştir. Zamanla Eşrefiyye söylenmez olmuştur. Fetih sonrası İslam ülkelerine, Dımaşk ve Kahire gibi Memlûk kentlerine fetihnâmeler gönderilmiştir (Ebi'l-Fida 1288, 27–28; Hetum 2023, 108; Aybek ed- Devâdarî 1971, 323-324; Nüveyrî 2004, 144; Fazlullah el-Ömerî 1971, 309; İbnü'l-Verdî 1996, 230; Makrizî 1997, 234; Aynî 2010, 111-114; Nüveyrî 2004, 143-144; İbn Haldun 1445, 1468; İbn Tagrîbirdî 1992, 12; İbn İyâs 1960, 370; Sağlam 2018, 108; Çelik 2021, 124).

Fazlullah el-Ömerî'nin yazdığına göre Rumkale'ye Kalatü'l-Müslimin hatta Kala-i Zerrin (Altınkale) adı verilmiştir (Fazlullah el-Ömerî 2014, 412). Rumkale'nin fethinden dolayı da Sultan Halil'e methiyeler yazılmıştır (İnşa divanı katiplerinden Ebu's-Sinâ el-Halebî Sultan Halil'i Rumkale Fethi'nden dolayı onun hakkında aşağıda iki kıtasını verdiğimiz uzun kasideyi yazmıştır. (bk. Aybek ed-Devâdarî 1971, 334-338; Fazlullah el-Ömerî 2014, 309-312; İbn Kesîr 1995, 542-545). Rumkale'nin alınmasıyla Sultan Halil, Doğu Anadolu ve Irak kapılarının Memlûklere açıldığını düşünmüş ve buraları taraflarını fethedebileceğini düşünmeye başlamıştır (Paydaş 2022, 24).

Memlûk ordusu Rumkale'yi amanla değil kılıçla fethetmişti. Bundan dolayı savaşıtlardan pek çoğu öldürülmüştür. Kadın ve çocuklar dâhil birçok kişi de esir edilmiştir. Aynî, fethedilen yerin bir kale olduğu için burada bulunanların çoğunun savaşıtlı olduğunu ve fazla ticari malın bulunmadığını yazar. Bu yüzden ganimet ele geçiremeyen Memlûklerin çok kızgın olduklarını belirterek Ermenilere acımadıklarını, Katolikos da dahil 300 esir alındığını ve onların Mısır'a götürüldüğünü kaydeder (Aynî 2010, 116). Ancak diğer müellifler esir sayısının 1200 kişi olduğunu belirtirler. Bu esirler Memlûk Sultanı'nın Mısır'da bulunan tersanelerine sevk edilerek orada çalıştırılmışlardır (Aybek ed-Devâdarî 1971, 333; Zehebî 2003, 680; Makrizî 1997, 234; İbn Tagrîbirdî 1992, 12; İbn Dokmak 1985, 331; Honigmann-Darkot 1978, 779). Ermeni müellifleri ise bu sayıyı 30.000 olarak verirler (bk: Simbat Vekayinamesi'ni yayınlayanın notu: XIV. yüzyılı Ermeni müellifi Nerses Balientz, Memlûkların Rumkale'den 30000 esir alarak, Mısır'a götürüp köle yaptıklarını ifade etmektedir. Simbat 1649, 92) Ancak Memlûk kaynaklar bu sayıyı doğrulamazlar.

Rumkale Kuşatması sırasında Sultan Baybars zamanında Memlûklere sığınan Hatiroğlu ailesinden Şerefeddin b. el-Hatir, Emir-i Candar Şihabeddin Ahmed b.Rükneddin, Sultanın hizmetkârlarından İzzü'l-Mısri, Nevbet başı Halil b. Refia, bunlardan başka ecnadü'l-halka (Daimi ordu olup ölen sultanlara bağlı askerlerdi. (bk; Kopruman 1992, 23; Özbek 2018, 171). ve ümeranın memlûklerinden pek çok asker şehit olur (Aybek ed-Devâdarî 1971, 333; Zehebî 2003, 680; İbnü'l-Cezerî, 1998, 109; Makrizî 1997, 234; İbn Tagrîbirdî 1992, 12; İbn Dokmak 1985, 331; Durmuş 2022, 39).

Cezerî ve Aynî uzun süren Rumkale Kuşatması sırasında ilginç olayların yaşandığını da haber verir. Kuşatma baharın sonlarında ve yazın başlarında olmasına rağmen şiddetli rüzgâr çıkmış, kar ve yağmur yağmış ve yıldırım düşmüştür. Bundan dolayı ordu büyük sıkıntı çekmiştir. Hatta bir gün Naibü's-saltana Baydara'nın çadırına yıldırım düşer. Çadırı ikiye bölen yıldırımdan Baydara yatağının arka tarafına düşer. Onun adamlarından 3 kişiye yıldırım isabet ederek ölümlerine sebep olur (İbnü'l-Cezerî 1998, 109; Aynî 2010, 117).

Sultan, fetih sonrası Rumkale'de büyük tahribat olduğu için surlarının ve burçlarının tamir edilmesi için Dımaşk Naibi Sencer eş-Şücâî'yi naip olarak görevlendirmiştir. Bunun için onun yanında Suriye kentlerinden gelen askerleri bırakmıştır (Cezerî 1998, 110; İbn Tagrîbirdî 1992, 12). O birkaç ay burada kalarak kalenin tamiri ile uğraşmıştır. Bu tamir sırasında iç kalenin kapılarından birine Sultan Halil'in adına bir kitabe konmuş ve orada Ermenileri buradan kaçıran galip Sultan yazılmıştır (Honigmann-Darkot 1978, 779). Bu sırada 20 Eylül 1292'de Sencer Eş-Şücâî, Dımaşk Naibliği görevinden alınarak yerine başka biri atanmıştır. Sencer Eş-Şücâî, Rumkale'nin tamirini tamamlayıp Dımaşk'a geldiğinde naiplikten azledildiğini öğrenmiştir (Fazlullah el-Ömeri 1971, 313; Makrizî 1997, 235; Kılıç 2010, 163).

Rumkale'nin fethinden sonra Ermeni esirler ve Katolikos Dımaşk'a getirilerek gözetim altına alınmıştır. Aynî, Katalikos'un yaşının 100'ün üzerinde olduğunu belirtmektedir (Aynî 2010, 121-122). Rumkale'nin düşmesinden sonra Ermeniler Katolikosluk merkezini Sis'e (Kozan) taşıyarak burada yeni birini patrik yapmışlardır. Bir süre esaret altında tutulan Rumkale Katolikosu Stepannos daha sonra serbest bırakılmıştır. Ancak kısa süre sonra vefat etmiştir (Abu'l- Farac 1950, 640; Grigos Senyörü Hetum 2023, 108). Rumkale fetihten sonra sınır kalesi olmuş ve Güneydoğu Anadolu üzerinden Memlûk topraklarına geçişi kontrol eden bir mevki hâline gelmiştir (Gül 2002, 362-363; Kılıç 2010, 154-156).

Ermeni Hâkimi II. Hetum, Memlûklerin kuşatması sırasında Rumkale'nin imdadına dayısı Raymond'u seçme birliklerin başında göndermesine rağmen kalenin düşmesine engel olamamıştır. Memlûklerin de kalenin fethi sırasında Karaman ve diğer Türkmenlerden yardım aldığı bilinmektedir. Fetihden sonra Memlûkler burada bir naiplik oluşturarak Fırat Nehri'nin batısında ve Ermenilerin elinde bulunan mıntıkaları kontrol etmeyi hedeflediler. Bu amaçla Rumkale'yi önemli ölçüde güçlendirerek asker yerleştirdiler. Burası stratejik konumu nedeniyle Anadolu'yu işgal altında tutan Moğollar ve onlarla hareket eden Ermenilerin Suriye'ye yapacakları hücumlara karşı durabilmek için elde tutulması gereken önemli bir yerdi (İbn Kesîr 1995, 541-542; İbnü'l-Furât 1938, 136; Grigos Senyörü Hetum 2023, 20; Honigman-Darkot 1978, 779; Paydaş 2022, 22).

4. Rumkale'nin Fethinin Kutlanması

Rumkale fethedilir edilmez Memlûk kentleri ve diğer İslam memleketlerine gönderilmek üzere fetihnameler hazırlanmıştır. Bu fetihnamelerde Rumkale'nin âdeta alınması imkânsız kalelerden biri olduğu, onu pek çok kişinin kuşattığı hâlde alamadan geri döndüğü belirtilmektedir. Sultan Halil ve ordusunun Mısır'dan fetih için yola çıktığı, burasının Akka Kalesinden daha muhkem olduğu, onun gibi kuşatıldığı ve mancınıklar kurulduğu belirtilmektedir. Fetihnamede Rumkale'nin tasviri de yapılarak önünden Fırat'ın aktığı, iki tarafında bulunan Merziban Çayı ile arasında derin hendekler kazılmış olduğu ve sarp bir kaya parçası üzerinde bulunduğu anlatılmaktadır. Bu kalenin fethiyle Ermeni ve Moğollara ağır darbe vurulduğu ve Halep ve Dımaşk'ın güvenliğinin sağlandığı ifade edilmektedir (Aynî 2010, 123).

Rumkale'nin fethi üzerine hem Sultan hem de Dımaşk Naibi Alameddin Sencer- eş-Şücâî'nin Dımaşk Başkadısı ve naip vekiline ayrı ayrı fetihnameler göndermişlerdir. Kalenin fethinden dört gün sonra 2 Temmuz 1292'de (H.15 Recep 691) Sultan'ın fetihnamesi Dımaşk Naib vekili Şemseddin Sungur el-Asar'a ve Başkadı Şehabeddin el-Hoyyi'ye ulaştırılmıştır. Fetihname Emevi Cami'sine getirilerek okunmuştur. Rumkale'nin fetih haberinin gelmesinden sonra Dımaşk'ta müjde davulları çalınmış, kalede ve ümeranın evlerinde geceleri kandiller yakılarak

etraf aydınlatılmıştır. Ayrıca şehir süslenip yedi gün yedi gece devam eden şenlikler yapılmıştır (İbnü'l-Cezerî 1998, 101). Başta muasır kaynaklar olmak üzere hemen hemen tüm müellifler Rumkale Fetihnamesi'nin suretini eserlerine kaydetmişlerdir (Bu fetihname için bk: İbnü'l-Cezerî 1998, 102-109). Rumkale kuşatmasına katılan Hama emiri Melik Muzaffer de kendi el yazısı ile Hama'ya bir fetihname göndermiştir (İbn Muğayzel 2004, 142).

Sultan Rumkale'nin fethinden sonra Halep'e dönmüş ve bir süre burada kaldıktan sonra 6 Ağustos 1292'de yanında Ermeni Patriği ve esirleri olduğu hâlde Dımaşk'a ulaşmıştır (Karatay el-İzzî el-Haznedârî 2005, 216; Aybek ed-Devâdârî 1971, 333; Baybars el- Mansurî 1998, 288–289; İbnü'l- Verdî 1996, 230; Nüveyrî 2004, 227–228; İbnü'l- Furat 1938, 136–137; Makrizî 1997, 233, Aynî 2010, 111–115; İbn İyas 1960, 104; Yiğit 2008, 64-65). Sultan Dımaşk'a girdiğinde atının ayaklarının altına sergiler serilmiş ve askerî geçit töreni düzenlenmiştir. Sultan da askerlerine ve ahaliye para saçmıştır (Memlûklerde sultanın ayağının altına halı serme geleneğini Vezir İbn Sel'us'un çıkardığı ileri sürülmektedir. Rumkale Fethi sonrası hem Dımaşk'ta hem de Kahire'de Sultan Halil karşılanırken Vezir tarafından ayaklarının altına halı serdirilmiştir. Dımaşk'tan Kahire'ye gelindiğinde de Sultan'ın ayaklarının altına halılar serilmiştir. Bunları Vezir İbn Sel'us yaptırmıştır. İlk defa ayağının altına halı serilen Sultan Eşref Halil olmuştur. İbn Kesîr daha önce de Sultan Baybars'ın 1277'de Moğolları ve Selçukluları yendiğinde yoluna halılar serildiğini yazmaktadır. Yine Seyfeddin Kalavun'un 1281'de İkinci Humus savaşında Moğolları yendiğinde yoluna halı serildiğini yazar. Müellif sultanların ayaklarının altına halı sermenin bidat olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu israftır, malın zayi edilmesidir, şımarıklık ve taşkınlıktır. Riyâkarlık ve insanları masrafa sokma adetidir. Malları fuzuli yere sarfetme âdetidir. İbn Kesîr, bu adetin daha sonraki hükümdarlar tarafından da kullanıldığını belirtmektedir (bk: İbn Kesîr 1995, 541-542). Rumkale Katolikosu ve esirler de Dımaşk'a getirilip halka teşhir edilmiş ve öldürülen bazı savaşçıların başları da mızraklara geçirilip halka gösterilmiştir. Sultan Halil fetih sonrası bazı mahkumları affederek serbest bırakmıştır. Ayrıca Dımaşk'ta ümera, kadılar, askerler ve ahalinin katıldığı merasimler icra edilip hatimler indirilip dualar yapılmıştır (İbn Kesîr 1995, 542; Makrizî 1997, 234).

Memlûkların Rumkale Fethi sonrası Ermeni Kralı II. Hetum kendi isteği ile tahtını oğlu III. Toros'a bırakmıştır. Halep Valisi'nden Sultan'a gelen haberlere göre Ermeniler Rumkale mağlubiyetinin intikamını almak amacıyla, Müslüman tüccarlara saldırıp onların mallarını ele geçirdikleri gibi bir kısmını da esir almıştır. Bunun üzerine Halep Valisi Ermenilere karşılık vermek için Sultan'dan izin istemiştir. Sultan Eşref Halil, Ermenilerin merkezi Sis'in muhasara edilmesini istemiş, kendisi de Kahire'den Dımaşk'a gelmiştir. Memlûklerin yeniden sefer yapacağı haberini alan Ermeni Kralı endişeye kapılarak Dımaşk'ta bulunan Sultan'a elçi göndermiştir. Ermeni Elçi, Memlûk ordusunun kalabalık olduğunu, Sis'e yürümeye hazırlandığını, kuşatma için lazım olan mancınık ve diğer araçların hazırlandığını görmüştür. Ermeni Elçisi'ni kabul eden Sultan Halil, Kralın gönderdiği mektubu huzurunda okutmuştur. Sultan, Elçi'ye Besni, Maraş ve Tell-Hamdun (Günümüzde Osmaniye sınırları içinde bulunan Toprakkale'nin eski adıdır) şehirlerinin Memlûklere teslimi, yıllık alınan cizyenin ve hediyelerin iki katına çıkarılması şartlarını kabul ettikleri takdirde barış isteklerini kabul edeceğini bildirmiştir (Nüveyrî 2004, 250; Aybek ed- Devâdârî 1971, 340; Makrizî 1997, 784; Aynî 2010, 150; İbn Tagrîbirdî 1992, 14-15; Ersan 2007, 201–202).

Ermeni Elçi'si durumu Kral'a anlatınca o da çaresizlik içinde kalarak Besni Kalesi'nin

anahtarlarını Sultan'a göndermiştir (Zehebî 2003, 764). Sultan da Emir Seyfeddin Togan'ı kenti teslim almak üzere göndermiştir. 7 Haziran 1293'te Besni, Maraş ve Tell-Hamdun Ermenilerden teslim alındığına dair haber Dımaşk'a ulaşınca müjde verilmiş ve kutlamalar yapılmıştır. Besni şehrine Müslüman ahali yerleştirilerek Bedreddin Bektaş ez-Zerdakaş Naip atanır, kadı ve hatipler gönderilir. Böylece bu bölgede yaşayan Müslümanlar Ermenilerin idaresinden kurtarılmıştır (Gorigos Senyörü Hetum 2023, 108; Nüveyrî 2004, 157; İbn Kesîr 1995, 548; İbnü'l-Furat 1938, 155–156; Aynî 2010, 151; Makrizî 1997, 784; İbn Tagrîbirdî 1992, 12; Yinanç 1978, 571; Kılıç 2010, 156). Maraş ve Tell-Hamdun ise Ermenilere geri verilmişse de Sultan Hüsameddin Laçın zamanında 1298'de Maraş Ermenilerden geri alınmıştır.

Sonuç

1290-1293 yılları arasında üç yıl sultanlık yapan Eşref Halil önemli askeri başarılar elde etmiştir. O, Doğu Akdeniz sahillerinde Haçlıların hakimiyetine son verdikten sonra gözünü Kilikya Ermenilerinin elinde bulunan yerlere dikmiştir. Sultan Halil, adeta alınmaz gözüyle bakılan Rumkale'yi fethederek büyük bir zafer kazanmıştır. 28 Mayıs 1292'de kuşatılan kale 33 günlük bir mücadeleden sonra 28 Haziran 1292'de fethedilmiştir. Bu kadar askeri ve silah üstünlüğüne rağmen kuşatmanın bir aydan fazla sürmesi kalenin ne kadar sağlam ve iyi korunduğunu göstermektedir. Sultan Halil, Rumkale'yi almak için hem Mısır hem de Suriye'deki tüm kuvvetlerini seferber etmiştir. Öncelikle ordusunu uzun bir hazırlık safhasından geçirmiştir. Kale kuşatmasına ihtiyaç duyulacak savaş araç ve gereçlerini temin etmiştir. Özellikle kuşatma sırasında kullanılan mancınıklar dikkat çekmektedir. Bunların bir kısmı Haçlıların bir kısmı da Moğolların kullandıkları türden mancınıklardır. Bunun yanında kale surlarını alttan delerek geçecek lağımçılar da kuşatmada önemli bir rol oynamışlardır. Dışarıdan kaleye gerilen bir zincire asılarak burçlara tırmanan askerlerin uyguladıkları yöntem de dikkat çekmektedir. Burada Ortaçağ kale kuşatmalarının bütün taktikleri kullanılmıştır. Rumkale dört taraftan kuşatılmış ve çevresi ile irtibatı kesilmiştir. Dışarıdan yardıma gelecek düşman kuvvetlerine karşı askeri birlik hazırlanmış ve böylece kaleyi savunanlarla yardıma gelecekler arasında kalmamak için de tedbirler alınmıştır.

Sultan Halil, Rumkale'nin fethine büyük önem vererek onu Akka'nın Fethi'ne benzetmiştir. Bu kalenin fethiyle sadece Ermenilere değil Moğollara da darbe vurulmuştur. Artık Moğollar Rumkale'yi üs olarak kullanıp Memlûk topraklarına saldıramayacaklardı. Rumkale'nin fethiyle burada bulunan Ermenilerin Katolikosluk merkezine de son verilmiştir. Bu kalenin fethi sonrası Kilikya Ermeni Kralı barış istemiş ve elinde bulunan bazı kaleleri Memlûklere terk etmek zorunda kalmıştır. Rumkale'nin fethi sonrası burayı askeri üs olarak kullanmaya başlayan Memlûkler gelecekte Besni, Maraş, Malatya ve Darende gibi yerlerde kuracakları hâkimiyetlerine zemin hazırlamışlardır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abû'l-Faraç 1950. *Abû'l-Faraç Tarihi*, C.2, (Süry. çev. Ernest A. Wallis Budge, İng. Türkçe çev: Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara.
- Abu'l-Faraç, 1983/H.1415. Tarihu Muhtasarü'd-Düvel, (neşr: Antuvan Sâlihâni el-Yesuhi, Beyrut.
- Ayaz F. Y. 2006. Memlûk-Türkiye (Anadolu) Selçuklu Münasebetleri, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S.1, s.73-115.
- Aybek ed-Devâdârî 1971. *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'u'l-Gurer*, C.8, (neşr:U.Haarmann), Kahire.
- Aynî, Bedreddin Mahmud 2010. *İkdu'l-Cumân Fî Tarihi Ehli'z-Zeman, Asrı Selâtini'l-Memâlik*, C. 3 (Neşr. M.M. Emin), Kahire.
- Baybars el-Mansûrî, 2016. *et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*, (çev: Hüseyin Polat), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- Baybars el-Mansûrî, 1998. *Zübdetü'l-fikre fi Târîhi'l-Hicre*, (tahk. Donald S. Richards), Beyrut, Das Buch Berlin.
- Buhl, F. 1978. Akka, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul s.142-143.
- Çelik M. Y. 2021. *Memlûkler Döneminde Antakya (1268-1516)*, Kömen Yay., Konya.
- Demirkent I. 1996. Haçlılar, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.14, İstanbul, s.525-546.
- Durmuş E. 2022. Memluklar Zamanında Rumkale, *Ortaçağ'dan Günümüze Rumkale ve Halfeti*, (Editör: Yasin Taş), Çizgi Kitabevi, Konya, s.35-49.
- Ebi'l-Fidâ. 1288. *Tarihi'l-Ebi'l-Fidâ*, C.3-4, İstanbul.
- Ersan M. 2007. *Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK Yay., Ankara.
- Fazlullah el-Ömerî, 1971. *Mesâlikü'l-Ebsâr ve Memâlikü'l-Emsâr*, C.27, (neşr: Mehdi en-Naim), Darü'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut.
- Fazlullah el-Ömerî, 2014. Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, (çev. D.Ahsen Batur) Selenge Yay. İstanbul.
- Frantz Buhl, Akka, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1978, s.250-251.
- Gorigos Senyörü Hetum Vakayinamesi 2023. *Kilikya Kralları Tarihi*, (çev. Hırand D. Adnreasyan, yay. Hazr. Hülya Eraslan), TTK Yay., Ankara.
- Gül M. 2002. Mısır Memlûklarının Hudud Kalesi Rumkale ve Anadolu'da Memlûk İzleri" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.12, Sayı, 2, Elazığ 2002, s.362-366.
- Holt P. H. 1999. *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517 Yakındoğu*, (çev. Özden Arıkan), İstanbul.
- Honigman, E. & Besim D. 1978. Rum-kale, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul s.777-781.
- Honigmann E. 1978. Tell-Bâşir, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.12/1, İstanbul s.145-147.
- Irwin R. 1986. *The Middle East in The Middle Age The Early Mamluk Sultanate 1250-1382*, İllinois.
- İbn Abdüzzâhir. 2021. Kâtibinin Gözünden Sultan Baybars, (çev. Aydın Usta), Yeditepe Yay., İstanbul.
- İbn Abdüzzâhir, 1961. *Teşrifü'l-Eyyâm ve'l-Usûr fi Siretü'l-Melûkü'l-Mansur*, (H.678-689), (neşr: M. Kâmil), Kahire.
- İbn Dokmak. 1985. *Cevherü's-Semin fi Siyerül-Mülûk'ü's-Selâtîn*, (tahk. M. K. İzzeddin Ali), Alemü'l-Kütüb, C.1, Beyrut.
- İbn Haldun. 1445. *Tarihü'l-İber*, (neşr: Ebu Suheyb el-Kerimî), Beytü'l-Efkârü'd-Düveliyye, Riyad.
- İbn İyâs 1960. *Bedâiyü'z-Zühûr fi Veka'id-Dühûr*, C.1, (neşr: M. Mustafa), Kahire.
- İbn Kesîr 1995. *Büyük İslam Tarihi*, C.13-14, (çev: M. Keskin), Çağrı Yay., İstanbul.
- İbn Muğayzel 2004. *Zeyli Müferrücu'l-Kurub Fi Ahbari Beni Eyyüb* (tahk.Ö. A. Tedmürî), Beyrut/Sayda.
- İbn Tagrîbirdî 1985. *el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi Ba'del-Vâfi*, C.3, (neşr: N. M. Abdülaziz), Kahire.
- İbn Tagrîbirdî 1992. *en-Nücûm'üz-Zâhire fi Mulûk Mısır ve'l-Kahire*, C. 8, (neşr: M.H. Şemseddin), Beyrut.
- İbnü'l-Furât 1938. *Tarihu İbnü'l-Furât*, C.8 (Neşr:Costi K.Zurayk, Nejla İzzeddin), Amerikan Üniv. Yay., Beyrut.
- İbnü'l-Verdî 1996. *Tarihu İbnü'l-Verdî*, C.2, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut.
- İbnü'l-Cezerî 1998/1419. *Târîhu Havâdîsi'z-Zemân*, I-II-III, (Thk. Ömer Abdüsselam Tedmûri), Beyrut.

- Kanat C. & Burçak D. 2013. *Sorularla Haçlı Seferleri*, Yeditepe Yay., İstanbul.
- Karadeniz H. B. 1998. 16. Yüzyılda Rumkale, *Belleten*, C.LXII, Sayı 234'ten Ayrı Basım, Ağustos s.426.
- Karatay el-İzzî el-Haznedâri 1426/2005. *Târîhu Mecmû'î'n-Nevâdiri Mimmâ Cerâ Li'l-Evâili Ve'l-Evâhiri*, (Thk. Horst Hein-Muhammed El-Huceyri), El-Ma'He- Dü'l-Almânî Li'l-Ebhâsü's-Şarkıyyeti, Beyrut.
- Kılıç M. 2010. "Memlûk Sultanı Eşref Halil ve Siyasi Faaliyetleri" *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.14/1, s.133-171.
- Kopraman K. Y. 1992. Memlukler Döneminde Mısır'da Sosyal Hayat, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 7, İstanbul s.17-48.
- Kopraman K. Y. 1992. Mısır Memlukleri, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.6, Çağ Yay., İstanbul s.433-543.
- Korykoslu Hayton, 2023. *Doğu Ülkelerinin Tarihinin Altın Çağı* (çev.A.T. Özcan), Kronik Yay., İstanbul.
- Makrizî 1997. Takiyüddîn Ahmet el-, *Kitabü's-Sulûk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mulûk*, C.1 (neşr: M. A. Ata), Darü'l-Kütüb'il-İlmiye, Beyrut.
- Moltke H. 1969. *Türkiye Mektupları*, (Çev: Hayrullah Örs), İstanbul.
- Nüveyrî 2004. Ahmed Abdülvehhâb en-, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, C.31, (neşr: N. M. Fevvez-H.K. Fevvez) Dârü'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut.
- Özaydın A. 1997. "Hâlıl b. Kalavun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.15, İstanbul, 319-320.
- Özaydın, A. 1997. Halil b. Kalavun, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.15, İstanbul s.319-320.
- Özbek S. 2018. *Sultan Baybars*, Berikan Yay., Ankara.
- Özbek S. 2019. *Memluklerde Devlet ve Saltanat*, Berikan Yay., Ankara.
- Paydaş K. & Narin Ö. 2022. Ortaçağ Türk Hakimiyetinde Birecik Şehri ve Tarihi Ehemmiyeti, *Selçuk Türkiyat*, Sayı 26 ,s.39-62.
- Paydaş K. 2022. Ortaçağ'da Rumkale'nin Tarihi (Kal'atü'l-Müslimin XI-XV. Yüzyıl Arası), *Ortaçağ'dan Günümüze Rumkale ve Halfeti*, (Editör: Yasin Taş), Çizgi Kitabevi, Konya 2022, s.15-34.
- Runciman S. 1987. *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. 3, (çev. F. Işıltan), TTK Yay., Ankara.
- Sağlam A. 2018. Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri, *Belleten*, C.LXXXII, Nisan , s.83-157.
- Simbat (Başkumandan) 1946. *Vekayiname*, (çev: Hrant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Tercüme Kısım, İstanbul.
- Spuler B. 1987. İran Moğolları, (çev: C. Köprülü), TTK Yay., Ankara.
- Sümer F. 1970. "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I*, Selçuklu Tarihi ve Medeniyet Enstitüsü, Ankara 1-147.
- Şâfi b. Ali 1998. *Kitabü'l-Fazlü'l-Masur min Siretü's-Sultanü'l-Melikü'l-Mansur* (neşr: A.A. Tedmürî) Beyrut.
- Şeşen R. 2018. *Sultan Kalavun ve Oğlu el-Melikü'l-Eşref*, Yeditepe Yay., İstanbul.
- Urfalı Matesos ve Grigor Zeyli 2000. *Urfalı Mateos Vekayinamesi*, (çev. H. Andreasyan-Notlar: M. H. Yinanç) Türk Tarih Kurumu Ankara.
- Urfalı Vahram Rabuni 2023. *Rubenyanların Manzum Tarihi, Kilikya Kralları Tarihi*, (çev.Hrant D. Andreasyan-yay. hazr: Hülya Eraslan), TTK Yay., Ankara.
- Yâkûtü'l-Hamevî 1977. *Mucemü'l-Buldân*, C.4, Darü's-Sadır, Beyrut
- Yiğit F. A. 2015. "Memlûk-Ermeni Münasebetleri", *Gazi Akademik Bakış*, C.8, S.16, 181-206.
- Yiğit İ. 2008. *Memlûkler 648-923/1250-1517*, Kayıhan Yay., İstanbul.
- Yinanç M. H. 1978. Besni, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul s.570-572.
- Yusuflî Musa B. Muhammed b. Yahya el, (ö. 759/1358), *Nüzhetu'n-Nâzir Fi Sîre- Ti'l-Meliki'n-Nâsir* (Thk. Ahmed Hutayt), Beyrut 1986.
- Zehebî 2003. *Tarihü'l-İslam ve Vefayatu'l-Meşâhir ve'l-İslami*, C.12-15-16, (neşr: Bessar A. Ma'ruf) Darü'l-Garbü'l-İslamiye, Beyrut.

Neoliberal Politikaların Öğretmen Emegini Dönüştürücü Etkisi ve Ücretli Öğretmenlik¹

The Transforming Effect of Neoliberal Policies on Teacher's Labor, and Hourly Paid Teaching

Ali Erdi ERDOĞAN*
Emin YİĞİT**

Öne Çıkanlar:

- Çalışmada ücretli öğretmenlerin atıpkı istihdamı deneyimleme biçimleri öne çıkarılmaktadır.
- Güvencesiz ve sendikasız çalışma ücretli öğretmenleri bireysel çözümler üretmeye itmektedir.
- İstihdamdaki çoklu yapı farklı statüdeki öğretmenler arasındaki çalışma barışını bozmaktadır.
- Neoliberalizmin etkisiyle sınıf bilinci oluşmamakta ve emek mücadelesi aşınmaktadır.
- İşe sahip olma ve devam etmede siyasal habitus içine yerleşen nepotizm devreye sokulmaktadır.

Öz: Sosyal Refah politikaları bağlamında gelişen devlet, işveren ve çalışan arasındaki uzlaşa ve hukuki güvenceler, neoliberal ekonomi politikalarıyla dönüşüme uğramıştır. Bu dönüşüm, emek gücünün esnek, güvencesiz, korumasız, örgütsüz bir şekilde, ekonomik ve sosyal kırılmalık içeren koşullarda istihdamını beraberinde getirirken süreç aynı zamanda emek gücünü bölmüş ve parçalamıştır. Bireysel kazanımlarını önceleyen emek gücü aynı zamanda sendikasılaştırılmıştır. Süreçten eğitim-öğretim sektörü de etkilenirken piyasalaştırma ve serbestleştirme uygulamalarıyla sektörde hem özel eğitim kurumlarının yoğunluğu artmış hem de devlet, eğitim-öğretim hizmetlerinin sunumunda görece olarak piyasanın koşullarına uyarlanmıştır. Dönüşümden eğitim emekçileri de etkilenirken farklı statülerde öğretmen istihdamı gerçekleştirilir hâle gelmiştir. Özellikle ekonomik ve sosyal kırılmalık içeren koşullarda istihdam edilen ücretli öğretmenler, belirsiz koşullarda, korumadan yoksun bir şekilde esnek istihdama tabiidirler. Dolayısıyla neoliberal politikaların öğretmen emegini dönüştürücü etkisini ücretli öğretmenlik üzerinden sorgulayan bu çalışma, sendikasılaştırma, güvencesizleştirme, bireyselleştirme ve parçalanmanın deneyimleme biçimlerini ve birbirlerini yeniden üretme süreçlerini ücretli öğretmenler bağlamında tartışmayı amaçlamaktadır. Çalışma, Aydın'da istihdam edilen 270 ücretli öğretmenden 27'siyle, 2023 yılının Mart ve Nisan aylarında yapılan derinlemesine mülakatların saha verilerine dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Neoliberalizm, Emek, Eğreti İstihdam, Ücretli Öğretmenlik, Güvencesizlik.

Highlights:

- The study highlights the ways in which hourly paid teachers experience atypical employment.

¹ Bu makale, Dr. Öğr. Üyesi Emin Yiğit danışmanlığında Ali Erdi Erdoğan tarafından hazırlanan ve 2023 yılı Kasım ayında yapılan savunma sınavında başarılı bulunan "Neoliberal Dönüşüm, Ücretli Öğretmen Emegi ve Gündelik Hayat" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

* Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, Aydın, aerdierdogan@yahoo.com , ORCID: 0000-0001-6859-4878

** Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Aydın, eyigit@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1199-6988

- Precarious and non-unionized work compels hourly paid teachers to develop individual coping strategies.
- The diverse employment structure disrupt workplace harmony among teachers with varying employment statuses.
- Neoliberal influences hinder the formation of class consciousness and weaken labour struggles.
- Nepotism embedded in the political habitus is brought into play in owning and maintaining a job.

Abstract: The consensus and legal guarantees established among the state, employer and the employees within the framework of social welfare policies have been transformed by neoliberal economic policies. While this transformation has led to a workforce in a flexible, precarious, unprotected, unorganized manner, this process has also divided and fragmented it under the conditions of economic and social fragility. The labor force, which prioritizes individual gains, has also been de-unionised. The education sector has been similarly impacted, with increased private educational institutions due to marketization and liberalization, and the state aligning more closely with market conditions in providing education services. This transformation has affected educational labour, resulting in varied employment statuses for teachers. Hourly paid teachers, especially those who were employed in the conditions of economic and social fragility, are subject to flexible employment under uncertain conditions without any protection. Therefore, this study, which questions the transformative effect of neoliberal policies on teachers' labor through hourly-paid teaching practices, aims to discuss how de-unionization, precarization, individualization and fragmentation are experienced and how these dynamics reinforce each other, focusing on the experiences of hourly-paid teachers. Conducted from March 2023 to April 2023, this study is based on the field data collected through in-depth interviews with 27 out of a total of 270 hourly-paid teachers who were employed in Aydın.

Keywords: Neoliberalism, Labor, Provisional Employment, Hourly-Paid Teaching, Precarity.

Summary: Since 1980s, neoliberal policies, which aim to withdraw the state from producing goods and services and leave the functioning of the economy to market dynamics, have shaped employment types and working conditions. Privatization, liberalization and marketization are fundamental aspects of the neoliberal process. "Marketization" refers to the transformation of the state to compete with the private sector under market conditions in the production of goods and services. Consequently, the compromise between the state and the employee, which was formed in the context of social welfare policies, has disintegrated. Therefore, features that characterize the nature of the neoliberal employment and working conditions, such as flexibilization, precariousness and disorganization, have affected white-collar workers working in the public sector as well as all working masses. Under these conditions, education and training services, which should be publicly provided, have been marketized.

This transformation regarding the provision of education and training services has infiltrated all parts of the sector, especially the public personnel regime, and has affected the working life in this field, the nature of work, and the organization of work. Education workers have been notably affected by these changes. In the context of atypical employment, this transformation is exemplified by hourly paid teachers. With the marketization of the education sector, teacher labor has also been commoditized and teachers, as education workers, have been included in labor processes in accordance with the fundamental dynamics of capitalist production relations. Hourly paid teaching in the public sector involves employing teachers, primarily recent graduates who have not yet appointed permanently, on a flexible, insecure, unregulated and non-unionized basis. Hourly paid teaching practice is a process that is more profitable for governments than the employment of permanent and contracted teachers and aims to increase the controllability of teachers. In this way, hourly paid teachers who work flexibly, insecurely, and without union representation, have been pushed to the bottom of the education system. At the same time, their relative continuity in work has been relegated to the 'choices' of neoliberal policies. Therefore, this study questions the transformative effect of neoliberal policies on teacher labor through the experiences of hourly paid teachers. Accordingly, it aims to discuss how disorganization, insecurity, individualization and fragmentation, which are the

outcomes of atypical employment, are experienced by hourly paid teachers. In addition, the study examines the processes of attachment, separation and integration of hourly paid teachers to the existing structure and the strategies they develop in response.

This study is based on the questions accumulated over the years and eleven years of professional experience within the Ministry of National Education, which provided opportunities for participatory observation. Interviews show that a visible inequality has been created among education workers, particularly between those in substitute and hourly paid positions and those employed under standard staffing regulations, in the norm staff in accordance with the status law. This inequality has deepened further with hourly paid teachers employed in a flexible, insecure and unregulated manner. This inequality fosters individualization and fragmentation among education workers, undermining class consciousness and unionization efforts. Interviews indicate that unions do not show sufficient interest in the situation of hourly paid teachers who are less engaged in union activities despite their unstable work conditions. Under these circumstances, hourly paid teachers who produce different strategies put into play the nepotism embedded in the political habitus of the country in getting and keeping a job.

In the final analysis, there is a direct and causal relationship between the precarious and non-unionized work of hourly paid teachers and individualization and fragmentation. The factors that trigger this causal relationship arise from some structural dynamics due to the policies transformed by neoliberal capitalism at both the global and local levels, as well as being related to the subjective preferences of hourly paid teachers. However, these subjective factors are not entirely derived from structural dynamics.

Giriş: Kavram, Kapsam, Yöntem

Postfordist üretim anlayışının dayattığı esnek iş sözleşmeleri ve sınırlı sosyal haklar çerçevesinde açıklanan neoliberal politikalar, sosyal refah modeli içinde temel bir kamusal hizmet olarak sunulan eğitim-öğretimi, Hizmet Ticareti Genel Anlaşmasının (GATS - General Agreement on Trade in Services) ilkeleriyle paralel olacak şekilde piyasalaştırmış ve dönüştürmüştür. Eğitim-öğretim sektörünün piyasalaşmasıyla öğretmen emeği de metalaştırılmış ve eğitim emekçileri olarak öğretmenler, kapitalist üretim ilişkilerinin temel dinamiklerine uygun olarak emek süreçlerine dâhil edilmişlerdir. Neoliberalizmin şekillendirici etkisiyle Türkiye’de, Milli Eğitim Bakanlığı kontrolünde olmak kaydıyla eğitim-öğretim hizmetlerinin sunumunda çoklu bir yapı oluşmuştur. Bu yapı içerisinde eğitim-öğretim, devletin sunduğu temel bir hizmet olarak var olmaya devam ederken özel eğitim kurumları da sürece etkin bir şekilde dâhil olmuş ve bu hizmet kolundaki rolleri gün geçtikçe büyümüştür. Hemen belirtmeli ki devlet, hizmet sunumundan tamamen çekilemediği eğitim-öğretim de, -GATS metinlerinde tarif edildiği şekliyle- görece olarak piyasa gibi davranmakta ve neoliberal ilkeleri uygulamaktadır. Eğitim-öğretim hizmetlerinin sunumuna ilişkin bu dönüşüm, başta kamu personel rejimi olmak üzere sektörün her tarafına sızmış ve bu alandaki çalışma yaşamını, işin doğasını, işin örgütlenmesini ve eğitim emekçilerini etkilemiştir. Bu dönüşümün eğitim emekçilerinin atipik istihdamındaki karşılığı ise ücretli öğretmenlerdir. Aslı 657 Sayılı Devlet Memurları Kanununa dayanan ücretli öğretmenlik uygulaması, İl veya İlçe Milli Eğitim Müdürlüklerinin kararlarıyla saatlik ders ücreti karşılığında okullarda öğretmen görevlendirilmesi esasına dayanmaktadır. Bu hâliyle ücretli öğretmenlik, çoğunlukla mezuniyeti üzerinden çok geçmeyen ve henüz ataması yapılmamış öğretmenlerin esnek, güvencesiz, kuralsız ve sendikasız bir şekilde ders saati üzerinden istihdam edilmesi anlamına gelmektedir. Gelinek noktada Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) bünyesinde görevli ücretli öğretmen sayısı 2023-2024 Eğitim-Öğretim Yılı itibarıyla 66780’dir (Türk Eğitim Sen 2023). Ücretli öğretmenlik uygulaması, hükümetler açısından kadrolu ve sözleşmeli öğretmen istihdamından daha kârlı ve öğretmenin kontrol edilebilirliğini arttırmayı hedefleyen bir süreçtir.

Esnek, güvencesiz ve sendikasıız çalışan ücretli öğretmenler bu hâliyle eğitim sistemi içinde hizmet sunumunda en aşağı itilmişken işteki görelî süreklilikleri de bir neoliberal politikaların ‘tercihlerine’ havale edilmiştir. Dolayısıyla neoliberal politikaların öğretmen emeğini dönüştürücü etkisini ücretli öğretmenlik üzerinden sorgulayan bu çalışma, bu dönüşümün eğreti istihdamın bir çıktısı niteliğinde olan örgütsüzlük, güvencesizlik, bireyselleştirme ve parçalanmanın deneyimlenme biçimlerini ve birbirlerini yeniden üretme süreçlerini yine ücretli öğretmenler bağlamında tartışmayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte çalışmada, ücretli öğretmenliği ilişkin dinamiklere eklenme, ayrışma, bütünleşme süreçleri ve bu bağlamda geliştirdikleri stratejiler irdelenmektedir.

MEB bünyesindeki 11 yıllık öğretmenlik deneyiminin “Neoliberal Dönüşüm, Ücretli Öğretmen Emeği ve Gündelik Hayat” başlıklı bir yüksek lisans tezine dönüşmesinin ürünü olan bu çalışmanın tasarımı ve yazımı, belirli bir zaman aralığına sıkıştırılmış değildir. Yılların biriktirdiği sorular ve katılımlı gözlem yapmaya fırsat yaratacak mesleki deneyimin bir ürünüdür. Elbette ki çalışmanın bir yüksek lisans tezi olarak kurgulanması ve sürecin akademik aşamaları, bilimsel bir araştırma becerisini gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda çalışmada, varsayımsal bir temele ve hazır-verili bir gerçekliğe dayanılmamakta; aynı zamanda yapısal dinamikler göz ardı edilmeden ücretli öğretmenleri çevreleyen ilişkiselliklere odaklanılmaktadır. Saha araştırmasında daha sağlıklı verilere ulaşmak ve bambaşka deneyimleri anlayabilmek için farklı okullarda çalışan ücretli öğretmenlerle önceden programlanan bir planlama çerçevesinde görüşülmüştür. Zamana dair problem yaşamamak ve görüşmeyi sıkıştırmamak adına görüşmeler -ders dışı zamanlara ve hafta sonlarında- katılımcıların onayladığı saatlere planlanmış ve böylelikle derinlemesine mülakat için gereken zamansal esneklik sağlanabilmiştir. Çalışma verileri, çalışmanın saha araştırmasının yapıldığı 2023 yılında Aydın’da görev yapan 270 ücretli öğretmenden (Türk Eğitim Sen, 2023) 27’si ile yapılan derinlemesine mülakatların analizlerine dayanmaktadır. Aynı yılın Mart ve Nisan aylarında gerçekleştirilen mülakatlara katılan ücretli öğretmenlerin 11’i erkek, 16’sı kadındır. Katılımcıların izinleri dâhilinde kaydedilen anlatılar, sonrasında transkript edilmiş ve “Eğreti İstihdam, Güvencesizlik ve Ücretli Öğretmenlik (a)”, “Sınıf Bilinci, Örgütlen(eme)me ve Parçalanma (b)”, “Toplumsal Morfoloji, Özneliğin Üretimi ve Ücretli Öğretmenlik (c)” temaları çerçevesinde analiz edilmiştir.

Neoliberal Politikalar ve Kamusal Hizmetler

Keynesyen ekonomi bağlamında uygulanan sosyal refah politikaları, yüksek büyüme oranları, teknolojik gelişmelerdeki ivme, düşük işsizlik, yüksek alım gücü gibi istatistikleri üretmiştir. Liberal kapitalizmin 1929’da yaşadığı krize bağlı olarak, ekonomik, siyasal ve sosyal hayata ilişkin dönüşümü içeren bu politikalar, liberal doktrinin ana ilkelerinden kopmadan oluşturulan kural ve kurumları içerir (Pierson 1991,103). Bu politikaların ürettiği yeni dinamikler ise temel hizmetlerin sunumunda kapitalist üretim ilişkilerini yeniden yapılandırmıştır. Ancak tüm bu gelişmeler, kapitalizmin içsel bir çelişkisi olarak sermayenin kâr oranlarını aşağı çekmiş (Dumenil & Levi 2014, 25) ve 1973’de, kapitalizmin yapısal krizlerinden bir yenisinin ortaya çıkmasında belirleyici olmuştur. Başka bir ifadeyle sosyal güvenlik sistemi ve vergi politikalarından kaynaklanan baskının kamu finansman dengeleri üzerinde yarattığı (Kazgan 2002, 34) etki, kapitalizmin yeni krizinde etkili olmuştur. Kapitalist ekonomilerin kârlılık bunalımına girdiğinin açık bir ifadesi olan bu kriz, kapitalist üretim ilişkilerinin kendisini yeniden üretmesi anlamına gelmektedir ve süreç kapitalizmin neoliberal politikalara evrilmesiyle sonuçlanmış ve bu durum gelinen noktada ekonomik bir olgu olmanın ötesinde siyasal, kültürel

ve toplumsal alanların bütününe (Dumenil & Levi, 2015, 350) sirayet etmiştir.

Neoliberal politikalarla birlikte hem ulus üstü, hem de ulusal düzeyde tüm dinamikler yeniden şekillenirken, süreç özellikle sermaye ve emek ilişkilerini sermaye lehine yeniden üretmektedir. Bu şekillenişte çok uluslu şirketler ve ulus üstü örgütler, diğer yönetim organlarıyla birlikte temel faillerken (McGowan, 1999) ulus devletler de politik ve ekonomik organizasyonda önemli rol oynamaktadırlar. Küresel düzeyde etkili olan ve politik uygulamaların karar merkezi durumundaki sermaye, ulus devletlerin aldığı kararlarda yönlendiriciyken, emek haklarının aşınması da dâhil olmak üzere sermaye paylaşımını ve gelir adaletini ilgilendiren ekonomi-politik süreçlere müdahale etmektedir. Ulus üstü örgütler, küresel sermaye ve merkez kapitalist ülkelerin küresel stratejilerine, gönüllü veya gönülsüz uyum sağlayan ulusal ekonomiler (Tokathıoğlu, 2005, 76), para ve maliye politikalarını piyasa dinamiklerinin işleyişine bırakarak (Yıldızoğlu, 1996, 40) yapısal uyum programlarıyla hızlı bir şekilde kamunun küçültülmesi (Kazgan 2002, 224) sürecine girmişlerdir. Bu programlarla özellikle gelişmekte olan ekonomiler sermayeye açılıp küresel piyasalara eklenirken piyasa mantığı, ekonomik ve politik anlamda ulus devletlerin içine yerleştirilmektedir. Bu işleyiş, hizmet ticareti de dâhil olmak üzere her türlü ticaretin küresel piyasalarda serbestleştirilmesi ve bunun uluslararası anlaşmalarla karara bağlanması eşlik etmektedir. Nitekim Dünya Ticaret Örgütü (WTO - World Trade Organisation) bünyesinde gerçekleştirilen GATS Anlaşması, hizmet alanının ticarileştirilmesi amacına yönelik olarak Uruguay Toplantılarında imza altına alınmıştır. Bu ve benzeri anlaşmalar, gelişen süreç içerisinde WTO ve Dünya Bankası (WB - World Bank) gibi uluslararası kuruluşlar idaresinde, “yapısal uyum programları” adı altında sanayileşmekte olan ülkelere dayatılmıştır ki bu politikalar, emek örgütlerine karşı girişilen mücadeleler ve devletin ekonomideki müdahaleci rolünün sona ermesi bağlamında (Lapavistas 2008) değerlendirilebilir. Böylelikle pazarın genişlemesi ve küreselleşmesi sağlanırken temel kamu hizmetlerini de içine alan geniş bir ticarileştirme hareketi ortaya çıkmaktadır (Seyidoğlu 2003, 224). Bu hareketlerin en önemli parçalarını serbestleştirme ve piyasalaştırma oluşturmaktadır. Serbestleştirme, devletin mal ve hizmet üretiminde tekel olmaktan çıkıp, bu üretim alanlarını özel sektöre de açması anlamını taşıırken, piyasalaştırma ise devletin, mal ve hizmet üretiminde özel sektörle piyasa koşullarında rekabet edebilecek biçimde dönüştürülmesi (Tokathıoğlu 2005, 97) anlamına gelmektedir. Açık ki ekonomi-politik açıdan çok önemli olan bu dönüşüm, kamu hizmetlerinin ve kamu emek süreçlerinin neoliberal ilkelere paralel şekilde düzenlenmesiyle emek aleyhine yeni koşullar yaratmaktadır. Bağlı olarak öğretmen emeğinin de neoliberal ilkeler doğrultusunda geçirdiği dönüşüm, bu sürecin temel bir kamusal hizmet olan eğitim-öğretime sirayetini gözlenebilir kılmaktadır (Demirer 2012, 169). Dolayısıyla kamu hizmetlerinde gerçekleşen neoliberal dönüşümü mümkün kılan yapısal faktörler, ücretli öğretmenlik istihdamı ve çalışma koşullarıyla doğrudan ilintilidir.

Neoliberal Politikalar, Kamusal Bir Hizmet Olarak Eğitim-Öğretim ve İstihdam

Neoliberal politikalarla birlikte kamu hizmetlerini etkisi altına alan piyasalaştırma dinamikleri, kamusal bir hizmet olarak fırsat eşitliğine dayalı bir şekilde sunulması gereken eğitim-öğretimin, serbest piyasa ile bütünleştirilerek hesaplanabilir kâr-zarar düalizmi içinden örgütlenmesi ve aynı zamanda neoliberal bir mantıkla yeniden kurumsallaştırılması anlamına gelmektedir. Bu durumda öğretmen emeği de bu ticari mantık çerçevesinde neoliberal kapitalizmin dinamiklerine paralel olarak dönüştürülmektedir (Yıldız, 2008, 20). Böylelikle üretken sermayenin inşa ettiği yapı

içerisinde, eğitim hizmetinin sunumunun maliyet odaklı olarak düzenlenmesi engellenememektedir. Çünkü eğitim-öğretim hizmetlerinin kamusal sunumu, toplam artı değer düşmesinde ve sermaye birikim sürecinin sektöre uğramasında bir faktör olarak görülmektedir. Piyasalaştırılmış bir eğitim-öğretim hizmeti sunumunda, hizmet maliyetinin azaltılması adına öğretmen istihdamında esnek politikaların benimsenmesi (Buyruk, 2015, 28) önem arz etmektedir. Bu anlamda piyasalaştırma ilkesi çerçevesinde eğitimin kamu tarafından sunulduğu okullarda da sözleşmeli öğretmenlik ve ücretli öğretmenlik gibi istihdam biçimlerinin uygulanması, kamu personel rejiminin esneklik ve güvencesizlik temelinde yeniden yapılandırılmasından kaynaklanmaktadır (Güvercin 2014, 6).

Neoliberal politikaların ekonomik ve siyasal dinamiklerinin kamu emek sürecine sirayetiyle, esneklik ve güvencesizlik eğitim sektöründe yerleşik bir hâl almıştır. Bu anlamda esnek ve güvencesiz istihdam biçimi olarak ücretli öğretmenlik, sadece eğitim sermayesinin hizmet sunduğu alanlarda değil kamunun eğitim hizmeti sunduğu alanlarda da öğretmen emeğinin dönüşen niteliğini ifade etmektedir. Öncesinde de ifade edildiği gibi bu dönüşüm, esas olarak kapitalizmin yeni bir aşamaya geçiş sürecinin sonucudur (Soydan 2007, 210). Dolayısıyla bir üretim ve birikim rejimi olarak kapitalizmin bu yeni evreye geçişiyle esnek çalışma biçimi olarak ücretli öğretmenliğin ortaya çıkışı arasındaki bağlantı kaçınılmaz olarak çok güçlüdür. Genellikle istihdamda geçiciliği ya da süreksizliği ifade eden güvencesizlik, bu şekliyle norm kadro içinde idare hukukunun statüsel haklarına dayalı standart çalışma ilişkilerinden farklılaşmaktadır. Atipik bir şekilde geleceksizliği de; başka bir anlatımla geleceğe dönük plan yapmanın imkânsızlığını da içeren güvencesizliğe, eğreti çalışma içinde düşük gelir düzeyi eşlik etmektedir. Düşük ve istikrarsız ücretlendirmenin yanı sıra, sendikasılaştırma da eğreti çalışmaya refakat ederken çalışanlar, çalışma koşulları üzerinde herhangi bireysel veya kolektif bir iradeye sahip değillerdir. Ayrıca, sosyal korumanın gerçekleştirilmesini amaçlayan yasal ve -tüm emekçi kitleleri kapsayan- toplu kazanımlar güvencesiz çalışma (Jain & Hassard, 2014) yaşamı içinde budanmaktadır. İşler arasındaki ayrımın silikleşmesine bağlı olarak emek piyasasının, neoliberal politikalar bağlamında çok katmanlılaşması ve işsizlik oranlarının yüksekliği, istihdamın eğretileşmesine doğrudan etki etmektedir. Sermayenin piyasa koşullarında hukuksal düzenlemelerle kendisini koruma refleksinin bir ürünü olan eğreti istihdam, kamusal giderler için daha az kaynak ayırma, tasarruf etme, çokça dillendirilen şekliyle "devleti küçültme" söylemleriyle kamu personel rejimine uygulanmış (KESK, 2010) ve böylelikle çalışma yaşamının bütününe girmiştir. Bu durum, emek aleyhine yaratılan eşitsizlikleri (Yücesan-Özdemir 2010) daha görünür kılmaktadır ki bu koşullarda kapitalist üretim ilişkileri kendini yeniden üretirken emekçi kitleler için değişmeyen şey ise eşitsiz gelişme ve örgütlü örgütsüzlüktür (Hall 2017).

Eğreti İstihdam, Örgütlenme ve Ücretli Öğretmen Emeği

Eğreti istihdamla şekillenen neoliberal kapitalizmde emekçi kitleler için, işsiz kalmaktan veya bir gelirden yoksun kalmaktan daha büyük korku yoktur. Esneklik ve güvencesizlik, bu korkunun üzerine konumlandığı temel mekanizmalardır. Yine bu mekanizmalar, korkunun oluşturulmasında belirleyici rol oynadıkları gibi emekçileri kolektif bir şekilde kendisi için sınıf olma bilincinde örgütleyen sendikaları zayıflatmaktadır. Özellikle güvencesizlik temelinde üretilen işsiz kalma korkusu sendikal üyeliğin 'sakıncalarını' emekçilere göstermektedir (Akkaya 2004, 105). Açıkça ki benzer nitelikler, deneyimler ve işe ilişkin bilgi, bir sınıf bilinci oluşturmada yeterli değildir. Neoliberal piyasa koşullarında güvensizleştirilen ve esnek çalışmaya zorlanan emekçiler eğreti istihdam içinde rekabete zorlanarak parçalanmaktadır. Güvencesizliğin yarattığı riskleri (Beck

2011, 143), emekçi kitlelerin ‘tercihleri’ne endeksleyen (Standing 2014, 10) neoliberal politikalar, ürettiği koşullarda çalışan öznelerin emek süreçlerindeki varlığını ve devamlılığını onların kendi arzularına imlerken, oyunun kurallarını da kendilerinin belirlemesini istemektedir. Bu işleyişte bir nevi gözetim, denetim ve ıslah süreçleri işletilerek toplumda zaten var olan iktidar ilişkileri neoliberal yönetsellik üzerinden yeniden kurulmaktadır. Bu bir panoptizmdir (Foucault 2015, 79). Başka bir anlatımla emekçi özneler denetim altında tutulmaktadır. İşleyiş bireyselleştirici (Bauman 2015, 39) bir rol oynarken emekçi kitleleri parçalamakta ve sendikal örgütlenmeyi güçleştirmektedir. Kapitalist üretim ilişkilerinin neoliberal politikalar çerçevesinde yeniden yapılanmasını ifade eden bu biçimleniş, genel anlamda beyaz yakalı emek daha özel anlamda ise eğitim emekçileri için de geçerlidir. Nitekim kapitalizmle kitlesellenen örgün eğitim, uzmanlaşma ve meslek edinimi, fabrikalardaki üretim süreçleri paralelinde yapılandırılmaktadır. Başka bir anlatımla kitlesellenen örgütlü eğitim sürecinde açılan okullar, kitlesellenen endüstriyel üretime dönüktür (Buyruk 2015, 24-25). Bu koşullarda mavi yakalı emek için geçerli olan esnekleşme, güvensizleştirme, sendikasılaştırma ve bireyselleştirme belirli oranlarda beyaz yakalı emek için ve eğitim emekçileri için de geçerlilik arz etmektedir. Bunun en tipik yansıması ise ücretli öğretmenlik üzerinden gözlemlenebilmektedir.

Türkiye özelinde öğretmen emeği kadrolu, vekil, sözleşmeli ve ücretli biçimde istihdam edilmektedir. Her istihdam biçimi çalışma yaşamına ve örgütlenmeye ilişkin farklı deneyimleri barındırırken ücretli öğretmenlik, eğitim sektöründe ayrışma ve parçalanma olgularının derinleşerek yeniden üretildiği en somut örnektir. Farklı statülerde ve kadrolarda istihdam, öğretmen emeğinin esnek; başka bir anlatımla “standart olmayan bir şekilde istihdam” (Belek 2004, 229) edildiğini ve böylelikle öğretmen emeğinin parçalandığını göstermektedir. Esnek istihdamın temel karakteri niteliğinde olan olumsuz çalışma koşulları, güvencesiz ve düşük ücretle çalıştırılma, mesleki kariyere ve geleceğe dönük belirsizlik, çalışma biçiminin ve süresinin düzensizliği (Belek 2004, 229) gibi özellikler, ücretli öğretmen emeği için de geçerlidir. Emeğin bu parçalanmışlığı çalışma barışı ve emek bilincini köreltirken bireyselleşmeyi tetiklemektedir. Emeğin küçük parçalara ayrılması kapitalizmin rasyonel mantığı içinde emekçilerin kendi güvencelerini kendilerinin sağladığı bir sistem yaratmaktadır. Bu anlamda ‘istihdam edilebilirlik’ öğretmenin ‘bireysel tercihleri’ ile de doğru orantılıdır ve emekçinin rızasına dayalı ‘görelî bir süreklilik’ üretmektedir. Eğitimci öznelerin ‘öz disiplinleri’, ‘kişilikleri’, ‘tutkuları’, ‘çabaları’ istihdam biçimlerini belirlemektedir (Peters & Bulut 2014, 407-408). Açıktır ki eğitim emekçilerinin aklındaki istihdama ilişkin yerleşik şema yıkılıp yerine yenisi inşa edilmekte ve böylelikle istihdama ilişkin eski argümanlar silinmektedir. İstihdam ve emek süreçlerinde kollektivite yok edilirken her şey bireyselliğe indirgenmektedir. Bourdieu’nun (2022, 433) araştırmasında ortaya koyduğu gibi esnek çalışma modelinin arz ettiği geçicilik, vasıfsızlaşma ve yabancılaşma süreçleriyle işin toplumsal yönü ortadan kaldırılmakta ve emekçiler arasındaki parçalanma süreci yeniden üretilmektedir. Bu anlamda öğretmen emeğinin vasıfsızlaştırılarak ‘kafa emeği’ niteliğinin ortadan kaldırılması, bu yolla da emekçilerin parçalanması amacını ifade eden bu süreçte güvencesizlik ve geçicilik olguları kritik önem arz etmektedir.

Araştırma Bulguları ve Saha Verilerinin Analizi

Eğreti İstihdam, Güvencesizlik ve Ücretli Öğretmenlik

Neoliberal küreselleşme süreciyle dönüşen siyasal ve ekonomik politikalar devletin, mal ve hizmet üretiminden çekilme eğilimini ortaya çıkarmıştır. İstisnaları bulunmakla birlikte sosyal refah politikaları paralelinde kamusal bir hizmet olarak sunulan eğitim-öğretim hizmetleri,

neoliberal dönüşümle birlikte Türkiye özelinde de yeniden düzenlenme sürecine girmiştir. Dolayısıyla sektörel anlamda eğitimin piyasalaşması ve serbestleşmesi anlamına gelen bu yeniden düzenleme süreci bu sektördeki özel eğitim kurumlarının sayısını arttırmıştır. Ortaya çıkan durum eğitim emekçilerinin istihdam biçimine ve çalışma yaşamlarına yansırken, aynı eğitim emekçilerinin bir bölümü güvencesiz ve esnek emek piyasasının içerisine dâhil edilmişlerdir. Özellikle ‘ücretli öğretmenlik’ tanımlamasıyla çalıştırılan eğitim emekçileri yeni istihdam biçimi ve çalışma yaşamının en tipik örnekleri olarak sürecin öznesi durumundadırlar. Anlatıdan da anlaşılacağı üzere ücretli öğretmenlik, neoliberal ilkelerin kamusal eğitimde yerleşmesinin bir sonucu olarak (Yıldız 2008, 20) yapısal bir hâl almıştır.

Türkiye özelinde ihtiyacı karşılamak için ücretli öğretmen istihdamı her dönemde olsa da, sosyal refah devleti politikaları çerçevesinde öğretmenler, büyük oranda norm kadroda, statü hukukuna bağlı olarak standart istihdam ve çalışma yaşamına sahiplerdir. Ancak refah politikaları bağlamında oluşan devlet, çalışan ve işveren arasındaki uzlaşının kaybolduğu ve hatta devletin de işveren gibi piyasa mekanizması içerisinde sürece dâhil olduğu neoliberal dönemde, yasal ve kurumsal güvencelerin aşındığı veya yok olduğu görülmektedir. Geline nokta emekçi kitlelerin önemli bir bölümü statü hukuku ve norm kadro dışında istihdam edilmektedir ki tam da eğretiliği doğuran nokta budur. Eğreti istihdam, istihdam biçimindeki enformelleşmeyi ya da marjinalleşmeyi ifade edebildiği (Bhalla & Lapeyere 1997, 428) gibi esnekleşmeyi, güvencesizleşmeyi, atipikleşmeyi ve geçiciliği de ifade etmektedir. Dolayısıyla kapitalist üretim ve birikim rejiminin içerisine girdiği yeniden yapılanma süreci (Jessop 2003) neticesinde emek süreçlerinde ortaya çıkan dönüşüm standart dışı bir istihdam yaratarak, kısmi süreli çalışma, belirli süreli çalışma, geçici çalışma, mevsimlik çalışma ve kendi hesabına çalışmayı, çalışma yaşamının bir parçası hâline getirmiştir. Bu istihdam biçimlerinin standart istihdam biçimlerinden farkı, çok daha yüksek güvencesizlik, istikrarsızlık, belirsizlik ve değişkenlik gibi niteliklere sahip olmasıdır. İstihdamda istikrarsızlık ve belirsizlik süreçlerine karşılık gelen eğreti istihdam, üretilen eşitsizliği (Çelik, 2007, 6) daha görünür boyuta çekmektedir. Günümüzde statü hukukuna dayalı norm kadroda öğretmenlik, sözleşmeli öğretmenlik, vekil öğretmenlik, ücretli öğretmenlik tanımlamaları üzerinden istihdam edilen öğretmen emeğinin bu durumu, öğretmenlerin özlük haklarına ilişkin sorgulamaları beraberinde getirirken aynı zamanda öğretmen emeğini bölmekte, parçalamakta ve emekçi kitleler arasındaki eşitsizliği derinleştirmektedir. Eşitsiz yapılanmanın hizmet üretimindeki yansımasının bir neticesi olarak ortak sınıfsal konumlarından koparılan ve öğretmenler hiyerarşisinin en altında yer alan ücretli öğretmenler, piyasa mekanizmasının işlevsel alet çantası gibi ihtiyaç dâhilinde çalıştırılmaktadırlar. Oysa ‘çalışma’, bireyi diğer emekçilere ve toplumsal pratiğe egemen olan bilgiye bağlamaktadır (Lefebvre 2019, 44) ve böylelikle bir bilinç üretilmektedir. Standing’in (2019, 26), eğreti çalışma ilişkisi içerisinde olanlar için kategorileştirdiği emek piyasası güvenliği, istihdam güvenliği, iş güvenliği, çalışma güvenliği, beceri geliştirme güvenliği, gelir güvenliği ve temsil güvenliği gibi koşullardan mahrum kalmaları durumunu ücretli öğretmenler için de ifade edebilmek mümkündür. Bunlara ek olarak ücretli öğretmenlikten soyutlanamayacak biçimde eğreti çalışma biçiminin sosyal boyutu da (sosyal haklar ve sosyal koruma) (Frade *et al.* 2004, 8) önem arz etmektedir. Sürecin mağdurları durumunda olan ücretli öğretmenlerin kendi emek süreçlerindeki eğretiliği deneyimleme biçimi, ifadelerine aşağıdaki cümlelerle yansımaktadır.

“Ücretli öğretmenlik yani böyle tabiri caizse mevsimlik işçi gibi bir konumda şu an. Çünkü sadece çalıştığı dönemin maaşını alır. Geri kalan dönemlerde herhangi bir

maaş şeyi yoktur ve de hiçbir sözleşme altında değildir, sözleşmesi yoktur. Sadece bir girişi yapılır herhangi bir tarihte çıkışı da olabilir. Dönem sonuna da gelmeyebilir, yıl sonunu da görmeyebilir.” (K1)

“Normal kadrolunun yarısı gibi düşünün. Parası, sigortası, itibarı falan her şeyi yarım. Yarım insan gibiyiz yani.” (K4)

İfadelerden de anlaşılacağı üzere ücretli öğretmenler, kendi çalışma koşullarını betimlerken, statü hukukuna bağlı norm kadro çalışmayı referans almaktadırlar. Dolayısıyla kendi çalışma hayatlarına ve mesleklerine ilişkin deneyimlerini gündelik hayattan karşılığını göstererek analogiler yapmaktadırlar. Kendi pozisyonlarını analiz edebilen ücretli öğretmenlerin anlatılarının içinde örtük bir eşitsizlik vurgusu da bulunmaktadır. Açıktır ki ‘eşitsizlik’, eğreti çalışmayla özdeşleşen güvencesizlik durumunun zorunlu bir sonucu olarak emek sürecine dâhil olmaktadır (Temiz, 2004, 58). Ve bu görünümüyle, neoliberal politikaların ücretli öğretmenler üzerinden somutlaşmış biçimidir. Emekçi sınıfların parçalanmasındaki en dikkat çekici nokta ise sınıfın meslek üzerinden daraltılarak eşitsizliğin mesleki bir görünürlüğe indirgenmesidir. Farklı meslek gruplarına mensup emekçi kitlelerin üretim araçlarının mülkiyeti üzerinden kendilerini konumlandırmaları ve tüm emekçi kitlelerle birlikte sınıfsal pozisyonlarını belirlemeleri gerekirken eşitsizliği meslek içindeki pozisyonlara indirgemeleri (Callinicos & Harman 2006: 13-42) tam da neoliberal politikaların ve kapitalist üretim ilişkilerinin örgütsel projeksiyonuna karşılık gelmektedir. Bu durumun somut karşılığını 6 Şubat 2023 depremleri sonrasında deprem bölgesindeki öğretmenlere atılan bir mesaj üzerinden anlatan K18, eşitsizliği sadece bir meslek grubu içinden anlamlandırarak aşağıdaki ifadeleri aktarmıştır.

“Deprem bölgesinde Milli Eğitim, okul müdürlerine mesaj atıyor. Depremde evi hasar alan öğretmenleri bize bildirin diye. Sonuna da ekliyor: Ücretli öğretmenler hariç. Ücretli öğretmenlik bu işte...” (K18)

Sınıfsal parçalanmayı ve eşitsizliği tüm emekçi kitleler üzerinden açıklama gerekliliği saklı kalmakla birlikte, aynı mesleği icra edenler arasındaki eşitsizliğin K18 özelinde görünür kılınması olguyu anlama adına son derece önemlidir. Çünkü bu durum emeğin parçalanmasının ve bölünmesinin bir meslek grubunun içine kadar sirayet ettiğini göstermektedir. Kârlılığını daima güvence altına almak isteyen sermaye, -ekonomik, politik ya da doğal felaketlerden kaynaklanan- herhangi bir kriz durumunda faturayı güvencesiz çalışan emekçi kitlelere kesmektedir ki bunun bir görünümü ücretli öğretmenler özelinde K18’in ifadelerine yansımıştır. Sendikasıylaştırma ve güvencesizleştirme stratejileri neoliberal küreselleşme sürecinde çok kırılmalı ve her an bir krize gebe olan sermayenin kendini koruma stratejisidir. Emek sürecindeki eğretiliği deneyimleyen ve güvencesiz çalışan ücretli öğretmenlerin, bir kriz durumunda yok sayıldığı ve sistemin dışına itildiği anlatıdan anlaşılabilir. Ve yine anlaşılmalıdır ki bürokratik rutine karşı isyan ederken başka tahakküm mekanizmalarına takılan emekçi kitleler arasındaki bağ ve anlam da zayıflamış; (Sennet, 2002:49-57) üretilen dar zamanlı çalışma biçimleri kaba bir [sınıfsal] sosyalleşme yaratarak (Sennet, 2002:188-195) parçalanmayı ve bireyselleştirmeyi derinleştirmiştir. Bu durumda -tekraren ifade etmek gerekirse- katılımcılar tarafından eşitsizlik sadece meslek grubu içinden ifade edilirken geri plana itilen ve çok daha önemli olan sınıfsallığın bu denli parçalanması yeni sınıfsal çelişkileri de ortaya çıkarmaktadır. Böylelikle emekçi sınıfların bilinçleri üzerinden inşa edilen yapı bozulmakta (Gorz, 2001: 84)

saldırıcılık aynı meslekte çalışanların kendi içlerinde bile derinleşmektedir. Eşitsizliğin ürettiği bu saldırı biçimini betimleyen öğretmenlerin ifadeleri, emeğin kolektif örgütlenmesinin yerine bölünme ve parçalanmanın geçtiğini göstermektedir.

“Hadi herkesi geçtim meslektaşların öğretmenler bile eziyor yeri geliyor. Kadrolular bizi öğretmenden önce ücretli olarak görüyorlar.” (K6)

“Çalışma durumumuz, yerimiz garanti olmadığından çok rahat olamıyoruz. Sırf bu yüzden sanki bize [idare ve diğer öğretmenler tarafından] yardımcı öğretmenmişiz ya da stajyermişiz gibi muameleler olabiliyor. O yüzden kadrolularla aramızdaki farkı içten içe hissediyoruz.” (K22)

Ücretli öğretmenlerin ifadeleri, çalışma yaşamı içinde yaşadıkları ötekileştirmeyi ifade etmektedir. Ötekileştirmeyi deneyimleme biçiminin temel nedeni ise çalışma yaşamının piyasa gereksinimleri doğrultusunda planlanmasıdır. Üretilen parçalanma ve ayrışma ise emekçiler arasındaki bağı ve uzlaşmayı aşındırarak eşitsizliği üretmekte ve denetimi kuvvetlendirmektedir. ‘Neoliberal bürokrasinin’ ürettiği iktidar ya da kontrol yapıları, bürokratik rutin içinde konumlanan, iş güvenceleri olan ve norm kadroda statü hukukuna göre çalışan (kadrolu öğretmenler) öğretmenler, güvencesiz çalışan ücretli öğretmenlerden ayrışarak daha üst pozisyona yerleştirilmektedir. Dolayısıyla kapitalist üretim ilişkilerinin hegemonik doğasını içselleştiren ya da bu hegemonya tarafından kapatıldığının farkında olmayan ücretli öğretmenler arasında statünün temel belirleyicisi güvenceli olma durumudur.

“ ... biz ücretliyiz diye aramızda belli bir seviye farkı varmış gibi oluyor. Sanki kadrolu ücretliden daha üstün konumda gibi. Biz geçiciyiz çünkü onlar hep orada olacak.”(K25)

“Mesela sınıfta bir tane öğretmen masası vardı. Sanki orası kadrolu arkadaşın makam koltuğu gibi hep o otururdu. Ben hiç oraya oturmayı kendimde hak göremezdim. Aramızda hiç böyle bir şey de yoktu aslında bir ast üst gibi... Çok da iyi davranırdı bana ama işte kendiliğinden oluyordu bazı şeyler.” (K9)

K9’un ifadelerinden de anlaşılacağı üzere farklı iş güvencesiyle çalışan öğretmenler arasında gelişen hiyerarşi, iş sürecinin doğal bir parçası olarak yerleşmektedir. Bu durum, üzeri kapalı bir uzlaşmaya dayalı olarak pratik hâline gelmekte ve öğretmenler tarafında kolektif bir şekilde yeniden üretilmektedir. Bunun yanında K9’un kadrolu öğretmen ile arasındaki ilişkiyi “çok iyi davranırdı” sözleriyle betimlemesi, ücretli öğretmenin bu ilişkiyi hiyerarşik bir düzen içerisinde tasavvur ettiğinin açık bir ifadesidir. Bu bir bakıma neoliberal kapitalizmin dayattığı çalışma ilişkilerinin, çalışanların kişiliklerini ve ruhsallıklarını, yıkıcı bir şekilde sarstığını göstermektedir. Çünkü “iyi davranmanın” bir lütuf olarak görülmesi, esnek çalışmanın ve iş güvencesinin yokluğunun emekçinin algı dünyasına yansımış biçimidir. Neoliberal kapitalizmin esnekleşme ve güvencesizleşme bağlamında inşa ettiği emekçi öznenin öznel kanaatleri, çalışma ilişkilerine yansır hâle gelmiştir. Aslında el değmemiş öznellik yoktur (Mansfield 2006). Ancak kapitalist üretim ilişkileri içinde yaşam alanı sınırlı olarak inşa edilen itaatkâr ve edilgen olan öznelliklerin (Foucault 2021, 127) rasyonel aklın dar kalıpları içinde hapsolmaları neticesinde özellikle statü hukukuna dayalı norm kadroda çalışan öğretmenlerin, kendilerini konumlandırma biçimleri bölünme ve

parçalanmayı daha da derinleştirmektedir. Bu durum ücretli öğretmenlerin ifadelerinden de anlaşılmaktadır.

“Bazı kadrolular bizim öğretmenlik mesleğinin itibarını düşürdüğümüzü söylüyorlar. İçten içe de bize resmen düşmanlık besleyenler var. Onlar ne kadar öğretmense biz de o kadar öğretmeniz ama bizi bu şekilde çalıştıran devlet sonuçta. Kimse kendi isteğiyle ücretli öğretmenlik yapmaz.” (K19)

“Kendi alanlarında bir ücretli öğretmen çalıştırılmasını eleştiriyorlardı ve ister istemez bu bana karşı tavırlarına da yansıyor. Sanki ben isteyerek ücretli çalıştıyordum da bütün sorunların kaynağı buymuş gibi... Belki öğrencileri düşündüklerinden belki de kendilerine hakaret saydıklarından bilemiyorum.” (K11)

Neoliberal kapitalizmin inşa ettiği akıl ve onun statü hukukuna dayalı norm kadro öğretmenlikte somutlaşmış biçimi, öğretmenlerin ücretli bir şekilde istihdam edilerek emek sömürsüne tabi tutulmalarını doğrudan eleştirmektense ücretli öğretmenlerin alanlarında çalıştırılmasını kendilerine ‘hakaret’ olarak gördükleri katılımcıların ifadelerine yansımıştır. Dolayısıyla aynı meslek içinde yaratılan ‘ayrım’ eşitsizliği derinleştirirken, ‘bilinci’ parçalamakta ve sınıfsal çelişkiyi derinleştirmektedir. Nitekim Çelik’e (2007, 2) göre eğreti çalışma ile ayrı düşünülmemeyecek olgular olarak esneklik ve kuralsızlık, emekçiler arasındaki katmanlaşmayı ve parçalanmayı mümkün kılan süreçler olarak öne çıkmaktadır. Bu anlamda eğreti çalışma ile sınıfsal parçalanma, yarattığı toplumsal ve siyasal etkiler bakımından birlikte ele alınmalıdır. Emegın parçalanması sürecinin görünümünden birisi olan örgütsüzleşme ise toplumsal ve siyasal etkilerin olgusal karşılığını ifade etmektedir.

Sınıf Bilinci, Örgütlen(eme)me ve Parçalanma

Kapitalist rejimin toplumsal sonuçlarına dair bütünsel bir kavrayış geliştiren emekçilerin bu rejime karşı bir alternatif üretme anlayışı “sınıf bilinci” olarak kabul edilir. Bu alternatif sistemin inşa edilmesi sürecinde egemen güce karşı mücadele geliştirilmesinin en önemli adımlarından birisi örgütlenmedir. Başka bir ifadeyle örgütlenme için olmazsa olmaz koşullarından birisi “sınıf bilincidir”. Bu bilinç, sınıfsal çıkarların çelişkili olduğunu ve bu çelişkilerin de bir çatışmayı getirdiğinin idrak edilmesi anlamına gelir. Bu anlamda sınıf mücadelesini ortaya çıkaran kolektif eylem süreci ve örgütlülük, sınıf bilinciyle başlayan bir sürecin sonucudur (Giddens 1981, 144). Örgütlülük, her şeyden önce kolektif bilincin varlığını gerektirir. Bir emekçinin toplumsal alanın bir aktörü olarak sermayeyle ve diğer emekçilerle olan ilişkisi/mesafesi şüphesiz bu kolektivitinin merkezindedir. Nitekim Micheal Mann’a (1973, 21) göre, “sınıf bilincinin” oluşması süreci birçok değişkenin bir araya gelmesiyle gerçekleşmektedir. Öncelikle aktörün kendi sınıfsal konumuna dair bilincini ifade eden sınıfsal kimliğin oluşması gerekmektedir. Bu kimliğin oluşumu, aynı zamanda sermayenin ve onların temsilcilerinin kendi sınıfsal konumuyla olan karşıtlığını da geliştirir. Böylece emekçi açısından toplumsal yapı içerisindeki farklı sınıfsal konumlar ve kendi sınıfsal konumuna dair bütünsel bir kavrayış geliştirilmiş olur.

Günümüz dünyasında ise orta sınıflaşmanın ve bağlı olarak beyaz yakalı emegın artması, sınıf tartışmalarını başka bir boyuta taşımaktadır. Özellikle “eğitim düzeyi yüksek, bireysel kariyer hedefleri olan, vasıf çeşitliliğine sahip, dayanışma bilinciyle sendikal ortak değer ve amaçlara bağlılığı zayıf” (Selamoğlu 2003: 68) beyaz yakalı emegın bu nitelikleri, neoliberal ekonomi politikalarının gelişimiyle yerleşikleşmiştir. Bunun yanında beyaz yakalılar, gerektiğinde

yönetimin işlevlerini de yerine getirebilecek vasıf ve yeterliliğe sahip olduklarından kendilerini yönetime daha yakın bir sınıfsal konuma yerleştirebilmektedirler (Erdayı 2012, 113). Dolayısıyla emekçi sınıflar arasında giderek genişleyen bir kitlenin alt-burjuvaziliğe (Callinicos & Harman 2006, 77) öykünmesi söz konusudur. Bu algıyla beyaz yakalı çalışanların kendi çıkarını sermayenin çıkarına denk görmesi “yanlış bilinç” (Lukacs 1998: 51) oluşturmaktadır. Böyle bir bilinç durumunun önemli sonuçlarından birisi, bireysel çıkarın sınıfsal çıkarların yerini almasıdır. Bu durum sınıfsal bilinç ve örgütlü mücadelenin ortaya çıkmasında önemli bir körlük meydana getirmektedir (Peker, 2020, 4). Özellikle neoliberal politikaların yarattığı risklerle yüklü, güvencesiz ve belirsiz ya da piyasanın belirlediği çalışma koşullarında norm kadroda statü hukukuna göre çalışanlar, ‘sahip olmanın’ dayanılmaz hafifliğini yaşamaktadırlar. Bu haklara sahip olamayanlar ise piyasa koşullarında dirençsiz kalmakta ve yedek emek gücü niteliğine bürün(dürül)mektedirler. Nitekim Marx’a (2011) göre sermayenin büyümesi ve teknolojik gelişmeler gibi faktörlere bağlı olarak büyüyen işsizlik, yedek emek ordusunu sürekli olarak beslemektedir. Bu kitlenin büyümesi, emekçi kesimin güvencesiz çalışma koşullarına boyun eğmelerinin ve örgütlü bir mücadeleden kaçınmalarının temel nedenidir. Zira “uygun bir alternatifin yokluğunda, yeni bir iş aramanın getirebileceği kişisel yıkım, zahmet ve maddi risklerin bilgisine sahip olan kimi emekçiler, hayatla başa çıkmak ve sefaletle düşmemek için, fiilen ‘yapabileceğinin en iyisini’ yapmaya ve rıza göstermeye karar verir.” (Blayton & Jenkins, 2007, 41). Neoliberal ilkelerle yönetilen kamu alanındaki atama kotaları, yedek öğretmen ordusunun en önemli hazırlayıcısıdır. Kamuda çalışmaya hazır olan ancak kamuda serbestleştirme ve piyasalaştırma uygulamaları nedeniyle kamuya atan(a)mayan öğretmenlerin bir bölümü, ücretli olarak istihdam edilirken bu hâliyle yedek öğretmen ordusunun en önemli hazırlayıcısıdır. Dolayısıyla sendikalı olmak ya da örgütlenmek bir tarafa statü hukukuna dayalı norm kadroda çalışıp kendini alt-burjuvazi gibi konumlandıran siyasal rantıye tabakası pozisyonunda olanların söylemleri, ‘kapıyı gösterme’ niteliği taşımaktadır ki bu durum ücretli öğretmenlerin ifadelerine de yansımıştır.

“Beğenmiyorsan buyur kapı orada diyorlar resmen. Dışarda çalışacak adam çok. Sırada bekliyorlar. Atanamayan o kadar öğretmen var ki adam sana muhtaç değil.” (K15)

“Ne kadar rezillik çeksen de sesini çıkarmayacaksın. Memnun değilsen buyur kardeşim kapı orada. Dışarıyı kurtlar sofrası... Birisi işi bıraksa ya da ayrılrsa da biz başlasak diye sırada bekleyen çok.” (K20)

Beyaz yakalı emekçiler olarak ücretli öğretmenlerin haklarının yasal düzenlemelerle güvence altına alınmamış olması, eleştiri teşebbüslerinde bile onlara ilişkin tahammülsüzlüğü üretmekte ve çok açıktır ki baskılanmaktadır. Bu durum onları örgütlenme talebinden de uzaklaştırır. Ancak unutulmaması gereken gerçeklik ise örgütlü mücadelenin, zaten kapitalist üretim ilişkilerinin geliştirdiği emek sömürsüne karşı oluşturulmasının gerekliliğidir. Bu koşullarda emekçi kitlelerin kazanımları için emek mücadelesi ve sendikal mücadele kaçınılmazken örgütlenmenin dinamiği, beraberinde sendikaları da, emek mücadelesinde daha aktif kılmak zorundadır. Dolayısıyla tüm sosyal ve ekonomik haklar, emek mücadelesi süresince elde edilen kazanımlar olarak tasavvur edilmeli ve sınıf bilincinin oluşması sürecinde bu kazanımlar göz ardı edilmemelidir (Özdemir 2006, 54).

Kamu emekçileri olarak ücretli öğretmenlerin yasal statülerini kavrayabilmek adına öncelikle

657 (4A-4B-4C) Sayılı Devlet Memurları Kanununa bakılması gerekmektedir. Ancak bu kanun metninde ücretli öğretmenlerin çalışma biçimine karşılık gelecek bir ibare bulunmamaktadır. Dolayısıyla bunun yerine daha genel bir tanımlama içeren 4857 Sayılı İş Kanunu dikkate alınabilir. Bu kanuna göre bir iş sözleşmesine dayanarak çalıştırılanlar, işçi olarak adlandırılmaktadır. Yasanın içeriğinde mavi yaka, beyaz yaka ayrımı yapılmadığından her iki kesim de işçi sıfatıyla tanımlanmaktadır. Dolayısıyla yasal çerçeveler içerisinde bir emekçi olarak kabul edilmenin ve sosyal haklardan faydalanmanın öncelikli koşulu bir sözleşmenin mevcudiyetidir. Kaldı ki bu yasa metninde güvence ile ilgili ibareler bulunsa da bu ibareler keyfi işten çıkarmaları önleyememiş hatta eğreti çalışma biçimlerinin de önünü açmıştır. Nitekim bu yasanın yürürlüğe girmesinden sonraki iki yıl içerisinde 15.531 işçi sendikal nedenlerle işten çıkarılmıştır (Türk-İş 2006). Kâğıt üzerinde sendikal hakları tanıyan bu yasaya rağmen sendikal sebeplerden dolayı işten çıkarılan emekçilerin sayısı ciddi bir hâl almışken, hakkında resmi bir bilgi dahi alınamayan ücretli öğretmenlerin aynı durumu deneyimleme biçimleri ciddi bir muammadır. Özlük haklarına ilişkin tüm kazanımlar için örgütlü mücadele kaçınılmazken hem ücretli öğretmenlerin sendikal örgütlenme noktasında pasifize oldukları hem de mevcut sendikaların bu konuda örgütlenmeyi iyi organize edemedikleri ifadelerden anlaşılmaktadır.

“Bizim yasal bir sözleşmemiz kadro durumumuz olmadığı için tabii sendikaya da üye olamıyoruz.” (K17)

“Sonuçta sendikaya üye olurken senden bir form istiyor. Ne bileyim işte emekli sicil numaranı falan soruyor bildiğim kadarıyla. Yani bizim böyle bir durumumuz yok. Biz yasal olarak da zaten geçiciyiz hatta statümüz yok. O yüzden de böyle bir hakkımız yok.” (K11)

“Bizim sendikaya üye olmamız zaten yasak da hadi olduk diyelim. Hadi ben sendikayı yarın bir gün dönem ortasında bana dediler ki artık çalışmıyorsun. Nasıl olacak o zaman? Sendika beni işe geri döndürebilecek mi ya da benim hakkımı nasıl savunacak? Kâğıt üstünde ben yokum zaten.” (K6)

“Biz sendikaya üye olamıyoruz zaten. Zaten sendikalar da çok bizi üye yapmak için herhangi bir şey yapmıyorlar. Okula geldiklerinde falan işte broşür verecek mesela diyor ki, aaa hocam siz ücretlisiniz pardon diyor, vermiyor. Haklı tabii şimdi ben üye olamam sendikaya niye bana versin ki. Öyle olunca da tabii sen böyle dış kapının dış mandalı...” (K4)

Ücretli öğretmenlerin ifadeleri bağlamında iki nokta önemlidir. İlki ücretli öğretmenlerin örgütlenme haklarına ilişkin pasif davrandıkları; diğeri ise ücretli öğretmenleri örgütlü mücadeleye dâhil etmede mevcut sendikaların ve sendikal anlayışın yetersiz kalması. Böyle bir tablo içerisinde sınıf her ne kadar genişlese de bu genişleme parçalanma, katmanlaşma ve hatta sınıf içinde sınıf üreten bir harekete dönüşmektedir (Çelik 2007, 2). Bu durum, kamu çalışanları arasında en fazla üyeye sahip sendikal oluşumların işverenle beraber (Özatalay 2018, 146) hareket ettiğine, diğer sendikaların ise ‘yasal’ kalıpları kıramadığına ve sadece ‘üye mücadelesi’ yürüttüğüne dair analizi desteklemektedir. Dolayısıyla eğitim emekçilerinin sendikal mücadeleleri, bu yönüyle aynı anda hem örgütlülüğü hem de ‘kapalı devre’ sendikal yapılardan dolayı parçalanmayı ifade eden karmaşık bir süreç hâline gelmektedir. Ancak bu başlık altındaki tartışmalar, neoliberal politikaların yerleştirilmesine ilişkin düzenlemelerin emek mücadelesini ve

sendikal örgütlenmeyi kırıncı ve tahrip edici organizasyonunu görmezden gelme anlamına gelmemekte, aksine tam da bu nedenle örgütlü mücadeleye ihtiyaç olduğunu iddia etmektedir. Bununla birlikte ücretli öğretmenlerin emek örgütlenmesini ifade eden sendikalara üye ol(a)mamaları ve dolayısıyla bu alan üzerinden örgütlü bir mücadele geliştirememeleri, zaten işin geçiciliğinin ve güvencesizliğinin bir sonucudur. Açıktır ki neoliberal politikalarla birlikte işgücü piyasasında başat değerler durumuna gelen sendikasılaştırma, kuralsızlaştırma ve güvencesizleştirme, GATS gibi uluslararası sözleşmelerle ve yasal düzenlemelerle kamuda da yerleştirilmektedir. Kamuda eğitim-öğretim hizmeti sunumunda ücretli öğretmenlerin emek süreçlerinde yaşadıkları kuralsızlık, güvencesizlik ve örgütsüzlük, birbirine eklenen, birbirini yeniden üreten ve bir bütün hâline gelen olgulardır. Bunun yanında ücretli öğretmenler sendikaların kendilerine karşı tutumlarını da eleştirirken, yasal statülerindeki belirsizliği örgütlenme pratikleri için kilit önemde görmektedirler.

Gramsci (1986, 264), kapitalist üretim biçiminde özel mülkiyet rejimine has işlevleri yerine getiren ve düzenin yasallığına dayanan sendikaların, sınıfsal bilinci inşa etme sürecinde sahip olduğu engellerin altını çizmektedir. Bu anlamda egemenin tasarrufuyla inşa edilen sınıfsal kimlik tanımının dışında, nesnel koşulların ortaya çıkardığı sınıfsal kimlik de ayrı bir yere konmalıdır. Nitekim sınıflar, kendisi dışında bir sınıfsal yapı olarak onunla mücadele etmeye başlayan ayrı oluşumlar değildir. Bilakis emekçiler, mevcut yapı içerisinde deneyimledikleri sömürü süreciyle, çelişkili çıkarlarla giriştikleri mücadeleler sonucunda kendi sınıfsal konumlarını keşfederler. Dolayısıyla sınıfsal konuma dair bilgi en başta değil en sondadır. Ancak bilinç geliştirme sürecinin bu yönü, bir emekçi olarak ücretli öğretmenin içerisine doğduğu kültürel, ideolojik ve siyasal yapının bu süreç içerisinde etkisini de dışlamaz. Bu anlamda ücretli öğretmenlerin emek süreçlerindeki kuralsızlığın yarattığı teorik ve pratik durumun, sınıfsal bilinç geliştirme ve örgütlenme süreçlerine etkisini irdelerken bu hususların da dikkate alınması gerekmektedir. Başka bir deyişle ücretli öğretmenler özelinde, sınıfsal bilinç ve örgütlenme pratiğini yalnızca gerekli maddi koşullarla değil, bu sürece eklenen farklı kültürel, ideolojik ve siyasal etkenlerle de açıklamak yerinde olacaktır. Bu durumu katılımcıların ifadelerinden de çıkarmak mümkündür.

“Bizim gelenekte şey var yani babam da hep söylerdi ‘Devletle damattan oç alınmaz’ diye. Şimdi biz hep böyle yetiştirildik. Evet, şu an biz mağduruz devlet tarafından şimdi bakıyorum sendika falan tamam hak savunuyor ama ben bazen yeri geliyor bu arkadaşlarla aynı fikirdeyim fark ediyorum ama rahatsız oluyorum. Yanlış bir şey söylemiyor evet yeri geliyor bizim de hakkımızı savunuyor tamam ama işte dedim ya yetişme tarzımızdan hem siyasi anlamda yani hem de işte sosyal olarak bir yan yana gelememe demeyelim de -çünkü geliyoruz aslında- kendimizi yan yana rahat hissetmeme durumu da oluşuyor.” (K9)

K9’un, politik görüşünü inşa eden “habitus” (Bourdieu 2021) devlete bakışını ve emek mücadelesini etkilemektedir. Bu durum Türkiye özelinde hâlâ büyük anlatıların devamının ve topluma aidiyet simgelerinin sürekliliğinin kültüre yansıdığını gösterirken sendikal mücadelenin emekçi kitleler üzerinde ürettiği anlam üzerine yeniden düşünme gerekliliğini ortaya koymaktadır. Yine bu durumun en önemli yansımalarından birisi K8’in ifadelerine yansımaktadır.

“Atanamayan öğretmenler falan eylem yapıyorlar bazen ya da işte ücretliler de var. Ben

mesela çok garipsiyorum bu durumu kendimce. Bana göre öğretmen eylem yapmaz yani yapmamalı. Hayır, bu insanlara kızdığım için söylemiyorum da onlar da mecbur kalıyorlar, kalıyoruz yani. Öğretmen dediğin bu toplumun aynası sonuçta bu toplumu ileri taşıyacak meslek... Ben yakıştıramıyorum yani hem öğretmenlere hem de ülkemize...”
(K8)

K8, öğretmenleri bir emekçi olarak tanımlamanın ötesinde ‘toplumu ileri taşıyacak’ bir güç olarak görmektedir. Bu yaklaşımda öğretmenin bir emekçi olarak emek mücadelesi içerisinde yer alması ve otoriteye direnci, topluma mâl edilmiş bazı kültürel değerler zemininde değerlendirilmektedir. Tarihsel olarak bakıldığında Türkiye’de öğretmenlik mesleğinin Cumhuriyet Dönemiyle kazandığı toplumsal anlam çoğunlukla ‘idealistik’ ve ‘fedakârlık’ kavramları çerçevesinde gelişmiştir. Bu anlayış öğretmenlik mesleğine ilişkin bir mit yarattığı gibi yeni Cumhuriyetin kalkınmasında yüklenicileri öncü misyon ve devletin ayrıcalıklı memurları olmaları; ek olarak devletin kendilerine iş vererek köylülükten kopuşlarını sağlaması bu miti daha da güçlendirmiştir. Refah devleti uygulamalarının kamusal hizmetleri ön plana çıkarması ve eğitim-öğretimin kamusal sunumu bu miti adeta mühürlemiştir. Geline nokta ise piyasalaştırılan eğitim-öğretim hizmetlerinin emekçisi olarak öğretmenler, bu piyasanın gerekleri olarak bahsedilen değerlerden bağımsız değildirler (Buyruk 2015, 276). Buna rağmen öğretmenlik habitusu, praksi belirlenmektedir. Nitekim K8’in ifadesinden de anlaşılacağı üzere öğretmenlik mesleğinin bu ‘arkaik’ anlamının K9’un ifade ettiği ve devlete itaati önceleyen siyasi habitusla girdiği ilişki, emek mücadelesi sürecini belirlemektedir. Dolayısıyla öğretmenlik mesleğinin emek sürecindeki bu özgül konumu sınıf bilincinin ve kolektif aidiyetin oluşması sürecine farklı şekillerde etki etmektedir.

Toplumsal Morfoloji, Özneliğin Üretimi ve Ücretli Öğretmenlik

Kültürel etkileşimin bir ürünü olarak özneler, karşılıklı etkileşime bağlı biçimde süreç içinde inşa edilir. Bununla birlikte iktidar tarafından inşa edilme potansiyelini barındıran özneler, iktidarı yeniden üretirken iktidarın taşıyıcısı da olabilmektedirler (Faucoult 2021). Bu hâliyle aidiyetin oluşma sürecinin belirleyicisidirler ve örgütlenme pratiklerine etki ederler. Dolayısıyla özneler, kültür, bürokrasi ve iktidar, karşılıklı bir ilişki içerisinde birbirlerini üretirler. Aynı zamanda ideolojik, kültürel ve siyasal birtakım dinamiklerden beslenen ve yeni süreçlerin üreticisi ve taşıyıcısı olan emekçi öznelerin alışkanlıkları süreklilik kazanarak bedende somutlaşır (Bourdieu *et al.* 1990: 277). Farklı bireysel ve kolektif pratiklere sahip özneler olarak ücretli öğretmenlerin, öğretmen olarak görevlendirilmelerinde, -neoliberal politikalarından kaynaklananın dışında- Türkiye’deki politik ve bürokratik dinamiklerden beslenen homojen ölçütlerin yokluğu, ücretli öğretmenlerin kendi aralarındaki bölünmenin ve parçalanmanın taşıyıcısı durumundadır.

“Bakıyorsun adam iki yıllık muhasebe bilmem ne bölümü bitirmiş, araya adam sokmuş gelmiş ücretli öğretmenlik yapıyor. Tamam, hiç kimseyi küçümsemek için söylemiyorum ama yani bir öğretmen vasfı da yok ki. Adam okuldan çıkıyor gidiyor hayvan bakıyor. Mesela ben bu adamla nasıl bir araya geleyim de işte mücadele edeyim bu sistemle? Aynı dili konuşmuyoruz bir kere. Adamın umurunda mı yani üç kuruş para için gelmiş, bu mesela para için gelmiş resmen. Bir Eğitim Fakültesi mezunu öyle değil mesela. Derdi öğretmenlik yapayım kendi mesleğimi icra edeyim değil. Sınıfın başında duruyor maksat boş kalsın. Alıyor parasını gidiyor köyüne,

Allah'ına şükrediyor geçiyor. Böyle çok var bunlarla olmaz, birlik olmak itiraz etmek falan.” (K2)

K2'nin de işaret ettiği üzere, ücretli öğretmenlerin egemene karşı duruşlarının parçalı olmasının nedenlerinden birisi de çok çeşitli kültürel ve sosyal sermaye (Bourdieu 2021) tiplerinin öznelik üreterek aynı sınıfsal zeminde bir araya gelmesidir. Nitekim Bourdieu'ya (2021: 125) göre sınıf mücadelesindeki kilit etkenlerden birisi farklı sermaye tiplerinin kendi aralarında oluşturdukları “değişim kuru”dur. K2'nin bahsettiği örnekteki ücretli öğretmen, eğitim ve kültürel sermayesinden kaynaklanan pozisyonunu, sosyal sermayesi üzerinden araçsallaştırarak kullanmakta ve ‘araya adam sokarak’ ücretli öğretmenliğe devam etmektedir. Türkiye’de makro düzeyden mikro düzeye kadar, sosyal sermayenin kullanımı içerisine gömülü nepotizmin ve klientalizmin hâkim olduğu ‘siyasal habitus’ (Bourdieu 2014) içerisinde bu durumun pek de sıra dışı olmadığı katılımcıların ifadelerine yansımıştır.

“Önceki çalıştığım okulda yarıyıl tatiline girerken müdür bey çağırdı beni. İşte yeni tayin bir kadrolu öğretmen gelecek o yüzden seninle çalışamayacağız ikinci dönem falan dedi. Tamam dedim çıktım ne diyeyim. Sonra duydum ki Milli Eğitim Müdürünün yeğeni yeni mezun, benim yerime gelmiş başlamış ücretli olarak.” (K7)

“Güya işte Milli Eğitimin şartları var ücretli öğretmenlik için. İşte yok KPSS puanı yok Eğitim Fakültesi... Hepsi hikâye... Partiden birini buldun mu diploman olmasına bile gerek yok. Bizim okulda sorun bakalım kaç tane ücretli Eğitim Fakültesi mezunu.” (K15)

“Şahsen ben de torpille karşıyım mesela. Ama daha önce yaşadık bazı şeyleri. Ben PDR mezunuyum mesela KPSS puanım da 76 o dönem... Bu kriterlere göre ücretliye alınması gereken ilk kişi benim. Ama beni çağırmadılar sonraki sene hiç problem de yok ortada. Duydum ki partiden liste gitmiş seçim yaklaştı ya. Felsefe mezunu mu dersin muhasebe mezunu mu dersin ne ararsan var bir ben yokum. Benim öyle anam babam yok bana bakacak. Bir dönem iş de bulamadım. Ekonomik durumlar falan derken depresyona girdim. Sonra bir zincir markete girdim bir süre çalıştım baktım olmuyor. Ben de akıllandım ağabeyimin tanıdıklarıyla partiden bir torpil ayarladım. Bu sefer o listeye benim de adım yazıldı. İşte insanlar böyle torpil peşinde koşarlar.” (K19)

Katılımcıların ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, kimi ücretli öğretmenler ücretli öğretmenlik gibi güvencesiz ve esnek bir çalışma biçiminin içerisine dâhil olmak için sosyal sermayelerini, siyasal sermayelerini kullanmaktadırlar. Bu süreçte bazı örgütler, toplumsal etkileşimler, kişiler etkili olmaktadır. Fakat burada daha da önemlisi birer özne olarak ücretli öğretmenlerin özgürleşme ve direnme pratiklerine alan açıp açmayacaklarıdır. Bu hassas dengede piyasa koşullarının yarattığı tahribat ve toplumsal baskıyı kıramadıkları gibi sosyal ve siyasal sermayelerini sürece dâhil eden ücretli öğretmenler, kolektif dayanışmaya ilişkin süreçleri olumsuz etkilemektedirler. Ücretli öğretmenlerin bireyselliklerini öznelik üretme sürecinde baskın kılan ve bu durumu idealize edip üreterek öznelik kapasitelerini kolektif pratiklerden uzaklaştıran dinamikler, Kamu Personeli Seçme Sınavı (KPSS) ile hazırlanmaktadır. Çünkü KPSS sınavıyla -daha üniversite sıralarında- rekabete sürüklenen öğretmen adayları için bu sınav geleceklelerini

belirleyen hayati bir dönüm noktası niteliğinde görülmektedir.

“KPSS bizim için öyle bir dönüm noktası ki, kazanırsan hayatın kurtuluyor kazanamazsan ücretli öğretmenlik batağına saplanıyorsun.” (K18)

Aslında ücretli öğretmenleri her şartta ‘strateji’ üretmeye iten koşullar onların siyasal ve sosyal sermayeleri, cinsiyetleri, alışkanlıkları vb. gibilerle ilgili olmakla birlikte içinde yaşadıkları makro iktisadi koşullardan da bağımsız değildir. Hatta çoğu zaman bu makro iktisadi koşullar mikro dinamikleri işlevsel kılmada itici faktör olarak rol oynamaktadır. Nitekim on binlerce mezun öğretmen aday, bu sayıdan daha fazla öğretmene ihtiyaç olmasına rağmen atama kotası uygulandığı için atan(a)mamakta ve bu durum öğretmen açığını arttırmaktadır. Bu koşullarda ataması yapılmayan mezunlar, ücretli öğretmen olarak istihdam edilmektedir. Böylelikle sadece hizmet ‘maliyeti’ düşürülmekle kalınmamakta aynı zamanda emek piyasasındaki tahakküm gücü de arttırılmaktadır. Bu sürecin ifade ettiği iktisadi rasyonalite, neoliberal politikaların sirayetiyle açıklanabilir. Temel bir kamu hizmeti olarak eğitim-öğretimin, neoliberal aklın ele geçirdiği siyasal yapı ve kamu yönetimi anlayışının bir sonucu olarak, uluslararası sözleşmeler ve ‘yapısal reformlar’ ile piyasa mekanizması tarafından biçimlendirilmesi, bu yapının aktörlerini ve emek sürecine dâhil olmak isteyen/dâhil olan öznelere benzer şekilde etkisi altına almaktadır. Bu tablonun en somut görünümünden birisi, eğitim sürecinde yaşanan birçok problemin bireysel düzleme aktarılarak öğretmenler arasındaki parçalanma sürecinin derinleştirilmesidir. Dolayısıyla bahsi geçen sınavın öğretmenin mesleki yeterliliğini ölçmek konusundaki iddiası, ücretli öğretmenlerde karşılık bulamamaktadır. Kaldı ki sınavın yukarıda bahsedilen neoliberal gerekçelerle öğretmen istihdamı sürecine sonradan eklenmesi, öğretmen adaylarının mesleki yeterliliklerini ölçme işlevine dair önermeyi sorgulanabilir hâle getirmektedir (Güvercin 2014, 6). Bu durumda merkezi sınavlar ile eğitim sisteminde var olan kadro açığı daimi hâle gelmiş ve ataması yapılmayan öğretmenlerden oluşan “kafa emeği yedek ordusu” (Poulantzas 1975: 311) ortaya çıkmıştır. Böylece KPSS, öğretmenler arasındaki parçalanmayı yaratan ve sorunu bireysel düzlemde ele almaya zorlayan mekanizmanın önemli bir parçası durumuna gelmiştir.

Açıktır ki ücretli öğretmenlerin, güvencesiz ve sendikasıız çalışmalarıyla bireyselleşme ve parçalanma arasında doğrudan ve nedensel bir ilişki vardır. Bu nedensel ilişkiyi tetikleyen faktörler, neoliberal kapitalizmin hem küresel hem de yerel düzeyde dönüştürdüğü politikalar nedeniyle yapısal birtakım dinamiklerden kaynaklandığı kadar ücretli öğretmenlerin öznel uğraklarıyla ilintilidir. Ancak bu öznel uğraklar tamamıyla yapısal dinamiklerden sağlıktık değildir. Dolayısıyla kolektivitinin anlaşılması için emek sürecindeki bireyler arasında gelişen karşılıklı bağımlılık ilişkisiyle bireysel çıkarlarının peşinde koşan görünüşte özerk kişilerin oluşturduğu yığın anlaşılması gerekmektedir. Zira bu iki uç, aynı durumun birbirleriyle ilişkili yönleri olarak ayrılamaz niteliktedir (Sayers 2018, 91). Bu iki ucun olanca mücadele enerjisini ve motivasyonunu birbirleri üzerinde kullanmaları, onları birbirinden daha da uzaklaştırırken, birbirleri için birbirlerine ifade ettikleri anlamı başkalaştırmaktadır (Ollman 2012). Marx (2014), bu durumu ‘yabancılaşma’ olarak tanımlar. “Etkinliğin toplumsal karakteri... burada yabancı ve nesnel bir şey olarak görünür ve bireylerin karşısına; onların birbirleriyle olan ilişkisi olarak değil, onlardan bağımsız bir şekilde var olan ve karşılıklı kayıtsız bireyler arasındaki çatışmalardan doğan ilişkilere tabiiyet olarak çıkar. Her bir birey için hayati bir koşul durumuna gelen etkinliklerin ve ürünlerin genel değişimi, bu bireylerin karşılıklı içsel bağıntılılıkları, onlara

burada yabancı, özerk, bir nesne gibi görünür.” (Marx 2014, 157).

Sonuç

Kapitalizmin 20. yüzyılın son çeyreğinde girdiği kârlılık krizini aşma yolu olarak öne çıkarılan neoliberal politikalar, IMF, WB gibi ulus üstü örgütlerin önemli rol oynadığı uluslararası anlaşmalar ve “yapısal uyum programlarıyla” siyasi, toplumsal ve kültürel yaşamın işleyişinde bir dönüm noktasıdır. Bir çıktı olarak ulus devletler mal ve hizmet üretiminden görece olarak çekilip özelleştirme, piyasalaştırma ve serbestleştirme uygulamalarıyla piyasa koşullarının hâkim olması, çalışma yaşamını, istihdam biçimini, örgütlenmeyi, çalışan tipini ve işin doğasını doğrudan etkilemiştir. İşleyiş, genel anlamda beyaz yakalı emeği daha özel anlamda ise eğitim emekçilerini de etkilemiş, güvencesizliğin, sendikasızlığın, kuralsızlığın bir yansıması olarak “eğreti istihdam” biçimi, eğitim-öğretim emekçileri olarak öğretmenleri de etkilemiştir. Ücretli öğretmenlik ise sürecin eğitim-öğretim hizmetlerinde vücut bulmuş biçimdir.

Norm kadroda statü hukukuna göre çalışmanın yanında, vekil ve ücretli öğretmenlik uygulamalarıyla eğitim emekçileri arasında yaratılan eşitsizlik, esnek, güvencesiz ve kuralsız çalıştırılan ücretli öğretmenlerle daha da derinleştirilmiştir. Tam tersi olması gerekirken bireyselleşmeyi ve paralelinde parçalanmayı üreten bu eşitsizlik durumu, eğitim emekçilerini bir sınıf olarak örgütlenme bilincinden de uzaklaştırmaktadır.

Güvencesiz çalışmaya rağmen sendikal örgütlenme noktasında çok kararlı davranmayan ücretli öğretmenlerin bu durumuna sendikaların da yeterli ilgiyi göstermediklerini mülakatlar ortaya koymaktadır. Bu koşullarda farklı stratejiler üreten ücretli öğretmenler, işe sahip olmada ve işte tutunmada ülkenin siyasal habitusu içine yerleşmiş bulunan nepotizmi devreye sokmaktadırlar

Mülakatlar göstermektedir ki ücretli öğretmenlerin güvencesiz çalışma koşullarıyla parçalanma süreçlerinde neoliberalizmin tetiklediği yapısal dinamikler son derece başatır. Ancak unutulmaması gereken bir başka gerçeklik ise -neoliberal politikalar dışsallaştırılmadan- ücretli öğretmenlerin öznel deneyimleri ve içinde yaşanan toplumun dinamiklerinin ürettikleridir.

BİBLİYOGRAFYA

- Akkaya Y. 2004, "Küreselleşme Versus Sendikasılaştırma ve Yoksullaştırma". *Çalışma ve Toplum* 2004-3, 93-122.
- Bauman Z. 2015, *Bireyselleşmiş Toplum*. İstanbul.
- Beck U. 2011, *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru*. İstanbul.
- Belek İ. 2004, *Esnek Üretim, Derin Sömürü*. İstanbul.
- Bhalla, A. & Lapeyere, F. 1997, "Social Exclusion: Towards an Analytical and Operational Framework," *Development and Change* 28 (3), 413-433.
- Blayton P. & Jenkins J. 2007, *Key Concepts in Work*. London.
- Bourdieu P. & Wacquant L. 2014, *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*. İstanbul.
- Bourdieu P. 2021, *Ayırım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*. Ankara.
- Bourdieu P. 2022, *Dünyanın Sefaleti*. İstanbul.
- Bourdieu, P. & Boltansky, L. & Castel, R. & Chamboredon, JC & Schnapper, D. 1990, *Photography: A Middle-Brow Art*. Stanford.
- Buyruk H. 2015, *Öğretmen Emeginin Dönüşümü*. İstanbul.
- Callıncos, A. & Chris, H. 2006, Neo-liberalizm ve Sınıf İşçi Sınıfı Değişti mi?. İstanbul.
- Çelik A. 2007, "Eğreti Emek- Parçalanmış Sınıf". *Birikim* 217, 1-12.
- Demirer D. K. 2012, "Eğitimde Piyasalaşma ve Öğretmen Emeginde Dönüşüm". *Çalışma ve Toplum* 2012-1, 167-186.
- Erdaylı A. U. 2012, *Beyaz Yakalı İşçilerde Örgütlenme: Türk Bankacılık Sektöründe Bir Alan Araştırması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi. İstanbul.
- Frade, C. & Darmon I. & Laparra, M. 2004, Precarious Employment in Europe: A Comparative Study of Labour Market Related Risks in Flexible Economies, Managing Labour Market Related Risks in Europe: Final Report, Kaynak: https://cordis.europa.eu/docs/projects/files/HPSE/HPSE-CT-2001-00075/82608321-6_en.pdf Erişim Tarihi: 15 Mart 2024.
- Foucault M. 2015, *Büyük Kapatılma*. İstanbul.
- Foucault, M. 2021 *Özne ve İktidar Seçme Yazılar-2*. İstanbul.
- Giddens A. 1999, *İleri Topluların Sınıf Yapısı Marks'ın Sınıflar Teorisi, Sonraki Teoriler ve Eleştirel Değerlendirmeler*. İstanbul.
- Gorz A. 2001, *Yaşadığımız Sefalet, Kurtuluş Çareleri*. İstanbul.
- Gramsci A. 2011, *Hapishane Defterleri*. İstanbul.
- Güvercin, G. 2014, "Öğretmenlik Mesleğinde Kökten Bir Dönüşüm: Ücretli Öğretmenlik". Eds. A. Yıldız, *İdealist Öğretmenlerden Sınava Hazırlayıcı Teknisyene: Öğretmenliğin Dönüşümü*. İstanbul, 139-178.
- Jain A. & Hassard J. 2014, Precarious Work: Definitions, Workers, Affected and OSH Consequences. Kaynak:http://oshwiki.eu/wiki/Precarious_work_definitions_workers_affected_and_OSH_consequences. 2014, April 7, OSHWIKI veri tabanı.
- Jessop B. 2003, "Changes in Welfare Regimes and the Search for Flexibility and Employability", *The Political Economy of European Employment: European Integration and the Transnationalization of the (Un)Employment Question*. Eds. H. Overbeek, London and New York, 29-51.
- Lapavistas C. 2008, "Neoliberal Dönemde Anayolcu İktisat Kuramı". Eds. A. Saad-Filho & D. Johnston, *Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki*. İstanbul, 59-75.
- Seyidoğlu H. 2003, *Uluslararası İktisat, Teori, Politika ve Uygulama*. İstanbul.
- Yıldız N. 2008, "Neoliberal Küreselleşme ve Eğitim". *D. Ü. Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi* 11, 13-32.
- Kazgan G. 2002, *Küreselleşme ve Ulus Devlet: Yeni Ekonomik Düzen*. İstanbul.
- KESK. 2010, Mart 31, Kamuda Esnek Çalıştırma ve Toplam Kalite Yönetimi, Kaynak: <https://kesk.org.tr/2010/03/31/kamuda-esnek-calistirma-ve-toplam-kalite-yonetimi/> Erişim Tarihi: 10 Mart 2024.
- Lefebvre H. 2019, *Gündelik Hayatın Eleştirisi 1*. İstanbul.

- Lukacs G. 1998, *Tarih ve Sınıf Bilinci*. İstanbul.
- Manisfield N. 2006, *Öznellik/Freud'dan Haraway'e Kendilik Kuramları*, İstanbul.
- Mann M. 1973, *Consciousness and Action Among the Western Working Class*. London.
- Marx K. 2011, *Felsefenin Sefaleti*. İstanbul.
- Marx K. 2014, *Grundrisse: Ekonomi Politigin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*. İstanbul.
- McGovan F. 1999, "Globalization in Hard Times: Contention in the Academy and Beyond". Eds. G. Ritzer, *The Blackwell Companion to Globalization*. Malden
- Ollman B. 2012, *Yabancılaşma: Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*. İstanbul.
- Özatalay C. 2016, "Neoliberalleşen Türkiye'de İşçi Sınıfının Parçalanması". Eds. L. Sunar, *Türkiye'de Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik*. Ankara, 139-161.
- Özdemir A. M. 2006, "Üretim Söylemlerindeki Dönüşüm: Kolektif Hak Kavramı ve Emegin Hukuku". *Çalışma ve Toplum* 2006-2, 49-60.
- Peker T. C. 2020, "Düşün İşçileri Açısından Sınıf Bilinci ve Örgütlenme Arasındaki İlişki". *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi* 2, 223-256.
- Peters A. M. & Bulut E. 2014, *Bilişsel Kapitalizm! Eğitim ve Dijital Emek*. Ankara.
- Pierson C. 1991, *Beyond the Welfare State? The New Political Economy of Welfare*. Pennsylvania.
- Poulantzas N. 1975, *Classes in Contemporary Capitalism*. London.
- Sayers S. 2018, *Marx ve Yabancılaşma Hegelyan Temalar Üzerine Yazılar*. İstanbul.
- Selamoğlu A. 2003, "İşçi Sendikacılığında Yeniden Yapılanma ve Örgütlenme Modeli", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* VI, 63-98.
- Sennett R. 2002, *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*. İstanbul.
- Soydan T. 2007, "Küreselleşme Sürecinin Eğitim Alanına Etkileri". Eds. E. Oğuz & A. Yakar. *Küreselleşme ve Eğitim*. Ankara, 181-212.
- Standing G. 2019, *Prekarya Yeni Tehlikeli Sınıf*. İstanbul.
- Temiz H. E. 2004, "Eğreti İstihdam: İşgücü Piyasasında Güvencesizliğin ve İstikrarsızlığın Yeni Yapılanması", *Çalışma ve Toplum* 2004-2, 55-80.
- Tokatlıoğlu M. Y. 2005, *Küreselleşme ve Kamu Hizmetleri*. İstanbul.
- Türk Eğitim Sen. 2023, Aralık 26, Eğitimde Acil Durum Alarmı Çalıyor: Ücretli Öğretmenlik Kaldırılmalı. 71 İlde 66 Bin 780 Ücretli Öğretmen Çalıştırılıyor. Kaynak: <https://turkegitimsen.org.tr/egitimde-acil-durum-alar-mi-caliyor-ucretli-ogretmenlik-kaldirilmali-71-ilde-66-bin-780-ucretli-ogretmen-calistiriliyor/>. Erişim Tarihi: 13 Nisan 2024.

Rhodian Amphora Stamps from the Cappadocia Güray Museum

Kapadokya Güray Müze'den Rhodos Amphora Mühürleri

Erkan ALKAÇ*

Highlights:

- The examples housed at the Cappadocia Güray Museum will contribute to research on Rhodian amphora stamps for mold identification.
- These stamps will serve as references for examples containing the same names in excavations, surface surveys, and museum research.
- The Rhodian amphora seals from the Güray Museum in Cappadocia are introduced to the literature.

Abstract: The Cappadocia Güray Museum is a private institution housing a diverse array of archaeological artifacts from different historical periods. Among the museum's inventory are three amphora stamps, all originating from the island of Rhodes. The eponyms and fabricant names have been identified on these stamps. The names Ἀρχοκράτης II and Ἀλεξίμαχος have been determined among the eponym stamps. It is stated that Ἀρχοκράτης II served in c. 185 B.C. and Ἀλεξίμαχος in c. 150 – c. 147 B.C. The fabricant's stamp belongs to Ὀλυμπος I. The stamps on amphorae with both handles preserved are important for determining the activity period of this fabricant. The magistracy years of the eponyms associated with Ὀλυμπος I indicate the fabricant produced amphorae between c. 185 – c. 174/172 B.C. On the stamp where the name of Ἀρχοκράτης II was determined as the eponym, the month name Δάλιος and a rose symbol are found. On the stamp where the name of the eponym Ἀλεξίμαχος was identified, Πάναμος is the month's name. There is a burning torch device on the stamp, where the fabricant's name is Ὀλυμπος I.

Keywords: Cappadocia Güray Museum, Rhodes, Amphora stamp, Eponym, Producer

Summary: Rhodes Island is known for its significant contribution to the Greek amphora stamping tradition. Amphorae from Rhodes have been stamped since the late 4th century B.C and form the largest group of Greek-origin amphora stamps. These stamps are found in various places across the Mediterranean, Aegean, Black Sea, Red Sea, Mesopotamia, and Iran. Generally, the handles of the island's amphorae are stamped. One handle bears the name of the amphora producer, while the other displays the name of the Helios priest governing the island for a year, overseeing the sale of its products. Amphorae bearing both the producer's and governor's names are crucial for determining the earliest and latest production dates. In addition to the names of governors and producers, amphora stamps also feature month names. Symbols on these stamps exhibit rich diversity, including the rose, Helios, eagle atop a thunderbolt, dot, rosette, caduceus, herma, burning torch, cornucopia, grape cluster, and wreath. Symbols can appear to the right, left, above, below, alongside, or in the middle of inscriptions. The island's stamp forms are rectangular, round, oval, or square. Apart from the main stamp, secondary stamps are often found beneath the handle's lower section. The practice of stamping Rhodian amphorae continued until the mid-1st century B.C. Generally, these amphorae were used for exporting island wine or olive oil.

* Assoc. Prof. Dr., Mersin Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Çiftlikköy Kampusu, 33343, Mersin – Türkiye, ealkac77@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9436-2501.

The Cappadocia Güray Museum is a privately-owned institution that houses a diverse array of archaeological artifacts spanning different historical periods. Among its collection are three amphora stamps, all originating from the island of Rhodes. This article specifically focuses on the Rhodian amphora stamps housed in the Cappadocia Güray Museum. Although the exact discovery locations of the studied stamps are unknown, the aim of this article is to identify and date the administrative and producer names found on Rhodian amphora stamps.

Eponyms and fabricant names have been identified on these stamps at the Cappadocia Güray Museum. Two eponyms, Ἀρχοκράτης II and Ἀλεξίμαχος, have been identified. The eponym Ἀρχοκράτης II is noted to have served circa 185 BCE. The stamp bearing Ἀρχοκράτης II's name also features the month name Δάλιος and the rose symbol. This administrator's name appears with different month names as well. The example at the Güray Museum matches the RE-APXOKPATHΣ 02-ΔΑΛΙΟΣ-002 stamp from the Alexandria Benaki Collection. The eponym Ἀλεξίμαχος served between circa 150 and 147 BCE. The stamp bearing Ἀλεξίμαχος' name includes the month name Πάναμος. This administrator's name is also confirmed with different month names. The example at the Güray Museum matches the RE-ΑΛΕΞΙΜΑΧΟΣ-ΠΑΝΑΜΟΣ-013 stamp from the Alexandria Greco-Roman Museum.

The name Ὀλυμπος I has been identified on the producer stamp. A burning torch symbol lies horizontally to the right of this name. The producer often chose the burning torch or occasionally the rose symbol on stamps. Stamps on intact-handled amphorae are crucial for dating this producer's activity period. The years associated with eponyms linked to Ὀλυμπος I indicate amphora production from circa 185 to 174/172 BCE. The example at the Güray Museum matches the RF-ΟΛΥΜΠΙΟΣ 01-005 stamp from the Alexandria Gabbari Necropolis.

The examples showcased at the Cappadocia Güray Museum will contribute to comparative studies of amphora stamps. These stamps will be used as references for examples with identical names found in excavations, surveys, and museum research.

Öne Çıkanlar:

- Kapadokya Güray Müzesi'nde bulunan bu örnekler, Rhodos amphora mühürlerinin kalıp tespiti araştırmalarına katkı sağlayacaktır.
- Bu mühürler kazı, yüzey araştırmaları ve müze araştırmalarında aynı isimleri içeren örnekler için de referans olacaktır.
- Kapadokya Güray Müze'deki Rhodos amphora mühürleri literatüre tanıtılmıştır.

Öz: Kapadokya Güray Müze, özel bir kuruluştur. Bu müzede farklı dönemlere tarihlenen arkeolojik eserler sergilenmektedir. Müze envanterinde üç adet amphora mühürü bulunmaktadır. Mühürlerin tamamı, Rhodos Adası kökenlidir. Bu mühürlerde eponym ve üretici isimleri tespit edilmiştir. Eponym mühürlerinde Ἀρχοκράτης II ve Ἀλεξίμαχος'un isimleri belirlenmiştir. Eponym Ἀρχοκράτης II'nin MÖ c. 185 yılında ve Ἀλεξίμαχος'un MÖ c. 150 – c. 147 yılları arasında görev yaptığı belirtilmektedir. Üretici mühürü de Ὀλυμπος I'e aittir. Her iki kulpu korunmuş amphoralardaki mühürler, bu üreticinin faaliyet döneminin belirlenmesi için önemlidir. Ὀλυμπος I ile ilişkilendirilen eponymlerin görev yılları, üreticinin MÖ c. 185 – c. 174/172 yılları arasında amphora ürettiğine işaret etmektedir. Eponym olarak Ἀρχοκράτης II'nin isminin belirlendiği mühürde ay adı Δάλιος ile gül sembolü görülmektedir. Eponym Ἀλεξίμαχος'un isminin saptandığı mühürde ay adı olarak Πάναμος bulunmaktadır. Üretici adının Ὀλυμπος I olduğu mühürde yanan meşale sembolü yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kapadokya Güray Müze, Rhodos, Amphora mühürü, Eponym, Üretici

Introduction

Located in Nevşehir province, Avanos district, and formed through digging the rock underground, the Cappadocia Güray Museum is a private museum under the Ministry of Culture and Tourism. This private museum preserves many archaeological artifacts dating from the Late Chalcolithic

to the Ottoman period. Within the artifact collections of the Cappadocia Güray Museum, there are three stamped amphora handles. The three amphora stamps are analyzed in this article. The aim of this study is to date the amphorae and to identify the names of the eponyms and fabricants from the stamps on their handles. These stamps will contribute to the research on amphora matrices. The find-spots of these amphora stamps are unknown. The stamps were officially added to the museum's inventory in 2024.

Rhodian amphorae were regularly stamped between the late 4th century B.C. and the mid-1st century B.C. (Alkaç 2014, 213-229). The stamps of this island are the largest geographical group among Greek examples (Börker & Burow 1998, 13). Rhodian amphorae typically feature stamps on both handles. On one handle of a Rhodian amphora is the name of the amphora fabricant and on the other handle is the name of the eponym. This eponym is the Helios priest of the island under whose control were the production and commercial activities for one year (Grace 1948, 144). In addition to the names of fabricants and eponyms, the stamps also bear various symbols and Rhodian month names (Cankardeş-Şenol 2006, 105-109).

On the stamp with a rose device in the center there is the name of the eponym Ἀρχοκράτης II and the month Δάλιος (fig. 1). On the stamps with this eponym name a star, Helios head and ivy leaf symbols are also found (Cankardeş-Şenol 2015, 560-568). The eponym was in office in c. 185 B.C. in Period IIIb (Finkielsztejn 2001, 192, tab. 19). The eponym Ἀρχοκράτης II is known to be associated with the fabricants Ἀγαθοκλῆς II, Ἀγορᾶναξ, Ἄριστος, Δαμοκλῆς, Δόκιμος, Μαρσύας and Φιλαινίος (Cankardeş-Şenol 2017, 211). For the stamps issued in association with this eponym see Histria (Canarache 1957, 242, no. 554), Necropolis of Lilibeo (Brugnone 1986, 14, no. 14), Pergamon (Börker & Burow 1998, 27, no. 163, taf. 7; 86, no. 120, taf. 24), Patara (Dündar 2017, 114, Rh.43), Delos (Cankardeş-Şenol 2015, RE-APXOKPATΗΣ 02-018-019), Crocodilopolis-Arsinoe (Empereur 1977a, 47-51, no. 140-152), Tanis (Chaby 2009, 10, no. 16b), Alexandria (Sztetyłło 1978, 273, no. 21), Carthage (Delattre 1901, 23, no. 19), Syracuse National Museum (Gentili 1958, 38; 52, no. 67.14-67.5, fig. 2), Warsaw National Museum (Sztetyłło 1983, 81, no. 40), Donato Morelli Collection (Nachtergaele & Pintaudi 1998-1999, 172, no. 20), Cairo Museum (Milne 1905, 111, no. 26047) and the National Museum of Athens (Jöhrens 1999, 271, AS 15). An identical die is known in the Benaki Collection in Alexandria (Cankardeş-Şenol 2015, 561, RE-APXOKPATΗΣ 02-ΔΑΛΙΟΣ-002).

On the stamp the name of the eponym Ἀλεξίμαχος and the month Πάναμος are read (fig. 2). The magistracy of the eponym is dated to c. 150 – c. 147 B.C. in Period IVb (Finkielsztejn 2001, 193, tab. 20). The eponym Ἀλεξίμαχος dates the activity of the fabricants Ἀνδρικός, Ἀντίμαχος, Διόδωτος I, Ἑρμίας, Εὐκλείτος, Θεύμναστος, Ἰππποκράτης, Μάνης, Μηνόθεμις and Τιμώ II (Cankardeş-Şenol 2017, 215). The stamps bearing the name of this eponym have been found in Histria (Canarache 1957, 239, no. 543), Necropolis of Lilibeo (Brugnone 1986, 9, no. 7), Delos (Cankardeş-Şenol 2015, 177, RE-ΑΛΕΞΙΜΑΧΟΣ-ΒΑΔΡΟΜΙΟΣ-002), Patara (Dündar 2017, 122-123, Rh.54), Tarsus (Grace 1950, 142, no. 39), Tatarlı Höyük in Cilicia Pedias (Dündar & Gerçek 2018, 161, SH 13), Tell Arqa (Thalman 1978, 62, no. 72/CO10), Tel Anafa (Ariel & Finkielsztejn 1994, 190, SAH 3), Crocodilopolis-Arsinoe (Empereur 1977b, 206, no. 12), Akoris (Kawanishi & Suto 2005, 33-34, no. 8-9), Alexandria (Cankardeş-Şenol 2000, 277-278, no. 7-8; Cankardeş-Şenol 2003, 216, no. 4, fig. 4a-b), Cairo Museum (Milne 1905, 107, no. 26054), the Graeco-Roman Museum in Alexandria (Zeitoun et al. 1998, 379, fig. 10-12), Benaki Collection in Alexandria (Cankardeş-Şenol 2015, 174, RE-ΑΛΕΞΙΜΑΧΟΣ-ΑΓΡΙΑΝΙΟΣ-001), Syracuse National Museum (Gentili 1958, 44, no. 21-22), Charles University Collection (Grace 1974, 97, no. 3, pl. 22, fig. 1-3) and the National Museum of Athens (Jöhrens 1999, 77, no. 200).

The name of the fabricant "Όλυμπος I is seen on the stamp (fig. 3). There is a burning torch symbol on the right of the stamp. A burning torch is placed diagonally on the right of the inscription. This example is known to be related to the eponyms Ἀρχοκράτης II (c. 185 B.C.) (An amphora fragment from Rhodes with two handles preserved, see ΜΣ 300/BE 1338, from the archives of V. Grace, Αἰνησίδαμος II (Empereur & Guimier-Sorbets 1986, 130, no. 10064) (c. 179/177 B.C.), Δαμοκλῆς II (Gentili 1958, 37, no. 22 a-b) (c. 176/174 B.C.) and Κλευκράτης I (Jöhrens 2001, 428, no. 247) (c. 174/172 BC). Depending on his association with these eponyms and their magistracy years, the fabricant's activity is dated to between c. 185 and c. 174/172 B.C. (Cankardeş-Şenol 2017, 250). The stamps of the fabricant were found in Olbia (Levi 1964, 271, no. 299-303), Tanais (Jöhrens 2001, 428, no. 246-247), Necropolis of Lilibeo (Brugnone 1986, 83, no. 99), Delos (RF-ΟΛΥΜΠΙΟΣ 01-015, http://amphoralex.org/timbres/eponymes/accueil_epon/affiche_LRF.php), Pergamon (Börker & Burow 1998, 97, no. 304-305, taf. 29), Kaunos (Schmaltz 2016, 231, KA 552), Paphos (Nicolaou 2005, 201, no. 525-526; 334-336, no. 264-268), Tarsus (Grace 1950, 141, no. 31), Tatarlı Höyük in Cilicia Pedias (Dündar & Gerçek 2018, 159, SH 8), Jerusalem (Ariel 1990, 57, S240-241), Tel Atrib (Szteyflo 2000, 109, no. 99), Alexandria (Cankardeş-Şenol 2003, 232, no. 50; in Benaki Collection see RF-ΟΛΥΜΠΙΟΣ 01-001), Istanbul Archaeological Museum (Şenol 1996, 50, no. 24), and the Hermitage Museum (Pridik 1917, 32, no. 787-794). This stamp is from the same die as the examples found at the Necropolis of Gabbari (RF-ΟΛΥΜΠΙΟΣ 01-005, http://amphoralex.org/timbres/eponymes/accueil_epon/affiche_LRF.php) and Paphos (Nicolaou 2005, 201, no. 526).

Conclusion

There are Rhodian amphora stamps in the collection of the Cappadocia Güray Museum. These stamps bear the names of eponyms and fabricant. Among the eponyms, the names of Ἀρχοκράτης II (c. 185 B.C.) and Ἀλεξίμαχος (c. 150 - c. 147 B.C.) have been identified. The other example belongs to the fabricant Όλυμπος I (c. 185 and c. 174/172 B.C.). The connection between the eponym Ἀρχοκράτης II and the fabricant Όλυμπος I is proven. It is possible that the handles bearing these names in the museum belong to the same amphora due to the connection between the eponym and the fabricant.

The examples housed at the Cappadocia Güray Museum will contribute to research on Rhodian amphora stamps for mold identification. These stamps will serve as references for examples containing the same names in excavations, surface surveys, and museum research.

Table 1. Amphora Stamps in the Cappadocia Güray Museum

No	Inscription	Eponym	Fabricant	Date
1	Α[ρχ]οκράτευς [Δ]αλίου rose	Ἀρχοκράτης II		c. 185 B.C.
2	Ἐπὶ Ἀλεξι- μάχου Πανάμου	Ἀλεξίμαχος		c. 150 – c. 147 B.C.
3	Όλύμπου burning torch		Όλυμπος I	c. 185 – c. 174/172 B.C.

Author's Note

I would like to extend my sincere gratitude to Mr. Güray TÜYSÜZ, the founder of the Cappadocia

Güray Museum, for generously granting permission to publish the amphora stamps in this article.

Catalogue

Fig.: 1

Museum Inv. No.: 420

Stamp shape: Circular

Stamp dimension: R.: 3.1 cm

Eponym: Ἀρχοκράτης II

Month: Δάλιος

Inscription characteristics: One peripheral inscription line, the letters are facing inwards.

Device: Rose

Date: c. 185 B.C.

Matrix: RE-APXOKPATHS 02-ΔΑΛΙΟΣ-002

Inscription:

Ἐπὶ Ἀ[ρχ]οκράτῃ [Δ]αλίου
rose

Fig. 1

Fig.: 2

Museum Inv. No.: 422

Stamp shape: Rectangular

Stamp dimension: 4.1 x 1.7 cm

Eponym: Ἀλεξιμάχος

Month: Πάναμος

Inscription characteristics: Three horizontal inscription lines

Device:

Date: c. 150 – c. 147 B.C.

Matrix: RE-ΑΛΕΞΙΜΑΧΟΣ-ΠΑΝΑΜΟΣ-013

Inscription:

Ἐπὶ Ἀλε-
ξιμάχου
Πανάμου

Fig. 2

Fig.: 3

Museum Inv. No.: 421

Stamp shape: Rectangular

Stamp dimension: 3.6 x 1.7 cm

Fabricant: Ὀλυμπος I

Month:

Inscription characteristics: One horizontal inscription line

Device: Burning torch

Date: c. 185 – c. 174/172 B.C.

Matrix: RF-ΟΛΥΜΠΙΟΣ 01-005.

Inscription:

Ὀλύμπου burning torch

Fig. 3

Index

Abbreviations: Rh.: Rhodes; Ep.: Eponym; Fab.: Fabricant

A. Names

Ἀγαθοκλῆς II, Rh. fab. 1
 Ἀγορᾶναξ, Rh. fab. 1
 Αἰνησίδαμος II, Rh. ep. 3
 Ἀνδρικός, Rh. fab. 2
 Ἀντίμαχος, Rh. fab. 2
 Ἄριστος, Rh. fab. 1
 Ἀρχοκράτης II, Rh. ep. 1, 3
 Ἀλεξιμαχος, Rh. ep. 2
 Δαμοκλῆς, Rh. fab. 1
 Δαμοκλῆς II, Rh. ep. 3
 Διόδοτος I, Rh. fab. 2
 Δόκιμος, Rh. fab. 1
 Ἐρμίας, Rh. fab. 2
 Εὐκλειτος, Rh. fab. 2
 Θεύμναστος, Rh. fab. 2
 Ἴπποκράτης, Rh. fab. 2
 Κλευκράτης I, Rh. ep. 3
 Μάνης, Rh. fab. 2
 Μαρσύας, Rh. fab. 1
 Μηνόθεμις, Rh. fab. 2
 Ὀλυμπος I, Rh. fab. 3
 Τιμώ II, Rh. fab. 2
 Φιλάινιος, Rh. fab. 1

B. Rhodian Months

Δάλιος, 1
 Πάναμος, 2

C. Devices

Burning torch, 3
 Rose, 1

BIBLIOGRAPHY

- Alkaç E. 2014, “M.Ö. 1. Yüzyılın Ortalarında Yunan Amphoralarının Mühürlenme İşleminin Sona Ermesinin Nedenleri”, *Olba* XXII, 213-229.
- Ariel D. T. 1990, “Imported Stamped Amphora Handles, Coins, Worked Bone and Ivory and Glass”, Ed. Y. Shiloh, *Excavations at the City of David 1978-1985*, Qedem 30, Jerusalem, 13-98.
- Ariel D. T. & Finkielsztein, G. 1994, “Stamped Amphora Handles”, Ed. S. C. Herbert, *Tel Anafa I. Final Report on Ten Years of Excavation at a Hellenistic and Roman Settlement in Northern Israel, Ann Harbor*, 183-240.
- Börker C. & Burow, J. 1998, *Die Hellenistischen Amphorenstempel aus Pergamon, Der Pergamon-Komplex*, Ed. W. Radt, (Pergamenische Forschungen 11). Berlin-New York.
- Brugnone A. 1986, “Altri Bolli Dalla Necropoli di Lilibeo”, *KWKALOS* XXXII, 1-113.
- Canarache V. 1957, *Importul Amforelor Stampilate la Istra*, (Biblioteca Istroca I). Bucureşti.
- Cankardeş-Şenol G. 2000, İskenderiye Kurtarma Kazılarında Ele Geçen Hellenistik Dönem Amphora Mühürleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi. İzmir.
- Cankardeş-Şenol G. 2003, “Hellenistic Stamped Amphora Handles from the Bridge Excavations, Gabbari Sector 2”, Eds. J.-Y. Empereur & M. D. Nenna, *Necropolis 2. (Etudes Alexandrines 7)*. Cairo, 213-260.
- Cankardeş-Şenol G. 2006, *Klasik ve Helenistik Dönemde Mühürlü Amphora Üreten Merkezler ve Mühürleme Sistemleri*, İstanbul.
- Cankardeş-Şenol G. 2015, *Lexicon of Eponym Dies on Rhodian Amphora Stamps, Volume 1, Eponyms A*, (Études Alexandrines 33, Amphoralex 3). Alexandria.
- Cankardeş-Şenol G. 2017, *Lexicon of Eponym Dies on Rhodian Amphora Stamps, Volume 4, Eponyms T-X*, (Études Alexandrines 39, Amphoralex 6). Alexandria.
- Chaby R. 2009, *Les timbres amphoriques trouvés à Tanis de 1976 à 2008*, Paris.
- Delattre A. L. 1901, “Inscriptions céramiques trouvées a Carthage”, *Revue Tunisienne* 8, 20-44.
- Dündar E. 2017, *Transport jars and stamped amphoras from Patara, 7th to 1st centuries BC. The maritime trade of a harbor city in Lycia*, Patara 4.3, İstanbul.
- Dündar E. & Gerçek A. 2018, “Imported Hellenistic Stamped Amphora Handles from Tatarlı Höyük (in the Province of Adana-Turkey)”, *Gephyra* 15, 153-174.
- Empereur J.Y. 1977a, *Catalogue des timbres amphoriques de Medinet el-Fayoum (Crocodilopolis - Arsinoé)*. Vol. 1-2. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Université Paris IV-Sorbonne. Paris.
- Empereur J.Y. 1977b, “Timbres amphoriques de Crocodilopolis-Arsinoé”, *BIFAO* 77, 197-233.
- Empereur J.Y. & Guimier-Sorbets A. M. 1986, “Une banque de données sur les vases conteneurs-amphores et lagynoi-dans le monde grec et romain”, Ed. J.-Y. Empereur, *Recherches sur les amphores grecques*. (BCH Suppl. 13). Actes du Colloque International Organisé par le Centre National de la Recherche Scientifique, l'Université de Rennes II et l'École Française d'Athènes, Athènes, 10-12 Septembre 1984, 127-141.
- Finkielsztein G. 2001, *Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av. J.-C. environ*, (BAR IntSer 990), Oxford.
- Gentili G. V. 1958, “I timbri anforari rodii nel museo nazionale di Siracusa”, *Archivio Siracusano* 4, 18-95.
- Grace V. 1948, “Rhodian Jars in Florida”, *Hesperia* XVII.2 144-147.
- Grace V. 1950, “The Stamped Amphora Handles”, Ed. H. Goldman, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus I*. Princeton, 135-148.
- Grace V. 1974, “The Stamped Amphora Handles”, Ed. J. Bouzek, *Anatolian Collection of Charles University, Kyme I*. Prague, 89-97.
- Jöhrens G. 1999, *Amphorenstempel im Nationalmuseum von Athen*, Mainz am Rhein.
- Jöhrens G. 2001, “Amphorenstempel hellenistischer Zeit aus Tanais”, *Eurasia Antiqua* 7, 367-479.
- Kawanishi H. & Suto, Y. 2005, *Akoris I: Amphora Stamps 1997-2001*, Tokyo.
- Levi E. I. 1964, *Olbia, Temenos et Agora*, Moscow.

- Milne J. G. 1905, Greek Inscriptions, Catalogue General des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire, Nos. 9210-9400, 26001-26123, 33001-33037, Cairo.
- Nachtergaeel G. & Pintaudi, R. 1998-1999, "Timbres amphoriques d'Égypte (Collection Donato Morelli)", *Aanalecta Papyrologica* X-XI, 161-187.
- Nicolaou I. 2005, *The Stamped Amphora Handles from the House of Dionysos*, (Paphos 5). Nicosia.
- Pridik E. M. 1917, *Catalogue d'inventaire des timbres sur anses et cols d'amphores, ainsi sur tuiles de la collection de l'Ermitage, I*, Petrograd.
- Schmaltz B. 2016, *Die hellenistischen Amphorenstempel von Kaunos*, (Asia Minor Studien 79), Bonn.
- Sztetyło Z. 1978, "Timbres céramiques, Alexandrie (1973-1974)", *Études Travaux* X, 260-303.
- Sztetyło Z. 1983, *Les timbres céramiques dans les collections de Musée National de Varsovie*, Varsovie.
- Sztetyło Z. 2000, *Tell Atrib 1985-1995. I. Pottery stamps*, Varsovie.
- Thalman J.P. 1978, "Tell Arqa (Liban Nord) Campagnes I-III (1972-1974) Chantier I Rapport Préliminaire", *Syria* LV, 59-65, 84-87, 122.
- Şenol G. 1996, "Some Rhodian Stamped Amphora Handles in the Istanbul Museum", *Arkeoloji Dergisi* 4, 38-57.
- Zeitoun N., Christophi C. & Empereur J. Y. 1998, "Les anses d'amphores du Musée Gréco-Romain d'Alexandrie. L'état d'avancement de la banque de données sur les amphores et le cas exemplaire de la fabrication rhodien Theumnastos", Ed. J.- Y. Empereur, Commerce et artisanat dans l'Alexandrie hellénistique et Romaine. (BCH Suppl. 33), Paris, 367-391.
- <http://amphoralex.org/>, Kaynak: http://amphoralex.org/timbres/eponymes/accueil_epon/requete.php

Sosyal Kaygı Bozukluğunun Bilişsel Davranışçı Terapisi: Kapsamlı Bir Gözden Geçirme

Cognitive Behavioral Therapy for Social Anxiety Disorder: A Comprehensive Review

Koray AKKUŞ*

Öne Çıkanlar:

- Sosyal kaygı bozukluğu tedavisinde en yaygın kullanılan yöntemlerden birisi bilişsel davranışçı terapidir.
- Bilişsel davranışçı terapi programları temel olarak uyumsuz bilişler ve kaçınma davranışları üzerinde durmaktadır.
- Etkililik çalışmaları bilişsel davranışçı terapinin sosyal kaygı belirtilerini azaltmada yararlı olduğunu göstermektedir.
- Olumlu değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlüğüne azaltmaya yönelik stratejilerin tedavi programlarına dahil edilmesi terapi sonuçlarını geliştirebilir.

Öz: Yaygın olarak görülen psikolojik sorunlardan olan sosyal kaygı bozukluğu (SKB), bireylerin hayatlarının çeşitli alanlarında ciddi zorluklar yaratmakta ve başka psikolojik sorunlarla sıklıkla bir arada görülmektedir. SKB'yi açıklamak için çeşitli bilişsel davranışçı modeller önerilmiş ve bu modelleri temel alan tedavi protokolleri geliştirilmiştir. Bu çalışmada ilgili alanyazın gözden geçirilmiş ve yaygın olarak kullanılan bilişsel davranışçı terapi (BDT) programları hakkında detaylı bilgiler sunulmuştur. Tedavi programları incelendiğinde bireylerin sosyal durumlara ilişkin uyumsuz inançlarına yönelik bilişsel müdahaleler ile korkulan duruma yönelik maruz bırakma uygulamalarının birçok tedavi programında temel bileşenler olduğu görülmektedir. SKB'nin tedavisine yönelik güncel araştırmaların sonuçları en etkili tedavi yöntemlerinden birinin BDT olduğunu ve kazanımların uzun vadede de sürme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Öte yandan önemli sayıda sosyal kaygılı birey BDT'den yeterli faydayı görmemektedir. Son yıllardaki çalışmalar olumlu değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlüklerinin sosyal kaygı bozukluğundan önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Bu nedenle SKB'nin tedavisine olumlu değerlendirilme korkusunu azaltmaya ve duygu düzenleme becerilerini geliştirmeye yönelik stratejilerin dâhil edilmesi tedavinin etkililiğini artırabilir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal kaygı bozukluğu, Bilişsel davranışçı kuram, Bilişsel davranışçı terapi, Derleme

Highlights:

- One of the most commonly used methods in the treatment of social anxiety disorder is cognitive-behavioral therapy.
- Cognitive-behavioral therapy programs primarily focus on maladaptive cognitions and avoidance behaviors.
- Efficiency studies demonstrate the beneficial effects of cognitive-behavioral therapy in reducing symptoms of social anxiety.

* Dr. Arş. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, koray_akkus@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-3769-1306.

- Incorporating strategies aimed at reducing fear of positive evaluation and improving emotion regulation into treatment programs can enhance therapy outcomes.

Abstract: Social anxiety disorder (SAD), a commonly encountered psychological problem, leads to significant difficulties in various aspects of individuals' lives and is frequently comorbid with other psychological disorders. Various cognitive-behavioral models have been proposed to explain SAD, and treatment protocols based on these models have been developed. This study reviews the relevant literature and provides detailed information about commonly used cognitive-behavioral therapy programs. Upon examining treatment programs, it is observed that cognitive interventions targeting individuals' maladaptive beliefs about social situations and exposure practices targeting feared situations are fundamental components in many treatment programs. Current research findings on the treatment of SAD indicate that cognitive behavioral therapy (CBT) is one of the most effective treatment methods, with gains tending to persist in the long term. However, a significant number of individuals with social anxiety do not derive sufficient benefit from cognitive-behavioral therapy. Recent studies have demonstrated that fear of positive evaluation and difficulties in emotion regulation play a significant role in SAD. Therefore, integrating strategies aimed at reducing the fear of positive evaluation and improving emotion regulation skills into the treatment may enhance its effectiveness.

Keywords: Social anxiety disorder, Cognitive behavioral theory, Cognitive behavioral therapy, Review.

Summary: Social anxiety disorder (SAD) is an anxiety disorder characterized by intense anxiety in social situations. Individuals with social anxiety experience significant anxiety when there is a possibility of being evaluated and tend to avoid such situations (American Psychiatric Association 2013). The prevalence of SAD is approximately 4-5% (Gök & İnönü 2023), and it is often comorbid with other psychiatric disorders (Koyuncu *et al.* 2019). Research indicates that SAD typically begins in childhood or adolescence and follows a chronic course (APA 2013; Beesdo-Baum *et al.* 2012). Despite its prevalence and substantial impact on functionality, individuals diagnosed with SAD have low rates of seeking help (Bruffaerts *et al.* 2022; Ruscio *et al.* 2008).

Various cognitive-behavioral models have been proposed to explain SAD (Clark & Wells 1995; Hofmann, 2007; Heimberg *et al.* 2014). These models emphasize the factors contributing to the persistence of SAD. Based on these models, several cognitive-behavioral therapy (CBT) programs have been developed (e.g. Clark & Beck 2010; Heimberg & Becker 2002; Hofmann & Otto 2018; Ledley *et al.* 2006). A detailed review of these therapy programs reveals that cognitive interventions and exposure exercises are standard components. Since distorted cognitions and maladaptive beliefs are fundamental features of SAD, the cognitive intervention phase addresses clients' negative thoughts about social situations and themselves. Various techniques (e.g., evaluating evidence, developing alternative thoughts, identifying cognitive distortions) are used to modify clients' distorted thoughts. Developing a more realistic perspective helps clients experience less anxiety in social situations. In addition to cognitive interventions, gradual exposure to feared situations is an indispensable component of treatment programs. Since self-focused attention and safety behaviors play a crucial role in the persistence of SAD, these exposure exercises emphasize reducing self-focused attention and eliminating safety behaviors. Furthermore, regular homework assignments are provided throughout therapy to enhance the gains achieved.

CBT is recognized as an effective treatment approach for various disorders, including SAD. According to a meta-analysis by Powers *et al.* (2008), CBT has been found to be more effective than waiting lists, psychological placebos, and drug placebos. The combined exposure and cognitive therapy were as effective as applying them individually. Mayo-Wilson *et al.* (2014) demonstrated that CBT significantly improves social anxiety symptoms and is more effective than medication treatments. However, combining medications with psychotherapies did not provide additional benefits. Recent meta-analyses also support the effectiveness of CBT in treating SAD (Carpenter *et al.* 2018; Cuijpers *et al.* 2016). One important consideration when evaluating the efficacy of therapies is whether the gains persist in the long term. In this study, Van Dis *et al.* (2020) demonstrated that individuals receiving CBT for anxiety disorders exhibited fewer symptoms of social anxiety compared to those in control conditions, based on assessments conducted one-year post-treatment. In other words, the effects of CBT are maintained for more than a year. Similarly, a systematic review examining the effectiveness of cognitive-behavioral group therapy in treating SAD also found that the gains achieved during therapy were maintained in the long term (Yalçın & Tekinsav-Sütçü 2016). In line with these findings, many treatment guidelines recommend CBT as the first-line

treatment for SAD (Andrews *et al.* 2018; Katzman *et al.* 2014; Leichsenring & Leweke 2017; Pilling *et al.* 2013). On the other hand, several review studies report that a significant portion of patients receiving CBT (approximately 40-50%) derive little or no benefit from the treatment (Hofmann & Bögels 2006; Norton & Price 2007; Pelissolo *et al.* 2019). Therefore, there is a need to develop therapy programs that address current limitations.

This review study indicates that social anxiety disorder (SAD), a relatively common disorder, is frequently accompanied by other psychological issues, has low rates of spontaneous remission, and that a significant portion of individuals with SAD do not receive treatment. Furthermore, it demonstrates that cognitive-behavioral therapy (CBT) is an effective method for treating SAD and should generally be considered the first treatment option. Recent studies have shown that fear of positive evaluation (Cook *et al.* 2022; Peker & Akkuş 2024) and difficulties in emotion regulation (Dryman & Heimberg 2018; Jazaieri *et al.* 2015) are associated with SAD. Therefore, incorporating strategies that target these factors into treatment programs may be beneficial in improving treatment outcomes.

Giriş

Sosyal bir canlı olarak insan doğumdan ölüme kadar diğer insanlarla sürekli ilişki içerisinde. Yapılan çok sayıda araştırma sosyal ilişkilerin fiziksel ve psikolojik sağlık için kritik önemde olduğunu göstermektedir (Park *et al.* 2020; Wang *et al.* 2023). Birçok farklı psikolojik sorun sosyal ilişkilerde zorluk yaratmakla birlikte, sosyal kaygı bozukluğu (SKB) bunun en belirgin olduğu bozukluklardan biridir. Bu açıdan bakıldığında en temel insan ihtiyaçlarından biri olan ilişki ihtiyacı üzerinde bozucu bir etkiye sahip olması SKB hakkında yapılacak araştırmaların önemini göstermektedir. Görece yaygın olan ve genel işlevselliği bozan bir hastalık olmasına rağmen, zaman zaman bir psikolojik sorun olmaktan ziyade kişilik özelliği olarak değerlendirilebilmektedir (Jefferies & Ungar 2020). Bu da sosyal kaygılı bireylere yönelik tedavi süreçlerini baltalayabilmektedir. Bu nedenle ruh sağlığı uzmanlarının SKB hakkında genel bilgilere, tedavi programlarının içeriğine ve etkililik çalışmalarına ilişkin güncel bulgulardan haberdar olmaları önemlidir.

Ülkemizdeki alanyazın incelendiğinde SKB ile ilgili çeşitli gözden geçirme çalışmaları olmakla birlikte (Gök & İnönü 2022; Dindi & Karaaziz 2023), SKB'nin tedavisinde kullanılan bilişsel davranışçı terapi (BDT) programlarını detaylı bir şekilde gözden geçiren ve etkililiklerine yönelik güncel bulguları değerlendiren bir çalışmaya rastlanmamıştır. Alanyazındaki bu eksiklikten hareketle bu çalışmada öncelikle SKB hakkında genel bilgiler sunulmuş, ardından tedavisinde kullanılan BDT programlarının içerikleri açıklanmıştır. SKB'nin tedavisine yönelik gerçekleştiren etkililik çalışmalarının sonuçları gözden geçirildikten sonra gelecek çalışmalara ilişkin önerilerde bulunulmuştur.

Sosyal Kaygı Bozukluğu: Tanımı, Yaygınlığı, Başlangıcı, Eşanı ve Tedavi Arayışı

SKB veya yaygın olarak bilinen adıyla sosyal fobi, bireyin sosyal ortamlarda deneyimlediği yoğun kaygı ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kaçınma davranışlarıyla karakterize bir kaygı bozukluğudur. Sosyal kaygısı yüksek bireylerde diğerleri tarafından dikkat çekme ve değerlendirilme ihtimalinin olduğu durumlar belirgin bir kaygı yaratır ve birey hissettiği kaygıya ilişkin çeşitli belirtilerinin (ör. sesinin veya ellerinin titremesi, terleme vs.) diğerleri tarafından fark edileceğine ilişkin endişe yaşar (Amerikan Psikiyatri Birliği, 2013). Diğer insanların önünde performans sergilemek (ör. sunum yapmak, dans etmek, enstrüman çalmak vs.), otorite konumundaki insanlarla konuşmak, yeni insanlarla tanışmak, diğerlerinin yanında bir şeyler yiyip içmek gibi etkinlikler sosyal kaygıyı tetikleyen durumlara örnek olarak verilebilir. Sosyal kaygılı birey bu gibi durumlardan olabildiğince kaçınmaya çalışır, kaçınma mümkün olmadığında ise yoğun kaygıyla bu durumlara katlanır. Kaygı tetiklendiğinde kalp atışında hızlanma, ellerde titreme, yüzde kızarma gibi fiziksel belirtilere, diğerleri tarafından olumsuz bir şekilde değerlendirildiğine ilişkin düşünceler (ör. “*aptal olduğumu düşünüyorlar*”) eşlik eder. Yaşanan

bu belirtiler, bireyin günlük rutini, iş hayatı ve sosyal ilişkileri üzerinde önemli ölçüde bozulmaya yol açar (Akkuş 2021).

Bireylerin hayatlarını birçok açıdan olumsuz bir şekilde etkileyen SKB, en yaygın görülen psikiyatrik sorunlarından biridir. 16-29 yaş arasındaki gençlerde sosyal kaygı belirtilerinin yaygınlığının araştırıldığı ve yedi farklı ülkeden (Brezilya, Çin, Endonezya, Rusya, Tayland, ABD ve Vietnam) katılımcıyı içeren kapsamlı bir çalışmada, SKB tanısı alacak düzeyde belirti gösterenlerin oranının %36 olduğu belirlenmiştir. Başka bir ifadeyle, katılımcıların yaklaşık üçte biri klinik düzeyde sosyal kaygı deneyimlemektedir. Dahası, katılımcıların %18'inin SKB olduğu hâlde, bunun farkında olmadıkları belirlenmiştir (Jefferies ve Ungar, 2020). Avustralya'da tüm ülkeyi temsil eden geniş kapsamlı bir örnekleme gerçekleştirilen çalışmada ise SKB'nin yaşam boyu yaygınlık oranı %8.4 olarak bulunmuştur (Crome *et al.* 2015). Kanada'da yapılan benzer bir çalışmada da yaşam boyu yaygınlık oranı %8.1 olarak belirlenmiştir (MacKenzie & Fowler 2013). Farklı kültürel ve ekonomik arka plana sahip yirmi sekiz ülkeden katılımcıyı içeren çok kapsamlı bir araştırma yapılmıştır. Buna göre, tüm ülkeler göz önüne alındığında SKB'nin yaşam boyu yaygınlık oranı %4 olarak belirlenirken, yüksek gelir grubunda olan ülkelerde (ör. Avustralya, Yeni Zelanda), düşük gelir grubunda (ör. Irak, Kolombiya) olanlarla karşılaştırıldığında bozukluğun daha yaygın olduğu belirlenmiştir (Stein *et al.* 2017). Son yirmi yılda yürütülen kırk üç epidemiyolojik çalışmanın gözden geçirildiği kapsamlı bir çalışmada yaşam boyu yaygınlık oranı %5.6 olarak belirlenmiştir (Gök & İnönü 2023). Gözden geçirilen çalışmalar farklı sonuçlar bildirirse de genel olarak sosyal kaygı sorundan muzdarip olan ve bu nedenle hayatının çeşitli alanlarında zorluklar yaşayan birey sayısının yüksek olduğu söylenebilir.

Yaygınlık çalışmalarındaki amaçlardan biri de bozuklukların başlangıç yaşlarını belirlemektir. Psikolojik sorunların tam olarak ne zaman başladığını tespit etmek her zaman mümkün olmasa da epidemiyolojik araştırmalar bu konuda fikir vermektedir. SKB ile ilgili yapılan çeşitli çalışmalar başlangıç yaşı olarak çocukluk dönemi ve ergenlik öncesi dönemi işaret etmektedir (APA 2013; Grant *et al.* 2005; Kessler *et al.* 2005; Stein & Stein 2006; 2008). Bu açıdan diğer psikiyatrik bozukluklarla karşılaştırıldığında birçok sorundan daha önce ortaya çıktığı görülmektedir. Yakın zamanda toplamda 192 epidemiyolojik çalışmanın sonuçlarını inceleyen kapsamlı bir meta analiz çalışması, SKB'nin panik bozukluk, obsesif kompulsif bozukluk, yaygın kaygı bozukluğu, yeme bozuklukları, travma sonrası stres bozukluğu, alkol madde kötüye kullanım bozuklukları, şizofreni ve duygudurum bozuklukları gibi yaygın görülen sorunlarından daha önce başladığını göstermektedir (Solmi *et al.* 2022). Ayrıca bozukluk ortaya çıktıktan sonra nasıl bir seyir izlediğini anlamaya yönelik gerçekleştirilen çalışmalar SKB'nin kronik bir seyir izleme eğiliminde olduğuna işaret etmektedir (DeWit *et al.* 1999; Keller 2006; Beesdo-Baum *et al.* 2012). SKB'nin zaman içerisindeki gidişatını inceleyen çeşitli araştırmaların dâhil edildiği sistematik bir gözden geçirme çalışması gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda araştırmacılar a) klinik grupta gidişatın genel olarak olumsuz olduğu ve kendiliğinden iyileşme oranlarının oldukça düşük olduğunu, b) genel popülasyondaki SKB tanısı almış bireylerde iyileşme oranının biraz daha yüksek olduğunu, c) eş tanının olması (ör. alkolle ilgili sorunlar, kişilik bozuklukları, yaygın kaygı bozukluğu, panik bozukluk), hastalığın şiddeti, kaçınılan durumların sayısı, başlangıç yaşı, tedavi arayışı ve hastalığın süresi gibi faktörlerin sosyal kaygı belirtilerinin gidişatında rol oynadığını, d) diğer kaygı bozukluklarıyla karşılaştırıldığında bazı çalışmaların SKB'de daha düşük iyileşme bildirirken, bazı çalışmaların benzer oranlar rapor ettiği sonuna varmışlardır (Steinert *et al.* 2013). SKB'nin başlangıcı ve gidişatıyla ilişki yürütülen çalışmaların sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde, bozukluğun erken yaşlarda başladığı (yaklaşık 13-14 yaş) ve belirtilerin -en azından bir kısmının- uzun süre devam ettiği söylenebilir. Bu sonuçlar SKB'nin başlangıç döneminde tespit edilerek, tedaviye başlanmasının önemini göstermektedir. Aksi takdirde, bireylerin yıllar boyunca sosyal ortamlarda zorluk yaşamaya devam etme ihtimalleri oldukça yüksektir (Schneier 2006).

SKB tanısı almış bireyler genellikle başka psikiyatrik bozukluklara ilişkin belirtiler de gösterirler. Konuyla ilgili bir çalışmada sosyal fobi tanısı alanların yaklaşık %80'inde ek bir

psikiyatrik bozukluğun daha olduğu, eş tanı gösteren bireylerin sosyal ve işle ilgili işlevselliklerinde daha ciddi bozulmaların olduğu, alkol ve madde kullanım risklerinin daha yüksek olduğu, daha fazla sağlık sorunu yaşadıkları ve daha sık intihar girişiminde buldukları ortaya konmuştur (Lydiard 2001). Yakın zamanda gerçekleştirilen benzer bir çalışmada da SKB olanların yaklaşık %90'ında ek başka bir bozukluğun görüldüğü öne sürülmüştür. Buna göre, majör depresyon, alkol kullanım bozukluğu, çekingen kişilik bozukluğu, özgül fobi, panik bozukluk, yaygın kaygı bozukluğu gibi bozukluklar sıklıkla SKB'ye eşlik etmektedir (Koyuncu *et al.*, 2019). Bunlara ek olarak birçok çalışma sosyal kaygı ile yeme bozukluklarının ilişkili olduğunu (Kerr-Gaffney *et al.* 2018; Swinbourne & Touyz 2007) ve özellikle olumsuz değerlendirilme korkusunun iki bozukluk arasındaki ilişkide önemli bir rolü olduğunu göstermektedir (Levinson ve Rodebaugh, 2012). Ayrıca SKB ile beden algısı bozukluğunun sıklıkla bir arada görüldüğüne, benzer başlangıç yaşı ve gidişata sahip olduklarına ve sosyal durumlara ilişkin benzer bilişsel yanlılıklara sahip olduklarına işaret eden çalışmalar da bulunmaktadır (Fang & Hofmann 2010). Daha önce bahsedildiği gibi SKB diğer birçok bozuklukla karşılaştırıldığında daha erken başlangıçlıdır. Gerçekleştirilen çeşitli boylamsal çalışmalar sosyal kaygı belirtilerinin ilerleyen zamandaki depresyon belirtilerini (Stein *et al.* 2001; Beesdo *et al.* 2007; Kobezak & Gibb 2020), yalnızlık belirtilerini (Lim *et al.* 2016; Maes *et al.* 2019) ve intihar düşüncelerini (Sareen *et al.* 2005; Gallagher *et al.* 2014) arttırdığını göstermektedir. Öte yandan her ne kadar sıklıkla bir arada görülse de sosyal kaygı belirtilerinin ilerleyen yıllarda alkol kötüye kullanımını arttırdığına ilişkin tutarlı kanıtlar bulunmamaktadır (Miloyan & van Doorn 2019; Garey *et al.* 2020).

Yüksek yaygınlık ve eştanı oranlarına rağmen sosyal kaygılı bireylerin yardım arama oranları oldukça düşüktür. Yakın zamanda Dünya Sağlık Örgütü tarafından 24 ülkede yürütülen Dünya Ruh Sağlığı Araştırması'nın sonuçlarına göre SKB tanısı alanların yaklaşık %20'si tedavi arayışına girmektedir (Bruffaerts *et al.* 2022). Benzer bir çalışmada da SKB olan bireylerin %68.9'unun hayatlarının bir döneminde psikolojik sorunları için profesyonel tedavi aldıkları fakat özel olarak sosyal fobi için tedavi arayışına girenlerinin oranının yalnızca %35.2 olduğu belirlenmiştir (Ruscio *et al.* 2008). Ülke nüfusunu temsil edici bir örnekleme ABD'de gerçekleştirilen bir başka araştırmada ise tanı alan katılımcıların yaklaşık %40'ının bu sorun için profesyonel tedavi aldığı bulunmuştur (Patel *et al.* 2022). Öte yandan sosyal kaygı ve bunun için yardım arama konusunda yürütülen başka çalışmalar çok daha düşük yardım arama oranları bildirmektedir. Örneğin Zimmerman ve arkadaşlarının (2008) psikiyatrik tanı almış 2300 hastayla gerçekleştirdikleri bir çalışmada ise sosyal fobi hastalarının %5'inden azının sosyal fobi için tedavi arayışında olduğu ortaya konmuştur. Benzer şekilde, sosyal kaygının yaşam boyu gidişatıyla ilgili çalışmaları gözden geçiren Keller (2003), sosyal ortamlarda yaşadıkları zorluklar için yardım arayışında olan sosyal fobi hastalarının oranının yaklaşık %5 olduğunu ifade etmiştir. Özetle, her ne kadar yaygın bir sorun olsa da SKB tanısı alan birçok bireyin tedavi için başvurmadığı söylenebilir. Ekonomik güçlükler, diğerleri tarafından eleştirilmeye dair korku, profesyonel yardım kaynakları hakkındaki bilgilerin yetersiz olması, sosyal kaygı belirtilerini bir hastalık olarak görmeme, utanç ve damgalanma gibi faktörlerin sosyal kaygılı bireylerin yardım arayışlarını engellediği düşünülmektedir (Olfson *et al.* 2000; Pilling *et al.* 2013; Goetter *et al.* 2018).

Sosyal Kaygı Bozukluğuna Yönelik Bilişsel Davranışçı Terapi Uygulamaları

İlk olarak depresyonun tedavisi için geliştirilen BDT, ilerleyen yıllarda birçok farklı psikolojik sorunun tedavisinde yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır (Butler *et al.* 2006; Tolin 2010). Bireysel ve grup formatında uygulanabilen, yapılandırılmış, 'şimdi ve burada'ya odaklı ve kısa süreli bir terapi yaklaşımı olan BDT, diğer birçok bozuklukta olduğu gibi SKB'de de önde gelen tedavi seçeneklerinden biridir (Stangier 2016; Pelissolo *et al.* 2019). Bu aşamadan sonra, yaygın olarak kullanılan bazı tedavi protokolleri ana hatlarıyla açıklanacaktır.

Heimberg ve Becker'in (2002) Bilişsel Davranışçı Grup Terapisi

Geliştirilen tedavi protokollerinden ilki, Heimberg ve Becker'in (2002) "Sosyal Fobi için Bilişsel Davranışçı Grup Terapisi" dir. Yaklaşık 2,5 saatlik, toplam 12 seanstan oluşan terapi süreci 6 kişilik gruplarla yürütülmektedir. Bilişsel yeniden yapılandırma ve maruz bırakma tekniklerini bütünleştirerek, bu tekniklerin hem seans içerisinde hem de gerçek hayat ortamında uygulanmasını amaçlayan bu yaklaşımın üç temel bileşeni vardır: maruz bırakma, bilişsel yeniden yapılandırma ve ev ödevleri. Terapist kontrolü ve gözetiminde, güvenli bir ortamda gerçekleştirilen seans içi maruz bırakma uygulamaları, bireyin bilişsel yeniden yapılandırma becerilerini deneme ve seans dışı uygulamalara hazırlanma fırsatı sağlar. Seans içi uygulamalarla bağlantılı olarak belirlenen ev ödevleri, bireyin öğrendiği becerileri günlük hayatına uygulamasına ve uzun vadede kendisinin terapisti olmasına yardımcı olmayı amaçlar. Terapi programının bir diğer bileşeni olan bilişsel yeniden yapılandırmada, sosyal durumlara ilişkin uyumsuz inanç, varsayım ve beklentilerin yeniden gözden geçirilmesi ve korkulan durumların daha gerçekçi ve adaptif bir şekilde değerlendirilmesine yardımcı olunur. Bilişsel süreçlerdeki bu değişimin, kaygının fizyolojik belirtilerinde azaltmaya, sosyal performansta iyileşmeye ve olay öncesi işleme ve kaçınmanın azaltılarak sosyal etkileşimlere daha fazla dâhil olunarak daha fazla sosyal pekiştireç alınmasına yardımcı olacağı varsayılmaktadır.

Terapi programı dört parçaya ayrılmıştır. İlk aşamada, terapi oryantasyon görüşmesi gerçekleştirilir. Bu görüşmede, danışan terapistle tanışır, terapi boyunca kullanacağı öznel sıkıntı ölçeği (Subjective units of discomfort scale, SUDS) tanıtılır, terapist danışana tedavi amaçları belirlemede, korku ve kaçınma hiyerarşisi oluşturmasında yardımcı olur. Ayrıca terapi sürecinde kullanılacak olan teknikler hakkında kısaca bilgilendirme yapılır ve okunması gereken materyaller danışana verilir. İkinci aşamada bulunan 1. ve 2. seanslarda bilişsel yeniden yapılandırma konusunda danışanlar eğitilir. Birinci seansta a) sosyal fobinin bilişsel davranışçı modeli ve terapinin açıklanması, b) otomatik düşüncelerin belirlenmesi aracılığıyla bilişsel yeniden yapılandırma eğitiminin verilmesi, c) bir hafta boyunca otomatik düşünceleri kaydetme ödevinin verilmesi amaçlanır. İkinci seansta kayıt formundaki otomatik düşünceler üzerinden bilişsel çarpıtmalar açıklanır ve uyumsuz otomatik düşüncelere karşı rasyonel yanıtların nasıl geliştireceği açıklanır. 3. ile 11. seanslar arasındaki üçüncü aşamada, danışanlar bilişsel yeniden yapılandırma teknikleriyle bütünleştirilmiş seans içi maruz bırakma uygulamaları yaparlar. Ardından her seans sonunda ev ödevleri verilerek danışanlar *in vivo* maruz bırakma uygulamalarına teşvik edilir. Seansın son aşaması tek seanstan oluşmaktadır. Son seans olan 12. seansın ilk yarısında maruz bırakma ve bilişsel yeniden yapılandırma etkinliklerinin gerçekleştirilmesinin ardından, seansın ikinci yarısında, danışanın terapi boyunca kaydettiği ilerlemeler gözden geçirilir ve hâlâ kaygı yaratan durumlar belirlenerek terapi sonrasında bu durumlarla nasıl başa çıkabileceğine ilişkin çalışmalar yapılır.

Sosyal Fobi için Kapsamlı Bilişsel Davranışçı Terapi

Bir diğer tedavi programı Ledley ve arkadaşları (2006) tarafından geliştirilen ve daha sonra James Herbert ve arkadaşları (2009) tarafından gözden geçirilerek son hâli verilen "Sosyal fobi için kapsamlı bilişsel davranışçı terapi" dir. Haftalık olarak gerçekleştirilen 1 saatlik toplam 12 seanstan oluşan program bireysel olarak uygulanmaktadır. İlk seansta sosyal kaygının bilişsel modeli özellikle güvenlik davranışları ve dikkat süreçlerinin sürdürücü rolü vurgulanarak danışana açıklandıktan sonra, bu model temel alınarak tedavi süreci hakkında bilgilendirme yapılır. Sosyal kaygı modelini anlatan formdaki boşlukların doldurulması ve sosyal kaygının danışanın hayatındaki etkilerinin belirlenmesi ev ödevi olarak verilir. İkinci seansın başında ölçekler ve ev ödevleri gözden geçirildikten sonra, danışanların tedaviye ilişkin beklentileri tartışılır ve soruları cevaplanır. Ardından danışan orta derecede kaygı yaratan bir sosyal duruma (ör. yabancı biriyle konuşma) iki farklı yönergeyle maruz bırakılır. İlkinde güvenlik davranışları yapması ve dikkatini kendine odaklaması istenirken, diğerinde güvenlik davranışlarını bırakması

ve dikkatini çevresel uyaran çevirmesi istenir. Genellikle bu seans için getirilen bir asistanla birlikte karşılıklı konuşma gerçekleştirilir. Gerçekleştirilen iki farklı görev arasındaki farklılık ile güvenlik davranışları ve dikkat süreçlerinin etkisi üzerinde durulur. Kamera kaydına alınan bu görüşmelere ilişkin danışanın ve asistanın değerlendirmeleri alınır. Ayrıca kamera kaydı danışana izletilerek, dışarıdan nasıl görüldüğünü fark etmesi sağlanır. Tüm bu uygulamalardaki temel amaç danışanın sosyal ortamlardaki davranışlarına ilişkin uyumsuz bilişlerinin test edilmesi ve değiştirilmesidir. Terapi süreci bundan sonra benzer seanslardan oluşur. Bu seanslarda bireyin *in vivo* olarak maruz bırakılacağı durum seçilir ve ardından bu durumla ilgili otomatik düşünceler belirlenir. Otomatik düşüncelerden biri seçilerek, bu düşüncenin hangi bilişsel çarpıtmayı içerdiği incelenir. Ardından otomatik düşünceye meydan okunarak daha gerçekçi bir bakış açısı geliştirilmeye çalışılır. Bu şekilde bilişsel çalışmalar yapıldıktan sonra maruz bırakma uygulaması gerçekleştirilir. Her seansın ardından maruz bırakma uygulaması ve ona ilişkin bilişsel kendini izleme ev ödevi olarak verilir. Bitirme seansında terapi boyunca kaydedilen ilerlemeler, öğrenilen beceriler gözden geçirilir, ilerleyen zamanda sosyal kaygı belirtileri arttığında neler yapılacağı üzerinde durulur ve nüksü önleme çalışmalarıyla terapi süreci noktalanır. Nüksü önleme çalışmaları, iyileşmeye yönelik gerçekçi bir bakış açısı kazandırma, korkulan sosyal ortamlara girmeye teşvik etme, kendine odaklı dikkati ve güvenlik davranışlarını azaltma konusunda bilgilendirme, terapi sonrasına ilişkin hedefler belirleme gibi stratejileri içermektedir. Her ne kadar zorunlu olarak görülme de danışanın ihtiyacına göre hayali maruz bırakma uygulaması, sosyal beceri eğitimi, girişkenlik eğitimi de tedavi prosedürüne dâhil edilebilir. Hayali maruz bırakma uygulamalarında danışanlar korkulan durumla gerçek hayatta yüzleşmeden önce sosyal durumu tüm yönleriyle canlandırmaya teşvik edilir. Böylelikle duruma ilişkin kaygının azaltılması hedeflenir. Sosyal beceri ve girişkenlik eğitiminde ise danışanlar iyi bir sosyal etkileşim için gerekli olan bazı özellikler açısından (ör. uygun ses tonu, göz teması) bilgilendirilir.

Clark ve Beck'in (2010) Bilişsel Terapisi

SKB'nin bilişsel terapisine yönelik bir diğer tedavi programı Clark ve Beck (2010) tarafından geliştirilmiştir. Bu tedavi programı gözden geçirilen diğer modeller kadar detaylı ve her seansa özgü bilgiler içermemekle birlikte, genel hatlarıyla bilişsel terapide sosyal kaygılı bireylerle çalışırken ele alınması gereken noktaları içermektedir. Terapinin temel amacı sosyal tehdide ve kişisel kırılganlığa ilişkin hatalı yorum ve inançları değiştirerek, bireylerin sosyal durumlarda yaşadıkları kaygı ve utancı azaltmak ve genel işlevselliklerini arttırmaktır. Spesifik olarak tedavi sürecinin amaçları a) olay öncesi kaygıyı azaltmak (*anticipatory anxiety*), b) kendine odaklı dikkati azaltmak, c) güvenlik davranışlarını ortadan kaldırmak, d) kaygıya yönelik toleransı arttırmak, e) performansa ilişkin gerçekçi bir bakış açısı geliştirmek ve sosyal becerileri arttırmak, f) olay sonrası uyumsuz işlemeyi azaltmak ve g) uyumsuz temel inançları değiştirmek olarak belirlenmiştir. Bahsedilen amaçlara ulaşmak için ilk olarak danışan sosyal kaygının sürmesinde rolü olan çeşitli faktörler (ör. sosyal tehdidin gerçekleşme olasılığına ve sonuçlarına ilişkin abartılı tahminler, kaçınma davranışları, olay sonrası işleme, kendine odaklı dikkat, güvenlik davranışları, performans değerlendirmesinde yanlılıklar vs.) ve tedavi süreci hakkında bilgilendirilir. Bu aşamada danışanla birlikte korkulan durumların, yarattığı kaygı düzeyine göre hiyerarşik bir şekilde listelenmesi ve buna ek olarak somut tedavi hedeflerinin belirlenmesi önemlidir.

İlk aşama olan psikoeğitim sürecinde danışan sosyal kaygının bilişsel davranışçı kavramsallaştırması konusunda bilgilendirilir. Olay öncesi ve sonrası uyumsuz işleme, kendine odaklı dikkat, güvenlik davranışları ve değerlendirme yanlılıkları üzerinde durulan temel noktalarıdır. Bu süreç tamamlandıktan sonraki birkaç seans bilişsel yeniden yapılandırma eğitimine ayrılır. Danışanların sosyal kaygısını tetikleyen bir durum üzerinden ne kadar kaygılandıkları ve duruma ilişkin uyumsuz düşünceleri belirlenir. Ardından çeşitli teknikler kullanarak (ör. kanıt-karşı kanıt, kâr-zarar analizi, felaketten arındırma ve düşünce hatalarını belirleme), danışanın düşüncenin geçerliliğine olan inancı zayıflatılmaya çalışılır ve daha gerçekçi alternatif bir düşünce geliştirilir. Bu süreç uyumsuz inançları test etmek amacıyla

düzenlenen davranışsal denemelerle desteklenir. Böylelikle bireyin sosyal durumlara ilişkin daha dengeli ve makul bir bakış açısı geliştirmesi hedeflenir. Bir sonraki aşamada SKB’de önemli bir rolü olan kendine odaklı dikkat üzerinde durulur ve etkilerini azaltmak amacıyla seans içerisinde rol oynama uygulamaları gerçekleştirilir. Rol oynama esnasında terapist danışanın dikkatini içsel süreçlerden çevresine doğru kaydırması konusunda yardımcı olur ve bu süreçte ortaya çıkan uyumsuz bilişler danışanla birlikte ele alınır. Gerçekleştirilen rol oynama çalışmaları aynı zamanda kamera ile kayıt altına alınarak, danışana izletilir ve böylelikle sosyal performansına ilişkin uyumsuz inançların düzeltilmesi amaçlanır. Diğer tüm tedavi protokollerinde olduğu gibi korkulan durumlara maruz bırakma uygulamaları, Clark ve Beck (2010) tarafından önerilen tedavi sürecinin de en temel bileşenlerindedir. Doğru bir şekilde yapılan maruz bırakma uygulamaları hem sosyal durumların yarattığı kaygının azalmasında hem de sosyal durumlarla ve bireyin kendisiyle ilişkili uyumsuz inançların düzeltilmesinde önemli bir rol oynar. Sosyal durumların ardından ortaya çıkan uyumsuz bilişsel süreçler (ör. ruminasyon) önemli bir sürdürücü faktör olduğu için maruz bırakma uygulamalarının ardından ilgili deneyimle ilişkili bilişler bir sonraki seansta gözden geçirilir ve çeşitli bilişsel tekniklerle ele alınır.

Hofmann ve Otto’nun (2018) Sosyal Kaygı Bozukluğu için Bilişsel Davranışçı Terapisi

SKB’nin bilişsel davranışçı terapisinde güncel yaklaşımlardan biri de Hofmann ve Otto (2018)’nin tedavi protokolüdür. En genel hâliyle psikoterapi süreci, danışanların sosyal durumların tehdit edici olmadığını, sosyal hataların o kadar da korkunç olmadığını ve sosyal performanstaki eksikliklerin geliştirilebileceğini öğrenmeleri için sistematik olarak çeşitli fırsatlar sağlamayı amaçlar. Diğer terapi protokollerinde olduğu gibi Hofmann ve Otto (2018) da bozukluğun sürmesinde rol oynayan faktörler ve bunların üstesinden gelmede neler yapılacağı konusunda danışanın bilgilendirilmesine önem verir. Hofmann (2007) tarafından geliştirilen modelden hareketle tedavi sürecinin bazı temel bileşenleri belirlenmiştir.

İlk olarak, sosyal kaygılı bireylerin sosyal durumlara ilişkin sahip oldukları abartılı ve gerçekdışı inançlar, bozukluğun sürmesinde önemli bir rol oynadığından, bilişsel ve davranışsal tekniklerle ele alınarak, daha makul standartlar oluşturmaları hedeflenir. Sosyal kaygılı bireyler, sosyal ortamlardaki davranışları için işlevsel hedefler oluşturmada zorlanmaktadır. Belirsiz ve soyut hedefler sosyal kaygılı bireylerde yaygındır (ör. “*İyi bir performans sergilemek*”, “*İnsanlar üzerinde olumlu izlenim bırakmak*”). Bunların yerine, terapi sürecinde danışanların daha nesnel, somut ve davranışsal olarak tanımlanmış hedefler belirlemelerine yardım edilir. Danışanlar korkulan durumlara maruz bırakılmadan önce uygun hedeflerin oluşturulması ve olay sonrasında bu hedefler temel alınarak performansa yönelik bir değerlendirilme yapılması özellikle önemlidir. Böylelikle danışanların performanslarına ilişkin daha sağlıklı değerlendirmeler yapmaları sağlanır. Terapide ele alınan bir diğer önemli nokta modellerin de vurgu yaptığı kendine odaklı dikkat sürecidir. Bireyin sosyal ortamlarda dikkatini ağırlıklı olarak bedensel uyarılarına, nasıl görüldüğüne ve nasıl davrandığına vermesi, kaygısının artması ve performansının kötüleşmesiyle sonuçlanabileceğinden, terapi sürecinde çeşitli yönergeler ve egzersizler aracılığıyla kendine odaklı dikkatin olumsuz sonuçlarını fark etmesine ve değiştirmesine çalışılır.

Yukarıda bahsedilen noktalara ek olarak, terapi sürecinde ele alınan sorunlardan biri sosyal kaygılı bireylerin kendilerine yönelik olumsuz algılarıdır. Olumsuz benlik algısını düzeltmek amacıyla çeşitli teknikler kullanılır. Kamera karşısında sergilenen performansın kayıt altına alınması ve sonradan izlenmesine ek olarak, ses kaydı alınıp bunun seanslar arasında dinlemek üzere ev ödevi olarak danışanlara verilmesi, ayna karşısında danışanın konuşurken kendisini izlemesi ve eğer grup terapisi yürütülüyorsa diğer grup üyelerinden geribildirim alınması olumsuz benlik algısının geliştirmesinde kullanılan tekniklerden bazılarıdır.

Sosyal kaygılı bireyler sadece benliklerine yönelik değil, sosyal durumlara yönelik de uyumsuz inançlara sahip olduklarından, bu inançların da ele alınması terapi sürecinin temel bileşenlerinden biridir. Hofmann ve Otto (2018), sosyal kaygılı bireylerde iki temel gerçekdışı

inanış olduğunu öne sürmektedir: sosyal aksiliklerin gerçekleşme olasılıklarını abartma ve bunun sonuçlarını felaketleştirme. Ev ödevleri gözden geçirilirken ortaya çıkan otomatik düşüncelerin sokratik sorgulama ve çeşitli bilişsel teknikler aracılığıyla ele alınması, maruz bırakma uygulamalarında bilerek bazı sosyal aksilikler yaratılması (ör. bir kafede “yanlışlıkla” pastayı yere düşürme) ve bunun sonuçlarını inceleme, olumsuz bilişleri kasten şiddetlendirerek bireyin düşünceleri üzerindeki kontrol duygusunu arttırma ve bu düşünceleri satın almama (bunlardan etkilenmeme) becerilerini geliştirme gibi yöntemler uyumsuz bilişleri değiştirmede kullanılmaktadır.

Bilişsel ve davranışlar sorunların yanında duygularla ilişkili süreçler de terapinin temel konularındandır. Duygulara yönelik kontrol algısının düşük olması, sosyal kaygıyla ilişkili zorluklardan biri olduğundan, bireylerin duyguları ve fizyolojik belirtilerini kabullenebilmelerine yönelik çalışmalar gerçekleştirilir. Danışanlara duyguları kontrol edebilmenin onları kabullenmekten geçtiği açıklanır. SKB’yle ilgili bütün bilişsel davranışçı terapilerde olduğu gibi bu yaklaşımda da kaçınma davranışları ve güvenlik davranışlarını ele almak terapinin vazgeçilmez bir ögesidir. Danışanlar korktukları durumlara güvenlik davranışlarını kullanmadan aşamalı bir şekilde maruz bırakılır. Sosyal durumlara maruz bırakıldıktan sonra ortaya çıkan uyumsuz bilişler, bireylerin bu deneyimlerden yararlanmasına engel olduğundan ve sorunun sürmesine neden olduğundan, olay sonrasındaki bilişsel süreçler seans içerisinde ele alınır. Çarpıtılmış düşünceler varsa çeşitli bilişsel teknikler (kanıtları değerlendirme, alternatif bakış açısı geliştirme vs.) kullanılarak düzeltilmeye çalışılır.

Sosyal Kaygı Bozukluğunun Tedavisinde Bilişsel Davranışçı Terapinin Etkililiği

BDT kanıt temelli yaklaşımlardan olduğundan SKB de dâhil olmak üzere çeşitli bozukluklar üzerindeki etkililiğine yönelik çok sayıda araştırma yürütülmüştür. Bu çalışmalarda yalnızca BDT’nin ilgili bozukluğun belirtilerinde iyileşme sağlayıp sağlamadığı değil, diğer tedavi yöntemleriyle karşılaştırıldığında ne kadar etkili olduğu da incelenmektedir. Böylelikle sosyal kaygı belirtilerinden muzdarip olan bireylerin en doğru tedaviyi alması hedeflenmektedir. Bu bölümde, SKB’nin tedavisine yönelik gerçekleştirilen çalışmaların bulguları özetlenecektir.

Davranışçı ve bilişsel davranışçı terapilerin SKB’nin tedavisindeki etkisini incelemek amacıyla Powers ve arkadaşları (2008), 32 randomize kontrollü çalışmanın bulgularını değerlendirdikleri bir meta analiz çalışmasında davranışçı ve bilişsel davranışçı terapinin, bekleme listesi, psikolojik plasebo ve ilaç plaseboyla karşılaştırıldığında anlamlı bir şekilde daha etkili olduğu ve bu kazanımların izlem çalışmalarında da korunduğu belirlenmiştir. Öte yandan maruz bırakma ve bilişsel terapinin birlikte uygulanmasının, tek başına maruz bırakma ve bilişsel terapi uygulanmasıyla aynı düzeyde etkili olduğu bulunmuştur. Ayrıca bireysel terapi ve grup terapisi arasında da anlamlı bir farklılık gözlenmemiştir. Araştırmacılar, çalışmanın sonuçlarının bilişsel davranışçı terapinin SKB’de etkili olduğunu, maruz bırakma tedavisine bilişsel yöntemlerin eklenmesinin tedavi sonuçları üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını, bu nedenle maruz bırakma uygulamalarının öncelikli tedavi yöntemi olarak düşünülmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Mayo-Wilson ve arkadaşları (2014), SKB tedavisinde yaygın olarak kullanılan çeşitli psikolojik tedaviler ile ilaç tedavilerinin etkilerini değerlendirdikleri kapsamlı meta analiz çalışması gerçekleştirmişlerdir. Çalışma sonucunda, bekleme listesiyle karşılaştırıldığında, bireysel ve grup BDT, maruz bırakma ve sosyal beceri tedavisi, kendine yardım uygulamaları ve psikodinamik terapinin sosyal kaygı belirtileri üzerinde anlamlı bir iyileşme sağladığı görülmüştür. Çalışmada ek olarak bireysel BDT’nin psikolojik plasebo, psikodinamik psikoterapi, kişilerarası psikoterapi, bilinçli farkındalık ve destekleyici terapiden daha etkili olduğu gösterilmiştir. Ayrıca hem ilaçların hem de psikolojik tedavilerin sosyal kaygı belirtilerinde ayrı ayrı etkili oldukları belirlense de iki yöntemi birleştiren çalışmaların daha iyi sonuçlar ortaya koymadığı anlaşılmıştır. Diğer bir deyişle, ilaçlar ve psikoterapiler tek başlarına etkili olsa da birlikte kullanılmaları fazladan olumlu bir etki yaratmamaktadır. Araştırmacılar, ilaçların sosyal kaygı belirtilerinde anlamlı bir iyileşme sağlamalarına rağmen, kimi yan etkilerinin olması (ör.

cinsel sorunlar) ve uzun dönemli etkilerinin psikolojik tedavilerden daha olumsuz olması nedeniyle birinci tedavi seçeneği olarak bireysel BDT'nin kullanılmasını önermiştir (Mayo-Wilson *et al.* 2014). Öte yandan BDT'nin etkisiz kaldığı veya danışanların terapiyi kabul etmediği koşullarda, sosyal kaygı belirtileri çok şiddetli olan danışanlarda ve depresyonun eşlik ettiği durumlarda ilaç tedavisinin kullanılması önerilmektedir (Pelissolo *et al.* 2019). BDT ve psikodinamik terapinin etkilerinin incelendiği bir çalışmada bekleme listesiyle karşılaştırıldığında her iki tedavi yönteminin de belirtilerin azalmasında etkili olduğu fakat BDT'nin psikodinamik terapiden daha üstün olduğu gösterilmiştir (Leichsenring *et al.* 2013). Yakın zamanda gerçekleştirilen bir meta analiz çalışmasında toplamda kırk sekiz çalışmanın bulguları yeniden analiz edilmiş ve BDT'nin bekleme listesiyle karşılaştırıldığında belirtilerde anlamlı bir azalma sağladığı gösterilmiştir (Cuijpers *et al.* 2016). Bir başka meta analiz çalışmasında ise kırk bir plasebo kontrollü çalışmanın bulguları yeniden analiz edilmiş ve BDT'nin plasebo grubuyla karşılaştırıldığında SKB'de etkili olduğu ve etki büyüklüğünün orta ile küçük arasında değiştiği belirlenmiştir. Ayrıca, tedaviyi yarıda bırakma oranları açısından, terapi grubu ile plasebo grubu arasında anlamlı bir farklılık gözlenmemiştir (Carpenter *et al.* 2018).

Birçok bozuklukta tedavi sonrasında nüks, yaygın bir sorun olduğundan, tedavi sürecinde elde edilen kazanımların sonrasında da sürdürülebilmesi önemli bir amaçtır. Bu kapsamda Van Dis ve arkadaşları (2020) BDT'nin, kaygı bozukluklarında uzun vadede etkilerini inceleyen çalışmalarında BDT alan bireylerin kontrol koşulundakilerle karşılaştırıldığında, tedaviden bir yıl sonrasında da alınan ölçümlerde daha iyi durumda olduklarını belirlemiştir. Diğer bir deyişle, bilişsel davranışçı terapinin etkileri bir yıldan daha uzun süre korunmaktadır.

Wersebe ve arkadaşları (2013), bilişsel davranışçı grup terapisinin sosyal kaygının tedavisinde etkisini inceleyen 12 randomize kontrollü çalışmanın bulgularını dâhil ettikleri bir meta analiz çalışması gerçekleştirmişlerdir. Bekleme listesi, plasebo ve standart tedavi (treatment as usual) yöntemlerini içeren kontrol grubuyla karşılaştırıldığında, bilişsel davranışçı grup terapisinin etkili olduğu ve etki büyüklüğünün orta düzeyde olduğu belirlenmiştir (Wersebe *et al.* 2013). Benzer sonuçların elde edildiği bir araştırmada da toplamda yirmi yedi çalışmanın bulguları sistematik bir şekilde gözden geçirilmiş ve bilişsel davranışçı grup terapisinin sosyal kaygı belirtilerini azalttığı ve yaşam kalitesini arttırdığı belirlenmiştir. Ek olarak, çalışmaya dâhil edilen ve izlem ölçümlerini içeren tüm çalışmalarda terapi sürecinde elde edilen kazanımların korunduğu anlaşılmıştır (Yalçın & Tekinsav-Sütcü 2016).

Tedavi protokolleri açıklanırken bahsedildiği gibi BDT sosyal kaygının tedavisinde farklı bileşenler içermektedir. Bu bileşenlerin tedavi sürecine bireysel katkılarının ne olduğu konusu tartışmalıdır. Çeşitli çalışmalarda bilişsel yöntemler ile maruz bırakma yöntemleri terapi çıktıları açısından karşılaştırılmış ve çelişkili sonuçlar rapor edilmiştir. Bazı çalışmalarda bilişsel tekniklerin tedavi sonuçlarına ek bir katkısının olmadığı (Feske & Chambless 1995; Powers *et al.* 2008), bazı çalışmalarda ise bilişsel ve davranışçı yöntemlerin bir arada kullanılmasının daha iyi sonuçlar ürettiği gösterilmiştir (Taylor 1996). Acartürk ve arkadaşlarına (2009) göre bilişsel yeniden yapılandırma, maruz bırakma, sosyal beceri eğitimi ve gevşeme egzersizlerinin etki büyüklükleri açısından farklılaşmamaktadır. Fakat araştırmacılar çalışmaların büyük bir kısmında bu tekniklerin bir arada ele alınmasının ve çok az çalışmada tek bir tekniğin incelenmesinin, tekniklerin bireysel etkilerini belirlemeyi imkânsız kıldığını belirtmişlerdir. Çalışmaların bu bulgularına ek olarak, klinik uygulamada bu tekniklerin birbirinden ayrılması mümkün olmayabilir. Örneğin maruz bırakma tedavisinde danışanların bu konuda bilgilendirilmesi, kaygı hiyerarşilerinin oluşturulması, maruz bırakma uygulamasının ardından bu deneyim üzerine konuşulması gibi etkinlikler bir anlamda bilişsel müdahaleler olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bireyin korktuğu duruma maruz bırakılması yalnızca davranışsal bir değişim değil, aynı zamanda sosyal durum ve kendisiyle ilişkili uyumsuz bilişlerde de değişime yol açabilir. Aslında korktuğu şeyin başına gelmediğini görmek, düşünce ve inançlarında değişimi beraberinde getirebilir. Bu

açıdan maruz bırakma uygulamaları örtük bilişsel müdahale olarak işlev gösterebilir. Ayrıca, yeterli bilişsel hazırlığın yapılmaması, danışanın maruz bırakma uygulamalarını yapmasını zorlaştırabilir veya danışanın terapiyi bırakmasına neden olabilir. Bu nedenle hem bilişsel hem de davranışçı yöntemlerin birbirlerini destekleyecek şekilde bir arada kullanılması terapi çıktıkları üzerinde olumlu bir etkiye bulunabilir.

Gözden geçirilen çok sayıda araştırmanın sonuçları hem bireysel olarak hem de grup olarak yürütülen BDT'nin en etkili yöntemlerden biri olduğunu ve elde edilen kazanımların uzun süre devam etme eğiliminde olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu nedenle birçok tedavi rehberi BDT'yi SKB'de ilk tedavi seçeneği olarak önermektedir (Andrews *et al.* 2018; Katzman *et al.* 2014; Leichsenring & Leweke 2017; Pilling *et al.* 2013). Öte yandan, her ne kadar çeşitli kontrol koşullarıyla karşılaştırıldığında BDT'nin etkili olduğu bulunsa da birçok danışan terapiden yeteri kadar faydalanamamaktadır. Örneğin Leichsenring ve arkadaşlarının (2013) çalışmasında iyileşme oranı Liebowitz Sosyal Kaygı Ölçeği'nden 30 puandan daha düşük almak olarak tanımlandığında, BDT alanların yalnızca %36'sı iyileşmiştir. Ayrıca ölçek puanlarından %31'lik düşük tedaviye cevap verme olarak tanımlandığında da hastaların yalnızca %60'ı terapiye cevap vermektedir. Farklı gözden geçirme çalışmaları da BDT alan hastaların önemli bir kısmının (yaklaşık %40-50) tedaviden ya çok az yararlandığını ya da hiç yararlanmadığını bildirmektedir (Hofmann & Bögels 2006; Norton & Price 2007; Pelissolo *et al.* 2019). Dolayısıyla SKB'nin tedavisinde BDT'nin ilk seçenek olarak kullanılması gerekmele birlikte, tedavi sonuçlarının iyileştirilmesi için çalışmaların yapılması ve yeni tedavi protokollerinin geliştirilmesi önemlidir.

Sonuç ve Öneriler

Bu gözden geçirme çalışması, görece yaygın bir bozukluk olan SKB'ye sıklıkla başka psikolojik sorunların eşlik ettiğini, kendiliğinden düzelmenin az olduğunu ve SKB'li bireylerin önemli bir bölümünün tedavi almadığını göstermiştir. Bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda SKB'yle ilişkili faktörleri araştıran çalışmaların ve özellikle de tedavi sürecini aydınlatacak verilerin oldukça önemli olduğu söylenebilir.

SKB'nin ortaya çıkmasını ve sürmesini açıklayan kapsamlı bilişsel davranışçı modellerin geliştirilmesi (ör. Clark & Wells 1995; Heimberg *et al.* 2014; Hofmann 2007; Spence & Rapee 2016; Wong & Rapee 2016) ve bu modellerin varsayımlarını inceleyen çok fazla sayıda çalışmanın yürütülmesi, SKB'nin bilişsel davranışçı terapisinin gelişimine katkıda bulunmuştur. Bu çalışmada gözden geçirilen kapsamlı araştırmalar BDT'nin SKB tedavisinde en etkili yöntemlerden biri olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Etkili ve kısa süreli bir terapi yöntemi olması, elde edilen kazanımların terapi sonrasında da devam etmesi, farklı yaş gruplarına uyarlanabilir olması BDT'nin öne çıkan yönleridir. Öte yandan yukarıda da değinildiği gibi her ne kadar etkili bir yaklaşım olsa da önemli sayıda birey BDT'den fayda görmemektedir. BDT'nin etkisiz kaldığı durumların olması burada detaylı bir şekilde gözden geçirilen tedavi programlarının geliştirilmeye açık yönlerinin bulunduğunu göstermektedir. Bu noktada tedavi programlarında yeteri kadar vurgu yapılmayan ve sosyal kaygı ile ilişkili olduğu bilinen çeşitli faktörlerin tedavi programlarına dâhil edilmesi yararlı olabilir.

Bu faktörlerden biri olumlu değerlendirilme korkusudur. Son yıllarda yapılan çeşitli araştırmalar sosyal kaygılı bireylerin sadece olumsuz değil, olumlu değerlendirmeye yönelik de korkularının bulunduğunu göstermektedir. Daha açık bir ifadeyle, uyumsuz bir bilişsel yapı olarak kavramsallaştırılan olumlu değerlendirilme korkusu sosyal kaygı ile yakından ilişkidir (Cook *et al.* 2022; Peker & Akkuş 2024; Weeks & Howell 2014). Her ne kadar standart bilişsel davranışçı terapiler olumlu değerlendirilme korkusunda bir iyileşme sağlasa da bu etkinin kısıtlı olduğu bildirilmektedir (Fergus *et al.* 2009; Weeks *et al.* 2012). Bu nedenle tedavi programlarına, spesifik olarak olumlu değerlendirilme korkusunu hedef alan stratejilerin dâhil edilmesi tedavi sonuçlarının geliştirilmesinde yararlı olabilir. Olumlu değerlendirilme korkusuna yönelik müdahaleler,

kaçınma davranışlarının azalmasına, daha gerçekçi ve olumlu bir benlik algısının gelişmesine katkıda bulunarak tedavi sonuçlarının iyileştirilmesini sağlayabilir. Ayrıca geliştirilen bilişsel davranışçı modeller ve tedavi programları ağırlıklı olarak bilişsel ve davranışsal bileşenlere vurgu yapmakta, duygu ve duygu düzenleme süreçleri ise ihmal edilmektedir (Akkuş & Peker 2022). Fakat yapılan birçok çalışma sosyal kaygılı bireylerin duygu düzenleme süreçlerinde zorluk yaşadığını göstermektedir (Akkuş 2022; Dryman & Heimberg 2018; Jazaieri *et al.* 2015). Sosyal durumların yarattığı olumsuz duyguları etkili bir şekilde yönetememek, sosyal durumlardan kaçınmayla (Werner *et al.* 2011), daha fazla güvenlik davranışı kullanmayla (Goldin *et al.* 2014) ve performansla yönelik çarpıtılmış değerlendirmelerle (Akkuş 2022) ilişkili olduğundan, sosyal kaygılı bireylerin duygularını daha sağlıklı bir şekilde yönetebilmelerine yardımcı olacak müdahalelerin geliştirilmesi ve bilişsel davranışçı tedavi programlarına dâhil edilmesi terapilerin etkisini arttırabilir.

Son yıllarda geleneksel yüz yüze terapilere alternatif terapi uygulamaları ortaya çıkmış ve özellikle pandemi süreciyle birlikte kullanımları hızla yaygınlaşmıştır. Çevrim içi (*online*) terapiler, akıllı telefon uygulamaları ve yapay zeka destekli müdahaleler bunlara örnek olarak verilebilir. Görece yeni gelişmekte bir araştırma alanı olmasına rağmen yürütülen çeşitli araştırmalar çevrim içi yürütülen BDT'nin sosyal kaygı belirtilerini azaltmada yüz yüze terapiler kadar etkili olduğunu göstermektedir (Guo *et al.* 2021). Benzer şekilde, yakın zamanlı bir meta analiz çalışmasında akıllı telefon uygulamalarının da sosyal kaygı tedavisinde etkili olduğu gösterilmiştir (Linardon *et al.* 2024). Bunlara ek olarak yapay zeka uygulamaları hayatın birçok alanında olduğu gibi psikolojik sorunların tanı ve tedavisinde önemli bir seçenek hâline gelmeye başlamıştır (Sun *et al.* 2023). Öte yandan ülkemizde özellikle bu alandaki çalışmaların oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. SKB'de kültürel faktörlerin önemli bir rolü olduğu göz önünde bulundurulduğunda (Hofmann *et al.* 2010), bilişsel davranışçı kuram ve ilgili araştırma bulgularının, gelişen teknolojiyle bütünleştirilerek, ülkemiz örnekleminde çalışmaların yürütülmesinin önemli olduğu söylenebilir.

BİBLİYOGRAFYA

- Acarturk C., Cuijpers P., van Straten A. & de Graaf R. (2009). Psychological treatment of social anxiety disorder: a meta-analysis. *Psychological Medicine*, 39(2), 241-254. <https://doi.org/10.1017/S0033291708003590>
- Akkuş K. (2021). *Sosyal kaygı bozukluğunun üstesinden gelmek: danışanlar için bilişsel davranışçı bir el kitabı* (2.baskı). Nobel Akademik Yayıncılık
- Akkuş K. (2022). *Sosyal kaygı bozukluğunun bilişsel davranışçı modelinin bir konuşma performansı görevi ile incelenmesi*. Yayınlanmamış doktora tezi. Ege Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Akkuş K. & Peker M. (2022). Exploring the relationship between interpersonal emotion regulation and social anxiety symptoms: The mediating role of negative mood regulation expectancies. *Cognitive Therapy and Research*, 46(2), 287-301. <https://doi.org/10.1007/s10608-021-10262-0>
- Amerikan Psikiyatri Birliği. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5. baskı).
- Andrews G., Bell C., Boyce P., Gale C., Lampe L., Marwat O. & Wilkins G. (2018). Royal Australian and New Zealand College of Psychiatrists clinical practice guidelines for the treatment of panic disorder, social anxiety disorder and generalised anxiety disorder. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 52(12), 1109-1172. <https://doi.org/10.1177/0004867418799453>
- Beesdo-Baum K., Knappe S., Fehm L., Höfler M., Lieb R., Hofmann S. G. & Wittchen H. U. (2012). The natural course of social anxiety disorder among adolescents and young adults. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 126(6), 411-425. <https://doi.org/10.1111/j.1600-0447.2012.01886.x>
- Beesdo K., Bittner A., Pine D. S., Stein M. B., Höfler M., Lieb R. & Wittchen H. U. (2007). Incidence of social anxiety disorder and the consistent risk for secondary depression in the first three decades of life. *Archives of General Psychiatry*, 64(8), 903-912. 10.1001/archpsyc.64.8.903
- Bruffaerts R., Harris M. G., Kazdin A. E., Vigo D. V., Sampson N. A., Chiu W. T. & Kessler R. C. (2022). Perceived helpfulness of treatment for social anxiety disorder: findings from the WHO World Mental Health Surveys. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 1-17. <https://doi.org/10.1007/s00127-022-02249-3>
- Butler A. C., Chapman J. E., Forman E. M. & Beck A. T. (2006). The empirical status of cognitive-behavioral therapy: A review of meta-analyses. *Clinical Psychology Review*, 26(1), 17-31. 10.1016/j.cpr.2005.07.003
- Carpenter J. K., Andrews L. A., Witcraft S. M., Powers M. B., Smits J. A. & Hofmann S. G. (2018). Cognitive behavioral therapy for anxiety and related disorders: A meta-analysis of randomized placebo-controlled trials. *Depression and Anxiety*, 35(6), 502-514. <https://doi.org/10.1002/da.22728>
- Clark D. A. & Beck A. T. (2010). *Cognitive therapy of anxiety disorders: science and practice*. Guilford Press.
- Clark D. M. & Wells A. (1995). A cognitive model of social phobia. R. G. Heimberg ve M. R. Liebowitz (Eds), içinde *Social phobia: Diagnosis, assessment, and treatment* (69-93). New York, NY, US: Guilford Press.
- Cook S. I., Moore S., Bryant C. & Phillips L. J. (2022). The role of fear of positive evaluation in social anxiety: A systematic review and meta-analysis. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 29(4), 352-369. <https://doi.org/10.1037/cps0000082>
- Crome E., Grove R., Baillie A. J., Sunderland M., Teesson M. & Slade T. (2015). DSM-IV and DSM-5 social anxiety disorder in the Australian community. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 49(3), 227-235. <https://doi.org/10.1177/0004867414546699>
- Cuijpers, P., Cristea I. A., Karyotaki E., Reijnders M. & Huibers M. J. (2016). How effective are cognitive behavior therapies for major depression and anxiety disorders? A meta-analytic update of the evidence. *World Psychiatry*, 15(3), 245-258. 10.1002/wps.20346

- DeWit D. J., Ogborne A., Offord D. R. & MacDonald K. (1999). Antecedents of the risk of recovery from DSM-III-R social phobia. *Psychological Medicine*, 29(3), 569-582. <https://doi.org/10.1017/S0033291799008399>
- Dindi R., & Karaaziz M. (2023). Sosyal Fobi ve Bilişsel Davranışçı Terapisi Üzerine Sistemantik Derleme. *Journal of Academic Social Science Studies*, 16(95).
- Dryman M. T. & Heimberg R. G. (2018). Emotion regulation in social anxiety and depression: A systematic review of expressive suppression and cognitive reappraisal. *Clinical Psychology Review*, 65, 17-42. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2018.07.004>
- Fang A. & Hofmann S. G. (2010). Relationship between social anxiety disorder and body dysmorphic disorder. *Clinical Psychology Review*, 30(8), 1040-1048. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2010.08.001>
- Fergus, T. A., Valentiner, D. P., McGrath, P. B., Stephenson, K., Gier, S. & Jencius, S. (2009). The Fear of Positive Evaluation Scale: Psychometric properties in a clinical sample. *Journal of Anxiety Disorders*, 23(8), 1177-1183. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2009.07.024>
- Feske U. & Chambless D. L. (1995). Cognitive behavioral versus exposure only treatment for social phobia: A meta-analysis. *Behavior Therapy*, 26(4), 695-720. [https://doi.org/10.1016/S0005-7894\(05\)80040-1](https://doi.org/10.1016/S0005-7894(05)80040-1)
- Gallagher M., Prinstein M. J., Simon V. & Spirito A. (2014). Social anxiety symptoms and suicidal ideation in a clinical sample of early adolescents: Examining loneliness and social support as longitudinal mediators. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 42(6), 871-883. <https://doi.org/10.1007/s10802-013-9844-7>
- Garey L., Olofsson H., Garza T., Rogers A. H., Kauffman B. Y. & Zvolensky M. J. (2020). Directional effects of anxiety and depressive disorders with substance use: a review of recent prospective research. *Current Addiction Reports*, 7(3), 344-355. <https://doi.org/10.1007/s40429-020>
- Goetter E. M., Frumkin M. R., Palitz S. A., Swee M. B., Baker A. W., Bui E. & Simon, N. M. (2020). Barriers to mental health treatment among individuals with social anxiety disorder and generalized anxiety disorder. *Psychological Services*, 17(1), 5. <http://dx.doi.org/10.1037/ser0000254>
- Goldin P. R., Jazaieri H. & Gross J. J. (2014). Emotion regulation in social anxiety disorder. Hofmann, S. G. ve BiBartolo, P.M. (Eds.). *Social Anxiety: Clinical, developmental, and social perspectives* (3.Baskı) (s. 511-529). Academic Press.
- Gök B. G. & İnönü M. (2022). Sosyal Kaygı Bozukluğu: Mevcut yaygınlık, eşanı ve bozulma durumu. *Klinik Psikoloji Dergisi*, 7(3) 448-467. <https://doi.org/10.5455/kpd.26024438m000101>
- Grant B. F., Hasin D. S., Blanco C., Stinson F. S., Chou S. P., Goldstein, R. B & Huang B. (2005). The epidemiology of social anxiety disorder in the United States: results from the National Epidemiologic Survey on Alcohol and Related Conditions. *Journal of Clinical Psychiatry*, 66(11), 1351-1361. 10.4088/jcp.v66n1102
- Guo S., Deng W., Wang H., Liu J., Liu X., Yang X. & Li X. (2021). The efficacy of internet-based cognitive behavioural therapy for social anxiety disorder: A systematic review and meta-analysis. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 28(3), 656-668. <https://doi.org/10.1002/cpp.2528>
- Heimberg R. G. & Becker R. E. (2002). *Cognitive-behavioral group therapy for social phobia: Basic mechanisms and clinical strategies*. Guilford Press.
- Heimberg R. G., Brozovich F. A. & Rapee R. M. (2014). A cognitive-behavioral model of social anxiety disorder. İçinde Hofmann, S. G. ve BiBartolo, P.M. (Eds.). *Social Anxiety: Clinical, developmental, and social perspectives* (3.Baskı) (s. 705-728). Academic Press.
- Hofmann S. G. (2007). Cognitive factors that maintain social anxiety disorder: A comprehensive model and its treatment implications. *Cognitive Behaviour Therapy*, 36(4), 193-209. <https://doi.org/10.1080/16506070701421313>
- Hofmann S. G. & Bögels S. M. (2006). Recent advances in the treatment of social phobia: Introduction to the special issue. *Journal of Cognitive Psychotherapy*, 20(1), 3-5. <https://doi.org/10.1891/jcop.20.1.3>
- Hofmann S. G. & Otto M. W. (2018). *Cognitive behavioral therapy for social anxiety disorder: Evidence-based and disorder-specific treatment techniques* (2.baskı). Routledge.

- Hofmann S. G., Anu Asnaani M. A. & Hinton D. E. (2010). Cultural aspects in social anxiety and social anxiety disorder. *Depression and Anxiety*, 27(12), 1117-1127. <https://doi.org/10.1002/da.20759>
- Jazaieri H., Morrison A. S., Goldin P. R. & Gross J. J. (2015). The role of emotion and emotion regulation in social anxiety disorder. *Current Psychiatry Reports*, 17, 1-9. 10.1007/s11920-014-0531-3
- Jefferies P. & Ungar M. (2020). Social anxiety in young people: A prevalence study in seven countries. *PLoS One*, 15(9). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0239133>
- Katzman M. A., Bleau P., Blier P., Chokka P., Kjernisted K. & Van Ameringen M. (2014). Canadian clinical practice guidelines for the management of anxiety, posttraumatic stress and obsessive-compulsive disorders. *BMC Psychiatry*, 14(1), 1-83. <https://doi.org/10.1186/1471-244X-14-S1-S1>
- Keller M. B. (2003). The lifelong course of social anxiety disorder: a clinical perspective. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 108, 85-94. <https://doi.org/10.1034/j.1600-0447.108.s417.6.x>
- Keller M. B. (2006). Social anxiety disorder clinical course and outcome: review of Harvard/Brown Anxiety Research Project (HARP) findings. *Journal of Clinical Psychiatry*, 67, 14.
- Kerr-Gaffney J., Harrison A. & Tchanturia K. (2018). Social anxiety in the eating disorders: a systematic review and meta-analysis. *Psychological Medicine*, 48(15), 2477-2491. <https://doi.org/10.1017/S0033291718000752>
- Kessler R. C., Berglund P., Demler O., Jin R., Merikangas, K. R. & Walters E. E. (2005). Lifetime prevalence and age-of-onset distributions of DSM-IV disorders in the National Comorbidity Survey Replication. *Archives of General Psychiatry*, 62(6), 593-602. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.62.6.593>
- Kobezak H. M. & Gibb B. E. (2020). Prospective associations between social anxiety and depression in youth: The moderating role of maternal major depressive disorder. *Journal of Adolescence*, 82, 19-22. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2020.05.003>
- Koyuncu A., İnce E., Ertekin E. & Tükel R. (2019). Comorbidity in social anxiety disorder: diagnostic and therapeutic challenges. *Drugs in Context*, 8. 10.7573/dic.212573
- Ledley D. R., Foa E. B. & Huppert J. D. (2006). *Comprehensive cognitive behavior therapy for social phobia: A treatment manual*. <https://www.div12.org/wpcontent/uploads/2014/09/Comprehensive-CBT-for-Social-Phobia-manual.pdf>
- Leichsenring F. & Leweke F. (2017). Social anxiety disorder. *New England Journal of Medicine*, 376(23), 2255-2264. <https://doi.org/10.1056/NEJMcp1614701>
- Leichsenring F., Salzer S., Beutel M. E., Herpertz S., Hiller W., Hoyer J. & Leibing E. (2013). Psychodynamic therapy and cognitive-behavioral therapy in social anxiety disorder: a multicenter randomized controlled trial. *American Journal of Psychiatry*, 170(7), 759-767. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.2013.12081125>
- Levinson C. A. & Rodebaugh T. L. (2012). Social anxiety and eating disorder comorbidity: The role of negative social evaluation fears. *Eating Behaviors*, 13(1), 27-35. <https://doi.org/10.1016/j.eatbeh.2011.11.006>
- Lim M. H., Rodebaugh T. L., Zyphur M. J. & Gleeson J. F. (2016). Loneliness over time: The crucial role of social anxiety. *Journal of Abnormal Psychology*, 125(5), 620-630. <https://doi.org/10.1037/abn0000162>
- Linardon J., Torous J., Firth J., Cuijpers P., Messer M. & Fuller-Tyszkiewicz M. (2024). Current evidence on the efficacy of mental health smartphone apps for symptoms of depression and anxiety. A meta-analysis of 176 randomized controlled trials. *World Psychiatry*, 23(1), 139-149. 10.1002/wps.21183
- Lydiard R. B. (2001). Social anxiety disorder: comorbidity and its implications. *Journal of Clinical Psychiatry*, 62, 17-24.
- MacKenzie, M. B. & Fowler K. F. (2013). Social anxiety disorder in the Canadian population: Exploring gender differences in sociodemographic profile. *Journal of Anxiety Disorders*, 27(4), 427-434. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2013.05.006>
- Maes M., Nelemans, S. A., Danneel S., Fernández-Castilla, B., van den Noortgate, W., Goossens L. & Vanhalst J. (2019). Loneliness and social anxiety across childhood and adolescence: Multilevel meta-

- analyses of cross-sectional and longitudinal associations. *Developmental Psychology*, 55(7), 1548-1565. <https://doi.org/10.1037/dev0000719>
- Mayo-Wilson, E., Dias, S., Mavranouzouli, I., Kew, K., Clark, D. M., Ades, A. E. & Pilling, S. (2014). Psychological and pharmacological interventions for social anxiety disorder in adults: a systematic review and network meta-analysis. *The Lancet Psychiatry*, 1(5), 368-376. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(14\)70329-3](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(14)70329-3)
- Miloyan B. & Van Doorn G. (2019). Longitudinal association between social anxiety disorder and incident alcohol use disorder: results from two national samples of US adults. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 54(4), 469-475. <https://doi.org/10.1007/s00127-018-1569-z>
- Norton P. J. & Price E. C. (2007). A meta-analytic review of adult cognitive-behavioral treatment outcome across the anxiety disorders. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 195(6), 521-531. <https://doi.org/10.1097/01.nmd.0000253843.70149.9a>
- Olfson M., Guardino, M., Struening, E., Schneier, F. R., Hellman, F., & Klein, D. F. (2000). Barriers to the treatment of social anxiety. *American Journal of Psychiatry*, 157(4), 521-527.
- Park C., Majeed A., Gill H., Tamura J., Ho R. C., Mansur R. B. & McIntyre, R. S. (2020). The effect of loneliness on distinct health outcomes: a comprehensive review and meta-analysis. *Psychiatry Research*, 294, 113514. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113514>
- Patel T. A., Schubert F. T., Hom M. A. & Cougle J. R. (2022). Correlates of treatment seeking in individuals with social anxiety disorder: Findings from a nationally representative sample. *Journal of Anxiety Disorders*, 91, <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2022.102616>
- Peker M., & Akkuş K. (2024). Fear of positive evaluation differentially predicts social anxiety: a six-month longitudinal panel study. *Current Psychology*, 43(4), 3621-3631. <https://doi.org/10.1007/s12144-023-04597-y>
- Pelissolo A., Abou Kassm S. & Delhay L. (2019). Therapeutic strategies for social anxiety disorder: where are we now?. *Expert Review of Neurotherapeutics*, 19(12), 1179-1189. <https://doi.org/10.1080/14737175.2019.1666713>
- Pilling S., Mayo-Wilson E., Mavranouzouli I., Kew K., Taylor C. & Clark D. M. (2013). Recognition, assessment and treatment of social anxiety disorder: summary of NICE guidance. *Bmj*, 346. doi: 10.1136/bmj.f2541
- Powers M. B., Sigmarsson S. R. & Emmelkamp P. M. (2008). A meta-analytic review of psychological treatments for social anxiety disorder. *International Journal of Cognitive Therapy*, 1(2), 94-113. <https://doi.org/10.1521/ijct.2008.1.2.94>
- Ruscio A. M., Brown T. A., Chiu W. T., Sareen J., Stein M. B. & Kessler R. C. (2008). Social fears and social phobia in the USA: results from the National Comorbidity Survey Replication. *Psychological Medicine*, 38(1), 15-28. <https://doi.org/10.1017/S0033291707001699>
- Sareen, J., Cox, B. J., Afifi, T. O., De Graaf, R., Asmundson, G. J., Ten Have, M. & Stein, M. B. (2005). Anxiety disorders and risk for suicidal ideation and suicide attempts: a population-based longitudinal study of adults. *Archives of General Psychiatry*, 62(11), 1249-1257. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.62.11.1249>
- Schneier F. R. (2006). Social anxiety disorder. *The New England Journal of Medicine*. 55, 1029-36.
- Solmi M., Radua J., Olivola M., Croce E., Soardo L., Salazar de Pablo G. & Fusar-Poli P. (2022). Age at onset of mental disorders worldwide: large-scale meta-analysis of 192 epidemiological studies. *Molecular Psychiatry*, 27(1), 281-295. <https://doi.org/10.1038/s41380-021-01161-7>
- Spence S. H., & Rapee R. M. (2016). The etiology of social anxiety disorder: An evidence-based model. *Behaviour Research and Therapy*, 86, 50-67. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2016.06.007>
- Stangier U. (2016). New developments in cognitive-behavioral therapy for social anxiety disorder. *Current Psychiatry Reports*, 18, 1-8. [10.1007/s11920-016-0667-4](https://doi.org/10.1007/s11920-016-0667-4)

- Stein D. J., Lim C. C., Roest A. M., de Jonge P., Aguilar-Gaxiola S., Al-Hamzawi A. & Scott K. M. (2017). The cross-national epidemiology of social anxiety disorder: Data from the World Mental Health Survey Initiative. *BMC Medicine*, *15*(1), 1-21. <https://doi.org/10.1186/s12916-017-0889-2>
- Stein M. B. (2006). An epidemiologic perspective on social anxiety disorder. *Journal of Clinical Psychiatry*, *67*, 3–8.
- Stein M. B. & Stein, D. J. (2008). Social anxiety disorder. *The Lancet*, *371*(9618), 1115-1125. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(08\)60488-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(08)60488-2)
- Stein M. B., Fuetsch, M., Müller, N., Höfler, M., Lieb, R. & Wittchen, H. U. (2001). Social anxiety disorder and the risk of depression: a prospective community study of adolescents and young adults. *Archives of General Psychiatry*, *58*(3), 251-256. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.58.3.251>
- Steinert, C., Hofmann, M., Leichsenring, F. & Kruse, J. (2013). What do we know today about the prospective long-term course of social anxiety disorder? A systematic literature review. *Journal of Anxiety Disorders*, *27*(7), 692-702. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2013.08.002>
- Sun J., Dong Q. X., Wang S. W., Zheng Y. B., Liu X. X., Lu T. S. & Han, Y. (2023). Artificial intelligence in psychiatry research, diagnosis, and therapy. *Asian Journal of Psychiatry*, 103705. <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2023.103705>
- Swinbourne J. M. ve Touyz, S. W. (2007). The co-morbidity of eating disorders and anxiety disorders: A review. *European Eating Disorders Review: The Professional Journal of the Eating Disorders Association*, *15*(4), 253-274. <https://doi.org/10.1002/erv.784>
- Taylor S. (1996). Meta-analysis of cognitive-behavioral treatments for social phobia. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, *27*(1), 1-9. [https://doi.org/10.1016/0005-7916\(95\)00058-5](https://doi.org/10.1016/0005-7916(95)00058-5)
- Tolin D. F. (2010). Is cognitive-behavioral therapy more effective than other therapies?: A meta-analytic review. *Clinical Psychology Review*, *30*(6), 710-720. [10.1016/j.cpr.2010.05.003](https://doi.org/10.1016/j.cpr.2010.05.003)
- Van Dis E. A., Van Veen S. C., Hagenaar M. A., Batelaan, N. M., Bockting C. L., van den Heuvel, R. M., & Engelhard I. M. (2020). Long-term outcomes of cognitive behavioral therapy for anxiety-related disorders: a systematic review and meta-analysis. *JAMA Psychiatry*, *77*(3), 265-273. [10.1001/jamapsychiatry.2019.3986](https://doi.org/10.1001/jamapsychiatry.2019.3986)
- Wang F., Gao Y., Han Z., Yu Y., Long Z., Jiang X. & Zhao Y. (2023). A systematic review and meta-analysis of 90 cohort studies of social isolation, loneliness and mortality. *Nature Human Behaviour*, *7*(8), 1307-1319. <https://doi.org/10.1038/s41562-023-01617-6>
- Weeks J. W. & Howell A. N. (2014). Fear of positive evaluation: The neglected fear domain in social anxiety. içinde *The Wiley Blackwell handbook of social anxiety disorder* (433-453).
- Weeks J. W., Heimberg R. G., Rodebaugh T. L., Goldin P. R. & Gross J. J. (2012). Psychometric evaluation of the Fear of Positive Evaluation Scale in patients with social anxiety disorder. *Psychological Assessment*, *24*(2), 301-312. <https://doi.org/10.1037/a0025723>
- Werner K. H., Goldin P. R., Ball T. M., Heimberg R. G. & Gross J. J. (2011). Assessing emotion regulation in social anxiety disorder: The emotion regulation interview. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, *33*(3), 346-354. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1007/s10862-011-9225-x>
- Wersebe H., Sijbrandij M. & Cuijpers P. (2013). Psychological group-treatments of social anxiety disorder: a meta-analysis. *PloS one*, *8*(11), e79034. [10.1371/journal.pone.0079034](https://doi.org/10.1371/journal.pone.0079034)
- Wong Q. J., & Rapee R. M. (2016). The aetiology and maintenance of social anxiety disorder: A synthesis of complementary theoretical models and formulation of a new integrated model. *Journal of Affective Disorders*, *203*, 84-100. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2016.05.069>
- Yalçın M. & Sütcü S. (2016). Yetişkinlerde sosyal fobinin tedavisinde bilişsel davranışçı grup terapisinin etkililiği: Sistematik Bir Gözden Geçirme. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, *8*(Ek 1), 61-78. [doi:10.18863/pgy.28154](https://doi.org/10.18863/pgy.28154)
- Zimmerman M., McGlinchey J. B., Chelminski I. & Young D. (2008). Diagnostic co-morbidity in 2300 psychiatric out-patients presenting for treatment evaluated with a semi-structured diagnostic interview. *Psychological Medicine*, *38*(2), 199-210. [doi/10.1017/S0033291707001717](https://doi.org/10.1017/S0033291707001717)

Kadın Yoğun Mesleklerde Çalışan Erkekler: Erkek Okul Öncesi Öğretmenliği Öğrencilerinin Mesleğe Yönelik Tutumları

Men Working in Female-Dominated Occupations: Male Preschool Teaching Students' Attitudes Towards the Profession

Hülya ÖRKİ*

Öne Çıkanlar:

- Bu araştırma okul öncesi öğretmenliği öğrencilerinin mesleğe yönelik görüşlerine ve erkeklerin de alana dâhil olmasıyla birlikte meydana gelecek olan dönüşümlerin toplumsal cinsiyet bağlamında değerlendirilmesine odaklanmaktadır.
- Erkeklerin kadın yoğun bir meslek olan okul öncesi öğretmenliğine girişleri Bradley'in (1993) üç aşamalı tipolojisi çerçevesinde sızma ve istila aşamalarına işaret ettiği söylenebilir.
- Mesleğin gerektirdiği becerilerin annelik içgüdüğü ve kadınların doğuştan sahip olduğuna inanılan toplumsal cinsiyete dayalı özellikleriyle ilişkilendirilmesinden dolayı mesleğin hâlâ bir kadın mesleği olarak değerlendirildiği görülmektedir.

Öz: Bu araştırma, okul öncesi öğretmen adaylarının mesleğe yönelme nedenlerini, toplumsal cinsiyet algılarının meslek seçimi üzerinde etkisini ve meslekleri hakkındaki görüşlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırma aynı zamanda erkeklerin alana dâhil olmaya başlamasıyla yaşanan dönüşümü de irdelemeyi hedeflemektedir. Araştırmanın örneklemini Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Eğitim Fakültesi Okul Öncesi Öğretmenliği Anabilim Dalı'nda öğrenim görmekte olan toplam 163 öğrenci oluşturmaktadır. Nicel yöntemin benimsendiği çalışmada, örneklem grubuna anket uygulanmış elde edilen veriler SPSS programıyla analiz edilmiştir. Bulgulara göre, öğrencilerin mesleği bilinçli bir şekilde, kolay atama ve iş imkânları nedeniyle tercih ettikleri; doğuştan sahip olduklarına inanılan özelliklerinden dolayı mesleği kadınların daha iyi yapacağını düşündükleri; kadın öğrencilerin erkeklerin yöneticilik gibi eril konulara yönelmesini destekledikleri; öğrencilerin erkeklere atfedilen özelliklerden dolayı meslekte avantajlı olacaklarını ancak yine aynı özelliklerden ve velilerin bakış açısından dolayı dezavantajlar yaşayacaklarını düşündükleri sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal cinsiyet, Cinsiyetlendirilmiş meslekler, Meslekler sosyolojisi, Kadın-yoğun meslekler, Erkek okul öncesi öğretmen adayı, Erilleşme.

Highlights:

- This research focuses on the views of pre-school teaching students on the profession and on the gender-sensitive assessment of the transformations that will occur with the inclusion of men in the field.
- Bradley's (1993) three-stage typology of infiltration and invasion is applied to analyse the entry of men into the female-dominated field of preschool education.
- The profession is still predominantly considered a female domain because the skills required by the profession are associated with the maternal instinct and the gender-based social traits believed to be inherent in women.

Abstract: This study aims to describe preschool teacher candidates' motivations for choosing the occupation, their thoughts on the profession, the relationship between occupations and gender, and

* Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Ağrı, horki@agri.edu.tr., ORCID: 0000-0001-8424-7112

accepting gender stereotypes. The research also examines the transformation observed when men enter in the field. The sample of the research consists of 163 students enrolled in the Department of Preschool Teacher Training in the Faculty of Education at Ağrı İbrahim Çeçen University. Quantitative method was employed in the research, and data were analysed using SPSS. The results of the research indicate that students consciously choose the profession for the easy assignments and job opportunities. They think that women will do the job better because of the innate characteristics they believe women have. Female students tend to support men's pursuit of traditionally masculine roles such as management. Additionally, students think that they will have advantages in the profession due to the characteristics attributed to men, but they will experience disadvantages due to the same characteristics and the parents' perspective about profession.

Keywords: Gender, Gendered occupations, Sociology of occupations, Female-dominated occupations, Male preschool teacher candidate, Masculinization

Summary: The gender phenomenon, which affects perceptions, attitudes and perspectives towards professions, has led to the division of professions into female-dominated occupations and male-dominated occupations. Women often occupy the lowest positions in white and blue-collar jobs that seem appropriate to them and generally offer lower salaries and status than men, and often concentrate on occupations that do not require specialization, which are close to unpaid household jobs and are often called "pink jobs" (Howe, 1977), while men are concentrated on higher ranks and higher-paid occupations. Nowadays, an increasing number of men have begun to engage in female-dominated occupations for various reasons. Bradley (1993) describes men's entry into these fields in three different stages: infiltration, invasion, and acquisition. Teaching is a profession, especially historically dominated by women, and is defined as a "women's job" because of its feminized gender-based characteristics, such as dedication and emotional labor. The priority placed on the dimension of care and the gender judgement that women are responsible for childcare has led to the emergence of pre-school teaching as a profession attributed to women, and low salaries and limited career opportunities have kept men away from this field for a long time. In the 1980s, the first male preschool teachers began to be employed, and the number began to rise rapidly, despite the absence of any study encouraging men to pursue pre-school teaching. This research aims to identify the motivations behind pre-school teaching students' career choices, the impact of gender perceptions on their career decisions and their views on their occupations, and the extent to which they adopt gender stereotypes and associate professions with gender. A quantitative method was utilised, involving a sample of 163 preschool teaching students.

Male students are consciously and willingly choosing the pre-school teaching profession, traditionally perceived as female dominated. Most of the students chose the department for economic reasons, such as ease of employment and favourable job prospects. While students assert that gender holds little importance in preschool education and emphasize the significance of professional skills in teaching, they believe women are inherently better suited for this role due to qualities like compassion, empathy, understanding, and maternal instincts, which were perceived as natural attributes of women and essential for meeting children's needs. Men enter a female-intensive occupation because there are fewer employment opportunities in the male sectors. While a large proportion of male students think that pre-school teaching is a job that both sexes can do, they also have problems with the female image of the profession. This perception is reinforced by societal stereotypes associating women with traits like patience, understanding, and compassion, qualities that are perceived as crucial in this profession. Male students may lead towards more advanced roles by either conforming to socially constructed gender norms and feeling pressured by societal expectations, or by adopting these norms themselves. Female students similarly have the idea that gender-based judgments are prevalent among their peers, supporting men to have positions in management roles. Bradley (1993) categorises men's entry into preschool education, which is a female-dominated occupation, into stages of infiltration and invasion in the framework of his three-stage typology. As a result, the number of male students is increasing and the pre-school teaching profession, which is increasingly preferred by men because of accessible job opportunities and prospects in the private sector, is still considered a women's profession, as the skills required by the profession are linked to the maternal instinct and gender-based social traits believed to be inherent in women. But the "female" attributes of the profession, which are covered or openly embodied, cause male students to develop masculine strategies for their existence in the profession and thus make future plans for more advanced areas, such as management. On the other hand, greater participation of men in preschool teaching will also significantly contribute to addressing gender inequalities in education.

Giriş

Toplumsal cinsiyet normları yaşamın her alanında belirleyici ve düzenleyici bir etki yaratarak toplumsal hayat içerisinde gündelik yaşama, iş yaşamına ve mesleklere karşı algıları, tutumları beklentileri ve bakış açılarını etkilemektedir. Toplumsal alanda kadın ve erkeğe biçilen roller ve sorumluluklar kadınlık ve erkeklik kimliklerinin yapılandırılmasında, dolayısıyla “kadınsı” ve “erkeksi” ayrımıyla yaşamın her alanına, özellikle de meslek tercihlerine yansımaktadır. Toplumsal cinsiyete dayalı mesleki ayırım, meslek yapısında erkekler ve kadınlar arasında görülen eşitsiz dağılımı ifade eder. Bu doğrultuda toplumsal olarak bazı meslekler kadınlarla bazı meslekler de erkeklerle özdeşleştirilmiştir. Çoğu meslek yapay bir şekilde “kadın işi” ve “erkek işi” şeklinde ayrılmıştır. Bu ayrıma göre toplumsal cinsiyete atfedilen değerler bağlamında akılcılık, bilimsellik, teknik beceri ve fiziksel güç içeren işler erkekler için uygun görülürken askerlik, doktorluk, pilotluk, mühendislik gibi meslekler “erkeksi meslekler” olarak kabul edilmiştir. Diğer yandan duygusallık, bakım, iletişim gibi vasıflar içeren işler kadınlar için uygun görülürken ve bu vasıfları gerektiren hemşirelik, sekreterlik, çocuk bakımı ve okul öncesi öğretmenliği gibi meslekler “kadınsı meslekler” olarak değerlendirilmiştir (Özkaplan 2013). Bu ayrımlar keskin olmamakla birlikte gerek kadınlar gerekse erkekler, büyük ölçüde soyutlandıkları meslekler içerisinde, azınlık konumunda da olsa yer almakta ve mesleği kendi cinsiyet örüntüsü çerçevesinde dönüştürmektedir. Son yıllarda kadınların ağırlıkta olduğu mesleklerde çalışan erkeklerin sayısında bir artış meydana gelmektedir. Bu mesleklerden biri de okul öncesi öğretmenliğidir.

Bir kadın mesleği olarak kurgulanan okul öncesi öğretmenliği mesleğini erkeklerin de tercih etmeye başlamasıyla birlikte sayıları hızla artmaya başlamış ancak alandaki erkek öğretmen sayısı istenilen düzeye çekilememiştir. Zira kadınlara atfedilen bir alanda olmak erkek öğretmenler açısından ayrımcılığa maruz kalma, düşük prestijli ve ücretli bir işte çalışıyor olma, eşcinsel olarak damgalanma gibi pek çok zorlayıcı deneyimleri de beraberinde getirmektedir (Robinson 1981; Bradley 1993). Türkiye’de okul öncesi öğretmenliği öğrencileri üzerine yapılan çalışmalar, erkeklerin bu alanı tercih etme nedenlerinin başında istihdam şartları ve maaş gibi dış unsurların olduğunu (Aydın *et al.* 2014) ortaya koymakla birlikte, erkekler için mesleğe yönelik toplumsal cinsiyet kalıp yargılarının yıldırıcı bir etken olduğu (Haskan-Avcı *et al.* 2019) ancak bazı erkek öğrencilerin öğretmenlik mesleğini sürdürmek yerine okul müdürü olma, kendi okulunu açma ve akademik kariyer gibi mesleğin eril konumlarına yönelik hedeflerinin olduğu (Haskan-Avcı *et al.* 2018) görülmektedir. Ayrıca erkek okul öncesi öğretmen adaylarının mesleğe yönelik tutumlarının kadın adaylara kıyasla daha olumsuz olduğuna yönelik araştırmalar da (Kızıldağ *et al.* 2012) mevcuttur. Okul öncesi öğretmenliği öğrencileri üzerine Türkiye’de gerçekleştirilen araştırmalar incelendiğinde öğrencilerin mesleğe ilişkin tutumlarının çok fazla konu edilmediği (Aslan & Köksal-Aksoy 2006) görülmektedir. Bu doğrultuda çalışma, kadın yoğun bir meslek olan okul öncesi öğretmenliği alanına erkeklerin girişini konu edinmektedir. Bu araştırmanın temel amacı, okul öncesi öğretmenliği öğrencilerinin mesleğe yönelme nedenlerini, toplumsal cinsiyet algılarının meslek seçimi üzerindeki etkisini ve meslekleri hakkındaki görüşlerini ortaya koymak; cinsiyet kalıp yargılarını benimseme ve mesleklerle cinsiyetleri ilişkilendirme düzeylerini irdelemektir.

Mesleklerin Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Ayrılması ve Okul Öncesi Öğretmenliği

Mesleklerin toplumsal cinsiyet bağlamında ayrılması (*occupational segregation*) kavramı, iş gücü piyasasının kadın yoğun meslekler (*female-dominated occupations*) ve erkek yoğun meslekler (*male-dominated occupations*) olarak bölünmesini ve meslek yapısında kadınlar ve erkekler arasında görülen eşitsiz dağılımı ifade eder. Bu ayırım dikey ve yatay olarak gerçekleşir. Dikey ayırım, aynı meslekte yer alan kadın ve erkeklerin farklı konumlarda yer almasını (örneğin, erkeklerin mesleki hiyerarşinin tepesinde kadınların ise en altında kümelenmesini); yatay ayırım ise kadın ve erkeklerin farklı mesleklerde kümelenmesini (örneğin, erkeklerin doktor, kadınların

hemşire olmasını) ifade eder (Hakim 1979). Bu ayrım temelinde kadınlar, kendileri için uygun görülen ve genellikle erkeklere oranla daha düşük ücret ve statü sağlayan beyaz ve mavi yakalı işlerin en alt konumunda ve çoğunlukla uzmanlık gerektirmeyen, ücretsiz ev işlerine yakın mesleklerde yoğunlaşırken erkekler daha üst kademelerde ve daha yüksek ücret ödenen işlerde yoğunlaşır. İş gücü piyasasında ağırlıklı olarak geleneksel anlamda kadınlara atfedilen işler ve meslekler pembe yakalı işler (*pink-collar jobs*) olarak adlandırılır. Mavi yakalı işler erkekler tarafından, pembe yakalı işler kadınlar tarafından doldurulur (Howe 1977). Bu tür meslekler çalışma koşulları, statü, prestij ve ücret koşulları açısından erkeklerin yoğun olduğu mesleklerden daha düşük konumdadır. Pembe yakalı işler, tarihsel olarak yalnızca kadınlar tarafından yapılan işleri (hizmetçi, garson, sekreter vb.) işaret ederken pembe yakalı getto (*pink-collar ghetto*) kavramı ise kadınların genellikle cinsiyetleri nedeniyle kendilerine atfedilmiş, çoğunlukla düşük statülü ve düşük ücretli mesleklerde sıkışıp kalmasını ifade eder (Mastracci 2004). Sylvia Walby (1986) bu durumun ataerkil sistemin bir sonucu olarak ortaya çıktığını iddia eder. Toplum içerisinde cinsiyetler arasındaki güç/iktidar dağılımı eşit olmadığı gibi tarihsel olarak erkekler toplumsal yaşamın neredeyse bütün alanlarına hâkimdir. Ataerkil sistem, aynı zamanda kadın ve erkeğin gerçekleştirdikleri işin değerinin de toplumsal cinsiyet bağlamında inşa edilmesine neden olur. Ataerkil ideoloji, bir toplumda hangi yetenek ve becerilerin değerli, arzu edilir ve kârlı olduğunu tanımlamada etkili rol oynar (Walby 1986). Dolayısıyla erkeklere atfedilen iş veya mesleklere daha yüksek değer atfedilir. Bu noktadan hareketle erkeklerin yoğunlukta olduğu mesleklerin kadın yoğun mesleklere göre daha fazla ödüllendirildiği, iktidar, statü, prestij ve ücret konusunda daha yüksek konumda olduğu, çünkü kadın işinin toplumsal yapılar tarafından aşağı/değersiz görüldüğü iddia edilmektedir (Perales 2013).

Kadın yoğun mesleklerde yer alan erkekler (özellikle okul öncesi öğretmenliği ya da kütüphanecilik gibi alanlarda) meslek içerisinde ayrımcılığa maruz kalmaktadır. Erkeklere atfedilen mesleklerde çalışan kadınlar daha iyi ücret, daha geniş fırsatlar, güç ve otorite gibi kazanımlara sahipken kadın yoğun mesleklerde çalışan erkekler düşük prestijli ve ücretli bir işte çalışıyor olmanın yanı sıra erkekliklerinin sorgulanması, eşcinsel olarak damgalanmak gibi heteroseksüel kimlikleri için risk oluşturan durumlarla karşı karşıya kalmaktadır (Bradley 1993; Williams 2013). Bu nedenle erkeklerin kadın ağırlıklı işlerde çalışmalarına, kadınların erkek meslekleri olarak nitelenen mesleklerde çalışmasından daha az karşılaşılmakta (Williams 1993) ve bu erkekler anomali olarak (Battice 2010) görülmektedir. Bu durum erkekleri bu işlerden uzak tutabildiği gibi, kendileri için daha meşru ve prestijli görülen alanlara ulaşmalarını sağlayan bir “cam yürüyen merdiven etkisi”¹ de yaratabilmektedir (Williams 1992). Kadın yoğun mesleklerde erkekler, işe alımda ve terfi etmede azınlık olma konumlarını avantaja çevirmekte, yüksek ücret ve konumlar içeren kademelere itilmekte ve bu yönde teşvik edilmektedirler (Williams 1992).

Erkeklerin kadın yoğunluklu mesleklerde yer almasının altında farklı nedenler yatmakla birlikte Bradley (1993); erkeklerin kadın ağırlıklı bir mesleğe girişlerini farklı özellikler gösteren sızma, istila, devralma olmak üzere üç ayrı aşamada incelemektedir. Bradley bu üç aşamayı şu şekilde özetlemektedir: Devralma (*takeover*) aşamasında başlangıçta kadınlara atfedilen bir meslek erkeklerin uzmanlık alanı olarak yeniden tanımlanır ve kadınlar yavaş yavaş mesleğin dışına itilir. İstila (*invasion*) aşamasında kadınlar tamamen mesleğin dışında tutulmamakla birlikte çok sayıda erkek mesleğe dâhil olur. Bu süreçte erkekler de belirli uzmanlıkları kendi tekellerine alarak kadını ve erkeksi alanların oluşmasına neden olur. Genellikle, erkekler hiyerarşinin tepesindeki veya daha yüksek statüdeki uzmanlık pozisyonlarını alırlar. Böylece mesleğin statüsü yükseltilerek meslek tanımları yeniden yapılandırılır. Sızma (*infiltration*) aşaması az sayıda erkeğin kadın yoğunluklu mesleklere girdiği süreçtir. Erkekler bazen kişisel eğilimler nedeniyle bazen de başka iş fırsatlarının olmaması nedeniyle küçük bir azınlık olarak

¹ Kavram, kadın yoğun mesleklerde yer alan erkeklerin, daha uygun oldukları varsayımıyla, yönetim kademelerine kadınlardan daha kolay ulaşmalarını ifade etmek için kullanılmaktadır (Williams 1992).

yer alabilecekleri mesleklere girmektedir. Kadın yoğunluklu bir mesleğe dâhil olan erkeklerin devralma aşamasından farklı olarak mesleği değiştirme veya kadınları mesleğin dışına iterek yeniden tanımlama gibi bir amaçları yoktur (Bradley 1993).

Bu aşamaların her biri, cinsiyetler arasında gelişen toplumsal ilişkiye göre de farklılık gösterir. Sızma aşamasında, erkeklerin sızdığı kadın yoğun meslek büyük ölçüde kadın mesleği olarak tanımlanmaya devam etmekte ancak erkekler, kadınlarla birlikte çalışırken kariyer şanslarını en üst düzeye çıkarmak için sıklıkla mesleğin eril niteliklerinden yararlanmaktadır. İstila aşamasında hem kadın hem de erkekler bu alanda çalışmaya devam ederken erkekler güçlü konumlara manevra yaparak kendi iç sınırlarını çizmekte, belirli uzmanlıkları ele geçirmekte ve mesleği dönüştürmektedir. Son olarak devralma aşamasında ise kadın yoğun bir meslek erkek işi olarak yeniden tanımlanmakta ve kadınlar meslekten ya dışlanmakta ya da ötekileştirilmektedir (Bradley 1993). Buradan hareketle erkeklerin kadın yoğun mesleklerin kadınsı yönlerinden kaçınma ve erillikle bağdaşan erkeksi yönlerini vurgulama çabası ile daha erkeksi alanlara yönelme (Williams 1993; Lindsay 2007; Synder & Green 2008) ve meslek tanımlamalarını yeniden adlandırarak (Arndt & Bigelow 2005) mesleği eril bir forma ulaştırmaya çalıştıkları iddia edilebilir.

Öğretmenlik mesleği konumu, statüsü ve mükafatlarından dolayı uzun süredir bir kadın mesleği olarak görülmektedir. Bolton ve Muzio (2008), sahip olduğu özelliklerden dolayı öğretmenlik mesleğini bir yarı meslek olarak değerlendirmektedir. Zira öğretmenlik, meslek üzerinde daha az özerkliğe, daha az kontrol gücüne, daha az ödüle ve daha düşük bir statüye sahip olmasından dolayı bir yarı profesyonel meslek veya ikincil bir meslek olarak değerlendirilmektedir (Bolton & Muzio 2008). Öğretmenlik, kadınsılaştırılmış bir meslek örneğidir ve toplumsal cinsiyet bu mesleğin profesyonelleşmemesinin arkasında yatan neden olarak gösterilirken aynı zamanda mesleğin daha az maddi ödüllere ve daha düşük sosyal statüye sahip olmasını da meşrulaştırır. Öğretmenlik, özellikle tarihsel olarak kadınların sayısal olarak hâkim olduğu bir meslektir ve mesleğin sahip olduğu özveri ve duygusal emek gibi toplumsal cinsiyete dayalı kadınsılaştırılmış özelliklerinden dolayı “kadın işi” olarak tanımlanmıştır. Diğer kadınsı mesleklerle paralel olarak öğretmenlik mesleği, ana sınıfındaki çocukların anneliğe benzer şekilde öz bakım gerektirmesi gibi güçlü ideolojik cinsiyet kodlarıyla yüklü olmasından dolayı bir yarı meslek olarak değerlendirilmektedir (Bolton & Muzio 2008, 288).

Özellikle öğretmenliğin annelikle ilişkili olarak görülen (kreş, anaokulu ve ilkököl) alanlarında kadınlar yoğunlukta olmakla birlikte erkekler azınlık olmalarına rağmen daha üst pozisyonları işgal etmektedir (Bolton & Muzio 2008). MEB’e bağlı ilk ve orta düzey okullarda görev yapan bin 299 üst düzey yöneticinin yalnızca 25’i kadınlardan oluştuğu görülmektedir. Kadın yönetici sayısının toplam yönetici sayısına oranı %1,92’dir². Genel olarak, öğretmenliğin tüm alanlarında erkeklerin müdür, müdür yardımcısı gibi yönetici konumlarında yer alma olasılıkları kadınlara göre kabaca üç kat daha fazladır. Bu cinsiyet eşitsizliklerini gidermeye yönelik gelişmelere rağmen, kadınlar hâlâ ikincil bir konumla sınırlandırılmakta ve erkek meslektaşlarına göre önemli ölçüde daha az kariyer beklentilerine sahip olmaktadır.

Öğretmenlik, mesleki cinsiyet ayrımcılığını en iyi yansıtan mesleklerden biridir. Örneğin kadınlar, öğretim kademeleri içerisinde okulöncesi öğretmenliğinin neredeyse tamamına yakını (%93,6), orta öğretim kademesinde önemli bir çoğunluğunu (%51,18), yüksek öğretimde ise akademik personelin %46’sını oluşturmaktadır³ (MEB istatistikleri). Bu durum göstermektedir ki

² “MEB’de kadın yöneticilerin oranı yüzde 1,92: Erkek Eğitim Bakanlığı”.

<https://www.birgun.net/haber/meb-de-kadin-yoneticilerin-orani-yuzde-1-92-erkek-egitim-bakanligi-268876> (16.09.2019). (E.T. 28.03.2022)

³ “Türkiye akademisinde kadınlar daha da güçleniyor”. <https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2022/turk-akademisinde-kadınlar-daha-da-gucleniyor.aspx#:~:text=%2D%20Y%C3%96K%BCn%20verilerine%20g%C3%B6re%2C,akademisyenlerin%20oran%C4%B1%20y%C3%BCzde%2046%20oldu.&text=T%C3%B>

eğitimin gerektirdiği teknik ve akademik beceri arttıkça kadınların katılım oranları düşmektedir. Diğer yandan kadınlar, akademik ya da mesleki bilgi aktarımını gerektiren teknik becerilere değil, sosyal becerilerin geliştirilmesi için gerekli olan ilişki becerilere dayanan okul öncesi öğretmenliğinde (otorite konumlarında yeterince temsil edilmemelerine rağmen) hâkim konumdadır. Bu durum yalnızca yumuşak ve katı beceriler, eğitim ve bakım, kısacası kadın işi ve erkek işi arasındaki geleneksel ayrımları sürdürülmesine neden olur. Örneğin okul öncesi öğretmenliği kadın olmaktan dolayı doğal ve verili kabul edilen becerileri içermesi nedeniyle bir değer görmez veya gerektiği gibi ödüllendirilmez. Bu nedenle gelir, prestij ve özerklik gibi profesyonelliğin ayırt edici özellikleri arasında yer alan nitelikler ağırlıklı olarak bir kadın alanı olan okul öncesi öğretmenliğinden, ağırlıklı olarak bir erkek alanı olan akademiye doğru gittikçe açıkça yükselir (Bolton & Muzio 2008).

Bakım boyutunun ön plana çıkarılması ve toplumsal cinsiyet kalıp yargılarından dolayı çocuk bakımından kadının sorumlu görülmesi okul öncesi öğretmenliğinin kadınlara atfedilen bir meslek olarak ortaya çıkmasına neden olmuş ve düşük maaş ve sınırlı kariyer imkânlarından dolayı (Skelton *et al.* 2006) erkekler uzun süre bu alandan uzak durmuş, 1950'li yıllarda okul öncesi eğitimi alanında çalışanların tamamı kadın olmuştur. 1980'li yıllarda ilk erkek çalışanlar kurumlarda yer almaya başlamış ve erkeklerin okul öncesi öğretmenliği yapmasını teşvik edici bir çalışma yapılmamasına rağmen erkek okul öncesi öğretmenlerinin sayısı artmaya başlamıştır.

Kadın Yoğun Bir Meslek Olarak Türkiye’de Okul Öncesi Öğretmenliği Alanında Erkekler

Günümüzde öğretmenlik mesleği genel anlamda kadın mesleği olarak kabul görmekle birlikte (Bolton & Muzio 2008), başlangıçta erkeklere yönelik bir meslek olarak ortaya çıkmıştır. Modern anlamda Türk eğitim sisteminin geçmişi bakıldığında, Osmanlı’da, eğitim alanında erkeklerin hâkim olduğu ancak ilköğretimin yaygınlaşması ve kız çocuklarının eğitime katılmasıyla birlikte kadın öğretmenlere ihtiyacın hasıl olduğu, böylelikle kadın adayları yetiştirmek üzere gerekli kurumlar açılmaya başlandığı görülmektedir (Oktay 1991). Okul öncesi eğitimi ise başlarda kadın ve erkeklerin birlikte yürüttüğü bir alan iken bakım boyutunun ön plana çıkarılmasıyla birlikte tamamen kadınlara atfedilen bir meslek hâline gelmiştir (Farquhar 1997). Toplumsal cinsiyet örüntüleri çerçevesinde kadının ev içi rol ve sorumlulukları yerine getirmesi mesleki konumunu da yönlendirerek çocukların öz bakım ihtiyacını en iyi şekilde gerçekleştirecek kişiler olarak kadınların okul öncesi eğitimde sayıca artmalarına ve erkeklerin alandan uzaklaşarak okul öncesi öğretmenliğinin kadın mesleği hâline gelmesine neden olmuştur.

Türkiye’de öğretmenlik mesleğinin erkeklere yönelik bir meslek olarak ortaya çıkmasına paralel bir şekilde öğretmenlik eğitiminin de öncelikle erkeklere yönelik gerçekleştirildiği görülmektedir. Dârü'l-Muallimin bu kurumlardan biridir. Kadın öğretmene duyulan ihtiyaçla birlikte 1870 yılında ilk kız öğretmen okulu olan Dârü'l-Muallimat adlı kurum ilk ve orta öğretim kız okullarına öğretmen yetiştirmek amacıyla açılmıştır (Oktay 1991). Daha sonraki yıllarda okul öncesi eğitiminin tamamen kadınlara atfedilmesiyle birlikte mesleki eğitim de kadınlara yönelik olmuş ve 1914 yılında Dârü'l-Muallimat bünyesinde bir Ana Muallime sınıfı açılmıştır. Sonraki süreçte eğitimin kız ve erkek öğrencilere yönelik olarak ayrılması anlayışını yansıtır şekilde kız ve erkek meslek liseleri toplumsal cinsiyet örüntüleri çerçevesinde bir müfredat yürütmüş, bu doğrultuda 1960 yılında okul öncesi eğitim kurumlarına öğretmen yetiştirmek amacıyla Kız Meslek Liseleri bünyesinde Çocuk Gelişimi Bölümü açılmış, bunu üniversitelerin ön lisans düzeyinde açılan Anaokulu Öğretmenliği bölümleri izlemiştir. Lisans düzeyinde okul öncesi öğretmeni yetiştiren kurumların ortaya çıkışı 1991-1992 öğretim yılından itibaren öğretmen yetiştiren kurumların dört yıllık lisans eğitimi veren kurumlara dönüşmesiyle birlikte mümkün

olmuş ve okul öncesi eğitimi üniversitelerin eğitim fakültelerinde yer almaya başlayarak yaygınlaşmıştır (Derman & Başal 2010).

Tarihi gelişimi açısından değerlendirildiğinde okul öncesi öğretmenliğinin bir kadın mesleği olarak yapılandırıldığı ve erkeklerin bu alana girmesinin mümkün kılınmadığı söylenebilir. Zira lise düzeyinde mesleki eğitimle başlayan toplumsal cinsiyet temelli ayrımın yükseköğretim kademelerinde de devam etmesi erkekleri uzun yıllar bu meslekten uzak tutmuştur. Ancak lisans düzeyinde okul öncesi öğretmenliği eğitimi veren kurumların yaygınlaşmasıyla birlikte erkekler de alana dâhil olmaya başlamıştır. 2006-2007 öğretim yılında üniversiteler bünyesinde 41 okul öncesi öğretmenliği ana bilim dalı bulunmakla birlikte bu sayı ilerleyen yıllar içerisinde hızla artmış ve bugün 88 eğitim fakültesinde 24.582 öğrenci yer almaktadır. 24.582 öğrenciden 5.069'u erkek, 19.513'ü kadındır (YÖK Atlas, 2023). Türkiye'de erkek okul öncesi öğretmen sayısını artırmaya yönelik hiçbir politika, çalışma veya kampanya bulunmamasına rağmen resmî rakamlar sayılarının hızla arttığını göstermektedir. 1998-1999 eğitim öğretim yılında 67 olan erkek okul öncesi öğretmen sayısı (Sak 2012) 2023 yılında 5.068'e yükselmiştir. 2023 verilerine göre erkek okul öncesi öğretmenlerinin toplam okul öncesi öğretmeni sayısına oranı %5,80'dir (MEB 2023). Veriler erkek okul öncesi öğretmen ve öğretmen adaylarının nicelik olarak arttığını göstermektedir. Bu araştırma okul öncesi öğretmenliği öğrencilerinin mesleğe yönelme nedenlerini, toplumsal cinsiyet algılarının meslek seçimi üzerinde etkisini ve meslekleri hakkındaki görüşlerini ortaya koymak ve cinsiyet kalıp yargılarını benimseme ve mesleklerle cinsiyetleri ilişkilendirme düzeylerini irdelemeyi amaçlamaktadır. Konuyla ilgili yapılan sınırlı sayıda araştırma incelendiğinde genel olarak erkek okul öncesi öğretmenlerinin yaşadıkları sorunları, erkek öğretmenlere yönelik algıları ve erkek öğretmen adaylarının mesleğe yönelik tutumlarını konu edindiği görülmüştür. Bu araştırma ise kadın yoğun bir meslek olarak kurgulanan okul öncesi öğretmenliği mesleğine erkeklerin girişini konu etmesi ve okul öncesi öğretmenliği öğrencilerinin mesleğe yönelme nedenlerini, toplumsal cinsiyet algılarının meslek seçimi üzerinde etkisini ve meslekleri hakkındaki görüşlerini ortaya koymak ve cinsiyet kalıp yargılarını benimseme ve mesleklerle cinsiyetleri ilişkilendirme düzeylerini irdelemesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Yöntem

Araştırmanın temel amacı doğrultusunda nicel yöntem benimsenmiştir. Araştırmanın evrenini Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Eğitim Fakültesi Okul Öncesi Öğretmenliği Lisans Programı'nda öğrenim görmekte olan 308 öğrenci, örneklemini ise 163 öğrenci oluşturmaktadır. Örneklem evrenin %53'ünü kapsamaktadır, bu bakımdan araştırmanın evren geçerliği yüksektir ve örneklemden elde edilen bulgular araştırma evrenine genellenebilir. Örnekleme demografik bilgiler, açık ve kapalı uçlu soruları içeren bir anket uygulanmıştır⁴. Anket soruları öğrencilerin demografik bilgilerinin yanı sıra, bu bölümü tercih etme nedenleri, tercih sürecinde etkilendikleri kişiler, mesleğin iyi ve kötü yanları ile algıladıkları avantaj ve dezavantajlara ilişkin görüşlerini içermektedir. Araştırmanın verileri toplanmadan önce Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu Başkanlığı'ndan gerekli izinler alınmıştır (karar no: E-95531838-050.99-31682). Araştırmaya 163 öğrenci katılmış ancak soruların büyük çoğunluğunu boş bırakan 9 öğrencinin anketleri değerlendirmeye alınmamış ve 154 öğrencinin cevapları analiz edilmiştir. Toplanan veriler SPSS programıyla çözümlenmiş, açık uçlu sorulardan elde edilen yanıtlar cevapların benzerliğine göre kategorize edilerek SPSS programına aktarılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkiler ki kare testi ile incelenmiştir.

Katılımcılara ilişkin temel bilgiler tablo 1'de verilmiştir. Tabloya göre katılımcıların 119'u (%77,3) kadın 35'i (%22,7) erkektir. Katılımcıların yaş aralığı 18-23 arasındadır ve yaş ortalaması 21,99'dir (ss=2,88).

⁴ Anket soruları hazırlanırken Göncü'nün (2017) çalışmasından yararlanılmıştır.

Tablo 1. Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri

		(n)	%
Cinsiyet (n=154)	Kadın	119	77,3
	Erkek	35	22,7
Yaş (ortalama)	\bar{X} : 21,99 (SS: 2,88)		
Yaş (grup) (n=154)	18-23	115	74,7
	24-29	32	20,8
	30 ve üzeri	7	4,5
Sınıf düzeyi (n=154)	1. sınıf	41	26,6
	2. sınıf	49	31,8
	3. sınıf	40	26,0
	4. sınıf	24	15,6
Doğduğu il (n=154)	Ağrı	50	32,5
	Van	27	17,5
	Siirt	16	10,4
	Diyarbakır	9	5,8
	Diğer	52	33,8
Doğum yeri (n=154)	Köy	49	31,8
	İlçe	12	7,8
	İl merkezi	93	60,4
Mezun olunan lise türü (n=154)	Kız meslek lisesi	21	13,6
	Genel lise	13	8,4
	Anadolu lisesi	100	64,9
	İmam hatip lisesi	12	7,8
	Diğer	8	5,2
Gelir (ortalama)	\bar{X} :1334,49 (SS: 1678,060)		
Gelir (Gruplandırılmış) (n=154)	0-1000	92	59,7
	1050-2000	50	32,5
	2050-3000	9	5,8
	3050 ve üzeri	3	1,9

Katılımcıların önemli bir bölümü 2. Sınıf öğrencisi olup (%31,8) yarıdan fazlası (%64,9) Anadolu lisesi mezunudur. Katılımcılar çoğunluğu Ağrılı (%32,5) olup Van (%17,5), Siirt (%10,4) ve Diyarbakır (%5,8) gibi civar şehirlerden gelen öğrenciler de çoğunluktadır. Ayrıca katılımcıların yarıdan fazlası il merkezinden (%60,4) gelmektedir. Ancak köy doğumlu öğrenciler de fazladır (%31,8). Katılımcıların 92'si (%59,7) gelirini 0-1000 TL arasında bildirirken ortalama gelir 1334,49 TL'dir. Büyük çoğunluğunun KYK bursu aldığı örneklem grubu içerisinde devlet memuru olarak çalışan 3 öğrencinin geliri 10.000 TL'nin üzerindedir (Tablo 1).

Bulgular

Katılımcıların Genel Özellikleri

Katılımcıların genel özellikleri cinsiyet bağlamında değerlendirildiğinde iki grubun da 18-23 yaş aralığında yer aldığı, Ağrı ili ve il merkezi doğumlu oldukları, Anadolu lisesi mezunu oldukları ve gelirlerinin 0-1000 TL arasında olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda katılımcıların cinsiyet fark etmeksizin çoğunluğunun kendi memleketlerindeki üniversiteyi tercih eden, düşük gelirli

kişiler oldukları söylenebilir. Ayrıca öğrencilerin yarısından fazlasının (%64,9) Anadolu lisesi mezunu olması okul öncesi öğretmenliği öğrencilerinin görece nitelikli eğitim kurumlarından geldiğini göstermektedir. Diğer yandan 21 (%13,6) kız öğrencinin kız meslek lisesi çıkışlı olması bir anlamda toplumsal cinsiyet algısının meslek seçimine yansımaları olarak değerlendirilebilir (Tablo 2).

Tablo 2. Okul Öncesi Öğretmenliği Öğrencilerinin Cinsiyet Bağlamında Sosyo-Demografik Özellikleri

		Kadın (n/%)		Erkek(n/%)	
Yaş (Gruplandırılmış) (n=154)	18-23	89	57,8	26	16,9
	24-29	26	16,9	6	3,9
	30 ve üzeri	4	2,6	3	1,9
	Toplam	119	77,3	35	22,7
Sınıf (n=154)	1. sınıf	30	19,5	11	7,1
	2. sınıf	42	27,3	7	4,5
	3. sınıf	27	17,5	13	8,4
	4. sınıf	20	13,0	4	2,6
	Toplam	119	77,3	35	22,7
Doğduğu il (n=154)	Ağrı	36	23,4	14	9,1
	Van	21	13,6	6	3,9
	Siirt	12	7,8	4	2,6
	Diyarbakır	7	4,5	2	1,3
	Diğer	42	-	9	-
	Toplam	119	77,3	35	22,7
Doğum yeri (n=154)	Köy	42	27,3	7	4,5
	İlçe	9	5,8	3	1,9
	İl merkezi	68	44,2	25	16,2
	Toplam	119	77,3	35	22,7
Mezun olunan lise türü (n=154)	Kız meslek lisesi	21	13,6	0	0
	Genel lise	6	3,9	7	4,5
	Anadolu lisesi	77	50,0	23	14,9
	İmam hatip lisesi	10	6,5	2	1,3
	Diğer	5	3,2	3	1,9
	Toplam	119	77,3	35	22,7
Gelir (Gruplandırılmış) (n=154)	0-1000	73	47,4	19	12,3
	1050-2000	40	26,0	10	6,5
	2050-3000	4	2,6	5	3,2
	3050 ve üzeri	2	1,3	1	0,6
	Toplam	119	77,3	35	22,7

Okul Öncesi Öğretmenliği Öğrencilerinin Meslek Seçme Süreci

Okul öncesi öğretmenliği adaylarının meslek seçme sürecinde cinsiyet faktörünün etkisi incelendiğinde öğrencilerin kadın ve erkek fark etmeksizin okul öncesi öğretmenliği bölümünü ilk sıralarda tercih ettikleri görülmüştür (n=103). Okul öncesi öğretmenliği öğrencileri ile yapılan ilk araştırmalarda öğrencilerin büyük bölümü ilk sıralarda tercih etmediği görülürken (Kızıldaş *et al.* 2012) bu araştırmada öğrencilerin bölümü bilinçli bir şekilde ilk sırada tercih ettikleri

görülmektedir. Bu noktada kadın ve erkek öğrencilerin meslek seçme süreçlerinin benzeştiği söylenebilir. Tabloya göre kadın ve erkek öğrenciler benzer şekilde bölüme isteyerek geldiklerini (n=134), bölümü tercih etmede atamasının kolay olmasının etkili olduğunu (n=12), tercih şansları olması hâlinde yine farklı öğretmenlik branşlarının yanı sıra okul öncesi öğretmenliği bölümünü tercih edeceklerini (n=34) belirtmişlerdir. Ailesinde öğretmen olan öğrencilerin 47'si (38 kadın, 9 erkek) abla, ağabey veya kardeşinin öğretmen olduğunu belirtirken 31'i (26 kadın, 5 erkek) akrabaları arasında öğretmen olduğu bildirmiştir. Ancak bu noktada tercih edilen meslek öğretmenlik olsa da öğretmenlik branşında cinsiyet bağlamında farklılık gözlenmektedir. Zira okul öncesi öğretmenliği cevabını veren 34 öğrenciden yalnızca 4 erkek öğrenci yine aynı bölümü tercih edeceğini ifade ederken öğretmenlik cevabını veren erkek öğrencilerin de (n=16) tarih öğretmenliği, özel eğitim öğretmenliği, müzik öğretmenliği gibi farklı branşları tercih ettikleri görülmüştür (Tablo 3).

Tablo 3. Okul Öncesi Öğretmenliği Öğrencilerinin Meslek Seçme Sürecinde Etkili Olan Faktörlerin Cinsiyetle İlişkisi

		Kadın(n)	Erkek(n)
Tercih sırası ($X^2_{(12)}=8,238$ p.766>.05 n=154)	Birinci sırada	77	26
	İkinci sırada	24	5
	Daha alt sırada	16	4
	Toplam	119	35
Bölüme isteyerek mi geldiniz? ($X^2_{(1)}=1,971$ p.160>.05 n=154)	Evet	106	28
	Hayır	13	7
	Toplam	119	35
Bölümü tercih etme nedeniniz nedir? ($X^2_{(4)}=5,304$ p.258>.05 n=27)	Kolay atama/iş olanakları	7	5
	Hayalim olan/ilgilimi çeken bir meslek	3	0
	Çocukları sevdiğim için	5	1
	Diğer	5	1
	Toplam	20	7
Bu bölümü seçmeye sizi kim yönlendirdi? ($X^2_{(4)}=1,351$ p.853>.05 n=154)	Lisedeki rehber öğretmenim	8	3
	Ailem	35	8
	Arkadaşlarım	2	0
	Kimse	54	17
	Diğer	20	7
Toplam	119	35	
Ailenizde öğretmen var mı? ($X^2_{(1)}=,803$ p.370>.05 n=154)	Evet	68	17
	Hayır	51	18
	Toplam	119	35
Üniversiteye giriş sadece isteğe bağlı olsaydı siz hangi mesleği seçerdiniz? ($X^2_{(4)}=7,399$ p.116>.05 n=151)	Okul öncesi öğretmenliği	30	4
	Öğretmenlik	30	16
	Tıpla ilgili meslekler	15	2
	Hukuk	16	5
	Diğer	26	7
Toplam	117	34	
Bu mesleği neden seçtiniz?	Çocukları sevdiğim için	45	9

(X ² ₍₅₎ =8,415 p.135>.05 n=144)	Kendime uygun bulduğum bir meslek olduğu için	30	7	
	Ataması fazla/iyi olduğu için	12	8	
	Hayalim olduğu için	9	1	
	Puanım yettiği için	3	3	
	Diğer	13	4	
	Toplam	112	32	
(X ² ₍₃₎ =3,605 p.382>.05 n=153)	Bu mesleği seçmenizde hangi faktör etkili olmuştur?	Kolay atama	67	22
		Ücret	4	3
		Özel sektörde iş bulma imkânı	9	1
		Diğer	38	9
	Toplam	118	35	
(X ² ₍₁₎ =,400 p.527>.05 n=153)	Bu bölümü seçtiğinizde ailenizden ve arkadaşlarınızdan nasıl tepki aldınız?	Olumlu	115	33
		Olumsuz	4	2
		Toplam	119	35

Tabloya göre öğrencilerin büyük bölümü çocukları çok sevdiği için (n=54) bu mesleği seçtiğini ifade etse de kolay atamanın (n=89) öğrencilerin meslek tercihinde en önemli faktör olduğu görülmektedir. Öğrencilerin bölümü tercihleri sonrasında ailesi ve yakın çevresinin tepkilerinin büyük oranda benzeştiği görülmektedir. Zira öğrencilerin tamamına yakını (n=149) gerek aile gerek yakın çevreleri tarafından bölüm tercihlerinin olumlu karşılandığı belirtmişlerdir (Tablo 3). Olumlu tepkiler arasında ise 36 öğrenci (28 kadın, 8 erkek) sevindiler/mutlu oldular, 34 öğrenci (28 kadın, 6 erkek) mesleği bana yakıştırdılar ve 25 öğrenci (20 kadın, 5 erkek) ataması iyi olduğu için yakınlarının ve arkadaşlarının meslek seçimlerinden dolayı olumlu tepkiler verdiklerini belirtmişlerdir. Olumsuz tepkiler alan erkek öğrenciler “*bu kadın mesleği dediler*”, “*bebek bakıcısı mı olcan dediler*” şeklinde tepkilere maruz kaldıklarını belirtmişlerdir.

Okul Öncesi Öğretmenliği Öğrencilerinin Mesleğe Dair Genel Düşünceleri

Okul öncesi öğretmenliği öğrencilerinin mesleğe dair genel düşünceleri öğrenmek amacıyla açık uçlu olarak mesleğin en iyi ve en kötü yönleri sorulmuştur. Öğrencilerin açık uçlu sorulara verdikleri cevaplar tablodaki gibi kategorilendirilmiştir. Tablo 4'e göre öğrencilerin mesleğin iyi ve kötü yönlerine yönelik görüşlerinin cinsiyetle ilişkili olmadığı görülmüştür. Cinsiyet fark etmeksizin hem kadın hem de erkek öğrenciler için okul öncesi öğretmenliğinin en iyi yanı çocuklarla olmaktır (n=81). Benzer şekilde öğrenciler çalışma koşullarını da mesleğin en iyi taraflarından biri olarak belirtmişlerdir. Zira bu kategorinin altında öğrencilerin “*özel sektörde rahatlıkla iş bulma*”, “*esnek çalışma saatleri*” ve “*kolay atanma*” gibi cevaplar verdikleri görülmüştür. Bu bulgular öğrencilerin meslek seçimini de doğrular niteliktedir. Bir önceki bölümde öğrenciler mesleği tercih nedeni olarak çocukları çok sevmeleri ve kolay atama koşullarını göstermişlerdir.

Tablo 4. Okul Öncesi Öğretmenliği Öğrencilerinin Mesleğe Dair Genel Düşüncelerinin Cinsiyetle İlişkisi

	Kadın(n)	Erkek(n)	Toplam(n)	
Sizce okul öncesi öğretmenliği mesleğinin en iyi tarafı nedir? (X ² ₍₂₎ =,642 p.725>.05 n=146)	Çocuklarla olmak	64	17	81
	Çalışma koşulları	34	10	44
	Diğer	18	3	21
	Toplam	116	30	146
	Kötü tarafı yok	22	5	27

Sizce okul öncesi öğretmenliği mesleğinin en kötü tarafı nedir? ($X^2_{(5)}=3,348$ p.646>.05 n=147)	Yaş olarak küçük çocuklarla olmak	26	9	35
	Otorite sağlayamama/idare edememe	15	3	18
	Sorumluluğun fazla olması	9	2	11
	Ailelerle uğraşmak	15	1	16
	Diğer	30	10	40
	Toplam	117	30	147
Sizce okul öncesi öğretmenliği mesleğinin en zor yanı nelerdir? ($X^2_{(5)}=7,253$ p.203>.05 n=142)	Bireysel/meslekle ilgili korkular	14	8	22
	Çocuklarla ilgilenmek	40	7	47
	Sabır gerektirmesi	16	4	20
	Velilerle uğraşmak	18	5	23
	Zor yanı yok	3	3	6
	Diğer	20	4	24
	Toplam	111	31	142

Tablo 4'e göre öğrenciler mesleğin en kötü tarafını cinsiyet fark etmeksizin küçük çocuklarla çalışacak olmanın getirdiği zorluklar çerçevesinde değerlendirmişlerdir. Her ne kadar öğrencilerin önemli bir bölümü (n=27) mesleğin kötü bir tarafı olmadığını ifade etse de 35 öğrenci çocukların yaşlarının küçük olmasının gerektirdiği sorumlulukları mesleğin en kötü yanı olarak belirtmişlerdir. Zira öğrenciler “yaş olarak küçük çocuklarla olmak” kategorisi altında “Yaş aralığı çok küçük olduğu için iletişim problemi oluyor”, “Çocuğun her türlü ihtiyacıyla ilgilenmek (tuvalet gibi)”, “Çocukların ağlamasını duymak” gibi cevaplar vermişlerdir. Öğrenciler ayrıca mesleğin kötü tarafları arasında otorite sağlayamama, sorumluluğun fazla olması, ailelerle uğraşmak ve diğer seçeneği içerisinde bakıcı muamelesi görmek cevaplarını da vermişlerdir.

Öğrenciler mesleğin zor yanını da kötü tarafıyla benzer şekilde “çocuklarla ilgilenmek” olarak belirtmişlerdir. Bu cevabı bireysel/meslekle ilgili korkular, sabır gerektirmesi ve velilerle uğraşmak cevapları izlemiştir. Az sayıda da olsa öğrenciler arasında mesleğin zor yanının olmadığını düşünenler de vardır (n=6). Çocuklarla ilgilenmek kategorisi altında “Çocuklara söz dinletmemek”, “Çocukların öğretmenlerini dinlememesi”, “Çocukları bir arada tutmanın zor olması” gibi otorite sağlama noktasında yaşanabilecek zorluklara dikkat çekilmekle birlikte bireysel/meslekle ilgili korkular kategorisi altında “Çocuklara yeterince iyi bir öğretmen olamamak”, “Öğrencilerin ihtiyaçlarını giderememe korkusu” gibi meslekle ilgili bireysel korkular yer aldığı görülmektedir.

Okul Öncesi Öğretmenliği Mesleğinin Cinsiyetle İlişisine Yönelik Görüşler

Öğrencilerin öğretmenin cinsiyeti özelinde okul öncesi öğretmenin cinsiyetinin ne olması gerektiğine yönelik görüşleri sorulduğunda büyük oranda cinsiyetin öğretmenlik mesleğinde çok da önemli bir etken olmadığı yönünde görüş bildirdikleri görülmektedir. Tabloya göre öğrencilerin tamamına yakını (%94,8) “öğretmenin cinsiyeti ne olmalıdır?” sorusuna “fark etmez” cevabını vermiştir. Hiçbir erkek öğrenci “erkek olmasını tercih ederim” cevabı vermezken 1 erkek öğrenci “kadın olmasını tercih ederim” cevabı vermiştir. Çocuğu olması hâlinde öğretmenin cinsiyetinin önemli olup olmadığı konusunda ise benzer şekilde öğrencilerin tamamına yakını (%92,2) “fark etmez” cevabı verirken, hiçbir erkek öğrenci “erkek olmasını tercih ederim” cevabı vermemiş, bir erkek öğrenci ise “kadın olmasını tercih ederim” yanıtı vermiştir. Okul öncesi öğretmenin cinsiyeti konusunda ise öğrencilerin yarıdan fazlası (%57,1) kadınların daha iyi okul öncesi öğretmeni olduğunu belirtirken, tamamına yakını (%94,8) erkeklerin de okul öncesi öğretmenliği yapması gerektiğini ifade etmiştir (Tablo 5). Erkeklerin okul öncesi öğretmenliği

yapması gerektiğini ifade eden öğrencilere açık uçlu olarak nedeni sorulmuş ve cevaplar kategorilendirilmiştir. Aşağıda verilen bazı cevaplar yer almaktadır:

“Çocuk bakımı yalnızca kadına özgü değildir.”

“Çocuklara sadece kadın bakmalıdır, eğitmelidir anlayışı yanlıştır.”

“Anne adayına ihtiyaç duyulduğu gibi baba adayına da ihtiyaç duyulur.”

“Okul öncesi hep kadın öğretmenlere yakıştırıldı. O yüzden erkeklerin de olması gerekir.”

“Evet yapabilirler ama hepsi değil çünkü erkekler kadınlara göre daha sert.”

“Mesleklerin cinsiyeti yoktur. Baba olabiliyorsa pek tabii öğretmen de olabilir.”

“Öğretmenin erkeği kadını olmaz. Eğitimin kalitesi önemlidir.”

“Öğretmenlik eğitim bilinciyle ilgilidir. Cinsiyet meselesi değildir.”

“Bu bölümdeki öğretmenlerin cinsiyetinden ziyade çocuklara kazandırdıkları önemlidir.”

“Eğitimde cinsiyetin hiçbir önemi yoktur. Nasıl ki kadınlar çocuk bakıyorsa erkekler de bakabilir.”

“Mesleki cinsiyet ayrımı olmamalı. İyi yapan, görevini layığıyla yerine getiren herkes yapabilir.”

“Aldığı eğitim sonucunda yeterli donanıma ve tabii isteğe sahipse yapabilir.”

“Erkek ya da kadın olması çocuk açısından fark eden bir kriter değildir.”

Erkeklerin okul öncesi öğretmenliği yapmaması gerektiğini düşünen az sayıda öğrenciye (n=8) nedeni sorulduğunda erkeklerin gündelik hayatta kadınlara atfedilen toplumsal cinsiyet temelli niteliklere sahip olmamasına dayanan cevaplar verdikleri görülmüştür:

“Çocuklar erkeklerden bayana göre daha çok çekineceğini düşünüyorum, kendilerini ifade edemeyebilir.”

“Çünkü kadınlar daha iyi bakar.”

“Daha sert oldukları için.”

“Çünkü çocukların seviyesine inemiyorlar. Anne şefkati yok.”

Tablo 5. Okul Öncesi Öğretmenliği Mesleğinin Cinsiyetine İlişkin Görüşler

		Kadın(n/%)	Erkek(n/%)	Toplam(n/%)			
Öğretmenin cinsiyeti ne olmalıdır? ($X^2_{(2)}=1,689$ p.430>.05 n=154)	Kadın olmalı	2	1,3	1	0,6	3	1,9
	Erkek olmalı	5	3,2	0	0	5	3,2
	Fark etmez	112	72,7	34	22,1	146	94,8
	Toplam	119	77,3	35	22,7	154	100
Çocuğunuz olsa öğretmenin cinsiyeti önemli midir? ($X^2_{(2)}=1,693$ p.429>.05 n=154)	Kadın olmalı	8	5,2	1	0,6	9	5,8
	Erkek olmalı	3	1,9	0	0	3	1,9
	Fark etmez	108	70,1	34	22,1	142	92,2
	Toplam	119	77,3	35	22,7	154	100
Sizce erkekler mi kadınlar mı daha iyi okul öncesi öğretmeni olur? ($X^2_{(2)}=11,621$ p.003<.05 n=154)	Kadınlar	73	47,4	15	9,7	88	57,1
	Erkekler	3	1,9	6	3,9	9	5,8
	Her ikisi de	43	27,9	14	9,1	57	37,0
	Toplam	119	77,3	35	22,7	154	100
Erkekler okul öncesi öğretmenliği yapmalı mıdır?	Evet	112	72,7	34	22,1	146	94,8
	Hayır	7	4,5	1	0,6	8	5,2

		Hülya ÖRKİ						
($X^2_{(1)}=,503$ n=154)	p.478>.05	Toplam	119	77,3	35	22,7	154	100
Evetse neden?		Okul eğitimi almış herkes yapabilir	14	10,9	2	1,6	16	12,5
		Okul öncesi/ öğretmenliğin cinsiyeti yoktur	27	21,1	6	4,7	33	25,8
		Mesleklerin cinsiyeti yoktur	18	14,1	7	5,5	25	19,5
		Erkekler de yapmalıdır	40	32,3	12	9,4	52	40,6
		Diğer	1	0,8	1	0,8	2	1,6
		Toplam	100	78,1	28	21,9	128	100

“Sizce erkekler mi kadınlar mı daha iyi okul öncesi öğretmeni olur?” sorusunun cinsiyetle ilişkili olduğu görülmüştür ($X^2(2)=11,621$ p.003<.05 n=154). Buna göre kadın öğrencilerin yaklaşık yarısı (%47,4) kadınların daha iyi okul öncesi öğretmeni olacağını belirtirken bu oran erkeklerde %9,7’dir. Örneklemdaki erkek ve kadın öğrencilerin okul öncesi öğretmenliği mesleğini her ne kadar erkeklerin de yapacağını ifade etseler de kadınların mesleği daha iyi yapacağını düşündükleri görülmektedir. Hem kadın hem de erkeğin bu mesleği iyi bir şekilde yapabileceğini düşünenlerin oranı ise %37’dir (Tablo 5). Burada önemli olan öğrencilerin hangi cinsiyetin lehine düşündükleri değil, mesleki vasıfları herhangi bir cinsiyetle ilişkilendirip ilişkilendirmedikleridir (Gönç 2016). Bu nedenle öğrencilerin mesleği neden bir cinsiyetle ilişkilendirdikleri de önemlidir. Bu amaçla öğrencilere açık uçlu olarak neden kadınların daha iyi okul öncesi öğretmeni olacağı sorusu sorulmuş ve verdikleri cevaplar neticesinde, (aşağıdaki bazı ifadelerden görüldüğü gibi) öğrencilerin ağırlıklı olarak kadının doğuştan geldiğine inanılan nitelikleri ve özellikle annelik içgüdüğü doğrultusunda bu meslek için daha uygun olduğunu düşündükleri anlaşılmaktadır:

“Bir kadının çocuğu annesi gibi sahipleneceğini düşünüyorum.”

“Çünkü annelik içgüdüğü var ve öğrencinin özel durumundan daha iyi anlar.”

“Kadınlar daha titiz ve annelik içgüdüğüne göre hareket eder.”

“Merhamet duygusu ve annelik içgüdüğü olduğu için”

“Çünkü kadınlar sınıftaki çocuklara anne şefkatiyle yaklaşır, anne şefkati kadınlarda içgüdüselidir. Ama tüm kadınlarda değil.”

“Şefkat konusunda daha iyi ve çocuğu olabileceğinden diğer çocuklara daha iyi yardım verir.”

“Kadınlar çocukları daha iyi anladıkları için çocuklarla daha iyi iletişim kurabilirler.”

“Çünkü o yaştaki çocuklar daha çok annesiyle ilişki kurduğu için”

“Kadınlar çocuklar hakkında daha donanımlı”

“Geçmişten günümüze bu rolü üstlendikleri için”

Okul öncesi öğretmenliğini hem kadın hem de erkeklerin iyi bir şekilde yapabileceğini düşünen öğrenciler (%37) ise aşağıdaki gibi cevaplar vermişlerdir:

“Mesleği iyi yapmak cinsiyetle değil kişilikle alakalı olduğunu düşünüyorum.”

“Bence fark etmez. İkisi de donanımlı olduğu sürece hiç fark etmez.”

“Öğretmen olmak için cinsiyet önemli değil.”

“Çünkü önemli olan iyi bireyler yetiştirmek, bunun için cinsiyetin önemli olduğunu düşünmüyorum.”

Bu ifadelerden öğrencilerin öğretmeni cinsiyeti konusunda eşitlikçi bir anlayış sergilerken toplumsal cinsiyet temelli kalıp yargılarla kadınların öğretmenlik özelinde okul öncesi

öğretmenliği mesleğini erkeklere göre daha iyi yapabileceklerini düşündükleri anlaşılmaktadır. Meslekle ilgili geleneksel algıya rağmen öğrenciler erkeklerin okul öncesi öğretmenliği yapması gerektiğini düşünmektedir.

Öğrencilerin okul öncesi öğretmenliği mesleğinin cinsiyetle ilişkisine dair görüşleri cinsiyet bağlamında değerlendirilmiştir (Tablo 6). Tabloya göre “*Öğretmenlik kadın işidir*” ($X^2(2)=14,344$ p.001<.05 n=154) ve “*Erkek ve kadın öğretmenlerin branşları birbirinden farklı olmalıdır*” ($X^2(2)=6,882$ p.032<.05 n=154) ifadelerine katılım düzeyi ve cinsiyet arasında ilişki bulunmuştur. Düşük bir yüzdelle olsa da bu ifadelere kadınların katılım oranı erkeklerinkinden yüksektir. Diğer bir deyişle örneklemin çoğunluğu meslekte çalışma alanlarının cinsiyete göre düzenlenmesi gerektiğini düşünmemekle birlikte cinsiyet eşitliği bakımından erkeklerin kadınlardan daha eşitlikçi olduğu söylenebilir. Ancak “*Okul öncesi öğretmenliği kadın işidir*” ifadesine katılım düzeyi ile cinsiyet arasında ilişki gözlenmemiştir ($X^2(2)=3,436$ p.179>.05 n=154). Öğrenciler öğretmenlik mesleğinin kadına özgü bir meslek olduğunu düşünmekle birlikte okul öncesi öğretmenliğinin bir kadın mesleği olduğu düşüncesi kadın öğrencilerde daha yaygındır (%8,4). Bu bulguyu destekler şekilde kadın öğrencilerin yaklaşık yarısının (%46,8) “*Kızımın öğretmen olmasını isterim*” ifadesini desteklediği görülmektedir. Benzer şekilde “*Oğlumun okul öncesi öğretmeni olmasını isterim*” ifadesine katılım oranı erkek öğrencilere oranla kadın öğrencilerde (%42,2) yaklaşık 4 kat daha yüksektir (Tablo 6).

Öğrencilerin “*Erkek öğretmenler okullarda müdür veya müdür yardımcısı olmalıdır*” ifadesine katılım düzeyi ve cinsiyet arasında anlamlı ilişki vardır ($X^2(2)=11,993$ p.002<.05 n=154). Erkeklere göre kadın öğrencilerin bu ifadeye katılım oranı daha yüksektir (%11). Benzer şekilde “*Erkek ve kadın öğretmenlerin branşları birbirinden farklı olmalıdır*” ifadesine katılım da cinsiyetle ilişkilidir ($X^2(2)=6,882$ p.032<.05 n=154). Bu ifadeye kadın öğrencilerin erkeklerden yaklaşık 5 kat daha fazla katıldığı görülmüştür (%5,2). Bu sonuçlar eğitimde kız ve erkek öğrencilere yönelik okulların ve devamında mesleklerin ayrılması yönündeki anlayışın devam ettiği şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 6. Cinsiyet Bağlamında Öğrencilerin Okul Öncesi Öğretmenliği Mesleğinin Cinsiyetle İlişkisine Dair Görüşleri

	Kadın (n/%)			Erkek (n/%)		
	Katılıyorum	Katılmıyorum	Fikrim yok	Katılıyorum	Katılmıyorum	Fikrim yok
Öğretmenlik kadın işidir ($X^2(2)=14,344$ p.001<.05 n=154)	10 6,5	106 68,8	3 1,9	4 2,6	24 15,6	7 4,5
Kızımın öğretmen olmasını isterim ($X^2(2)=4,627$ p.099>.05 n=154)	72 46,8	32 20,8	15 9,7	14 9,1	14 9,1	7 4,5
Okul öncesi öğretmenliği kadın işidir ($X^2(2)=3,436$ p.179>.05 n=154)	13 8,4	97 63,0	9 5,8	8 5,2	24 15,6	3 1,9
Oğlumun okul öncesi öğretmeni olmasını isterim ($X^2(2)=4,276$ p.118>.05 n=154)	65 42,2	37 24,0	17 11,0	14 9,1	11 7,1	10 6,5
Erkek ve kadın öğretmenlerin branşları birbirinden farklı olmalıdır ($X^2(2)=6,882$ p.032<.05 n=154)	8 5,2	104 67,5	7 4,5	3 1,9	25 16,2	7 4,5
Erkek öğretmenler okullarda müdür veya müdür yardımcısı olmalıdır ($X^2(2)=11,993$ p.002<.05 n=154)	17 11,0	85 55,2	17 11,0	12 7,8	14 9,1	9 5,8

Erkeklerin okul öncesi öğretmenliği yapması mesleğin daha saygın olmasını sağlar ($X^2(2)=4,361$ p.113>.05 n=154)	38 24,7	65 42,2	16 10,4	13 8,4	13 8,4	9 5,8
Okul öncesi öğretmenliği kadın işi olarak görüldüğü için veliler erkek okulöncesi öğretmenlerini eşcinsel zannedebilirler ($X^2(2)=4,684$ p.096>.05 n=154)	14 9,1	87 56,5	18 11,7	6 3,9	19 12,3	10 6,5
Öğrencilerle iletişim kurarken erkek okul öncesi öğretmenleri sözlerini daha kolay dinletebilecekleri için kadın öğretmenlere göre daha avantajlıdır ($X^2(2)=2,260$ p.323>.05 n=154)	33 21,4	75 48,7	11 7,1	11 7,1	18 11,7	6 3,9
Erkek okul öncesi öğretmenlerinin sayısı artmalıdır ($X^2(2)=1,566$ p.457>.05 n=154)	79 51,3	28 18,2	12 7,8	20 13,0	9 5,8	6 3,9
Erkek okul öncesi öğretmenlerinin sayısı artarsa kadın öğretmenler iş bulmakta zorlanır ($X^2(2)=3,321$ p.190>.05 n=154)	16 10,4	92 59,7	11 7,1	3 1,9	25 16,2	7 4,5
Kadın okul öncesi öğretmenleri erkek öğretmenlere göre velilerle daha iyi anlaşır ($X^2(2)=3,733$ p.155>.05 n=154)	33 21,4	66 42,9	20 13,0	7 4,5	17 11,0	11 7,1

“*Erkeklerin okul öncesi öğretmenliği yapması mesleğin daha saygın olmasını sağlar*” ifadesine katılım ile cinsiyet arasında ilişki yoktur ($X^2(2)=4,361$ p.113>.05 n=154). Erkek öğrencilerin mesleğin saygınlığının artırılmasında erkeklerin rolü konusunda kadın öğrencilere göre daha kararsız olduğu görülmektedir. Buna göre erkeklerin aksine kadın öğrencilerin önemli bir bölümü (%24,7) erkeklerin okul öncesi öğretmenliği yapmasının mesleğin saygınlığını artıracaklarını düşünmektedir. Bu bulguyu destekler şekilde öğrencilerin “*Erkek okul öncesi öğretmenlerinin sayısı artmalıdır*” ifadesine katılım ile cinsiyet ilişkili değildir ($X^2(2)=1,566$ p.457>.05 n=154). Hem kadın hem de erkek öğrenciler erkek okul öncesi öğretmenlerinin sayılarının artması gerektiğini düşünmekle birlikte bu şekilde düşünmeyen erkek öğrenciler de vardır (%5,8). Kadın öğrenciler erkeklerin mesleğe girmesiyle mesleğin saygınlığının artacağını bu nedenle de erkek okul öncesi öğretmenlerinin sayısının artması gerektiğini (%51,3) düşünmektedir. Bu noktada mesleğin saygınlığının cinsiyetle özdeşleştirilmediği söylenebilir. Zira “*Erkek okul öncesi öğretmenlerinin sayısı artarsa kadın öğretmenler iş bulmakta zorlanır*” ifadesine katılım cinsiyetle ilişkili değildir ($X^2(2)=3,321$ p.190>.05 n=154) ve kadın öğrencilerin yarıdan fazlası (%59,7) bu ifadeyi desteklememektedir. Burada kadın öğrencilerin erkeklerin mesleğe girişinin meslekle ilgili önemli değişiklikler yaratacağını düşündükleri söylenebilir.

“*Öğrencilerle iletişim kurarken erkek okul öncesi öğretmenleri sözlerini daha kolay dinletebilecekleri için kadın öğretmenlere göre daha avantajlıdır*” ifadesine katılım ile cinsiyet arasında ilişki yoktur ($X^2(2)=2,260$ p.323>.05 n=154). Tabloya göre kadın öğrenciler erkek öğretmenin öğrenciler üzerinde daha rahat otorite kurabileceğini düşünmektedir (%21,4). Benzer şekilde “*Kadın okul öncesi öğretmenleri erkek öğretmenlere göre velilerle daha iyi anlaşır*” ifadesine katılım ile cinsiyet arasında ilişki yoktur ($X^2(2)=3,733$ p.155>.05 n=154). Zira erkeklerin bir kısmı (%11) ve kadın öğrencilerin yarısına yakını (%43) kadın öğretmenlerin velilerle daha iyi anlaşacağı görüşüne katılmamaktadır.

Okul Öncesi Öğretmenliği Öğrencilerine Göre Mesleğin Avantaj ve Dezavantajları

Öğrencilere erkek okul öncesi öğretmenlerinin kadın öğretmenlere göre avantaj ve dezavantajlarının neler olduğu açık uçlu olarak sorulmuş, cevaplar benzerliklerine göre kategorize edilmiştir (Tablo 7).

Tabloya göre kadın öğrencilerin önemli bir bölümü (%25,4) erkek okul öncesi öğretmenlerinin kadın öğretmenlere göre hiçbir avantajının olmadığını düşünürken öğrencilerin %18’i erkeklerin çocuklar üzerinde daha kolay otorite kurmalarından dolayı avantajlı olduğunu ifade etmektedir ki bu oran kadınlarda daha yüksektir (%15,6). Öğrencilerin %25,8’i erkek okul öncesi öğretmenlerinin hiçbir dezavantajı olmadığını düşünmektedir. Dezavantajlar arasında

velilerin bakış açısından kaynaklı dezavantajlardan söz eden kadın öğrencilerin sayısı erkeklerin 5 katıdır (20 kişi). Ayrıca öğrenciler erkeklerin cinsiyetinden kaynaklı dezavantajlarının yanı sıra toplumsal cinsiyet rollerinden kaynaklanan dezavantajlarını aşağıdaki şekilde dile getirdikleri görüşmüştür.

“Düzen, temizlik gibi sorunlar yaşayabilirler”

“Çocuk altına yaptığı zaman ya da farklı bir kişisel problemi olduğu zaman bazen yetersiz kalabilirler”

“O yaş çocukların bakımını uygulamak”

“Çocuklarla temas etmekten çekinebilir”

“Toplumda erkeğe atfedilen tüm roller gereği çok iyi bakılmaz. Çocuk bakıcısı mı olacaksın gibi söylemler.”

“Toplumda 'erkeklerden okul öncesi öğretmeni olmaz' algısının olması”

“Bazı veliler erkek öğretmeni istemiyor”

“Annelik içgüdüsi olmadığı için kadın gibi olamıyor”

“Kadınlar daha annecedir o yüzden erkekler olmasa daha iyi”

“Okul öncesi denince akla kadın öğretmen gelmesi”

“Kadınlar kadar sıcak, samimi, merhametli olamazlar”

Tablo 7. Cinsiyet Bağlamında Öğrencilerin Mesleğin Avantaj Ve Dezavantajlarına Yönelik Görüşleri

		Kadın(n/%)	Erkek(n/%)	Toplam(n/%)
Avantajları ($X^2_{(6)}=9,997$ p.125>.05 n=122)	Avantajı yok	31 25,4	2 1,6	33 27,0
	Daha kolay otorite kurabilmeleri	19 15,6	3 2,5	22 18,0
	Daha sabırlı olmaları	6 4,9	3 2,5	9 7,4
	Daha güçlü olmaları	12 9,8	6 4,9	18 14,8
	Çalışma koşulları	6 4,9	1 0,8	7 5,7
	Çocuklarla iyi ilişkiler kurabilmeleri	15 12,3	4 3,3	19 15,6
	Diğer	9 7,4	5 4,1	14 11,5
	Toplam	98 80,3	24 19,7	122 100
Dezavantajları ($X^2_{(4)}=2,249$ p.690>.05 n=124)	Dezavantajı yok	27 21,8	5 4,0	32 25,8
	Cinsiyet kaynaklı dezavantajlar	21 16,9	8 6,5	29 23,4
	Velilerin bakış açısından kaynaklı dezavantajlar	20 16,1	4 3,2	24 19,4
	Toplumsal cinsiyet rollerinden kaynaklanan dezavantajlar	23 18,5	6 4,8	29 23,4
	Diğer	9 7,3	1 0,8	10 8,1
	Toplam	100 80,6	24 19,4	124 100

Gerek tablo gerekse öğrencilerin ifadelerinden erkek okul öncesi öğretmenlerinin avantaj veya dezavantajlarının cinsiyet ve toplumsal cinsiyet rolleri kaynaklı olduğu görülmektedir. Zira erkeklere atfedilen dayanıklı, kuvvetli, sabırlı, ciddi, akıllı, sert olma hâli öğrencilerin meslekle ilgili algılarına da yansımış ve erkek okul öncesi öğretmenlerinin mesleğe yönelik avantaj ve dezavantajlarının bu özellikler çerçevesinde açıklamışlardır. Bu görüşü destekler şekilde öğrencilerin toplumsal cinsiyet rollerini benimseme durumları dikkate alındığında toplumsal cinsiyet örüntülerini sürdürür şekilde şefkatli, becerikli, nazik, kibar, dedikoducu, kırılğan,

duygusal, gibi özellikleri kadınlarla özdeşleştirdikleri; dayanıklı, kuvvetli, sert gibi özellikleri de erkeklerle özdeşleştirdikleri görülmektedir. Öğrenciler ayrıca çalışkan, sabırlı, mantıklı, ciddi, bilgili, rekabetçi, akıllı, profesyonel, güvenilir, bağımsız, anlayışlı, başarılı, sevecen gibi özelliklerin her iki cinsiyet için de eşit özellikler olduğunu ifade etmişlerdir.

Tartışma ve Sonuç

Bu araştırma okul öncesi öğretmenliği öğrencilerinin mesleğe yönelme nedenlerini, toplumsal cinsiyet algılarının meslek seçimi üzerindeki etkisini ve meslekleri hakkındaki görüşlerini ortaya koymak ve cinsiyet kalıp yargılarını benimseme ve mesleklerle cinsiyetleri ilişkilendirme düzeylerini irdelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda gerçekleştirilen araştırmanın bulguları okul öncesi öğretmenliği eğitime erkeklerin katılımının hâlen düşük olduğunu göstermiştir. Araştırmaya katılan öğrencilerin büyük çoğunluğunun Ağrı merkez ve çevre illerin merkezinden geldiği, yalnızca KYK kredisi/bursu aldığı ve düşük sosyo-ekonomik konumda yer aldığı görülmüştür. Öğrencilerin çoğunluğunun okul öncesi öğretmenliği bölümünü ilk sırada tercih etmesi öğrencilerin büyük ölçüde bilinçli tercih yaptıklarını göstermektedir. Erkek öğrenciler bir kadın mesleği olarak kurulan okul öncesi öğretmenliği mesleğini bilinçli olarak tercih etmekte ve isteyerek gelmektedir. Öğrencilerin çoğunluğu kolay atama ve iş bulma imkânları olması nedeniyle bölümü tercih etmiştir. Yapılan araştırmalarla benzer şekilde (Haskan-Avcı, *et al.* 2018; Ağılı & Turğuter 2020; İpek 2019) öğrenciler ekonomik nedenlerle kadın yoğun bir mesleği tercih etmektedir. Zira erkek öğrenciler de bölümü tercih ettikleri için ailelerinden olumlu tepkiler almaktadır. Erkek öğrenciler arasında çevresinden olumsuz tepki alanlar da bulunmaktadır. Benzer şekilde erkek öğrencilerin kadın yoğun bir meslek olan okul öncesi öğretmenliğini tercih ettiği için tepki ile karşılaştığı başka çalışmalar da (Ağılı & Turğuter 2020; Haskan-Avcı, *et al.* 2019; İpek 2019) mevcuttur. Ağılı ve Turğuter'in araştırmasında da erkek öğrencilerin benzer şekilde bakıcı olmakla veya kadın mesleği yapmakla eleştirildikleri görülmektedir. Bu doğrultuda bölümü tercih eden erkek öğrencilerin mesleğe girişinin aileleri ve yakın çevreleri tarafından anomali olarak (Battice 2010) değerlendirildiği söylenebilir. Zira olumsuz tepkilerin en önemli nedeni okul öncesi öğretmenliğinin hâlâ bir kadın mesleği olarak görülmesidir.

Öğrenciler büyük oranda okul öncesi eğitimde cinsiyetin önemli olmadığı, öğretmenin mesleki becerilerinin daha önemli olduğunu ifade etmekle birlikte kadınların doğaları gereği sahip olduğu düşünülen şefkat, merhamet, anlayış ve annelik içgüdüleri gibi duyguları taşımalarından ve çocukların öz bakım ihtiyaçlarını geçmişten beri karşılamalarından dolayı mesleği erkeklerden daha iyi yapacaklarını düşünmektedirler. Benzer araştırmalarda da okul öncesi öğretmenlerinin kadınlara yüklenen toplumsal cinsiyet rol ve becerilerinden dolayı kadınların bu mesleği daha iyi yapacaklarını ileri sürdükleri tespit edilmiştir (Birey & Beyidoğlu Önen 2013; Yalçın *et al.* 2017; Yılmaz 2019; Akyol *et al.* 2023).

Öğrencilerin mesleğin iyi, kötü ve zor yanlarına yönelik görüşleri büyük oranda mesleğin öznesinin yaşça küçük çocuklar olmasından kaynaklı öz bakım gerektirmesidir. Öğrencilerin önemli bir bölümü çocukları sevdiği için bu mesleği seçtiğini belirttiği için mesleğin en iyi tarafına çocuklarla olmak cevabı vermeleri de anlaşılabilir. Ancak öğrenciler çalışma koşullarını da mesleğin iyi yanları arasında görmektedir. Zira gerek atamasının kolay olması gerekse özel sektörde iş bulma imkânı olmasından dolayı erkek öğrenciler de bu mesleği tercih etmektedir. Böylesi bir tercihte iktisadi gerçekliği en üst seviyede tutan, iş ve kariyer odaklı neoliberal bir erkeklik tasavvurunun (Ağılı & Turğuter 2020) etkili olduğu da söylenebilir. Buraya kadar erkeklerin kadın yoğun bir meslek olan okul öncesi öğretmenliğine girişleri Bradley'in (1993) üç aşamalı tipolojisi çerçevesinde değerlendirildiğinde durumun sızma aşamasına işaret ettiği söylenebilir. Bu aşamada erkeklerin kadın yoğunluklu bir mesleğe girmesinin en önemli nedeni erkeksi alanlardaki istihdam olanaklarının daha az olmasıdır. Gerek yapılan benzer araştırmalarda gerekse bu araştırmada erkek katılımcıların mesleğin kadınsı yönlerinin farkında olduğu ancak buna rağmen ekonomik nedenlerle bu alana yöneldikleri

görülmektedir. Zira araştırmaya katılan erkek öğrencilerin tamamına yakını bölümü birinci sırada tercih ederken kolay atama imkânlarından dolayı tercih etmiş yine aynı nedenlerden dolayı ailesi ve yakın çevresi tarafından olumsuz bir tepki ile karşılaşmamıştır.

Erkek öğrencilerin büyük bir kısmı okul öncesi öğretmenliğini her iki cinsiyetin de yapabileceği bir iş olduğunu düşünmekle birlikte mesleğin kadınsı imajıyla ilgili rahatsızlıkları da bulunmaktadır. Zira erkek öğrenciler gerek küçük çocuklarla çalışmanın gerektirdiği öz bakım ihtiyaçlarının karşılanması, gerek mesleğin gerektirdiği sabır, anlayış, merhamet duygusu gibi toplumsal olarak kadınlarla özdeşleştirilen özelliklerinden dolayı mesleği kadınların daha iyi yapacağını düşünmektedir. Ancak erkeklerin alana girmeye başlamasıyla birlikte mesleğin yeniden kurgulandığı da söylenebilir. Zira erkekler kadınsı bir alana girdiklerinde meslek içerisinde eril alanlar oluşturarak mesleğin prestijini artırabilmektedir (Bardley 1993). Araştırma erkek öğrencilerin mesleğin avantajları içerisinde idareye yönelebilmeye ve yönetici olmaya yapılan vurgu erkeklerin kadın yoğun mesleklerin kadınsı yönlerinden kaçınma ve erillikle bağdaştırılan yönetim kademelerine yönelme ve bu şekilde meslekle ilgili konularını yeniden tanımlayarak mesleği eril bir forma ulaştırma çabasında oldukları söylenebilir. Zira okul öncesi öğretmenliği ile cinsiyet arasında bağ kuran toplumsal algıyı ortadan kaldırmanın zor olduğunun farkında olan erkek öğretmen adayları, erkeklerin mesleki konularını eril bir anlayışla yeniden tanımlamaktadır. Bu tanımlama rasyonel oldukları için erkeklerin akıl ve güç gerektiren işleri; kadınların ise duygusal ve kibar olmalarından dolayı bakım işlerini üstlenmeleri gerektiği genel kaniye dayanmaktadır. Mesleğin eril biçimde tanımlanması aslında bizzat isminin geçirdiği dönüşümde de görülebilir. Zira ortaya çıktığından beri ana sınıfı, anaokulu gibi annelik ilişkisi bağlamında değerlendirilen okul öncesi öğretmenliği, erkekler alana girene kadar anaokulu öğretmenliği olarak isimlendirilirken, 1990lı yıllarda alana erkeklerin de girmeye başlamasıyla birlikte, içerden böyle bir talep olmamasına rağmen, okul öncesi öğretmenliği olarak adlandırılmaya başlanmıştır⁵. Bu durum Bradley'in (1993) tipolojisinde ikinci aşama olan sızmanın istila aşamasına evrilmesine örnek olabilir. Bradley, bu aşamada erkeklerin artık azınlık olarak yer almadıklarını, sayılarının arttığını da iddia eder. Bu savı destekler şekilde Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Eğitim Fakültesi Okul Öncesi Öğretmenliği Ana Bilim Dalı'nda 2012 yılında 60 erkek öğrenci varken (Kızıltaş *et al.* 2012) 2023 yılında bu sayı 140'a çıkmıştır (YÖK Atlas, 2023). Bölüm içerisinde erkek öğrencilerinin sayılarının artmasının yanı sıra bu aşamaya uygun bir şekilde erkek öğrenciler yöneticilik pozisyonlarında görev alabilmeyi mesleğe yönelik bir avantaj olarak görmekte ve kendilerine uygun gördükleri eril pozisyonlar üretmektedirler. Yapılan benzer araştırmalarda (Ağıllı & Turğuter 2020; Haskan-Avcı *et al.* 2018; İpek 2019) da görüldüğü gibi erkek öğrencilerin toplumsal cinsiyet temelli kalıp yargı tehdidi hissederek ya da bu kalıp yargıları benimseyerek daha eril alanlara yöneldikleri söylenebilir. Zira erkek öğrencilerin dedikoducu, kırgın ve duygusal gibi özellikleri kadınlarla; dayanıklı, kuvvetli, ciddi, sert gibi özellikleri ise erkeklerle özdeşleştirdikleri görülmüştür. Bu durum Williams'ın (1992) cam yürüyen merdiven metaforuna da karşılık gelmektedir. Diğer yandan örnekleme dahilindeki kadın öğrencilerin de toplumsal cinsiyete dayalı kalıp yargıları erkek öğrenciler kadar benimsediği, erkeklerin yönetim kademelerinde görev alması gerektiği görüşünü destekledikleri görülmüştür. Kadın öğrenciler ayrıca erkeklerin okul öncesi öğretmeni olmasının mesleğin saygınlığını artıracaklarını da düşünmektedir. Bu durum kadınların meslek içi pozisyonlarda yönetilen konumda olma durumunu ve toplumsal cinsiyete dayalı erişim ve muamele ayrımcılığını (McLean & Kalin 1994) sürdürülmesinde katkıda bulunmasına ve cam tavan engelini var olmasına neden olabilmektedir. Diğer taraftan erkek öğrencilerin hem yönetici pozisyonları kendilerine uygun

⁵ Örneğin okul öncesi öğretmeni yetiştiren kurumlardan biri olan Marmara Üniversitesi'nde 1986 yılında Anaokulu Öğretmenliği Ana Bilim Dalı açılmış, bu bölüm 1990 yılında Okul Öncesi Öğretmenliği Ana Bilim Dalı olarak okul öncesi öğretmenleri yetiştirmeye devam etmiştir. Alana erkeklerin de girmeye başlamasıyla birlikte hem meslek 4 yıllık eğitim veren eğitim fakülteleri bünyesine dâhil olmuş hem de mesleğin adı değişmiştir.

görmeleri hem de kadınların anaç, şefkatli ve merhametli yanlarını okul öncesi öğretmenliği ile özdeşleştirerek meslekte daha başarılı olduklarını düşünmeleri de önemlidir. Zira böylesi bir düşünce eğitimde olması beklenen toplumsal cinsiyet eşitliğinin aksine ataerkil iş bölümünün sürdürülmesine de neden olmaktadır.

Sonuç olarak erkek öğrencilerin sayılarının gün geçtikçe arttığı okul öncesi öğretmenliği mesleği kolay atama ve özel sektörde iş bulabilme imkânları nedeniyle erkekler tarafından da artan şekilde tercih edildiği ancak mesleğin gerektirdiği becerilerin annelik içgüdüğü ve kadınların doğuştan sahip olduğuna inanılan toplumsal cinsiyete dayalı özellikleriyle ilişkilendirilmesinden dolayı mesleğin hâlâ bir kadın mesleği değerlendirildiği görülmektedir. Ancak mesleğin örtük veya açık bir biçimde barındırdığı “kadınsı” özellikler erkek öğrencilerin meslekte var olabilmek için eril stratejiler geliştirmelerine ve dolayısıyla yöneticilik gibi daha eril alanlara yönelmeye yönelik gelecek planları yapmalarına neden olmaktadır. Diğer yandan erkeklerin okul öncesi öğretmenliği alanında daha fazla yer alması eğitim alanındaki toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin giderilmesine de büyük katkı sağlayacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ağıllı S.E. & Turğuter E.A. 2021, “Feminen” Alanlarda Erkek(lik)ler: Düşünceler, Önyargılar, Deneyimler”. *Fe Dergi*, 13(1), 1-15
- Akyol N. A., Okur A., Doğan S.A. & Taşdemir C.Y. 2023, “Being a Male Preschool Teacher in Türkiye: From the Perspective of Teachers, Mothers, and Children”. *Mediterranean Journal of Gender and Women's Studies*, Vol VI (2) 459-488, DOI: 10.33708/ktc.1315375
- Arndt M. & Bigelow B. 2005, “Professionalizing and masculinizing a female occupation: The reconceptualization of hospital administration in the early 1900s”. *Administrative Science Quarterly*, 50(2), 233-261.
- Aslan D. & Köksal-Akyol A. 2006, “Okul öncesi öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine yönelik tutumları ve mesleki benlik saygılarının incelenmesi”. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2), 51-60.
- Aydın A., Sarier Y., Uysal Ş., Aydoğdu-Özoğlu E. & Özer F. 2014, “Türkiye’ de öğretmen istihdamı politikalarının değerlendirilmesi”. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 20 (4), 397-420.
- Battice J. 2010, “Editorial: The changing face of nursing in a developing country”. *Journal of Clinical Nursing*, 19(13-14), 1765-1766.
- Birey T., & Beyidoğlu Onen, M. 2013, “Toplumsal cinsiyet ve öğretmenlik: Öğretmenlerin bakış açısı”. *Post Araştırma Enstitüsü (Post Research Institute)*.
- Bolton S. & Muzio D. 2008, “The Paradoxical Processes of Feminization in The Professions: The Case of Established, Aspiring and Semi-Professions”. *Work, Employment & Society*, 22(2), 281-299.
- Bradley H. 1993, “Across the Great Divide: The Entry of Men into ‘Women’s Jobs’.” Eds. C. L. Williams, Doing ‘Women’s Work’: Men in Nontraditional Occupations. Thousand.Oaks: Sage, 10-28.
- Charles M. 2003, “Deciphering Sex Segregation: Vertical and Horizontal Inequalities in Ten National Labor Markets”. *Acta Sociologica* 2003 46: 267
- Derman M. T., & Başal H. A. 2010, “Cumhuriyetin ilanından günümüze Türkiye’de okul öncesi eğitim ve ilköğretimde niceliksel ve niteliksel gelişmeler”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(11), 560-569.
- Farquar S. E. 1997, “A few good men or a few too many? A study of male teachers”. *Massey University Research Report*.
- Gönç T. 2016, “Hemşireliğin geleceği mesleğin cinsiyetsizleşmesini vadediyor mu? Erkek ve kadın hemşirelik öğrencilerinin meslek ve toplumsal cinsiyeti ilişkilendirme eğilimlerinin sosyolojik analizi”. *Fe Dergi* 8, no. 1, 144-167.
- Gönç T. 2017, *Erkek Hemşireler: Değişen Roller, Çatışan Kimlikler*, Ankara: Siyasal Kitapevi
- Hakim C. 1979, “Occupational Segregation: A comparative study of the degree and pattern of the differentiation between men and women's work in Britain, the United States and other countries”. *Research Paper No. 9*, November 1979, Department of Employment, London, 1979.
- Haskan Avcı Ö., Karababa, A. & Zencir, T. 2019, “Toplumsal cinsiyet bağlamında erkek okul öncesi öğretmen adayları: Algıladıkları güçlükler ve gelecek kaygıları”. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 34(4), 1092-1106. Doi: 10.16986/HUJE.2018046235

- Haskan-Avcı, Ö., Zencir, T., Karababa, A., Bozdağ, F., ve Öztürk, S. B. 2018, "The opinions of male pre-school teacher candidates on their occupational preferences: an analysis in the context of gender". *Journal of Education And Future*, (13): 33-48.
- Howe L. K. 1977, *Pink Collar Workers: Inside the World of Women's Work*. New York: G. P. Putnam's Sons
- İpek S. 2019, *Okul Öncesi Eğitimde Erkek Öğretmen Olmaya İlişkin Bir Durum Çalışması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara
- Kızıldaş E., Halimatov M. & Sarıçam, H. 2012, "Okul öncesi öğretmenliği öğrencilerinin öğretmenlik mesleğine yönelik tutumları (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi örneği)". *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23, 173- 189.
- Lindsay S. 2007, "Gendering work: The masculinization of nurse anesthesia". *The Canadian Journal of Sociology*, 32(4), 429-448.
- Lips-Wiersma, M., Wright, S. ve Dik, B. 2016, "Meaningful work: differences among blue-pink- and white-collar occupations". *Career Development International*, 21(5), 534-551
- Mclean H. M. & Kalin R. 1994, "Congruence between self-image and occupational stereotypes in students entering gender-dominated occupations". *Canadian Journal Of Behavioural Science*, 26(1): 142-162.
- Mastracci, S. H. 2004, *Breaking Out of the Pink-Collar Ghetto: Policy Solutions for Non-College Women*. Routledge
- Oktay A. 1991, "Öğretmenlik mesleğinin ve öğretmenin nitelikleri". *M.Ü. Atatürk Eğit. Fak. Eğit. Bilimleri Dergisi*, 3, 187-193.
- Özkaplan N. 2013, "Kadın akademisyenler: cam tavanlar hâlâ çok kalın!". *Kadın Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2013/1, Sayı: 12, Sf. 1-23
- Perales, F. 2013, "Occupational sex-segregation, specialized human capital and wages: evidence from Britain". *Work, employment and society*, sayı: 27(4) 600–620. DOI: 10.1177/0950017012460305
- Robinson, B. E. 1981, "Changing views on male early childhood teachers". *Young children*, 36(5), 27-32.
- Sak R. 2012, "Erkekler ve okul öncesi öğretmenliği". *Eğitimci Öğretmen Dergisi*, 10, 50-53.
- Skelton C., Francis, B., & Smulyan, L. (Eds.). 2006, *The SAGE handbook of gender and education*. Sage.
- Snyder K. A. ve Green, A. I. 2008, "Revisiting the Glass Escalator: The Case of Gender Segregation in a Female Dominated Occupation". *Social Problems*, 55(2) (May 2008), 271-299
- Walby S. 1986, *Patriarchy at work: Patriarchal and capitalist relations in employment*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Williams C. 1992, "The Glass Escalator: Hidden Advantages for Men in the "Female" Professions". *Social Problems*, 39(3), (August 1992), 253-267
- Williams C. (Ed.) 1993, *Doing 'women's work': Men in nontraditional occupations*. Thousand Oaks: Sage.
- Williams C. 2013, "The Glass Escalator, Revisited: Gender Inequality in Neoliberal Times, SWS Feminist Lecturer". *Gender & Society*, 27(5), (October 2013), 609-629
- Wirth L. 2001, "Breaking Through The Glass Ceiling: Women in Management". *International Labour Office*.
- Yalçın F., Yalçın M., Macun B. 2017, "Okul Öncesi Öğretmenlerinin Okul Öncesi Eğitimde Öğretmen Cinsiyeti ile İlgili Görüşleri". *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2017 Cilt:12, Sayı:24, 693-710
- Yılmaz B. 2019, *Cinsiyete Dayalı Tokenizm: Kadın Egemen ve Erkek Egemen Mesleklerde Nitel Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi. İzmir
- "MEB'de kadın yöneticilerin oranı yüzde 1,92: Erkek Eğitim Bakanlığı". <https://www.birgun.net/haber/meb-de-kadin-yoneticilerin-orani-yuzde-1-92-erkek-egitim-bakanligi-268876> (16.09.2019). (E.T. 28.03.2022)
- "Türkiye akademisinde kadınlar daha da güçleniyor". <https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2022/turk-akademisinde-kadinlar-daha-da-gucleniyor.aspx#:~:text=%2D%20Y%C3%96K'%C3%BCn%20verilerine%20g%C3%B6re%2C,akademi syenlerin%20oran%C4%B1%20y%C3%BCzde%2046%20oldu.&text=T%C3%BCrkiye'de%2027%20bin%20160,762%20erkek%20%C3%B6%C4%9Fretim%20g%C3%B6revlisi%20bulunuyor.> (8 Mart 2022). (E.T.15.03.2022)
- "45 Bin Öğretmen Alımına İlişkin Atama Takvimi ve Branş Bazında Kontenjan Dağılımı Açıklandı." <https://www.meb.gov.tr/45-bin-ogretmen-alimina-iliskin-atama-takvimi-ve-brans-bazinda-kontenjan-dagilimi-aciklandi/haber/29432/tr> (Erişim Tarihi: 15.12.2023)
- Millî Eğitim İstatistikleri (2022-2023). https://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2023_09/29151106_meb_istatistikleri_organ_egitim_2022_2023.pdf (Erişim Tarihi: 11.12.2023)
- YÖK Atlas. <https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=20062> (Erişim Tarihi: 15.12.2023)

Antakya (Antiokheia) Kent Kazısında Bulunan Üç Grup Orta Çağ İslami Sikke

Three Groups of Medieval Islamic Coins Found in Antakya (Antiokheia) City Excavation

Mustafa KAYA*

Öne Çıkanlar:

- Antakya'daki Abbasi hâkimiyeti 4642 parsel sikkeleri ışığında araştırılmış ve sikkelerin 12 farklı şehir darphanesinde basılarak İpek Yolu ticareti, iskân ve askeri seferler ile kente ulaşmış olduğu tespit edilmiştir.
- 4642 parsel sikkeleri, özgün ve kazı buluntusu olmakla birlikte, Antakya'nın İslami dönemine ışık tutmakta ve ayrıca Abbasi, Samâni ve Büveyhî Dönemi sikke tipolojisinin gelişim/değişim seyri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.
- Araştırma, Anadolu ve çevresi sikke çalışmalarına ve Sanat Tarihi literatürüne önemli kaynak oluşturmaktadır.

Öz: Bu makalede, günümüzde Hatay'ın merkez ilçesi Antakya'da, Hatay Arkeoloji Müzesi tarafından 2011/2012 yılında 4642 parsel arkeolojik kazılarında bulunan 17 sikke incelenmiştir. Sikkeler, ilk defa bu araştırmada detaylı şekilde incelenmiş ve içerikleri çözümlenmiştir. İncelenen 17 sikkeden; 5'i Abbasi, 7'si Büveyhî ve 5'i ise Sâmanî dönemine aittir. Bu makalede, Antakya'nın İslami dönem sikke çalışmalarına yönelik bilimsel çalışmaların az olması ve bölgenin çok az bilinen Orta Çağ İslami dönemini, sikkeler ışığında ortaya konulması amaçlanmıştır. Ayrıca, sikkelerin bastırıldığı; hükümdar, dönem, tarihi olaylar, şehir ile irtibatları irdelenmiş ve İslam sikkeleri içerisindeki yeri ve önemine değinilmiştir. Abbasi sikkeleri 9. yüzyıl sonları ile 10. yüzyıl yarlarına, Sâmanî sikkeleri 10. yüzyıl başları ile yarlarına ve Büveyhî sikkeleri ise 10. yüzyıl yarları ve sonlarına tarihlendirilmiştir. Sikkeler, üç farklı devlete ait olup, 12 farklı İslam şehir darphanesinde basılmıştır. Tamamı gümüş olan bu sikkeler darp tekniğindedir. Sikkelerin, darphane isimlerinden hareketle, 8-10. yüzyılda Abbasi hâkimiyetindeki Antakya'ya; İpek Yolu ticareti, iskân ve askeri seferler ile ulaştığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Antakya, Sikke, Abbasi, Sâmanî, Büveyhi, Dirhem.

Highlights:

- The Abbasid rule in Antakya was studied through the analysis of 4642 parcel coins, revealing that these coins were minted in 12 different city mints and arrived in the city via Silk Road trade, settlement and military expeditions.
- Although the coins of parcel 4642 are original excavation finds, they shed light on the Islamic period of Antakya and also provide important information about the development/change course of coin typology of the Abbasid, Samanid and Buwayhid Periods.
- The research serves as an important source for numismatic studies and contributes to the Art History literature in Anatolia and its surroundings.

* Dr. Öğr. Ü., Mersin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Mersin. mustafakaya@mersin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3340-5253

Abstract: In this article, 17 coins found in the archaeological excavations of parcel 4642 in 2011/2012 by the Hatay Archaeology Museum in Antakya, the central district of Hatay, were examined. For the first time in this research, the coins were analysed in detail to understand their contents. Among the 17 coins examined; 5 of them belong to the Abbasid period, 7 to the Buwayhid period and 5 to the Samanid period. In this article, due to the lack of scientific studies on the Islamic period coins of Antakya, it is aimed to reveal the little-known medieval Islamic period of the region by analysing these coins. Additionally, related to coins minted; the ruler, period, historical events, connections with the city were examined and their place and importance among Islamic coins were mentioned. The Abbasid coins date to the late 9th century and the mid-10th century, the Samanid coins to the early to mid-10th century, and Buwayhid coins to the mid-to-late 10th century. The coins belong to three different states and they were minted in 12 different Islamic city mints. These coins, which are all silver, are in minted technique. Based on the mint names of the coins, it is understood that it reached to Antioch; which was under Abbasid rule, through Silk Road trade, settlement and military expeditions.

Keywords: Antakya, Coin, Abbasid, Samanid, Buwayhid, Dirham.

Summary: This article focuses on the Islamic coin group identified as a result of archaeological excavations carried out in the 3rd degree archaeological site on parcel 4642 in Antakya District of Hatay Province. The research aims to analyse the design, composition and epigraphy of the coins to determine how they follow a chronological course of development/change and to examine their connection with Antakya based on excavation findings. The coins, excavation findings, provide important data in illuminating the little-known medieval Islamic period of the city. In addition, the article has unique value because the coins found in the excavation have not been the subject of any scientific research before.

The coins examined were identified by Hatay Archeology Museum and scientific advisor archaeologist Prof. Dr. Hatice Pamir during the excavations carried out in the ancient city fabric in 2011/2012. The coins were found scattered on the surface of the Middle Age layer of the ruins, which has a 14-meter stratigraphy. Although approximately 45 coins of the Islamic Period were found in the systematic excavations, approximately 17 coins giving form, style and composition, were examined in this article. According to epigraphic analysis, out of 17 coins; it has been determined that 5 of them belong to the Abbasid period, 7 of them belong to the Buwayhid period and 5 of them belong to the Samanid period. Abbasid coins date to the late 9th and mid-10th centuries, Samanid coins to the early to mid-10th centuries, and Buwayhid coins to the mid-10th and late 10th centuries. The coins belong to three different states and they were minted by the caliph and emirs of the period. Samani and Buwayhids minted coins in their own names by using the names of Abbasid caliphs. The examined Abbasid coins; were minted during the time of three different Abbasid caliphs (late 9th century - half of the 10th century), Samanid group; Nasser b. Ahmed and Nuh b. Nasir (early and half of the 10th century) in two and the Buwayhi group in three different groups (10th century): Imadü'd-devle Ebu'l-Hasen, Rüknu'd-devle Ebu'l-Hasen and Müizzüdevle Eb'ül Hasen Buveyh. century) during the Buwayhi period. They were minted in 12 different Islamic city mints. Abbasid coins were minted in Kûfe (Iraq), Hamadan (Iran), Vâsıt (Iraq) and Medînetü's-Selâm (Baghdad), Samanid coins were minted in Coins of Balkh (Afghanistan), Samarkand (Uzbekistan), Shash/Chach (Uzbekistan-Tashkent) and Buveyhi and as for Buwayhid coins, they were minted in the mints of Shiraz (Iran), Barcan (Iran), Basra (Iran) and Suk al-Ahvaz (Iran). Among the coins of parcel 4642, no coins, minted in Antakya. have been found yet. Although it is known that the city had a mint called Medînetü'l Antakiyya in the Abbasid period as well as in the ancient period, based on the examples in the website collections, it is noteworthy that coins were minted here during the periods of Cafer el-Mansur A.D. 755, el-Mukten Billah and el-Muti billah (945). It is possible that the coins from this mint will be encountered in archaeological excavations in Antakya.

The coins examined in the 4642 parcel; belongs to the Abbasids II, reflect the coin typology in terms of epigraphic, content, two-striped contour arrangement on the edge and stylistic features. Although the coins reflect the Abbasid coin style in terms of design and style at first glance, some differences in their contents are also noticeable due to the fact that they were minted in different periods and mints. In the Samani coins, only the name of the Samani emir was written on the face, followed by the inscription of

Muhammad Rasulallah on the reverse. As for the Buwayhi coins, the name of the Emir and the Abbasid caliph was written on the face, and only the names of the Buwayhi dynasty were written on the reverse. After the Buwayhids took over the Abbasid administration in 945, they showed their political power and sectarian propaganda (Shia) with the coins they printed. Compared to the Abbasids, the coins in the Buwayhi group have a diverse, distinct and aesthetic appearance. All of the coins were minted from silver material.

As a result, based on the mint names of the coins, it is concluded that these coins reached Antakya under Abbasid rule (8-10 centuries) through Silk Road trade, settlement and military expeditions. It is observed that these were among the coins in circulation during the Abbasid period, reaching Anatolia, the Mediterranean and a wide geography from there.

Giriş

Antakya, ilk çağlardan itibaren yerleşim görmüş, stratejik konumu ve önemli yolların güzergâhında olması nedeniyle tarihsel süreçte; siyasi, dinî ve ticari açıdan birçok kültürün odak noktasını teşkil etmiştir. Şehir, MÖ 300'de Büyük İskender'in generali Selevkos Kralı I. Nicator tarafından kurulmuştur (Downey 1961, 15-82) MÖ 64'te Pompeius tarafından Roma İmparatorluğu'na bağlı olarak (Yıldırım & Temizkan 2018, 645-660) Suriye Eyaleti'nin başkenti olarak statüsünü korumuştur. 395'ten sonra Bizans'ın Doğu sınırında kalan şehir, Teopolis olarak anılmış, siyasi ve dinî açıdan ön plana çıkmıştır (Aydın 2016, 84, 85).

Bizans-Sâsânî (613) çatışmalarına sahne olan şehir, Bizans-Araplar arasında yaşanan Yermük Savaşı (636) sonrası 637/8 yılında Hz. Ömer'in komutanı Ebu Ubeyde b. el-Cerrah (Önkal 1994, 250; Anonim 1884, 269) tarafından fethedilmiştir. Cerrah, idareyi sağlamak amacıyla şehre vali olarak Habib b. Mesleme'yi tayin etmiştir (Sahillioğlu 1991, 230). Halife Ömer ve Osman b. Affan'ın ehemmiyet verdiği Antakya, ilk süreçte Anadolu'ya yapılan hareketlerde karakol görevi üstlenmiştir (Acar 2020, 106; Bakır 2010, 8).

Antakya, erken İslam fetihleri döneminde Sugur-eş'Şam şehirlerinin başkenti ve Bizans-Arap sınırında Dar'ul Hudut (Sınır Şehri) olarak ifade edilmekteydi (Çil 2009, 12, 88). Şehir, 645-646 senesinde Emevi Halifesi Muaviye b. Ebû Süfyan tarafından, Bizans Kralı Herakleios'tan alınmış ve Halep'e bağlanmıştır. Muaviye, Antakya ve Tarsus'a gelerek, bahsi geçen garnizonlara, Şam ve el-Cezireli askerleri konumlandırmıştır. Yaz seferlerinde, bu şehirlere Yezîd b. Hurr el-Absî gönderilmiştir (Yılmaz 2010, 87-103; Paydaş 2012, 167-196). Antakya, Muaviye (653) ve Ömer b. Abdülaziz zamanında imar ve iskân edilmiştir (Apak 2000, 445). II. Mervan ise, 744 yılında şehrin surlarını onartmış, el-Velid b. Abdulmelik b. Mervan ise, Antakya askerlerine Selukiye (Selevkiye) topraklarını ikta olarak vermiştir. Askerlere, bir dinar ve buğdaylık tahsis etmiş ve maaş başlatmıştır. Halife ayrıca, Selukiye Kalesi'ni de inşa ettirmiştir (Bakır 2010, 1-9).

Abbassiler döneminde (750-969), Kilikya'nın merkezi konumunda olan Antakya, Araplar'ın Anadolu'ya yaptığı seferlerde geri savunma hattı (Avâsım) olarak görev üstlenmiştir. Halife el-Mutasım, halifelik öncesinde (831) Antakya'ya vali olmuştur. Me'mun ve Mu'tasım döneminde Antakya'ya Türk yöneticiler tayin edilmiştir (Sahillioğlu 1991, 230). Antakya, Halife Mansur ve Harun er-Reşîd zamanında tahkim edilmiş (Yıldız 1991, 111-112), Mansur ise, Bizans sınırını ve bu hattaki kaleleri sağlamlaştırmak üzere, şehre Antakya valisi Salih b. Ali'yi görevlendirmiştir. Salih b. Ali daha sonra buradaki garnizonlara askerleri yerleştirmiştir (Kennedy 2023, 73-75). Antakya garnizonuna, X. yüzyılda maaş karşılığında Horasan'dan Kilikya'ya getirilen Türk askerler konumlandırılmıştır (Bilindir 2016, 17-34; Gökhan 2013,199). Antakya, ayrıca Emevi ve özellikle Abbasi döneminde İpek Yolu güzergâhının önemli bağlantı noktasında bulunmuştur (Bozkurt 2000, 369-371; Yılmaz 2017, 678). Şehrin; Baharat Yolu, Kral Yolu ve İpek Yolu gibi önemli kervan yollarında ve Doğu Akdeniz'den Avrupa'ya açılan limanlara sahip oluşu, kentin

ticari ve sosyo-kültürel açıdan gelişimini de hızlandırmıştır. Birden fazla yol ağının kesiştiği noktada konumlanan Antakya; Hulvan üzerinden İran ve Orta Asya'ya bağlanan Doğu Yolu "Büyük Horasan Yolu", Rakka üzerinden Anadolu, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika'ya giden "Güney Yolu" gibi önemli kervan yolu ağı ve Doğu Akdeniz'den Avrupa'ya uzanan deniz ticareti yolları üzerinde bulunmaktaydı (Vanni 2022, 31). Özellikle, Kaşgar, İran ve Bağdat'tan gelen ticaret malları, Suriye ve Antakya limanları üzerinden Akdeniz'e ve oradan (Hizmetli 2017, 171) Avrupa'ya (Yüksel 1994, 317) ya da Tebriz ve Trabzon üzerinden Karadeniz'e ulaşmaktaydı (Eskikurt 2014, 17; Yüksel 1999, 100). Nitekim X. yüzyıl yazarı İbn Hurdazbih (öl. 300/912), Antakya'nın, ticaret güzergâhındaki önemli şehirlerden biri olduğunu nakletmiş ve şehrin ticari öneminden bahsetmiştir (Hurdazbih 1889). Bağdat ve özellikle Antakya, Emevi ve Abbasi döneminde İpek dokumanın merkezi sayılmıştır (Clot 2007, 87; Yıldız 1988, 31-48; İstek 2020, 227-246). İslam döneminde canlılığını kaybetmeyen İpek Yolu'nda, Emevi ve Abbasi döneminde ticaret merkezleri gelişmiştir (Giorgi and Eger 2021, 244). Bu süreçte, Akdeniz ticareti Bizans'ın elinde bulunmaktaydı. VII. yüzyıla kadar, Antakya başta olmak üzere; İran, Mısır ve Suriye gibi Bizans İmparatorluğu'nun doğu şehirlerinde uzun mesafe ticaretleri gerçekleştirilmiştir (Yenipınar 2022, 3-32). Doğu şehirlerindeki ticaret, IX. yüzyılda Bizanslıların elinden çıkması sonrası Arapların kontrolüne girmiştir (Yüksel 1999, 100).

Makale konusunu, günümüzde 2011/2012 yıllarında Hatay İli, Antakya İlçesi merkezinde, 3. Derece Arkeolojik Sit Alanında bulunan 4642 Parsel kazılarında tespit edilmiş İslami sikkeler içermektedir. Parsel, Antakya'nın önemli ve merkezi konumundadır. Söz konusu kazı, Hatay Arkeoloji Müzesi tarafından, Arkeolog Prof. Dr. Hatice Pamir'in bilimsel danışmanlığında yürütülmüştür (Pamir 2014, 251-274; Pamir 2013, 101-114). Kazı çalışmalarında, farklı kültür katmanları ve çeşitli dönemlere ait 30.000 arkeolojik esere rastlanılmıştır. Buradaki, mimari kalıntı ve sikke buluntuları, Antakya'nın Hellenistik Dönem'den Orta Çağ'a kadar kesintisiz yerleşim gördüğünü doğrulamaktadır. Kazı çalışmaları sonrasında, arkeolojik kalıntılar ve mozaikler, *in-situ* şeklinde sergilenmek üzere, 2019 yılında Antakya Necmi Asfuroğlu Arkeoloji Müzesi olarak ziyarete açılmıştır.

Makale içeriğinde 4642 parsel kazılarında tespit edilen 45 sikke arasından okunabilen 17 sikke incelenmiştir. Sikkelerin çözümlemesi ve tasarım özellikleri, yazar tarafından detaylı şekilde ortaya konulmuştur. Bu araştırmalarda, incelenen 17 sikkeden; 5'i Abbasi, 5'i Sâmânî ve 7'si Büveyhi dönemine ait olduğu görülmektedir. Sikkeler, nümizmatik bilimi ve sanat tarihi metodolojisine uygun olarak tanıtımı aşağıda irdelenmiştir.

1. Antakya (Antiokheia) Kent Kazısında Bulunan Üç Grup Orta Çağ İslami Sikkenin Tanıtımı

Abbasi Sikkeleri

Sikke No 1: Müze kayıtlarında bulunan 14998 envanter numaralı ve Et. (011/K11-22) nolu gümüş sikke, Abbasi halifesi el-Mu'temid-Billâh H 256-279 (M 870-892) zamanında darp edilmiştir. Sikke çapı 18 mm, kalınlığı 1.5 mm ve ağırlığı 3.21 gramdır. Sikkede yazan darp yeri, aşınmış olduğundan okunamamaktadır. Sikke üzerindeki yazılar, sülüs karakterlidir.

Ön Yüz: Ortada dört satırlık yazıda “Lâ ilâhe/ illa’llah / vahdehu/ lâ şerike leh (Allah’tan başka ilah yoktur, O birdir ve O’nun ortağı yoktur) yani Kelime-i Tevhid yazmaktadır:

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له

Sikkenin kenar yazı kuşağı aşındığından buradaki ibareler okunamamaktadır.

Arka Yüz: Sikkenin beş satırlık arka yüz ortasında “lillah Muhammed Resûlallah, el- Mu‘temid -Billâh (Muhammed Allah’ın elçisidir. el- Mu‘temid -Billâh) yazmaktadır:

الله
محمد
رسول
الله
المعتمد بالله

Sikkenin kenar yazı kuşağı aşındığından buradaki ibareler okunamamaktadır.

Sikke No 2: Müze kayıtlarında, 14996 envanter numarası ve Et. (011/K11-10) kazı envanterine kayıtlı gümüş sikke, üzerinde bulunan bilgilere göre Abbasi halifesi el-Muktedir-Billâh zamanında, H 309 (M 921) senesinde ve Kûfe (Irak) şehrinde darp edilmiştir. Sikke, 25 mm çapta, 1 mm kalınlıkta ve 3.10 gram ağırlık ölçüsündedir. Sikkede, kûfi yazı türü kullanılmıştır.

Ön Yüz: Sikkenin ön yüz ortasında beş satır hâlinde, “Lâ ilâhe illa’llah vahdehu lâ şerike leh. Ebul Abbas bin emîrû’l-mü’minîn (Allah’tan başka ilah yoktur, O birdir ve O’nun ortağı yoktur. Müminlerin emiri Eb’ul Abbas) ibaresi mevcuttur.

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
ابوالعباس بن
اميرالمؤمنين

Ön yüzü sınırlayan iki sıra kenar yazı kuşağında ise “Allahu emru min kablu ve min ba’d (ba’du)

ve yevme izin yefrahul mü'minûn bi-nasrillah. Bismillah duribe haze'd-dirhem Kûfe sene tis'a ve selase mie (Bundan önce de sonra da emir Allah'ındır. O gün Allah'ın (Rumlara) zafer vermesiyle müminler sevinecektir. Allah, dilediğine yardım eder. Allah'ın adıyla bu dirhem H 309 (M 921) tarihinde Kûfe'de darp edildi" şeklinde Rûm Suresi 4. ayeti ve sikkenin darp bilgileri verilmiştir.

لله الامر من قبل و من بعد يومئذ يفرح المؤمنون بنصرالله
بسم الله ضرب هذا الدرهم كوفه سنة تسع و ثلثمائه

Arka Yüz: Sikkenin arka yüzünde ortada beş satır hâlinde "Lillâh Muhammed Resûlallah, el-Muktedir- Billâh (Muhammed Allah'ın elçisidir. el-Muktedir-Billâh)" ifadesi yazmaktadır:

لله
محمد
رسول
الله
المقتدر بالله

Arka ön yüzde, iki sıra ince silme arasındaki kenar yazı kuşağında "Muhammedün Resûlullâh erselehû bi'l-hüdâ ve dîni'l-Hakkı liyuzhirahû ale'd-dîni küllihî ve lev kerihel-müşrikûn (Muhammed Allah'ın elçisidir. O, Allah'a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir (Tevbe Suresi 33) ayeti okunmaktadır:

محمد رسول الله ارسله بالهدا ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون

Sikke No 3: Müze kayıtlarında, 14992 envanter numaralı ve Et. (011/K11-9) kazı envanterine kayıtlı dirhem, üzerindeki bilgilere göre Abbasi halifesi el-Muktedir-Billâh zamanında ve H 311 (M 923) senesinde Hemedan (İran) şehrinde darp edilmiştir. Sikke, 28 mm çapta, 05 mm kalınlıkta ve 3.17 gram ölçülerindedir. Sikkede kûfi yazı türü kullanılmıştır. Sikkenin ön yüzünde müminlerin emiri el-Muktedir-Billâh'ın veziri Ebu'l-Abbas ve arka yüzde ise Abbasi halifesi el-Muktedir- Billâh'ın ismi yer almıştır.

Ön Yüz: Sikkenin ön yüz ortasında beş satır hâlinde, "Lâ ilâhe illa'llah vahdehu lâ şerike leh. Ebul Abbas bin emîrû'l-mü'minîn (Allah'tan başka ilah yoktur, O birdir ve O'nun ortağı yoktur. Müminlerin emirinin oğlu Ebu'l-Abbas) yazmaktadır:

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
ابوالعباس بن
امير المؤمنين

Ön yüzü sınırlayan iki sıra kenar yazı kuşağında ise “Allahu emru min kablu ve min ba’d (ba’du) ve yevme izin yefrahul mu’minûn (mu’minûne) binasrillah. Bismillah duribe haze’d-dirhem bi Hamedan sene ahde aşare ve selase mie (Bundan önce de sonra da emir Allah’ındır. O gün Allah’ın (Rumlara) zafer vermesiyle müminler sevinecektir. Allah, dilediğine yardım eder (Rûm Suresi, 4-5). Allah’ın adıyla bu dirhem, H 311 (M 923) senesinde Hemedan’da darp edildi” ibaresi yazmaktadır.

لله الامر من قبل و من بعد يومئذ يفرح المؤمنون بنصرالله
بسم الله ضرب هذا الدرهم بهمدان سنة احدى و عشر و ثلاث ماي

Arka Yüz: Sikkenin arka yüzünde ortada beş satır “Lillâh Muhammed Resûlallah, el-Muktedir-Billâh (Muhammed Allah’ın elçisidir. el-Muktedir -Billâh) yazmaktadır:

لله
محمد
رسول
الله
المقتدر بالله

Arka yüzde, iki sıra ince silme arasındaki kenar yazı kuşağında ise “Muhammedün Resûlullâh erselehû bi’l-hüdâ ve dîni’l-Hakkı liyuzhirahû ale’d-dîni küllihî ve lev kerihel-müşrikûn (Muhammed Allah’ın elçisidir. O, Allah’a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir” Tevbe Suresi, 33 ayeti okunmaktadır:

محمد رسول الله ارسله بالهدا ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون

Sikke No 4: Müze kayıtlarında, 14999 envanter ve Et. (011/K11-21) kazı envanterine kayıtlı dirhem, üzerinde okunan bilgilere göre Abbasi halifesi el-Muktedir-Billâh döneminde ve H 314 (M 926) senesinde Vâsıt (Irak) şehrinde darp edilmiştir. Sikke, 25 mm çapında, 0,5 mm kalınlığında ve ağırlığı da 2.86 gramdır. Kûfî yazı türü kullanılan sikkenin ön yüzünde müminlerin emiri el-Muktedir- Billâh’ın veziri Ebu’l-Abbas ve arka yüzde ise Abbasi halifesi el-Muktedir-Billâh’ın ismi bulunmaktadır.

Ön Yüz: Sikkenin ön yüzünde beş satır hâlinde “Lâ ilâhe illa’llah vahdehu lâ şerike leh. Ebû’l Abbas bin emîrû’l-mü’minîn (Allah’tan başka ilah yoktur, O birdir ve O’nun ortağı yoktur. Müminlerin emiri Ebû’l Abbas) yazmaktadır.

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
ابوالعباس بن
امير المؤمنين

Kenarında iki ince silme arasındaki iki sıra hâlindeki yazıda ise, “Allahu emru min kablu ve min ba’d (ba’du) ve yevme izin yefrahul mu’minûn (mu’minûne) binasrillah (Rûm suresi, 4. Âyet) ve Bismillah duribe haze’d-dirhem bi-Vasıt sene erbaa, aşera ve selase mie” ibaresi okunmaktadır.

Arka Yüz: Sikkenin ön yüzünde beş satır hâlinde, “Lillâh Muhammed Resûlallah, el-Muktedir-Billâh (Muhammed Allah’ın elçisidir. el-Muktedir-Billâh” ibaresi okunmaktadır.

لله
محمد
رسول
الله
المقتدر بالله

Kenarında ince iki silme dizisi arasında “Muhammedün Resûlullâh erselehû bi’l-hüdâ ve dîni’l-Hakkı liyuzhirahû ale’d-dîni küllihî ve lev kerihê’l-müşrikûn (Muhammed Allah’ın elçisidir. O, Allah’a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir (Tevbe Suresi, 33) ayeti mevcuttur.

Sikke No 5: Müze kayıtlarında, 15001 envanter numaralı ve Et. (011/K11-18) kazı envanterine kayıtlı dirhem, Abbasi halifesi er-Râzî-Billâh döneminde, H 320 (M 932) senesinde ve Medînetü’s-Selâm (Bağdat) şehrinde darp ettirilmiştir. Sikke, 24 mm çapta, 1 mm kalınlıkta ve 3.54 gram ağırlık ölçüsündedir. Kûfi yazı türü kullanılan sikkede, halifenin adı ile birlikte sikkenin darp tarihi ve darp yeri de bulunmasına rağmen yoğun aşınma nedeniyle tam olarak okunamamıştır. Üzerinde açıkça okunabilen halife “er-Râzî-Billâh” adı nedeniyle sikke, halife Râzî zamanında ve H 322-329 (M 934-940) yılları arasında basılmış olmalıdır.

Ön Yüz: Sikkenin ön yüzü aşınmış durumdadır. Bu yüzde ortada üç satır hâlinde “Lâ ilâhe illa’llah vahdehu lâ şerike leh (Allah’tan başka ilah yoktur, O birdir ve O’nun ortağı yoktur) yazmaktadır:

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له

Sikkenin ön yüz etrafını dolanan iki sıra yazı kuşağında ise “Allahu emru min kablu ve min ba’d (ba’du) ve yevme izin yefrahul mu’minûn (mu’minûne) binasrillah. Bismillah duribe haze’d-dirhem bi-Medînetü’s-Selâm (Bağdat) işrin ve selase mie (Bundan önce de sonra da emir Allah’ındır. O gün Allah’ın (Rumlara) zafer vermesiyle müminler sevinecektir. Allah, dilediğine yardım eder (Rûm Suresi, 4-5). Allah’ın adıyla bu dirhem, H 320 (M 932) senesinde Medînetü’s-Selâm’da darp edildi” yazmaktadır:

لله الامر من قبل و من بعد يومئذ يفرح المؤمنون بنصرالله
بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة السلام و عشرين و ثلثمائة

Arka Yüz: Bu yüzde ortada beş satır “Lillâh Muhammed Resûlallah, er-Râzî-Billâh. Muhammed Allah’ın elçisidir, er-Râzî-Billâh” yazısı mevcuttur:

الله
محمد
رسول
الله
الراضي لله

Kenar yüzde tek satır olarak “Muhammedün Resûlullâh erselehû bi’l-hüdâ ve dîni’l-Hakkı liyuzhirahe’ ale’ d-dîni küllihî ve lev kerihê’l-müşrikûn (Muhammed Allah’ın elçisidir. O, Allah’a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dînle gönderendir (Tevbe Suresi, 33) ayeti işlenmiştir:

محمد رسول الله ارسله بالهدا ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون

Sikke No 6: Sâ mânî-1 Müze kayıtlarında, 14997 envanter numaralı ve Et. (011/K11-14) kazı envanterine kayıtlı dirhem, üzerindeki bilgilerden hareketle Abbasi halifesi el-Muktedir-Billâh’a bağlı Sâ mânî Devleti emiri Nasır b. Ahmed tarafından H 313 (M 925) senesinde Belh (Afganistan) şehrinde darp edilmiştir. Sikke, 28 mm çapında, 1 mm kalınlığında ve 2.92 gram ağırlığındadır. Kûfi yazı türü tercih edilen sikkede, farklı olarak ön yüzünde ق kaf harfine yer verilmiştir.

Ön Yüz: Sikkenin ön yüzü ortasında dört satır “Lâ ilâhe illa’llah vahdehu lâ şerike leh. Kaf (Allah’tan başka ilah yoktur, O birdir ve O’nun ortağı yoktur, Kaf)” ibaresi mevcuttur:

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
ق

Ön yüzde, kenar yazı kuşağı iki sıra ince silme ile belirlenmiştir. Kontur içerisindeki iki yazı hattı “Allahu emru min kablu ve min ba’d (ba’du) ve yevme izin yefrahul mu’minûn (mu’minûne) bi-Nasrillah. Bismillah duribe haze’d-dirhem bi-Belh sene selâse aşara ve selasemie’ (Bundan önce de, sonra da emir Allah’ındır. O gün, Allah’ın (Rumlara) zafer vermesiyle müminler sevinecektir. Allah, dilediğine yardım eder (Rûm Suresi, 4). Bu dirhem, H 313 (M 925) senesinde Belh’de darp edildi” ibaresi yer almaktadır:

الله الامر من قبل و من بعد يومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله
بسم الله ضرب هذا الدرهم ببلخ سنة ثلث عشر و ثلثمائة

Arka Yüz: Sikkenin arka yüzü ortasında beş satırlık yazıda “Lillâh Muhammed Resûlallah, el-Muktedir-Billâh. Nasır b. Ahmed (Muhammed Allah’ın elçisidir. el-Muktedir-Billâh. Nasır b. Ahmed” bilgileri verilmiştir:

لله
محمد
رسول الله
المقتدر بالله
نصر بن احمد

Kenar yazı kuşağında ise, “Muhammed Resûlullâh erselehû bi'l-hüdâ ve dîni'l-Hakkı liyuzhirahû ale'd-dîni küllihî velev kerihel-müşrikûn (Muhammed Allah'ın elçisidir. O, Allah'a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir (Tevbe Suresi, 33)” ayeti ile çevrilidir:

محمد رسول الله ارسله بالهدا و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون

Sâmânî Sikkeleri

Sikke No 7: Müze kayıtlarında, 14993 envanter ve Et. (011/K11-6) kazı envanterine kayıtlı dirhem, üzerinde bulunan bilgilere göre Sâmânî emiri Nasır b. Ahmed tarafından H 314 (M 926) senesinde Semerkand (Özbekistan) şehrinde darp edilmiştir. Sikke, 29 mm çapında, 0,5 mm kalınlığında ve 3.15 gram ölçüsündedir. Sikkede kûfi yazı çeşidi kullanılmıştır. Sikkenin ön yüzünde ayet ve darp bilgilerine yer verilmiş, arka yüzde ise Abbasi halifesinin adı el-Muktedir-Billâh ve altında halifeye bağlı Sâmânî emiri Nasır b. Ahmed'in adı bulunmaktadır.

Ön Yüz: Sikkenin ön yüz ortasında üç satır hâlinde “Lâ ilâhe illa'llah vahdehu lâ şerike leh (Allah'tan başka ilah yoktur, O birdir ve O'nun ortağı yoktur)” ibaresi yazılıdır:

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له

Sikkenin ön yüz kenarında iki sıra yazı kuşağı dolanmaktadır. Bu yazı kuşağı iki sıra ince silme ile iki bordür hâlinindedir. Buradaki yazı hattında “Allahu emru min kablu ve min ba'd (ba'du) ve yevme izin yefrahul mu'minûn (mu'minûne) binasrillah. Bismillah duribe haze'd-dirhem bi Semerkand sene erba'a aşara ve ve selase mie (Bundan önce de, sonra da emir Allah'ındır. O gün Allah'ın (Rumlara) zafer vermesiyle müminler sevinecektir. Allah, dilediğine yardım eder (Rûm Suresi, 4). Bu dirhem H 314 (M 926) senesinde Semerkand'da darp edildi” bilgileri mevcuttur:

الله الامر من قبل و من بعد يومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله
بسم الله ضرهم بسمرقند سنة اربع عشر و ثلثماية

Arka Yüz: Sikkenin arka yüzü kenarda delinmiş ve yazılar aşınmıştır. Ön yüz ortasında, “Lillâh Muhammed Resûlallah, el-Muktedir-Billâh. Nasır b. Ahmed (Muhammed Allah'ın elçisidir. El-Muktedir-Billâh. Nasır b. Ahmed)” ibaresi okunmaktadır:

الله
محمد
رسول الله
المقتدر بالله

نصر بن احمد

İki silme arasındaki kenar yazı kuşağını “Muhammed Resûlullâh erselehû bi'l-hüdâ ve dîni'l-Hakkı liyuzhirahû ale'd-dîni küllihî ve lev kerihê'l-müşrikûn. Muhammed Allah'ın elçisidir. O, Allah'a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir (Tevbe Suresi, 33)” ayeti içermektedir:

محمد رسول الله ارسله بالهدا و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون

Sikke No 8: Müze kayıtlarında, 15005 envanter numarası ve Et. (011/K11-16) kazı envanterine kayıtlı dirhem, Sâ mânî emiri Nasır b. Ahmed tarafından H 320 (M 932) senesinde Semerkand (Özbekistan) şehrinde darp edilmiştir. Sikke çapı 28 mm, kalınlığı 0,5 mm ve ağırlığı da 2,89 gramdır. Sikkede küfi yazı çeşidi kullanılmıştır. Sikkenin ön yüzünde ayet ve darp bilgilerine yer verilmiş, arka yüzde ise Abbasi halifesinin adı el-Muktedir-Billâh ve altında halifeye bağlı Sâ mânî emiri Nasır b. Ahmed'in adı yer almıştır.

Ön Yüz: Sikkenin ön yüz ortasında “Lâ ilâhe illa'llah vahdehu lâ şerike leh (Allah'tan başka ilah yoktur, O birdir ve O'nun ortağı yoktur)” şeklinde Kelime-i Tevhid bulunmaktadır:

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له

Sikkenin kenarında, iki sıra ince silme dizisi arasında ise “Lâ ilâhe illa'llah vahdehu lâ şerike leh. Kaf. Kenarında: Allahu emru min kablü ve min ba'd (ba'du) ve yevme izin yefrahul mu'minûn (mu'minûne) binasrillah. Bismillah duribe haze'd-dirhem bi-Semerkand sene ıştırın ve selasemie “Allah'tan başka ilah yoktur, O birdir ve O'nun ortağı yoktur. (Bundan önce de, sonra da emir Allah'ındır. O gün Allah'ın (Rumlara) zafer vermesiyle müminler sevinecektir. Allah, dilediğine yardım eder. Bu dirhem H 320 (M 932) senesinde Semerkand'da darp edildi).

الله الامر من قبل و من بعد يومئذ يفرح المؤمنون بنصرالله
بسم الله ضرب هذا الدرهم بسمرقند سنة عشرين و ثلاثماية

Arka Yüz: Sikkenin orta yüzünde “Lillâh Muhammed Resûlallah, el-Muktedir-Billâh (Nasır Bin Ahmed. Muhammed Allah'ın elçisidir. el-Muktedir-Billâh. Nasır Bin Ahmed)” ibaresi yazmaktadır:

لله
محمد
رسول الله
المقتدر بالله
نصر بن احمد

İki silme arasındaki kenar yazı kuşağını “Muhammed Resûlullâh erselehû bi'l-hüdâ ve dîni'l-Hakkı liyuzhirahû ale'd-dîni küllihî ve lev kerihel-müşrikûn. Muhammed Allah'ın elçisidir. O, Allah'a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir (Tevbe Suresi, 33)” ayeti içermektedir:

محمد رسول الله ارسله بالهدا و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون

Sikke No 9: Müze kayıtlarında, 14995 envanter ve Et. (011/K11-14) kazı envanterine kayıtlı dirhem, üzerinde bulunan bilgilere göre Sâ mânî emiri Nasır Bin Ahmed tarafından H 317 (M 929) senesinde Şaş/ Çâç (Özbekistan-Taşkent) şehrinde darp edilmiştir. Sikke, 29 mm çapında, 0,5 mm kalınlığında ve 2,70 gram ağırlığındadır. Sikkede yazılar kûfi türdedir. Sikkenin ön yüzünde ayet ve darp bilgilerine yer verilmiş, arka yüzde ise Abbasi halifesinin adı el-Muktedir-Billâh ve altında halifeye bağlı Sâ mânî emiri Nasır b. Ahmed'in adı yer almıştır.

Ön Yüz: Sikkenin ön yüz ortasında “Lâ ilâhe illa'llah vahdehu lâ şerike leh (Allah'tan başka ilah yoktur, O birdir ve O'nun ortağı yoktur)” şeklinde Kelime-i Tevhîd bulunmaktadır:

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له

Sikkenin kenarında, iki sıra ince silme dizisi arasında ise “Allahu emru min kablu ve min ba'd (ba'du) ve yevme izin yefrahul mu'minûn (mu'minûne) binasrillah. Bismillah duribe haze'd-dirhem bi Şaşa sene seb'a aşara ve ve selasemie (Bundan önce de, sonra da emir Allah'ındır. O gün Allah'ın (Rumlara) zafer vermesiyle müminler sevinecektir. Allah, dilediğine yardım eder (Rûm Suresi 4). Bu dirhem, H 317 (M 929) senesinde Şaş'da darp edildi) ifadesi mevcuttur:

الله الامر من قبل و من بعد يومئذ يفرح المؤمنون بنصرالله
بسم الله ضرب هذا الدرهم بشاش سنة سبع عشرة و ثلثمائة

Arka Yüzü: Sikkenin orta yüzünde “Lillâh Muhammed Resûlallah, el-Muktedir-Billâh (Nasır Bin Ahmed. Muhammed Allah'ın elçisidir. el-Muktedir-Billâh. Nasır Bin Ahmed)” ibaresi yazmaktadır:

لله
محمد

رسول الله
المقتدر بالله
نصر بن احمد

Sikkenin kenar yazı kuşağı, iç kısımda düğümlü dışta ise ince silme dizisine ayrılmıştır. Silme içerisinde Muhammed Resûlullâh erselehû bi'l-hüdâ ve dîni'l-Hakkı liyuzhirahû ale'd-dîni küllihî ve lev kerihel-müşrikûn (Muhammed Allah'ın elçisidir. O, Allah'a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir)" Tevbe Suresi, 33 ayeti dolanmaktadır:

محمد رسول الله ارسله بالهدا و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون

Sikke No 10: Müze koleksiyonunda, 14990 envanter numarası ve Et. (011/K11-13) kazı envanterine kayıtlı dirhem, üzerindeki bilgilere göre, Sâ mânî emiri Nuh b. Nasır tarafından H 341 (M 952) tarihinde darp edilmiştir. Sikke aşındığından darp yeri okunamamıştır. Sikke, 28 mm çapında, 1 mm kalınlığında ve 3.10 gram ağırlığındadır. Sikkede yazılar kûfi türdedir. Sikkenin ön yüzünde ayet ve darp bilgilerine yer verilmiş, arka yüzde ise Abbasi halifesinin adı el-Muktedir-Billâh ve altında halifeye bağlı Sâ mânî emiri Nuh b. Nasır'ın adı verilmiştir.

Ön Yüz: Sikkenin ön yüzünde üç satır “Lâ ilâhe illa'llah vahdehu lâ şerike leh (Allah'tan başka ilah yoktur, O birdir ve O'nun ortağı yoktur)” yazmaktadır:

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له

Kenarındaki iki yazı kuşağında ise; Allahu emru min kablu ve min ba'd (ba'du) ve yevme izin yefrahul mu'minûn (mu'minûne) binasrillah. Bismillah duribe haze'd-dirhem?.... sene ihdâ ve erbaîn ve selasemie' (Bundan önce de, sonra da emir Allah'ındır. O gün Allah'ın (Rumlara) zafer vermesiyle müminler sevinecektir. Allah, dilediğine yardım eder (Rûm Suresi, 4). Bu dirhem H 341 (M 952) senesinde ...? 'da darp edildi)" denilmektedir:

الله الامر من قبل و من بعد يومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله
ب هذا الدرهم سنة احدى و اربعين و ثلثمائة.....

Arka Yüz: Sikkenin orta kısımda “Lillâh Muhammed Resûlallah, Mesih. Nuh Bin Nasır (Muhammed Allah'ın elçisidir. ... Mesih. Nuh Bin Nasır)” ibaresi okunmaktadır:

الله
محمد
رسول الله
.....المسيح
نوح بن نصر

Kenarda, iki sıra silme tek yazı kuşağında ise, Muhammed Resûlullâh erselehû bi'l-hüdâ ve dîni'l-

Hakkı liyuzhirahû ale'd-dîni küllihî ve lev kerihê'l-müşrikûn (Muhammed Allah'ın elçisidir. O, Allah'a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir Tevbe Süresi, 33) işlenmiştir:

محمد رسول الله ارسله بالهدا و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون

Büveyhi Sikkeleri

Sikke No 11: Müze koleksiyonunda, 14994 envanter numarası ve Et. (011/K11-57) kazı envanterine kayıtlı dirhem, üzerinde okunan bilgilere göre Abbasi halifesi el-Mutî'- lillâh zamanında Büveyhi emiri İmâdü'd-devle Ebu'l-Hasen tarafından H 336 (M 947) senesinde Şiraz'da (İran) darp edilmiştir. Sikke üzerindeki yoğun aşınma nedeniyle darp yeri okunamamıştır. Sikke, 27.5 mm çapında, 1 mm kalınlığında ve 3.49 gram ağırlığındadır. Sikkede üzerindeki yazılar, kûfi yazı olup ön yüzünde ayet ve darp bilgileri mevcuttur.

Ön Yüz: Sikkenin ön yüzü iki sıra ince silme ile yazı kuşaklarına ayrılmıştır. Ortada beş satırlık “Lâ ilâhe illa'llah vahdehu lâ şerike leh. ‘İmâdü'd-devle Ebu'l-Hasen (Allah'tan başka ilah yoktur, O birdir ve O'nun ortağı yoktur. ‘İmâdü'd-devle Ebu'l-Hasen” ibaresi okunmaktadır:

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
عماد الدوله
ابو الحسن

Kenarında iki satırlık yazıtta ise “Allahu emru min kablu ve min ba'd (ba'du) ve yevme izin yefrahul mu'minûn (mu'minûne) binasrillah. Bismillah duribe haze'd-dirhem bi-Şiraz sene sitte ve selasin ve selase mie' (Bundan önce de, sonra da emir Allah'ındır. O gün Allah'ın (Rumlara) zafer vermesiyle müminler sevinecektir. Allah, dilediğine yardım eder. Allah'ın adıyla bu dirhem H 336 (M 947) senesinde Şiraz'da (İran) darp edildi” ifadesi okunmaktadır:

الله الامر من قبل و من بعد يومئذ يفرح المؤمنین بنصرالله
بسم الله ضرب هذا الدرهم بشيراز سنة ست و ثلثين و ثلثمائة

Arka Yüz: Sikkenin bu yüzü üç sıra silme ile ortada ve kenarda yazı iki kuşağına ayrılmıştır. Ortada altı satır “Lillâh Muhammed Resûlallah, el-Mu'ti-lillâh (Muhammed Allah'ın elçisidir. el-Mutî'- lillâh)” ifadesi mevcuttur:

الله
محمد
رسول
الله
المطيع لله

Sikkenin kenar yazı kuşağında, “Muhammedün Resûlullâh erselehû bi'l-hüdâ ve dîni'l-Hakkı

liyuzhirahû ale'd-dîni küllihî ve lev kerihel-müşrikûn (Muhammed Allah'ın elçisidir. O, Allah'a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir (Tevbe, 33) ayeti dolanmaktadır:

محمد رسول الله ارسله بالهدا و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون

Sikke No 12: Müze koleksiyonunda 15004 envanter numaralı ve Et. (011/K11-17) kazı envanterine kayıtlı dirhem, Abbasi Halifesi el-Mutî'- lillâh zamanında ve ona bağlı Büveyhi Hanedanı emiri Rüknu'd-devle Ebu'l-Hasen tarafından senesinde Barcan (İran) darp ettirilmiştir. Sikke, 25 mm çapında, 1 mm kalınlığında ve 4.12 gram ağırlığındadır. Sikkede kûfi yazı çeşidi kullanılmıştır. Sikkenin ön yüzünde ayet ve darp bilgileri yer almıştır. Ayrıca sikkenin arka yüzünde Büveyhilerin kurucusu ve Rüknu'd-devle'nin babası Ebû Şucâ' adına yer verilmiştir.

Ön Yüz: Sikkenin ön yüzü dış ve içte iki sıra silme ile iki yazı kuşağına ayrılmıştır. Ortada, “Lâ ilâhe illa'llah vahdehu lâ şerike leh. Rüknu'd-devle Ebû 'Ali (Allah'tan başka ilah yoktur, O birdir ve O'nun ortağı yoktur. Rüknu'd-devle Ebû 'Ali)” ibaresi verilmiştir:

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
ركن الدولة
ابو على

Kenar yazı kuşağında ise, “Allahu emru min kablu ve min ba'd (ba'du) ve yevme izin yefrahul mu'minûn (mu'minûne) binasrillah. Bismillah duribe haze'd-dirhem Barcan sene ...?...ve selase mie (Bundan önce de sonra da emir Allah'ındır. O gün, Allah'ın zafer vermesiyle müminler sevinecektir. Allah, dilediğine yardım eder (Rûm Suresi, 4). Allah'ın adıyla, bu dirhem senesinde Şiraz'da darp edildi)” yazmaktadır:

الله الامر من قبل و من بعد يومئذ يفرح المؤمنون بنصرالله
بسم الله ضرب هذا الدرهم بارجان سنة ع و ثلثمائة

Arka Yüz: Sikkenin aşınmış arka yüzü içte bitişik iki sıra silme ile sınırlandırılmıştır. Ön kısımda altı satırlık yazıda “Lillâh Muhammed Resûlallah, el-Mutî'- lillâh, Ebû Şucâ' (Muhammed Allah'ın elçisidir. el-Mutî'- lillâh. Ebû Şucâ'” ibaresi okunmaktadır:

الله
محمد
رسول الله
المطيع لله
ابو شجاع
ح

Kenar yazı kuşağında ise, “Lillâh Muhammedün Resûlullâh erselehû bi'l-hüdâ ve dîni'l-Hakkı

liyuzhirahû ale'd-dîni küllihî ve lev kerihel-müşrikûn (Muhammed Allah'ın elçisidir. O, Allah'a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir.)” şeklinde Tevbe Süresi, 33. Ayeti verilmiştir:

محمد رسول الله ارسله بالهدا و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون

Sikke No 13: Müze koleksiyonunda, 15006 envanter numaralı ve Et. (011/K11-11) kazı envanterine kayıtlı dirhem, Büveyhi emiri Rüknu'd-devle Ebû 'Ali Büveyh tarafından H 344 (M 955) senesinde Barcan (İran) darp ettirilmiştir. Sikke, 29 mm çapında, 1 mm kalınlığında ve 3.53 g ağırlığındadır. Sikkedeki yazılar, kûfî yazı türündedir. Sikkenin ön yüzünde, ayet ve darp bilgilerine yer verilmiştir. Arka yüzde ise, Abbasi halifesi el-Mutî'- lillâh ve onun altında ise Büveyhilerin kurucusu Ebû Şucâ' adı yer almıştır.

Ön Yüz: Sikkenin bu yüzü de aşınmış ve kenarı da hafif kırık vaziyettedir. Ön yüz, dıştan içe doğru, kademeli olarak daralan dört sıra ince silme ile bölümlendirilmiştir. Ortada yer alan beş satırlık yazıtta Ortada, “Lâ ilâhe illa'llah vahdehu lâ şerike leh. Rüknu'd-devle Ebû 'Ali Büveyh (Allah'tan başka ilah yoktur, O birdir ve O'nun ortağı yoktur. Rüknu'd-devle Ebû 'Ali Büveyh)” ibaresi verilmiştir:

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
ركن الدولة
ابو على بويه

Sikkenin kenar yazı kuşaklarında ise “Allahu emru min kablu ve min ba'd (ba'du) ve yevme izin yefrahul mu'minûn (mu'minûne) binasrillah. Bismillah duribe haze'd-dirhem Barcan sene erba'a ve erbain ve selasemie (Bundan önce de, sonra da emir Allah'ındır. O gün Allah'ın (Rumlara) zafer vermesiyle müminler sevinecektir. Allah, dilediğine yardım eder (Rûm Suresi, 4). Allah'ın adıyla bu dirhem H 344 (M 955) senesinde Barcan'da darp edildi)” ibaresine yer verilmiştir:

الله الامر من قبل و من بعد يومئذ يفرح المؤمنون بنصرالله
بسم الله ضرب هذا الدرهم بارجان سنة اربع و اربعين و ثلثمائة

Arka Yüz: Bu yüzde, kenarda bağımsız iki, içte ise araları düğümlü ve bitişik iki sıra ince silme yer almaktadır. Orta kısımda, yedi satırlık yazıda “Lillâh Muhammed Resûlallah, el-Mu'ti-Billâh Azud'ud-devle Ebu Şuca (Muhammed Allah'ın elçisidir. el-Mutî'- lillâh, Ebû Şucâ')” mevcuttur:

الله
محمد
رسول الله
المطيع لله

عضدالدوله

ابو شجاع

هـ

Kenar yüzeyi ise tek satırlık yazı kuşağı “Muhammedün Resûlullâh erselehû bi’l-hüdâ ve dîni’l-Hakkı liyuzhirahû ale’d-dîni küllihî ve lev kerihê’l-müşrikûn (Muhammed Allah’ın elçisidir. O, Allah’a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir, Tevbe Süresi, 33) ile çevrilidir:

محمد رسول الله ارسله بالهدا و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون

Sikke No 14: Müze koleksiyonunda, 14991 envanter numaralı ve Et. (011/K11-15) kazı envanterine kayıtlı dirhem, Büveyhiler Dönemi’ne aittir. Sikke 30 mm çapında, 1 mm kalınlığında ve 4.00 g ağırlığındadır. Yazılar kûfi yazı türündedir. Sikke ön yüzünde ayet ve darp bilgilerine yer verilmiştir. Arka yüzde, Abbasi Halifesi el-Mutî‘ zamanında, Büveyhi emiri Rüknuğdevle Ebul Ali Büveyh tarafından H 345 (M 956) tarihinde Barcan’da (İran) şehrinde darp ettirilmiştir. Sikkenin arka yüzünde, Büveyhi Hanedanlığının kurucusu ve Rüknu’d-devle’nin babası Azudu’d-devle Ebû Şucâ‘ adına yer verilmiştir.

Ön Yüz: Sikkenin ön yüzü, dıştan içe kademeli daralan üç sıra silme ile bölümlendirilmiştir. Dıştaki iki silme arası ufak yatay çizgi ile ayrılmıştır. Ön yüzde altı satırlık yazıda “Lâ ilâhe illa’llah vahdehu lâ şerike leh. Rüknu’d-devle Ebû ‘Ali Büveyh (Allah’tan başka ilah yoktur, O birdir ve O’nun ortağı yoktur. Rüknu’d-devle Ebû ‘Ali Büveyh)” ibaresi istiflenmiştir:

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
ركن الدولة
ابو على البويه

Kenar yazı kuşağında iki satır “Allahu emru min kablu ve min ba’d (ba’du) ve yevme izin yefrahul mu’minûn (mu’minûne) binasrillah. Bismillah duribe haze’d-dirhem Barcan sene hamse ve erbaîn ve selase mie’ (Bundan önce de, sonra da emir Allah’ındır. O gün Allah’ın (Rumlara) zafer vermesiyle müminler sevinecektir. Allah, dilediğine yardım eder (Rûm Suresi, 4). Allah’ın adıyla bu dirhem H 345 (M 956) senesinde Barcan’da darp edildi)” yazıtına yer verilmiştir:

الله الامر من قبل و من بعد يومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله
بسم الله ضرب هذا الدرهم بارجان سنة خمس و اربعين و ثلثمائة

Arka Yüz: Sikkenin bu kısmında ortadaki yedi satırlık yazıtta “Lillâh Muhammed Resûlallah, el-Mutî‘-lillâh Azudu’d-devle Ebû Şucâ‘ (Muhammed Allah’ın elçisidir. el-Mutî‘-lillâh Azudu’d-devle Ebû Şucâ‘)” yazısı okunmaktadır:

الله

محمد
رسول الله
المطيع بالله
عضدالدوله
ابوشجاع

Kenardaki tek yazı hattında ise “Muhammedün Resûlullâh erselehû bi'l-hüdâ ve dîni'l-Hakkı liyuzhirahû ale'd-dîni küllihî ve lev kerihê'l-müşrikûn (Muhammed Allah'ın elçisidir. O, Allah'a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir Tevbe Süresi, 33)” ayeti okunmaktadır:

محمد رسول الله ارسله بالهدا و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون

Sikke No 15: Müze kayıtlarında, 15003 envanter ve Et. (011/K11-19) kazı envanterine kayıtlı dirhem, Büveyhiler Dönemi'ne aittir. Sikke, 25 mm çapında, 0,5 mm kalınlığında ve 2.82 g ağırlığındadır. Kûfi yazı çeşidi kullanılmıştır. Sikkenin ön yüzünde ayet ve darp bilgilerine yer verilmiştir. Sikke, Abbasi halifesi el-Mutî' Dönemi'nde Büveyhi emiri Müizzüdevle Eb'ül Hasen Büveyh tarafından H 338 (M 949) senesinde Basra'da darp edilmiştir. Sikkenin arka yüzüne, Büveyhi kardeşlerden İmâdü'd-devle Ebu'l-Hasen Büveyh'in adı düşülmüştür.

Ön Yüz: Sikkenin ön yüzü aşınmış durumdadır. Ön yüzde altı satırlık yazıtta “Lâ ilâhe illa'llah vahdehu lâ şerike leh. Müizzüdevle Eb'ül Hasen Büveyh (Allah'tan başka ilah yoktur, O birdir ve O'nun ortağı yoktur. Müizzüdevle Eb'ül Hasen Büveyh)” ifadesi okunmaktadır:

لااله الا الله
وحده لا شريك له
معز الدوله
ابو الحسن
بويه

Kenar yazı kuşağında ise “Allahu emru min kablu ve min ba'd (ba'du) ve yevme izin yefrahul mu'minûn (mu'minûne) binasrillah. Bismillah duribe haze'd-dirhem, bi-Basra sene seman ve selasin ve selasemie (Bundan önce de, sonra da emir Allah'ındır. O gün Allah'ın (Rumlara) zafer vermesiyle müminler sevinecektir. Allah, dilediğine yardım eder. Allah'ın adıyla bu dirhem H 338 (M 949) senesinde Basra'da sikkenin darp bilgileri ve ayet metni okunmaktadır:

لله الامر من قبل و من بعد يومئذ يفرح المؤمنین بنصرالله
بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبصره سنة ثمان و ثلثين و ثلثمائيه

Arka Yüz: Sikkenin orta bölümünde yedi satırlık yazıtta “Lillâh Muhammed Resûlallah, sallallahu aleyhi vesellem el-Mutî'-lillâh, İmâdü'd-devle Ebu'l-Hasen Büveyh). Muhammed Allah'ın elçisidir.)” İmâdü'd-devle Ebu'l-Hasen Büveyh) bilgileri okunmaktadır:

لله
محمد رسول الله

صلی اللہ علیہ و سلم
المطیع للہ
عماد الدولہ
ابو الحسن
بویہ

Kenardaki tek satırlık yazı kuşağında ise “Muhammedün Resûlullâh erselehû bi'l-hüdâ ve dîni'l-Hakkı liyuzhirahû ale'd-dîni küllihî ve lev kerihê'l-müşrikûn (Muhammed Allah'ın elçisidir. O, Allah'a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir)” ayeti verilmiştir:

محمد رسول الله ارسله بالهدا و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون

Sikke No 16: Müze koleksiyonunda, 15000 envanter numarası ve (011/K11-12) kazı envanterine kayıtlı dirhem, Büveyhi dönemine aittir. Sikke; 27 mm çapta, 1 mm kalınlıkta ve 5.55 g ağırlık ölçüsündedir. Sikkede yazılar kûfi türdedir. Sikkenin ön yüzünde ayet ve darp bilgilerine yer verilmiştir. Sikke, Abbasi Halifesi el-Mutî' döneminde, Büveyhi Emiri Mü'izzü-devle Eb'ül-Hasen Büveyh tarafından H 3.?7 (M 9.?8) senesinde Basra'da (Irak) darp edilmiştir. Sikke arka yüzünde, Büveyhi kardeşlerden 'İmadü'd-devle Ebu'l-Hasen' Büveyh'in adı mevcuttur.

Ön Yüz: Sikkenin ön yüzü aşınmış ve yer yer kırık vaziyettir. Ortada beş satır hâlinde “Lâ ilâhe illa'llah vahdehu lâ şerike leh. Müizzü-devle Eb'ül-Hasen Büveyh (Allah'tan başka ilah yoktur, O birdir ve O'nun ortağı yoktur. Müizzü-devle Eb'ül-Hasen Büveyh) sıralanmaktadır:

لا اله الا الله
وحده لا شريك له
معز الدوله
ابو الحسن
بويہ

Kenar yazı şeridinde ise “Allahu emru min kablu ve min ba'd (ba'du) ve yevme izin yefrahul mu'minûn (mu'minûne) binasrillah. Bismillah duribe haze'd-dirhem bi-Basra sene seb'a ve ?.. selase mie (Bundan önce de, sonra da emir Allah'ındır. O gün Allah'ın (Rumlara) zafer vermesiyle müminler sevinecektir. Allah, dilediğine yardım eder. Allah'ın adıyla bu dirhem H 3.?7(M 9.?8) senesinde Basra'da darp edildi.)” sikke bilgileri ve ayet metni yazılmıştır:

الله الامر من قبل و من بعد يومئذ يفرح المؤمنین بنصرالله
بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبصره سنة سبع و و ثلثمائة

Arka Yüz: Sikkenin bu yüzü de aşınmış ve kırık vaziyettedir. Orta kısımda yedi satırlık yazıda “Lillâh Muhammed Resûlallah, sallallahu aleyhi vesellem. el-Mutî'-lillâh. 'İmadü'd-devle Ebu'l-Hasen' Büveyh (Muhammed Allah'ın elçisidir. el-Mutî'-lillâh. 'İmadü'd-devle Ebu'l-Hasen' Büveyh) ifadesine yer verilmiştir:

الله

محمد رسول الله
صلى الله عليه و سلم
المطيع لله
عمادالدوله
ابو الحسن
بويه

Kenar yazı kuşağı, üç sıra silme ile sınırlandırılmış olup, orta silme arasında “Muhammedün Resûlullâh erselehû bi'l-hüdâ ve dîni'l-Hakkı liyuzhirahû ale'd-dîni küllihî ve lev kerihel-müşrikûn (Muhammed Allah'ın elçisidir. O, Allah'a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir.)” Tevbe Süresi, 33 ayeti yazmaktadır:

محمد رسول الله ارسله بالهدا و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون

Sikke No 17: Müze kayıtlarında, 15002 envanter ve Et. (011/K11-20) kazı envanterine kayıtlı dirhem, Abbasi halifesi el-Mutî'-lillâh zamanında Müizzü-devle Eb'ül-Hasen Büveyh tarafından H 347 (M 958) senesinde Suk al-Ahvaz'da (İran) darp edilmiştir. Sikke; 25.5 mm çap, 1 mm kalınlık ve 4.04 gram ölçüsündedir. Sikkede yazılar kûfi türdedir.

Ön Yüz: Sikke ön yüzü orta ve kenar noktalarda aşınmış durumdadır. Ortada beş satır hâlinde “Lâ ilâhe illa'llah vahdehu lâ şerike leh. Müizzü-devle Eb'ül-Hasen Büveyh (Allah'tan başka ilah yoktur, O birdir ve O'nun ortağı yoktur. Müizzü-devle Eb'ül-Hasen Büveyh yazmaktadır:

لااله الا الله
وحده لا شريك له
معز الدوله
ابو الحسن
بويه

Kenar kısımdaki iki şeritli yazıda ise “Allahu emru min kablu ve min ba'd (ba'du) ve yevme izin yefrahul mu'minûn (mu'minûne) binasrillah. Bismillah duribe haze'd-dirhem Suk el-Ahvaz sene seb'a erba'in ve selase mie (Bundan önce de, sonra da emir Allah'ındır. O gün Allah'ın (Rumlara) zafer vermesiyle müminler sevinecektir. Allah, dilediğine yardım eder. Allah'ın adıyla bu dirhem H 347 (M 958) senesinde Suk el-Ahvaz'da (İran) darp edildi)” ifadesi ve Rum Süresi 4. Ayeti'ne yer verilmiştir:

الله الامر من قبل و من بعد يومئذ يفرح المؤمنون بنصرالله
بسم الله ضرب هذا الدرهم بسوق الاهواز سنة سبع و اربعين و ثلاثماية

Arka yüz: Bu kısımda orta ve kenar yüzeylerde aşınma ve kırıklar görülmektedir. Orta noktada altı satır hâlinde “Lillâh Muhammed Resûlallah, sallallahu aleyhi vesellem el-Mu'ti-lillâh, Nasrû'd-devle Ebu Ali Büveyh (Muhammed Allah'ın elçisidir. el-Mu'ti-lillâh. Nasrû'd-devle Ebu Ali Büveyh)” ibaresi mevcuttur:

الله

محمد رسول الله
صلى الله عليه و سلم
المطيع لله
نصر الدولة
ابو على بويه

Kenarındaki tek satırlık yazıda kuşağında ise “Muhammedün Resûlullâh erselehû bi'l-hüdâ ve dîni'l-Hakkı liyuzhirahû ale'd-dîni küllihî ve lev kerihel-müşrikûn (Muhammed Allah'ın elçisidir. O, Allah'a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir) Rum Süresi, 33 Ayeti işlenmiştir:

محمد رسول الله ارسله بالهدا و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون

Değerlendirme

Yukarıda ele alınan sikkeler; içerik, tasarım ve üslup özellikleri yönüyle dönem özelliği yansıtmaktadır. Sikkeler; üslup, gümüş kalitesi, yazı biçimleri ve ağırlık ölçüleri itibariyle farklılık ve benzerlikler gösterebilmektedir. Sikkelerin tamamı, gümüş malzemeden olup darp tekniğinde basılmıştır. Ele alınan 17 sikkeden; 5'i Abbasi, 7'si Büveyhî ve 5'i ise Sâmânî dönemine aittir. Abbasi sikkeleri, 9. yüzyıl sonları ile 10. yüzyıl yarısına, Sâmânî sikkeleri 10. yüzyıl başları ile yarısına, Büveyhî sikkeleri ise 10. yüzyıl yarısı ve 10. yüzyıl sonlarına tarihlenmektedir (Tablo 1).

Tablo 1. Antakya 4642 Parsel Kazısında Bulunan İslami Sikkelerin Analizi

Env. No.	Dönemi	Darp Tarihi	Darp Ettiren Halife/Emir	Ölçüler	Darp Yeri	Halife adı/Vali/Valiaht/Lakaplar	Kur'an-ı Kerim Ayetleri	İnan Türü
Sikke No:1	ABBASİ	256-279 (870-892) ? sikk	el-Muta'imid Billâh	Çap: 18 mm / Kalınlık: 1,5 mm / Ağırlık: 3,21 gr	Sikk	Sihimis	Sihimis	Kufi
Sikke No:2	ABBASİ	H. 308 (M.920)	el-Muktedir Billâh	Çap: 25 mm / Kalınlık: 1 mm / Ağırlık: 3,10 gr	Küfe (Irak)	Ebul Abbas	(Rüm, 4-5); (Tevbe, 33)	Kufi
Sikke No:3	ABBASİ	H. 311 (M.923)	el-Muktedir Billâh	Çap: 28 mm / Kalınlık: 0,5 mm / Ağırlık: 3,17 gr	Hemedan (İran)	Ebul Abbas	(Rüm, 4-5); (Tevbe, 33)	Kufi
Sikke No:4	ABBASİ	H. 314 (M.926)	el-Muktedir Billâh	Çap: 25 mm / Kalınlık: 0,5 mm / Ağırlık: 2,86 gr	Vâstî (Irak)	Ebul Abbas	(Rüm, 4-5); (Tevbe, 33)	Kufi
Sikke No:5	ABBASİ	H.322-329 (M.934-940) ?	el-Râzî Billâh	Çap: 24 mm / Kalınlık: 1 mm / Ağırlık: 3,54 gr	Medina'us Salam (Bağdat)	yok	(Rüm, 4-5); (Tevbe, 33)	Kufi
Sikke No:6	SAMANİ	H.313 (M.925)	Nasır Bin Ahmed	Çap:28 mm / Kalınlık: 1 mm / Ağırlık: 2,92 gr	Beh (Afganistan)	yok	(Rüm, 4-5); (Tevbe, 33)	Kufi
Sikke No:7	SAMANİ	H.314 (M.926)	Nasır Bin Ahmed	Çap:29 mm / Kalınlık:0,5 mm / Ağırlık: 3,15 gr	Semerkan (Özbekistan)	yok	(Rüm, 4-5); (Tevbe, 33)	Kufi
Sikke No:8	SAMANİ	H.3.?. (M.9.?.)	Nasır Bin Ahmed	Çap:28 mm / Kalınlık: 0,5 mm / Ağırlık: 2,89 gr	Semerkan (Özbekistan)	yok	(Rüm, 4-5); (Tevbe, 33)	Kufi
Sikke No:9	SAMANİ	H.317 (M.929)	Nasır Bin Ahmed	Çap: 29 mm / Kalınlık: 0,5 mm / Ağırlık: 2,70 gr	Sağ Çaç (Özbekistan-Taskent)	yok	(Rüm, 4-5); (Tevbe, 33)	Kufi
Sikke No:10	SAMANİ	H. 341 (M.952)	Nuh Bin Nasır	Çap: 28 mm / Kalınlık: 1 mm / Ağırlık: 3,10 gr	Sikk	yok	(Rüm, 4-5); (Tevbe, 33)	Kufi
Sikke No:11	BÜVEYHİ	H.336 (Mihdi 947)	İmâdî'd-devle Ebu'l-Hasen	Çap: 27,5 mm / Kalınlık: 1 mm / Ağırlık: 3,49 gr	Siraz (İran)	el-Muti'- İllâh / İmâdî'd-devle	(Rüm, 4-5); (Tevbe, 33)	Kufi
Sikke No:12	BÜVEYHİ	H.339 (M.954)	Rükânî'd-devle Ebu'l-Hasen	Çap: 25 mm / Kalınlık:1mm / Ağırlık: 4,12 gr	Barcan (İran)	el-Muti'- İllâh / Rükânî'd-devle / Ebu Suca	(Rüm, 4-5); (Tevbe, 33)	Kufi
Sikke No:13	BÜVEYHİ	H.344 (M.955)	Rükânî'd-devle Ebu' Ali Büveyh	Çap: 29 mm / Kalınlık: 1 mm / Ağırlık: 3,53 gr	Barcan (İran)	el-Muti'- İllâh / Fahrî'd-devle / Ebu Suca	(Rüm, 4-5); (Tevbe, 33)	Kufi
Sikke No:14	BÜVEYHİ	H.345 (M.956)	Rükânî'd-devle Ebu' Ali Büveyh	Çap: 30 mm / Kalınlık: 1 mm / Ağırlık: 4,00 gr	Barcan (İran)	el-Muti'- İllâh / Rükânî'd-devle / Azud'üd-devle Ebu Suca	(Rüm, 4-5); (Tevbe, 33)	Kufi
Sikke No:15	BÜVEYHİ	H.338 (M.949)	Müizzü'd-devle Eb'ül Hasen Büveyh	Çap: 25 mm / Kalınlık: 0,5 mm / Ağırlık: 2,82 gr	Siraz (İran)	el-Muti'- İllâh / Nasrî'd-devle / İmâdî'd-devle Ebu'l-Hasen Büveyh	(Rüm, 4-5); (Tevbe, 33)	Kufi
Sikke No:16	BÜVEYHİ	H.3.?.? (M.9.?.?)	Mü'izzü'd-devle Eb'ül-Hasen Büveyh	Çap: 27 mm / Kalınlık: 1 mm / Ağırlık: 5,55 gr	Basra (Irak)	el-Muti'- İllâh / İmâdî'd-devle Ebu'l-Hasen Büveyh	(Rüm, 4-5); (Tevbe, 33)	Kufi
Sikke No:17	BÜVEYHİ	H. 347 (M. 958)	Müizzü'd-devle Eb'ül-Hasen Büveyh	Çap: 25,5 mm / Kalınlık: 1 mm / Ağırlık: 4,04 gr	Suk al-Ahvaz (İran)	el-Muti'- İllâh / Nasrî'd-devle / Nasrî'd-devle Ebu Ali Büveyh	(Rüm, 4-5); (Tevbe, 33)	Kufi

Sikkelere halife, vezir, veliahtın ya da valilerinin adının düşülmesi, Emevi dönemi ile birlikte Abbasi sikkelerinde gelenek hâlinde sürdürülmüştür. İslami sikkelerde halife adının, ilk defa Abbasi Halifesi Mehdi'nin dirhemlerinden itibaren sikkelere düşüldüğü bilinmektedir (Aydoğdu, 2018, 60, 61; Aydoğdu 2018, 1-12; Günay 2021, 9-29; Erkoçoğlu 2006, 171-186).

4642 parseldeki Abbasi sikkelerinin ön yüzünde; Kelime-i Tevhid, vezir ve altında emirül müminin, kenarında iki sıra yazı kuşağı; (Rüm Suresi, 4-5), darp yeri, darp tarihi gibi bilgiler mevcuttur. Arka yüzde ise; ortada Lillah Muhammed Resûlallah lafzı altında, halife adı, tek sıra kenar yazı kuşağında ise (Tevbe Suresi, 33) ayeti yerleştirilmiştir. 2, 3 ve 4 nolu Abbasi dönemine ait, el-Muktedir-Billâh'ın kestirdiği sikkelerde ise, el-Muktedir'in varisi Müminlerin emiri Eb'ül Abbas'ın adı okunmaktadır. Vezir adı, müminlerin koruyucusu manasında “Emîrül mü'minîn” künyesi ile desteklenmiştir.

Abbasi dirhemlerinden en erken tarihli, H 256-279/M 870-892 tarihleri arasında halife el-Mûtemid-alellah; en geç tarihli ise H 322-329/M 934-940 senesinde halife er-Râzî-Billâh'ın saltanat yıllarında bastırılmıştır. Geriye kalan diğer sikkeler, el-Muktedir billah döneminde darp

edilmiştir. Sikkelerinin ağırlıkları ortalama 2.86-3.54 g arasında olup, bunlar döneminin diğer sikke ağırlık ve ölçüleri ile uyumludur ((Broome 1985, 19). Sikkelerde darphane adının, Emevi sonrasında Abbasi dönemi sikkelerinde de gelenek hâlinde verilmiştir. Abbasi dinarlarında ise, darphane ismi Halife Me‘mûn (813-833) döneminden itibaren düşülmüştür (Hizmetli 2010, 79-110). Dolayısıyla, 4642 parseldeki Abbasi sikkelerinde halife adları kullanımı ön plana çıkmaktadır.

Abbasi dönemine ait 2 nolu sikke Kûfe (Irak), 3 nolu sikke Hemedan (İran), 4 nolu sikke Vâsıt (Irak) ve 5 nolu sikke Medînetü’s-Selâm’da (Bağdat) darp edilmiştir. 1 nolu Abbasi sikkesi, aşınma nedeniyle darp yeri okunamamıştır. Sikkelerin çıktığı darphaneler, Abbasi döneminde faal durumda olan darphanelerdir (Fig. 8) (Günay ve Allak, 2022, 162-191). Abbasi halifelerin birçoğunun sikkesi Medînetü’s-Selâm (Bağdat) darplıdır (İ. Artuk ve C. Artuk, 424; Hizmetli 2010, 86-88). Bu darphanede basılan sikkeler, çok geniş coğrafyada ticaret amacıyla tedavülde dolaşım göstermiştir. Kilikya ve Güneydoğu Anadolu kazılarında, Medînetü’s-Selâm (Bağdat) darplı Abbasi dönemi sikkelerine de rastlanılmıştır (Dursun 2014, 157-177). İssos/Epipheneia antik kenti kazısında çıkan Abbasi dirhemleri, bahsi geçen darphaneden çıkmıştır. Bu sikkeler, H 320 (M 908-932) ile H 299 (M 911/12) yıllarına tarihlenmektedir. Bunlardan halife el-Muktedir Billâh adına kestirilen dirhem, Medînetü’s-Selâm (Bağdat) darplıdır (Kaya 2023, 143, 144). Antakya 4642 parsel’deki ve Epipheneia Abbasi dirhemleri, II. Dönem Abbasi sikke tipolojisi içerisinde. İki bölgedeki sikkeler; form, üslup ve ağırlık ölçüleri bakımından birbiri ile uyumludur (Fig. 1).

Fig. 1. Abbasi halifesi el-Muktedir Billah [H 302 (M 914/15), 25.9 mm, 2.85 gram, Medînetü’s-Selâm (Bağdat) Erişim: Erişim:<https://www.coinarchives.com/> Erişim tarihi: 20.04.2024], el-Muktedir [H 297 (M 909), 3.23gm, 27mm Vâsıt] ve er-Râzî dönemi [H 328 (M 939/40), Erişim: <https://www.vcoins.com/fr/stores/> Erişim tarihi: 20.04.2024] Medînetü’s-Selâm (Aydoğdu, 2015] darplı

İncelenen 6, 7, 8,9 ve 10 nolu 5 adet Sâ mânî dirheminden en erken tarihlisi H 313/925 yılında Nasır b. Ahmed (H 301-331/ M 914-943); en geç tarihlisi ise H 341/M 952 senesinde Nuh b. Nasır (943-954) devrinde darp ettirilmiştir. Dirhemlerin ağırlığı ortalama 2.70-3.10 gram arasındadır. Sikkeler, dönemin diğer sikke tipolojisi, ağırlık ve ölçüleri ile uyumludur. İncelenen Sâ mânî sikkeleri; Belh (Afganistan), Semerkand (Özbekistan) ve Şaş/ Binkes/Çâç (Özbekistan-Taşkent) şehirlerinde darp edilmiştir (Muhammedcanov 2011, 146). Sâ mânî sikkeleri, form, üslup ve tasarım yönüyle Abbasi geleneğini izlemiştir. Fakat bu dönem sikkelerinde kendine has özellikler mevcuttur (Kalkan 2019, 100). Abbasilere bağlı Sâ mânîler (204-395/819-1005) Horasan, Taberistan, Kirman, Cürcan, Rey ve Maveraünnehir gibi geniş Türk-İslam coğrafyasına hâkim olmuştur. Sünni mezhebine mensup Sâ mânîler, Abbasiler ile iyi siyasi ilişkiler sürdürmüştür. Buhara, Belh, Semerkand ve Herat gibi başkentlerinde darphaneler kurmuş ve Abbasi sikke geleneğinde kendi adına sikkeler bastırmıştır. Samani sikkelerinde; ön yüzde ortada sadece Kelime-i Tevhid lafzı ve kenar çift yazı kuşağında; darp yeri, darp tarihi ve Rûm Suresi, 4 ayeti bulunmaktadır. Arka yüzde ise, ortada Lillâh Muhammed Resûlallah, önce Abbasi halifesi ve onun altında Samani hükümdarının adlarına yer verilmiştir. Kenar tek yazı kuşağında ise Tevbe Suresi, 33 ayeti mevcuttur.

Antakya kazısında çıkan Sâ mânî sikkelerine benzer tipolojide sikkelere, Sümeysat (Adıyaman) kazılarında da rastlanılmıştır. Kazılarda keşfedilen definede, İslami döneme ait

sikkeler de ele geçmiştir. Sikkeler arasında, Sâmânî emiri Ahmed b. İsmail (H 295-301/M 907/913) ve Nuh b. Nasır'a ait (H 299/ M 912) dirhemler bulunmuştur (Saatçi 1986, 462; Bacharach 2006, Fot. 373-382). Ayrıca, Kahramanmaraş Müzesi koleksiyonundaki II. Ahmed b. İsmail ve Nasır b. Ahmed dönemi satın alma, Stephen Müzayede Şirketi ve Numisbids Müzayede web sitesinde yer alan dinar ve dirhem örneklerinin (Fig. 2), Antakya 4642 parsel Sâmânî dirhemleri ile uyumlu oldukları görülmektedir (Aydoğdu 2015, 156-159).

Fig. 2. Nasır b. Ahmed (H 322/M 933, 3.71 g, Semerkand), Erişim: <https://www.vcoins.com/> Erişim Tarihi: 01.04.2024); Nasır b. Ahmed [H 324 / M 935, 3,06 g, Şaş] (Erişim: <https://www.coinarchives.com> Erişim Tarihi: 01.04.2024)]; Nasır b. Ahmed [H 316/M 928, 3.74 g, Nişabur]; Kahramanmaraş Müzesi Nasır B. Ahmed Dönemi sikkesi (Darp yeri ve tarihi silinmiş (H 301-331/M 914-943) 3.39 g) (Aydoğdu, 2015); Nuh b. Nasır Dönemi [H 341/952, Nişabur] dirhemleri (Erişim: <https://www.ebay.co.uk/itm/325128002192> Erişim Tarihi: 01.04.2024).

12, 13, 14, 15, 16 ve 17 nolu 7 Adet Büveyhi sikkesinden en erken tarihlisi H 336/M 947 yılında emir İmâdü'd-devle Ebu'l-Hasen en geç tarihlisi ise Müizzü-devle Eb'ül-Hasen Büveyh döneminde bastırılmıştır. İncelenen sikkelerin ağırlığı, yaklaşık 2.82-5.55 g arasındadır. Sikkelerin ağırlığı çağdaş diğer Büveyhi dönemi sikkeleri ile uyumludur. Sikke grubundan Büveyhi Dönemi'ne ait; sikkeler Şiraz (İran), Barcan (İran) ve Basra (İran) ve Suk el-Ahvaz'da (İran) basılmıştır (Artuk 1960, 31). İncelenen örneklerin dışında, Hatay Arkeoloji Müzesi sikke envanterinde satın alma niteliğinde Büveyhi dirhemleri de tespit edilmiştir. Bu sikkelerden birisi, H 360 / M 971 tarihinde Rüknu-devle döneminde Şiraz'da darp edilmiştir. Bu sikke, kazıdan çıkan Büveyhi sikkeleri ile benzer tipoloji yansıtmış olsa da içerikte birtakım farklılıklar görülmektedir. Bu satın alma sikke, 25 mm, 1 mm kalınlık ve 2.78 g ölçüsündedir. Sikkenin ön yüz ortasında; altı satır hâlinde بويه / ابو علي / الدولة نصر / وحده لا شريك له / لا اله الا الله / ابن (ibn. "Lâ ilâhe illâ Allah vahdehu lâ şerike leh. Nâsirüdevle, Ebu Ali Büveyhi (Allah'tan başka ilah yoktur, O birdir ve O'nun ortağı yoktur)" ifadesi okunmaktadır. Kenar şeridindeki yazıda محمد رسول الله بسم الله بشيراز ضرب هذا الدرهم بسم الله (Bismillah duribe haze'd-dirhem Şiraz sene sittin ve selase mie (Allah'ın adıyla bu dirhem H 360 / M 971 tarihinde Şiraz'da darp edildi.)" sikke bilgileri ve ayet metni yazılmıştır. Arka yüzünde ortada; محمد رسول الله / المطيع لله / الامير العدل / عضد الدولة / ابو شجاع (ve Muhammed Resûlallah el-Muti-Billâh, el-Emir'ul-Adil (adaletli Emir), kenarında ise محمد رسول الله ارسله بالهدا (Muhammedün Resûlullâh erselehû bi'l-hüdâ ve dîni'l-Hakkı liyuzhirahû ale'd-dîni küllihî ve lev kerihel-müşrikûn (Muhammed Allah'ın elçisidir. O, Allah'a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir) Rum Süresi, 33 Ayeti işlenmiştir. Bahsi geçen sikkede farklı olarak şunlar yer almaktadır; yazı kuşakları kenarda inci dizileri ile ayrılmıştır. Ön yüz ortada yazı başlangıcında "İbn"den sonra Kelime-i tevhid ve onun da altına Büveyhi emirinin lakabı ve adı düşülmüştür. Kenar yazısında ise, benzer şekilde darp bilgileri verilmiştir. Arka yüze ise farklı olarak, Abbasi dönemi Harun Reşid dirhemlerinde görülen vav (و) ile başlanmış, sırasıyla halife adı el-Muti-Billâh, Büveyhilerin kurucusu el emir'ün adil Adudüdevle Ebû Şücâ'nın adı yazılmıştır. Kenarında ise, Kur'an-ı kerim Tevbe Süresi 33. Ayeti okunmaktadır. Büveyhi dönemi

sikkeleri, Abbasi sikkelerinden epigrafik açıdan ayrışmaktadır. Katalog ve karşılaştırma sikkelerinden hareketle, Büveyhi sikkelerinde, Abbasi halifelerinin adları sikkelere konulmuş, halife adının altında Büveyhi emirleri, kardeşleri veya veliahtların adı zikredilmiştir. İncelenen 4642 parseldeki Büveyhi sikkelerinde, Muizzuddevle, İmaduddevle, Ruknüddevle ve Büveyhilerin asıl kurucusu Ebu Şuca'nın isimleri vurgulanmıştır (Fig. 3).

Abbâsîlerin, 945 yılında siyasi gücünü kaybetmesi sonrasında mahallî hanedanlar ortaya çıkmıştır. Irak, Rey ve Hemedan kolu olmak üzere üç ayrı bölgede kurulan Büveyhiler, Abbasi halifelik gücünü kullanmıştır. Hanedanlık, üç ayrı bölge ve kardeş tarafından fiilen bağımsız yönetilmiştir. Abbasilerin halifelik gücünü kullanan Büveyhiler, siyasi gücünü pekiştirmek amacıyla Halife Mustekfi Billah'ın isteğiyle sikkeler bastırılmış ve böylece tedavülde dolaşıma girmiştir. Bundan dolayı, Abbâsî halifesi Müstekfî, Ahmed'e "Muizzuddevle", ağabeyi Ali'ye "İmaduddevle", diğer ağabeyi Hasan'a da "Ruknüddevle" lâkaplarını vermiştir. Halife, ayrıca onlara lâkapların dinar ve dirhemler üzerine basılmasını da emretmiştir. Büveyhiler, bastırdıkları sikkelerde ise genellikle kendi hanedan üyelerinin adlarına yer vermişlerdir. Muti lillah'ın adını da kullanarak hem Abbasi hem de kendi açtıkları darphanelerde altın ve dirhemler bastırılmışlardır (Fig. 11). İlk Buveyhi sikkesi 322/933-934 yılında Ali b. Buveyh tarafından Şirâz ve Sirâf şehirlerinde basılmıştır. Bu sikkeler, Abbasi halifeleri model alınarak tasarlanmıştır. Halife er-Razi-Billâh'ın (934-940) adının yanına Ali'nin adının eklendiği görülmektedir. Rüküddevle Hasan'ın sikkelerinde (İ. Artuk ve C. Artuk, 1971, 327-336; Güner 2008, 285) ağabeyi İmadüddevle (Güner 2000, 173-174) Ali ve babaları Ebî Şucâ' Büveyh b. Fennâ Hüsrev ed-Deylemî'nin (H 281/M 894) adına yer verilmiştir (Miskeveyh 2000, 332-334; Bakır ve Dündar, 2019, 23-52; Frye, 1975, 259).

Fig. 3. Hatay Arkeoloji Müzesi koleksiyonunda satın alma Büveyhi dönemi dirhem; <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=4642&lot=323> İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde Büveyhi emirleri İmadüddevle ve Rüküddevle adına basılan dirhem ve dinar örneği (H 335/M 947) Erişim: <https://islamansiklopedisi.org.tr/buveyhiler> Erişim Tarihi: 26.04.2024.

Antakya'da, ilk darphanenin Hellenistik dönemde kurulduğu bilinmektedir. Antakya'da ilk darphanenin varlığı, şehri kuran Selevkos Hanedanlarından IV. Antiokhos Epiphanes -MÖ175-164 sikkelerinden hareketle Hellenistik süreçten itibaren başladığı bilinmektedir. Şehirde, sikkeler sonraki; Roma, Bizans, Emevi, Abbasi, Orta Çağ ve sonrası süreçlerde Antakya darphanesinde basılmaya devam etmiştir (Tunçer 2012, 8-125; Newell 1918; Eger 2013, 95-134; Stahl & Glyniyas 2020, 272; Miles 1948, 109-24).

Sonraki süreçlerde şehre hâkim olan devlet ve medeniyetler kendi darphanesini kurmuştur. Antakya'da yapılan arkeolojik kazılarda çok sayıda Emevi ve Abbasi dönemi sikkeleri ele geçmiştir. Bu sikkelerden Emevi bakır felslerin yanı sıra Abbasi dinar ve dirhemleri bulunmuştur. Abbasilere ait sikkeler incelendiğinde, sikkelerin Antakya darplı oldukları izlenmektedir. Buna örnek, Steve Album Checklist'in koleksiyonunda bulunan Abbasi sikkelerinden birkaçının, مدينة أنطاكية (Medinet'ül Antakya) darplı olduğu okunmaktadır. Bunlardan H 138/M 755/6 yılına tarihlendirilen sikke, Antakya'da darp edilmiş, 24 mm ve 3.98 gram ölçüsündedir. Bahsi geçen sikkenin Abbasi Halifesi Cafer el-Mansur dönemine tarihlenmektedir. Dolayısıyla, şehirde Abbasilerin erken döneminden beri bir darphanenin varlığı anlaşılmaktadır (Hizmetli 2010, 88). Aynı koleksiyonda, Halife el Muktedir Billah H 308 / M 920 (28 mm, 3.48 gram), H 318 / M 930

(28 mm, 3.48 gram) ve Halife Muti billah dönemine H 339 / M 950 tarihlenen sikkeler (Porter 1921, 322), Abbasiler döneminde 8. yüzyıl ile 10. yüzyıl arasında Antakya'da faaliyet gösteren İslam darphanesinin varlığını desteklemektedir. Bu darphanede ayrıca Abbasi yönetimi süresince dirhemler de basılmıştır (Hizmetli 2010, 88; Miles 1951, 56-106) (Fig. 4,5).

Fig. 4. Antakya darphanesinde Abbasi halifesi; el-Muti- Billâh [Sol: [H 334 (M 945), 5.17 gram, Madinat Antakya, Stephen Album, 1993, No:74); Sağ: H 354 (M 965), 2.24 gram, Madinat Antakiya, NumisBids Arşivi] ve Muktedir Billah adına (H 308 (M 920), 263 gram, Madinat Antakya, Sixbid Numismatic Auctions Arşivi) basılan dirhem örnekleri.

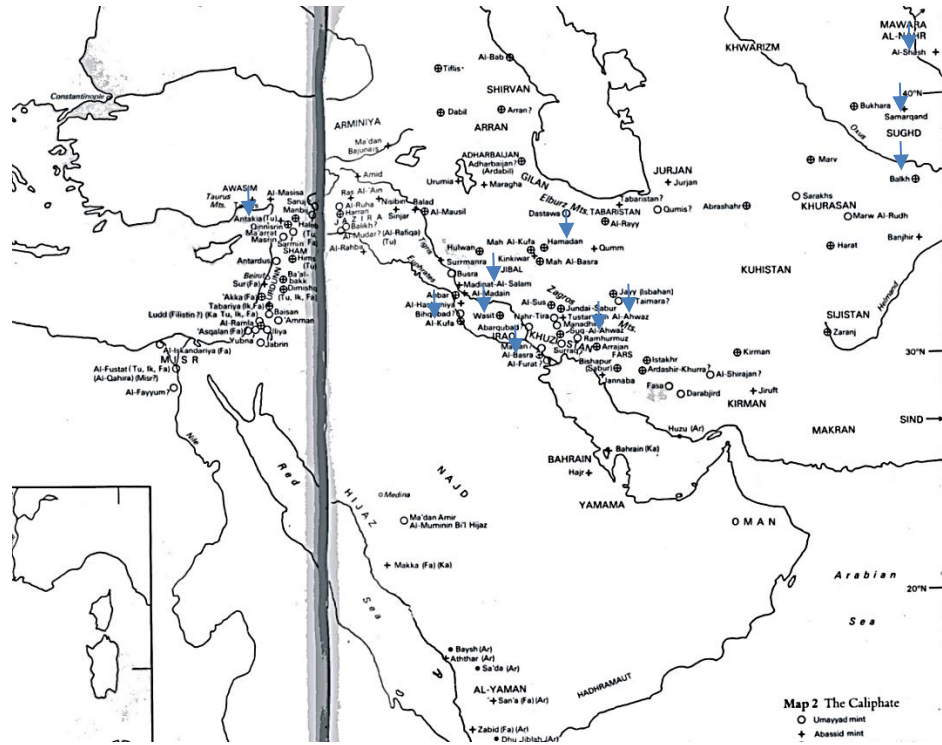

Fig. 5. Emevî ve Abbâsiler Dönemi Para Basım Merkezleri (M. Broome'den)

Yazılar, sikkeler üzerine satırlar hâlinde ve dairesel yazı kuşağı olarak işlenmiştir. Bu yazılar, Arap alfabesi ile küfi yazı hattında yazılmıştır. Yazıların içerikleri; sikkenin darp yeri, darp tarihi, sikkeyi darp ettiren hâlife, vezir, emirin ünvanı veya veliaht isimleri ile dini ibarelerden teşekküldür. Abbasi ve Samani dirhemlerinde sade küfi, Büveyhi sikkelerinin Barcan (İran) şubesine ait dirhemde tezyinatlı küfi kullanılmıştır. Barcan (İran) şubesindeki dirhemlerin yazı karakteri oldukça naif ve estetikdir. Ahvaz (İran) şubesindekiler ise sülûse yakın küfi yazı türü görülmektedir. Büveyhilerde aynı darphanede hem sade hem tezyini küfi yazıya sahip dirhem basılmıştır. Büveyhi sikkelerinde Küfi, Abbasi geleneğinin yanı sıra farklı denemelerle de karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Bizans-Sasani ve Arap-Bizans arasında sürekli el değiştiren bölge, 638’de İslam ordularının fethi ve İslam kültürü ile kimlik kazanmıştır. Emevi ve Abbasi hâkimiyetinde imar ve iskân edilen Antakya, Müslüman Arapların Anadolu’ya yaptığı seferlerde karakol görevi üstlenmiştir. Abbasiler zamanında, önemli halifelerin şehri ziyareti, valilerin tayini, kalelerin tahkimi ve buralara askerlerin yerleştirilmesi, Antakya’nın stratejik önemini ortaya koymaktadır. Şehir, Orta Çağ İslam döneminde sahip olduğu konumu ve limanları nedeniyle kapalı havza olmadığı, aksine canlılığını kesintisiz sürdürdüğü görülmektedir. Bu süreçte; Mezopotamya, Suriye, Anadolu, Avrupa, Arabistan, İpek Yolu, Kral Yolu ve Baharat Yolu’nun kesişim noktasında uluslararası ticarete aktif rol üstlenmiştir.

Araştırma kapsamında, Hatay Arkeoloji Müzesi’nde 4642 parsel kazılarında bulunan 17 İslami sikke incelenmiş ve bilim dünyasına tanıtılmıştır. Sikkeler, Antakya’nın tarihsel arka planı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. 17 sikkeden; 5’i Abbasi, 7’si Büveyhî ve 5’i ise Sâmânî olmak üzere üç farklı dönemde bastırılmıştır. Abbasi sikkeleri; el-Mütemid-alellah, el-Muktedir-Billâh ve er-Râzî-Billâh gibi farklı üç Abbasi halifesi zamanında (9. yüzyıl sonu-10. yüzyıl yarısı), Sâmânî grubu; Nasır b. Ahmed ve Nuh b. Nasır (10. yüzyıl başları ile yaralarına) iki ve Büveyhî grubu ise, İmâdü’l-devle Ebu’l-Hasen, Rüknu’l-devle Ebu’l-Hasen ve Müizzüdevle Eb’ül Hasen Büveyh olmak üzere üç farklı (10. yüzyıl yarısı) Büveyhi döneminde darp edilmiştir. 4642 parsel sikkelerinin, Abbasiler (9. yüzyıl sonları) ve ona bağlı kurulan Sâmânî (10. yüzyıl yarısı) ve Büveyhî (10. yüzyıl yarısı ve sonu) gibi çağdaş emirlik dönemlerinde kullanımı devam eden ve uluslararası ticarete dolaşan tedavüldeki sikkelerden olduğu belirlenmiştir.

İncelenen Abbasî, Büveyhî ve Samanî dönemi sikkeleri; epigrafik, içerik, kenarında iki şeritli kontur düzenlemesi ve üslup özellikleri yönüyle Abbasilerin II. Devir sikke tipolojisini yansıttığı tespit edilmiştir.

4642 parsel sikkeleri, Abbasi dönemi ve geleneğini sürdürmektedir. Fakat Sâmânî ve Büveyhi sikkelerinin yazı içeriklerinde denemeler söz konusudur. Samaniler, sikkelerin ön yüzleri ortasında; sadece Kelime-i Tevhid, arka yüzünde ise Abbasi halifesi ve altına da Samani emirinin adı düşülmüştür. Böylece, halife ve İslami ibarenin, sikkenin ön yüzdeki konumunda farklılığa gidilmiştir. Büveyhiler, Abbasi yönetimini ele geçirdikten sonra Abbasiler ile kurduğu askeri ve sosyo-kültürel temaslar, bastırdıkları sikke üslubuna da yansımıştır. Sikke ön yüzlerinde Büveyhi emirlerinin, arka yüzlerinde ise Abbasi halifesi ve altında Büveyhilerin kurucusu Ebu Şuca Büveyh b. Fenna’nın adı verilmiştir. Sikkelerinde emir ve veliahtlarının ya da babalarının adları gelenek hâlinde verilmiştir. Sikkeler, ayrıca Abbasi geleneği yanı sıra İran kökenli Şia mezhebine referans yapan birtakım uygulamalar göze çarpmaktadır. Böylece, Büveyhiler, gelenek dışına çıkarak, bastırdığı sikkelerinde politik güç ve mezhep (Şia) propagandası dikkat çekmektedir. Bu dönem sikkelerinde, farklı olarak tek harf kullanımının darphane işareti olabileceği hususu üzerinde durulmaktadır.

4642 parsel sikkeleri, farklı darphane isimleri ile ön plana çıkmaktadır. Bu bakımdan, her darphane; halife ve emirlerin; dini, politik ve ekonomik gücünü simgelemektedir. Sikkeler, Abbasi, Büveyhi ve Samani’lere ait şehir darphanelerinde basılmış ve tedavüle girmiştir. Sikke grubunda okunabilen örnekler ışığında 12 darphane ismi tespit edilmiştir. Geriye kalan 5 sikke aşındığından darphane isimleri okunamamıştır. İncelenen sikke grubundan; Abbasi sikkeleri; Kûfe (Irak), Hemedan (İran), Vâsıt (Irak) ve Medînetü’s-Selâm (Bağdat), Sâmânî sikkeri; Belh (Afganistan), Semerkand (Özbekistan), Şaş/ Çaç (Özbekistan-Taşkent) ve Büveyhi sikkeleri ise; Şiraz’da (İran), Barcan (İran), Basra (İran) ve Suk el-Ahvaz (İran) darphanelerinde bastırılmıştır. Farklı olarak, Büveyhi emirleri kontrolünde bulunduğu Abbasi hem de kendi darphanelerini

kullanmıştır.

Antakya'nın Antik Çağ'da "ANTIOXEΩN" ve Bizans'ta "ΘΕΟΒΥΣΙΟΣ /ΕΗΕΙΠ" isimli darphanesi mevcuttu. Erken İslam döneminde fethedilen şehirde darphanenin olup olmadığı henüz netleşmemiştir. Kazılarda çıkan, reform öncesi ve sonrası Emevi felslerinin Suriye ve yakınındaki şehirlerden olduğu bilinmektedir. 4642 parsel sikkelerinde, Antakya darplı sikkeye henüz rastlanılmamıştır. Fakat web site koleksiyonunda tespit ettiğimiz, Medinetü'l Antâkiyya darplı Cafer el-Mansur M. 755 ve el-Muti billah (945) dönemi sikkeleri, Antakya'da Abbasi döneminde faal bir darphanenin de varlığını ortaya koymaktadır. Bu sikkelere, şehirde yapılacak sistematik kazılarda rastlanması muhtemeldir.

Sonuç olarak, İpek Yolu güzergâhındaki 12 farklı şehir darphanesini işaret eden 4642 parsel sikkelerinin, Antakya'ya İpek Yolu ticareti, iskân ve askeri seferler ile ulaştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca 4642 parsel sikkeleri dışında, yakındaki Epiphaneia Antik Kenti ile Kilikya'daki Abbasi sikkelerinin bu havzadaki varlığı ise yukarıdaki tespitler ile açıklanabilir. Makalenin; Antakya'nın Orta Çağ İslami dönemine, Sanat Tarihi literatürüne ve Türk-İslam nümizmatikliği araştırmalarına veri sunacağı kanaatindeyiz.

Yazarın Notu

Sikkelerin çalışılmasına onay veren Hatay Arkeoloji Müzesi Müdiresi Sayın Ayşe Ersoy hanımefendiye ve sikkeler hususunda fikirlerine başvurduğumuz değerli Arkeolog Umut Durak'a teşekkürü borç biliriz.

BİBLİYOGRAFYA

- Alan M. Stahl & Glynias, J. 2020. "The Transition from Byzantine to Islamic Coinage in Antioch and its Implication for the History of Settlement in the City". *Dinars and Dirhams, Brill*, 271-288.
- Anonim, *Salname-i Vilayet-i Halep*, H.1302/M.1884, Def'a 14.
- Apak A. 2000, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri". *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi*, 9/9, 437-446.
- Artuk İ. & Artuk, C. 2003, "Bazı İslâm Şehirlerinde Hangi Devletler Sikke Kesmiş ve Bu Şehirlere Ne Gibi İsimler Verilmiş". *Belleten*, 67/249, 421-446.
- Artuk İ., 1960. "Abbasiler Devrinde Sikke". *Belleten*, 24/93, 25-44.
- Artuk İ. & Artuk, C. 1971, *İstanbul Arkeoloji Müzesi Teşhirindeki İslami Sikkeler Kataloğu I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Aydoğdu G. 2018. "Tarihi Olaylar Bağlamında Abbasiler Dönemi Altın ve Gümüş Sikkeleri". *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/2, 57-67.
- Aydoğdu G. 2018, "Reform Öncesi ve Sonrasında Emevi Dönemi Altın ve Gümüş Sikkeleri". *History Studies*, 10/6, 1-12.
- Aydoğdu G. 2015, *İslam Sikkeleri Kahramanmaraş Müzesi Ölçeğinde*. Türkiye Âlim Kitapları.
- Aydın F. 2016, "Antakya Hıristiyanlığı ve Hıristiyan Kredosunun Belirlenmesine Yol Açan Tartışmalardaki Rolü". *İslâmî İlimler Dergisi*, 11/2, 83-108.
- Bacharach J. 2006, *Islamic History Through Coins: An Analysis and Catalogue of Tenth-Century Ikhshidid Coinage*. New York: American University in Cairo Press. Cairo, Egypt.
- Bakır A. 2010. "Yakut el-Hamevi'nin Antakya Şehri İle İlgili Naklettiği Bilgilerin Değerlendirilmesi". *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 7/1, 1-18.
- Bakır A. & Dündar, A. 2019, "Büveyhî Hânedâmı'nın Menkıbevi Kuruluşu ve Tarihi Arka Planı", *History Studies*, 11/1, 23-52.
- Bilindir S. 2016, "Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Sugur-Eş'şam Sınır Hattının Halep'e Gerilemesi Süreci ve Türklerin Bölgedeki Faaliyetleri". *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 3/6, 17-34.
- Bozkurt N. 2000, "İpek Yolu". *TDVİA*, İstanbul, 369-371.
- Broome M. 1985, *A Handbook of Islamic Coins*, London.
- Clot A. 2007, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, çev. Nedim Demirtaş, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Çil H. 2009. "Halife Ömer'in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar)". *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 12, 87-106.

- Dursun N. 2014, "Mardin Müzesi Sikke Koleksiyonu Örneklerine Göre Abbâsî Sikkelerinde Yazı-Kompozisyon İlişkisi". *İstem*, 24, 157-177.
- Dursun Y. H. 1988. "Abbasiler", *DİA*, I, İstanbul, 31-48.
- Eger A. A. 2013, "(Re) Mapping Medieval Antioch: Urban Transformations from the Early İslamic to the Middle Byzantine Periods". *Dumbarton oaks papers* 67, 95-134.
- Downey G. 1961, *An History of Antioch İn Syria (From Seleucus to the Arab Conquest)*. Princeton University Press, U.S.A.
- Erkoçoğlu F. 2006, "Abdülmelik B. Mervân'ın Para Reformu". *İstem*, 8, 171-186.
- Eskikurt A. 2014, "Orta Çağ Anadolu Ticaret Yolları". *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33, 15-40.
- Önkâl A. 1994, "Ebû Ubeyde B. Cerrâh". *T.D.V.İ.A*, 10, 249-250.
- Kalkan M. 2019, "İslam Medeniyet Dairesi İçerisinde Sikkeler, Kullanımları ve Gelişim Seyirleri". *K.Ü.S.B.D*, 9, 83-112.
- Gökâl Z, D. 2007, "Antik Phrygia'da Bizans Sikke Dolaşımı". *Sanat Tarihi Dergisi*, 26/ 2, 379-393.
- Frye R. N. 1975. *The History of İslam, The Period From The Arab İnvation To The Saljuqs*. Cambridge University Press, 4, New York.
- Güner A. 2008, "Rüknü'd-devle" maddesi. *T.D.V.İ.A*. 35, 285-286.
- Güner A. 2000, "İmâdüdevle" maddesi. *T.D.V.İ.A*. 22, 173-174.
- Giorgi A U. D. & Eger, A. A. 2021, *ANTIÖCH An History*. Routledge.
- Gökhan İ. 2013, "Harun Reşid Ve Oğulları Döneminde Tarsus (786-842)", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/2, 195-214.
- Heidemann S. 2010, "Islamic Coins as A Historical Source". *The Formation of The İslamic World, Sixth to Eleventh Centuries*, Edited by Chase Robinson, 1, Cambridge University Press, U.K. 648-790.
- Hizmetli M. vd., 2017, "Abbâsîler Dönemi Ticaret Hayatı". *İslam Tarihi ve Medeniyeti -6-, Abbasiler (II), Siyer Yayınları*, İstanbul, 201-262.
- Hizmetli M. 2020, "Abbâsîler Döneminde Para Basımı". *İstem*, 15, 86-88.
- Kaya M. 2023, "Erzin/İssos (Epiphaneia) Antik Kenti Kazısı'nda Bulunan Bir Grup Abbasi Sikkesi". *Arkeoloji Dergisi*, 2/2, 128-154.
- Muhammedcanov A. 2011, "Taşkent" maddesi, *T.D.V.İ.A*, 40, İstanbul, 146.
- Miles G. 1948, "İslamic Coins" in Antioch, *Ceramics and İslamic Coins*, Ed. E. Waagê. Princeton, 4/1, 1-124.
- Miskeveyh İ. 2000. *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkibu'l-Himem*. (thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî), Suruş, 4, Tahran, 332-334.
- Günay E. 2021, "Emevî Dönemine Ait Dînâr ve Dirhemlerden Örnekler". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/2, 9-29.
- Günay Emre & Allak, F. 2022, "Abbasi Dönemi Altın Sikke Örnekleri Üzerine Epiğrafik Bir Değerlendirme". *Recayi Karahan Armağanı Farklı Yaklaşımlarla Sanat Tarihi Çalışmaları*, Edit. Mehmet Kulaz & Ercan Çalış, Hiper Yayınevi, 162-191.
- Hurdazbih İ. 1889, *Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah*, el-Mesâlik ve'l-Memâlik, Leyden.
- Kennedy H, 2023, "The Formation Of Al-'Awâşım", *The İslamic-Byzantine Border İn History from the Rise of İslam to the End of the Crusades*. Ed. D.G.Tor and Alexander D. Beihammer, Edinburg Üniversty, Great Britain, 73-75.
- Newell E, T. 1978, *The Seleucid Mint of Antioch*. The American Numismatic Society, 1-Plate XIII, New York, 1-151.
- İstek E. 2020. "Seyyahların Gözüyle Antakya Şehri (10-19. Yüzyıllar arası)". *Pamukkale Üniversitesi*, 40, 227-246.
- Paydaş K. 2012. Emevîler ve Abbasiler Döneminde önemli bir Sugûr Sehri Tarsus. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31/51, 165-200.
- Pamir H. 2014, "Antakya Hipodrom ve Çevresi Kazısı". *Hatay Arkeolojik Kazı ve Araştırmaları*, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları, no: 50, Antakya, 251-274.
- Pamir H. 2013, "Antakya Kent İçi Kurtarma Kazıları, Rescue Excavations in the Urban Center of Antioch". *Çağlar Boyu Hatay ve Çevresi Arkeolojisi Uluslararası Sempozyumu/ Archaeology of Hatay and its Vicinity Through the Ages*, May 21-24, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları No:52, 101-114.
- Saatçi T. 1986, "Sümeysat Definesi Sikkeleri". *Belleten*, 49/195, 451-466.
- Sahillioğlu H. 1991. "Antakya" maddesi, *T.D.V.İ.A*, 3, İstanbul, 228-232.
- Tunçer A. 2012, *Hatay Müzesi Sikkelerinin Işığında Antiokheia Darphaneleri*. Yayınlanmamış Yüksek

- Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi, Hatay.
- Vanni F. 2022, “Antakya and Asi River in The Middle Ages (638-1268 Ce)”. *Reading Urban Histories*, 31-51.
- Yenipınar U. 2022, “İran, Turfan, Mardin İpek Yolu Su Yapıları”. *Anadolu İpek Yolu Kültürel Mirasları II*, Edit. Uysal Yenipınar, Ankara, 3-32.
- Yüksel A, T. 1994, “Yakın Doğu’da Ticaret Merkezleri ve Panayırlar”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/5, 309-334.
- Yıldırım N. & Temizkan M. 2018, “Seleukoslar Döneminde Antiocheia’da Sosyal ve Kültürel Yaşam Üzerine Analizler”. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 4/4, 645-660.
- Yıldırım M. 2022, “Orta Çağ’da Ticaret (Yollar, Şehirler ve Ürünler) Hakkında Bir Değerlendirme (Bizans-Avrupa-İslam Dünyası)”. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/2, 192-201.
- Yıldız H. D. 1991. “Avâsım” maddesi, *T.D.V.İ.A*, 4, 111-112.
- Yılmaz S. 2010, “Tarsus’un Müslümanlar Tarafından Fethi”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 10/1, 87-103.
- Yılmaz E. 2017, “İpek Yolu Hakkında Kısa Bir Değerlendirme”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 9, 2/18, 672-678.
- Yüksel A, T. 1999, *İslam’ın İlk Döneminde Ticari Hayat*. Beyan Yayınları, İstanbul.

Syedra Büyük Hamam Yapısı'ndan Ele Geçen Bir Grup Geç Roma D Seramiği Üzerine Değerlendirmeler

Evaluations on a Group of Late Roman D Ceramics from the Syedra Great Bath Structure

İlgin TUĞCU*

Öne Çıkanlar:

- Bu makale ile birlikte öncelikle Syedra özelinde, daha sonra Dağlık Kilikia Bölgesi ile Anadolu Geç Roma seramik çalışmalarına katkı sağlamak amaçlanmıştır.
- Syedra Büyük Hamam'dan ele geçen Geç Roma D seramiklerinin form ve işlevlerine göre sınıflandırılması yerleşime ait seramik kronolojisinin oluşmasını sağlayacaktır.
- Geç Roma Dönemi'nde ticari faaliyete sahip olduğu bilinen Syedra'nın seramik üretimini gerçekleştirmiş olduğu düşünülmektedir.

Öz: Syedra Antik Kenti, Antalya ili Alanya ilçesinin yaklaşık 20 km güneydoğusunda Asar Tepe olarak bilinen Seki köyü sınırları içerisinde, Pamphylia ve Dağlık Kilikia (Kilikia Trakheia) bölgelerini birbirinden ayıran Sedre Çayı'nın hemen batısında yer almaktadır. Syedra, Kilikia ve Pamphylia Bölgesi'nin kesişim noktasında yer almasından dolayı zaman zaman Pamphylia, zaman zaman da Kilikia Bölgesi'ne dâhil edilmiştir. Dağlık Kilikia'nın Akdeniz ile olan yakın ilişkisine ek olarak, Suriye ve Anadolu arasındaki kıyı bağlantısından dolayı önemli bir stratejik konuma sahiptir. Dağlık Kilikia kentlerinden biri olan Syedra'nın başta Kıbrıs olmak üzere Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika ile bağlantısı olduğu görülmektedir. Kıbrıs ve Güneydoğu Anadolu kıyılarında farklı atölyelerde üretiminin gerçekleştiği bilinen Geç Roma D seramiği Syedra Antik Kenti'nde 2019-2023 yılları arasında gerçekleştirilen Büyük Hamam yapısı kazılarında en çok ele geçen seramik grubudur. Çalışmanın konusunu Geç Roma D seramiklerinin ana formlarından olan Hayes Form 1, Hayes Form 2, Hayes Form 3, Hayes Form 5, Hayes Form 7, Hayes Form 8, Hayes Form 9, Hayes Form 11; Hayes Form 9 ve Hayes Form 11'in de alt tipleri oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Syedra, Dağlık Kilikia, Geç Roma D, Kırmızı Astarlı Seramikler.

Highlights:

- This article aims to contribute to the study of late Roman ceramics in Syedra, then in the region of Rough Cilicia and Anatolia.
- The classification of the Late Roman D ceramics recovered from Syedra Great Bath according to their form and function will provide a ceramic chronology of the settlement.
- Syedra, which is known to have had commercial activities in the Late Roman Period, is thought to have been a centre of ceramic production.

* Doktorant, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Antalya, ilgintugcu1@gmail.com, ORCID, 0000-0001-6732-944X

Bu makale, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı'nda devam etmekte olan "Syedra Büyük Hamam Kaliteli Roma Dönemi Seramikleri" başlıklı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

Abstract: The ancient city of Syedra is located just west of the Sedre Stream, which separates the regions of Pamphylia and Rough Cilicia (Cilicia Trakheia), within the borders of Seki Village, known as Asar Tepe, approximately 20 km southeast of Alanya district in Antalya province. Since Syedra is located at the border of Cilicia and Pamphylia, it has been included in Pamphylia and Cilicia from time to time. In addition to its close relationship with the Mediterranean Sea, Rough Cilicia has an important strategic position due to its coastal connection between Syria and Anatolia. Syedra, one of the cities of Rough Cilicia, has connections with Cyprus, the Eastern Mediterranean and North Africa. Late Roman D ceramics, which are known to have been produced in different production on the coasts of Cyprus and Southeastern Anatolia, are the most frequent ceramic group recovered during the excavations of the Great Bath structure in the ancient city of Syedra between 2019 and 2023. The main forms of Late Roman D ceramics, Hayes Form 1, Hayes Form 2, Hayes Form 3, Hayes Form 5, Hayes Form 7, Hayes Form 8, Hayes Form 9, Hayes Form 11, and the sub-types of Hayes Form 9 and Hayes Form 11 are the subject of this study.

Keywords: Syedra, Rough Cilicia, Late Roman D, Red Slip Ware

Summary: Syedra is in close contact with the fertile cities of Pamphylia to the west, and with the cities of Rough Cilicia (Kilikia Trakheia) to the east, strategically located along the coastal transit route. Western Rough Cilicia, which covers the coastline between Korakesion (Alanya) in the west and Anemurium (Anamur) in the east, and the mountainous region just behind it, which is the southern extension of the Taurus Mountains, has a unique geography in terms of having a natural defence system for the cities as well as being rich in forest and water resources. In addition to its close relationship with the Mediterranean Sea, its strategic location on the coastal connection between Syria and Anatolia makes the region important. Considering these characteristics of the region, it is inevitable that Syedra had established maritime relations with the Eastern Mediterranean and North Africa, especially Cyprus, at a much earlier date.

Excavations in the ancient city of Syedra started in 2019 under the direction of Assoc. Prof. Dr. H. Ertuğ Ergürer and are still ongoing. Excavations were carried out mainly in the Great Bath, Colonnaded Street, Lower City, Resource Cave, Temple, Bouleuterion, Chapel Surroundings, Chamber Tomb and Palestra, from which a large number of ceramics were recovered. The Great Bath, one of the best-preserved buildings of the city, is located in the city centre. In addition to the condition of the baths, the mosaics found during the excavations also reveal the richness of the city. Late Roman D ceramics, which are thought to have been produced in the coastal cities of the Mediterranean Region between the late fifth century AD and the end of the seventh century AD, constitute the densest group of finds recovered from the Great Baths. A total of 30 examples were examined and catalogued according to their clay, slip characteristics and typology. The classification of Late Roman D ceramics in the catalogue is based on Hayes's classification and Meyza's revision of the typology of Cypriot Red Slip Ceramics. The aim here is to describe the ceramics either individually or in groups within a certain narrative standard. In the evaluation phase of the typologically determined ceramics, it was possible to reveal which vessel forms were concentrated in Syedra in which centuries according to the form repertoire. In addition, petrographic and chemical clay analyses to be carried out on the ceramics evaluated in the Syedra Great Bath structure will be compared with the clay analyses of the ceramics in the region and other cities in order to trace possible local production.

When the Late Roman ceramics from the Syedra Great Baths are analysed, it is understood that Late Roman C and African Red Slipped ceramics are less in quantity than Late Roman D ceramics. It is also known that these ceramics produced in the same period competed with each other. The high density of Late Roman D ceramic forms in the city suggests that the Cilicia Region and Cyprus are close to each other. The paste additives of the ceramics evaluated in the catalogue are mostly mica and lime. The most commonly observed paste colours are 2.5 YR 5/6 (red), 2.5 YR 6/6 (light red) and 2.5 YR 6/8 (light red). The slips applied to the ceramics have a wide range of colours. Hayes Form 1, Hayes Form 2, Hayes Form 8, Hayes Form 9, Hayes Form 9, Hayes Form 11B are the most frequently encountered types among the Late Roman D ceramics from the Great Baths. Within the scope of the Rough Cilicia Archaeological Survey Project, 4 amphora production workshops were identified. In line with the research in this article, petrographic and chemical clay analyses, it is thought that the Syedra ceramic kiln may be located closer to the city.

Giriş

Syedra Antalya ili, Alanya ilçesinin yaklaşık 20 km güneydoğusunda Asar Tepe olarak bilinen Seki köyü sınırları içerisinde, Pamphylia ve Dağlık Kilikia (*Kilikia Trakheia*) bölgelerini birbirinden ayıran Sedre Çayı'nın hemen batısında yer almaktadır (Fig.1). Bölge halkının Asar Tepe olarak adlandırdığı bu tepelik alan Alanya düzlüğünün güneydoğu sınırını oluşturmaktadır (Huber 1993, 27). 400 metreyi geçen yüksekliği ile Gazipaşa (*Selinus/Traianopolis*) kıyısından Alanya'ya (*Korakesion*), doğuda Demirtaş ve Sedre Çayı'nın döküldüğü yerden Alanya düzlüğü ve Mahmutlar'a (*Nauloi*) kadar bir alana sahiptir. Syedra, Kilikia ve Pamphylia'nın kesişim noktasında yer almasından dolayı zaman zaman Pamphylia, zaman zaman da Kilikia Bölgesi'nde yer almıştır. Bir dönem Isaura Bölgesi'ne dâhil edildiği de bilinmektedir (Karamut 1996, 77).

Kültürel yapısı ve yerleşim özellikleri göz önüne alındığında Syedra, tipik bir Dağlık Kilikia (*Cilicia Tracheia/Cilicia Aspera*) kenti özelliklerini göstermektedir (Huber1993, 31-45; Ptolemaios V-V, 116; Stephanus 589; Hierocles 679, French 2014, 11). Dağlık Kilikia'nın, özellikle Batı Dağlık Kilikia'nın stratejik konumu ve önemli su kaynaklarını bulundurması bölgede yer alan kentlerin doğal savunma mekanizmasına sahip olmasını sağlamıştır. Bölgenin Akdeniz ile olan yakın ilişkisinin yanı sıra, Anadolu ve Suriye arasında yer alan kıyı bağlantısı da stratejik konumunu büyük ölçüde arttırmaktadır. Dağlık Kilikia'nın bu özellikleri göz önüne alındığında Syedra'nın da başta Kıbrıs olmak üzere Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika ile bağlantısı olduğu görülmektedir.

Fig. 1. Syedra'nın Konumu (Syedra Kazı Arşivi)

MÖ II. yüzyılın son çeyreğinde Dağlık Kilikia Bölgesi'nin hem coğrafi konumunun zenginliğinden hem de kıyı şeridi boyunca önemli bir ticaret rotasına sahip olmasından dolayı bölgedeki korsanlık faaliyetleri oldukça fazladır. Sınırlarını doğuya doğru genişletmek isteyen Roma'nın ilk önce bu korsanlık faaliyetlerini ortadan kaldırması gerekmektedir. Bu amaçla Gnaeus Pompeius Magnus komutasındaki Roma ordusu doğuya doğru sefer düzenlemiştir. Alanya açıklarında MÖ 67 yılında Roma ordusunun zaferiyle sonuçlanan savaş sonrasında Kilikia

Bölgesi Roma'nın kontrolü altına geçmiştir (Mitford 1980, 1236-1238; Can 2017, 38; Ergürer 2023, 26; Ergürer & Ergürer 2023, 43).

Geç Hellenistik Dönem'den itibaren Syedra ismi antik kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır (Merkelbach & Stauber, 1996). Roma açısından özellikle politik ve askeri öneme sahip olan Akdeniz ve çevresinde korsan tehlikesini sona erdiren Gnaeus Pompeius Magnus, MÖ 48 yılında Gaius Iulius Caesar karşısındaki mağlubiyeti sonrasında Mısır'a kaçmıştır. Lesbos adasından demir alan Gnaeus Pompeius Magnus bu kaçış sırasında Anadolu'daki son durağı olan Syedra'ya gelmiş ve buradan Mısır'a geçmiştir (Lucanus 1928, 259-260; de Souza 2002, 139-140). Roma'nın kendi içerisindeki karışıklığının sona ermesiyle Anadolu'nun güneyinde özellikle de kıyı bölgelerinde uzun süren bir uzlaşma dönemi hâkim olmuştur. Syedra'da bu uzlaşma döneminin başlarında, Tiberius Dönemi'nde (MS 14-37) sikke basılmaya başlanmıştır. Basılan bu sikkelerin arka yüzünde "CYEΛPE" ya da "CYEΛPEΩN" lejantları yer almaktadır (Mitford 1980, 1247; Bean & Mitford 1962: 192). Syedra'nın İmparator Tiberius Dönemi'nde kendi sikkesini basan ilk kent olması bölgedeki önemini göstermektedir (Hill 1900, 157-161). Kentte İmparator Gallienus Dönemi'ne (MS 253-268) kadar sikke basımına devam edilmiştir (Bean & Mitford 1962, 192). Basılmış olan bu sikkeler üzerinden elde edilen bilgiler doğrultusunda kentteki diğer tanrılar özelinde, özellikle Ares kültünün ön plana çıkmış olduğu görülmektedir (Erhan 2014, 60).

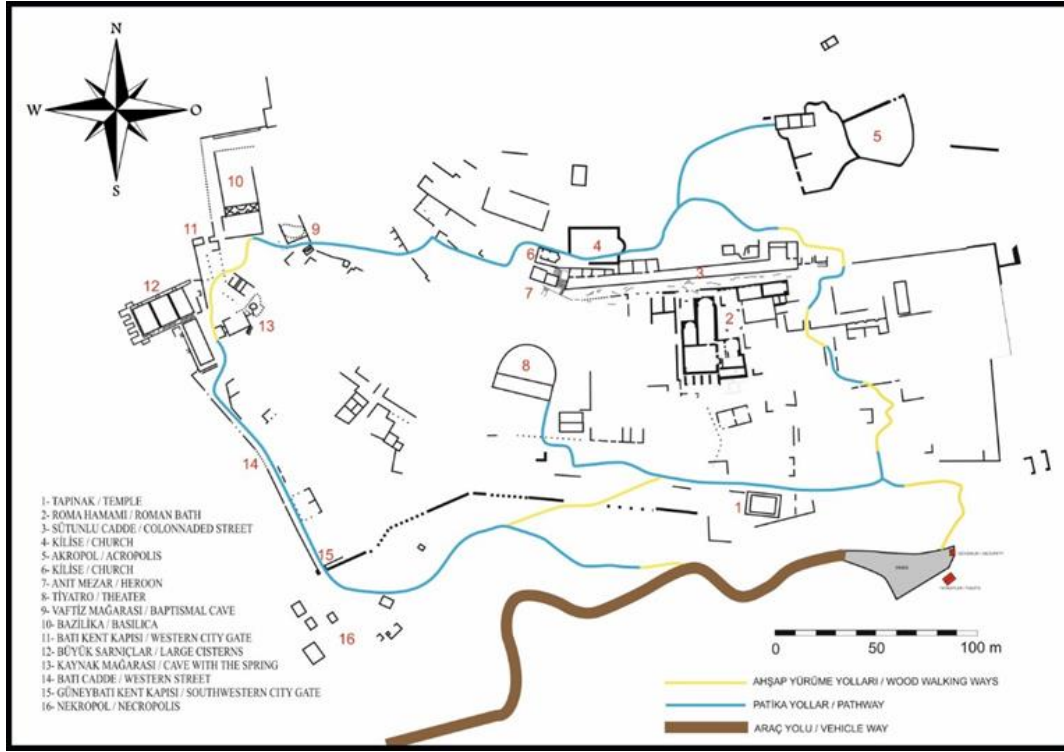

Fig. 2. Syedra Yukarı Kent Planı (Syedra Kazı Arşivi)

Syedra'da 2019-2023 yıllarında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında çok sayıda etütlük ve envanterlik seramik ortaya çıkarılmıştır. Kentte başlıca Büyük Hamam, Sütunlu Cadde, Aşağı Şehir, Kaynak Mağarası, Tapınak, Bouleuterion, Şapel Çevresi, Oda Mezar ve Palestra'da kazı çalışmaları sürdürülmüş ve bu yerlerde de çok sayıda seramik ele geçmiştir (Fig. 2) (Ergürer *et al.* 2022, 289-310; Ergürer *et al.* 2023, 25-48; Ergürer *et al.* 2024, 77-99).

Makalenin konusunu oluşturan seramiklerin ele geçtiği Büyük Hamam yapısı kent merkezinde konumlanmıştır. Büyük Hamam, Sütunlu Cadde'nin güney kısmında yer almaktadır ve Sütunlu

Cadde'ye olan bağlantısı da merdivenlerle sağlanmaktadır (Fig. 3). İki katlı olduğu anlaşılan yapının büyük mekanları kuzey-güney yönde ve diğer mekanlara göre nispeten daha düzgün planlıdır, geriye kalan diğer mekânlarda ise simetriden bahsetmek pek mümkün değildir. Nişlerle hareketlendirilmiş yüksek duvarlar neredeyse yapının tavan yüksekliğine kadar korunmuş durumdadır. Bu duvarlarda yer yer fresk izlerini de görmek mümkündür (Can 2017, 40; Ergürer 2023, 50; Ergürer 2023, 159-161).

Fig. 3. Syedra Büyük Hamam Hava Fotoğrafi (Syedra Kazı Arşivi)

Geç Roma D Seramiği ve Syedra Büyük Hamam Yapısında Ele Geçen Örnekler

Geç Roma D seramikleri F. O. Waagé tarafından Antiocheia buluntuları incelenirken ilk kez “Geç Roma D” (Late Roman D) olarak isimlendirilmiştir (Waagé 1948, 52). Bu seramik grubu form, tipoloji, bezeme özellikleri ele alınarak detaylı bir şekilde ilk kez Hayes tarafından gruplandırılmıştır. Hayes 1972 yılında yayınlamış olduğu “*Late Roman Pottery*” adlı kitabında bu seramik grubunu Kıbrıs Sigillatları’na olan benzerliklerinden yola çıkarak “*Kıbrıs Kırmızı Astarlı Seramikleri*” olarak adlandırmış ve seramikleri 12 ayrı forma ayırmıştır (Hayes 1972, 371). Hayes’in yapmış olduğu tipoloji çalışması geçerliliğini hâlâ korumakta, yapılan farklı araştırmalar sonucunda elde edilen veriler doğrultusunda tipolojilere farklı formlar da eklenmiştir (C. Williams, Anemurium’da bir kuyu depozitinde bulup sınıflandırdığı forma “*Well Form*” adını vermiştir). (Williams 1977, 176, Fig. 1: 2; Williams 1989, 34-35, Fig. 15: 191-194). N. Fırat Perge’de aynı form özelliklerine sahip olup farklı hamur özellikleri gösteren seramikler tespit etmiş, bu seramik grubuna “*Perge 1-4*” adını vermiştir. (Fırat 1999, 60-64, Lev. 3, 105-115; Fırat 2000, 35-38). Bu seramik grubunun tipolojisine ilişkin en kapsamlı çalışma 2007 yılında H. Meyza tarafından yapılmıştır. Meyza, Hayes’in yapmış olduğu tipolojiye ek olarak “K1-6” formunu eklemiş ve eklenen yeni formun alt tiplerini (H1/3C, K1/K3, K2-5) de belirlemiştir (Meyza 2007, 43-81).

Poblome ve Fırat’ın 2011 yılındaki çalışmalarında (Poblome & Fırat 2011, 49-55) Anadolu’nun güney kıyılarında da seramik üretiminin varlığını destekler nitelikte bilgiler vermektedir (Bu bölgelerde üretilen seramik alanlarını “*Geç Roma D Koinési*” olarak

adlandırmışlardır). Reynolds'un (Reynolds 2011a, 207-230; Reynolds 2011b, 57-65) çalışmaları da Geç Roma D seramikleri hakkında verdiği bilgiler açısından oldukça önemlidir. Yalnızca Kıbrıs'ta değil Anadolu'nun güney kıyılarında (Perge, Pednelissos, Aspendos, Anemurium ve Hierapolis'te) da üretildiği tespit edilen seramikler için P. Armstrong, daha önce Waagé tarafından adlandırılan "*Geç Roma D*" isminin kullanılmasının daha doğru olacağını belirtmiştir (Armstrong 2009, 158-159).

Küçük Aksu Nehri etrafı ve Pednelissos'a ek olarak Aspendos'ta da seramik atölyesinin izlerine rastlanıldığı belirtilmiştir (Köse 2017, 184-185). Ancak bahsi geçen bu bölge Antalya ili, Manavgat ilçesi, Belek Özel Çevre Koruma Bölgesi içerisinde yer alan Kısalar Mahallesi sınırlarındaki Düzpüren Ören Yeri'dir. Düzpüren Ören Yeri, Eurymedon Irmağı (Köprüçay) ile Side arasında yer alan antik bir kıyı yerleşimidir. (Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından 20.05.2021 tarihinde alınan E-94949537-161.01-1392284 sayılı araştırma izni doğrultusunda Prof. Dr. Mustafa Bulba'nın bilimsel danışmanlığında ve Side Müze Müdürlüğü denetiminde gerçekleştirilen araştırma kapsamında yapılan incelemeler doğrultusunda coğrafi olarak Aspendos ve Side kentleri arasında kalan, ancak bağımsız bir yerleşim olduğu anlaşılan Düzpüren Ören Yeri'nin özellikle seramik üretimi bakımından çok önemli bir merkez olduğunu söylemek mümkündür.) Yerleşimin olduğu tepenin etrafında, bölümler hâlinde karşımıza çıkan seramik yığınları içerisinde de üretim atıkları görülmekte ve bu durum yerleşimin değişik kesimlerinde yoğun seramik üretimine işaret etmektedir. Düzpüren'in ayrıca ürettiği yoğun seramiği dış pazarlara satabileceği büyük bir limanı olmalıdır. Ancak limana ait izler olasılıkla dolgu nedeniyle artık izlenememektedir. Düzpüren Ören Yeri'nde yapılan incelemelerde seramikler içindeki en büyük grubu "*Geç Roma D*" seramikleri oluşturmaktadır. Gerçekleştirilen araştırma sırasında toplanılan seramikler incelenmekte olup, yayın aşamasındadır.

Geç Roma D seramiklerinin üretim yeri hakkındaki tartışmalar hâlâ devam etmektedir. Hayes üretim yeri olarak Kıbrıs'ı göstermektedir. Yapılan kimyasal analizler bu seramiklerin Kıbrıs'ta da üretiminin yapıldığını kanıtlamaktadır (Hayes 1972, 371-386; Rautman *et al.* 1993; Gomez *et al.* 1996; Poblome & Fırat 2011, 51). Kıbrıs'a ek olarak Anadolu'nun güney kıyılarında Perge (Fırat 1999, 60-64; Fırat 2000, 35; Poblome *et al.* 2001, 120; Poblome & Fırat 2011, 49), Anemurium (Williams 1977, 176, Fig. 1: 2; Williams 1989, 34-35, Fig. 15: 191-194), Pednelissos (Kenkel 2007, 131; Vandeput & Köse 2008, 32-33) ve Küçük Aksu Nehri (Jackson *et al.* 2012) etrafında (Kadirgürü Mevkii, Kömbeci Mevkii, Kiremitli Mevkii, Camii Yıkığı, Hacıahmet Kırı, Budaklar Mevkii) da Geç Roma D seramiklerinin üretildiği bilinmektedir.

Çarkta şekillendirilen bu seramikler diğer kırmızı astarlı seramik gruplarına kıyasla daha kalın cidarlı (Hayes 1972, 372; Fırat 2000, 35) olup, özellikle Form 9,10 ve 11 pişirme sürecinde yivlendirilmiştir (Meyza 2007, 20). Geç Roma D seramiklerinin ince elenmiş kili pürüzsüz bir yapıya sahiptir. Ne kadar kötü pişirilmiş olursa olsun, seramikler kırıldığında yüzey temiz bir görünüm vermektedir. Seramiklerdeki en ayırt edici katkı maddesi kireçtir ve iri taneli kireçler gözle görülebilmektedir (Hayes 1972, 371; Kenkel 2007, 131-16; Jackson *et al.* 2012, 89-114). Pişirme derecesine göre renk değiştiren killer sarıdan turuncuya, kahverengi ve kırmızı tonlarından koyu bordo, mor ve sepyaya kadar geniş bir renk skalasına sahiptir (Hayes 1972, 371). İnce astar, Geç Roma C seramiklerinde olduğu gibi, kabın tüm yüzeyine uygulanmaktadır (Hayes 1972, 371). Fakat bazı kaplarda, Parion örneklerinde de görüldüğü gibi, kabın dış kısmında astarsız alanlar da karşımıza çıkmaktadır (Ergürer 2012, 189). İyi ve kötü pişirilmesine bağlı olarak astar görünümü parlak veya mat olabilmektedir. İyi pişirilen kaplardaki astar metalik bir parlaklık kazanmaktadır (Hayes 1972, 371).

Geç Roma D seramiklerinde karşımıza çıkan en yaygın bezeme rulet bezemesidir. Rulet bezemesine ek olarak seramiklerin ağız kısımlarında yer alan derin yiv ve dalga bezemeleri de görülmektedir (Hayes 1972, 380, Fig. 80-82; Kenkel 2007, 131-146, Fig. 6: 7, 9; Fig. 7: 4, 5; Fig. 8: 2, 4, 5). Bu bezemeler dışında baskı şeklinde uygulanan haç ve bitkisel bezemeler de kap yüzeyine uygulanmıştır (Hayes 1972, 372-384, Fig. 84; Meyza 2007, 82-83).

MS IV. yüzyıl sonları ile MS VII. yüzyıl sonlarına kadar Akdeniz Bölgesi'nin kıyı kentlerinde üretildiği düşünülen Geç Roma D seramikleri yoğun bir şekilde karşımıza çıkmaktadır (Hayes 1972, 371). Syedra'da en yoğun buluntu grubunu Geç Roma D seramikleri oluşturmaktadır. Bu çalışmada 2019-2023 yılları arasında Syedra Büyük Hamam yapısında ortaya çıkarılan Geç Roma D seramiklerinden 30 adet ağız ve gövde parçası kil, astar özellikleri ve tipolojilerine göre incelenip değerlendirilmiştir.

Syedra Büyük Hamam Geç Roma D Seramikleri

Syedra Büyük Hamam'da ele geçen Geç Roma D seramiklerinin sınıflandırılmasında Hayes'in (Hayes 1972, 371-386) oluşturduğu sınıflandırma göz önüne alınmış ve Meyza'nın (Meyza 2007) Kıbrıs Kırmızı Astarlı Seramiklerinin tipolojisinde yapmış olduğu güncellemelerine başvurulmuştur.

Hayes Form 1 (Kat. No. 1-4; Fig. 4)

Geç Roma D seramiklerinin en erken formu olan Hayes Form 1, geniş ağızlı bir tabak formudur (Hayes 1972, 372-373; Meyza 2007, 44-49). Basit kalınlaştırılmış ağız dışı doğru yuvarlatılmıştır; ağız kısmı ise hafif kalın cidarlıdır. Hafif dışı doğru açılan gövdeye sahiptir (Meyza 2007, 44) ve gövdeden halka kaideye geçiş belirgindir. Bu formda genellikle bezeme görülmemektedir (Hayes 1972, 372) (Bezemeli örnekler için bk. Kenrick 1985, 399).

Batı Kıbrıs dışında Pednelissos, Küçük Aksu Nehri yakınlarında yer alan atölyelerde de üretimi gerçekleşmiştir. Hayes Form 1, Doğu Akdeniz'de yaygın olarak görülmekte; benzer örneklerine Perge (Fırat 1999, 40-41; Atik 1995, 166), Anemurium (Williams 1989, 29, no: 152), Kelenderis (Tekocak 2006, 62), Nea Paphos (Meyza 2007, 44-49) ve Syedra'da (Gerçeker 2020, 108; Şengül 2022, 173) da rastlanmaktadır. Bu form MS IV. yüzyıl sonları ile MS V. yüzyıl ortalarına tarihlendirilmektedir. Katalogda yer alan Syedra Büyük Hamam'a ait toplam 4 adet Hayes Form 1 örneği de aynı şekilde MS IV. yüzyıl- MS V. yüzyıl arasına tarihlenebilir.

Hayes Form 2 (Kat. No. 5-12; Fig. 4-5)

Hayes, Form 2'yi Afrika Kırmızı Astarlı Seramikleri Form 84'ün taklidi olarak görmektedir (Hayes 1972, 373). Ancak Reynolds yaptığı çalışmasında bu formun Afrika Kırmızı Astarlı Seramikleri Form 83'e daha yakın olduğunu belirtmiştir (Reynolds 2011b, 57). Bu derin tabak/kâse formu genellikle bombeli ve yivli bir ağza sahiptir; bazen de üzerinde kazıma şeklinde yapılmış zikzaklar da görülmektedir (Hayes 1972, 373; Meyza 2007, 51). Dışa doğru açılan gövdesi hafif bir geçiş yaparak halka kaideye bağlanmaktadır. Kabın gövdesinde süsleme olarak sadece rulet bezemesi, tondoda genellikle yaprak motifi ve tondo ile kaidenin altında kalan kısımda yiv bezemesi yer almaktadır (Hayes 1972, 375; Meyza 2007, 51). Formun geç örnekleri incelendiği zaman düz ağız kenarına yapılmış dalga motifleri göze çarpmaktadır (Hayes 1972, 374, Fig. 80: 9).

Geç Roma D seramik grupları arasında en yaygın karşımıza çıkan örnek olan Hayes Form 2, çoğunlukla Doğu Akdeniz kıyılarında üretilmiştir (Fırat 1999, 42). Doğu Akdeniz dışında Güneybatı Anadolu kıyılarında (Fırat 1999, 43-44; Fırat 2000, 35) ve Pednelissos'da (Kenkel 2007, 136; Jackson *et al.* 2012, 94, 96, 110-111) yer alan atölyelerde de üretiminin

gerçekleştirildiği bilinmektedir. Hayes Form 2'nin benzer örneklerine Anemurium (Williams 1989, 50, No. 288), Ksanthos (Pellegrino 2002, 249, Fig. 4: 2), Letoon (Hayes 1972, 375, No. 80: 2.13), Perge (Fırat 1999, 41-43; Atik 1995, 161-162, Abb. 67: 346-347), Olympos (Öztaşkın 2017, 221, Çiz. 1: 2-3), Myra (Öz 2020, 73-76), Elaiussa Sebaste (Kızılarıslanoğlu 2018, 475-476, Res. 7-12), Tarsus (Adak-Adıbelli 2006, 225 vd), Side (Oransay & Şen-Yıldırım 2011, 104, Res. 4: 2-3; Oransay & Şen-Yıldırım 2013, 131, Çiz. 3), Küçük Aksu Nehri yakınlarında (Jackson *et al.* 2012, 99, 100, Fig. 10-11: 5-6, 2) ve Syedra'da (Gerçeker 2020, 109; Şengül 2022, 174) da karşımıza çıkmaktadır.

MS V. yüzyıl sonu ile MS VI. yüzyıl başlarına doğru tarihlendirilen bu form, MS VI. yüzyıl sonlarına doğru yerini Hayes Form 9'a bırakmaktadır (Hayes 1972, 375-376). Katalogda yer alan Syedra Büyük Hamam'a ait toplam 8 adet Hayes Form 2 örneği MS V. yüzyıl sonları ile MS VI. yüzyıl başlarına ait olmalıdır.

Hayes Form 3 (Kat. No. 13; Fig. 6)

Hayes Form 3 ilk olarak Waagé tarafından Form 932 olarak sınıflandırılmış, daha sonra bu tanım Hayes tarafından derinlik ve ağız formu temelinde 2 farklı tipe (Tip A ve Tip B) ayrılmıştır (Meyza 2007, 54). Bu ayırım sonucunda Hayes Form 3, Hayes Form 2'ye form olarak daha yakın hâle getirilmiştir. Küçük kâsenin ağız kenarı bombeli ya da kalınlaştırılmış, bazen de hafifçe içe doğru çekilmiştir. Ağız kenarının yivli ya da yivsiz olduğu örnekler de görülmektedir. Bombeli kenarlar genellikle 1 ile 3 sıra hâlinde rulet bezemesiyle süslenmektedir (Hayes 1972, 376; Meyza 2007; 53-54). Formun gelişimi kenarları girintili derin bir formdan, bombeli sade kenarlı daha sığ bir forma doğrudur (Hayes 1972, 376). Hayes Form 3 örneklerinin en erken ortaya çıkışı MS 450 civarına tarihlendirilmektedir (Meyza 2007, 54).

Bu formun örnekleri Kıbrıs dışında İsrail'de de karşımıza çıkmaktadır. Hayes Form 3'ün benzer örneklerine Perge (Fırat 1999, 44) ve Küçük Aksu Nehri yakınlarında (Jackson *et al.* 2012, 100, Fig. 11: 5) ve Nea Paphos'ta (Meyza 2007, 53-55) görmek mümkündür.

Kıbrıs, Perge ve Nea Paphos örneklerinden yola çıkarak, katalogda yer alan Syedra Büyük Hamam'a ait 1 adet Hayes Form 3 örneği MS 450-550 yılları ile MS VI. yüzyılın sonuna tarihlenebilir.

Hayes Form 5 (Kat. No. 14-16; Fig. 6)

Kalınlaştırılmış üçgen ağız olan Hayes Form 5, kavisli bir gövdeye ve düz kaideye sahip küçük bir kâsedir. Formun karakteristik özelliği gövdede yer alan az ya da çok sayıda yiv bezemesinin bazen kazınarak düzeltilmesidir (Meyza 2007, 56). Hayes Form 5 muhtemelen Hayes Form 3'ün takipçisidir. Ancak bu form Hayes Form 3 ile aynı grupta yer almamaktadır; muhtemelen daha sonra tanımlanmıştır (Hayes 1972, 377-379).

Hayes Form 5 örnekleri özellikle de ağız kenarı biçimiyle gelişim sürecinde farklılık göstermektedir. Bu durumda tipin işlevsel olarak küçük kâse/tabak olarak tanımlandığını göstermektedir. Formun örneklerine İspanya'dan Makedonya ve Mısır'a kadar geniş bir bölgesel dağılımda ulaşmak mümkündür. Hayes Form 5, kullanım alanından yola çıkılarak MS VI. yüzyılın başından MS VII. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir. Katalogda yer alan Syedra Büyük Hamam'a ait toplam 5 adet Hayes Form 5 örneği MS VI. yüzyılın başından MS VII. yüzyılın başına kadar tarihlenebilir.

Hayes Form 7 (Kat. No. 17-18; Fig. 6)

Geniş ağızlı, düz veya eğimli üst kısmı olan Hayes Form 7, kenarları köşeli çıkıntıyla ayrılmış

derin, büyük bir çanakdır (Hayes 1972, 377-379; Meyza 2007, 58). Formun bazı örneklerinde uç kısımlarından kenara tutturulmuş ve ortasında parmakla bastırılmış bir topuz bulunan yatay kulplar da bulunmaktadır (Meyza 2007, 58). Geniş ağzın üst kısmında yiv yer almaktadır. Gövde ise belirgin bir şekilde bombe oluşturarak yüksek halka kaideyle birleşmektedir. Hayes Form 7 örneklerinin bazılarında dar ağız kenarlarında bulunan dalga motifi, gövdede ise rulet bezeme; bazen de dudak üzerinde kısa zigzag bezeme (Fırat 1999, 49) görülmektedir (Meyza 2007, 58-59).

Bu form Apollonia ve Salamis'teki MS VI. yüzyıl ve VII. yüzyıl örneklerine dayanılarak Hayes tarafından Form 10'un öncüsü olarak tanımlanmıştır (Hayes 1972, 377). Hayes tarafından form için yapılan tanımlamaya göre bu çanakların form gelişimi tam olarak net değildir. Hayes, Salamis'ten ele geçen erken örneklerin Form 2'den geliştirilmiş olabileceğini düşünmektedir (Hayes 1972, 379). Doğu Akdeniz dışında Pednelissos (Kenkel 2007, 137; Jackson *et al.* 2012, 110-111) ve Güneybatı Anadolu kıyılarında (Williams 1989, 27-28; Fırat 1999, 50-51) da üretiminin yapıldığı bilinen formun diğer örneklerini Nea Paphos (Meyza 2007, 58-60), Parion (Ergürer 2016, 140-141, Fig. 6: 113), Tarsus (Adak-Adıbelli 2006, 131, Kat. No. 403-408), Elaiussa Sebaste (Kızıllarslanoğlu 2018, 476, Res. 14), Side (Şen-Yıldırım & Oransay 2016, 146, Res. 8: 8) gibi kentlerde de görmek mümkündür.

Hayes Form 7'nin üretim dönemi için MS VI. yüzyılın ikinci yarısı ile MS VII. yüzyıl başını önermekte (Hayes 1972, 379), Meyza ise bu formun MS 450 kısa bir süre önce kullanılmaya başlandığı ve MS VI. yüzyılın sonuna ya da MS VII. yüzyılın başına kadar devam ettiğini söylemektedir (Meyza 2007, 59). Katalogda yer alan Syedra Büyük Hamam'a ait toplam 2 adet Hayes Form 7 örneği MS 450'den başlayıp MS VI. yüzyıl sonu ile MS VII. yüzyıl başına kadar uzanan döneme ait olmalıdır.

Hayes Form 8 (Kat. No. 19-22; Fig. 7)

Dışa dönük düz ağızlı ve yassılaştırılan ağzın dışta kalan kısmı hafifçe yukarıya doğru kaldırılmış olan Hayes Form 8, küçük, bazen yüksek halka kaide üzerine yerleştirilmiş geniş ağızlı bir çanakdır (Hayes 1972, 379; Meyza 2007, 60). Formun bazı örneklerinde gövdenin dış kısmında rulet bezeme; ağzın bitim yerinde de yiv bezemesi yer almaktadır. Hayes Form 8, Cyrenaica Bomba'da ve Ksanthos'ta ele geçen tarihlemesi yapılmayan örneklerden yola çıkılarak Hayes tarafından tanımlanmıştır (Hayes 1972, 379). Bu formun bir tipi ilk olarak Waagé tarafından yayınlanmış, ancak yayınlanan örneğin tanımlaması yapılmamıştır (Waagé 1948, 53, Pl. 10: 920). Bu nedenle Hayes, Geç Roma Seramiğinde sınıflandırmasını daha sonraki bir varyantla sınırlandırmıştır (Hayes 1980, 547; Meyza 2007, 60). Son olarak Nea Paphos buluntularını inceleyen Meyza ise Hayes Form 8'i iki alt tipe ayırarak incelemiştir (Meyza 2007, 60-61).

Kıbrıs dışında Pednelissos (Kenkel 2008, 137) ve Küçük Aksu Nehri etrafında (Jackson *et al.* 2012, 102-103, 110) üretiminin yapıldığı bilinen formun diğer örneklerini Perge (Fırat 1999, 52), Anemurium (Williams 1989, 34), Arykanda (Yaman 2018, 83-84), Sagalassos (Poblome & Fırat 2011, 53), Andriake (Öz 2020, 77-78), Syedra (Gerçeker 2020, 110) gibi kentlerde de görmek mümkündür.

Hayes, Form 8'i Shavei Zion'dan ele geçen örnekten yola çıkarak MS VI. yüzyılın sonu ile MS VII. yüzyıl başına tarihlemektedir (Hayes 1980, 528). Meyza ise formu MS VI. yüzyılın başından MS VII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlemektedir (Meyza 2007, 61). Katalogda yer alan Syedra Büyük Hamam'a ait toplam 4 adet Hayes Form 8 örneği MS VI. yüzyılın başı ile MS VII. yüzyıl başına tarihlenebilir.

Hayes Form 9 (Kat. No. 23-26; Fig. 7-8)

Kalınlaştırılarak üçgenimsi bir forma sahip olan Hayes Form 9 ağız kısmının dışı dış bükey, iç kısmı ise iç-bükey şekilde olan bir tabaktır. İçe doğru sivrilen dudak ağız kısmının içine döndürülmüş olup, gövdeden çıkıntı yaparak ayrılmaktadır (Hayes 1972, 379.). Tabanları düz olan formun kaideleri küçük bir yivle belirtilmiştir. Gövdede ise kısa ve hafifçe uygulanmış bir veya iki rulet sırası bulunmaktadır. Formun bazı örneklerinin tondo kısımlarında damga bezemeleri görülmektedir. Bunun yanı sıra birçok örneğin dış kısmında da kısa tek bir dalgalı çizgi karşımıza çıkmaktadır (Hayes 1972, 380).

Hayes Form 9, Hayes tarafından 3 alt gruba (A, B, C) ayrılıp incelenmiştir (Hayes 1972, 378-382). Hayes incelemesinde Form 9'u Form 2'nin ardılı olarak belirtmiş, zaman içinde Form 2'nin yerini aldığını ifade etmiştir (Hayes 1972, 381). Form daha sonra Meyza tarafından düzeltilerek yeniden belirlenen gruplara eklenmiştir (Meyza 2007, 61-72). Meyza'nın yapmış olduğu bu düzeltmeler ve eklemeler şu şekildedir: Form 9'un çok sığ olan tabakları Meyza Form K2 (MS VII. yüzyıl), Hayes Form 9A-B'nin dışa doğru sarkmış ve kalın ağızlı olan varyantları Meyza Form K3 (MS 530/540-MS 670/680), Hayes Form 9C'nin ve Hayes Form 10: 1-2'nin içe döndürülmüş ve yivlendirilmiş ağızına sahip geniş örnekler Meyza Form K4 (MS VI. yüzyılın ortası- MS VII. yüzyılın sonu) olarak belirlenmiştir.

Formun erken örneklerini oluşturan Form 9A'nın ağız kısmının dış bölümünde yiv bulunmamaktadır. Kaide alçak bir çıkıntı yapmakta, ağız kısımları da hafif iç bükey şekildedir (Hayes 1972, 379-382). Gövdede rulet bezemesinin görüldüğü örnekler de karşımıza çıkmaktadır (Hayes 1972, 381).

Form 9B'de A tipinde de olduğu gibi ağız bölümünde yiv bulunmamaktadır. Ancak A tipinden farklı olarak kap derinliği giderek artmıştır. Bu form tipi genellikle alçak kaideli ya da düz diplidir (Hayes 1972, 379-382). Gövdede rulet bezemesi yer almaktadır (Fırat 1999, 55).

Form 9C, Form 9B'ye kaide özellikleri bakımından benzerlik göstermektedir. 9C'den tek farkı ağız kısmında 2 sıra yiv bulunmasıdır. Form 9C'nin diğer tiplere göre belirgin farkı ağız kısmının daha içe dönük şekilde olmasıdır (Hayes 1972, 372).

Geç Roma D seramikleri içerisinde tercih edilerek kullanılan Hayes Form 9, Doğu Akdeniz dışında Pednelissos (Kenkel 2007, 137-139; Jackson *et al.* 2012, 110-111) ve Güneybatı Anadolu kıyılarında (Fırat 1999, 53-58; Fırat 2000, 36-37) üretilmiştir. Forma ait benzer örnekleri Anemurium (Williams 1989, 31, 32, Fig. 12: 169-173), Side (Oransay & Şen-Yıldırım 2013, 131, Çiz. 3: 32), Parion (Ergürer 2012, 190-191), Ksanthos (Hayes 1972, 381), Myra (Öz 2020, 78-84) ve Syedra (Gerçeker 2020, 110-111; Şengül 2022, 176-177) gibi kentlerde de görmek mümkündür.

Hayes Form 9A, Hayes tarafından MS 550-600 yıllarına (Hayes 1972, 382), Meyza tarafından da MS 530/540-625 yılları arasına tarihlenmektedir (Meyza 2007, 66). Form 9B ise Hayes tarafından MS VI. yüzyılın sonu ile MS VII. yüzyılın sonlarına tarihlendirilmiştir (Hayes 1972, 382). Meyza Form 9B için MS 540/550-650 yıllarını önermektedir (Meyza 2007, 68). Form 9C için Hayes, Form 9B için önerdiği tarihin aynısını vermiştir. Meyza ise Form 9C için MS 540/550-650 yıllarını ve sonrasını işaret etmektedir (Meyza 2007, 70). Syedra Büyük Hamam yapısından ele geçen örneklerin 3 adedi (Kat. No: 23-25) Hayes Form 9B/ Meyza Form K3'e ait olup MS 530/540 ile MS 670-680 yılları arasına, 1 adet örnek (Kat. No: 26) Hayes Form 9C/ Meyza Form K4'e ait olup MS VI. yüzyıl ortaları ile MS VII. yüzyıl sonlarına tarihlendirilebilir (bkz Fig. 7-8).

Hayes Form 11 (Kat. No. 26-30; Fig. 8)

Geç Roma D seramikleri arasında üretimi yaygın olan Hayes Form 11, geniş ve derin gövdesiyle tekne/çanak formu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ağız kısmının bitiminden gövdeye tutturulmuş yatay kısa çift kulpları bulunan form hafif kalınlaştırılmış bir ağza ve düz kaideye sahiptir (Hayes, 1972: 383). Astar az kullanılır; genellikle sadece iç ve dış kenar astarlanmaktadır (Hayes 1972, 383; Meyza 2007, 72). Hayes Form 11'de bezeme olarak iki kulp arasına yerleştirilmiş düzensiz yivler görülmektedir (Hayes 1972, 384, Fig. 83: 1-2).

Formun erken örneklerinde ağız düz şekilde, geç örneklerde ise ağız dışı doğru yuvarlatılmış şekildedir. Form 11 örnekleri incelendiği zaman Hayes'in Form 9'dan etkilenmiş olabileceğini söylemek doğru olacaktır (Hayes 1972, 384, Fig. 83: 1-2). Hayes bu formu, Form 11A ve Form 11B olarak 2 ayrı tipe, Meyza ise Nea Paphos'ta ele geçen örnekleri H11A, H11B, H11C, H11D ve Çandarlı L29/H11 olarak adlandırıp beş alt tipe ayırmıştır (Meyza 2007, 72-75). Geç Roma D seramikleri içerisinde çok sayıda örneği olan bu form Beyrut (Reynolds 2011b, 208 vd), Nea Paphos (Meyza 2007, 72- 75), Anemurium (Williams 1989, 35-37), Olympos (Mirzanlı 2019, 134- 135), Perge (Fırat 1999, 363), Parion (Ergürer 2012, 192), Syedra (Gerçeker 2020, 111; Şengül 2022, 177-178) gibi kentlerde karşımıza çıkmaktadır.

Hayes, form 11B varyantını MS VI. yüzyıl ile MS VII. yüzyıla; form 11C varyantını ise MS 550-600/615 yıllarına tarihlenmektedir. Katalogdaki Syedra Büyük Hamam yapısından ele geçen Hayes Form 11B varyantına ait 3 adet örnek (Kat. No: 27-29), MS VI. yüzyıl ile MS VII. yüzyıl arasına, Hayes Form 11C varyantına ait 1 adet örnek (Kat. No: 30) ise MS 550 ile 600/615 arasına tarihlenebilir.

Sonuç

Syedra Antik Kenti'ndeki kazı çalışmaları hâlen devam etmektedir. Makalenin konusunu da oluşturan 2019-2023 yılları arasında Büyük Hamam yapısında gerçekleştirilen kazılar sonucunda ele geçen seramikler değerlendirildiğinde, Geç Roma Dönemi Kırmızı Astarlı Seramikleri arasında en yoğun buluntu grubunu oluşturan seramikler "Geç Roma D" seramiğidir. Büyük Hamam yapısındaki Geç Roma D seramikleri içerisinde sıklıkla karşımıza çıkan tipler Hayes Form 1, Hayes Form 2, Hayes Form 8, Hayes Form 9, Hayes Form 11B olarak tespit edilmiştir. Bu makalede yer alan katalog çalışmasında tespit edilen tiplere yer verilmiş; Hayes Form 3, Hayes Form 5 ve Hayes Form 7'ye ait örnekler de incelenmiştir. Katalog çalışmasında form veren seramikler içerisinde 30 adet ağız ve gövde parçası yer almaktadır. İncelemeler sonucunda seramiklerin neredeyse hepsi sert dokulu, yüzeyleri ise genellikle tozsuz pürüklü bir yapıya sahiptir. Katalogdaki seramiklerin hamur katkı maddelerini çoğunlukla mika ve kireç oluşturmaktadır. Bazı örneklerde de kum, küçük boyuttaki taşcık ve siyah taşcığın da hamur katkı maddelerinde yer aldığı söylemek mümkündür. Seramikler arasında en sık gözlemlenen hamur renkleri ise 2.5 YR 5/6 (*red*), 2.5 YR 6/6 (*light red*), 2.5 YR 6/8 (*light red*) şeklindedir. Seramiklere uygulanan astarlar ise geniş bir renk yelpazesine sahiptir.

Syedra Büyük Hamam yapısında ele geçen tüm seramikler değerlendirildiğinde Syedra'nın Kıbrıs ile olan ticari ilişkisini gösterir nitelikteki MÖ I. yüzyıl – MS II. yüzyıla tarihlendirilen Kıbrıs Sigillatalarının yanı sıra yoğun amphora buluntuları da yer almaktadır. Amphoraların da Geç Roma D seramikleri kadar yaygın buluntu grubunu oluşturması Syedra'nın önemli bir ticaret merkezi olduğunu, belki de bu seramik gruplarının üretimini de gerçekleştirmiş olma ihtimalini akıllara getirmektedir. 1995 yılından itibaren gerçekleştirilen Dağlık Kilikya Arkeolojik Yüzeysel Araştırması Projesi kapsamında 4 adet amphora üretim atölyesi (Syedra, Biçkici, Antiochia ad Cragum ve Delice Fırın Atölyeleri) tespit edilmiştir (Rauh 2023, 1). Tespit edilen Syedra üretim

atölyesi, Syedra'nın yaklaşık 8 km güneyinde yer almaktadır. Alanda seramik fırını yapısının varlığını doğrular nitelikte hiçbir yüzey buluntusuyla karşılaşmamıştır (Rauh, 2023, 4). Fırın yapısının varlığı hakkında yorum yapabilmemizi sağlayan şey, alandan ele geçen, içerisinde çatı kiremitleri ve bir fırın kabının parçasının yer aldığı hatalı üretim parçalarının varlığıdır. Bu saptama Syedra'nın seramik fırınının kente daha yakın bir konumda olma ihtimalini güçlendirmektedir. Akdeniz Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen Syedra Büyük Hamam Kaliteli Roma Dönemi Seramikleri başlıklı doktora tezi kapsamında yapılan petrografik ve kimyasal kil analizleri, kentte yapıldığı düşünülen seramik üretiminin varlığını güçlendirecek ipuçlarını edinmemizi sağlayacaktır.

Mali Destek Bildirimi

Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Ana Bilim Dalı'nda devam etmekte olan "Syedra Büyük Hamam Kaliteli Roma Dönemi Seramikleri" başlıklı doktora tez çalışmasından üretilen bu makale, Akdeniz Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından 6200 proje koduyla desteklenmektedir.

Yazarın Notu

Syedra Büyük Hamam kazı çalışmalarında ele geçen İnce (Kaliteli) Seramikleri doktora tezi olarak çalışmama ve bu çalışmayı yayınlamama izin veren Syedra Kazı Başkanı Doç. Dr. H. Ertuğ Ergürer'e ve Alanya Müze Müdüresi Seher Türkmen'e çok teşekkür ederim. Seramiklerin ortaya çıkarılışı, depoya kaldırılışı ve ayıklanması sırasında emek veren tüm Syedra kazı ekibine teşekkür etmek isterim.

Katalog

Makaleye konu olan seramiklerin katalog çalışmasında kullanılan kısaltmalar şu şekildedir: Kat. No: Katalog Numarası, Fig. No: Figür Numarası, A. Ç: Ağız Çapı, Kor. Y: Korunan Yükseklik. Katalogda yer alan seramiklerin kil ve astar renginin belirlenmesinde Munsell Soil Color Chart (2015) renk kataloğu kullanılmıştır.

Kat. No./ Fig. No.: 1/ 1:1

Form: Tabak (Form 1)

Buluntu Yeri: Apodyterium

Ölçüler: A. Ç.: 26 cm, Kor. Y.: 4.6 cm.

Kil: 2.5 YR 6/6 (Light Red)

Astar: 10R 4/8 (Red) / 7.5 YR 8/4 (Pink)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde az miktarda mika, çok az miktarda küçük boyutta taşcık ve siyah taşcık; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey hafif kaygan.

Tarih: MS IV. yüzyıl – MS V. yüzyıl

Kat. No./ Fig. No.: 2/ 1:2

Form: Tabak (Form 1)

Buluntu Yeri: Tepidarium

Ölçüler: A. Ç.: 13 cm, Kor. Y.: 3.5 cm

Kil: 2.5 YR 5/6 (Red)

Astar: 2.5 YR 4/8 (Red) / Üst kısım: 5YR 7/6 (Reddish Yellow)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde yoğun miktarda kireç, az miktarda mika;

gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey hafif kaygan.

Tarih: MS IV. yüzyıl – MS V. yüzyıl

Kat. No./ Fig. No.: 3/ 1:3

Form: Tabak (Form 1)

Buluntu Yeri: Apodyterium

Ölçüler: A. Ç.: 27 cm, Kor. Y.: 4.1 cm.

Kil: 2.5 YR 5/6 (Red)

Astar: 10R 4/8 (Red)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde çok az miktarda kireç ve mika, orta miktarda kum; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey hafif kaygan.

Tarih: MS IV. yüzyıl – MS V. yüzyıl

Kat. No./ Fig. No: 4/ 1:4

Form: Tabak (Form 1)

Buluntu Yeri: Frigidarium

Ölçüler: A. Ç.: 22cm, Kor. Y.: 2.9 cm.

Kil: 2.5 YR 5/8 (Red)

Astar: 10R 4/8 (Red) / Dış üst kısım: 5 YR 6/6 (Reddish Yellow)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde çok az miktarda mika, az miktarda orta boyutta kireç ve küçük boyutta taşcık; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Tarih: MS IV. yüzyıl – MS V. yüzyıl

Kat. No./ Fig. No.: 5/ 1:5

Form: Tabak / Kâse (Form 2)

Buluntu Yeri: Apodyterium

Ölçüler: A. Ç.: 30 cm Kor. Y.: 5 cm

Kil: 10 YR 5/3 (Brown)

Astar: 5 YR 4/4 (Reddish Brown) (Aşınmadan dolayı astar iyi seçilemiyor)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde çok az miktarda küçük boyutta taşcık ve kireç, orta miktarda mika; az gözenekli. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Bezeme: Gövdede rulet.

Tarih: MS V. yüzyıl sonları – MS VI. yüzyıl başları

Kat. No./ Fig. No.: 6 / 1:6

Form: Tabak / Kâse (Form 2)

Buluntu Yeri: Apodyterium

Ölçüler: A. Ç.: 22 cm Kor. Y.: 4 cm

Kil: 2.5 YR 6/6 (Light Red)

Astar: 2.5 YR 5/6 (Red)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız, gövde ve kaide parçası. Sert dokulu kabın kilinde çok az miktarda küçük boyutta taşcık, az miktarda kireç ve mika; az gözenekli. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey hafif kaygan.

Bezeme: Gövdede rulet

Tarih: MS V. yüzyıl sonları – MS VI. yüzyıl başları

Kat. No./ Fig. No.: 7/ 2:1

Form: Tabak / Kâse (Form 2)

Buluntu Yeri: Apodyterium

Ölçüler: A. Ç.: 15 cm Kor. Y.: 3.4 cm.

Kil: 5 YR 5/4 (Reddish Brown)

Astar: 2.5 YR 5/4 (Reddish Brown)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde çok az miktarda küçük boyutta gümüş mika, yoğun miktarda kireç. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Bezeme: Gövdede rulet

Tarih: MS V. yüzyıl sonları – MS VI. yüzyıl başları

Kat. No./ Fig. No.: 8/ 2:2

Form: Tabak / Kâse (Form 2)

Buluntu Yeri: Apodyterium

Ölçüler: A. Ç.: 23 cm, Kor. Y.: 3.3 cm.

Kil: 2.5 YR 6/8 (Light Red)

Astar: 2.5 YR 5/8 (Red)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde çok az miktarda mika, az miktarda kireç; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Bezeme: Gövdede rulet

Tarih: MS V. yüzyıl sonları – MS VI. yüzyıl başları

Kat. No./ Fig. No.: 9/ 2:3

Form: Tabak / Kâse (Form 2)

Buluntu Yeri: Apodyterium

Ölçüler: A. Ç.: 22 cm, Kor. Y.: 4.1 cm.

Kil: 5 YR 6/6 (Reddish Yellow)

Astar: 2.5 YR 5/8 (Red)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız, gövde ve kaide parçası. Sert dokulu kabın kilinde az miktarda mika, yoğun miktarda kireç; az gözenekli. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Bezeme: Gövdede rulet

Tarih: MS V. yüzyıl sonları – MS VI. yüzyıl başları

Kat. No./ Fig. No.: 10/ 2:4

Form: Tabak / Kâse (Form 2)

Buluntu Yeri: Apodyterium

Ölçüler: A. Ç.: 21 cm, Kor. Y.: 3.9 cm.

Kil: 2.5 YR 6/6 (Light Red)

Astar: 2.5 YR 6/8 (Light Red)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde çok az miktarda kireç, az miktarda mika; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Bezeme: Gövdede rulet

Tarih: MS V. yüzyıl sonları – MS VI. yüzyıl başları

Kat. No./ Fig. No.: 11/ 2:5

Form: Tabak / Kâse (Form 2)

Buluntu Yeri: Apodyterium

Ölçüler: A. Ç.: 24 cm, Kor. Y.: 4.1 cm.

Kil: 5 YR 6/8 (Reddish Yellow)

Astar: Dış yüzeydeki astar tam seçilemiyor. İç astar: 2.5 YR 5/8 (Red)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde çok az miktarda kireç ve küçük boyutta siyah taşcık, az miktarda mika; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Bezeme: Gövdede rulet

Tarih: MS V. yüzyıl sonları – MS VI. yüzyıl başları

Kat. No./ Fig. No.: 12/ 2:6

Form: Tabak / Kâse (Form 2)

Buluntu Yeri: Tepidarium

Ölçüler: A. Ç.: 16 cm, Kor. Y.: 3.1 cm.

Kil: 5 YR 6/6 (Reddish Yellow)

Astar: 2.5 YR 6/6 (Light Red)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız, gövde ve kaide parçası. Sert dokulu kabın kilinde çok az miktarda kireç, orta miktarda mika; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Bezeme: Gövdede rulet

Tarih: MS V. yüzyıl sonları – MS VI. yüzyıl başları

Kat. No./ Fig. No.: 13/ 3:1

Form: Küçük Kâse (Form 3?)

Buluntu Yeri: Apodyterium

Ölçüler: A. Ç.: 10 cm, Kor. Y.: 3.2 cm.

Kil: 2.5 YR 6/6 (Light Red)

Astar: 2.5 YR 5/8 (Red)

Fırınlama: İyi

Tanım: Gövde ve kaide parçası. Sert dokulu kabın kilinde yoğun miktarda mika, az miktarda kireç; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey hafif kaygan.

Bezeme: Gövdede rulet

Tarih: MS 450-550 – MS VI. yüzyıl sonu

Kat. No./ Fig. No.: 14/ 3:2

Form: Küçük Kâse (Form 5)

Buluntu Yeri: Tepidarium

Ölçüler: A. Ç.: 14 cm, Kor. Y.: 3.2 cm.

Kil: 2.5 YR 6/8 (Light Red)

Astar: 2.5 YR 5/8 (Red)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde az miktarda küçük boyutta kireç, orta miktarda mika; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Tarih: MS VI. yüzyıl başı – MS VII. yüzyıl başı

Kat. No./ Fig. No.: 15/ 3:3

Form: Küçük Kâse (Form 5)

Buluntu Yeri: Tepidarium

Ölçüler: A. Ç.: 14 cm, Kor. Y.: 2.3 cm.

Kil: 2.5 YR 6/8 (Light Red)

Astar: 2.5 YR 4/8 (Red)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde çok az miktarda mika ve küçük boyutta kireç; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Tarih: MS VI. yüzyıl başı – MS VII. yüzyıl başı

Kat. No./ Fig. No.: 16/ 3:4

Form: Küçük Kâse (Form 5)

Buluntu Yeri: Frigidarium

Ölçüler: A. Ç.: 14 cm, Kor. Y.: 2.1 cm.

Kil: 2.5 YR 6/8 (Light Red)

Astar: 2.5 YR 5/8 (Red)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde çok az miktarda mika, az miktarda küçük boyutta taşcık ve kum; az gözenekli. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Tarih: MS VI. yüzyıl başı – MS VII. yüzyıl başı

Kat. No./ Fig. No.: 17/ 3:5

Form: Çanak (Form 7)

Buluntu Yeri: Frigidarium

Ölçüler: A. Ç.: 26 cm, Kor. Y.: 3.2 cm.

Kil: 5 YR 6/6 (Reddish Yellow)

Astar: 2.5 YR 5/6 (Red)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde az miktarda kireç, yoğun miktarda mika; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Bezeme: Ağızda rulet

Tarih: MS 450' de başlayıp MS VI. yüzyıl sonu – MS VII. yüzyıl başına kadar

Kat. No./ Fig. No.: 18/ 3:6

Form: Çanak (Form 7)

Buluntu Yeri: Frigidarium

Ölçüler: A. Ç.: 28 cm, Kor. Y.: 4 cm.

Kil: 5 YR 6/6 (Reddish Yellow)

Astar: 7.5 YR 7/4 (Pink) (Dış Astar) / 2.5 YR 4/8 (Red) (İç Astar)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde çok az miktarda kum, orta miktarda mika; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Bezeme: Ağız ve gövdede rulet

Tarih: MS 450' de başlayıp MS VI. yüzyıl sonu – MS VII. yüzyıl başına kadar

Kat. No./ Fig. No.: 19/ 4:1

Form: Çanak (Form 8)

Buluntu Yeri: Büyük Hamamdan Sütunlu Caddeye Çıkan Merdivenler

Ölçüler: A. Ç.: 26 cm, Kor. Y.: 2.5 cm.

Kil: 2.5 YR 5/8 (Red)

Astar: 2.5 YR 4/8 (Red)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde orta miktarda mika, yoğun miktarda küçük boyutta siyah taşcık; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Tarih: MS V. yüzyılın başı – MS VII. yüzyıl başı

Kat. No./ Fig. No.: 20/ 4:2

Form: Çanak (Form 8)

Buluntu Yeri: Tepidarium

Ölçüler: A. Ç.: 16 cm, Kor. Y.: 2.3 cm.

Kil: 5 YR 5/8 (Yellowish Red)

Astar: 2.5 YR 5/8 (Red)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde çok az miktarda kireç, orta miktarda mika, yoğun miktarda küçük boyutta taşcık; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey hafif kaygan.

Bezeme: Ağız kenarının altında ve gövdede rulet

Tarih: MS V. yüzyılın başı – MS VII. yüzyıl başı

Kat. No./ Fig. No.: 21/ 4:3

Form: Çanak (Form 8)

Buluntu Yeri: Apodyterium

Ölçüler: A. Ç.: 27 cm, Kor. Y.: 2.5 cm.

Kil: 2.5 YR 6/8 (Light Red)

Astar: 2.5 YR 4/6 (Red)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde az miktarda küçük boyutta siyah taşcık, yoğun miktarda mika; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Bezeme: Dudak kısmında dalga bezeme

Tarih: MS V. yüzyılın başı – MS VII. yüzyıl başı

Kat. No./ Fig. No.: 22/ 4:4

Form: Çanak (Form 8)

Buluntu Yeri: Apodyterium

Ölçüler: A. Ç.: 18 cm, Kor. Y.: 2.8 cm.

Kil: 2.5 YR 6/8 (Light Red)

Astar: 2.5 YR 4/8 (Red) (Dış Astar) / 2.5 YR 5/8 (Red) (İç Astar)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde yoğun miktarda kireç; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Tarih: MS V. yüzyılın başı – MS VII. yüzyıl başı

Kat. No./ Fig. No.: 23/ 4:5

Form: Tabak (Form 9B)

Buluntu Yeri: Frigidarium

Ölçüler: A. Ç.: 22 cm, Kor. Y.: 3.2 cm.

Kil: 2.5 YR 5/6 (Red)

Astar: 2.5 YR 6/6 (Light Red) (Dış Astar) / 2.5 YR 5/4 (Reddish Brown) (İç Astar)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde çok az miktarda kireç, yoğun miktarda mika; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Bezeme: Gövdede rulet

Tarih: MS 530-540 ile MS 670-680

Kat. No./ Fig. No.: 24/ 4:6

Form: Tabak (Form 9B)

Buluntu Yeri: Tepidarium

Ölçüler: A. Ç.: 24 cm, Kor. Y.: 3.2 cm.

Kil: 2.5 YR 6/8 (Light Red)

Astar: 2.5 YR 4/6 (Red) (Dış Astar) / 2.5 YR 5/8 (Red) (İç Astar)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde orta miktarda mika; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Bezeme: Uç kısmında rulet

Tarih: MS 530-540 ile MS 670-680

Kat. No./ Fig. No.: 25/ 5:1

Form: Tabak (Form 9B)

Buluntu Yeri: Frigidarium

Ölçüler: A. Ç.: 23 cm, Kor. Y.: 2.7 cm.

Kil: 2.5 YR 6/6 (Light Red)

Astar: 2.5 YR 5/6 (Red) (Dış Astar) / 5 YR 6/6 (Reddish Yellow) (İç Astar)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde az miktarda mika, orta miktarda kireç; gözeneksiz.

İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Bezeme: Gövdede rulet

Tarih: MS 530-540 ile MS 670-680

Kat. No./ Fig. No.: 26/ 5:2

Form: Derin Tabak (Form 9C)

Buluntu Yeri: Tepidarium

Ölçüler: A. Ç.: 26 cm, Kor. Y.: 5.6 cm.

Kil: 2.5 YR 6/8 (Light Red)

Astar: 2.5 YR 7/6 (Light Red) (Ağzın üst kısmı), 2.5 YR 4/8 (Red)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde az miktarda mika, orta miktarda kireç; gözeneksiz.

İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey hafif kaygan.

Bezeme: Ağzıda kısa dalga motifi ve gövdede rulet

Tarih: MS VI. yüzyıl ortaları ile MS VII. yüzyıl sonları

Kat. No./ Fig. No.: 27/ 5:3

Form: Tekne / Çanak (Form 11B)

Buluntu Yeri: Tepidarium

Ölçüler: A. Ç.: 22 cm, Kor. Y.: 4 cm.

Kil: 2.5 YR 5/8 (Red)

Astar: 10 R 4/6 (Red)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde az miktarda mika, yoğun miktarda kireç; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Tarih: MS VI. yüzyıl – MS VII. yüzyıl

Kat. No./ Fig. No.: 28/ 5:4

Form: Tekne / Çanak (Form 11B)

Buluntu Yeri: Tepidarium

Ölçüler: A. Ç.: 30 cm, Kor. Y.: 5.2 cm.

Kil: 5 YR 7/6 (Yellowish Red)

Astar: Fazla aşınmadan dolayı dış yüzeydeki astar seçilemiyor. 5 YR 3/3 (Dark Reddish Brown) (İç Astar)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde az miktarda mika ve kum; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Tarih: MS VI. yüzyıl – MS VII. yüzyıl

Kat. No./ Fig. No.: 29/ 5:5

Form: Tekne / Çanak (Form 11B)

Buluntu Yeri: Frigidarium

Ölçüler: A. Ç.: 46 cm, Kor. Y.: 5.8 cm.

Kil: 5 YR 6/6 (Reddish Yellow)

Astar: 2.5 YR 3/3 (Dark Reddish Brown)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde çok az miktarda mika, az miktarda kireç ve kum; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Tarih: MS VI. yüzyıl – MS VII. yüzyıl

Kat. No./ Fig. No.: 30/ 5:6

Form: Tekne / Çanak (Form 11C)

Buluntu Yeri: Tepidarium

Ölçüler: A. Ç.: 26 cm, Kor. Y.: 4.1 cm.

Kil: 2.5 YR 6/8 (Light Red)

Astar: 2.5 YR 5/6 (Red)

Fırınlama: İyi

Tanım: Ağız ve gövde parçası. Sert dokulu kabın kilinde az miktarda kireç, orta miktarda mika; gözeneksiz. İç ve dış yüzeyde astar. Yüzey tozsuz pürüklü.

Tarih: MS 550-600/615

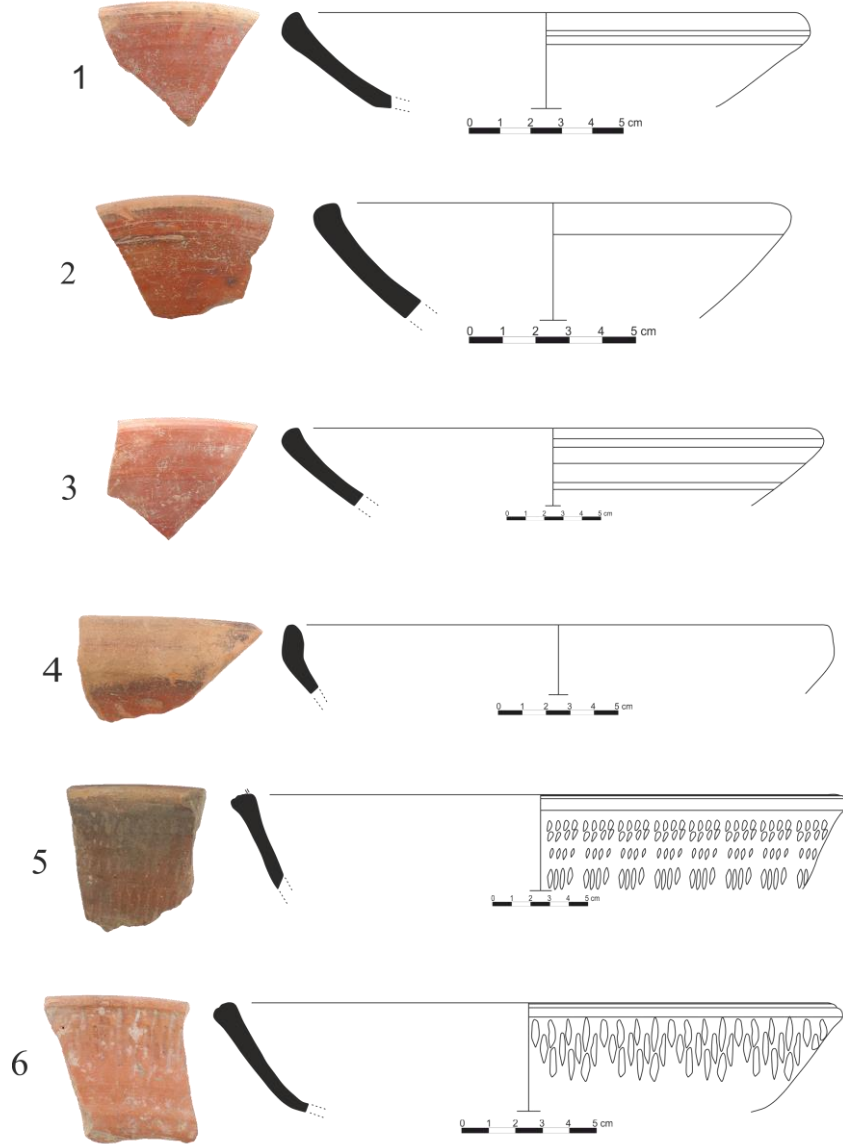

Fig. 4. Hayes Form 1 (No. 1-4), Hayes Form 2 (No. 5-6)

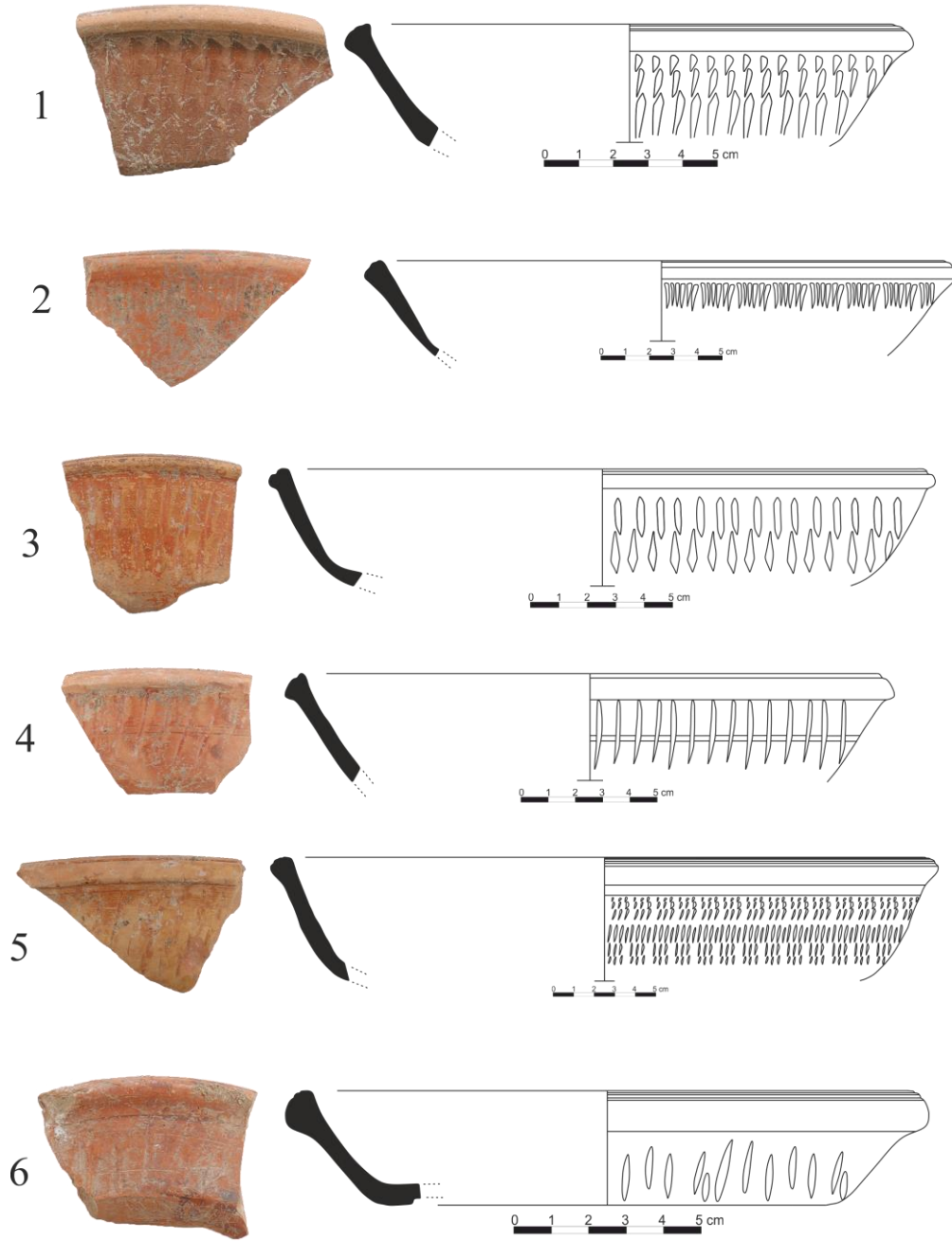

Fig. 5. Hayes Form 2 (No. 1-6)

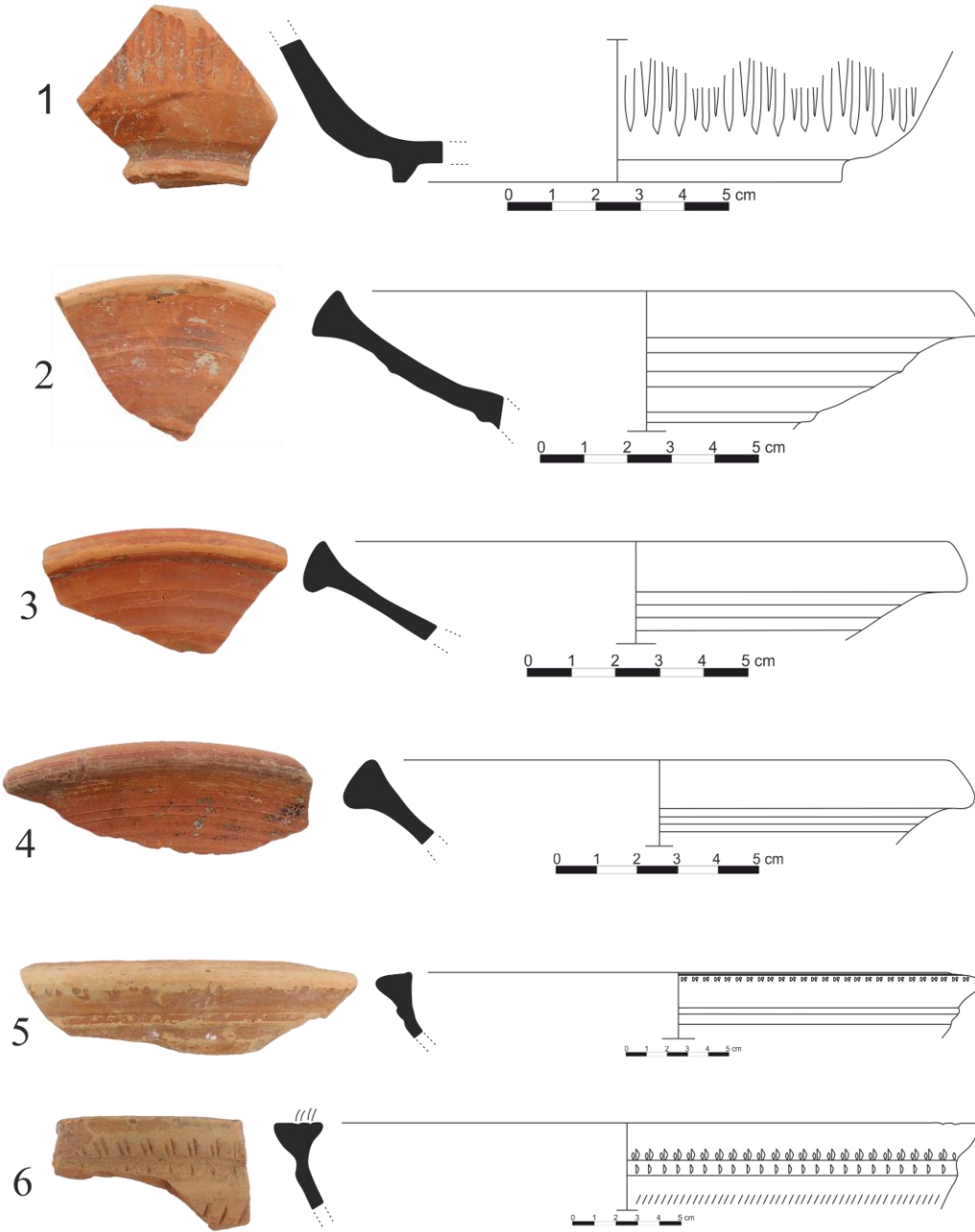

Fig. 6. Hayes Form 3 (No. 1), Hayes Form 5 (No. 2-4), Hayes Form 7 (No. 5-6)

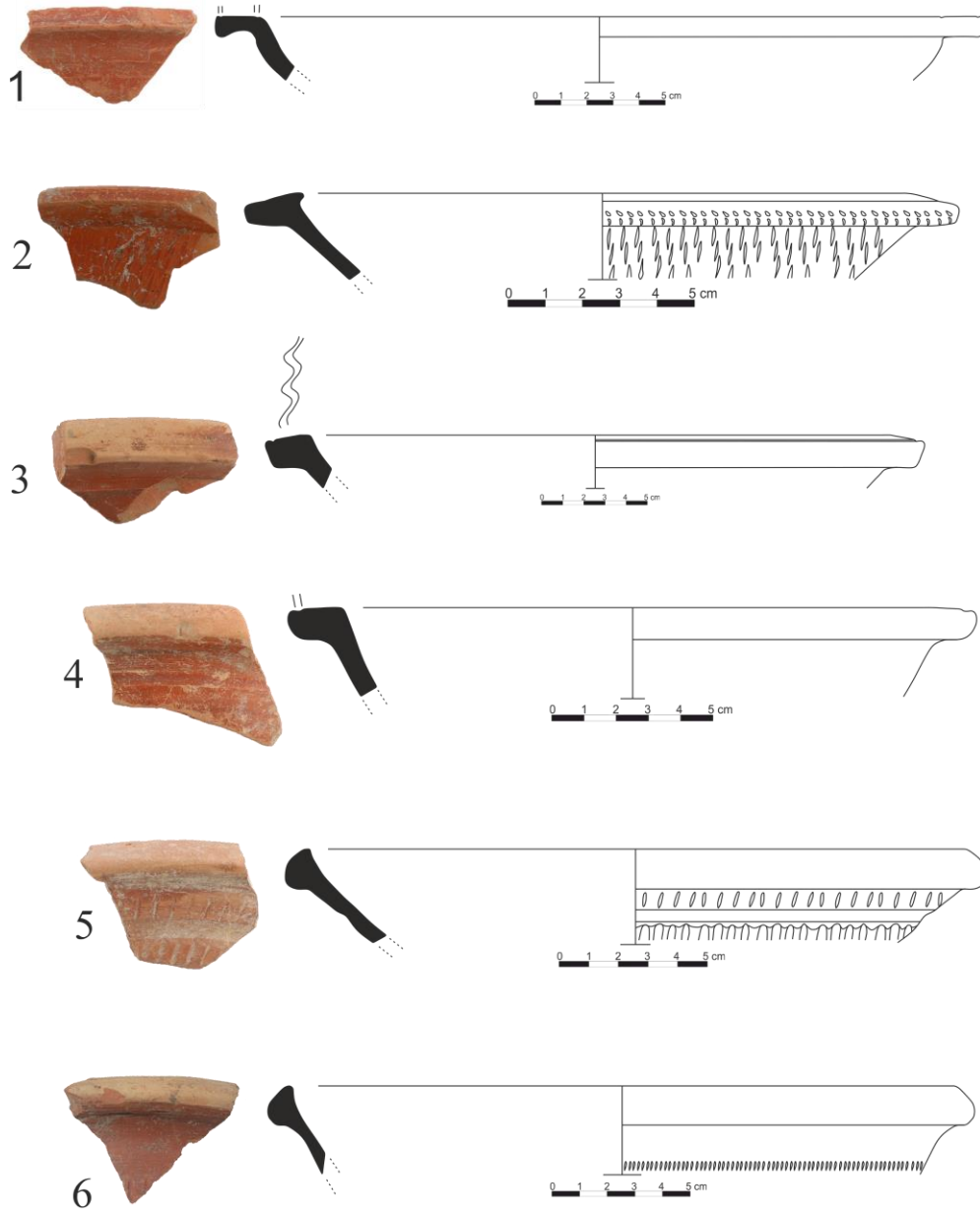

Fig. 7. Hayes Form 8 (No. 1-4), Hayes Form 9 (No. 5-6)

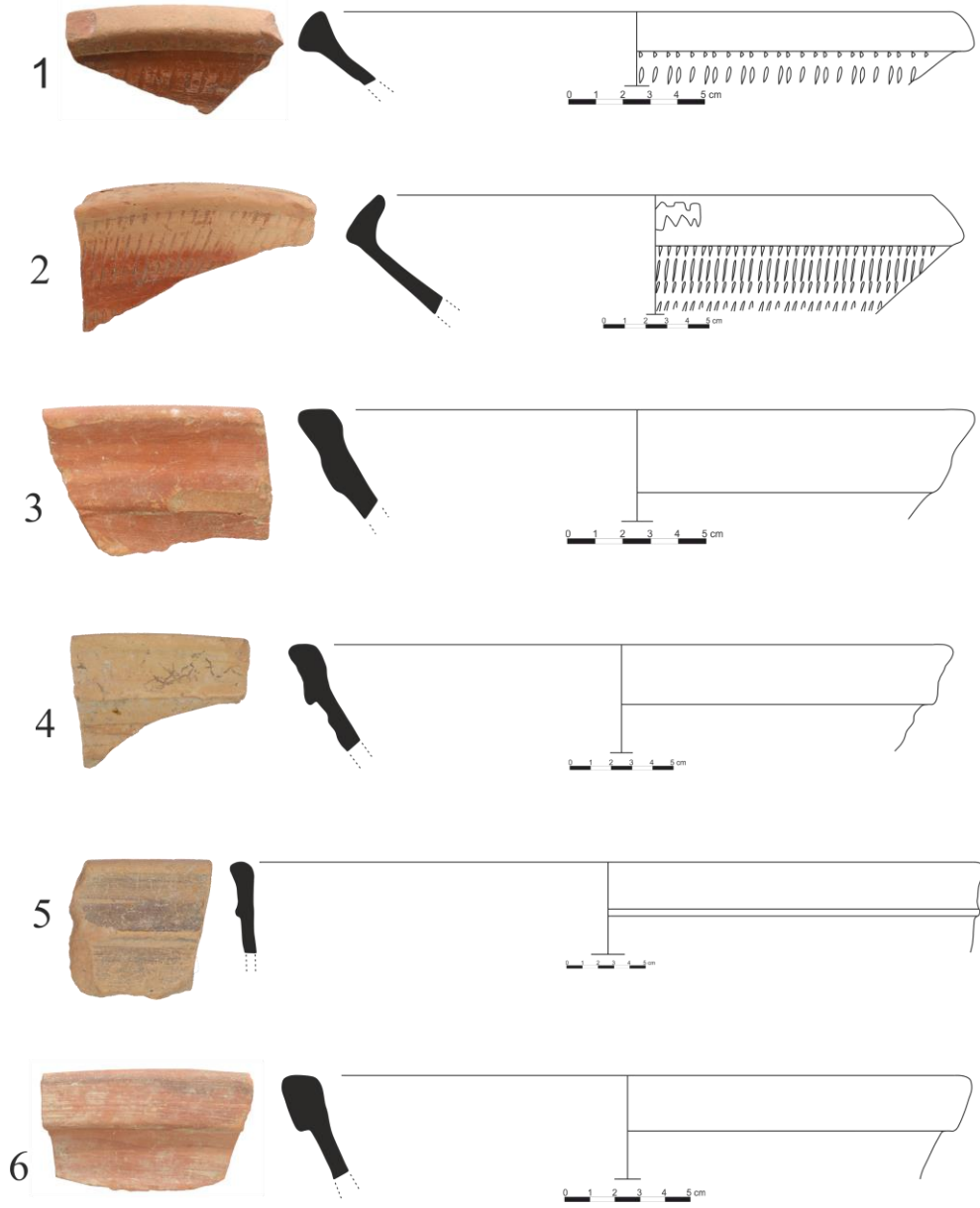

Fig. 8. Hayes Form 9 (No. 1), Hayes Form 9C (No. 2), Hayes Form 11B (No. 3-5), Hayes Form 11C (No.6)

BİBLİYOGRAFYA

- Adak-Adıbelli I. 2006, *Tarsus Geç Roma Seramiği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Armstrong P. 2009, "Trade in the East Mediterranean in the 8th Century". Ed. M. M. Mango, *Byzantine Trade, 4th -12th Centuries: The Archaeology of Local, Regional and International Exchange. Papers of the Thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St. John's College, University of Oxford*. 157-178.
- Atik N. 1995, *Die Keramik aus den Südthermen von Perge*. Tübingen.
- Beaufort F. 1817, *Karamania or a brief descriptions of the South Coast of Asia Minor and of the Remains of Antiquity with plans, views etc.* London.
- Bean G. E. & Mitford T. B. 1962, "Sites Old and New in Rough Cilicia". *Anatolian Studies* 12, 185-217.
- Bean G. E. & Mitford T. B. 1965, *Journeys in Rough Cilicia in 1962 and 1963*, Vienna.
- Can B. 2016, "Syedra 2015 (Birinci Sezon) Yüzev Araştırmaları- Surveys at Syedra (First Season) 2015". *ANMED* 14, 263-267.
- Can B. 2017, "Syedra ve Teritoryumu". Eds. I. A. Adıbelli & G. İ. Bertram & K. Matsumura & E. Baştürk & C. Koyuncu & H. A. Kızırlarlanoğlu & T. Y. Yedidağ & A. T. Uzunel. *Barış Salman Anı Kitabı*. Ege Yayınları, 37-52.
- de Souza P. 2002, *Piracy in the Graeco-Roman World*. Cambridge.
- Ergürer H. E. 2012, *Parion Roma Dönemi Seramikleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Ergürer H. E. 2016, "Sigillata ve Geç Roma Kırmızı Astarlı Seramikler". Eds. C. Başaran & H. E. Ergürer, *Parion Roma Tiyatrosu: 2006-2015 Yılı Çalışmaları, Mimarisi ve Buluntuları*. Ankara, 123-164.
- Ergürer H. E., Arlı Y., Yıldızlı M., Büyüme U., Ergürer H., 2022, "Syedra 2020 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları". Ed. A. Özme, *41. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*. Ankara, 289-310.
- Ergürer H. E. 2023, "Syedra". *Aktüel Arkeoloji* 90, 24-59.
- Ergürer H. E., Arlı Y., Yıldızlı M., Büyüme U., Ergürer H., Yüksel S. & Özkan G., 2023, "Syedra 2021 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları". Ed. A. Özme, *42. Kazı sonuçları Toplantısı, 3. Cilt. Denizli, 23-27 Mayıs 2022*. Ankara, 25-48.
- Ergürer H. E. & Ergürer H. 2023. "Syedra Antik Kenti Tarihi ve Araştırmaları". Ed. O. Karaoğlu. *Alanya Kadim Medeniyetler Kalesi*. Vakıf Bank Kültür Yayınları, 41-58.
- Ergürer H. 2023, "Syedra Büyük Hamam Kompleksindeki Herakles'in On İki İşinin Betimlendiği Mozaik Üzerine İlk Değerlendirme". *Journal of Mosaic Research* 16, 157-186.
- Ergürer H. E., Göncü H., Ergürer H., Arlı Y., 2024, "Syedra 2022 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları". Ed. C. Keskin, *43. Kazı sonuçları Toplantısı, 5. Cilt. 16-20 Ekim 2023*. Ankara, 77-99.
- Erhan F. 2014, *Antik Çağ Kilikia Sikkelerinde Dinsel Tasvirler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi. İstanbul.
- Fırat N. 1999, *Perge Konut Alanı Keramiği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi. İstanbul.
- Fırat N. 2000, "So-Called 'Cypriot Red Slip Ware' From The Habitation Area of Perge (Pamphylia)". *Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta* 36, 35-38.
- French D.H. 2014, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor Vol. 3: Milestones, Fasc. British Institute at Ankara Electronic Monograph 6, Lycia et Pamphylia*. Ankara.
- Gerçeker G. S. 2020, "2020 Yılı Syedra- Büyük Hamam Kazı Çalışmalarında Bulunan Geç Roma D Seramikleri". *SRMKA* 2, 103-135.
- Gomez B. & Rautman M. L. & Neff H. & Glascock M. D. 1996, "Clays Used in the Manufacture of Cypriot Red Slip Pottery and Related Ceramics". *Report of the Department of Antiquities*. Cyprus, 69-82.
- Hagel S. & Tomaschitz K. 1998, *Repertorium der Westkilikischen Inschriften, Österreichische Akademie der Wissenschaften Band 265*. Wien.
- Hayes J. W. 1972, *Late Roman Pottery*. London.
- Hayes J. W. 1980, *A Supplement to Late Roman Pottery*. London.
- Heberdey R. & Wilhelm A. 1896, *Reisen in Kilikien*. Wien.
- Hierocles B. 1893, *Synecdemvs, Accedvnt Fragmenta Apvd Constantinvm Porphyrogenetvm Servata et Nomina Urbivm Mvtata; Recensvit Avgvstvsv Bvrckhardt*. Lipsiae.
- Hill G. F. 1900, *Catalogue of the Greek Coins of Lycaonia, Isaura, and Cilicia*. London.

- Huber G. 1993, "Syedra". Anzeiger der Philosophisch-Historische Klasse 129. Verlag Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Jackson M. & Zelle M. & Vandeput L. & Köse V. 2012, "Primary Evidence for Late Roman D Ware Production in Southern Asia Minor: A Challenge to 'Cypriot Red Slip Ware'". *Anatolian Studies* 62, 89-114.
- Karamut İ. 1996, "1994 Yılı Syedra Antik Kenti Çevre Düzenleme Çalışmaları". *VI. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Ankara*, 77-89.
- Karamut İ. 1997, "1995 Yılı Syedra Antik Kenti Çevre Düzenleme ve Kurtarma Kazısı Çalışmaları". *VII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Kuşadası*, 49-56.
- Karamut İ. 1999, "Syedra 1997 Kurtarma Kazısı ve Temizlik Çalışmaları". *IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Ankara*, 141-150.
- Karamut İ. 2000, "Syedra Antik Kenti 1998 Yılı Kurtarma Kazısı ve Temizlik Çalışması". *X. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Ankara*, 1-6.
- Kenkel F. 2007, "The Cypriot Red Slip Ware and Its Derivaties from Pednelissos in Psidia". Eds. B. Böhlendorf-Arslan & A. O. Uysal & J. Witte-Orr, *Çanak: Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Mediterranean Archaeological Contexts, BYZAS 7*. İstanbul, 131-146.
- Kenrick P. M. 1985, *Excavations at Sidi-Khrebish Benghazi (Berenice): The Fine Pottery. Vol. 3/1*. London.
- Kızıllarslanoglu H. A. 2018, "Dağlık Kilikia Liman ve Ticaret Kenti Elaiussa Sebaste Geç Roma Kırmızı Astarlı 'D Grubu'na ait Servis Kapları". Eds. T. Kahya & A. Özdizbay & N. Öner Tüner & M. Wilson, *Uluslararası Geç Bilimciler Buluşması II: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2015, Sempozyum Bildirileri*. Antalya, 455-477.
- Köse V. 2017, "Nehirler, Kıyılar, Limanlar ve Kentler", *Anadolu/Anatolia* 43, 179- 201.
- Kösters O. 2003, *Die Trinitätslehre des Epiphanius von Salamis: Ein Kommentar zum "Ancoratus"*, Forschungen zur Kirchen-und Dogmengeschichte 86. Göttingen.
- Lucanus M. A. 1928, *Pharsalia-The Civil War*. Çev. J. D. Duff. London.
- Merkelbach R. & Stauber J. 1996, "Die Orakel des Apollon von Klaros". *Epigraphica Anatolica* XXVII, 1-54.
- Meyza H. 2007, *Nea Paphos V. Cypriot Red Slip Ware Studies on a Late Roman Levantine Fine Ware*. Varsovie.
- Mirzanlı F. 2019, *Olympos Piskoposluk Sarayı Kazılarında Bulunan Erken Bizans Seramikleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi. Denizli.
- Mitford T. B. 1980, "Roman Rough Cilicia". *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II, 1230-1261.
- Oransay B. S. A. & Şen-Yıldırım D. 2011, "Seramik Çalışmaları". in: H. S. Alanyalı. Side 2010, *ANMED* 9, 100-112.
- Oransay B. S. A. & Şen-Yıldırım D. 2013, "Seramik Çalışmaları". in: H. S. Alanyalı. Side 2011-2012 Yılı Çalışmaları, *ANMED* 11, 121-133.
- Oransay B. S. A. & Şen-Yıldırım D. 2011, "Seramik Çalışmaları". in: H. S. Alanyalı. Side 2015 Yılı Çalışmaları, *ANMED* 12, 137-147.
- Öz C. 2020, *Myra ve Andriake Geç Roma Dönemi Seramikleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Öztaşkın M. 2017, "Olympos Kazısı Seramik Buluntuları". Ed. B. Y. Olcay Uçkan, *Olympos I: 2000-2014 Araştırma Sonuçları. Akmed Series in Mediterranean Studies* 2. İstanbul, 209-224.
- Pellegrino E. 2002, "Le Materiel Céramique Issu des Fouilles Menees en 1995 et 2000 sur L'acropole Lycienne de Xanthos". *Anatolia Antiqua* 10, 245-260.
- Poblome J. & Degryse P. & Cottica D. & Fırat N. 2001, "A New Early Byzantine Production Centre in Western Asia Minor. A Petrographical and Geochemical Study of Red Slip Ware from Hierapolis, Perg and Sagalassos". *Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta* 37. Lyon, 119-126.
- Poblome J. & Fırat N. 2011, "Late Roman D A matter of open(ing) or closed Horizons?". Eds. M. A. Cau & P. Reynolds & M. Bonifay, *LRFW 1. Late Roman Fine Wares. Solving Problems of Typology and Chronology: A Review of the Evidence, Debate and New Contexts (Roman and Late Antique Mediterranean Pottery 1)*. Archaeopress, 49-55.
- Ptolemaios C. 1932, *Geographia*. Çev. E. L. Stevenson, New York.
- Rauh N. K. 2023, "2023 Addendum to the Rough Cilicia Kiln Site Ceramics (Syedra, 2023 Addendum to

- the Rough Cilicia Kiln Site Ceramics (Syedra, Delice, Biçkici, and Antiochia ad Cragum): An Update to the Kiln Delice, Biçkici, and Antiochia ad Cragum): An Update to the Kiln Sites". *Rough Cilicia Archaeological Survey Project, 1996-2011*, 1-22.
- Rautman M. L. & Gomez B. & Neff H. & Glascock M. D. 1993, "Neutron Activation Analysis of Late Roman Ceramics From Kalavastos-Kopetra and The Environs of the Vasilikos Valley". *Report of the Department of Antiquities*. Cyprus, 233-264.
- Reynolds P. 2011a, "Fine Ware from Beirut contexts, c. 450 to c. 600". Eds. M. A. Cau & P. Reynolds & M. Bonifay, *LRFW 1. Late Roman Fine Wares. Solving Problems of Typology and Chronology: A Review of the Evidence, Debate and New Contexts (Roman and Late Antique Mediterranean Pottery 1)*. Archaeopress, 207-230.
- Reynolds P. 2011b, "A Note on the Development of Cypriot Late Roman D forms 2 and 9". Eds. M. A. Cau & P. Reynolds & M. Bonifay, *LRFW 1. Late Roman Fine Wares. Solving Problems of Typology and Chronology: A Review of the Evidence, Debate and New Contexts (Roman and Late Antique Mediterranean Pottery 1)*. Archaeopress, 57-65.
- Stephanus, B. 1849. *Ethnicorum Quae Supersunt: Tomus Prior*. Montana.
- Şengül A. 2022, "2020 Yılı Syedra Kazı Çalışmalarında Bulunan Bir Grup Geç Roma D Seramiği". *SRMKA* 4, 168-191.
- Tekocak M. 2006, *Kelenderis Roma Çağı Seramiği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi. Konya.
- Vandeput L. & Köse V. 2008, "Pisidia Survey Project 2008: Research in the Territory of Pednelissos". *Anatolian Archaeology* 14, 32-33.
- Waagé F. O. 1948, "Hellenistic and Roman Tableware of North Syria". Ed. F. O. Waagé, *Antioch on the Orontes: Ceramic and Islamic Coins IV*, Princeton.
- Williams C. 1977, "A Byzantine Well-Deposit from Anemurium (Rough Cilicia)". *Anatolian Studies* 24, 175-190.
- Williams C. 1989, *Anemurium. The Roman and Early Byzantine Pottery*. Toronto.
- Yaman, A. (2018). *Arykanda Geç Antik Dönem Mahallesi Seramikleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi. Muğla.

Anlama İki Farklı Yaklaşım: Frege'de Anlamın Nesnelliği ve Dummett'ta Anlamın Kamusalılığı Üzerine

Two Different Approaches to Meaning: On the Objectivity of Meaning in Frege and the Publicity of Meaning in Dummett

Pınar TÜRKMEN BİRLİK*

Öne Çıkanlar:

- Çalışma, Frege ve Dummett'in anlam teorilerine yönelik analitik ve açıklayıcı bir metodoloji üzerine kuruludur.
- Bu doğrultuda özel olarak, Frege'nin teorisinde anlamın "nesnelliği" ve Dummett'in teorisinde anlamın "kamusallığı" düşüncesi üzerinde durulmuştur ve bu iki teori özellikle ayırım noktaları üzerinden açıklığa kavuşturulmuştur.
- Dilsel anlatımların en azından belli yönlerden dünyanın görünümüleriyle eşleşmesinin taşıdığı önem yanında, anlamda onun dil kullanıcıları tarafından kullanım şekillerinin de kaçınılmaz bir öneme sahip olduğunu ortaya koyma amacı taşıyan bu çalışma bu temelde okuyucuya hem Frege ve Dummett'in anlam teorileri hakkında hem de kapsayıcı bir dil teorisinin sahip olması gereken özelliklere ilişkin genel bir çerçeve sunmuştur.

Öz: Dil felsefesinin temel sorusu, dilsel anlamın doğası sorunudur. Bu bakımdan dil felsefelerinin, bir anlam teorisine taçlandırılmaları son derece değerlidir. Anlam teorilerinin temel olarak ortaya koymayı amaçladıkları şey, belli bir dil içindeki ifadelerin anlamlarının sistematik bir şekilde tanımlanmasıdır. Çalışmamız da anlam konusuna yönelteceği ilgi kapsamında, yirminci yüzyıl dil felsefesi üzerinde önemli etkilere sahip olan Frege ile onun önemli ölçüde etkilediği düşünürlerden ve kendisinin, belki de en önemli yorumcularından biri olan Dummett'in ortaya koyduğu anlam teorilerinin örtüşen yönlerinden çok birbirlerinden ayrıldıkları bir yönü mercek altına alacaktır. Birbirlerinden ayrılan ve çalışmamıza konu olan bu yön elbette ki Frege'nin ortaya koyduğu anlam teorisinde anlama yüklenen "nesnel" karakter ve Dummett'in anlamın kullanım olduğu yönündeki görüşünü yansıtan anlamın "kamusallığı" düşünceleridir. Çalışmamız boyunca, bu iki düşünürün, anlamın nesnelliği ve kamusalılığına dair düşünceleri üzerinde yoğunlaşırken, ayrıca Dummett'in ortaya koyacağı anlam teorisinin hangi yönlerden Fregeci bir karakter sergilediğini ve onun doğruluk koşullu teorileri hangi hususlarda eksik bularak bu teorisinin ayrıca kamusalılık gereksinimlerini karşılaması gereken bir teori de olması gerektiğini düşünmüş olmasının nedenlerini de art alanda görmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Anlamın nesnelliği, Anlamın kamusalılığı, Frege ve Dummett.

Highlights: The study is based on an analytical and explanatory methodology towards Frege's and Dummett's theories of meaning. Specifically, the idea of the "objectivity" of meaning in Frege's theory and the idea of the "publicity" of meaning in Dummett's theory are emphasized and the two theories are

* Dr. Öğretim Üyesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, İzmir, pinarbirlik82@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1099-5737.

clarified, especially concerning their points of distinction. In addition to the importance of linguistic expressions matching, at least in certain respects, aspects of the world, this study aims to show that how meaning is used by language users is also of inescapable importance. On this basis, this study provides the reader with a general framework both for Frege's and Dummett's theories of meaning and for the characteristics that an inclusive theory of language should possess.

Abstract: The main question of the philosophy of language is the problem of the nature of lingual meaning. From this viewpoint, it is precious that philosophies of language are crowned with a meaning theory. The meaning theories mainly try to reveal the systematic definition of the meanings of the expressions in a certain language. The fundamental question of the philosophy of language is the problem of the nature of linguistic semantics. From this point of view, crowning philosophies of language with a semantics theory are extremely valuable. What the semantics theories aim basically to put forward is to define the meanings of the statements in a certain language systematically. Our study will, within the scope of the interest in semantics, focus on a differentiating aspect rather than the corresponding ones of the semantic theories put forward by Frege, with significant impacts on 20th-century philosophy of language, and one of his most important interpreters, Dummett who was considerably influenced by Frege. This aspect differentiating from one another and becoming the topic of our study is, of course, the "objective" character loaded on the meaning in semantics theory put forward by Frege, and the "publicity" of meaning reflecting Dummett's opinion that meaning is usage. Throughout our study, while we focus on these two thinkers' thoughts on the objectivity and publicity of the meaning, we will also try to see in the background from which viewpoints the semantics theory to be put forward by Dummett exhibits a Fregean characteristic and on which issues he finds the truth-conditional theories insufficient and the reasons why he has thought that this theory should be a theory to cover the needs of publicity.

Keywords: Objectivity of meaning, Publicity of meaning, Frege and Dummett.

Summary: Our study will examine an aspect of the theories of meaning put forward by Frege, who had a significant influence on twentieth-century philosophy of language, and Dummett, one of them, in which it seems possible to say that they contradict each other rather than overlap. In this direction, the study, which is based on an explanatory and analytical method, focuses on Frege's explanations of the "objective" character attributed to meaning in his theory of meaning and Dummett's determination of the "publicity" of meaning, which reflects Dummett's view that meaning is use. Throughout our study, while concentrating on the thoughts of these two thinkers on the objectivity and publicity of meaning, we aim to see in the background in which aspects Dummett's theory of meaning exhibits a Fregean character, in which aspects he finds truth-conditional theories deficient and needs to resort to a theory of meaning that should meet the requirements of publicity.

As is well known, Frege (1848-1925) is one of the first philosophers to define the main topics of modern philosophy of language. He also contributed to many other areas of philosophy such as the philosophy of mathematics, logic, philosophy of language, philosophy of mind, and metaphysics. However, considering both his education and his main interest, it should be noted that his primary interest was mathematics and especially the foundations of arithmetic. Although Frege made a mark in the history of thought with his productive, original, and innovative approach, especially in the field of logic, he also determined the central issues of the modern philosophy of language with his idea of developing the "Begriffsschrift", which is translated into English as conceptual notation or concept-script. Frege probably took the term "Begriffsschrift" from Adolf Trendelenburg's essay on Leibniz's idea of a logically ideal language. In this context, it can be stated that Frege's notation was intended to serve as both a calculus ratiocinator and a lingua characterica. In this respect, Frege's Begriffsschrift can be considered an important step towards the creation of an ideal, universal, scientific language.

In this respect, it can be stated that Frege aimed to establish the logical core of an ideal language. In this context, as Lee (2019, 22-23) notes, since "his main concern was the logical necessity relations between sentences", he "naturally focuses on the truth-related properties of sentences and how individual expressions contribute to the determination of these properties."

In line with this interest, Frege turns to the determination of the truth-related properties of sentences/propositions by attributing truth-related properties to expressions, and within this understanding, as Lee (2019, 23) points out, "basic expressions are seen to be associated with an extra-linguistic property because of their contribution to the determination of the truth values of the sentences in which they occur". Although there have been different proposals as to what the ultimate motivation or justification of Frege's theory of meaning is, in our opinion, it was his reflection on the expressions that are seen to be related to this linguistic feature that gave him this motivation and justification. When the distinction between *Sinn* and *Bedeutung*, which he introduced during this reflection, is extended to apply to all linguistic expressions as well as mathematical expressions, Frege's theory of meaning takes shape.

Michael Dummett (1925-2011), one of the leading interpreters of Frege's work, is a philosopher who has made influential contributions to the philosophy of language as well as to the history of metaphysics, logic, philosophy of mathematics, and analytic philosophy. Campbell (2007, 281) cites his important contributions to the philosophy of language as "investigating a speaker's conception of meaning, the role played in this by the validity of logical laws, and the relation of this role to reality" and states that his research in this direction has made him one of the leading philosophers of twentieth-century philosophy. In our opinion, Dummett's importance in the philosophy of language manifests itself in the fact that in this research he tries to put forward a theory of meaning that tries to give a philosophical explanation of meaning and investigates how expressions in language and the meanings they carry are constructed.

For Dummett, if the notion of truth is to play an important role in a theory of meaning, as it does for Frege, then "an explicit statement of the grasp of the semantic properties of a sentence assigned by a truth-theoretic account must include a diagnosis of the conditions of truth of the sentence (Lee 2009, 47)". Campbell (2007, 285) sees this as Dummett's realization that a theory of meaning must also include a theory of semantics and notes the difficulty of having this degree of insight into the workings of language. According to Dummett, "knowledge of a language is based on knowledge of its theory of meaning (Lee, 2019, 46)", but it is unclear how a speaker has this knowledge. At this point, if we assume that the speaker is familiar with the semantics of his or her language, only then can we grasp how he or she knows which inferential relations are obtained. This knowledge of language depends on the speaker's understanding of why these inferential relations are obtained, which for Campbell (2007, 285) requires the language user to be aware of, to know, a semantic theory in terms of the language used, rather than an understanding characterized by a theory of truth.

Weiss (2019, 315) argues that Dummett learned from Frege the central role that such a theory of meaning plays in the philosophy of language, which would be responsible for explaining how speakers grasp semantic theory. In his thought, however, Dummett rejects the realism at the center of Frege's thought in favor of what might be characterized as a partly Wittgensteinian position and thinks that when it comes to meanings, they should be judged by looking at the speaker's use of them in a publicly accessible domain. Indeed, there are many sentences whose truth or falsity is inappropriate to determine. Rather than characterizing them as unscientific or absurd, his position at this point is to determine their content by revisiting our understanding. The most important point that distinguishes him from Frege in this revision is that he does not find a truth-conditional theory of meaning satisfactory and treats language as a product of social practice. Dummett's approach to language reveals, first, that he is far from trying to establish an ideal, universal, or scientific language like Frege. However, within the framework of this model of explanation, what Lycan (2022, 22) expects a philosophical investigation of a language to pursue is "what makes a sequence of signs or sounds a meaningful sequence of signs or sounds? What makes it possible for such a sequence of signs or sounds to communicate the particular thing it communicates? What makes it possible for people to understand properly constructed meaningful words and to produce properly constructed meaningful words?" The fact that he pursues questions such as these reveals that he, too, has the idea that reliable, if not scientific, knowledge can still be produced. This is also the reason why he has determined the method of philosophy of language as the method of constructing a theory of meaning. This idea is also an important starting point that will give his philosophy of language its distinctive character. As a matter of fact, in the larger section on Dummett in the main text, it will be mentioned that the ideas that will enable him to adhere to Frege, who seems to be his polar opposite in a way, while revealing his thoughts on the

publicity of language, are closely related to this starting point.

After analyzing the objectivity and publicity of meaning through Frege and Dummett under an analytical lens, important observations can be made about these two theories. These observations, which will take up a large space in the conclusion, will also clearly reveal the nature of their conception of meaning. Accordingly, for Frege, meaning is a content of knowledge about what the word signifies. This means that when we hear the word, we know what it signifies through the knowledge of its meaning content. However, as we have tried to make clear, knowing the meaning in Dummett, just like in Wittgenstein's second period, can be explained by having a common field of experience and a common conceptual framework based on usage. This is precisely where they fundamentally differ despite their common aspects and arguments.

These two important theories of meaning emphasize objectivity and publicity as two essential properties of language. When it comes to understanding a language, it is not only important that linguistic expressions match, at least in some respects, aspects of the world, but also that they are used by language users. Therefore, instead of privileging one over the other in a theory of meaning, it would seem to be a better approach to address both inclusively. As a matter of fact, as rational beings, we are still in need of a comprehensive theory of meaning that would equally take into account our contingent aspects, which have certain beliefs, desires, etc., and our structure that derives pleasure from the artifacts we create by using language, as well as a comprehensive theory of meaning that would be able to reveal the element of communication in all its clarity.

Giriş

Dil felsefesi, yirminci yüzyılın başlarında itibar görmeye başlayan ve felsefenin görece yeni sayılabilecek bir dalıdır. Dile yönelik ilginin kendisini ise elbette ki Antik Yunan'a kadar geri götürmek mümkündür. Bu bağlamda Antik Yunan'dan, Frege ve Russell'ı da bu gruba dahil etmek üzere, 20. yüzyılın başlarına kadar dayanan bu sürecin, yalın bir şekilde sadece dilin yapısını anlamayla ilgili olmadığını altını çizmek gerekir. Bu noktada Aysever'in, John R. Searle'in *Söz Edimleri* adlı kitabının çevirisinde yazdığı "*Dil Felsefesinin Tarihine Kısa Bir Bakış*" başlıklı önsözünde yaptığı ayrımı dikkate alarak, dilin kendisinin bir sorun olarak görülmesi ile ve bu sürecin bir sonucu olarak dil felsefesinin doğuşunu da birbirinden ayırmak mümkündür. Buna göre, felsefenin ayrı bir disiplini olarak, kendisine sadece dili konu edinmesi Ludwig Wittgenstein'in ilk dönem çalışmalarının bir sonucu olarak görülmelidir (Sunuş içinde, Aysever 2000, 11).

Ancak dilin kendi başına bir sorun olarak görülmesinde Frege ve Russell'ın çalışmalarının hakkını da teslim etmek gerekir. Nitekim Frege (1848-1925), modern dil felsefesinin ana konularını belirleyen ilk filozoflardan biri olması bakımından dil felsefesi alanındaki "ilk entelektüel dev (Jamil 2010, 150)" olarak nitelendirilmektedir. Bunun yanı sıra matematik felsefesi, mantık, dil felsefesi ve zihin felsefesi ve metafizik gibi felsefenin pek çok alanına da katkı sağlamış bir filozoftur. Ancak onun gerek almış olduğu eğitim gerekse de ana ilgisi dikkate alındığında, birincil ilgisinin matematik ve özellikle de aritmetiğin temelleri olduğunu belirtmek gerekir. Frege düşünce tarihinde özellikle mantık alanında yapmış olduğu verimli, orijinal ve yenilikçi yaklaşımı ile ses getirmiş olsa da ortaya koymuş olduğu, İngilizceye "kavramsal notasyon (conceptual notation)" veya "kavramsal gösterim (concept-script)" olarak tercüme edilen ve biz de Kavram-Yazısı olarak karşılık bulan "Begriffsschrift" i geliştirme fikri ile modern dil felsefesinin merkezi konularını da belirlemeye başlamış görünür. Bu hususta Frege'nin Kavram-Yazısı'nın "belirli bilimsel amaçlar için oluşturulmuş yardımcı bir araç (Frege 2019, 23)" olduğuna ve bu bakımdan "doğal dilin sadece bir bölümü için organize bir anlam teorisi formüle ettiğine (Jamil 2010, 150)" dikkat etmek gerekir. Klement (2002, 5), Frege'nin "Begriffsschrift" terimini muhtemelen Adolf Trendelenburg'un Leibniz'in mantıksal olarak ideal

bir dil fikri üzerine yazdığı makalesinden aldığı ve bu bağlamda Frege notasyonunun hem bir matematik akıl yürütücüsü (calculus ratiocinator) hem de bir evrensel dil (lingua characterica) görevini üstlenmek üzere ortaya konmuş olduğunu düşünür. Bu bakımdan ideal, evrensel, bilimsel bir dilin yaratılmasına yönelik önemli bir adım olarak nitelendirilebilen Frege'nin Begriffsschrift'i, mantığın işaretlerinin ideal bir dilin çekirdeğini temsil ettiği de dikkate alındığında, Frege'nin (2019, 22) kendi ifadeleriyle,

“(...) bir çıkarım zincirinin doğruluğunu en iyi şekilde sağlamasını yapmak ve çıkarsamanın kaynağına kadar irdelenebilmesi için, fark edilmeden araya girmeyi amaçlayan herhangi bir koşulu belirtmeye hizmet etmeyi hedeflemiştir.”

Bu bakımdan Frege'nin buna yönelik çabasının ideal bir dilin mantıksal çekirdeğini oluşturmayı amaçladığı belirtilebilir. Lee'nin de (2019, 22-23) belirttiği gibi bu bağlamda, “onun asıl derdi cümleler arasındaki mantıksal gereklilik ilişkileri olduğu için, doğal olarak cümleleri doğrulukla ilgili özelliklerine ve tekil ifadelerin, bu özelliklerin belirlenmesine nasıl katkıda bulunduğuna odaklanmış” görünür.

Bu ilgisi doğrultusunda Frege ifadelerle doğrulukla ilgili özellikler atfetmek suretiyle, cümlelerin/önergelerin doğrulukla ilgili özelliklerinin belirlenmesine yönelir ve bu anlayış kapsamında Lee'nin de (2019, 23) dikkat çektiği gibi, “temel ifadeler, içinde buldukları cümlelerin doğruluk değerlerinin belirlenimine sağladıkları katkıdan dolayı, fazladan bir dilsel özellik ile ilintili görülür”. Frege'nin anlam teorisinin nihai motivasyonunun veya gerekçesinin ne olduğuna yönelik farklı öneriler yapılagelmiş olsa da kanaatimizce ona bu motivasyon ve gerekçeyi veren de işte bu dilsel özellik ile ilintili görülen ifadeler üzerine geliştirdiği düşünüdür. Nitekim bu düşünüm esnasında onun ortaya koyduğu *Sinn* ve *Bedeutung*¹ arasındaki ayrım, matematiksel ifadelerin yanı sıra tüm dilsel ifadeler için de geçerli olacak şekilde genişletildiğinde Frege'nin anlam teorisinin de şekillendiği görülür.

Frege'nin çalışmalarının önde gelen yorumcularından biri olan Michael Dummett da (1925-2011), metafizik, mantık, matematik felsefesi ve analitik felsefe tarihine sunmuş olduğu katkılar

¹ Almanca “Sinn” ve “Bedeutung” terimlerine ilişkin çeviriler, İngilizce’de olduğu kadar Türkçe’de de oldukça sorunlu ve tartışmalıdır. Klement (2002, 9), İngilizce’de Frege’nin eserlerine yönelik çevirilerde “Sinn” teriminin bazen “sense” bazen de “meaning” sözcüğü ile, “Bedeutung” teriminin ise çok daha kafa karıştırıcı bir şekilde “reference”, “denotation”, “meaning”, “significance”, “indication” ve “nominatum” olarak karşılandığına dikkat çekmektedir. Ahmet Cevizci (2000, 56-57), *Felsefe Sözlüğü*, anlam maddesinde kelimenin Almanca karşılığına “Sinn, Bedeutung” olarak işaret etmektedir. Bu durum hayli kafa karıştırıcı olsa da Cevizci, aynı yerde kavramın anlamına yönelik açıklamalarını “Bir kişiyi bir nesneye, bir duruma gönderen ve sözcüklerle ortaya konan şey,mana” ifadeleriyle sürdürdüğünde, anlamın aslında “mana” ve “gönderge” olmak üzere iki yönü olduğunu da açık kılmış olur. Bu bakımdan Sinn kavramı “anlam” olarak karşılanmak istenilse, Bedeutung kavramının da aynı gerekçe temelinde, yine anlam olarak karşılanmasının önünde bir engel kalmaz; ki bu, Frege’yi anlamak ve açıklamaktan uzaklaşacağımız anlamına gelir. Frege, nesnelerin kendilerini farklı şekilde, farklı dilsel ifadelerle sunuş tarzlarına “Sinn” olarak işaret eder. Dolayısıyla onun kullandığı şekli ile Sinn’i, daha çok “sunum şekli/kipi” ya da “bilişsel içerik” olması bakımından mana sözcüğüyle, Bedeutung’u da bir kişiyi bir nesneye, bir duruma gönderen yapısı gereği “gönderge” sözcüğüyle karşılamak kanaatimizce daha uygun olacaktır. Bu bakımdan metnin ilerleyen kısımlarında da gerekçelendirileceği üzere, Frege’de Sinn ve Bedeutung’u, ayrı ayrı anlamın kısmi birer parçası olarak düşünmek daha doğru bir tutum olacaktır. Elbette Klement’in (2002, 9) kendisinin de benimsediği gibi, bu tür güçlüklerden ötürü terimleri tercüme etmeden bırakmak kayda değer bir tercih olarak durmakta. Ancak biz kendi Frege okumamızda burada kısaca belirtilen ve metnin içinde de gerekçelendirilecek nedenlerden ötürü Frege’nin “Sinn” terimini mana, “Bedeutung” terimini de Dil Felsefesi alanında ülkemizdeki saygın hocalarımızdan olan R. Levent Aysever’in William G. Lycan’ın (2022) *Dil Felsefesi* çevirisinde kullandığı şekilde “gönderge” terimiyle karşılamayı uygun bulduğumuzu ve terimleri geçtiği her yerde, çevirilerde farklılık gösterse de bu şekilde ve Türkçe karşılıkları ile kullanmayı tercih edeceğimizin altını çizelim.

yanında dil felsefesi alanında da etkili çalışmalar yapmış bir filozoftur. Campbell (2007, 281), onun dil felsefesine yaptığı önemli katkıları “bir konuşmacının anlam kavrayışını, bunda mantıksal yasaların geçerliliğinin oynadığı rolü ve bu rolün gerçeklikle olan ilişkisini araştırmak” olarak aktarır ve bu yöndeki araştırmaların onu yirminci yüzyıl felsefesinin önde gelen filozoflarından biri kıldığını belirtir. Kanaatimizce Dummett’ın dil felsefesindeki önemi, yapmış olduğu bu araştırmalarda temel olarak anlamın felsefi bir izahını vermeye çalışan, dildeki ifadelerin, onların taşıdıkları anlamların nasıl inşa edildiğini araştıran bir anlam teorisi ortaya koymaya çalışmasında kendini gösterir.

Dummett için eğer ki doğruluk kavramı Frege’de olduğu gibi bir anlam teorisinde önemli bir rol oynayacaksa, o halde “bir cümlenin doğruluk kuramsal izahı tarafından atanan semantik özelliklerinin kavranmasının açık bir beyanı, cümlenin doğruluk koşullarının temininin teşhisini de (Lee 2009: 47)” içermek durumundadır. Campbell (2007, 285) bunu, Dummett’ın bir anlam teorisinin aynı zamanda bir semantik teoriyi de içermesi gerektiğinin farkına varması olarak değerlendirir ve dilin işleyişine ilişkin bu ölçüdeki bir içgörüye sahip olmanın güçlüğüne dikkat çeker. Dummett’ta “bir dilin bilgisi, o dilin anlam teorisinin bilgisine dayanır (Lee 2019, 46)” ancak bir dil konuşucusunun bu bilgiye nasıl sahip olduğu belirsizdir. Bu noktada, konuşmacının dilinin anlambilimine vakıf olduğunu düşünürsek, ancak o zaman onun hangi çıkarımsal ilişkilerin elde edildiğini nasıl bildiğini kavrayabiliriz. İşte bu dil bilgisi, konuşmacının bu çıkarımsal ilişkilerin neden elde edildiğine dair bir anlayışa sahip olmasına bağlıdır ve bu da Campbell (2007, 285) için, dil kullanıcısının doğruluk teorisi tarafından karakterize edilen bir anlayıştan çok, kullandığı dil açısından anlamsal bir teorisinin farkında olmasını, onu bilmesini gerektirir.

Weiss (2019, 315), Dummett’ın konuşmacıların semantik teoriyi nasıl kavradıklarını açıklamakla yükümlü olacak böylesi bir anlam teorisinin dil felsefesinde oynadığı merkezi rolü Frege’den öğrendiği kanaatindedir. Ancak Dummett kendi düşüncesinde kısmen Wittgensteinci olarak nitelendirilebilecek bir tutumla Frege’nin düşüncesinin merkezinde duran realizmi reddeder ve anlamlar söz konusu olduğunda, onların konuşmacının kamusal olarak erişilebilen bir alanda kullanımına bakarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünür. Nitekim doğrulukları ya da yanlışlıklarının belirlenmesi uygun olmayan birçok cümle vardır. Onun bu noktadaki tutumu, onları bilim dışı veya saçma olarak nitelemekten ziyade anlama yetimizi yeniden gözden geçirmek suretiyle onların içeriğini belirlemeye yöneliktir. Bu gözden geçirişte onu Frege’den ayıran en önemli husus, onun doğruluk koşullu bir anlam teorisi çizgisini tatmin edici bulmayarak dili, toplumsal pratiğin bir ürünü olarak ele almasıdır. Dummett’ın dile bu yaklaşımı, öncelikle onun Frege gibi ideal, evrensel ya da bilimsel bir dil kurma çabasından uzak olduğunu ortaya koyar. Ancak onun bu açıklama modeli çerçevesinde Lycan’ın (2022, 22) bir dile ilişkin felsefi bir incelemenin peşine düşmesini beklediği “bir işaret ya da ses dizisini anlamlı bir işaret ya da ses dizisi haline getiren şey nedir? Böyle bir işaret ya da ses dizisinin anlattığı özel şeyi anlatmasını olanaklı kılan nedir? İnsanların düzgün kurulmuş anlamlı sözleri anlamasını ve düzgün kurulmuş anlamlı sözler üretmesini mümkün kılan nedir?” gibi soruların peşine düşmesi, onun da bilimsel olmasa da yine de güvenilir bilgiler ortaya konulabileceğine yönelik bir düşünceye sahip olduğunu da ortaya koyar. Onun dil felsefesinin yöntemini bir anlam teorisi inşa etme yöntemi olarak belirlemiş olması da bu sebeptendir. Bu düşünce, onun dil felsefesine kendine özgü karakterini verecek önemli bir çıkış noktasıdır da. Nitekim Dummett’ı ele aldığımız kısımda, onun dilin kamusalılığına dair düşüncelerini ortaya koyarken, bir yönüyle de tam zıt kutbu gibi görünen Frege’ye bağlı kalmasını sağlayacak düşüncelerin, bu çıkış noktasıyla yakından ilişkili olacağını da göreceğiz.

Çalışmamız bu bağlamda yirminci yüzyıl dil felsefesi üzerinde önemli etkilere sahip olan Frege ile onlardan biri olan Dummett'in ortaya koydukları anlam teorilerinin örtüşen yönlerinden çok birbirlerine ters düştüklerini söylemenin mümkün görüldüğü bir yönü mercek altına alacaktır. Yukarıda genel bir şema olarak sunduğumuz görüşler kapsamında, Frege'nin ortaya koyduğu anlam teorisinde anlama yüklenen "nesnel" karakter konusundaki açıklamaları ile Dummett'in anlamın kullanım olduğu yönündeki görüşünü yansıtan anlamın "kamusallığı" yönündeki belirlemeleri, dolayısıyla çalışmamızın ana ilgisini oluşturacaktır. Çalışmamız boyunca, bu iki düşünürün, anlamın nesnelliği ve kamusalılığına dair düşünceleri üzerinde yoğunlaşırken, Dummett'in ortaya koyacağı anlam teorisinin hangi yönlerden Fregeci bir karakter sergilediğini, doğruluk koşullu teorileri hangi hususlarda eksik bularak kamusalılık gereksinimlerini de karşılama gereken bir anlam teorisine başvurma ihtiyacı duyduğunu da art alanda görmeye çalışacağız.

1. Frege'de Anlamın Nesnelliği

Gottlob Frege (1848-1925), bugün sahip olduğu ünü dil filozofu olmasından ziyade, bir matematikçi, hatta bir matematik filozofu ve mantıkçı olarak kazanmıştır. Nitekim o, aritmetiği mantığa indirgemek ve böylece ona sağlam temeller kazandırmak üzere niceleme mantığını geliştirerek modern mantığın kurucusu olmuştur. İşte onun dille olan teması da burada başlar. Frege niceleme mantığını oluştururken, dilin nasıl işlediği sorunsalı ile de yüzleşmek ve bu konuya da açıklık kazandırmak zorunda kalmış görünür. Onun bu sorunsalla yüzleşmesi, yirminci yüzyıl dil felsefesi üzerinde bir milat niteliğindedir. Çünkü Frege, bu yüzyılda ortaya çıkmış analitik geleneğin dil felsefesine yönelmesinde önemli bir ilham kaynağıdır. Dolayısıyla bu geleneğin içerisindeki dil felsefesi akımının temellerini atmış bir düşünürdür. Bu bakımdan onun yirminci yüzyıl analitik felsefesi ve dil felsefesi üzerinde derin bir etkiye sahip olan tartışmasız tarihin en büyük düşünürlerinden biri olduğu ifade edilebilir. Öyle ki Denkel (1989, 24), Frege'nin dili ve anlamı merkezi kılmasını, Descartes'ın bilgi sorununu merkezi kılmasına benzetir. Frege'nin sadece kendi dönemini değil, tüm yirminci yüzyıl felsefesini "dile dönüş" anlamında motive etmiş olduğunun düşünülmesi de bu sebeptir.

Frege yukarıda da ifade edildiği üzere, her şeyden önce bir matematikçidir ve birincil ilgisi de aritmetiğin temelleri üzerinedir. Bundan ötürü onun asıl yönelimi ve çabası, özellikle *Begriffsschrift* (1879) ve *Grundlagen*'de (1884) matematiksel önermelerin sağladığı kanıt sunumunu gerçekleştirmek için herhangi bir matematiksel önermenin çerçevlenebileceği sembolik bir dil icat etmektir (Jamil 2010, 152). Frege'nin bundaki amacı, bu türden cümlelerin yapısını betimleyerek, onlara atanan doğruluk değerlerini ve bu cümleleri anlamak için kullanılan çıkarım kurallarının da gerekçelendirilebileceği yolları doğrulamaktır. Frege giriştiği bu mantıkçı proje doğrultusunda, bu iki eserin ardından kaleme aldığı *Grundgesetze der Arithmetik*'te (Aritmetiğin Temel Yasaları) (1893) matematiksel denklemlerin doğası konusundaki duruşunu kısmen de olsa destekleyecek bir terminoloji kurmayı başarmıştır. Böylece örneğin "5×2" gibi bir matematiksel ifadenin temsil ettiği gerçek sayı ile bu sayının belirlenme veya seçilme biçimi arasında bir ayırım yapabilmiştir. Burada ifadenin temsil ettiği gerçek sayıya işaret etmek için "Bedeutung" (Gönderge), sayının belirlenme veya seçilme biçimine işaret etmek için de "Sinn" (manâ) terimlerini devreye sokar. Matematiksel denklemlerin doğasını açık kılmak üzere kullanılan bu iki terim sonrasında Frege'nin "*Über Sinn ve Bedeutung*" u kaleme almasıyla sadece matematiksel ifadeler için değil, (belli özelliklere sahip) tüm dilsel ifadeler için geçerli olacak şekilde genişletilerek anlam teorisinin temel yapı taşları olurlar. Frege'nin dil felsefesine yaptığı bu eşsiz katkının giriştiği dil analizindeki önemi muazzamdır. Dummett da (1981, 81), Frege'nin üstlendiği dil analizinin işlevini şu şekilde açıklar:

“Frege’nin üstlendiği dil analizi, dilin işleyişinin analizini içeriyordu. Frege, sembolik dilin cümlelerinin bütününe bir tanımlamasını bulmakla ya da kullanmayı uygun gördüğü çıkarım kurallarının yalnızca bir gerekçesini bulmakla yetinmedi. Dahası bu dilin cümle yapısının tanımına, onların doğruluk değerlerinin nasıl belirlendiği ve ortaya konulan çıkarım kurallarının, doğruluk değerlerinin atanmasını yöneten kurallar tarafından gerçekleştirildiğinin bir açıklaması da eşlik etti.”

İşte Frege’nin üstlendiği bu dil analizinde, anlam teorisindeki semantik özelliklerle yakından ilişkili olan “Sinn” (mana) ve “Bedeutung” (gönderge) terimleri merkezi bir rol üstlenecektir. Jamil’in de (2010, 152) belirttiği gibi, Frege’nin bu yeni keşfi, bir yandan onun matematik önermeler hakkında olan teorisini daha makul ve açık hale getirirken, bir yandan da onun ne tür bir analizle çalıştığını da daha da görünür bir hale getirdiği için önemlidir. Çünkü onun önerdiği şekliyle anlam teorisinin üstlendiği bu dil analizi, “Sokrates filozoftur.” gibi atomik cümleleri kendisine merkez alır ve onların doğruluk değerlerinin belirlenebileceği bir anlayışa yönelir. Frege, bu türden atomik cümlelere yönelik ilgisinde cümle ile parçalarının ilişkisini, bu parçaların anlamlı olmasının ne olduğunu ve bu parçaların nasıl olup da bir araya gelebildiğini kendi keşfi olan ve temelde özel adlara, kavram terimlerine uygulanabilir olan *mana* ve *gönderge* kavramlarına başvurmak suretiyle ortaya koymaya çalışır.

İşte biz de bu bölümde Frege’ye yönelik çizmiş olduğumuz bu genel tabloda özel olarak onun dilsel anlamları kendilerine özgü varlıklar olarak tasarlayarak, onları fiziksel ve psikolojik öğelerden ayrı tutmasının ve böylece de onları zihinden bağımsız, nesnel olan üçüncü bir gerçeklik alanına taşımasının önünü açan yönle ilgili olacağız. Daha spesifik bir şekilde ifade edecek olursak, onun anlam teorisinde özel olarak adlar ve kavram terimlerinin “gönderge” yönüne yönelerek, onların dış gerçekliğe olan bağına kuracak olan bu terimin, onların bir “anlam” taşıyıcısı olma özellikleriyle olan ilgisini açık kılmaya çalışacağımızı belirtebiliriz. Bu çabada elbette ki Frege’nin kendi yolunu izleyeceğiz. Dolayısıyla Frege’de dilin taşıdığı “nesnellik” karakterinin neyi ifade ettiğini anlamak üzere, öncelikle onda özel ad ve kavram terimlerinin taşıdığı anlamın gönderge ile olan ilişkisini, ardından da onun bu ilişkiyi aydınlattığı teorisini cümlelerin göndermesinin nasıl gerçekleşmekte olduğu konusuna ne şekilde genelleştirdiğini anlamaya ve açık kılmaya çalışacağız.

1.1. Özel Ad ve Kavram Terimlerinde “Gönderge” ve “Mana” Ayrımı

Frege’nin matematiksel ifadeler yanında *mana* ve *gönderge* kavramlarını tüm dilsel ifadeler için geçerli olacak şekilde kullanımına “*Über Sinn un Bedeutung*” adlı eserinde rastlanılır. Frege bu eserden önce *Grundgesetze*’de matematikte “ $4 \times 2 = 11 - 23$ ” gibi bir denklemde “=” ifadesinin, zayıf bir “eşitlik” biçiminden ziyade özdeşliği ifade ettiği görüşünü zaten “gönderge” ve “mana” terimlerini devreye sokmak suretiyle açıklama yoluna gitmiş, burada hem “ 4×2 ” hem de “ $11 - 3$ ” ifadelerinin bir ve aynı şeyi, yani “8” sayısını ifade ettiğini belirterek, bu duruma bu tek varlığın, yani 8’in iki farklı ifade tarafından belirlenişi / sunulumu olarak dikkat çekmiştir (Klement 2002, 9). Buna göre Frege, “ 4×2 ” gibi matematiksel bir ifadede bu ifadenin temsil ettiği gerçek sayıya “gönderge” (Bedeutung) olarak, bu sayının belirlenme/seçilme biçimine de “mana” (Sinn) olarak işaret eder. Matematiksel ifadeler için geçerli kılınan ve matematiksel özdeşliği tanımlamak üzere kullanılan bu terimler, onun “*Über Sinn und Bedeutung*” adlı eseriyle birlikte ilk defa tüm dilsel ifadeler için geçerli kılınacak şekilde genişletilir ve “sabah yıldızı” ve “akşam yıldızı” örnekleri üzerinden bir anlatımla açık kılınır (Frege 2022a, 40). Frege’ye göre bu ifadelerin her ikisi de Venüs gezegenine atıfta bulunmakla beraber, her ikisi de sahip oldukları farklı özellikler kapsamında bunu gerçekleştirirler. Böylece Frege, manası farklı olan iki ismin aynı göndergeye

sahip olduğunu keşfettiğimizi düşünür. Aynı göndergeye sahiptirler çünkü aynı nesneyi temsil ederler, farklı manaya sahiptirler çünkü her durumda nesne farklı bir şekilde sunulur. Burada bir nesnenin kendisini birden fazla farklı şekilde sunabileceği düşüncesinden hareket eden Frege, nesnelere kendilerini bu farklı şekilde sunuş tarzlarına “mana” olarak işaret eder. Mana teriminin böylece “sunum şekli/kiyi” ya da “bilişsel içerik” olarak ifadenin gönderge yönüyle önemli bir ilişki içinde olduğu görülür. Frege (2022a, 35), “özel adların göndergesi, mensubu olduğu dili veya nitelermeler bütününe yeterince tanıyan herkesçe kavrandığını” düşündüğünden, bu iki özdeş terimin de nihayetinde “aynı anlama sahip olmaya götürüleceği (Jamil 2010, 158)” düşünülebilir. Burada söz konusu olan, iki terimin aynı göndergeye farklı rotalardan varmasıdır. Platts'a (1979, 135) göre, betimleyici içerik olarak mana, burada herhangi bir konuşmacı tarafından anlaşılacak olduğundan ya da bilineceğinden en azından “kısmen” anlamın bir parçası olarak kabul edilmelidir. Platts'ın burada manayı anlamın sadece “kısmi” bir parçası olarak görmesi, Frege'nin (2022a, 36), “(...) manayı kavramakla, anlama da keskinleşmiş sahip olunmamaktadır. Sözcükleri olağan şekilde kullanınca bahsedilmek istenen, göndergeleridir.” şeklindeki açıklamalarının bir uzantısıdır. Bu hususta dikkat edilmesi gereken, bir özel adın yerine geçen, doğru gramerle teşkil edilmiş bir ifadenin daima bir manaya sahip olduğu, fakat bundan mananın her zaman bir göndergeye sahip olacağı sonucunun çıkarılamayacağıdır. Bu noktada Frege'nin işaretlerin gönderge ve manaları ile ime bağlı tasavvurları arasında gözettiği farka dikkat yöneltmek gerekir. Frege (2022a, 37) şöyle demektedir:

“Bir imin göndergesi duyularla idrak edilebilecek bir nesneyse o ime dair tasavvurum, sahip olduğum duyu izlenimlerim ve uyguladığım hem iç hem dış faaliyetlerin hatıralarından oluşan bir iç resimdir.”

Buna göre, aynı manaya bağlı da olsa tasavvurların subjektif olduğuna dikkat etmek gerekir. Bundan ötürü tasavvurlar, birçoklarının ortak malı olabilen imin manasından da ayrı bir özellik sergilerler. Bununla birlikte, bir şeye ilişkin bağlayış tarzındaki yani tasavvurdaki bu farklılık yetkin bir dil kullanıcısının bu iki farklı tasavvurdan aynı manayı kavramalarına engel de olmayacaktır. Frege'nin (2022a, 38) bu bağlamda bir özel adın anlamına dair temel belirlemesi şu şekildedir:

“Bir özel adın göndergesi imlediğimiz nesnenin kendidir, bu sırada sahip olduğumuz tasavvur tamamıyla subjektiftir, arada yer alan ise tasavvurdaki sübjektifliği yitirmekle birlikte artık nesnenin kendisi de olmayan manadır.”

Burada Frege'nin sözcük, ifade ve cümle bütünlüklerinin çeşitliliğinde tasavvur, mana ve gönderge olmak üzere üç kademededen bahsettiği ve onlara dair tasavvur ile manada bir farkın söz konusu olabileceğinden göndergeden kaynaklı böylesi bir farkın olma olasılığının söz konusu olamayacağına, olsa da bunun düşük bir ihtimal olduğuna dikkat çektiği açıktır. Bununla birlikte, onun bu ayırmada özel ad'a yüklediği anlamın çerçevesi de şu şekilde çizilir:

“Özel ad (sözcük, im, im bağlantısı, ifade) kendi manasını ifade eder, kendi göndergesi anlamına gelir veya kendi göndergesini imler. İmle ifade ettiğimiz, imin manası, imlediğimizse göndergesidir (Frege, 2022a, 39).”

Frege bu ifadesiyle hem öz ad tanımını hem de gönderge ve mana arasında gözettiği farkı açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Onun burada gönderge ve mana arasında ortaya koyduğu farkın bir diğer önemli yanı da onun özdeşlik bilmececi olarak bilinen sorunun üstesinden gelmesini sağlamış olmasıyla ilgilidir. Ancak kanaatimizce asıl önemli olan, bu sorunun üstesinden gelirken onun bu iki terime ilişkin belirlemelerini güçlendirmesi ve bu belirlemiden hareketle bu teoriyi sonrasında cümlenin anlamına uygulamaya hazır hale getirecek sonuçlar da çıkarmış olmasıdır.

Burada Klement'in (2002, 10) verdiği aydınlatıcı örnek üzerinden giderek hem bu özdeşlik bilimcesinin ne olduğunu hem de Frege'nin çözümünü anlamaya çalışalım. Burada bize verilen iki iddiaya bakmakla başlayalım:

- (1) Sabah Yıldızı = Sabah Yıldızı
- (2) Sabah Yıldızı = Akşam Yıldızı

Bu bildirimlerin ikisini de doğru kabul ettiğimizde, ilkinin bir totoloji olarak, a priori bilinebilir bir karakterde olduğu açıktır. Dolayısıyla bu bildirim, sözü edilen şeyin sözü edilen şeyle özdeş olduğunu, eş deyişle sözü edilen şeyin kendisiyle özdeş olduğunu söylemesi ve artı bir şey bildirmemesinden ötürü sıradan bir bildirimdir de. Oysa ikinci bildirimde bakıldığında Sabah Yıldızı'nın Akşam Yıldızı olması astronomlar tarafından sonradan keşfedilen bir durummuş gibi görünmektedir. Bununla birlikte, eğer "Sabah Yıldızı", "Akşam Yıldızı" ile aynı anlama geliyorsa, o zaman iki ifade de aynı anlama sahipmiş gibi görünür. Bu durumda da her ikisinin de bir şeyin kendisiyle özdeşlik ilişkisi içerdiği söylenebilir. Ancak bu durumda da ikinci bildirimden neden bilgilendirici bir yöne sahipken, ilkinin böyle bir yöne sahip olmadığını açıklamak zorlaşır. İşte tam da bu noktada Frege'nin gönderge ve mana ayrımını devreye sokarak bu güçlüğün üstesinden geldiği görülür. Burada "Sabah Yıldızı" ile "Akşam Yıldızı"nın göndergesi aynı olduğu için, bu nesnenin kendisiyle olan özdeşlik ilişkisini ortaya koymasından ötürü her iki ifade için de "doğru"dur denilebilir. Ancak bu ifadelerin manalarına yöneldiğimizde ve onların farklı olduğu dikkate alındığında ilk bildirimdeki nesnenin bize iki kez sunulduğunu ve ikincisinde ise farklı şekilde sunulduğunu görürüz. İkinci bildirimde öğrendiğimiz bir şey vardır: "Sabah Yıldızı aynı zamanda Akşam Yıldızı olarak bildiğimiz şeyin kendisidir." O halde şu sonucu çıkarmak gerekir: Bir özdeşlik bildiriminin doğruluğu yalnızca ifade bileşenlerinin göndergesini gözetirken, böyle bir ifadenin taşıdığı bilgi, yani bilgiselliği ek olarak bu göndergenin belirlenme / sunulma biçimini, bu da demektir ki ifade bileşenlerinin aynı zamanda mana'sını da gözetmek durumundadır.

Frege'nin yapmış olduğu bu çözümleme ile ifadenin taşıdığı bilgiselliğe işaret etmesi, onun mana ve gönderge teorisinin cümle boyutuna taşınarak bu söz konusu bilgiselliğin doğruluk boyutuyla tartışılmaya başlandığı yeni bir düşünme şekline dönüşür.

1.2. Cümlede "Gönderge" ve "Mana" Ayrımı

Frege, ilk etapta *mana* ve *gönderge* ayrımını yalnızca bazı nesnelere adlandıran ifadeler için geçerli olacak şekilde kullanırken, onlardaki bilgisellik özelliğini dikkate aldığı noktada bu teoriyi aynı özelliğin taşıyıcısı olan cümle boyutuna taşıyarak bu ayrımın onlarda nasıl iş gördüğü üzerine düşünmeye başlamış görünür. Dummett'in da (1981a, 7) dikkat çektiği gibi, Frege *Grundlagen*'den sonraki yazılarında cümleyi kendine özgü olduğu içinde değerlendirmekten vazgeçer ve onları karmaşık tekil terimler olarak görmeye başlar. Bu ise, yukarıda da işaret edildiği gibi "mana" ve "gönderge" ayrımının işlevselliğinin netleşip güçlendiği noktada gerçekleşir.

Böylece özel ad olarak işaret ettiği ifade, sözcük ve imlere özgü olarak ele aldığı mana ve gönderge ayrımını cümle boyutuna taşıyarak değerlendirmeye girişen Frege (2022a, 40), öncelikle cümleye/önermeye² dair şu belirlenimi yapmakla başlar: "...önermeler düşünce içerir."

² Tam da bu noktada Klement'in (2002, 10) izinden giderek "önerme" (proposition) ifadesi ile ilgili bir uyarıda bulunmak gerekir: "İngilizce konuşulan felsefi geleneklerde bu sözcük, kimi durumlarda önemli ontolojik varsayımlar içeren çeşitli şekillerde kullanılır. Bu ontolojik varsayımlar Frege'de okunmamalıdır." Bu düşüncesinden hareketle Klement (2002) kendi eserinde Frege'nin Satz olarak ortaya koyduğu ifadeyi, sadece "dilin bir parçası, eksiksiz fakat güçlü bir ontolojik statü taşımayan bir bildirim cümlesi" olmasından kaynaklı olarak "cümle" veya "ifade" olarak

Tam da bu ifadenin ardından şu soruyu sormakla devam eder: “Peki bu düşünce, önermenin manası mı yoksa göndergesi mi sayılmalıdır? (Frege 2022a, 40). Frege bu soruya tereddütsüz bir şekilde “manası” olarak yanıt vermiş olsa da emin olduğu bir konu daha vardır, ki o da anlamda ayrıca doğruluk da aradığımızdır. Dolayısıyla Frege (2022a, 40), anlam arayışında olan birinin, “cümlelerin manasıyla yetinmeyip göndergesini de” sormaya meyilli olduğunu düşünür. Cümlelerin bildirdiği düşüncenin taşıdığı mananın yanı sıra ona bir gönderge atfetme isteğimiz, tamamıyla doğruluk değerinin önemsenmesinden ileri gelir. Bu bakımdan, düşüncenin anlam arayışında yeterli gelmemesi, mananın kendini doğrulayacak bir göndergeye duyduğu ihtiyaçtan kaynaklanır.

Kavram Yazısı'na yazdığı önsözde “bütün büyük bilimsel ilerlemeleri ve tüm önemli bilimsel gelişmelerin kökeni, yöntemlerin iyileştirilmesine dayanmaktadır (Frege, 2019, 23)” diyen Frege, bu düşüncesi paralelinde bilişselliğe verdiği önem ve doğruyu bulma motivasyonu ile kendi mana ve gönderge anlayışını cümleye uygulayarak böylece cümlelerin ilettiği düşüncenin taşıdığı bilginin doğruluk koşullarının ne olması gerektiği konusu üzerine eğilmektedir. Kuşkusuz bundaki amacı, bilimsel ilerlemede dilin üstlendiği rolü güçlendirmektir. Nitekim Frege'nin bir filozof olarak (2019, 25) amaçlarından biri de şudur:

“(…) dilin kullanımına dayalı olarak kavramların bağlantılarında oluşan yanlışları ifşa ederek, düşünceleri/ideleri başlı başına dilsel ifade biçimlerinin yapısını ona bağlayan özgür kılarak, sözcüklerin yapısal zihin üzerindeki hakimiyetini kırmak (...)”

Bundan ötürü onun her yalın cümleyi bir özel ad olarak ele alması oldukça anlaşılabilir. Çünkü Frege'ye göre, bir cümlelerin anlamı onun doğruluk değeri olmalıdır. Bundan ötürü de

“Sözcüklerin anlamının önemsendiği her yalın önerme (cümle) özel ad sayılmalı, eğer mevcutsa anlamı da doğru veya yanlış olmalıdır (Frege 2022a, 42).”

Böylece açıkça görülebileceği gibi Frege, bir cümlelerin anlamı için o cümlede geçen sözcüklere bakmayı önermekte, bu sözcüklerin, yani özel adların veya kavram terimlerinin belli bir göndergeye sahip olup olmadıklarına bakarak onların doğruluk değerlerini belirlemeye yönelik bir yol izlemektedir. Frege'nin (2022a, 40) verdiği şu örneğe bakalım: “Odysseus mışıl mışıl uyurken İthaka'da kıyıya indirildi.” Bu cümlelerin bir manası olduğu açıktır. Ancak Frege, manası olan bu cümlede geçen Odysseus adına baktığında onun belli bir göndergeye sahip olmamasından ötürü, cümlelerin tamamını anlamdan yoksun kıldığı düşüncesindedir. Ona göre buradaki sorun, bu cümleyi doğru veya yanlış olarak nitelendirecek olan birinin, “Odysseus” ismine bir manadan başka bir de gönderge atfedebileceğidir. Çünkü, cümlede gerçekleşen eylemi, yani yüklemi gerçekleştiren birine ihtiyaç duyulmakta, bu da o ismin göndergesiyle, yani bir insan olarak tasavvur edilen Odysseus'la ilişkilendirilmektedir. Ancak bu cümlelerin doğru veya yanlış kabul edilebilmesi için, “Odysseus” adının bir göndergeye sahip olmasının zorunlu olduğu dikkate alındığında, Odysseus gibi hayali bir karakterin içinde geçtiği bir cümlelerin her ne kadar bir manaya sahip görünse de bir anlama sahip olduğunu söylemek mümkün de görünmemektedir.

Frege, böylece bir cümlelerin göndergesinin aynı zamanda onun doğruluk değeri olduğunu kabul ettiğinde, onun doğruluk değeri hakkında konuşmayı mümkün kılan düşüncesinin ne

çevirmeyi uygun bulur. Biz de onun bu haklı uyarısı temelinde, bu ifadeyi önermenin kendisinin de özünde bir cümle olmasından hareketle genelde “cümle” olarak karşılayacağız. Ancak Frege'nin başvurulan Türkçeye çevrilmiş eserinde ifade “önerme” olarak karşılandığından ve bu da yapılan uyarı temelinde artık anlamsal açıdan bir sorun da teşkil etmeyeceğinden, çeviriye başvurulan kısım ve alıntılarda bu haliyle kullanılacaktır.

olduğu da önem kazanır. Bu noktada Frege'nin *Kavram ve Nesneye Dair* başlıklı yazısında (2022b, 61-77) nesnelere ile kavram arasında bir ayrıma gittiğine ayrıca dikkat etmek gerekir. Frege (2022b) bu hususta özetle, kavramların doymamış ifadelerle ve nesnelere ise doymuş ifadelerle temsil edilmekte olduğu düşüncesinden hareket etmekte ve cümlelerin de tıpkı isimler gibi doymuş ifadeler içermesi gerektiğini ve bu bakımdan da onların nesnelere temsil etmek zorunda olduklarını düşünmektedir.

Öte yandan bu noktada dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de Frege'nin (2022a, 42-43) düşüncesinin doğruyla ilişkisini öznenin yüklemle olan ilişkisi gibi görmekte olduğudur. Verdiği örnekte de açık olduğu üzere, özne konumundaki "Odysseus"un, "indirildi" yüklemi ile birbirine eklenmesinde ortaya çıkan şey daima düşüncedir. Ona göre, "manadan asla göndergeye, düşünceden asla doğruluk değerine ulaşılmaz (Frege 2022a, 43)." Bu, gönderge olmaksızın, yani adın imlediği bir nesne olmaksızın bizim doğruluk değerinden muaf olacağımız anlamına gelir. Bunu anlayarak onaylamanın bir yolu da önermenin bir ögesini aynı göndergeye fakat farklı manaya gelen bir ifadeyle yer değiştirerek, onun doğruluk değerinin değişmeden kaldığını görmekten geçer.

Jamil (2010, 159), Frege'nin cümlelerin anlamı üzerine düşüncelerini dikkate alarak, onun bu yöndeki açıklamalarını "özel bir addan oluşan bir cümle aracılığıyla bir iletişim sistemi sunma"ya yönelik bir girişim olarak değerlendirir. Ancak Jamil'in bu ileri sürümü tartışmaya açık görünmektedir. Özellikle de Frege'nin cümle anlamında göndergeye verdiği öncelik, cümledeki asıl ilgisinin gönderge ile ilişkilendirdiği doğruluk değerine yönelik olduğu ve bu doğruluk değerinin de cümlelerin anlamı olarak belirlendiği dikkate alındığında. Buradan hareketle Frege'nin özel olarak bir iletişim sistemi ortaya koymaktan çok, doğruluk temelli bir bilim dili kurmaya yönelik bir çabanın içinde olduğunu söylemek, kanaatimizce daha makul bir ileri sürüm olarak durmaktadır. Ancak bu kabulün, Frege için de anlamın, düşünmeyi ve iletişimi olanaklı kılan en temel unsur olduğunu inkâr etmek anlamına gelmeyeceğinin de altını çizmek gerekir. Frege'nin anlamı, Locke gibi insanın zihinsel süreçleriyle açıklama yoluna gitmeyişi, anlamı gönderge yönüyle gerçek ve nesnel dünyanın bir parçası kılışını, bir yönüyle de anlamda sübjektifliğin yaratacağı kargaşanın önünü alarak iletişimi hem mümkün hem de daha sağlıklı kılmak yönündeki bir amaçla da yakından ilişkilidir. Bu bağlamda olmak üzere, Frege'de anlamı, onun iki yönünden biri olan göndergeye yaptığı vurgu temelinde hem nesnellik karakterinin ağırlık taşıyacağı bilimsel, ideal ve evrensel bir dile duyduğu arzuyu gözeterek hem de bunun yanı sıra Frege'nin bu amacından bağımsız fakat onun için de aynı ölçüde geçerli olacak bir şekilde, amacı sağlıklı bir iletişimi mümkün kılmak olan dil açısından da kavramaya yöneldiğimizde, Denkel'in önerisi bizim için de en makul öneri olarak durmakta. Frege'de anlamın her ne kadar gönderge ile ilişkilendirilmesi bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktaysa da dilin düşünce ile olan kopmaz ilişkisini gözettiğimizde ve düşüncesinin onda anlamın mana yönü olarak karşılandığı dikkate alındığında onda anlamı, Denkel'in (1989, 32) ifadeleriyle şu şekilde kavrayabileceğimizi düşünmekteyiz: "öznel olmayan, ama nesnenin kendisi de olmayan öznelarası bir şey olarak".

Bu hususta Frege'nin *Posthumous Writings*'te (1979) nesnellığı şu şekilde açıklayarak, nesnel olana gerçeklikten ayrı bir konum atfettiğine dikkat etmek gerekir:

"Nesnellik, bütün rasyonel varlıklar, onu kavrama kapasitesine sahip olan herkes için tam olarak aynı olan şeydir (Frege 1979, 7). (...)

Nesnel olanı, dokunabilir, uzaysal veya fiili gerçek olandan (Wirklichen) ayırıyorum. Yeryüzünün ekseni, Güneş Sisteminin kütle merkezi nesnel değildir, ancak bunlara Yeryüzünün kendisi gibi gerçek diyemem (Frege, 1979, 119)"

Frege'nin bu yöndeki açıklamaları gereği, nesnelliği rasyonel varlıklar olan özneler için erişilebilir bir şey olarak düşündüğü, onu özneler arası kıldığı açıktır. Öte yandan Frege'nin nesnelliği gerçeklikten ayırmasının bir diğer önemli sonucu da onun düşünceye nesnellik atfedebilmesi ve insanın bu nesnelliği kavramasının önünü açmış olmasıdır. Frege (1979, 122) şöyle demektedir:

“Nesnellik doğaldır ki ruhumuzun etkilenimi olarak tümüyle öznel olan duyu izlenimlerine dayandırılmaz, görebildiğim kadarıyla yalnızca akla dayandırılabilir.”

Frege'nin nesnellik ve nesnel olana dair bu belirlenimleri ışığında onda düşünceleri, içsel zihinsel haller olarak değil, fakat iletişim içerisinde özneler arasında paylaşılabilir, erişilebilir şeyler olarak düşünmek mümkün hale gelmektedir. Böylece farklı insanlar tarafından da kavranması mümkün kılınan düşüncelerin dolayısıyla en önemli özelliklerinden biri, özneler arası olma özelliğine sahip olmaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu, Salerno'nun da (2011, 64) dikkat çektiği gibi, Frege'de düşüncelerin zihinden bağımsız olmasıyla, yani var olmalarının düşünmeye bağlı olmamasıyla yakından ilişkilidir. Nitekim bunun ortaya koyduğu sonuç, düşünme ediminin öznel, düşüncenin kendisinin ise nesnel olmasıdır. Frege'nin bu düşünümü dolayımında iki şeyi netleştirmek istediği açıktır: Düşünceyi bireysel düşünme ediminden ayrı ele alarak, düşünme edimini bireye özgü kılmak; öte yandan da düşüncenin diğer insanlar tarafından kavranılabilir olmasının tatminkâr bir açıklamasını vermek. Dolayısıyla Frege'de anlamın nesnellik yönünün, dış dünya ile kurduğu ilişki boyutunda ayrıca özneler arası bir ilişkiyi de kapsayacak şekilde düşünülmüş olduğuna da ayrıca dikkat etmek gerekir. Bu açıklamaların onda anlamı, “öznel olmamakla beraber, nesnenin kendisi de olmayan özneler arası bir şey olarak” kavratmak yönünde kuvvetli bir istidat taşıdığıysa ortadadır.

Dummett'ta Anlamın Kamusalılığı

Döneminin önemli İngiliz filozoflarından biri olan Dummett, analitik felsefe tarihi, mantık, matematik, metafizik ve dil felsefesi alanlarında önemli çalışmalara sahiptir. Özellikle Frege üzerine yaptığı yorumlar, onun tarihsel çalışmaları arasında olağanüstü bir öneme sahiptir. Ancak bu çalışmanın önemi sadece analitik felsefe tarihine ışık tutmasında yatmaz. Onun dil felsefesine yaptığı özgün katkıları anlamının da yolu buradan geçer. Dolayısıyla Dummett'ın dil felsefesine yönelik bu özgün ve önemli katkısını anlamak için, onun Frege'nin teorisinde neleri kabul edip neleri reddettiğini anlamak hayli önemlidir.

Dummett, bütün bir analitik felsefe geleneğinin Frege'nin ortaya koyduğu düşünceyi incelemenin doğru yolunun dili çalışmak olduğu görüşüne dayandığını savunur. Bu, Dummett'ın, Frege'yi neden ötürü analitik felsefe geleneğinde dil felsefesinin yerini ve önemini belirgin kılan bir düşünür olarak gördüğünü de açık kılar. Bunun yanında Frege'den, “linguistik öğeler ve dünya arasındaki ilişkileri ayırtılandırın semantik bir teoriyi ve konuşmacıların bu semantik teoriyi nasıl kavradıklarını açıklayan bir anlam teorisinin dil felsefesinde oynadığı merkezi bir rolü (Weiss 2019, 315) öğrendiği de açıktır. Frege'nin sadece bir semantik teori değil, “realist” bir semantik teori ortaya koyduğunu düşünen Dummett, bu teorisinin, elinde bunu ayırt edici sağlam bir aracı olmasa da her cümleyi kesinlikle doğru veya yanlış olarak etiketlemeye çalışan bir motivasyonla iş gördüğünü savunur. Bu bakımdan Campbell (2007, 282), onun ortaya koyacağı semantik teorisinin, “anlamın doğruluk teorisi tarafından daha az iddialı olan bir tanımlamasına varmaktan çok, anlamda bir doğruluk teorisi savunucusunu uygun semantik açıklamayı, kabul etmeye götüreceği olan” bir amaca yönelik olarak işlediğini savunur. İşte bu uygun semantik açıklama Campbell'in (2007, 282), yine aynı yerde altını çizdiği gibi, “ifadelerin nasıl kullanılacağını açıklamak suretiyle anlamı açıklamaya yönelik olan” bir yaklaşımı temele alır. Dummett da (1976, 68-69) şöyle demektedir:

“Bir ifadenin anlamını kavramak, onun dildeki rolünü anlamaktır: Bu nedenle bir dil için bütünsel bir anlam teorisi, bir dil olarak dilin nasıl işlevsel olduğunu ortaya koyan bütünsel bir teoridir. (...) anlam teorisi bir anlama teorisidir; yani bir anlam teorisi, bir kişinin bir dili bildiğinde, yani o dilin cümle ve ifadelerinin anlamını bildiğinde neyi bildiğini ortaya koymak durumunda olan bir teoridir.”

Dummett bu bakımdan dil kullanımını rasyonel bir etkinlik olarak kavrar ve bu bakımdan da dil yeterliliğini bir bilgi biçimi, anlam teorisini de bu bilginin nesnesi olarak düşünür (Glüer 2012, 22). Dolayısıyla Glüer’e (2012, 23) göre, Dummett’ın dil teorisinin bir anlama teorisine duyduğu ihtiyaç, temelde dil kullanımının rasyonel yönüyle ilgili görünür.

Bunun yanında Dummett, Frege’nin ortaya koyduğu çalışmaları mantık açısından da son derece önemli bulur ve onun sağladığı açıklık ve kesinliğin başka bir teoride olmadığına dikkat çeker. Bu bağlamda Frege’nin mana ve gönderge üzerinden bir açıklama bulan anlam teorisini de ortaya koyduğu mantığın biçimsel sistemini gerekçelendirmek üzere kullandığını düşünür. Bu noktada dikkat çekilmesi gereken, Dummett’ın (1981a, 81-83) Frege’nin çalışmalarını doğal dilin anlambilimdeki tüm güncel çalışmaların temellerini sağlayan bir yapı olarak gördüğüdür. Bu, Frege’nin düşüncesinin, anlamın ve hakikatin doğası üzerine kaleme aldığı çeşitli makalelerin bir kısmını kapsamlı bir mantık incelemesi ile bir araya getirme çabasında bulunmuş olmasıyla da yakından ilişkilidir. Nitekim Dummett (1981b, 37), Frege’nin çalışmasının bu yönü için “mantığı” değil fakat “dil felsefesi” etiketini benimsediğini belirtir ve bunu da Frege’nin kendi mantığını kanıtlamak için, sayıların daha ilkel bir mantıksal sözcük dağarcığı aracılığıyla tanımlanabileceği ve aritmetik önermelerin kanıtlanabileceği ya da çürütülebileceği biçimsel bir dil yaratma amacı taşıyan ve böylece aritmetiğin tüm doğrularını tamamen mantıksal öncüllerden türetmeyi hedefleyen projesinin önemli bir yan ürünü olarak görür³. Dummett’ın Frege’nin düşünce, anlam ve hakikat üzerine yazdığı kimi metinleri kapsamlı bir mantık incelemesiyle birleştirme çabasını mantık olarak değil de “dil felsefesi” olarak tanımlaması, ayrıca onun mantığı çıkarım ilkelerinin incelenmesine ilişkin dar anlamda Aristotelesçi bir karakterde kullanmayı tercih etmesinden de kaynaklanır (1981b, 37). Ancak bu tercihin en önemli sebebi kuşkusuz ki, belirtildiği üzere, Dummett’ın (1981a, 81-83) Frege’nin bu yöndeki çalışmalarını doğal dilin anlambilimdeki tüm güncel çalışmaların temellerini sağlayan bir yapı olarak görmesiyle ilgilidir. Bundan ötürü Dummett’ın (1993, 7), Frege’nin filozofların “dilsel dönüş”e dair farkındalıklarında yarattığı etkiye vurguda bulunması ve onun bu yöndeki çalışmalarıyla bu filozofların “analitik filozoflar haline gelmesini doğal kıldığını” düşünmesi de oldukça anlaşılırdır. Dummett (1993, 4) Frege’nin çalışmalarının önünü açtığı şey olarak dilsel dönüşün şu iki önemli şeye vurgu yaptığını düşünmektedir:

“(...) birincisi, felsefi bir düşüncenin açıklamasına dilin felsefi bir açıklanması yoluyla ulaşılabileceği ve ikincisi, kapsamlı bir açıklamaya sadece bu şekilde ulaşılabileceğinin düşünülmesi.”

Ancak bununla birlikte Dummett, dilin kavramsal olmayan kısmının da bir açıklamasını içerecek doyurucu bir anlam teorisine ihtiyaç olduğunu düşündüğünden, Frege’nin anlamları şey’leştiren ve onları nesnel bir alana yerleştiren bu realist semantik teorisine karşı çıkar. Çünkü klasik hakikat kavramına dayanan böylesi bir anlam teorisinin, dil kullanıcılarının kendi dillerini

³ Dummett (1981b, 37), bu projenin iki önemli yan ürünü olduğunu düşünür. Bunlardan ilki, onun modern biçimsel mantığın kurucusu olarak da selamlanmasını sağlayan, 1879’da çoklu genelliği içeren ifadeleri işlemek için niceleyicileri devreye soktuğu “modern biçimsel mantık” iken, ikincisi de belirtildiği üzere, “dil felsefesi”dir.

kullanma becerilerini başarılı bir şekilde analiz edemeyeceğini düşünür. Bir başka ifade ile, Dummett'a göre bir cümlenin anlamı, eğer klasik hakikat kavramına bağlı kalırsa, cümlenin doğruluk koşullarıyla özdeşleştirilemez. Çünkü onun için kişinin bir cümlenin anlamını bilmesi, bu doğrulukla ilgili tanınmış becerilere sahip olmasıyla, bir başka ifade ile belirli epistemik kapasitelere sahip olmasıyla açıklanabilir bir husustur.

Weiss'in (2019, 315) da dikkat çektiği gibi, Dummett'ın Frege'nin bu realist tutumunu reddetmesi, kısmen "Wittgensteinci bir uygulama" (ikinci dönemine ilişkin) olarak düşünülebilir. Dummett, anlamların şeyleşmesine ve onların nesnel bir alana yerleştirilmesine karşı çıkarken, anlamların bildirişim alanındaki öznelarasılığının, yani erişilebilirliğinin dikkate alınması gerektiği düşüncesini merkeze alır ve bu yönde bir anlam teorisi geliştireceğinin sinyallerini verir. Böylece Frege'nin realist tutumuna karşı, anti-realist bir tutum takınan Dummett, her bildirim cümlesinin kesin olarak doğru veya yanlış olduğunun bir garantisinin olmadığını savunur. Burada Dummett'ın Frege'den farklı olarak, aritmetik, matematik ve mantığın dışında kalan gündelik dili dikkate alıyor olduğuna da ayrıca dikkat etmek gerekir. Bu bağlamda onun temel savunusu, bu farklı dillere ilişkin bazen realist tutumun bazen de anti-realist tutumun kendi açısından doğru görünebildiğidir. Bu bağlamda örneğin Dummett, kişinin aritmetik konusunda anti-realist, fakat geçmiş hakkında realist biri olabileceğini belirtir. Aynı kişinin ona göre illaki her durumda realist ya da anti-realist olması gerekmez.

Burada Dummett'ın bu ince ayırımını görmek, onu mantıkçı pozitivistlerden doğru bir şekilde ayırmak için büyük önem taşır. Nihayetinde o da Frege gibi, mantık ve matematik üzerine çalışmakta bu bağlamda da dikkat çektiğimiz gibi, onun kavramsal dile getirdiği açıklık ve kesinliği benimsemekte ve son derece de faydalı bulmaktadır. Ancak Dummett bu kabulleri doğrultusunda, mantıkçı pozitivistler gibi, metafiziksel iddiaların topyekûn reddedilmesi gerektiği sonucuna ulaşmaz. Bir başka ifade ile Dummett, felsefi ve metafiziksel önermelerin bir anlama sahip olmadığı düşüncesinde değildir. Felsefi ve metafizik önermelerin bir anlam içermekle birlikte bunun tam olarak anlaşılmasının nedenini, dilin gizemli bir yapıya sahip olmasında gören Dummett, onların sadece realist bir bakış açısıyla çözümlenmesinin mümkün olmadığı sonucuna varmış görünür. Dolayısıyla Dummett'ın önerisi, bu önerme bağlamından anlamın nasıl çıkarılmakta olduğunu anlamak üzere, anlama yetisinin (understanding) yeniden gözden geçirilmesidir. Bu önerisi doğrultusunda Dummett, anlamı, anlama yetisi üzerinden yeniden değerlendirme yoluna giderek felsefe, dil felsefesi ve semantik teori arasındaki ilişkileri de yeniden gözden geçirme fırsatı yakalamıştır. Dummett'ın izlediği bu yol, Frege'den hareketle semantik teori kavramını nasıl ele aldığını ve öte yandan da bu semantik teorisinin taşıması gereken özellikleri bakımından Wittgenstein'a ne şekilde öykündüğünü anlamayı mümkün kılan da bir yoldur. Dolayısıyla bizim de izleyeceğimiz bu yol, belirtilmesi gerekir ki, "anlamın kamusalılığı" düşüncesine vardırıran da bir yoldur.

1.1. Felsefe, Dil Felsefesi ve Semantik Teori Arasındaki İlişkiler

Dummett'ın dil felsefesine yönelik ilgisinin ana nedenini, onun *Truth and Other Enigmas* adlı eserinde dile getirdiği şu ifadesiyle anlamak gerekir: "Dil felsefesi, tüm diğer felsefelerin temelidir (1978, 442)". Dummett (1978, 458), dil felsefesini tüm diğer felsefelerin temeli sayarken, felsefenin amacını düşünce yapısını analiz etmek olarak konumlamakta; düşünce bilimini, düşüncenin psikolojik sürecinden ayırmak istemekte ve düşüncüyü analiz etmenin tek doğru yolunun, dilin analizinden geçtiğini belirtmektedir. Bu bakımdan Dummett, insan düşüncesini, bir anlamda da gerçekliğin insan zihninde ne şekilde temsil edildiğini anlayabilmek üzere dilin analizine, yani dil felsefesine yönelmiş görünür. Frege gibi özünde matematikçi olan Dummett'ın, düşünce içeriğini psikolojik süreçlerden ayırarak, objektif yargılara bağlaması,

onların içerik analizinin ise onları dışsallaştıran dilin analizi ile mümkün olduğunu düşünmesi; anlam ve dilbilim arasında bir ilişki kurması, bu bağlamda düşünceye dilsel analiz yoluyla nüfuz edilmesi gerektiğini düşünmesi onun tamamıyla Fregeci damardan beslenen yönlerine karşılık gelir. Ancak hemen şunun da altı çizilmelidir ki, Dummett bu bağlamda her ne kadar Fregeci tezleri izlemiş görünse de bu tezlerin bir kısmını belli ölçülerde benimsemiş, bir kısmını ise reddederek yeni tezler ileri sürmekten de geri durmamıştır. Dummett'ın bu bağlamda Frege ile tam olarak uyduğu konular, dil felsefesinin bir ilk felsefe rolü oynaması gerektiği, bu anlamda da felsefenin amacının bir anlam teorisi ortaya koymak olduğu ve düşüncenin analizinin onu dışsallaştıran dilin analizi ile mümkün olduğudur. Dummett'a göre, örneğin, bir matematik felsefecisinin ya da bilim felsefecisinin, belirli bir alanda düşünceyi analiz etmek üzere dilin analizine yönelmesi kaçınılmazdır. Buna göre, onların dilin analizinden hareketle semantik bir teorileştirme üzerinde çalışmaları, kendi pratiklerini, bu ortaya koyacakları semantik teorinin genel prensipleri gereğince güvence altına alma arzuları ile ilgilidir. Bu bakımdan Dummett'ta, her felsefe disiplininin, özünde dil felsefesi ile ve bu bağlamda da semantik teori ile bir ilişki içerisinde olması neredeyse bir zorunluluk gereğidir. Dolayısıyla Dummett'ta dil felsefesi ve onun bir amacı olarak ortaya çıkan semantik teori, diğer tüm felsefi teşebbüslere ilişkin kuşatıcı bir rol oynamakla mükelleftir.

Öte yandan Dummett bu yöndeki bir teşebbüsün taşıyacağı zorlukların da farkındadır. Herhangi bir felsefe disiplini için böylesine bir kapsamlılık özelliğine sahip olması gereken semantik teorinin, bu disipline ilişkin tüm felsefi ilgimizi tüketebilmesi için öncelikle kendi özerkliğine sahip olması gerekir. Bu bakımdan buna uygun bir semantik teorinin, o alana ilişkin metafizik, ontolojik ve epistemolojik sorunlardan kendini bağımsız kılarak, onların üstünde olan tarafsız bir hakem olarak kendisini sunması beklenir. Bu bağlamda örneğin Frege, metafizik önermeleri baştan reddederek, yani onları anlamsız addederek, kendisini bu yöndeki bir problemten bağımsız kılmış görünür. Oysa Dummett, Frege'nin aksine metafizik önermelerin de bir anlam taşıdığını kabul ettiğinde, ortaya koyacağı semantik teorinin, kavramsal dilin dışında kalan kısmı için de bir açıklama getirme zorluğu ile yüz yüze kalmıştır.

Dummett bu zorluğun üstesinden gelmek üzere, dilbilimsel yaklaşımın metodolojik gücünden faydalanır ve birtakım temel argümanlar üzerinden kendi görüşünü açıklamaya yönelir. Bir düşüncenin sadece bazı zihinsel faaliyetler yoluyla ortaya çıkarılabileceğini düşünen Dummett (1991a, 323), bu bağlamda düşüncenin bir araca ihtiyaç duyduğunu belirtir. Fakat öte yandan ise düşüncenin, sadece bu zihinsel faaliyetlerle tanımlanamayacağını da kabul eder. Bu noktada, bir düşünceye ait belirli bir dilsel pratiğin, arka planda bu düşünceye dair oluşmuş geçmiş bir deneyimin olmasıyla mümkün olabileceğini ileri sürer. Burada dil yetimizi oluşturan arka plana vurgu yapan Dummett (1991a, 323), düşünceyi analiz etmenin tek yolunun, dili analiz etmekten geçtiğine yeniden vurgu yapar.

Dummett için semantik bir teorinin, bir dile özgü olan ifadelerin anlamlarının sistematik bir şekilde ortaya konulmasına karşılık geldiğine dikkat çekmiştik. Dummett dil felsefesinin temel problemini, dilsel anlamın doğası olarak belirlediği ve onu tüm felsefe disiplinleri üzerinde kuşatıcı bir disiplin olarak kavradığı için, bu doğrultuda öncelikle kendi semantik teorisini ortaya koyma girişiminde bulunur. Dummett için, bir anlam teorisi, bir dili anlayan herkesin sahip olduğu becerinin açıklanmasıdır. Dil kullanıcıları olarak sürekli daha önce hiç karşılaşmadığımız cümlelerle karşı karşıya kalmamıza rağmen Dummett, bu yeni cümlelerin anlamını kavramamızı sağlayan, haklarında örtük bilgi sahibi olduğumuz birtakım kurallar olması gerektiği düşüncesinden hareket eder ve bu düşüncesinde ise Davidson'ı takip eder.

Dummett ve Davidson arasındaki benzerliğe kısaca bakmak, bir anlam teorisinin, bir anlama (understanding) teorisine nasıl karşılık geldiğini anlamak açısından faydalı olacaktır. Dummett'ın

Davidson'ı onayladığı savı, bir anlam teorisinin, herhangi bir cümle için, o cümlenin doğru olduğu koşullar hakkında bir bilgi elde edebileceğimiz bir dizi kural sunması gerektiğidir. Buna göre, yabancı bir dilde karşılaşılan bir cümle örneğini düşündüğümüzde, örneğin kedi minderdeyse bu cümlenin doğru, kedi minderde değilse bu cümlenin yanlış olduğunu onaylayabiliyorsak, biz bu cümlenin şu anlama geldiğini biliyoruz demektir: “kedi minderin üzerinde.” Dummett, Davidson'ın ortaya koymuş olduğu böylesi bir semantik teori ile, bir dili konuşmayı bilen insanların, o dili konuştukları zaman sahip oldukları bilginin bir açıklamasını içerdiğini ve bunu da açıkça ortaya koyabildiğini düşünür. Bu çıkarımdan hareketle Dummett (1991b, 164), bunun bir anlam teorisi inşa etmek için sunulan en iyi öneri olduğu kanaatine ulaşır.

Bu semantik teori, görülebileceği gibi, dil pratiğinin doğasıyla sınırlı bir şekilde ortaya konulmakta ve anlam teorisi de burada kendisini bir sistematikleştirme çabası olarak sunmaktadır. Ancak Weiss'in da (2019, 322-323) dikkat çektiği gibi, bu anlam teorisi her ne kadar belli bir sistematikleştirme çabasının sonucu olarak karşımızdaysa da bu sistematikleştirmenin kendisinin ise, “kullanıcılar tarafından sunulan çeşitli anlam açıklamalarının sistemli bir şekilde düzenlenmesinden ibaret olacağını” da gözden kaçırmamak gerekir. Ayrıca bu noktada dikkat edilmesi gereken şeylerden biri de Dummett tarafından tercih edilen bir anlam teorisinin, bir cümlede hangi sözcüklerin kullanıldığını ve bunların bir araya getirilme sırasını gördüğümüzde, o cümlenin doğruluk koşullarını nasıl anladığımızı açıklayacak bir yeterlilikte de taşıması gerektiğidir.

Dummett, dolayısıyla bir anlam teorisi ortaya koyarken, dilin nasıl işlediğinin de bir açıklamasını yapmak gerektiği düşüncesinden hareket ederken, aynı zamanda bu teorisinin özünde bir anlama teorisine karşılık geldiğini ve sözcüklerin semantik niteliklerinin, dil kullanıcılarının onları nasıl anladığına göre belirlendiğini de tam olarak ortaya koyabilmeyi amaçlamış görünür. Ancak Dummett'in bu noktayla sınırlı kalmadığı da açıktır. Campbell, onun *Metafiziksel Mantıksal Temelleri* adlı eserinde ortaya koyduğu iki tür doğruluk koşullu anlam teorisi arasında yaptığı ayrıma dikkat çekerek, onun buradaki yönelimini şu şekilde açıklar:

“İlk olarak, bir teori, bileşenlerinin doğruluğu açısından karmaşık bir cümlenin doğruluğunun koşullarını belirtebilir. Bir Davidsoncu doğruluk teorisi tam olarak bunu yapar. Buna karşılık uygun bir semantik teori, karmaşık ifadenin doğruluğunun veya doğruluk eksikliğinin, bileşenlerinin doğruluğu veya bunun dışında olan başka bir şey tarafından nasıl belirlendiğini gösterir. Böyle bir semantik teorisinin basit örnekleri, önerme sabitlerinin sıradan doğruluk tablosunu açıklamalıdır. (...) ancak bu yaklaşım (Davidson'ın doğruluk teorisi) yıpratıcı bir saldırıya maruz kalır ve (Dummett tarafından) alternatif bir yaklaşım geliştirilir; bu yaklaşım ifadelerin nasıl kullanılacağını tanımlayarak anlamı açıklayan bir yaklaşımdır (Campbell, 2007, 282).⁴”

Böylece Dummett, dil yetisinin de bir açıklamasını verme amacı güden semantik teorisinde onun da eksikliklerini giderecek bir teori sunmaya yönelir. Çünkü buradaki sorun, Dummett (1991a, 13-15) için, Davidsoncu bir doğruluk teorisinin belirli dilsel yetileri verili olarak kabul etmesinin dışında, bu yetilerle ilgili söyleyebileceği bir şeyin olmamasıdır. Oysa Dummett bu hususta, anlam teorisinin bir görevinin de dil yetisinin bir açıklamasını vermek olduğunu düşünür ve bu bakımdan kendi teorisini aynı zamanda “sağlam⁵” (robust) da olacak şekilde kurmaya

⁴ Parantez içindeki ifadeler bana ait olup, alıntılanan kısma dair anlatımı anlaşılır kılmak için kullanılmıştır.

⁵ Dummett, bunu 1993'ten önceki eserlerinde *saftan* (full-blooded) terimi ile karşılamaktadır. Ancak örneğin *What is a Theory of Meaning?* makalesinin ilk basımında bu ifadeyi *full-blooded* olarak kullanmış olmasına rağmen, kitabın

yönelir. Peki nasıl?

Dummett'in teorisinin bir diğer önemli yönü, bir ifadenin anlamını açıklamada, dilin tamamını göz önüne almaktansa, ifade bulan/konuşulan küçük bir parçasına dayanmasıdır. Bu onun teorisinin holist değil, moleküler olduğunu gösterir. Weiss, onun anlam teorisinin moleküler yönünün en önemli özelliğine şu şekilde işaret eder:

“Moleküler pozisyonda teoriyi oluşturan cümlelerin seçimi, teorinin dilin cümleleri üzerine kısmi sıralamaya benzer bir şeyi (sistematığı) dayatmasını gerektirir (Weiss 2019, 327).”

Bu düşüncesi gereği Dummett'in dilin bir parçasının anlaşılmasını, o dilin sınırlandırılmış başka bir parçasının anlaşılmasına bağladığı görülür. Böylece teorisi açısından, bu sınırlı parçanın daha az karmaşık ve kısmen de olsa daha düzenli olarak görülebileceğini umar. Dummett'in teorisinin moleküler yönü onun teorisinin önemli belirleyicilerinden biridir. Bu yön özellikle dilsel anlamada gözettiği (sıralı) düzen gereği, anlam teorisini bir dilin öğrenilebilir olduğunu göstermede oldukça işlevseldir. Çünkü bu düzen dilin kullanımında dilin cümleleri üzerinde kısmi sıralamaya yakın bir şey dayatır. Bunun yanında belirtildiği gibi, karmaşık ifadelerin anlamını, parçaların anlamıyla açıklanabilir kılar ve bu güçlüğü giderir. Öte yandan Dummett (1993, 104), dil kullanımını “rasyonel bir faaliyet” olarak kavradığı için, dili kullananların da kullandıkları ifadeleri bilerek ve anlamlarına uygun şekilde kullanmaları gerektiğini düşünür. Bu iddiası gereği de anlamların araştırılabilir olması gerektiğini savunur. Bu ise onun üzerinde durduğu dil yetisinin sadece pratik bir kapasiteden ibaret olmayıp, aynı zamanda anlamların bilincinde olmayı gerektiren bir yetenek olduğunu da ortaya koyar.

Böylece Dummett'ta anlam teorisinin bu sistematikleştirilme çabasında semantik niteliklerin, dil kullanıcılarının onları nasıl anladığına bağlı olarak belirlendiği düşüncesini ve bu teorisinin dilin bütününe değil de küçük bir parçasının, yani konuşulan parçasının gözetilerek ortaya konulmasını dikkate almayı gerektirdiği ortaya çıkmış olur. Bu ise açık olduğu üzere bizi, anlamın dil kullanıcısı ile olması gereken sıkı ilişkisine bakmaya yöneltir.

1.2. Wittgenstein'in Etkisi: “Anlam, Kullanımdır”

Lycan (2022, 269), Dummett'ta anlamın dili konuşan ile olan sıkı ilişkisine dilin “dinamik yönü” olarak işaret eder. Dummett'in *What is a Theory of Meaning* adlı eserinde dilin bu yönüne ilişkin geliştirdiği ve Putnam ile ortak olarak paylaştığını düşündüğü bir kaygıyı ve bu kaygının onların kafalarında yarattığı soruyu ise Lycan şu şekilde ortaya koymaktadır:

“Bir tümcenin anlamı, kişinin o tümcenin ne anlama geldiğini bildiği şeydir. Ancak bir tümcenin ne anlama geldiğini bilmek, o tümceyi anlamaktan başka bir şey değildir. Anlamak ise bir ruh durumudur. (...) Peki bir tümce sadece kendi doğruluk koşulunu anlatıyorsa ve doğruluk koşulları genellikle tümcelerin ‘zihinde olmayan’ anlamında ‘geniş’ özellikleri, doğruluk koşullarının bilgisi de insanların göze çarpacak kadar geniş özelliği ise doğruluk koşulunun bilgisinin birinin davranışının üzerinde tek başına ne gibi bir etkisi olabilir? (Lycan 2022, 269)”

Burada açık olduğu üzere anlama hususuyla ilgili olarak vurgulanmak istenen, Dummett'in anlamı bilmenin davranışlar üzerinde bir etkisi olması gerektiği düşüncesinde olduğudur. O halde Dummett'in anlamayı sadece, doğruluk koşulunu bilmek olarak düşünmediği ya da onu kendi başına doğruluk koşulu olarak görmediği de açıktır. Bu noktada özellikle Dummett'in (1991b, 103-105), anlamayı epistemik bir durum, yani anlamın bilgisi olarak gördüğüne dikkat etmek

ikinci basımında (1993) bu ifadeyi *robust* olarak kullanmayı tercih etmiştir.

gerekir. Buna göre Dummett, anlamaya yapılan atfı, bilgiye yapılan atıf olarak göreceğinden ve bilgiye yapılacak bir atfın ise ona ait olanla olmayan temelinde yapılması gerekmesinden ötürü, söz konusu ayrımın sadece bilgi sahibinin bilgiyi açıklama kabiliyeti yönünden yapılmasını yetersiz bulur. Dummett'a göre bu bilgi, kişinin örtük bir şekilde sahip olduğu bir bilgidir ve bir dil kullanıcısının bu bilgiye sahip olmasından da onun "dil kullanımındaki bilgisini" anlamak gerekir. O halde, yapılması gereken şey açıktır: Anlamı kullanım yönüyle kavramak.

Dilsel anlamın, kullanım olduğunu ifade etmek, açık olduğu üzere dili toplumsal pratiğin içerisinde tesis edilmiş haliyle kavramayı gerektirir. Dummett da bunu, dilsel anlamın kendisinde, bir sözcüğün pratikte kullanıldığı şekilde tezahür etmeyen hiçbir unsurun olmayacağı şeklinde kavrar ve bunu kendi teorisine uygular. Bu aynı zamanda, anlamların sadece özneler arası bir dünyaya ait olduklarını da bize savlar. Ayrıca dilin pratikteki bu kullanımı, anlamlardan ancak onların özneler arası alanda paylaşılması dolayısıyla emin olabileceğimizi de gösteren önemli bir bulgu olarak da önümüzdedir. Dolayısıyla Dummett hem anlamların inşa edilmeleri hem de bilinebilirlikleri söz konusu olduğunda dikkatini toplumsal pratiğe ve anlamların kamusalığı tezine yöneltir.

Weiss (2019, 330), Dummett'in anlamların kamusalığına ilişkin bu Wittgensteinci tezini, "kullanıma dair bir uzlaşının, anlama dair bir uzlaşısı olarak" ortaya çıkması şeklinde yorumlayabileceğimizi düşünür. Bunun temel nedeni elbette ki, Dummett'in konuşmacıların iletişim kurmada başarılı olmalarını, aynı anlamı ortak olarak paylaşmalarında görüyor olmasıdır. Dummett'ta ortak anlam hipotezini gerekçelendiren tek husus, iletişimin özneler arası mümkünlüğüdür. Weiss (2019 330-331) buradan hareketle, Dummett'ta kullanımda uzlaşmaya varmanın, anlamda uzlaşmaya varmayla eş değer olduğunun düşünülmesi gerektiğini, aksinin düşünülmesi halinde anlamın kullanımı aşabileceğini ve bu düşüncenin ise Dummett'in düşüncesinin kapsamı dışında kalacağını belirtir. Kullanımın anlama dair bir uzlaşmayı ifade etmesi gerektiğine yönelik Weissçi çıkarımı Dummett'ta haklı çıkaracak argümantasyon, kanaatimizce onun "tezahür kısıtı" anlayışında bulunabilir. Dummett'in daha çok anlama yetisine ilişkin açıklamalarında karşımıza çıkan bu "tezahür kısıtı", temelde karşılıklı konuşmada konuşmacıların birbirlerini anlamada sıkıntı çektiği durumlarda, kullanımlarındaki farklılığı ifade edebilmelerine imkân tanıyan bir durum olarak ifade edilebilir. Dolayısıyla tezahür kısıtı, Dummett'ta konuşmacıların diğer konuşmacıların anlama yetisini ortaya çıkarabilmesini gerektirir; ki aynı sözcüğe ilişkin nasıl olup da farklı anlamlandırmalarda bulunabildiklerini keşfedebilsinler. Böylece Dummett'ta ortak bir anlama yetisine sahip olan konuşmacılar, dil kullanımlarında bu gerçeği yine ancak dili kullanarak ve bu konuda bir uzlaşmaya vararak aşmış olurlar. O halde anlamların ortaklığı düşüncesini, farklılıklar taşıdığı düşünülse dahi, yine ancak onların kullanımı kapsamındaki bir uzlaşmada gün yüzüne çıkarmak gerekir; ki bu da Dummett'ta anlamın kamusalığı fikrini bir kez daha ön plana çıkarır.

Görülmektedir ki, anlamın bir topluluğun dili kullanma şekline bağlı olduğu düşüncesi Dummett'in tüm yaklaşımının temelidir; tek başına hareket eden birey anlam veremez. O halde Dummett'in teorisinde kişi açık olduğu üzere, bir sözcüğün anlamını bilmek için bu sözcüğü öncelikle anlamalıdır; sözcüğü anlamak içinse onu doğru kullanabilecek durumda olmalıdır. O halde kişinin hem bir sözcüğün anlamını anlamak hem de onun doğru kullanımını kavramak için yapması gereken, topluluğun dili nasıl kullandığına dikkat yöneltmekten başka bir şey değildir. Bu, Dummett'ta anlam söz konusu olduğunda dilin kamusalığına ilişkin önemli bir vurgudur. Bu önemli vurguyla Dummett, Frege'den kendini ayırmakta ve bizi de realizme olan bağlılığımızı yeniden düşünmeye doğru kuvvetlice itmektedir.

Dummett, belirtildiği gibi, Frege'nin sadece semantik bir teoriye sahip olduğunu düşünmez;

onun “realist” bir semantik teoriye sahip olduğunu da ileri sürer. Dummett’in, Frege’nin semantik teorisini realist bulması, onda bir terimin semantik değerinin prototipinin, bir isim tarafından gösterilen nesne olmasından ileri gelir. Dummett’a (1981a, 404) göre, Frege bir terimin semantik bir değere sahip olmasını, onun dilsel olmayan bir gerçekliği seçmesiyle eşitler ve dilsel olmayan gerçekliği seçmedeki bu başarısızlığa dilsel bir değerden yoksun olmayı beraberinde getirir.

Dummett ise açık olduğu üzere, kendi teorisinde bir anlamı kavramanın neleri içerebileceği sorusundan hareket etmekte ve Frege’nin düşüncelerin zaman ve mekânın ötesinde üçüncü bir alanı işgal ettiği yönündeki tezini reddetmektedir. Bundan ötürüdür ki Dummett (1993, 25), Frege’nin bu yöndeki tezini olumsuz bir şekilde, “ontolojik mitoloji”nin bir parçası olarak tanımlar ve Wittgensteinci bir tutumla, bir dilde cümleler kullanma pratiğine odaklanmak gerektiğini düşünür. Bu da ona göre, cümleleri doğru veya yanlış olarak sınıflandırmanın amacını düşünmemiz gerektiğine işaret eder; ki bu da bir dili, hangi amaçlarla kullandığımızı düşünmemizi gerektirir (Dummett, 1981a, 413).

Campbell da (2007, 288) Dummett’in Fregeci anlayıştan asıl olarak koptuğu noktayı onun bu “doğruluk koşullu mitolojisine” yaptığı karşı çıkışta belirler. Bu karşı çıkış, Dummett’in kendi anlam teorisinde mantıksal yasaların gerekçelendirilmesi için, her ne kadar kendi bu noktayı vurgulamamış olsa da kökleri dil kullanıcısının/konuşanın dilbilgisine dayanan bir yaklaşım önerdiğinde görünür olur. Nitekim Campbell’a göre Dummett için buradaki yol gösterici fikir, dili kullanmanın az ya da çok başarılı bir şekilde ulaşabileceği amaçlara sahip olması ve bir dili kullanma biçiminin bu amaçlara ulaşmadığı gerekçesiyle eleştirilebilmesidir. Campbell (2007, 288) Dummett için de geçerli olduğunu düşündüğü bir şekilde, bir dil kullanımının kusurlu sayılmasının nedenini, “toplam dil pratiğimizin bir durumdan diğerine geçmek için çok sayıda ilke ve geçiş kuralı içermesine” bağlar ve buradan hareketle Dummett’in vardığı sonucu şu şekilde ortaya koyar:

“(Bizim) ifadeleri doğrulamak için kullandığımız ilkelerin yanında bir de ifadelerden sonuçlar çıkarmak için kullandığımız ilkelerimiz vardır. Dilsel pratiğin kendisinde, tüm bu ilkelerin düzenli olması, yani birbirleriyle bir uyum içerisinde olması gerekir. (Campbell 2007, 288)”

Yukarıda da açık kılmaya çalıştığımız bu düşünce, Campbell tarafından, burada uyum talebine normatif statüsünü veren şeyin, dili kullanma amaçlarımızla ilişkilendirilmiş olması açısından da önemli bulunur ve ön plana çıkarılır. Çünkü bu nokta, hem onu Frege’den ayıran önemli bir yöne hem de anlamın kamusalılığına duyulan ihtiyacı ortaya koyan bir karaktere sahiptir. Nitekim Dummett, Frege’de olduğu gibi “doğruluk koşullu bir mitolojinin” bir cümlenin/önermenin doğru olmasının ne olduğuna ilişkin bir bilginin, cümleyi/önermeyi kurma yollarının amaçladığı şeyi de açıkladığını düşünen yönünü tatmin edici bulmaz. Dolayısıyla Dummett, dilsel pratikte sahip olunan ve onun birbirleriyle uyumlu olması gerektiği ortaya konulan bu ilkelerin yanında, ayrıca dilin hangi amaçlarla kullanıldığını da gözetken bir anlayışla kendi teorisini ortaya koymaya yönelir.

Dummett’in anlam teorisinin belli bir yönüne odaklanmış olan çalışmamızın bu kısmında çizilmeye çalışılan bu çerçeve dikkate alındığında böylece onun, “anlamın kullanım olduğu” yönündeki Wittgensteinci teze bağlanmasının gerekçelerini en açık haliyle görebilmekteyiz. Ayrıca, anlama ve onun kavranılmasının koşullarına dair getirdiği açıklamalardan hareketle de Dummett’in rahatlıkla dilin temel olarak iletişim kurma yönüne odaklanmış olduğunu da söylemek mümkün görünmektedir. Weiss’in da (2019, 334) dikkat çektiği gibi, Dummett’in anlam teorisi, “sağlam/güçlü ve moleküler” bir yapıya sahip olmanın yanı sıra “anlamın kamusalılığı” açıklayabilecek bir yapıya da sahip olmayı amaçlamıştır. Tam da bu bakımdan

onun anlam teorisinin, dili kullanıcıları olarak bizleri özel olarak dili kullanma şeklimize dikkat yöneltmeye ittiği de bir olgudur.

Sonuç

Çalışmamızda dil felsefesi tarihinde önemli iki figür olan Frege ve Dummett'a, dilsel anlamın doğasını ele alış tarzlarıyla yer vermeye çalıştık. Her iki düşünürün anlam teorilerinin kapsam-lılığını gözeterek, çalışmamızı onların anlamın nesnelliği ve kamusalılığı düşünceleriyle sınırlı tuttuk. Dolayısıyla çalışmamız başta da belirtildiği gibi, Frege ve Dummett'ın ortak yönlerini art alanda görmeye çalışsa da daha çok anlam konusunda onların birbirlerinden önemli ölçüde ayrılan bu yönüne odaklı bir çalışma olarak kaleme alındı. Anlamın nesnelliği ve kamusalılığına odaklanmış görünen bu iki teoriye ilişkin önemli tespitlerde bulunmak mümkün görünmektedir. Özellikle de bu bağlamların onların teorilerinde oynadığı merkezi rol dikkate alındığında. Bu tespitleri şu şekilde ortaya koyabiliriz:

Frege, açık olduğu üzere anlam anlayışını mana ve gönderge teorisi üzerine kurmaktadır. Onun semantiğin göndergesel olması gerektiği yönündeki düşüncesi, dilsel anlatımlar ile şeylerin, yani dünyanın görünümünün eşleşmesi gerektiği düşüncesine dayanır. İşte bu düşünce, onun anlamın nesnelliğini ön plana çıkaran temel düşüncesidir. Bu hususta onun anlamı bir nesne olarak değil fakat, nesnelliği olan bir şey olarak kavramaya yöneldiği dikkatlerden kaçmamalıdır. Yukarıda onun özellikle anlamın bir yönü olarak manayı düşünce olarak karşıladığına dikkat çekilmişti. Bu düşüncesi doğrultusunda Frege, düşüncenin başkaları tarafından kavranılmasının önünü açmak üzere nesnelliği, ayrıca rasyonel varlıklar olan özneler için erişilebilir bir şey olarak düşünmüş, yani onu özneler arası da kılmıştır.

Ancak Frege'nin nesnellik düşüncesinin çıkış noktası dikkate alındığında, onun gönderge ifadesinin temelde aritmetik gibi biçimselleştirilmiş bir dile doğrudan uygulanmak üzere düşünülmüş bir model olduğu ifade edilebilir. Frege, *Über Sinn und Bedeutung*'la birlikte mana ve gönderge ayrımını tüm dilsel ifadeler açısından ele almaya başlamıştır. Ancak doğal dillerin bağlamla olan sıkı ilişkisi ile Frege'nin mana ve gönderge teorisinin bu özelliği gözetmeyen bir yapıda oluşu dikkate alındığında, -ki Dummett (1981, 7) bundan ötürü onun modelini geriye doğru atılmış bir adım olarak nitelendirir- onun bu modelinin doğal dillerdeki işlevsellik alanının epey dar olacağını da görmek gerekir.

Frege'nin teorisindeki nesnellik üzerinden, onun atomik cümleleri ele alışına odaklanıldığında, özellikle onlarda algımızın nesnesini daha önce anlamı olan bazı özel adların takip ettiği görülmektedir. Bu, Fregeci modeli özellikle atomik cümlelere yönelik çıkarımlarında güvenli ve haklı görünen kimi yönlere de sahip kılmaktadır. Ancak, insan zihninin çoğu zaman karmaşık bir yapıya sahip olduğu ve dolayısıyla atomik cümlelerin dışında ve hatta onlardan daha fazla olmak üzere kompleks yapıları cümlelerle iş gördüğü de bir olgudur. Dolayısıyla Frege'nin atomik cümlelere yönelik çıkarımı her ne kadar haklı ve güvenli bir yöne sahip görünse de bu modelin, özellikle de insan düşüncesinin belli bir nesneyle çalıştığına dair yeterli ve somut bilgilere erişimimizin halâ yeterli düzeyde olmadığı da açıktır. Dolayısıyla bu modelin, doğal dilleri anlamak açısından çok da tatminkâr bir model sunmadığı da ortadadır.

Bunlar bir yana, onun cümlelerin taşıdığı düşünceye mana olarak işaret etmesinin de kendi içinde önemli sonuçlar barındırdığını görmek gerektiği kanaatindeyiz. Elbette Frege, meseleyi cümlelerin manasından, yani düşünceden ibaret bir konu olarak görmez fakat dikkatimizi sadece şimdilik bu yöne verdiğimizde, karşı tarafa aktarılacak istenenilen şeyin -bunun bir bilgi olması da gerekmez- birbirinden farklı şekillerde aktarılmasının yolu açılmış görünür. Böylece tek

göndergenin birbirinden farklı manalara sahip olabileceği gözetildiğinde, onda düşüncenin birbirinden farklı yollarla aktarımının da meşru kılındığı söylenebilir. Bu bakımdan da onun “dilin hoş sedasını” gözetecek, “sanattan alınacak lezzeti” perçinleyecek bir dil anlayışına açık olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

Şüphesiz ki Frege’ye göre, düşüncenin ortaya konuluşu kadar, onun taşıdığı doğruluk değeri de önemlidir. Bir başka ifade ile onda dilin düşünce üzerinde bir önceliği vardır da denilebilir. Bundan dolayı da onun anlam teorisinin sürekli olarak ideal bir dile öykündüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bakımlardan Frege’nin ortaya koyduğu anlam teorisinin asıl öneminin, onun anlamın nesnelliğine yönelttiği düşüncenin kendisinde değil, fakat Dummett’in (1981a, 81-83) da iddia ettiği gibi, onun çalışmalarının, yani bu ilginin sonucunda doğal dilin anlambilimdeki tüm güncel çalışmalarının temellerini sağlayan bir yapı sunmasında bulunduğunu söylemenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

İyi bir Frege yorumcusu olan Dummett da kendi adına bir anlam teorisinin ne olması ve aslında neyi başarması gerektiği konusunda oldukça net görünmektedir. Ona göre, belirli bir dil için ortaya konulacak bir anlam teorisi, öncelikle o dildeki her bir ifadenin anlamının belirtilmelerini ya da nitelendirmelerini sistematik olarak oluşturmak için araçlar sağlamakla yükümlüdür. Bundan ötürü Dummett çalışmalarında, bu tür tanımlamaların bir teorisinin parçası olarak sistematik olarak üretilebileceği modeli, kendi teorisinde tümdengelsel olarak bağlantılı bir önermeler dizisi olarak tasarlamaktadır. Bu bakımdan o, kendi anlam teorisi kapsamında temel olarak dille ilgili temel bir dizi gerekçelere, yani ilkel ifadenin anlamlarını yakalayan ve karmaşık ifadelerin anlamlarının bileşenlerinin anlamlarına nasıl bağlı olduğuna dair bir açıklamaya ulaşmayı amaçlamaktadır. Bu yönde yapmış olduğu tüm açıklamaların ortak özelliği ise kuşkusuz, onların dilin/anlamın kamusalılığına yaptığı vurguda kendilerini görünür kılmalarıdır.

Bu amacı doğrultusunda onun temele almış olduğu tez, anlam teorisinin özünde bir anlama teorisi olduğudur. Bu varsayımın gereksinimi ortadır: Yetkin bir dil kullanıcısının, dili kullandığında sahip olduğu bilginin de bir açıklamasını verebilmek. Çünkü Dummett’a göre, kişi dil kullanımında, örneğin bir cümle kurarken onu, kamusal olarak o dili kullananların anlayacağı şekilde kurmak durumundadır. Bu, kişinin iletişim içinde iken karşısındakileri linguistik bakımdan yetkin kullanıcılar olarak görmesinden ve karşısındakiler tarafından anlaşılacak istemesinden kaynaklanır. Dummett’ın anlam teorisini bir anlama teorisi olarak görmesi de bu sebeptendir. Bundan dolayı da o, anlamının doğasını kavrayışında linguistik anlamaya önemli bir yer tanır. Bu doğrultuda Dummett’ın dil kullanımını rasyonel bir faaliyet olarak kavraması da oldukça doğaldır. İşte bu rasyonel faaliyeti bir anlam teorisi olarak sunmak için, onun bir diğer önemli önerisi de doğruluk koşullu anlam teorilerinin mütevaziliğinden vazgeçip, sağlam/güçlü bir anlam teorisine yönelmektir. Dolayısıyla Dummett’a göre öncelikle, bir anlam teorisinin, her bir ifadenin anlamının açıklamasını verirken, kişilerin o ifadeyi anlamalarına denk gelecek biçimde kavramsal bir yetkinliğe sahip olduğunu düşünmekten vazgeçmek gerekir. Bu hususta yapılması gereken, dil topluluğunun bir sözcüğü *kullanış* şekline bakmaktır. Bu Dummett’ta bir anlam teorisini daha sağlam/güçlü hale getirmek için atılması gereken önemli bir adımdır.

Dolayısıyla Dummett, anlam teorisinin çerçevesini çizmek üzere, bu teorisinin aynı zamanda, dildeki tüm ifadeler için bir ifadenin anlamını, dilin tamamını gözetmek yerine onun küçük bir parçasını, yani mevcut durumda kullanılan parçasını gözetmek suretiyle ortaya koymaya yönelmektedir. Öyle görünmektedir ki bu adım, Dummett’ta bir anlam teorisinin bir anlama teorisi olmasını, dilin asli olarak bir iletişim aracı olması temelinde açıklamaktadır. Dummett’ın burada anlam söz konusu olduğunda, dilin tamamını gözetmek yerine, onun küçük bir parçası olarak mevcut durumda kullanılan parçasına yönelttiği ilgi, anlamayı iletişim içerisinde karşılıklı

bir anlama/anlaşılma ilişkisi temelinde kavradığını açık kılar ve anlamın kamusalığını bir kez daha gün yüzüne çıkarır.

Dummett'ta bir anlam teorisinin, kendi ifadeleriyle *holist* olmayıp, *moleküler* olmasının anlaşılır kıldığı hususlardan biri de dolayısıyla, dilin toplumsal pratiğin içinde tesis edildiğidir. Dummett'ın teorisinde emin olduğu ve kendisinden vazgeçmediği husus, sadece özneler arasında paylaşılan anlamlardan emin olabileceğimizdir. Dummett'ta anlamlar, tamamıyla özneler arası bir dünyaya aittirler. Yukarıda Denkeli'nin iddiasının izinden giderek Frege'de de anlamın "öznel olmayan, ama nesnenin kendisi de olmayan özneler arası bir şey olarak" kavranılması gerektiğine dikkat çekmiş olsak da Frege'nin ve Dummett'ın anlam teorilerinin amaçlarının ve başarılması gerektiği hususların ayrılaşmış olduğuna da dikkat etmek gerekir. Özneler arasılık, Frege'de sadece anlamın mana boyutuyla, göndergenin ifade edilmesindeki bir ortaklaşmayla ilişkilendirilebilmesine rağmen, Dummett'ta anlamın özneler arasılığının, onun anlam teorisinin en temel tezlerinin, yani anlam teorisinin bir anlama teorisi olduğu, sağlam/güçlü ve moleküler olduğu yönündeki tüm temel düşüncelerinin yukarıda işaret edilmeye çalışıldığı üzere, art alanında kendini göstermekten geri durmayan bir özelliği olarak teorisinin tamamını kuşatan ve onun adeta omurgası haline alan bir karakter taşıdığını belirtmek, buna vurgu yapmak gerekir.

Bu bağlamda şunu belirtmek gerekir ki, Frege'de anlam, sözcüğün işaret ettiği şeye ilişkin bir bilgi içeriği olarak karşımızdadır. Bunun anlamı, sözcüğü duyduğumuzda onun işaret ettiği şeyi onun anlam içeriğindeki bilgi ile bilmemizdir. Oysa Dummett'ta anlamı bilmek, açık kılmaya çalıştığımız üzere, tıpkı Wittgenstein'in ikinci döneminde olduğu gibi, kullanım temelinde ortak bir deneyim alanına, ortak bir kavramsal çerçeveye sahip olmakla açıklanabilir bir durumdur. Onların ortak olan yön ve savlarına karşın temel olarak ayrılaştıkları husus da işte tam olarak budur.

Bu önemli iki anlam teorisinin, dilin sahip olması gereken iki özelliği olarak nesnellik ve kamusalığa yapmış olduğu vurgunun önemi büyüktür. Söz konusu olan bir dili anlamak olduğunda, dilsel anlatımların en azından belli yönlerden dünyanın görünümüleriyle eşleşmesinin taşıdığı önem yanında, onların dil kullanıcıları tarafından kullanım şekillerinin taşıdığı önem de barizdir. Dolayısıyla bir anlam teorisinde bunlardan birini diğerine üstün görme yerine, her ikisini de kuşatıcı bir şekilde ele almaya yönelmek daha doğru bir tutum olarak görünmektedir. Nitekim, rasyonel varlıklar olarak bizler ayrıca, belli inançlara, arzulara vs. sahip olan olumsal yönlerimizi, dili kullanarak yarattığımız eserlerden haz alan yapımızı da aynı ölçüde dikkate alacak; bunun yanında iletişim unsurunu da tüm açıklığı ile ortaya koyabilecek kapsamlı bir anlam teorisine bugün hala ihtiyaç duymaktayız. O halde, anlam üzerine düşünmeye devam etmemiz gereken yolun hala açık olduğuna vurgu yapalım ve bu yolda ilerlemeye devam etmeliyiz diyerek metnimizi sonlandıralım.

BİBLİYOGRAFYA

- Aysever R. L. 2000. "Sunuş". Sunuş ve Çev. R. L. Aysever. *Söz Edimleri*. Ankara: Ayraç (2000) 7-62.
- Campbell J. 2007. "If Truth is Dethroned, What Role is Left For it?". *Library of Living Philosopher: The Philosophy of Michael Dummett*. Chicago & LaSalle, Illinois: Open Court (2007) 281-300.
- Cevizci A. 2000. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları 2000.
- Denkel A. 1989. "Frege'nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler". *Felsefe Tartışmaları* (5. Kitap). İstanbul: Panorama (1989) 24-46.

- Dummett M. 1976. "What is a Theory of Meaning? (II)" Ed. G. Evans & J. MacDowel. *Truth and Meanings: Essays in Semantics*. Oxford (1976) 67-137.
- Dummett M. 1978. *Truth and Other Enigmas*. London: Duckworth & Cambridge 1978.
- Dummett M. 1981a. *Frege: Philosophy of Language*. 2nd edn. London: Duckworth & Cambridge 1981.
- Dummett M. 1981b. *The Interpretation of Frege's Philosophy*. London: Duckworth & Cambridge 1981.
- Dummett M. 1991a. *Frege and Other Philosophers*. Oxford & New York: Clarendon Press/Oxford University Press 1991.
- Dummett M. 1991b. *The Logical Basis of Metaphysics*. London: Duckworth & Cambridge 1991.
- Dummett M. 1993. *Origins of Analytical Philosophy*. London: Duckworth & Cambridge 1993.
- Frege G. 1956. "The Thought: A Logical Inquiry". *Mind*, New Series, Vol. 65., 289-311, 1956.
- Frege G. 1979. *Posthumous Writings*. USA: University of Chicago Press 1979.
- Frege G. 2019. *Kavram Yazısı*. Çev. Prof. Dr. M. Özdemir. İstanbul: Külliyyat 2019.
- Frege G. 2022a. "Mana ve Anlama Dair". Çev. M. S. Türk. *Fonksiyon, Kavram, Anlam*. İstanbul: Ketebe (2022) 33-60.
- Frege G. 2022b. "Kavram ve Nesneye Dair". Çev. M. S. Türk. *Fonksiyon, Kavram, Anlam*. İstanbul: Ketebe (2022) 61-77.
- Glüer K. (2012). "Theories of Meaning and Truth Conditions". Ed. Manuel Garcia-Carpintero & Max Kölbel. *The Continuum Companion to the Philosophy of Language*. Continuum International (2012) 1-32.
- Jamil S. 2010. "Frege: The Theory of Meaning Concerning Proper Names". *Kritike*, Volume 4, Number 1, June (2010) 150-173.
- Klement C. K. 2002. *Frege and The Logic of Sense and Reference*. New York & London: Routledge 2002.
- Lee B. 2019. "Giriş". Çev. Üzer K. Ö. & Kaplan O. B., Der. Lee B. *Dil Felsefesi*. Ankara: Fol (2019) 12-51.
- Lycan W. G. 2022. *Dil Felsefesi Güncel Sorunlar, Çözümler ve Tartışmalar*. Çev. R. L. Aysever. İstanbul: Say 2022.
- Platts, M. 1979. *Ways of Meaning: An Introduction to a Philosophy of Language*. London: Routledge & Kegan Paul 1979.
- Salerno, J. 2011. *Frege'ye Dair*. Çev. Dereko A. Ankara: Birleşik Yayınevi 2011.
- Weiss B. 2019. "Dummett". Çev. Üzer K. Ö. & Kaplan O. B., Der. Lee B. *Dil Felsefesi*. Ankara: Fol (2019) 315-345.

Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik İnşası Sürecinde Tiyatro Alanının Dönüşümü

Transformation of Theatre in the Process of Modernization and National Identity Construction in Turkey

Murat KARADAĞ*

Öne Çıkanlar:

- Türkiye’de modern tiyatronun ulusal kimliğin inşasında önemli bir rol oynadığı görülmüştür.
- Modern tiyatroya modernleşmenin bir aracı olarak siyasal bir rol verilmiştir.
- Yazılan piyesler yurttaş yetiştirme odaklı kültür politikasının etkisi altındadır.
- Piyeslerde özellikle Ziya Gökalp’in fikirleri ve Atatürk İlkeleri yansıma bulmuştur.

Öz: Bu çalışma, Türkiye’de modernleşme ve ulusal kimlik inşası sürecinde tiyatronun nasıl bir dönüşüm geçirdiğini ve erken Cumhuriyet döneminde egemen ideolojinin tiyatro alanına nasıl yansıdığını ele almaktadır. Tanzimat döneminden itibaren Batı’dan getirilen fikirler ve teknolojilerle birlikte bir toplumsal dönüşüm süreci başlamıştır ve tiyatro bu dönüşüm sürecinin bir parçası olmuştur. Cumhuriyetin kuruluşu ise bir kültür devrimine sahne olmuş, çağdaşlaşma ve millileşme eksenli kültür politikası bağlamında tiyatro, Batı kültürüne entegre olmanın ve ulusal bilinci güçlendirmenin bir aracı olarak kullanılmıştır. Çalışmanın amacı, söz konusu süreçte tiyatronun ideolojik işlevini hem kültür politikası çerçevesindeki uygulamalar hem de dönem içerisinde yazılan ve sahneye konan piyeslerin konuları üzerinden anlamaktır. Bu amaçla konuya ilişkin literatür üzerinden hem tiyatronun erken Cumhuriyet dönemindeki kurum-sallaşma sürecinin ideolojik boyutları hem de dönemin piyeslerinde egemen siyasal ideolojinin nasıl yansıma bulduğu değerlendirilmiştir. Çalışma, tiyatro alanındaki dönüşümlerde Cumhuriyetin altı ilkesinin (cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik, inkılapçılık) ideolojik bir çerçeveye oluşturduğunu ve alanın biçimlenmesinde önemli bir role sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tiyatro, Modernleşme, Ulusal Kimlik, Kültür Politikası, İdeoloji

Highlights:

- It was noted that modern theatre in Turkey played an important role in constructing national identity.
- The modern theatre was employed as a political instrument of modernisation.
- The plays were influenced by a cultural policy which aimed to raise citizens.
- In particular, the ideas of Ziya Gökalp and the principles of Atatürk were reflected in the plays.

Abstract: This study examines how theater underwent a transformation during the modernization and national identity construction process in Turkey and how the dominant ideology was reflected in the theater during the early Republican era. Starting from the Tanzimat period, a social transformation process began with the ideas and technologies imported from the West, and theater became a part of this transformation process. The establishment of the Republic witnessed a cultural revolution, and in the context of the cultural

* Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Ankara. muratkaradag@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6922-7236

policy focused on modernization and nationalization, theater was used as a means to integrate with Western culture and strengthen national consciousness. The aim of the study is to understand the ideological function of theater during this process, both through the cultural policy framework and the subjects of the plays written and staged during the period. To this end, the ideological dimensions of the institutionalization process of theater during the early Republican era and how the dominant political ideology was reflected in the plays of the period were evaluated through the literature on the subject. The study reveals that the six principles of the Republic (republicanism, nationalism, populism, statism, secularism, and reformism) appear as themes in the transformations in the field of theater.

Keywords: Theatre, Modernization, National Identity, Culture Policy, Ideology

Summary: The development of theater in Turkey is examined by dividing it into three main periods: Tanzimat theater, Constitutional Monarchy theater and Republican theater. These periods show that theater, rather than being an autonomous field, was instrumentalized for social and political purposes. During the Tanzimat (1839-1876) and Constitutional Monarchy (1908-1923) periods in the Ottoman Empire, theater was seen as a tool for the adoption of Western values and the education of the public. In the Republican period, theater served a dual purpose: modernization and the construction of a national identity. The aim of this study is to examine the role of theater as an ideological apparatus in the process of modernization and national identity construction in Turkey. For this purpose, the developments in the field of theater and the plays written from the beginning of the Tanzimat period until 1938, the year of Atatürk's death, were examined and evaluated through the literature on the subject.

Tanzimat Period is the period when Westernization movements started in the Ottoman Empire. With the Tanzimat Edict, theater also underwent modernization, and the first Western-style theater buildings were constructed in Istanbul. In this period, the first Turkish plays staged under the influence of Western theatre emerged. The intellectuals of the Tanzimat and Constitutional Monarchy periods saw theatre as a gateway to the West and believed that society could modernise through the educational function of theatre. With the Constitutional Monarchy Period, theatre activities revived even more. The climate of freedom following the censorship and restrictions of the Abdul Hamid II period allowed new works to be performed on the theatre stages. The establishment of Dârübedâyi in 1914 was a significant milestone, marking Turkey's first subsidized theater and contributing to the institutionalization of modern theater. In this period, theatre was seen as an instrument of social change, the theatre stage was revived and the enthusiasm for freedom was expressed in new pieces.

From 1923, the Ottoman Empire's political and cultural heritage was abandoned and a new nation-state established. During the Republican period under Atatürk's leadership, theater was viewed as integral to cultural development and modernization, supported by the state. Institutions such as State Theatres and Istanbul City Theatre were established, and significant developments were made in the field of theatre education and performing arts. Names such as Muhsin Ertuğrul were pioneers in the adaptation of Western theatre to Turkey and the establishment of modern theatre. In this period, theatre came under the influence of a systematic cultural policy, was seen as an effective tool within the framework of the citizen training programme and was shaped by the state. The dominant ideology of the Republic was based on Ziya Gökalp's ideas of Turkism and Atatürk's principles. These principles shaped the cultural policy of the Republic and the theatre was shaped in line with these principles. The plays of the period generally dealt with social problems and defended the values and principles of the Republic. Elements of the old order such as the Sultanate and Sharia were criticised and the innovations brought by the Republic were praised. In line with the principle of secularism, the religious obstacles preventing Muslims and especially Muslim women from acting were removed, and in line with the principle of populism, theatre was regarded as a public service and spread throughout the country. The principles of republicanism, nationalism and revolutionism were reflected in the content of theatre plays and these principles were glorified in these plays. In particular, the principle of nationalism has been frequently covered in theatre works, and the historical origins of the Turkish nation and the issues of Turkish War of Independence have been brought to the forefront. In general, theatre played an important instrumental role in the process of modernisation and the construction of national identity. The plays written and staged in this period enabled the society to

get acquainted with the values of the Republic and to adopt these values. Theatre was accepted not only as a means of entertainment but also as a part of social transformation. As a result, theatre was used effectively in the Republican period in line with the ideological framework determined by the state, with the aim of modernising society and developing national consciousness.

Giriş

Sanat, insanlık tarihi boyunca toplumların farklı şekillerde anlamlandırdığı bir faaliyet olarak var olagelmıştır. Sanatın tanımı tarihsel süreçte değişip dönüşse de bu kurum, içinde geliştiği toplumun yapısından bağımsız bir şekilde ele alınamamaktadır. “*Her yaratma tarihseldir ve tarihe içrektir*” (Dilthey 1999, 69). Sanat eserleri, içerisinde üretildikleri toplumsal yapının izlerini taşırlar ve o toplum hakkında bilgi verme özelliğine sahiptirler. Zira sanatçılar da toplumsal belirlenmişlikten azade değillerdir. Genel olarak kabul edildiği üzere, bir toplumdaki ekonomik, siyasi, kültürel ve sosyal koşullar, o toplumdaki sanatın türünü, içeriğini ve işlevini belirlemektedir (Çağan 2020, 53). Bu yönüyle tiyatro da bir sanat dalı olarak tarihsel ve toplumsal bir olgudur.

Tiyatro, tarihin hemen her döneminde toplumsal bir işleve sahip olmuş veya sahip kılınmak istenmiştir. Antik Yunan tragedyasında *katharsis* (arınma) anlamında sağlıklı/iyi toplum yaratma amacının, Orta çağ sonlarında Kilise öğretisinin yayılması anlamında eğitim amacının, Rönesans’ta ahlaki değerlerin aşılmasının, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda krallıkların ulusal tiyatrolarında ise hiyerarşik düzeni koruma ve buna hizmet eden dini ve ahlaki değerleri yüceltme amacının bir aracı olmuştur (Çongur 2017, 13-18). Bu bakımdan tiyatro, hemen her dönemde estetik haz veya eğlencenin yanı sıra siyasal bir role sahip olmuştur. İdeoloji, siyaset ve kültürel politikalar, sanatçıların ve sanatın içeriğinin birçok farklı şekilde etkilenebileceği faktörler arasındadır (Zolberg 2018). Bu bağlamda tiyatro, Türkiye’de de Cumhuriyet öncesinde ve sonrasında farklı toplumsal işlevlere sahip olmuş ve çeşitli amaçlar doğrultusunda araçsallaştırılmıştır.

Türkiye’de tiyatro tarihi araştırmacıları genellikle modern tiyatronun gelişimini üç ana dönemde incelemektedirler: Tanzimat tiyatrosu, Meşrutiyet tiyatrosu ve Cumhuriyet tiyatrosu (And 1983b; Nutku 2008; Töre 2016). Tiyatro alanındaki tarihsel dönüşümlerin belirli anayasal ve siyasal farklılaşmalarla imlenmesi, Türkiye’de tiyatronun çoğu zaman özerk bir alan olmaktan ziyade bir aygıt konumunda olduğunu göstermektedir. Modern tiyatronun Türkiye’deki gelişimi sosyopolitik dönüşümlerden bağımsız bir gelişim çizgisine sahip değildir. Tiyatro faaliyetleri belirtilen her üç dönemde de dönemin toplumsal koşullarından, siyasi gelişmelerden etkilenmiş ve hem uygulamalarda hem de söylemde bir araç olarak kullanılmıştır. Cumhuriyet öncesi ve sonrası tiyatrosunun belki de en önemli farkı önceden tiyatronun devletin dışında bir faaliyet alanı olması iken Cumhuriyet döneminde kültür politikasının bir nesnesi, “devlet güdümünde” bir faaliyet alanı haline gelmesidir. Tiyatro, toplumsal temasın en yoğun olduğu sanat türü olarak, ulus bilincinin geliştirilmesinde, inkılapların benimsetilmesinde ve toplumun yaşam tarzında modernleşmenin sağlanmasında özel bir role sahip olmuştur.

Batılı anlamda tiyatro, Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat Dönemi ile gelişen Batılılaşma ve yenileşme süreçlerinin bir unsuru olarak ortaya çıkmış ve daha sonra yirminci yüzyılın ortalarına dek Türkiye’de önemli bir toplumsal değişim aracı olmuştur. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri tiyatronun Batılı ülkelerin seviyesine erişmek için bir zorunluluk olarak görülmeye başladığı ve modern tiyatro binalarının İstanbul’da filizlenmeye başladığı bir dönemdir. Ancak bu oluşum sürecinde tiyatro büyük ölçüde gayrimüslimlerin tekelindedir. Tanzimat aydınları, modern tiyatroyu, Batılı değerlerin ve yaşam tarzının halka benimsetilmesi, bu yönde halkın

eğitilmesi için bir araç olarak görmüşlerdir (Töre 2016, 9). Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise kurucuların benimsediği felsefeye bağlı olarak bir yandan modernleşme bir yandan da ulus kimliğinin inşası ile oluşan ikili bir amaca hizmet etmeye başlamıştır.

Genel anlamda sanatın ve özelde tiyatronun siyasal işlevi geçiş dönemlerinde daha çok ön plana çıkmaktadır (Çongur 2017, 18). Cumhuriyetin kuruluşu hem siyasal hem de kültürel anlamda kapsamlı bir toplumsal dönüşümü beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm sürecinde tiyatronun yanı sıra mimari, müzik, heykel ve resim gibi pek çok sanat dalına benzer bir rol, cumhuriyet ilkelerinin benimsetilmesi için devlet adına faaliyette bulunma rolü biçilmiştir. Özellikle görsel sanatlar, benimsetilmek istenen düşüncelerin hızlıca aktarılmasında etkilidir; zira bu tür sanatlar izlerkitle ile daha yoğun bir temasta bulunarak iletilmek istenen düşüncelerin nüfuzunu kolaylaştırmaktadır. “Geçiş dönemi” önermesini destekler şekilde tiyatro Cumhuriyetin erken döneminde modernleşme ve ulusal kimlik inşası biçiminde iki ayağa sahip bir sosyal değişme projesinde araçsallaştırılmıştır. Bu dönüşüm sürecinde sanat/tiyatro alanı, geç Osmanlı dönemindeki “*daha çok gayrimüslim tebaanın mesleki veya boş zaman uğraşı*” biçimindeki konumundan uzaklaşıp, modern kültürün bir fenomeni olarak kitleleştirilmeye ve yayılması istenen düşüncelerin ve değerlerin aracı kılınmaya başlamıştır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de modernleşme ve ulusal kimlik inşası sürecinde tiyatronun ideolojik bir aygıt olarak nasıl bir role sahip olduğunu incelemektir. Çalışmada önce Cumhuriyet öncesindeki Batılılaşma sürecinde tiyatro alanının ne gibi dönüşümler geçirdiği ele alınacaktır. Daha sonra erken Cumhuriyet dönemindeki (1923-1938) egemen ideolojinin kültür politikasını ve tiyatroyu nasıl dönüştürdüğü tartışılacaktır. Bu bağlamda Cumhuriyetin altı ilkesi (Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılık) erken Cumhuriyet döneminde egemen ideolojinin kavramsal çerçevesi olarak ele alınmıştır. Her bir ilkenin tiyatronun kurumsallaşma sürecine nasıl etki ettiği ve bir söylem inşası alanı olarak piyes konularındaki yansımalarını değerlendirirken tiyatro tarihine ilişkin mevcut literatür bilgi kaynağı olarak kullanılmıştır. Cumhuriyet döneminin egemen ideolojisini yansıtan altı ilkenin tiyatronun gelişim sürecinde belirleyici bir role sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Cumhuriyet Öncesinde Tiyatro Alanındaki Dönüşümler

Türkiye’de geleneksel tiyatrodan ayrılan Batı tiyatrosunun gelişim sürecinin dönemselleştirilmesine bakıldığında tiyatronun sosyopolitik dönüşümlerden bağımsız olmadığı görülmektedir. And, Nutku gibi önde gelen tiyatro tarihi araştırmacıları Türkiye’de tiyatro tarihini üç ana dönemde incelemektedir: Tanzimat Tiyatrosu (1839-1908), Meşrutiyet Tiyatrosu (1908-1923) ve Cumhuriyet Tiyatrosu. 1884-1908 yılları arasındaki İstibdat Dönemi’nde II. Abdülhamit’in sıkı denetimi ile tiyatro etkinliğinin neredeyse durmuş olması ve Meşrutiyet dönemiyle birlikte ise baş döndürücü bir hızla etkinliklerin yeniden başlayıp zengin bir tiyatro ortamının oluşması bu bakımdan önemli bir göstergedir (And 2019, 67-68).

Osmanlı’da on sekizinci yüzyıla dek tiyatro, “*geleneksel Türk tiyatrosu*” adı verilen ve “*köylü tiyatrosu*” ile “*halk tiyatrosu*” olarak ikiye ayrılan faaliyetlerden oluşmuştur. Bu faaliyetler gündelik yaşamın sistem/siyaset tarafından kolonize edilmediği, din kurumunun daha fazla etkin olduğu bir dönemde gelişmiştir. Köylü tiyatrosu çeşitli geleneksel ritüellere/takvime dayalı, yazılı bir metne dayanmayan (doğaçlama), sahnesiz, ücret karşılığı sunulmayan törensel bir faaliyettir (And 2019; Düzgün 2000; Karacabey 1995). Oynanan bazı oyunlarda Türklerin Anadolu’ya yerleşmeden önceki inanç temelli kutsal tapınma törenlerinin etkileri açıkça görülmektedir (Karacabey 1995). Dolayısıyla bu faaliyetler bir alan olarak tiyatronun diğer

alanlardan/faaliyetlerden (özellikle dinden) ayrılmadığı, bir başka deyişle kurumsallaşmadığı, tiyatro oyunculuğunun da profesyonel bir meslek olarak ortaya çıkmadığı bir görünüme sahiptir. Halk tiyatrosu (Karagöz, Ortaoyunu, Kuklaçengi vb.) ise kentlerde gelişen, dinsel ritüellere dayalı olmayan nispeten profesyonel bir uğraştır. Ancak yine de bir tiyatro binası olmayan, modern anlamda bir metne dayanmayan, para kazandırsa da genelde oyuncular için bir yan uğraş olarak görülen bir faaliyettir (Karacabey 1995).

Türkiye’de modern tiyatro, Osmanlı İmparatorluğu’nun on yedinci yüzyılda Avrupa devletleri karşısında ardı ardına yenilgilerle karşılaşması sonrasında on sekizinci yüzyıldan itibaren silsileler halinde gerçekleşen modernleşme girişimlerinin bir parçası olarak gelişmiştir. On sekizinci yüzyıldan itibaren imparatorluk, doğu kültüründen batıya doğru zorunlu olduğu düşünülen bir yönelim gerçekleştirmeye başlamış ve sanat da bu yönelimle yavaş yavaş biçim değiştirmeye başlamıştır (Nutku 1985, 355). On dokuzuncu yüzyılda özellikle mimari ve resim alanında Avrupa etkileri hızla görülmeye başlanmıştır (Kuban 2017). Yirminci yüzyıl başlarında özellikle resim alanında Batılı etkiler ivme kazanmış Sanâyi-i Nefise Mektebi’nin Avrupa’ya gönderdiği öğrenciler ülkeye döndüklerinde yenilikçi bir coşkuyla eserler vermişlerdir.

Batılı anlamda tiyatro, Osmanlı İmparatorluğu’nda on yedinci yüzyılda başlayan Batılılaşma yönelimi içerisinde kısıtlı bir çevre için başlamıştır (Ünlü 2006). On sekizinci yüzyıldan itibaren geleneksel tiyatro biçimleri henüz ilgi görmeye devam etse de büyük ölçüde yerini “*Batı’nın seçkin tiyatro ürünlerine*” bırakmaya başlamıştır (Pekman 2002, 11). III. Selim döneminde iki tiyatro binası inşa edilmiştir. Opera ve tiyatroya büyük ilgi gösteren II. Mahmud’un kütüphanesinde 500’den fazla tiyatro metni bulunduğu ifade edilmektedir (And 1989, 25). 1820 yılından itibaren özellikle gayrimüslim halk, yabancı toplulukların verdiği temsillerden etkilenecek evlerinde oyunlar oynamaya başlamıştır (Nutku 1985, 357). Bu dönemde tiyatro, büyük ölçüde İstanbul’daki gayrimüslimlerin tekelinde olan ve daha çok modernleşmeci aydınların yöneldiği bir faaliyettir.

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı Osmanlı’da yalnız hukuki alanda değil kültürel alanda da Batılılaşma yönünde bir dönüm noktasıdır. Ertesi yıldan itibaren piyanonun İstanbul’a girişi, piyano konserleri ve derslerinin verilmeye başlanması, İtalyan opera bestelerinin çalınmaya başlanması, giyim kuşamda değişiklikler yapılması, yabancı dil öğrenimine önem verilmeye başlanması gibi büyük ölçüde biçimsel görünen gelişmeler yaşanmıştır (Nutku 1985, 358). Tiyatro da bütün bu yenileşme sürecinin bir parçası olarak İstanbul’da ortaya çıkmıştır. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Giustiniani isimli bir Venedikli tarafından ilk tiyatro binası yapılmış ve Osmanlı hükümeti ve çeşitli elçilikler tarafından desteklenen bu tiyatro "Fransız Tiyatrosu" adını almıştır (Nutku 1985, 358). 1858 yılında Versay Saray Tiyatrosu ile rekabet edebilecek düzeyde bir ihtişama sahip olan Dolmabahçe Saray Tiyatrosu inşa edilmiştir. Tanzimat döneminde Saray merkezli yönetim Batılılaşma yönelimli değişim ve yeniliklerin destekçisi olmuştur. Bunun bir örneği sarayın Beyoğlu ve Gedikpaşa gibi tiyatrolara uzun süre yardımlarda bulunması ve Naum Tiyatrosu seyirci sorunu yaşadığında yapılan ihsanlardır (Belivermiş & Eğribel 2012, 36).

Batılılaşma ve yenileşme süreçleri içerisinde tiyatro önemli bir toplumsal değişim aracı olarak görülmeye başlanmıştır. Tiyatro, Saray, bürokratlar ve aydınlar tarafından yürütülmek istenen, yukarıdan aşağıya bir Batılılaşma hareketinin uzantısı olarak gelişmiştir (Tuncay 2010, 86). Bu dönemde tiyatroya “*toplumsal değişme programına katkıda bulunmak*” rolü biçilmiş (Pekman 2002, 11), bir çağdaşlık göstergesi olarak algılanmış ve korunup kollanmıştır (Şener 1999, 63). Batı tiyatrosu bu dönemin aydınlarınca geleneksel tiyatronun karşısında örnek alınacak bir model olarak sunulmuştur (Karacabey 1995, 7-8; Töre 2016, 9). Söz konusu dönem, tiyatronun Batılı

ülkelerin seviyesine erişmek için bir zorunluluk olarak görülmeye başlandığı ve modern tiyatro binalarının İstanbul'da yayılmaya başladığı bir dönemdir. Dönemin oyunları da öykünülen Batılı yaşam tarzlarını halka tanıtmamanın bir yolu olarak görülmektedir. Belivermiş ve Eğribel'e göre (2012, 40), geleneksel imgeler yerine dönemin oyunlarında kadın, aydın ya da aile kavramlarına ilişkin farklı ve yeni imgeler sunulmuştur. Dönemin oyunlarındaki öne çıkan temalardan biri de vatan sevgisi ile millet bilincidir ve Namık Kemal bu anlamda önemli bir rol üstlenmiştir (Ünlü 2006, 117).

Söz konusu yenileşme sürecinde tiyatro biçim ve içerik bakımından Batılı modern tiyatro ile uyumlulaştırılmaya başlanmıştır. Tanzimat tiyatrosu, kendi binalarında ve sahnede oynanarak, geleneksel tiyatrodan farklılaşmıştır (Belivermiş & Eğribel 2012). 1842'den itibaren, Türk tiyatrosunda pek çok yabancı eser hızla Türkçeleştirilmeye, sahnelenmeye başlanmıştır. Bu dönemde Batılı tiyatro formuna uygun, Batıda yazılan eserlere çok benzeyen yerli manzum tragedya denemeleri yapılmıştır. Batılı tiyatro formuna uygun olarak yazılan ilk Türkçe oyun olan *Şair Evlenmesi* (1859), İbrahim Şinasi tarafından kaleme alınmıştır. Oyun, dönemin yenilikçi ruhunu yansıtarak Osmanlı toplumunun geleneksel yaşam tarzına eleştirel bir yaklaşım sergilemektedir (Fuat 2010, 236). Aynı yıl, Sırabyon Hekimyan tarafından çevrilen ve Naum Tiyatrosu'nda sahnelenen bir yabancı oyun, ilk kez Türk seyircilerin karşısına çıkmıştır. *Riyakâr ve Museyyip* adıyla Türkçeleştirilen oyunda, tüm oyuncular Ermeni vatandaşlardan oluşmaktadır. Daha önce oyunlar büyük ölçüde yabancı dillerde sahnelenirken 1868 yılında Güllü Agop (Vartovyan) tarafından kurulan Tiyatro-yu Osmani adlı topluluk Türkçe vodvil, opera ve komedi oyunları sahnelemeye başlamıştır (Nutku 1985, 376). Tiyatronun Batılılaşması sürecinin yine önemli bir göstergesi geleneksel Ortaoyunu üslubunun Batı tiyatrosundaki gibi sahne yükseltisinde sunulduğu "tulua" adında yeni bir tarzın ortaya çıkışıdır (Belivermiş & Eğribel 2012; Şener 2011).

Tanzimat Dönemi'nde, Batı tiyatrosu Türkiye'de yaygınlaşmaya başlamış ve ilk özel tiyatro binası olarak anılan Fransız Tiyatrosu, Hoca Naum Tiyatrosu gibi birçok tiyatro kurulmuş, Batılı tarzda oyunlar sahnelenmiştir. Her iki tiyatro da birçok tanınmış yabancı oyuncunun sahne aldığı, dönemin hükümdarı Sultan Abdülmecit'in büyük ilgi gösterdiği, özel locasından sık sık oyunlar seyrettiği mekânlar haline gelmiş ve canlı bir tiyatro yaşamını ortaya çıkarmıştır. Sultan Abdülmecit'in bu özel tiyatrolara ilgisi yoğun eleştirilere maruz kalınca Dolmabahçe Sarayı içinde "*devlet eliyle yaptırılan ilk tiyatro*" (Pekman 2011, 45) olarak anılan Dolmabahçe Tiyatrosu (1859) inşa edilmiştir. Gedikpaşa Tiyatrosu, Mınakyan Tiyatrosu ve Bursa Tiyatrosu gibi diğer önemli tiyatrolar da bu dönemde açılmıştır. Bu tiyatrolarda sahne alan ilk profesyonel oyuncular genellikle Ermeni kökenlidir ve Güllü Agop bu oyuncularla sözleşmeye dayalı iş anlaşmaları yaparak profesyonelleşmenin ilk adımlarını atmıştır (And 1983b, 161-162). O dönemde Türkçeyi iyi konuşan Türk oyuncu bulmak zorlu bir sorundur ve Müslüman kadın oyuncuların varlığından bahsetmek mümkün değildir (And 2019). Bu nedenle Türkiye'deki Ermeni azınlıktan Türkçe konuşabilenler meslekte ön plana çıkmıştır. İlk ulusal tiyatro olarak anılan Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu, Türk oyuncu ve yazarlara kapı açarak bu sorunu çözmeye çalışmıştır (And 2019, 73-74). Bu tiyatro 1870 yılından itibaren on yıllığına Türkçe tiyatro temsilleri sahneleme tekeline sahip olması bakımından önemli bir yere sahiptir (Karacabey 1995, 8) Tanzimat tiyatrosu içerisinde kalıcı olarak mesleği yapan ilk Türk oyuncular ise yine Güllü Agop'un kurduğu Gedikpaşa Tiyatrosu'nda sahneye çıkmışlardır. Ahmet Necip Efendi (1833-1898), (Kavuklu) Hamdi Efendi (1841-1911) ve (Büyük) İsmail Efendi bu dönemin ilk ve önde gelen Türk sanatçılarıdır (Nutku 1985, 386-387).

Tanzimat döneminin ardından II. Abdülhamit'in Kanun-i Esasi'yi yürürlükten kaldırmasıyla

başlayan İstibdat Dönemi tiyatro faaliyetlerinin yoğun bir sansüre uğradığı bir “suskunluk” dönemidir. 1878 ila 1908 yıllarını kapsayan bu dönemde tiyatro edebiyatı ve etkinliği neredeyse tamamen yok olmuştur (Nutku 2008). Bu dönemde yazılı eserlerde “*Kanun-ı Esasi, ıslahat, hürriyet, millet, vatan, Cumhuriyet, zulüm, adalet, deli, yıldız, sakal, burun*” gibi kelimelerin kullanılması yasaklanmıştır (Tanör 2014, 162). Tiyatro metinleri sansürlenerek ve üzerlerinde değişiklikler yapılarak tanınmaz hale getirilmiştir. Böylece genel olarak kültürel faaliyetlerin ve özelden tiyatronun askıya alındığı bir dönem yaşanmıştır.

1908’de Kanun-ı Esasi’nin yeniden yürürlüğe girmesiyle başlayan ve Cumhuriyet’in ilanına dek devam eden İkinci Meşrutiyet dönemi, tiyatro faaliyetleri açısından yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Meşrutiyetle gelen özgürlük ortamı tiyatro sahnesinde de kendisini göstermiş, İstibdat döneminin yasaklı eserlerinin yanı sıra yeni oyunlar hürriyet coşkusunu ifade etmenin bir aracı olarak görülmüştür (Ünlü 2006, 118). İstibdat döneminin baskısına tepki olarak çok sayıda topluluk kurulmuş oyun yazarlarının sayısı artmış ve İstibdat döneminin eleştirisini yapan oyunlar yazılmıştır. “*Tiyatro (istibdat döneminin ardından) eski yönetime duyulan hınç, yeni bir toplumsal döneme girişin verdiği sevinç taşkınlığının gösterildiği bir alan olmuştur*” (And 2019, 115). Fakat Nutku’ya (2008, 286) göre bu dönemde niceliksel olarak tiyatro faaliyetinin bu denli canlanmasına karşılık eserlerin yetenekli kalemlerce yazılmamış olması ve oyuncuların profesyonellikten uzak niteliği önemli sorunlardır. Meşrutiyet tiyatrosunda toplumsal yapının getirdiği sınırlamalar tiyatro faaliyetlerinin niteliğini etkilemiş ve alanın özerkleşmesi sekteye uğramıştır. And (2019, 118-121), Meşrutiyet tiyatrosundaki üç temel sorundan bahsetmektedir: “*Kadın oyuncu sorunu, oyunculuğun bir uğraş olması konusundaki engeller, oyuncuların yetişmesi*”. Modern bir tiyatro okulu bulunmadığından bu dönemde oyuncular, usta-çırak ilişkisi yoluyla mesleği öğrenmektedirler. Bugünkü anlamda bir sahne tekniği bulunmamakta ve usta sanatçılar, başında olduğu topluluklara herhangi bir prensibe bağlı kalmadan gelişigüzel oyunlar sahneletmektedir (Nutku 2008, 305).

Meşrutiyet döneminde, tiyatronun bağımsız bir alan olarak kurumsallaşması adına gerçekleşen en önemli gelişmelerden biri Dârülbedâyi’nin kuruluşudur. 1914 yılında Türkiye’nin ilk ödenekli tiyatrosu olarak kurulan Darülbedayi aynı zamanda bir konservatuvar hüviyetindedir. Bu kurum kurulana dek bir tiyatro okulu yoktur ve oyuncular önde gelen sanatçıların yanında yetişmektedirler (And 2019, 120-121). İstanbul Belediye Başkanı Cemil Topuzlu Paşa, bu kurumu kurarak Fransız sanatçı Andre Antoine’ı yönetici olarak atamıştır. Dârülbedâyi’nin yönetmeliğine göre kuruluşu şu üç amaca dayanmaktadır: “*Sanatçı yetiştirmek, oyun yazarının yetişmesini desteklemek ve halkın tiyatro beğenisini ve kültürünü arttırmak*” (Nutku 2008, 302). Bu amaçlar arasında özellikle sonuncusu, kurumun modernleşme sürecine katkı sağlamak için bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir. Kültürel bir alanın özerkleşmesinde, özellikle siyaset alanından bağımsızlaşmasında eğitim kurumları önemli bir rol oynamaktadır. Dârülbedâyi’nin kuruluşuyla birlikte, Türk oyuncuları artık usta-çırak ilişkisinden ziyade formel bir eğitim yoluyla profesyonel olarak yetiştirilmeye başlanmıştır. 1915 yılında Tatbikat Sahnesi’nin kuruluşuyla Dârülbedâyi gösterimlere başlamış ve salt bir okul olmaktan öte profesyonel bir tiyatro topluluğu haline gelmiştir (And 2019, 122-123).

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde tiyatro alanı Batılılaşmacı gelişmelerden etkilenmiş, özellikle dönemin aydınları tarafından teşvik edilip korunmuştur. Bununla birlikte yerli oyuncuların ve özellikle Müslüman kadınların toplumsal kısıtlamalar sebebiyle oyunculuk mesleğini yapamaması gibi sorunlar yaşansa da Batılı anlamda bir tiyatro faaliyeti hızla gelişip yaygınlaşmıştır. Ancak bu dönemde tiyatro alanı, yönü ve yöntemi önceden belirlenmiş sistematik bir kültür politikasının etkisi altında değildir. Cumhuriyet’in kuruluşuyla beraber benimsenen kültür

politikası bu bakımdan bir kırılma noktası olmuş, çağdaşlaşma ve millileşme eksenli kültür politikası tiyatro alanını derinden etkilemiştir.

Erken Cumhuriyet Döneminde Egemen İdeoloji ve Kültür Politikası

Kültür, akademik dünyada anlam çeşitliliği ve karmaşıklığı bakımından önde gelen sayılı kavramlardan birisidir. Kroeber ve Kluckhohn (1963, 291), kültür tanımlamalarını kapsamlı bir şekilde inceledikleri çalışmada, kültürün ne kadar kompleks bir kavram olduğunu göstermek için 164 farklı tanımını ortaya koymuştur. Öte yandan Üstel'e (2009, 9) göre kültür kavramına ilişkin bu dağınıklık politika kavramı tarafından toparlanmaktadır: “*Augustin Girard'ın da belirttiği gibi kültür politikaları ifadesi, 'politika'nın işaret ettikleriyle daha kesin bir anlam kazanır. Zira kültür politikası da diğer politikalar gibi bir grup tarafından istenen ve bir otorite tarafından hayata geçirilen ereklilikler (finalite), hedefler ve araçlar bütününe dayanır*”. Dolayısıyla kültür, politika ile bir araya geldiğinde insana dışsal, kendinde bir gerçeklik olmaktan ziyade inşa edilen, tasarlanan, araçsallaştırılan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gerçekte kültür bir simgeselleştirme gücüdür, toplumsal gerçekliği ortaya koyabilir, düzenleyebilir ya da koruyabilir, dolayısıyla yansızlıktan uzaktır. Kültür iktidarın bir aracıdır, çünkü bir dünya görüşü aşılır. Görünür işlevi bizi eğlendirmek ve boş zamanımızı değerlendirmek olduğunda bile, asla bir yan öge ya da eğlence değildir. Tersine, gerçek bir gücün simgesel yapısıdır, toplumun ekonomik yapısından bir ölçüde bağımsızdır, politik etkisi de her yerdedir (Bourse & Yücel 2020, 37).

UNESCO'nun 1960'lı yıllarda kültür politikası kavramını ortaya atması ile kültür ve politika kavramları yan yana gelmiş ve sosyal bilimler literatürüne akademik açıdan daha kullanışlı bir kavram kazandırılmıştır. UNESCO'nun (1969, 10) tanımına göre “*kültür politikası, bir toplumda belirli kültürel ihtiyaçların en uygun şekilde karşılanması için o toplumda bulunan tüm fiziksel ve insan kaynaklarından en iyi şekilde yararlanılmasını amaçlayan bilinçli ve kasıtlı teamüllerin, eylemlerin veya eylemsizliklerin toplamı olarak anlaşılmalıdır*”. Bir başka tanımla “*halkın kültürel yaşama katılabilmesi için elverişli koşulların yaratılması*” ve “*toplumda her kişiye yaratıcılığını ortaya koymasını ve geliştirmesi için alınan önlemler, kurulan örgütler, sağlanan ekonomik ve sosyal kolaylıklara kültür politikası denir*” (Barın 2006, 8).

İlgili literatürde Cumhuriyet dönemindeki kültür politikaları, çeşitli tarihsel dönüm noktaları baz alınarak yapılan sınıflandırmalar çerçevesinde incelenmektedir. Kültür politikalarının incelenmesi için sıklıkla kullanılan yöntemlere bakıldığında anayasal/siyasal iktidar dönemlerinin (Gençkaya & Demirci 2018), ideolojik yapıdaki dönüşümlerin kültürel politikasına yansıma biçimlerinin (Ada 2009; İnce *et al.* 2011) esas alındığı görülmektedir. Tüm bu dönemselleştirmelerde Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü, Adnan Menderes, Kenan Evren gibi isimlerin, kültür politikalarının gelişim süreçlerindeki önemli kırılmaları yarattıkları vurgulanmıştır. Türkiye'nin siyasi liderleri, ülkenin yönetiminde ideolojik saiklerle önemli kararlar almış ve bu kararlar kültürel alanda etkiler yaratmıştır. Bu bağlamda, bu bölüm “Atatürk Dönemi” olarak anılan 1923-1938 yılları arasındaki kültür politikalarına, sonraki bölüm ise bunların tiyatro alanındaki yansımalarına odaklanmaktadır.

Türkiye'de kültür politikalarının resmi olarak 1971 yılında Kültür Bakanlığı'nın kurulması ile başladığı kabul edilir. Ancak, kültüre dair politika üretme pratiği Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana mevcut bir olgudur. Cumhuriyet'in kuruluşu, Türkiye'de hem imparatorluktan ulus devlet yapısına geçiş anlamında bir siyasal devrimi, hem de bütünsel bir kültür devrimini hayata geçirmiştir. Kurucuların önemli bir bölümü, Bâbü'lî'nin orduda reform sürecinde getirdiği Fransız

öğretmenlerden eğitim alan ve ordu içerisinde yükselen Batı kökenli ideolojilerden (liberalizm, ulusçuluk vb.) etkilenen askerlerden oluşmuştur (Ahmad 2022). Millî Mücadeleye önderlik eden ve önemli bir bölümü İttihat ve Terakki Komitesi üyelerinden oluşan asker kökenli bürokratlar, zaferin ardından ülkeyi yönetmeye başlamış, ulusçuluk ve modernleşme fikirlerini benimseyerek bütünsel bir kültür devrimi gerçekleştirmek üzere çeşitli inkılâpları hayata geçirmeye başlamışlardır. Milliyetçi, seküler, ilerlemeci ve Batılılaşmacı fikirler kültür politikasında dönemin siyasi iktidarına yön vermiştir.

Batılılaşma, yukarıdaki kavramlar üzerinde bir çatı kavram olarak ele alınmaktadır. Zira bu dönemde endüstriyelmiş ve demokratik Batılı ülkeler dönemin yönetimi açısından bir model olarak alınmaktadır. Osmanlı’nın geç döneminde alınan yenilgiler, yenik düşenin konumundan yapılan bir karşılaştırmayı ve galip gelenin model olarak görülmesi psikolojisini doğurmuştur (Koçak 2009, 372). Bu doğrultuda, siyasi iktidar Osmanlı’dan devralınan, okuma yazma oranı oldukça düşük ve ağırlıklı olarak kırsal bir demografik yapıya sahip toplumun dönüşümünün sağlanabilmesi için gündelik hayatta ve kültürde Batılılaşmayı öncelikli bir hedef olarak benimsemiştir. Belge’ye (1983, 841) göre, Batılılaşma tercihini benimseyen ve uygulayan devlet, bu süreci "yukarıdan aşağıya" bir yaklaşımla yürütmüş olmasına karşın, sürecin sadece "zorlama" ile açıklanması doğru bir yaklaşım değildir: “Devlet bazen ‘zorlama’, çok zaman ‘teşvik’ denebilecek tedbirlerle süreci desteklemiş, kimi zaman ise sadece ‘göz yummuştur”.

Cumhuriyet Dönemi’nde hızla uygulanmaya başlanan inkılâpların Batılı ülkelerin erişmiş olduğu “uygarlık” seviyesine erişme gayesini taşıdığı görülmektedir. Kurucular, modernliğin sahnesine çıkma konusunda Osmanlı’nın geç döneminden miras kalan, Batılı ülkeler karşısındaki “*tarihsel gecikmişlik*” duygusu içerisinde kültür politikasını belirlemişlerdir (Koçak 2009, 371). İmparatorluğun son dönemlerinde başlayan Batılı ülkelerle arayı kapatma arzusu sürerken, yeni dönemin Osmanlı’daki Batılılaşmacı yönelimlerden farkı bunun çözümünün yönetim biçimi olarak cumhuriyette, ulus-devletin bir model olarak benimsenmesinde, ulus bilincinin ve modern yaşam tarzının toplumun tamamına yayılmasında aranmasıdır. Ulus-devlet, modern toplumların kurumsal boyutlarından biridir (Giddens 2016). Bu bağlamda dönemin kültür politikası bir ulusal kimlik oluşturma ve gündelik hayatta modernleşme amaçlarının aracı olarak tasarlanmıştır.

Millî Mücadele dönemi sonrasında dönemin siyasi iktidarı artık güvenle bir yurda sahip olduklarını söyleyebilse de bir yurdun/devletin ancak yurttaşların/ulusun varlığı ile ayakta kalabileceği düşüncesi benimsenmiştir. Dönemin en önemli hedeflerinden biri, ulus-devletin kurulması ve milli kimliğin inşasıdır (Bora 1996). Bu doğrultuda kültür devrimini oluşturan çeşitli inkılâplarla bir “*yurttaş yetiştirme programı*” uygulamaya konulmuştur. Bu süreç, “*yeni bir Türkiye ile yeni bir Türk oluşturma süreci*” olarak ifade edilmektedir (Ahmad 2022, 11). İtalyan devlet adamı Massimo d’Azeglio’nun “*İtalya’yı yarattık; şimdi de İtalyanları yaratmalıyız*” ifadesinde (Gençkaya & Demirci 2018, 63) belirtilen duruma benzer şekilde, kurulan ulus devletin varlığı sadece bir siyasi ve hukuki yapı olarak mevcutken ulusal kimlik ve benlik henüz tam olarak oluşmamıştır. Bu sürecin tamamlanabilmesi için dil, kültür ve tarihin ortak ve birleştirici bir yönde ele alınması ve toplumun bu değerleri benimsemesi gerekmektedir. Bu doğrultuda dönemin bürokratları ve kimi etkili fikir insanları yurttaş yetiştirme sürecinde gerekli olduğu düşünülen doktrinler ve ilkelerin bir çerçevesini çizmişlerdir. Dönemin kültür politikalarına yön veren egemen ideoloji iki kaynak aracılığıyla incelenebilir: Birincisi, dönemin egemen ideolojisinin somut bir göstergesini oluşturan “Atatürk ilkeleri”, ikincisi ise resmî ideolojiyi şekillendirmede diğer entelektüellerin yanı sıra en büyük etkiye sahip olan Ziya Gökalp’in çalışmalarıdır.

İdeolojik çerçeve, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın 1927’de cumhuriyetçilik, halkçılık, laiklik ve

milliyetçilik olarak belirlediği ve 1931’de devletçilik ve inkılâpçılık ilkelerinin eklenmesi ile “altı ok”ta simgeleşen Atatürk ilkeleri ile resmîyet kazanmıştır. 1937 yılındaki değişiklikle Anayasa’ya dâhil edilen ilkeler aynı zamanda Batılılaşma hedefi için bir anahtar olarak değerlendirilmektedir. Zira model olarak alınan Avrupalı ulus devletler bu ilkeler temelinde örgütlenmiştir. Cumhuriyetçilik, devletin yönetim şeklinde ulusun egemenliğini; milliyetçilik, Türklerin bir millet olarak Türklük kimliğini benimsemesini ve geliştirmesini; halkçılık, demokrasiyi yani sınıfsız ve imtiyazsız bir kitle olarak halkın kendi kendisini yönetmesini ve devlet tarafından hiçbir kesime ayrıcalık tanınmadan halkın refahının artırılmasını; devletçilik, devletin siyasi, fikri, iktisadi alanlarda düzenleyici bir role sahip olduğu kalkınma anlayışını; laiklik, dinsel otorite ve ilkelerin devlet işlerine müdahil edilmemesi ile birlikte devletin de tüm inanç ve dünya görüşlerine yansız şekilde yaklaşmasını; son olarak inkılâpçılık, belirtilen ilkelere bağlılıkla birlikte inkılaplarla ilerleme ve yenileşmenin sürdürülmesi ilkesini ifade etmektedir (Yücel 1988).

Milliyetçilik, kültür politikasını derinden etkilemiş ve “millî kültür” politikasının zeminini hazırlamış ilkedir. Bu ilke, geç Osmanlı döneminde toplumsal çözülmeye çözüm üretmeye yönelik bir ideoloji olarak bir aydın grubu içerisinde canlanmıştır. Bu aydınlar, dinî veya etnik kimliklerin yerine ulusal kimliği öne çıkarmış ve bu kimliğin kurucu unsuru olarak Osmanlılığı değil, Türklüğü kabul etmiştir. Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, M. Fuad Köprülü gibi isimler Cumhuriyet kurulduktan sonra da eserleri ile Türkçü politikayı desteklemiş, Türk kavramını, kavrama imparatorluk döneminde yüklenen pejoratif anlamlarından çıkarıp Türk toplumuna özgüven aşılama çalışmış ve dönemin resmî ideolojisini belirlemede etkili olmuşlardır. Batı Avrupa’daki kapitalizmin yükselişi ve burjuvazinin girişimleri ile gelişen ulus devlet ve ulusalcılığın “Doğu’da (...) genellikle dar aydın hareketlerinin ürünü” olduğu önermesi (Aydın 1993) ile uyumlu şekilde Türkiye’de de Cumhuriyet döneminde ulusal kimlik Türkçü aydınların siyaset ve bürokraside önemli roller edinmesi ve kültür politikalarına yön vermesiyle inşa edilmiştir.

Ulusal kimliğin inşası sürecinde, Ziya Gökalp (1876-1924), entelektüel, yazar ve siyasi figür olarak Cumhuriyetin kültür politikasına yön veren önemli isimlerden biridir. Gökalp’in yeni kurulan cumhuriyete ideolojik rehberlik ettiği ifade edilmektedir. Öyle ki kimi yazarlar onu “Atatürk’ün fikir babası” olarak anmaktadırlar (Çongur 2017, 63). Dönemin dergilerinde yayımlanan yazıları, kitapları ve şiirleri ile Türkiye’nin bir ulus devlet olarak modernleşme sürecine ve bu bağlamda kültür politikalarına yön vermiştir. Gökalp, eserleri ile Gramsci’nin tarif ettiği, egemen ideolojiyi halkın inandırıcı bulabileceği bir dile çevirerek “*egemenler ile hükmedilenler arasında bir tür oydaşma*” sağlayan aydın profilinin (Rehmann 2020, 13) Türkiye’deki en önde gelen örneklerinden birini oluşturmuştur. Gökalp’in fikirleri resmî ideolojinin kuramsal dayanaklarını sağlayan bir düşünce sistemi ortaya koymaktadır. Özellikle mefkûre, hars ve medeniyet kavramları ile sistemleştirdiği ideal toplum yaklaşımı, egemen ideolojinin kuramsal çerçevesini çizmesi bakımından oldukça önemlidir.

Durkheim’in organizmacı toplum kuramından derinden etkilenen Gökalp, toplumun işlevsel bütünlüğünü, “*bireyin toplumda, vatandaşın millette erimesini*” savunmaktadır. Onun içtimâî mefkûre adını verdiği kavram “*Türk milletindenim, İslâm ümmetindenim, Garp medeniyetindenim*” (Gökalp 2019, 66) sözlerinde özetlenmektedir. Mefkûrecilik, ferdi şahsiyetin kolektif vicdana, Gökalp’in düşüncesinde “*millî şahsiyete*” teslim olmasını, adanmasını anlatmaktadır. “*Mefkûresiz fertler hod-gam ve menfaat-perest, ümitsiz ve bedbin, imansız ve korkak oldukları için “hebâen mensur” (hiçbir kıymet taşımaz) hâlinedirler. Devletler mutlaka millî mefkûrelere istinat etmeli, her vatan behemahal bir milliyetin vatanı olmalıdır ki*

yaşayabilsin...” (Gökalp 2015, 75). Gökalp’in bireysel çıkar karşısında milli menfaatleri ön plana çıkardığı ve savunduğu anlaşılmaktadır ve devletlere de bu yaklaşım doğrultusunda politika üretmeyi tavsiye etmektedir. Cumhuriyetin kültür politikalarına yön veren bir diğer fikir ise hars ve medeniyet kavramları arasında yapmış olduğu ayırmadır. Onun tanımlaması ile “*Medeniyet usulle yapılan ve taklit vasıtasıyla bir millettten diğer millete geçen mefhumların ve tekniklerin mecmuudur. Hars ise hem usulle yapılan, hem de taklitle başka milletlerden alınamayan duygulardır*” (Gökalp 2019, 30). Ona göre hars bir toplumun milli kurumları iken medeniyet beynelmilel kurumları ifade etmektedir. Gökalp’e göre Batı medeniyetine dahil ulusların her biri kendine özgü bir kültüre sahipken bunlar aynı zamanda ortak “*Garp medeniyetinin*” üyeleridir. Onun Türkiye Cumhuriyeti açısından önerisi de milli hars ile Batılı medeniyetin bir sentezidir. Gökalp’e göre, sanattaki ilerleme medeniyetteki ilerlemenin başat unsurlarından biridir. O aynı zamanda sanat alanındaki formların Batı’dan alınmasını Osmanlı sanatını derinden etkileyen Arap ve Fars kökenli estetiğin tasfiyesi açısından da yararlı bulmaktadır.

Ancak bu fikirlerin Atatürk tarafından bütünüyle onaylandığını söylemek güçtür. Atatürk’ün 1930 yılında Yalova’da konuya ilişkin fikirlerini açıkladığı toplantıda kültür ve medeniyet arasında Gökalp’in çizdiği keskin sınırı kabul etmediği, kültür politikasında Batıya yönelme bakımından daha radikal olduğu görülmektedir:

“Medeniyetin ne olduğunu başka başka tarif edenler vardır. Bence medeniyeti harstan ayırmak güçtür ve lüzumsuzdur. Bu nokta-i nazarımı izah için hars ne demektir tarif edeyim: A- Bir insan cemiyetinin devlet hayatında, B- Fikir hayatında yani ilimde, içtimaiyatta ve güzel sanatlarda, C- İktisadi hayatta yani ziraatta, sanatta, ticarete, kara, deniz ve hava münakalatçılığında yapabildiği şeylerin muhassalasıdır. Bir milletin medeniyeti denildiği zaman hars namı altında saydığımız üç nevi faaliyet muhassalasından hariç ve başka bir şey olmayacağını zannederim” (Yanık 1990, 1).

Cumhuriyetin egemen ideolojisi, modernleşme ve millileşme yönünde, yukarıda aktarılan fikirlerin ve altı ilkenin bir alaşımı biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Bu ideolojik çerçeve, yönetenler ve aydınlar tarafından benimsenip uygulamaya konmak istense de dönemin toplumsal yapısı büyük ölçüde geleneksel kodlarla bezenmiştir. Din temelli bir yapıdan millet temelli bir yapıya geçiş için tasarlanan değerler devrimi, yöneticilerle halk arasında bir köprü görevi görecektir "kuramlar ve kurumlar"a ihtiyaç doğurmuştur. Bu bağlamda erken Cumhuriyet döneminin ideolojisini toplumun bütününe yayma sürecinde Güneş Dil Teorisi ve Türk Tarih Tezi, kuramları; Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, Halkevleri, Köy Enstitüleri ise kurumları oluşturmaktadır. Suavi Aydın (1993, 227), ideoloji ve kurumlar arasındaki bu ilişkiyi iletişim bilimlerinin dili ile ifade eder. Ona göre ideolojinin topluma iletilmesi sürecinde mesaj, “Tarih tezi”, dilde özleştirme hareketi, “Güneş dil teorisi, “medeni bilgiler”dir. Kaynak, sözü edilen kurumlardır (TTK, TDK vb.). Ortam, mesajın iletileceği Halkevleri, üniversiteler gibi kurumlardır. Hedef/alıcı ise “*Müslüman Anadolu teb’ası olmaktan Türkiye Cumhuriyeti yurttaş olmaya aday halk*”tır.

Türk Tarih Kurumu (1931), Türk Dil Kurumu (1932) gibi kurumlar bir ulus kimliği ve ulusal kültür yaratmak adına kurulmuş kurumlardır. Bu kurumlar Fransız ulusal kurumlarını andıran bir yapılanma ile ulusal kültürü düzenleyip yönlendirme ve “*imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir kitle*” yaratma hedefine yöneliktir (Ada 2009, 87-88). Kaynak kurumlar aracılığıyla ortaya atılan Türk Tarih Tezi, halkın millî onurunu yükseltmek ve Türk tarihine ilgiyi artırmak için ortaya atılmıştır. Türklerin tarihinin Osmanlı ve İslam öncesi kaynaklarını vurgulayan bu teze göre Türkler, tarihte

buldukları her yerde büyük medeniyetler kurmuş ve Orta Asya'dan tüm dünyaya yayılmış bir millettir. Güneş Dil Teorisi ise Türk dilinin ilk dillerden biri olduğunu ve dünyadaki birçok dilin Türkçe'den türediğini anlatmaktadır. Her iki teori de halkın ulusal gururunu ve bilincini yükseltmek ve homojen bir milli kültür inşa etmek gibi bir ideolojik işleve sahiptir. (Aydın 1993). Yine Halkevleri (1932), Köy Enstitüleri (1940) gibi oluşumlara bu dönemde halkın çağdaş kültür yönünde eğitilmesi ve ulusal kültürün yaygınlaştırılması rolü biçilmiştir. Kronoloji açısından bu makalenin kapsamına giren Halkevleri, Cumhuriyet Halk Partisi'nin bir uzantısı olarak kurulmuş ve çok kısa sürede ülkenin neredeyse her ilinde şubeleri açılmıştır. Halkevlerinin edebiyat, güzel sanatlar, folklor, tiyatro, spor ve diğer pek çok alanda eğitim programları sunarak kültürel kalkınmaya bir ortam oluşturması amaçlanmıştır (Katoğlu 2009). Örgüt, tiyatro alanında da aktif temsil kollarına sahip olmuş ve birçoğu Cumhuriyet ilkelerini konu edinen pek çok oyun sahnelemiştir.

Erken Cumhuriyet döneminde ulusal kimliğin inşa edilmesinde sanata araçsal bir rol biçilmiş ve bütünsel bir kalkınma anlayışı çerçevesinde kültürün rolü ağırlıklı bir yere sahip olmuştur. Cumhuriyetin kurulduğu dönemde yaklaşık yüzde beş okuma yazma oranı ile toplumun eğitim düzeyinin çağdaş dünyanın oldukça gerisinde olduğunu kabul eden yeni yönetici kadrolar sanata eğitim işlevi yüklemiş ve onu bir “*kamu görevi*” (Katoğlu 2009) olarak görmüşlerdir. Yönetimin kültüre ve sanata yaklaşımını Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhuriyet'in onuncu yılında yaptığı bir konuşmasındaki şu sözleri özetlemektedir: “*Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür. Kültür, okumak, anlamak, görebilmek, görebildiğinden mana çıkarmak, intibah almak, düşünmek, zekâyı terbiye etmektir. Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti çocukları kültürel insanlardır. Yani hem kendileri kültür sahibidirler hem de bu hassayı muhitlerine ve bütün Türk Milletine yaymakta olduklarına kanidirler*” (Yanık 1990, 3).

Atatürk, devrimlerin hızla gerçekleşmesi için halkın kültür seviyesinin artırılması gerektiğine inandığından, devlet himayesi altında, kitlelere sanatın benimsetilmesi ve kültür seviyesinin yükseltilmesi gerektiğini düşünmüştür (Seçkin 2009, 117-118). Bu bağlamda Cumhuriyet yönetimi, “şehir kültürü” olarak bilinen yüksek sanat, bilim gibi kültürel öğeleri kamusal bir görev olarak benimseyerek, bu kültürün geliştirilmesi için büyük çaba harcamıştır. 1924 yılında gerçekleştirilen ve Cumhuriyet yönetiminin “şehir kültürü”ne verdiği önemin bir göstergesi olarak kabul edilen önemli bir uygulama, İstanbul'daki Harbiye Nezareti binasının, Türk Ordusu'nun kullanımından alınarak Dârülfünun'a tahsis edilmesidir (Katoğlu 2009). Söz konusu dönemde kültür ve sanat kendinde bir değer olarak benimsenirken aynı zamanda inkılaplar aracılığıyla bütünsel bir kalkınmanın aracı olarak da görülmüştür. Dolayısıyla sanat aynı zamanda yurttaş yetiştirme sürecinde eğitim işlevine sahip olmuştur. Bu yaklaşım doğrultusunda sanatın gelişmesi ve toplumda daha fazla ilgi uyandırılması için birçok girişimde bulunulmuştur. Resim, müzik, tiyatro gibi alanlarda gençlerin eğitim için yurtdışına gönderilmesi, ülkedeki sanat kurumlarında eğitim vermek üzere yurtdışından uzmanların/usta sanatçıların getirilmesi, toplumda sanata ilginin canlanması için sanatçıların yurt gezilerine gönderilmesi, devlet himayesinde düzenli olarak sergiler açılması bu girişimlerden bazılarıdır.

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Türkiye'de kültürel alanın bütününde geniş çaplı inkılaplar hayata geçirilmiştir. Bu dönemde inkılap adeta bir “*anahtar kelime*”dir (Bozdoğan 2019, 465). Modernleşme ve ulusal kimlik inşası erken Cumhuriyet dönemi kültür politikasının iki ana motifini oluşturmaktadır. Tarihsel dönemselleştirme açısından Ada (2009) bu dönemi “*ulusal kuruluş ve yapılanma dönemi*”, İnce ve meslektaşları (2011) “*devlet eliyle milli kültür inşası dönemi*” olarak tanımlamaktadır. Dönem, genel anlamda bir “*kültür devrimine*” sahne olmaktadır; aynı zamanda kültürel gelişmenin önüne geçtiği düşünülen Osmanlı kültürünün

tasfiyesine dönük uygulamalara sahne olmaktadır. Osmanlı dilindeki Arapça ve Farsça’ya özgü kurallar, aruz vezni, alafraza manzumeler, Osmanlı müziği, barok ve rokoko mimarisi gibi, Ziya Gökalp’in "*cansız ananeler*" olarak adlandırdığı unsurlar yerine, toplumun ürünü olan halk kültürünün (halk Türkçesi, halk vezinleri, halk müziği, halk ahlakı) geliştirilmesi gerektiği anlayışı mevcuttur (Öndin 2003, 61).

1937-1944 yılları arasında Halkevleri himayesinde gezi programları düzenlenerek sanatçıların Anadolu’da seyahat etmesi ve Anadolu manzaralarının resimlerini yapmaya teşvik edilmeleri, yine müzik alanında Macar besteci Bela Bartok öncülüğünde Türk müzisyenlerin köy köy dolaşıp Batılı formda bir Türk müziğini oluşturmak için malzeme olarak halk şarkı ve ezgilerini toplamaları Gökalp’in fikirlerinin hayata geçirildiğini göstermektedir (Bozdoğan 2019, 473). Gökalp’e göre kültürün geliştirilmesinde “öz halktan, usul seçkinlerden” gelmelidir (Koçak 2009, 379). Onun temelini attığı “*Halka Doğru*” hareketi Türk toplumunun kültüründeki özü (harsı) Anadolu’da yaşayan sade halkın kültüründe aramak gerektiğini kabul etmektedir. Ona göre seçkinler, “*halktan harsi bir terbiye almak*” ve *halka medeniyet götürmek*” için halka doğru gitmelidir (Gökalp 2019, 43). Dolayısıyla Türk halk kültürü, kültürün özü olarak yorumlanmakta ve sanatın içeriği bakımından bu “öz kültür”e yönelmek önerilmekte iken sanatın form bakımından yüzünü Batılı sanatlara dönmesi tavsiye edilmektedir. Bu dönemin kültür politikasında, verilen sanat eserlerinde ve özellikle tiyatrodaki bu anlayışın açık bir biçimde uygulamaya konulduğu görülmektedir.

Erken Cumhuriyet Dönemi Kültür Politikasının Tiyatro Alanındaki Yansımaları

Erken Cumhuriyet döneminde modern bir ulus devlet inşa etmek amacıyla geniş kapsamlı ve planlı bir kültür politikası yürütülmüştür. Tiyatronun modernleşme ve ulusal kimliğin inşasında etkili bir araç olabileceğine inanıldığı için tiyatro faaliyetleri ve eğitimi devlet eliyle kurumsallaştırılmıştır (Belivermiş & Eğribel 2012). Oyun yazarları arasında modernleşme ve uluslaşma çerçevesindeki egemen ideolojiyi benimseyenler için, görüşlerini topluma aktarmada tiyatro oyunları uygun bir zemin oluşturmuştur. Dolayısıyla tiyatro, bir alan olarak siyaset alanının bir uzantısı ve aracı konumuna yerleşmiştir (Ünlü 2006, 113).

Atatürk, modernleşme sürecinde tiyatroya önemli bir yer vermiştir, zira ona göre tiyatro, bir toplumun kültürel gelişiminde vazgeçilmez bir role sahiptir. Ona göre “*tiyatro bir memleketin kültür seviyesinin aynasıdır*” (And 1983a, 59). Atatürk, hemen herkesçe bilinen “*Efendiler, hepiniz mebus olabilirsiniz, vekil olabilirsiniz, hatta Reiscumhur olabilirsiniz. Fakat sanatkâr olamazsınız. Hayatlarını büyük bir sanata vakfeden bu çocukları sevelim*” sözlerini 1930 yılında Darülbedayi sanatçılarının bir temsilini seyredip alkışladıktan sonra oyunculara hitaben söylemiştir (And 1983a, 32).

Tiyatroya verilen bu önem ve araçsal rol devleti bir nevi hamilik rolüne itmiş; yazarların, profesyonel oyuncuların ve teknik personelin yetiştirilmesi yönünde adımlar atılmasını sağlamıştır. Tiyatro salonu bir eğlence mekânı olmaktan çıkıp Avrupalı kültürün merkezi olarak görülmeye, oyunculuk da ciddi bir meslek olarak görülüp önemsenmeye başlanmıştır (Töre 2016, 102). Bu süreçte, ödenekli tiyatrolar, tiyatro eğitimine yönelik kurumlar kurulmuş ve zaman zaman özel tiyatrolar da devlet tarafından desteklenmiştir. Söz konusu kurumsallaşma süreci, Batılı ülkelerdeki tiyatro faaliyetleri model alınarak gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda hem biçim hem içerik açısından Batı aktarmacılığı tiyatronun her alanında kendisini göstermiştir (Nutku 2008, 308). Tiyatro eğitiminde yerli sanatçılar yeterli bulunmadığında yabancı usta sanatçılara başvurulmuştur. Muhsin Ertuğrul, Türkiye’de tiyatro alanında öncü bir isim olarak Goethe, Moliere, Shakespeare, Ibsen, Strindberg, Beckett gibi büyük yazarların eserlerini Türkçeye çevirerek Türk izleyicilerin Batılı modern tiyatroyla tanışmasını sağlamıştır. Ertuğrul, Batı

tiyatrosunu örnek olarak oyuncular için bir disiplin yönetmeliği, seyirciler için ise “*Bilmeyenler İçin Tiyatro Adabı*” başlıklı bir broşür yayımlayarak tiyatro alanında Batılı normları yerleştirmeye çalışmıştır (And 2019; Nutku 2015; Töre 2016). Erken Cumhuriyet dönemi tiyatro binalarında da, Batı kültürünün etkileri görülmüş ve özellikle çerçevesiz İtalyan sahnesi sıklıkla tercih edilmiştir (And 2019). 1930 yılında Ertuğrul’un Dârübedâyi’ye bağlı Tiyatro Meslek Yüksekokulu’nu kurması, Halkevlerinin oyuncu yetiştirme faaliyetleri ve 1936 yılında Devlet Konservatuarının kurulması profesyonel oyuncu eğitimi bağlamında önemli gelişmelerdir (And 2019; Nutku 2015).

Cumhuriyetin erken döneminde piyes yazarları genellikle toplumsal sorunlara odaklanmış ve bu sorunları Batı kültüründen alınan değerlerle çözümlenmeye çalışmışlardır. Dönemin yazarları, genellikle belirli bir tezi savunan didaktik eserler kaleme almışlardır. Yazarların Avrupalı sembolistlerin (özellikle Maeterlinck’in), toplumcu gerçekçiliğin (Ibsen), ruhsal gerçekçiliğin (Strindberg) ve Alman dışavurumculuğunun izlerini takip ederek Batılı akımlardan esinlendikleri veya dolaylı olarak etkilendikleri görülmektedir (And 1973, 448). Bu dönemde tiyatro alanında Abdülhak Hamid, Halit Fahri, Reşat Nuri, Musahipzade Celal, Refik Halit, Hüseyin Rahmi ve Aka Gündüz gibi Meşrutiyet döneminden kalma yazarlarla Faruk Nafiz Çamlıbel, Necip Fazıl Kısakürek, Vedat Nedim Tör, Ahmet Muhip Dranas, İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Nazım Hikmet gibi Cumhuriyet’le birlikte oyun yazmaya başlayan yazarların aktif şekilde eser verdiği görülmektedir (Töre 2016, 114).

Cumhuriyetin kurucu ilkeleri ile çerçevlendirilen erken dönemin egemen ideolojisi hem tiyatronun kurumsallaşma sürecindeki kimi uygulamalarda görülmektedir, hem de piyeslerde cumhuriyet ilkelerinin yüceltilip karşıt ideolojilerin yerilmesi ile yansıma bulmaktadır. Oyun metinleri, modern kültürü yerleştirmesi beklenen inkılapların ve ilkelerin topluma benimsetilmesi bakımından önem taşımaktaydı. Zira Cumhuriyet kurulduktan sonra bir süre rejim tartışmaları devam etmiş, karşıt ideolojiler siyasal ve kamusal alanda varlık göstermeye çalışmıştır (Ahmad 2022, 70-72). Dolayısıyla yeni bir kültürün egemen kılınmasında tiyatronun önemli bir işlevi olmuştur. Erken Cumhuriyet dönemi piyeslerinin birçoğunda ilkeler ön plana çıkarılıp desteklenirken ilkelerin karşıtı ideolojiler ve onları benimseyen kesimler (örneğin saltanat yanlıları, imparatorluk savunucuları, şeriat taraftarları) yerilmiştir.

Cumhuriyetçilik ilkesi, Osmanlı İmparatorluğu’nun, padişahın mutlak otoritesi üzerine kurulu geleneksel monarşik yönetim yapısının terk edilerek halkın egemenliğine dayanan modern yönetim biçiminin benimsenmesini içermektedir. 1921 Anayasası’nın birinci maddesinde yer alan “*Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir*” hükmü ile devletin yönetim şekli cumhuriyet olarak yasal zemine kavuşmuştur. Bu ilke hem saltanatçılığı, hem de halifeler hanedanı içerisinde seçildiği için cumhuriyetin demokratik prensiplerine uymayan halifeliği dışlamaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında rejim tartışmaları henüz son bulmuş değildir. İstanbul burjuvazisinin eski düzenin mümkün olduğunca korunmasında büyük bir çıkarı vardır (Ahmad 2022, 71). Öte yandan bir müddet saltanat ve şeriat yanlısı kesimler siyaset alanında da yeni düzene muhalefet etmiştir (Kısıklı 2012, 333). Bu nedenle yönetim, cumhuriyetin topluma tanıtılması ve benimsetilmesi adına sanattan, özellikle tiyatrodan yararlanma gereksinimi duymuştur.

Cumhuriyetin her ilkesinin bir “ötekisi” bulunmaktadır. Cumhuriyetçilik ilkesinin ötekisi ise Osmanlı’daki saltanat düzeni, şer’i hukuk ve bunların temsilcileridir. Dönem içerisinde yazılan veya sahnelenen piyeslerde hem eski düzen ve o düzeni temsil eden kimselerin (padişahlar, paşalar, mültezimler, kadılar vb.) yerildiği hem de yeni düzen ve temsilcilerinin ise yüceltildiği sıklıkla görülmektedir (Çongur 2017). Cumhuriyet dönemi tiyatro tarihine ilişkin literatür, cumhuriyetçi değerlerin oyun metinleri aracılığıyla tiyatro sahnesine taşındığını göstermektedir

(And 1973; Çongur 2017; Nutku 2008; Töre 2016; Ünlü 2006).

Cumhuriyetin erken yıllarında yazılan piyeslerin önemli bir bölümü Osmanlı döneminin geleneksel yönetim yapısını ve hantal bürokrasisini ve bunun karşısında köylü halkın yaşadığı sorunları işlemektedir. Faruk Nafiz Çamlıbel’in *Canavar* (1925) ve Musahipzade Celal’in *Balaban Ağa* (1933) oyunlarında köylülerin eşraf tarafından sömürülmesi, ağalar tarafından ağır vergilere tabi tutulması ve yoksulluk, su sorunu gibi sorunlarla boğuşan köylüler konu edilmektedir. Bununla birlikte devlet yönetiminin ilgisizliği ve bilgisiz kimselerin memurluk yapması hicvedilmektedir. Musahipzade Celal’in *Aynaroz Kadısı* (1927) adlı oyunu da kadılık kurumu üzerinden Osmanlı’nın idare sistemini hicvetmekte, kadılık yapan Yakup karakterinin ahlaksızlığı, adaletsiz ve keyfi uygulamaları aktarılmaktadır. Aynı yazarın *Bir Kavuk Devrildi* (1929) ve *Pazartesi-Perşembe* (1931) adlı oyunları paralel bir konuyu bu kez farklı karakterler üzerinden ele almaktadır. Örneğin *Pazartesi-Perşembe*’de defterdarlık yapan Kırtasiddin karakterinin görevini kötüye kullanarak yaptığı yolsuzluklar üzerinden Osmanlı dönemindeki ağır bürokrasi ve yolsuzluk sorunu sahneye taşınmaktadır.

Erken Cumhuriyet dönemindeki piyeslerin bir kısmında ise cumhuriyetçilik ilkesi rejim yanlısı ve karşıtı karakterler aracılığıyla yansıtılmıştır. Yakup Kadri’nin *Sağanak* (1929) adlı oyununda 1920’li yıllarda bir ailenin içindeki eski rejim yanlısı ve cumhuriyetçi değerlere sahip karakterlerin mücadelesi işlenmektedir. Belkıs isimli karakterin “cumhuriyet kadını” temsil ettiği ve kayınpederi Afif Molla’nın kendisine biçtiği geleneksel kadınlık rolüne direndiği görülmektedir. Benzer bir tema Vasfi Mahir Kocatürk’ün *Yaman* (1933) adlı oyununda ele alınmaktadır. Kurtuluş Savaşı dönemini anlatan oyunda saltanat yanlısı bir paşa yabancı askerlerle arkadaşlık kurarak onlarla yurtdışına kaçmıştır. Yeğeni Yaman ise vatansever bir Türk genci olarak cepheye gitmiştir. Oyunda Paşa ile Yaman arasındaki karşıtlık üzerinden Yaman’ın cumhuriyetçiliği yüceltilmektedir. Aka Gündüz’ün *Mavi Yıldırım* (1934) adlı oyunu ise Milli Mücadele yıllarında kurulan Mavi Yıldırım isimli bir teşkilatın içindeki vatansever gençlerle düşmanla iş birliği yapan kişiler arasındaki ilişkileri konu almaktadır. Saltanat yanlıları bu eserde ulusal bağımsızlığın aleyhine eylemleriyle ön plana çıkarılmıştır. Oyun, cumhuriyetçiliğin yanı sıra diğer ilkelerin de coşkulu bir övgüsü ile bezenmiştir. Mavi Yıldırım’da da diğer iki oyunda da aynı aileden kişilerin ayrı saflarda yer aldığı görülmektedir. Bu dönemde yazılan birçok eser aile metaforu üzerinden “iç düşmana” gönderme yapmaktadır (Çongur 2017).

Milliyetçilik ilkesi de erken Cumhuriyet dönemi Türk tiyatrosunda belirgin bir şekilde yansıma bulmuştur. Bu dönemde bir yandan “milli tiyatro”nun gelişmesi için yerli oyun yazarlığı desteklenmiş (Nutku 2015, 93, 173) diğer yandan oyunlarda Türk kültürüne ait öğeler ön plana çıkarılmış, milli duygular yüceltilmiştir. Gökalp’in “toplumsal yarar”ı “bireysel yarar”ın üstünde tutan içtimai mefkûre anlayışı oyunlardaki karakterlerin biçimlendirilmesinde etkili olmuştur (Çongur 2017, 161). Dolayısıyla dönemin oyunlarında sıklıkla milletin çıkarlarının bireyin çıkarlarının üstünde değerlendirildiği ve milletin yararının her zaman öncelikli görüldüğü kurgular sunulmaktadır. Millî Mücadele konulu eserler bunların önemli örneklerindedir.

Türk toplumunun tarihsel kökenlerini Orta Asya’ya ve Anadolu’ya dayandıran Türk Tarih Tezi de dönemin oyunlarında işlenmiştir. Tiyatro, bu dönemde milliyetçi ideolojinin topluma aktarılmasında araçsallaştırılmış ve birçok oyunda, oyun karakterleri bir alegorinin parçası olarak tasarlanmışlardır. Oyunlardaki karakterler “*iletilmek ve yerleştirilmek istenen düşüncenin taşıyıcıları olarak çizilirler*” (Çongur 2017, 166). Anthony D. Smith’in “*mythomoteur*” olarak adlandırdığı siyasal birliğin kurucu mitleri bu dönemde yazılan veya sahnelenen piyeslerde bir köken ve soy anlatısı biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Smith (2002) “*mythomoteur*”ü etnik topluluklar için bütünsel bir anlam çatısı oluşturan, onların deneyimlerine anlam veren ve

topluluğun "öz"ünü tanımlayan siyasal birliğin kurucu miti olarak tanımlamaktadır. Özellikle Türk milletinin kökenini Orta Asya'daki atalara dayandıran anlatılar bu dönemin oyunlarında sıklıkla sunulmaktadır. Böylece Osmanlı'nın son döneminde zayıflamış olduğu düşünülen ulusal gururun yeniden canlandırılması sağlanabilecektir. Dönem içerisinde yazılan piyeslerin önemli bir bölümünde milliyetçilik ilkesinin etkisi görülmektedir (Çongur 2017; Nutku 2008; Töre 2016; Ünlü 2006;).

Milliyetçilik temasını işleyen oyunların bir bölümünde Birini Dünya Savaşı yılları ele alınmış ve vatan/millet sevgisini bireysel çıkarların üstünde tutarak fedakârlıklar yapan karakterler yüceltilmiştir. Reşat Nuri Güntekin'in *İstiklâl* (1932) adlı oyunu bir okul oyunu olarak yazılmıştır ve oyundaki olaylar Millî Mücadele yıllarında geçmektedir. Oyunda vatanı için yaşamından vazgeçen Adalı Hüseyin karakteri üzerinden milletin çıkarlarının bireyin çıkarlarından üstün olduğu mesajı verilmektedir. Nahid Sırrı Örik'in *Sönmeyen Ateş* (1933) adlı oyununda da milli mücadele yıllarında çıkarları uğruna ülkesinin aleyhine eylemlerde bulunan bir paşa ile damadının cephede doktor olarak hizmet vermesi üzerinden önceki oyundakine benzer bir mesaj sunulmaktadır. Aka Gündüz'ün *Mavi Yıldırım* (1932) adlı oyunu da cumhuriyetçilik temasının yanı sıra milli hislere sahip olanları yüceltip bundan uzak olanları yererek benzer bir mesajı sunmuştur. Nihat Sami Banarlı'nın *Bir Yuvarın Şarkısı* (1933), Ferit Celal Güven'in (1937) *Çakır Ali* (1937) ve Celal Tuncer'in *Devrim Yolcuları* (1937) adlı eserleri de iç düşmanlarla zorlu şartlara karşın milli mücadele saflarına katılan insanları karşılaştırarak milli duyguları yücelten eserlerdir.

Milliyetçilik teması altındaki oyunlardan bir bölümü ise Türk Tarih Tezi'nde savunulan fikirlerin sahneye taşınmasını içermektedir. Faruk Nafiz Çamlıbel'in *Akın* (1932) ve *Özyurt* (1932) adlı oyunlarında Türklerin Orta Asya'dan dünyaya yayılışı konu edilmektedir. Oyunlarda bu yayılma sürecinde medeniyetin kurucusu olarak Türklerin, göç ettikleri topraklara dili, sanatı, barışçı kültürü, adalet anlayışı ve dini inancı ile medeniyet götürdüğü bir kurgu sunulmaktadır. Oyunlarda göç edilen yerlerdeki yerli halkların medeniyetten uzaklığı ve yoksulluğu ön plana çıkarılmış ve Türklerin bu yerlere şehirler kurup medeniyet ve refah getirmesi ve Anadolu'yu "öz yurt" haline getirmesi işlenmiştir. Yaşar Nabi Nayır'ın *Mete* (1932) ve Behçet Kemal Çağlar'ın *Çoban* (1932), *Ergenekon* (1933) ve *Attila* (1935) adlı oyunları da Osmanlı öncesi Türk tarihi ile modern Türkiye arasında bir tarihsel süreklilik kurmaya çalışan eserlerdir (Çongur 2017). Bu oyunların çoğunda ana karakter ile Atatürk arasında bir özdeşlik kurulmakta Türk kimliğinin özellikleri üzerinden Atatürk'ün gelecekte Türklerin hürriyet mücadelesinde nasıl rol alacağı kehanetinde bulunmaktadır. Özellikle Çağlar'ın oyunlarında Türkler göç ettikleri yere uygarlık taşıdığı anlatılmakta ve Tarih Tezi ile paralel fikirlerle Türkler "ilk seven", "ilk inanan", "ilk yazan" olarak ilan edilmektedir (Çongur 2017, 109).

Devletin faaliyetlerinde halkın yararını ve refahını gözetmesini içeren **halkçılık** ilkesi de tiyatro alanında yansıma bulmuştur. Atatürk, halkın kültürel açıdan da gelişmesini ve modernleşmesini önemsemiştir. Bu doğrultuda Cumhuriyet yönetimi halkı eğitmeyi bir misyon olarak edinmiş ve kamu görevi olarak görmüştür. Tiyatro, bu bağlamda, bir kamu hizmeti ve eğitim aracı olarak görülmüştür. Eğitim aracı olarak tiyatroyu tüm yurda yayma çabası ile Halkevleri kurulmuş ve bu kurumun tiyatro kolları hem tiyatro eğitimi hem de temsiller vermiş, ödenekli bir tiyatro olarak İstanbul Şehir Tiyatroları turnelere çıkmıştır. Hem Halkevleri'nin yurt çapında faaliyetleri hem de turneler daha önce sözü edilen, Gökalp'in öncülerinden olduğu "Halka Doğru" düşüncesinin uygulama örnekleridir. Öte yandan Şehir Tiyatrosu bir kamu hizmeti olarak görülen tiyatroya halkın maddi kısıtlamalarla uzak kalmaması için ucuz matineler ve indirimli öğrenci temsilleri ve hatta ücretsiz temsiller gerçekleştirmiştir (Nutku 2015, 92, 260). Ancak bu

piyeslerin büyük ölçüde didaktik eserlerden oluştuğu belirtilmelidir.

1932 yılında Cumhuriyet Halk Partisi’ne bağlı olarak Atatürk’ün öncülüğünde kurulan Halkevleri, Türkiye’nin modernleşmesine ve uygarlaşmasına katkı sağlaması amaçlanan bir kurumdur. Halkevleri’nin tiyatro şubesinin yönetmeliği iki belirgin görüş ortaya koymaktadır: Halkın “*tiyatro gereksinimini karşılamak*” ve “*toplum için yararlı öğretilerde bulunmak*” (Karadağ 1988, 136). Halkevlerinin tiyatro faaliyetleri ile halka tiyatroyu sevdirmek ve tiyatronun tüm yurtta yayılması amaçlanmıştır. Bu bakımdan bu kurumun her bir şubesi bir “*bölge tiyatrosu*” niteliğindedir (And 2019). Halkevleri henüz ilk yılında iken *Akın, Mavi Yıldırım, Mete* gibi oyunların temsilini gerçekleştirmiştir (Töre 2016, 109). Bu oyunların konusunun milli duyguları aşılama ve cumhuriyetçi değerleri benimsetme gibi bir role sahip olduğu daha önce ifade edilmişti. Dolayısıyla Halkevleri’nin dönemin resmî ideolojisinin benimsetilmesi açısından önemli bir role sahip olduğu görülmektedir. Halkevleri, oynamayı amaçladıkları oyunların özelliklerini, “*çağdaş yaşamı bütünleyici, ulusal duyguları doyuracak, devrim ilkeleri ışığında ulusal sorunları işleyen, değişim ve ilerlemeleri konu eden ve eğitici oyunlar*” olarak belirlemiştir. (Karadağ 1988, 125).

Devletçilik ilkesi açısından, bu dönemde ekonomik ve kültürel alanda serbest bir faaliyet akışından ziyade, devletin müdahil olup sınırlarını çizdiği bir kamusal alanın var olduğu görülmektedir. Kültür ve sanat alanı bu bağlamda devletten bağımsız olmak şöyle dursun, “devlet adına” bir ideolojik aygıt haline gelmiş ve resmî ideolojiyi yayma rolü ile araçsallaştırılmıştır. Bu dönemde devlet, sanatçılar için çoğu zaman tek işveren ve hami rolündedir. Örneğin, 1937’de kurulan Ulusal Resim ve Heykel Müzesi, daha sonra yıllık periyotlarla düzenlenen resim ve heykel sergileri ile sanatçıların eserlerini kamuya sunabildikleri tek mahal olarak kabul edilmektedir (Bozdoğan 2019, 465). Tiyatro alanında ise, sahnelenen piyesler aracılığıyla halka bir vatandaşlık bilinci aşılama amacıyla, "milli tiyatro" anlayışını benimsemiş ve tiyatro faaliyetlerine bu yönde müdahil olmuştur. Bu doğrultuda devlet eliyle tiyatrolar açılmış eğitim kurumları kurulmuş ve kadroların belirlenmesinden piyeslerin ve sahnedeki dekorun denetlenmesine kadar devlet etkili olmuştur. Ayrıca bazı tiyatro toplulukları ekonomik açıdan da desteklenmiştir. Örneğin 1927 yılında çıkarılan bir yasa ile devletin konserler ve temsillerden istihlâk vergisi almayacağına karar verilmiştir (Nutku 2015, 80). Dolayısıyla bu dönemde devletin tiyatro faaliyetinin de birinci işvereni ve hamisi olduğunu söylemek isabetsiz olmayacaktır.

Mustafa Kemal Atatürk’ün oyun yazarlarına konular önermesi, oyun metinlerini inceleyip düzeltmeler yapması ve oyunları yerinde izleyerek değerlendirmelerde bulunması devletin tiyatro alanında aktif oluşunun önemli göstergelerinden biridir. Bu bağlamda And (1983b, 368) Atatürk’ü “*ilk Türk dramaturg*” olarak değerlendirmektedir. Konuya ilişkin ilgi çekici bir olay Atatürk’ün Münir Hayri Egeli’nin yazdığı *Taş Bebek* (1932) oyununu inceleyip oyun metnindeki kadının bir süs gibi sevilmesi gerektiğini belirten dört dizesini karalayarak şu notu düşmesidir: “*Biz kadınlar için böyle düşünemeyiz! Kadının varlığı ulusun bin bir noktadan temelidir! Artık kendini süs tanımak fikrini tazelemek doğru değildir... değişmeli*” (And 1983b, 369). Yine Atatürk, Münir Hayri Egeli’nin Atatürk’ün hayatını simgeselleştirdiği *Bay Önder* (1934), *Bir Ülkü Yolu* (1932) adlı oyunlarını incelemiş ve düzeltme önerilerinde bulunmuştur. Faruk Nafiz Çamlıbel’in *Akın-Özyurt-Kahraman* üçlemesi de Atatürk tarafından yazdırılmıştır (Çongur 2017, 97).

Devletçiliğin tiyatro alanındaki en önemli yansımalarından biri bu dönemde devlet eliyle kurulan ödenekli tiyatrolar ve tiyatro alanındaki eğitim kurumlarıdır. Meşrutiyet döneminde kurulan Darülbeydi-i Osmani 1931 yılında İstanbul Belediyesi’ne bağlanıp İstanbul Şehir

Tiyatroları ismini almış ve belediyenin bir birimi haline gelerek düzenli ödenek almaya başlamıştır. Halkevleri Cumhuriyet Halk Partisi'ne bağlı olup tiyatro kolları tam anlamıyla bir ödenekli tiyatro olarak nitelendirilmese de ödenek olarak “*genel bütçe, özel bütçe, kamu tüzel kuruluşları ve belediyeler*” tarafından desteklenmiştir (Suner 1995, 15). Eğitim kurumları olarak ise 1931 yılında Şehir Tiyatrosu'na bağlı olarak “Tiyatro Meslek Yüksek Okulu”, 1934 yılında daha sonra Devlet Konservatuarı'nın tiyatro bölümü haline gelecek olan Milli Musiki ve Temsil Akademisi, 1936 tarihli bir yönetmelikle Devlet Konservatuarı kurulmuştur ve tiyatro okulu konservatuarın üç bölümünden biri olarak belirlenmiştir. Devlet eliyle açılan kurumların yanı sıra tiyatro faaliyeti sürdüren ve zaman zaman hükümetten yardım alan özel tiyatrolar da bu dönemde varlık göstermiş olsa da bunların çoğu can çekişen, derme çatma ve kısa ömürlü topluluklardır (And 1983b; Nutku 2008). Erken Cumhuriyet dönemindeki bu kısa ömürlü topluluklardan en bilinenleri Fikre Şadi yönetimindeki Milli Sahne, Muhsin Ertuğrul'un yönetimindeki Ferah Sezonu, Naşit'in Topluluğu, Raşit Rıza'nın “Türk Tiyatrosu”, İsmail Efendi'nin Topluluğu, İnkılap Tiyatrosu ve Türk Akademi Tiyatrosu (T.A.T.) olarak sıralanabilir.

Cumhuriyetin altı ilkesinden biri olan **laiklik** ilkesi de erken Cumhuriyet döneminde tiyatro alanındaki uygulamalarda ve piyes metinlerinde yansımalar göstermiştir. 1931 yılında CHP'nin parti programında yer bulan ve 1937 yılında Anayasa'ya ile hukuksal bir zemin bulan laiklik ilkesi, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesi, Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılması, Mecelle'nin kaldırılıp Medeni Kanun'un uygulamaya konulması ile Türkiye Cumhuriyeti'nin temel prensiplerinden biri haline gelmiştir.

Tiyatro alanındaki uygulamalara bakıldığında laikliğin en önemli yansımalarından biri kadınların sahneye çıkması ve temsilleri seyretmesi konusunda gerçekleştirilmiştir. Daha önce ifade edildiği gibi Müslüman kadınların piyeslerde oynamasına II. Meşrutiyet dönemine dek izin verilmemiştir ve Meşrutiyet sonrasında da 1920'li yılların başına dek Müslüman kadınların sahneye çıkmasının engellendiği pek çok olay yaşanmıştır. Dolayısıyla tiyatrodaki kadın oyuncuya ihtiyaç duyulduğunda ya gayrimüslim kadınlar sahne almış ki bu noktada da dil sorunları baş göstermiş ya da erkekler kadın kılığına girerek bu rolleri oynamışlardır. İlk Türk kadın oyuncularından Afife Jale, Şaziye Moral gibi bazı kadın oyuncular 1920'li yıllara doğru sahneye çıkmaya başladıklarında defalarca polis kovuşturmasına uğramışlardır (Nutku 2015; And 2019). Kadın oyunculara yönelik bu baskılar dinin gereklerine uymadığı, “günah” olduğu gerekçesiyle gerçekleştirilmiştir. Laiklik ilkesi doğrultusunda Osmanlı dönemindeki durumun aksine Müslüman kadınların tiyatro sahnesinde ve seyirci koltuğunda olmaları Atatürk ve dönemin aydınları tarafından “iznin” ötesinde teşvik edilmiştir. Atatürk, İzmir'de Dârülbedâyi'nin bir temsilini seyrettikten sonra kadın oyunculara bu konuda güvence vermiştir (Karadağ 1988, 152). 1920'li yıllardan sonra kadınların sahnede giderek daha fazla görünmeleri The New York Times'ın 31 Ağustos 1924 tarihli sayısındaki bir haberde şu ifadelerle yankı bulmuştur: “Türkiye’de hâkim olan yeni anlayışın başka bir örneği de ilk defa Türk kızlarının sahneye çıkmalarına izin verilmiş oluşudur” (Nutku 2015, 184). Seyircilik açısından ise daha önce kadınlara ve erkeklere ayrı temsiller verilirken 1920'li yıllarda karma seyirci toplulukları karşısında oyunlar oynanmaya başlanmıştır.

Erken Cumhuriyet dönemindeki piyesler de laikliğin halka anlatılmasında önemli bir role sahip olmuştur. Oyunlarda şeriat düzeninin eleştirisi, dini inançların suistimal edilmesi, bir baskı aracı olarak dinin kullanılması, din adamlarının görevlerini kötüye kullanmaları gibi temalar sıklıkla işlenmiştir. Osman Cemal Kaygılı'nın *Üfürükçü* (1925), Reşat Nuri Güntekin'in *Hülleci* (1935), Ertuğrul Şevket'in *Şeriatçısı* (1938), Musahipzâde Celal'in *Aynaroz Kadısı* (1927), *Bir Kavuk Devrildi* (1929) ve *İtaat İlâmı* (1936) adlı eserleri din adamlarının kendi ihtirasları ve

çıkarları uğruna bilgisiz insanların dini değerlerini sömürmesini konu alan eserlerdir (Töre 2016; Çongur 2017; And 2019). Musahipzade Celal, *Kafes Arkasında* (1928) adlı eserinde şeriat düzeninin kadınlara yönelik köleleştirici bir baskı yaratmasını işlerken, *Selma* (1934) adlı eserinde Medeni Kanun ile kadının özgürleşmesini ele almaktadır (Nutku 2008).

Erken Cumhuriyet döneminde, tiyatro hem kültür devriminin ve inkılapların bir parçası olarak hayata geçirilen bir faaliyet hem de gerçekleştirilen inkılapları anlatmak ve teşvik etmek için kullanılan bir araç olmuştur. Dolayısıyla **inkılapçılık** ilkesi tiyatro alanında güçlü bir şekilde somutlaşmış, görünür kılınmıştır. Diğer ilkelerde olduğu gibi inkılapçılık ilkesi için de bir “öteki” vardır: “Gelenekçilik veya gericilik”. Erken Cumhuriyet döneminde yazılan ve sahnelenen piyeslere bakıldığında birçok oyunda inkılapların korunup yüceltilmesi ve geleneğin (eski yönetim biçiminin zaafı, bilgisizlik, töre, batıl itikatlar vb.) yerilmesi ve bunların karakterler aracılığıyla karşı karşıya getirilmesi teması karşımıza çıkmaktadır (And 1973; Töre 2016). Oyunlarda “*bir yandan devrimlere bağlılık vurgusu yapılırken bir yandan devrimlere ya da ‘çağdaş değerler’ e uymayan her tür davranış eleştirilir*” (Çongur 2017, 149). Fark edileceği üzere her bir oyunda çeşitli ilkeler iç içe geçmektedir. Örneğin şeriatçılık çağdaş değerlere ve inkılaplara uymadığı gerekçesiyle eleştirilir. Dolayısıyla laiklik teması ile inkılapçılık teması iç içe geçer.

Daha önce cumhuriyetçilik ve milliyetçilik teması altında ele alınan *Mavi Yıldırım* oyununda inkılapçılık en baskın tema olarak görünmektedir. Oyunda Millî Mücadeleye örgütlü şekilde destek olan Mavi Yıldırım Teşkilatı’nın bir üyesinin “*Kafataslarımızın içindeki karanlık ananeleri boşaltacağız, temizleyeceğiz ve içine yalnız yirminci asrı değil, fakat yirmi birinci asrın icaplarını dolduracağız [...]* Bu teşkilat büyük inkılâbın ve kati istikbalin bekçisi olacaktır” sözleri inkılapçılığın ne denli benimsendiğini göstermektedir. Yine daha önce sözü edilen *Akın*, *Özyurt*, *Çoban* ve *Attila* oyunları da Türklerin zaten inkılapçılık ilkesiyle uyumlu bir “öz”e sahip olduklarını anlatmaktadır. Bu oyunlarda Türkler, yüzyıllardır göç ettikleri yerlere erdem ve uygarlık götüren, bayındır kentler inşa eden, sanatta ilerici olan bir millet olarak tasvir edilmiştir (Çongur 2017; Nutku 2008).

Dönem içerisinde yazılan oyunların bir bölümü ise prospektif bir bakışla inkılapların Türkiye’yi on yıllar sonra getireceği uygarlık düzeyini ele almakta, gelecekteki Türkiye’nin hayalini kur(dur)maktadır. Aka Gündüz’ün *Beyaz Kahraman* (1932) adlı oyunu 1974 yılının Türkiye’sini hayal ederken bilimin geldiği noktayı bir Türk doktorun verem, kanser gibi hastalıkların tedavisini bulması üzerinden, Yunus Nüzhet Unat’ın *Haydi Suna* (1938) adlı oyunu ise yirmi birinci yüzyılda bir Türk profesörün savaş gazlarını nötralize eden bir gaz keşfetmesi üzerinden Türkiye’nin ulaşması hayal edilen uygarlık düzeyi betimlenir (Töre 2016; Çongur 2017). Halit Fahri Ozansoy’un *On Yılın Destanı* (1933), Celal Tuncer’in *Devrim Yolcuları*, Yaşar Nabi Nayır’ın *İnkılap Çocukları* (1937), Vasfi Mahir Kocatürk’ün *On İnkılab* (1933) çeşitli kurgusal olay örüntüleri üzerinden Türk modernleşmesini yücelten eserlerdir.

Erken Cumhuriyet döneminde tiyatro alanında yaşanan dönüşüm bütünsel olarak ele alındığında alanın dönemin egemen ideolojisi doğrultusunda bir aygıt haline geldiği görülmektedir. Erken Cumhuriyet döneminde tiyatro, egemen ideolojinin hem politik uygulamalar hem de söylem üretme açısından görünür kılındığı bir faaliyet alanı oluşturmuştur. Cumhuriyetin altı ilkesinden cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve inkılapçılık halka; laiklik, devletçilik ve halkçılık ise devlet yönetimine benimsetilmek istenen ilkelerdir. Dolayısıyla ilk üç ilke daha ziyade oyun konularında yansıma bulmakta iken, sonraki üç ilke ise tiyatro alanındaki politik uygulamalarda görülmektedir.

Sonuç

Modern tiyatro, Tanzimat Fermanı'ndan yirminci yüzyılın ortalarına dek Batılılaşma ve ulusal kimliğin inşası bağlamında siyasal bir role sahip olmuştur. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi aydınları tiyatroyu Batıya açılan bir kapı olarak görmüş ve tiyatronun eğitici işlevi sayesinde gündelik yaşamın modernleşebileceğine inanmış ve bu sanat dalının gelişimini teşvik etmişlerdir. Öte yandan Cumhuriyet öncesinde benimsenin bu yaklaşımla Cumhuriyet döneminde tiyatroya yaklaşım arasında belirgin bir farklılık vardır. Tanzimat ve Meşrutiyet döneminin aksine Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren tiyatro sistematik bir kültür politikasının etkisi altındadır. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında Osmanlının siyasal ve kültürel tüm mirası terk edilmiş ve bir ulus devlet kurulmuştur. Dönemin kültür politikasının ana hedefi ise kurulan ulus devleti ayakta tutacak yurttaşlar yetiştirmektir. Tiyatro alanı erken Cumhuriyet yıllarında bu hedef doğrultusunda etkili bir araç olarak görülmüş ve devlet eliyle biçimlendirilmiştir.

Yurttaş yetiştirme programının ya da bir başka deyişle dönemin egemen ideolojisinin içeriği iki düşünsel kaynağa dayanmaktadır. Bunlardan ilki Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında çözülmeye ilişkin oluşan tartışmalarda Türkçülük akımını benimseyen milliyetçi aydınların, özellikle Ziya Gökalp'in fikirleridir. İkincisi ise Batılı "uygar" toplumları model alan Cumhuriyet Halk Partisi'nin önce parti programında yer alan daha sonra Anayasa'ya dahil edilen Atatürk ilkeleridir. Bu ilkeler Batılı ülkelerin ilerlemesi karşısında tarihsel gecikmişlik duygusuna kapılan yönetimin "arayı kapatmak" adına benimsediği formül olarak görülmektedir. Dönemin kültür politikası bu ilkeler doğrultusunda biçimlenmiş ve kurulan kurumlar bu ilkelerin geniş halk kitlelerine benimsetilmesi adına çalışmalar yaparken, bu ilkeleri benimseyen sanatçılar da eserlerinde ilkeleri yücelten bir söylem geliştirmişlerdir.

1923-1938 yılları arasında tiyatro alanında devletçilik ilkesi doğrultusunda tiyatro faaliyetinde bulunacak kurumlar devlet eliyle açılmış, desteklenmiş ve yönlendirilmiştir. Örneğin laiklik ilkesi doğrultusunda Müslümanların, özellikle de Müslüman kadınların oyunculuk mesleğini icra etmesinin önündeki dinsel sınırlamalar kaldırılmıştır. Halkçılık ilkesi doğrultusunda ise tiyatro bir kamu hizmeti olarak görülmüş ve tüm yurda yayılması için çalışılmıştır. Önceki bölümde sözü edilen pek çok oyun Halkevleri'nin temsil kolları tarafından Anadolu'nun en ücra köşelerinde sahnelenmiştir. Dönem içerisinde yazılan ve/veya sahnelenen piyeslerde cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve inkılapçılık ilkelerinin yüceltildiği ve karşıtlarının yerildiği bir söylem mevcuttur. Geniş bir açıdan bakıldığında tiyatronun nüfuz gücü yüksek bir sanat dalı olarak modernleşme ve ulusal kimliğin inşası sürecinde önemli bir araçsal role sahip olduğu söylenebilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Ada S. 2009, “Bir Yeni Kültür Politikası İçin”. Eds. S. Ada & H. A. İnce, *Türkiye’de Kültür Politikalarına Giriş*. İstanbul, 81-109.
- Ahmad F. 2022, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*. Çev. Y. Alogan, İstanbul.
- And M. 1973, *50 Yılın Türk Tiyatrosu*. İstanbul.
- And M. 1983a, *Atatürk ve Tiyatro*. Ankara.
- And M. 1983b, *Türk Tiyatrosunun Evreleri*. Ankara.
- And M. 1989, *Türkiye’de İtalyan Sahnesi İtalyan Sahnesinde Türkiye*. İstanbul.
- And M. 2019, *Başlangıcından 1983’e Türk Tiyatro Tarihi*. İstanbul.
- Aydın S. 1993, *Modernleşme ve Milliyetçilik*. Ankara.
- Barın E. 2006, *Türkiye’de Kültür Politikaları*. İstanbul
- Belge M. 1983, “Türkiye’de Gündelik Hayat”. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* 3, 836-876. İstanbul.
- Belivermiş H. & Eğribel E. 2012, “Batı Yaşam Tarzı ve Toplum Kimliğini Oluşturma ve Yaygınlaştırma Aracı Olarak Türk Tiyatrosunun Biçimlenmesi”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 33, 35-48.
- Bora T. 1996, “İnşa Döneminde Türk Milli Kimliği”, *Toplum ve Bilim* 71, 168-193.
- Bourse M. & Yücel, H. 2020, *Kültürel Çalışmaları Anlamak*. Çev. H. Yücel, İstanbul.
- Bozdoğan S. 2019, “Modern Türkiye’de Sanat ve Mimari: Cumhuriyet Dönemi”. Eds. R. Kasaba, *Türkiye Tarihi (1839-2010): Modern Dünya’da Türkiye*. İstanbul, 451-508.
- Çağan K. 2020, *Sanatın Sosyolojik İmkânı*. Ankara.
- Çongur E. 2017, *Ulusal Kimliği Tiyatro ile Kurmak: Türk Tiyatrosunun Kimlik İnşasındaki İşlevi*. Ankara.
- Dilthey W. 1999, *Hermeneutik ve Tin Bilimleri*. Çev. D. Özlem, İstanbul.
- Düzgün D. 2000, “Osmanlı Döneminde Geleneksel Türk Tiyatrosunun Genel Görünümü”. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 14, 63-69.
- Fuat M. 2010, *Tiyatro Tarihi*, İstanbul.
- Gençkaya Ö. F. & Demirci E. Ü. 2018, “Türkiye’de Kültür Politikasının Kurumsallaşma Sürecine Genel Bir Bakış”. *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3/2, 57-70.
- Giddens A. 2016, *Modernliğin Sonuçları*. Çev. E. Kuşdil, İstanbul.
- Gökalp Z. 2015, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*. İstanbul.
- Gökalp Z. 2019, *Türkçülüğün Esasları*. Eskişehir.
- İnce A., Öncü A. & Ada S. 2011, “Günümüz Türkiye’sinde Kültür Politikaları: Giriş ve Genel Bakış”. Ed. S. Ada, *Sivil Toplum Gözüyle Türkiye Kültür Politikası Raporu*. İstanbul, 46-53.
- Karacabey S. 1995, “Gelenekselden Batı’ya Türk Tiyatrosu”. *Tiyatro Araştırmaları Dergisi* 12, 1-10.
- Karadağ N. 1988, “1932-1951 Yılları Arasında Halkevleri Tiyatro Çalışmaları”. *Tiyatro Araştırmaları Dergisi* 8, 135-177.
- Katoğlu M. 2009, “Cumhuriyet Döneminde Yüksek Kültürün Kamu Hizmeti Olarak Kurumlaşması”. Eds. S. Ada & H. A. İnce, *Türkiye’de Kültür Politikalarına Giriş*. İstanbul, 25-79.
- Kısıklı E. 2012, “Atatürk Döneminde Cumhuriyet Kültürünü Yerleştirme Çabaları Çerçevesinde Halkevleri ve Millet Mektepleri”. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* 1, 331-340.
- Koçak O. 2009, “1920’lerden 1970’lere Kültür Politikaları”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm* 2, 370-381. İstanbul.
- Kroeber A. L. & Kluckhohn C. 1963, *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. New York.
- Kuban D. 2017, *Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Ana Hatları*. İstanbul.
- Nutku Ö. 1985, *Dünya Tiyatrosu Tarihi (Cilt 1)*. İstanbul.
- Nutku Ö. 2008, *Dünya Tiyatrosu Tarihi (Cilt 2)*. İstanbul.
- Nutku Ö. 2015, *Darülbeydi’den Şehir Tiyatrosu’na*. İstanbul.
- Öndin N. 2003, *Cumhuriyet’in Kültür Politikası ve Sanat (1923-1950)*. İstanbul.
- Pekman Y. 2002, *Çağdaş Tiyatromuzda Geleneksellik*. İstanbul.
- Pekman Y. 2011, *Geleceğe Perde Açan Gelenek: Geçmişten Günümüze İstanbul Tiyatroları – 2*. İstanbul.
- Rehmann J. 2020, *İdeoloji Kuramları: Yabancılaşmanın ve Boyun Eğmenin Güçleri*. Çev. Ş. Alpagut, İstanbul.
- Seçkin A. 2009, “Türkiye’deki Kültür Politikalarının Ekonomi Politikası”. Eds. S. Ada & H. A. İnce,

- Türkiye’de Kültür Politikalarına Giriş*. İstanbul, 111-127.
- Smith A. D. 2002, *Ulusların Etnik Kökeni*. Çev. S. Bayramoğlu & H. Kendir, İstanbul.
- Suner L. 1995, “Cumhuriyet Döneminde Tiyatroların Kurumlaşması”. *Tiyatro Araştırmaları Dergisi* 12, 11-16.
- Şener S. 1999, *Cumhuriyet’in 75. Yılında Türk Tiyatrosu*. İstanbul.
- Şener S. 2011, *Gelişim Sürecinde Türk Tiyatrosu*. İstanbul.
- Tanör B. 2014, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul.
- Töre E. 2016, *Modern Türk Tiyatrosu (Temalar)*. İstanbul.
- Tuncay M. 2010, “Türk Tiyatrosunda Sahne Arkası Etiğinin Gelişimi ve Muhsin Ertuğrul”. *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 29/1, 81-144.
- UNESCO 1969, “Cultural Policy: A Preliminary Study”. *Round Table Meeting on Cultural Policies. Monte Carlo, Monaco, 18-22 December 1967*. Paris.
- Ünlü A. 2006, *Türk Tiyatrosunun Antropolojisi*. Ankara.
- Üstel F. 2009, “Kültür Politikalarına Bakış: Sorunlar ve Tartışmalar”. Eds. S. Ada & H. A. İnce, *Türkiye’de Kültür Politikalarına Giriş*. İstanbul, 7-23.
- Yanık A. 1990. *Atatürk’ün Kültür ve Medeniyet Konusundaki Sözleri*. Ankara.
- Yücel Y. 1988, “Atatürk İlkeleri”. *Belleten* 52/204, 807-824.
- Zolberg V. L. 2018, *Bir Sanat Sosyolojisi Oluşturmak*. Çev. B. O. Özbay, İstanbul.